

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI
BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI:

HAJDÚ PÉTER és RÉDEI KÁROLY

78. kötet 1. szám

Budapest, 1976

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

BERECZKI GÁBOR
DEME LÁSZLÓ
FÓNAGY IVÁN
HAJDÚ PÉTER
JUHÁSZ JÓZSEF
N. KAKUK ZSUZSA
KÁLMÁN BÉLA
KÁROLY SÁNDOR
KOVÁCS FERENC
LAKÓ GYÖRGY
RÉDEI KÁROLY
TAMÁS LAJOS

Felelős szerkesztő:

HAJDÚ PÉTER

Szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

Technikai szerkesztő:

HONTI LÁSZLÓ

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
1014 BUDAPEST I., SZENTHÁROMSÁG U. 2.
I. EMELET; 1250 BUDAPEST I. PF. 19.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára.

Egyes példányok beszerezhetők a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11 488.,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22. Telefon 185—680.

Nyelvtudományi Közlemények

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
HAJDÚ PÉTER ÉS RÉDEI KÁROLY

HETVENNYOLCADIK KÖTET

BUDAPEST

1976

CONFIDENTIAL

2016 CONFIDENTIAL

Reference: 60-1798

2025 RELEASE UNDER E.O. 14176

100-44361-1021

A sumer—magyar nyelvrokonítás

(Adalékok egy jelenség természetrajzához)

Engedtessek meg, hogy cikkemet¹ egy talán esetlegesnek látszó, de valójában rendkívül jellemző történetkével kezdjem. 1973 telén a körzeti orvosunk rendelőjében recepteket írtam. Az orvost egy idős, nyugdíjas kollégája helyettesítette. Amikor a recept fejének kitöltéséhez munkahelyemet kérdezte meg, s kiderült, hogy ókori történeti tanszéken dolgozom, a bácsi letette a tollat, és csillogó szemmel mesélni kezdett egy — úgymond — lenyűgözően érdekes, a magyarságtudatot gyökeresen átalakító könyvről, amely engem szakma szerint is közelről érdekelhet. A könyvismertetés több mint fél órán át tartott, a többi beteg türelmetlenkedett; a bácsit végül az asszisz-

¹ A cikk egy, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 1974. március 12-én tartott előadásom alapján készült. Az előadáshoz annak idején hozzá-
szólt ELEKES LAJOS, HAHN ISTVÁN és BÁLINT CSANÁD; értékes kiegészítő megjegyzéseiket ezúton is köszönöm. Köszönetem illeti továbbá MÓCSY ANDRÁST, DIÓSZEGI ISTVÁNT és DOMOKOS PÉTERT, akik a szöveg végleges kidolgozására buzdítottak. — A *sumer* szó használatát illetően itt tartom szükségesnek megjegyezni a következőket. A nyelv elnevezése Európában — a kezdeti idők bizonytalansága után — az akkád nyelvű forrásokban használt névformához igazodott. A *šumerû* magyarul legjobban a *sumer*, tudományos átírásban a *šumer* formában adható vissza, ezért én következetesen ezt használom. A *sumer* mellett a régebbi magyar irodalomban a név más formáival is találkozhatunk: *sumér*, *sumír* vagy *sumir*, *šumir* stb. Ezek közül a *sumér* kétségen kívül a francia írásmód (*sumérien*) nyomán keletkezett, betűjejtéssel; a *sumir* az assziriológia egy rég letűnt korszakából maradt fenn, azokból az időkből, amikor az *e* és *i* tartalmú ékejeleket mind *i*-vel fonétizálták (pszeudo-itacizmus); a *sumir* második szótagjának magánhangzója már a magyarban nyúlt meg, merő tévedésből; a *šumir* pedig a nyugat-európai nyelvek kényelmességre törő átírásának kezdő mássalhangzóját honosította. A név eredeti (akkád) formájában a szókezdő mássalhangzó vitathatatlanul *s*, a második szótag magánhangzója pedig ugyancsak vitathatatlanul rövid, bár magyar megfelelőjénél valószínűleg zártabb képzésű *e*. A név hangalakját legutóbb részletesen tárgyalta C. WILCKE, in: P. GARELLI (Ed.): *Le palais et la royauté*. (Archéologie et Civilisation.) Paris 1974. 202 skk., kül. 230. Minthogy a szóhasználat ma ingadozást mutat, a helyes forma, a *sumer*, azt hiszem, egyelőre még nagyobb nehézségek nélkül elterjeszthető volna. — Még egy megjegyzés, cikkem egyik, új képzési szavához. A *sumer* nyelvvel és kultúrával foglalkozó tudomány-
szakot — az ékírás kutatás vagy a szó tágabb értelmében vett assziriológia egyik ágát — a nemzetközi szakirodalom egyöntetűen a *sumerológia* névvel illeti. Ezt a szót én is kizárólag ebben az értelemben használom. Amde a magyar sajtóban a *sumerológia* használata terén bizonyos zavar mutatkozik: tekintettel a *sumer*—magyar nyelvrokonítás elméletére, a szó hovatovább lebecsülő, pejoratív jelentést vesz fel. (Vö. pl. legutóbb VITÁNYI IVÁN rövid megjegyzésében, amelynek tartalmával egyébként messzemenően egyetértek magam is: *Valóság* 18/2 [1975]: 99.) Hogy az ily módon kibontakozó fogalomzavarnak elejét vegyük, a *sumer*—magyar nyelvrokonítást célszerűnek látszik kirekeszteniünk a *sumerológia* jelentésköréből. Ennek érdekében én a *sumer*—magyar nyelvrokonítást alább a „*sumer*—magyarológia” szóval fogom jelölni.

tensnő szakította félbe. A könyv, amelyet az orvos a figyelmembe ajánlott, BADINY JÓS FERENC munkája volt.²

Az apró esemény, úgy vélem, minden szempontból jellemző a helyzetre. A sumer—magyar rokonság híveivel a mai magyar hétköznapiakban bárhol találkozhatunk. A hívők között igen sok az idős, a nyugdíjas, de a kör — tegyük hozzá, most már újabb riportok nélkül — nem korlátozódik kizárólag rájuk, vonzza a fiatalabb korosztályokat is. S végül, ezek a tanok itthon leginkább az orvosok, a műszaki értelmiség és a tanárok között terjedtek el.

Mikor kezdődött a térhódítás? Pontos dátumokkal aligha szolgálhat bárki is, a jelenség azonban szemünk előtt zajlott és zajlik, így néhány adat is elég ahhoz, hogy kronológiai mércét állítson emlékeink, hétköznapi tapasztalataink mögé. A Kossuth Könyvkiadó megbocsáthatatlan baklövése volt, hogy — nyilván gyanútlanul — a kezdeményező szerepét játszotta, amikor 1964-ben BOBULA IDA könyvének³ egy részét szennyezés olvasmányként közzétette.⁴ Az ókori kelet kutatói annak idején megrökönyödve vették kezükbe a publikációt, DOBROVITS ALADÁR írásban emelt szót ellene a kiadónál, tiltakozására egy önkritikus levél volt a válasz, ez azonban a helyzeten már nem változtathatott.⁵ Az Élet és Tudomány ugyancsak 1964-ben közölte SCHEDEL ANDOR kis cikkét a legrégibb számnevekről, amelyeket azonosnak tartott a magyarral.⁶ A Nógrád c. lap 1965-ben közölte BELITZKY JÁNOS (különben jónevű levéltáros és történétíró) nyilatkozatát,⁷ majd a Palócföld c. irodalmi és művészeti antológia, két részben, terjedelmes dolgozatát,⁸ amelyekben Európa földrajzi neveinek tetemes részét a magyarral hozta összefüggésbe, ugyan nem Bobula irányzatának követőjeként, de ezzel mégis egy irányban haladva.

Ezt megelőzően magyarországi sajtótermék csupán elvétve közölt „sumer—magyarológiai” munkákat, ezek azonban — mint pl. PASS LÁSZLÓ cikke az *abrakadabra* szóról, mellesleg mondva, egyházi fórumon⁹ — megmaradtak kuriózumnak.

Néhány évvel később viszont megindult a sajtó népszerűsítő közleményeibe csempészett utalások özöne. MARON FERENC, aki a Magyar Nemzet hasábjain mindhaláláig fáradhatatlanul hordta külföldi veretű garasait a régészeti dilettantizmus perselyébe, a Veszprém megyei Adorjánháza egyik földrajzi nevében őssumer szót fedezett fel,¹⁰ TÖRÖK SÁNDOR a Népszava

² BADINY JÓS FERENC: Káldeától Ister-gamig, I. A sumir őstörténet. Buenos Aires 1971.

³ BOBULA IDA: A sumér—magyar rokonság kérdése. Buenos Aires 1961.

⁴ I. BOBULA: A sumér kultúra. In: Univerzum 93 [1964]: 78—86. Budapest. Forrásként itt a szerző angol tanulmányai vannak feltüntetve (ezekhez l. alább, 12. és 17. jegyzet), a szövegezés azonban az imént, a 3. jegyzetben említett könyvet követi.

⁵ A könyv ezt követően aránylag nagy példányszámban terjedt el Magyarországon is.

⁶ SCHEDEL ANDOR: A legrégibb számok. Élet és Tudomány 19/14 [1964]: 660—662.

⁷ Utazás az időben. Az őshazáról, vándorlásokról, az etruszk és sumér kérdésről nyilatkozik Belitzky János. Nógrád 1965. december 5. (Tóth Elemér.)

⁸ BELITZKY JÁNOS: Beszámoló egy készülő tanulmányról. In: Palócföld. Nógrádi írók és művészek antológiája Salgótarján 1965. 76—103. BELITZKY JÁNOS: Válasz néhány kérdésre. In: Palócföld stb. Salgótarján 1965. 59—79. — Bírálatahoz l. HAJDÚ PÉTER alább, a 39. jegyzetben első helyen idézett tanulmányát, 14. l., jegyzet.

⁹ PASS LÁSZLÓ: Az ABRAKADABRA megfejtése. Theologiai Szemle ÚF 4 (1961): 234—237. — Vö. alább, 32. jegyzet is.

¹⁰ MARON FERENC: Hóttasfák, Katyor, Avas. Az egész ország gyűjti a régi földrajzi neveket. Magyar Nemzet 1969. december 9.

„Szép Szó” c. mellékletében közölt őstörténeti sorozatában jobb ügyszó méltó lelkesedéssel kivonatolta — persze, szalonképesség céljából, a források megnevezése nélkül, sőt egyáltalán, hallgatva a sumerekről is — a „sumer—magyarológus”-ok őshaza-elméleteit.¹¹ E két példát csupán véletlenszerűen ragadtam ki, gyűjtésemben számos hasonló akad.

A kronológia teljesen egyértelmű: a sumer—magyar nyelvrokonítás magyarországi ostroma az 1960-as évek derekán kezdődött. A mozgalom a nyugati magyar emigráció köreiből mintegy fél évtizeddel korábban bontakozott ki. Hangadói, akiknek nevéhez a kiadványok többsége fűződik, nagyrészt a II. világháború körüli — de főként utáni — években kerültek külföldre, elgondolásaik azonban az első másfél évtized során alig keltettek visszhangot emigráns társaik körében. Az a közeg, amely a sumer—magyar rokonság eszméjét végül is befogadta, majd hangosan terjeszteni kezdte, s végül Magyarországra is eljuttatta, csak 1956—57-ben „szakadt külföldre”. Külön nem kutattam az Országos Széchényi Könyvtár gazdag hungaricagyűjteményében, amelynek az e cikk témájába vágó része amúgy is jobbára zárt anyag, de az általánosítást enélkül is lehetővé teszik a többé-kevésbé véletlenül kezembe került kiadványok — ezekre alább rendre hivatkozni fogok.

A sumer—magyar nyelvrokonítás új hullámát BOBULA IDA első, angol nyelvű könyve indította meg.¹² Ez a munka Magyarországon teljesen észrevétlen maradt. Közvetett adatok arra utalnak, hogy a nyugati magyar emigráció sem fogadta kitörő lelkesedéssel.¹³ A tudományos élet állásfoglalására pedig mi sem jellemzőbb, mint hogy mindössze két recenzió foglalkozott vele. Az egyik, MAURICE LAMBERT, a neves francia sumerológus tollából, hűvösen elutasító;¹⁴ a másik, a kiváló LOTZ JÁNOSÉ, maga a teljes megsemmisítés.¹⁵ Ezt követően BOBULA egy sor kisebb tanulmányt tett közzé, nagy-

¹¹ Vö. többek között TÖRÖK SÁNDOR: Az ókor első „térképei” Ázsia szívében. Nép-száva 1970. augusztus 20.

¹² I. BOBULA: Sumerian Affiliations. A Plea for Reconsideration. Washington, D. C. 1951 = Herencia de Sumeria. Mexico 1967. (Museo de las Cultura, Ser. Científica, 2.)

¹³ Erre vonatkozóan elég, ha utalunk azokra a visszatekintésekre, amelyek BOBULA könyvének egykori fogadtatását írják le; vö. pl. a Sumir Híradó. Magyar Newsletter 1. számában (1973. november): „Miért van az, hogy amint valaki a »sumir-kérdést« komolyabb formában felveti, azonnal megindul ellene a személyes támadások özöne, ... a kétségek keltése, ... a lekicsinylés bizonyos — elsősorban »magyar« körök részéről? Dr. Bobula Ida léte veszélyben forgott csak azért, mert a sumir és magyar szavakat egyeztetette. ...” stb. Ugyanitt olvasható BOBULA egy nyilatkozata is: „Mikor az ötvenes években próbáltam közölni szumir kutatásaim eredményeit, a magyarság hatalmas ellenségeinek ércfalába ütköztem. Magas pozíciókból, pénzzel, ígérekkel, fenyegetésekkel, vesztegetéssel befolyásolták az emigráns lapok szerkesztőit, hogy ne közöljék írásaimat.” A cikk egyébként a sumer—magyar nyelvrokonítás elleni ármánynak tulajdonítja, hogy a nézet egyik hirdetőjét Amerikában suhancok agyonverték, egy másik hívójét az országúton halálra gázolták. [!] — Vö. alább, 16. jegyzet.

¹⁴ M. LAMBERT: Revue d'Assyriologie 46 [1952]: 217—221; a recenzió legpozitívabb mondata így hangzik: „... à notre avis, le rapprochement avec les hongrois n'est pas *a priori* utopique ...; il est possible que les Sumériens viennent d'Asie Centrale...” Ezzel a kérdéssel alább még foglalkozni fogok; itt csak annyit jegyzek meg, hogy ami M. LAMBERT véleményében megengedő elismerésnek látszik, voltaképpen csak kutatástörténeti reflexió.

¹⁵ J. LOTZ: Word 8 [1952]: 286—287. Ebben a recenzióban ilyen mondatok olvashatók: „... the author is unfamiliar with even elementary techniques of comparative linguistics”; „the author shows a sovereign disregard for historical and comparative facts of Hungarian” stb.

részt tiszavirág életű emigráns lapokban vagy folyóiratokban,¹⁶ olykor angolul.¹⁷ Tanulmányait végül JÓŠ FERENC — a későbbi BADINY JÓŠ FERENC — formálta magyar nyelvű könyvvé Buenos Airesben, a GR. KÁROLYI ISTVÁN elnöklete alatt működő Sumér—Magyar Tudományos Társaság megbízásából.¹⁸ Ez a könyv vált aztán ismertté mind a nyugati magyar emigráció köreiből, mind pedig Magyarországon.

BOBULA munkássága nyomán a sumer—magyar nyelvrokonítás irodalma valóságosan burjánzani kezdett. Első hívei, pl. GOSZTONYI KÁLMÁN,¹⁹ TELEKINÉ KOVÁCS ZSUZSÁNNA²⁰ és mások, még csak részletkérdésekkel foglalkoztak, később azonban átfogó tanulmányok láttak napvilágot, röplapszerű kiadványokon,²¹ néhány lapos füzetekben, mind nyomtatva, mind sokszorosítva,

¹⁶ BOBULA első magyar nyelvű cikkeit — amelyekből a fent, a 3. jegyzetben idézett könyve összeállt — felsorolja [BADINY] JÓŠ FERENC, a kötet 125 k. lapján; a cikkek a Fáklya, Új Magyar Út, Magyar Könyvtár c. lapokban, ill. gyűjteményben jelentek meg. — BOBULA nézeteit heves bírálat fogadta, vö. pl. FOLTINY ISTVÁN, in: Civitas Dei. A Magyar Katolikus Tudományos és Művészeti Akadémia Évkönyve. 1. New York 1956. 111—122; TARCZ SÁNDOR: Krónika 1954. márc.—jún.; vö. fent, 13. jegyzet, és alább, 60. jegyzet is.

¹⁷ Így pl. I. BOBULA: The Great Stag. A Sumerian Divinity and Its Affiliations. Anales de historia antigua y medieval. Buenos Aires 1953. 119—126; Sumerian Technology. A Survey of Early Material Achievements in Mesopotamia. Smithsonian Report for 1959. Washington, D. C. 1960. 637—675. L. még: The Sumerian Goddess Ba-U. H. n. 1952. [Rotaprint.] — Vö. továbbá fent, 12. jegyzet, és alább, 18. jegyzet.

¹⁸ Vö. fent, 3. jegyzet. — Bobula ezt követően kiadott munkáiból: I. BOBULA: Origin of the Hungarian Nation. Gainesville, Florida 1966. (Problems Behind the Iron Curtain Series [!], 3.); BOBULA IDA: Kétezer magyar név sumir eredete. Montreal 1970.

¹⁹ Vö. GOSZTONYI KÁLMÁN: Tanulmány. Párizs 1959. (Művelődéstörténeti és nyelvtudományi egyeztetések 2.); A kazar anyanemzet [!] birodalma és nyelve 1—6. [stb.?] Ahogy lehet, 120., 122—124., 126—127. szám, Párizs 1961—1962; Az összehasonlító nyelvészet az emigrációban. Ahogy lehet, 121. szám, Párizs 1961; Sumér nyelvészet jobbról és balról. [Kézirat] Párizs 1962; A Gilgames-eposz befejezése. [Kézirat] 1970 k. (Az Antik Tanulmányok szerkesztőségéhez beküldött kézirat végül is közöletlen maradt.) — Más források, pl. mindjárt az alább következő jegyzetben idézendő tanulmányok egyike (Aluta, 21. l., 3. jegyzet), GOSZTONYI sokkal korábbi (1954—) dolgozataira is hivatkoznak.

²⁰ TELEKINÉ KOVÁCS ZSUZSÁNNA: Magyar földrajzi nevek sumir és akkád eredete. Krónika 1956—1959; Több ezer éves mezopotámiai magyar szövegek. Krónika 1955. dec.—1956. jún. E cikkben különben gyönyörű példa található a mezopotámiai szövegek „ősmagyar” értelmezésére, így: „Ah ti ilat Istar szaharmasa Tammuz”, „Oh te élet, Istar szerelmese, Tammuz”. Az akkád nyelvű verssor, amely egy himnuszban s más szövegekben is szerepel, itt kissé „elváltoztatott” formában olvasható. Helyes átírása: attī (d) īstar ša ḫarma-ša Du’ūzu, „te vagy (atti, személyes névmás, egyes szám második személy, nőnem) Istar, akinek (ša, vonatkozó névmás) az ő (-ša, névmási személyrag, mint fent) szerelmese Tammuz”. Azokon a hibákon kívül, amelyek a két fordítás egyszerű egybevetéséből is kitetszenek — a személyes névmás kettéválasztása: attī, „oh te”; a vonatkozó névmás hozzácsapása a következő szóhoz: ša ḫarma-ša, ebből a szaharmasa, „szerelmese” stb. —, említést érdemel, mert elemi járatlanságra vall, az istennevet jelölő ún. meghatározó jel (determinativum) „elolvasása” és „lefordítása”: (d) helyett ilat, „élet”, holott ezek a jelek sohasem olvasandók. Az akkád szöveg magyar fordítását szemmel láthatóan a ša ḫarma-ša, „akinek az ő szerelmese (harmu)” és a magyar jelentés távoli egybeesése sugallta. — Vö. továbbá TELEKINÉ KOVÁCS ZSUZSÁNNA: Aluta. Az „Olt” folyó neve. Történelmi és nyelvészeti tanulmány. Warren, Ohio 1963; S. KOVÁCS TELEKI: Sumerian Origin of the Names of the River „Ister-Danube”. In: D. SINOR (ed.): Proceedings of the 27th International Congress of Orientalists (Ann Arbor, Mich. 1967). Wiesbaden 1971. 126—128.

²¹ Finnugor = sumir. A Sumir — Magyar Tudományos Társaság és a Buenos Aires-i Facultad de Sumerologia magyar szemináriumának különleges felvilágosító irata

de vaskos, finom papírra nyomott, pompás bőrbe kötött könyvekben, sőt több kötetes könyvsorozatokban is. Csupán néhány szerző nevét említem: BÉLA KÉZDY VÁSÁRHELYI DE KÉZD,²² PADÁNYI VIKTOR,²³ BADINY JÓS FERENC,²⁴ GALLUS SÁNDOR,²⁵ RIMANÓCZY LÁSZLÓ,²⁶ NAGY SÁNDOR,²⁷ BARÁTH TIBOR,²⁸ JUAN MÓRICZ,²⁹ CSÓKE SÁNDOR³⁰ stb. Munkáik aránylag sok példány-

a finnugor származási elmélet és elnevezés helytelen volta tárgyában. Buenos Aires 1964. Előszó: GR. KÁROLYI ISTVÁN; szerzők: FOYTA ISTVÁN, PÓK ZOLTÁN, BADINY JÓS FERENC. — FOYTA ISTVÁN magyar őstörténeti munkásságához 1. könyvét: Honnan származunk, mit adtunk a világnak, kik a rokonaink? Buenos Aires 1961. L. még alább, 169. jegyzet.

²² BÉLA KÉZDY VÁSÁRHELYI DE KÉZD: Certain Totemistic Elements in Hungarian Armory. Attila's Armorial. Los escudos de Attila. Attila címerei. Buenos Aires 1963. (Acta Societatis Sumero—Hungaricae 1/1.) Vö. Uő: Certain Totemistic Elements in Hungarian Armory. In: The Sixth International Congress of Genealogy and Heraldry. Edinburgh 1962. — L. még a szerző egy másik művét: Él-e még Attila vére európai családokban? London 1965. (Harsona könyvsorozata 32.)

²³ PADÁNYI VIKTOR: Sumir—magyar nyelv lélekazonossága. [Sic!] H. n. 1961; Two Essays: 1. Hor-aha — harku — horka. (Notes on the Menes Question.) 2. A New Aspect of the Etruscan Provenance. Sydney 1963 (1964?); Dentumagaria. Buenos Aires 1963. (Magyar Történelmi Tanulmányosorozat.); Történelmi tanulmányok. San Francisco, Calif. (és München [?]) 1972; vö. a szerző egyéb — történeti és politikai — tanulmányait is, pl. A nagy tragédia. Szintézis. 1. Így kezdődött... Sydney 1952; Vérbulcsu. Egy ezredéves évfordulóra. Buenos Aires 1954; Tér és történelem. Történetbölcséleti vázlat. Melbourne 1956; Egyetlen menekvés. München 1967. stb.

²⁴ BADINY JÓS FERENC számos röpiratából, dolgozatából, sokszorosított propagandakiadványából valószínűleg nem minden került a kezembe. Ezeket láttam: Nuevas orientaciones en la investigación de las lenguas uralo-altaicas. El pueblo de Nimrud. Dos conferencias. Buenos Aires 1966; Altaic Peoples' Theocracy. A Paper Read at the XXVII. International Congress of Orientalists (Ann Arbor, Mich. 1967). Buenos Aires 1967; A sumir—magyar nyelvazonosság bizonyító adatai. Buenos Aires é. n. (1968 k. ?); BADINY JÓS FERENC spanyol nyelvű előadásainak magyar változata. H. n. (Buenos Aires) é. n. (1968 k. ?), 13—24. l.; Káldeától Ister-gamig, I. A sumir őstörténet. Buenos Aires 1971; The Ethnic and Linguistic Problem of the Parthians. A Paper Read at the XXVIII. International Congress of Orientalists (Canberra 1971). [Sokszorosított gépírat.] Vö. Magyarok a 28. Orientalista Kongresszuson. Ausztráliai Magyarság, 1971. április; New Lines for a Correct Sumerian Phonetics to Conform with the Cuneiform Scripts. A Paper Read at the XXIXth International Congress of Orientalists (Paris 1973). Buenos Aires 1973, vö. in: XXIX Congrès International des Orientalistes, Résumé des Communications. Paris 1973. 1. l. — L. még: Sumir—magyar kérdések és feleletek... „Quo vadis Mahgar?” Vitairat. Kiad. a Körösi Csoma Sándor Társaság. Toronto 1972. — Bizonyos mértékig alapvetésnek tekinthető korai dolgozata: A megtalált magyar őstörténelem. A babiloni szumir táblákról leolvasott esztergomi romkápolna [sic!] oroszlanos képének magyarázata. Sydney é. n. (1965 k. ?) — Vö. még alább, 75. jegyzet.

²⁵ Vö. GALLUS SÁNDOR: A magyar és sumer nyelv kapcsolatainak lehetősége. (Említi a fent, a 21. jegyzetben első helyen leírt kiadvány, 16. o. 2. jegyzet.) — Egy-két adat alapján azonban az a benyomásom, hogy GALLUS a háború előtt itthon kezdett tudományos kutatásait szolid formában próbálta folytatni.

²⁶ Vö. RIMANÓCZY LÁSZLÓ: A világ teremtése. A vízőzön legendák. A sziget-világ legendái. Ausztráliai legendák. Mezopotámia. A hettiai [sic!]. A dél-amerikai ős-kultúra. A turán—szumir műveltség dél-amerikai kapcsolatai. [Kézirat] 1967 k.; Az elveszejtett turáni örökség. A semita (zsidó) műveltség a valóság tükrében. Kiad. Kovács Jenő György, [illetve a] Magyar Turán Szumir Szemle. Bruxelles 1974.

²⁷ FESŐÖRI NAGY SÁNDOR: A magyar nép kialakulásának története. Buenos Aires 1969.

²⁸ BARÁTH TIBOR: A magyar népek [!] őstörténete, 1—3. Montreal 1968, 1973, 1974; Tájékoztató az újabb magyar őstörténeti kutatásról. Montreal 1973.

²⁹ JUAN MÓRICZ: Az európai népek amerikai eredete. (Nyersfordítás.) Az eredeti szöveg megjelent: Guayaquil, Ecuador 1968, Talleres gráficos de la Editorial offset Juan Montalvo. — Vö. a Magyar Nemzet 1965. október 31-i számában megjelent hírrel: "Az

ban, folyamatosan jutottak be Magyarországra is, és viszonylag gyorsan élénk visszhangot keltettek.

S ha most legalább futó pillantást akarunk vetni a sumer—magyar nyelvrokonsítás külföldi központjaira, tisztában kell lennünk azzal, hogy mindaz, amit központokról, orgánumokról, személyekről mondunk, mindenképpen igen hiányos, és főként legfeljebb ideig-óráig érvényes: a nyugati magyar emigrációnak az a része, amely ezt a tant hirdeti, nem tudott gyökeret verni új hazájának szellemi életében, ezért helyzete — s ezzel együtt a közlés lehetősége is — szüntelenül változik.³¹

A leginkább számottevő központok ma az amerikai kontinensen találhatók. Észak-Amerikában jelenik meg a Szittyakürt c. — már címével is sokat mondó — lap; ez persze csak elvétve foglalkozik „sumer—magyarológia”-val, de akkor igen éles, mégpedig politikai tekintetben éles hangon. Kanadában működik BARÁTH TIBOR és köre. Az Egyesült Államokban FEHÉR

indián és a magyar nyelv rokonságát állapította meg az Amerikában élő magyar régész, Juan Móríc. Indián törzseket tanulmányozott Ecuadorban és Peruban, miközben rájött, hogy csaknem érti nyelvüket, mert annyi szó hasonlított a magyarra... Móríc felfedezése a dél-amerikai indiánok eredetére vonatkozó kutatásokat is új irányba fogja terelni.” — Később a világsajtó sokat foglalkozott Móríc és ERICH VON DÄNIKEN együttműködésével, majd vizsgálásával, DÄNIKEN ugyanis — „űrhajós”-elméletének kidolgozásakor — a Móríc felfedezte „bizonyítékok”-ra is támaszkodott (vö. E. v. DÄNIKEN: Zurück zu den Sternen. München—Zürich 1972. 125 k.), végül azonban mind az anyagi, mind a szellemi tulajdon megosztása terén végzetes ellentétek támadtak közöttük (ehhez vö. a Der Spiegel nyomán F. Gy.: DÄNIKEN — a próféta. Világosság 14 [1973]: 384).

³⁰ CSÖKE SÁNDOR: A sumer ősnyelvtől a magyar élőnyelvig. New York 1969 (Sumér—Magyar Tanulmányok 1.); Szumir [a belső címlapon: Szumér] — magyar egyeztető szótár. Buenos Aires 1970; 1973²; Sumér—magyar összehasonlító nyelvtan. Buenos Aires 1972. — Az első helyen idézett könyv a Sumér—Magyar Tanulmányok 3. számaként hirdeti CSÖKE A magyar nyelvben továbbbővült sumer c. munkáját; hogy ez végül is megjelent-e, nem tudtam megállapítani. — CSÖKE „pályakezdő” dolgozata egyébként még más tárggyal foglalkozott, vö. Perui aymará és quechua nyelvek uralattáji nyelvi rokonsága. Buenos Aires 1969. (Turáni Akadémia tanulmány sorozata 1.) — Itt említtem meg, hogy a „sumer—magyarológia” hatása olyan szerzők dolgozatain is észrevehető, akik nem tartoznak közvetlenül az irányzat táborába; a történelmi és nyelvészeti dilettantizmus gyakran a távolabb állókat is a sumer—magyar nyelvrokonsításhoz hasonló felfogásra vezeti. Ilyen mű pl. RUDNAY EGYED Attila trilogia c. sorozata: 1. Igazságok, ferdítések, honfoglalás. Bruxelles 1964 (vö. különösen 52 kk.); 2. Ki volt Tudun, Csák Máté, Székelyek. Uo. 1965; 3. Hogy történt, Egyházi fejlődés, Népek, nyelvek, ... Ezekiel próféta és a szumirok, ... Uo. 1966 (vö. különösen 177 kk.); a szerző nézeteit valami felvidéki — és családi — lokálpatriotizmus, helyesebben, elfogultság hevíti át, vö. még RUDNAY EGYED: Felvidékünk múltja és a Divék nemzetség. [Kézirat, sokszorosítva] Budapest 1954. — Vö. még: SZABÓ ISTVÁN: Özönvíztől napjainkig. Az egész magyar őstörténelem csengő ritmusú versekben. Buenos Aires é. n. Egy előttem ismeretlen „költő” Ember ősnyelve magyar c. verszetének második része (az első részt nem ismerem, s a második részből is csak töredékek, a 2., 4., 5. ének részletei kerültek a kezembe), amelyhez a szerző nyelvészeti kommentárokat is csatolt, cáfolja a sumer—magyar rokonság elméletét, s helyette a magyarok távol-keleti származását hirdeti.

³¹ Az alább felsorolt sajtótermékekről kimerítő tájékoztatás található NÉMETH MÁRIA bibliográfiájában: Külföldi magyar nyelvű hírlapok és folyóiratok címjegyzéke és adattára. 1945—1970. 2. Nem szocialista országok. Budapest 1972. — Egy-két adatom már az e munka lezárása utáni időkből való. — A nyugati magyar emigráció politikai és szellemi arculatáról árnyalatokban gazdag, hiteles és — számunkra legalábbis — meglepően újszerű képet rajzol NAGY KÁZMÉR: Elvesztett alkotmány. München 1974. A könyv a sumer—magyar nyelvrokonsítás „álomvilág”-áról, „őstörténeti kód”-éről is megemlékezik (22 kk.). Vö. egyébként VESZÉLY PÉTER kitűnő ismertetését is: Magyar emigráns a magyar emigrációról. Nagy Kázmér könyve a magyar politikai emigráció történetéről. Kritika 1974/4: 9—12.

JENŐ MÁTYÁS foglalkozik könyvek kiadásával; első kiadvállalata a Gilgamesh nevet viselte, s az itt megjelent sorozatnak *Studia Sumiro-Hungarica* volt a címe; más kiadványain a Turul Kiadó jelzéssel és a Sumer-Magyar Tanulmányok címmel találkozunk; de szerepe van a Magyar Történelmi Szemle c. folyóirat kiadásában is. A Sumir Híradó. Magyar Newsletter c. sokszorosított lapot Zászlós-Zsóka György szerkeszti. Ugyancsak az Egyesült Államokban jelenik meg az amerikai magyar pulitenyésztők számára írt A puli. The puli c. folyóirat, amelynek hasábjain sumer—magyar pulik csaholnak. Dél-Amerika „sumer—magyarológus”-ai nagyrészt Buenos Airesben gyűltek össze. A Sumer—Magyar Tudományos Társaság köréhez tartozó kiadványok cégjelzésében az Editor Esda, Editorial Transsylvania, Turáni Akadémia, „Magyar Őskutatás” stb. elnevezések szerepelnek, szinte mindegyik könyvön más. Itt működik — a Jezsuita Egyetem professzoraként — BADINY JÓS FERENC. Újabban ő a mozgalom nemzetközi zászlóvivője. Egy időben „táv-hallgatók”-nak levelező doktorátust hirdetett sumerológiából. Később egy könyv-lapsorozatot adott ki, fényképes sokszorosításban, amolyan Tanuljunk könnyen, gyorsan sumerul!-t, amelyet bizományosánál oldalanként 6 Ft-ért Magyarországon is meg lehetett vásárolni.

Európából kevés az adatunk. Párizsban néhány magyar „sumer—magyarológus” hallgatta a francia sumerológusok nyelvi és filológiai előadásait, de minden látható tudományos eredmény nélkül. Az Ahogy lehet c. sokszorosított folyóirat több „sumer—magyarológia”-i dolgozatot közölt. Svédországban jelenik meg az Északi Vártán c. folyóirat, amely kiadói tevékenységet is folytat. Néhány európai „sumer—magyarológus” munkái saját kiadásban vagy a nagy központok kiadványaiban jelennek meg.

Ausztráliában (Sydney), a Magyar Történelmi Társulat (!) kiadásában, GALLUS SÁNDOR és mások szerkesztésében jelenik meg a Magyar Múlt. Hungarian Past c. sokszorosított folyóirat, magyar és angol nyelvű közleményekkel.

Nagy nyomatékka! kell rámutatnom arra, hogy a „sumer—magyarológia” semmiképpen sem tekinthető a külföldön élő magyarság egyöntetű véleményének. Ha ezt felednénk, éppen a jelenség természetének lényege maradna elfedve előttünk. A folyóiratok cikkeiben, a könyvek előszavában szinte állandó a panaszos, szemrehányó, vádló hang, amely az emigráns sorstársak közönyét vagy ellenségeségét rója meg. Ez, Magyarországról nézve, azt jelenti, hogy a sumer—magyar nyelvrokonítás hívei kint is kisebbségben vannak. Számos jel mutat arra, hogy a nyugati magyar emigráció legjelentékenyebb elméi, akik új hazájukban is az egyetemes magyar kultúra ügyét szolgálják, távol tartják magukat a „sumer—magyarológia” képtelenségeitől. A Magyar Műhely sohasem közölt ilyen tárgyú cikket. Sok emigráns folyóirat, függetlenül politikai állásfoglalásától, elutasítja a sumer—magyar nyelvrokonítást. Nemcsak kiváló szaktudósok határolják el magukat tőle, pl. az ékírás-kutatás minden magyar származású képviselője, hanem a haladó magyar szellemi élet más személyiségei, írók, történészek, filozófusok is. A sumer—magyar nyelvrokonítás a nyugati magyar emigráció egy maroknyi csoportjának ügye.

A „sumer—magyarológia” hazai bázisa két szinten szerveződött; az egyiket a — nevezzük így — tanulmányírók alkották, a másikat a levélírók. Természetesen nem szervezetről van szó, legfeljebb személyes kapcsolatokról: az összetartozás főként egymás kiadatlan kéziratának idézésében nyilvánult

meg. A tanulmányírók eleinte megpróbálták kézírataikat a könyvkiadóknál elhelyezni; én először a Gondolat, a Corvina, az Élet és Tudomány szerkesztőségétől lektorálásra kapott kéziratok révén figyelhettem fel a „sumer—magyarológia” megélénkülésére. A könyvkiadók, dícséretükre legyen mondva, ellenálltak az ostromnak. Ezt követően a tanulmányírók a nagy tudományos könyvtárakat vették célba. A meg nem jelent munkák letétként kerültek az Országos Széchényi Könyvtár, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára kézírattáraiába; ezek a gyűjtemények összesen több tucat ilyen munkát őriznek a szerzők jóvoltából. Az évek során meghonosodott az a furcsa szokás, hogy a „sumer—magyarológus” tanulmány-írók egymás munkáit, bár a kéziratok több példányban is közkezen forognak, a könyvtári letét katalógus-száma alapján idézik, ezzel jelezve, hogy nem kéziratról, hanem a nyilvánosságnak átadott opus ról beszélnek. S amikor már a könyvtárak is elzárkóztak a kéziratok átvétele elől, megkezdődött a fura magyar „szamizdat”-ok sorozata, stencilen, rotaprint vagy xerox eljárással többszörösített kéziratoké, amelyeket a címlap és a gépi eljárás könyvszerűvé tett. Néhány név a termékenyebb hazai szerzők közül: PASS LÁSZLÓ,³² SCHEDEL ANDOR,³³ ORBÁN ÁRPÁD,³⁴ NOVOTNY ELEMÉR³⁵ és ZAKAR ANDRÁS.³⁶ Az 1960-as évek legvégén új jelenség mutatkozik: néhány hazai „sumer—magyarológus” szerző, elégedetlenül a közzététel addig lehet

³² PASS LÁSZLÓ: Nimród feltámadt. [Kézirat] 1964. Vö. fent, a 9. jegyzetet is. — L. még régebbiről: PASS LÁSZLÓ: Nimród népe. Budapest 1941. (Nemzeti könyvtár 53.)

³³ SCHEDEL ANDOR számos — és több változatban is körözött — kézírata közül az alábbiak fordultak meg a kezemben: A sumér kérdés. 1963; A sumérek. 1964; Sumér-akkád magyar és magyar sumér-akkád szószeret. 1965; Sumér—magyar—angol szószeret. 1965; Adalékok Bárczy Géza Magyar Szófejtő Szótárához. 1965; A sumér—magyar nyelvvi. 1966; Feladatok a sumér—magyar kapcsolatok terén. 1967; Sumér—magyar—angol—német szótár. 1969; A magyar technikai kultúra fejlődéstörténete és a nyelvészet. Kézirat [Budapest] 1969. [Rotaprint] — Magyarországi folyóiratban jelent meg a fent, a 6. jegyzetben idézett cikke, továbbá: A puli útja Eridutól Bugacig. A kutya 32/6 [1969. június 6]; a témához, illetve SCHEDEL forrásaihoz és bizonyító anyagához vö. az alább, a 80. jegyzetben idézett tanulmányomat.

³⁴ ORBÁN ÁRPÁD: Nimrud király népe. A magyarok őstörténete. A székelyek eredete. Csíkszereda 1942. (A könyv emlékeztetést feleleveníti a Magyar Történelmi Szemle 1/4—5 [1970]: 55 k. közleménye.) Vö. továbbá kézíratai közül a következőket: Őstörténelmünk európai csiszolt kőkori, réz-, bronz- és vaskori legfőbb 12 kútfoje. 1962; A kőkénymombi Vénusz szobor beszélőképes gondolatközlési rendszere, olvasata [!], illetve: A kőkénymombi Vénusz sumér hieroglifái és azok olvasata. 1968 (?); Az új (magyar) délies, sokszöges szórokonzítási rendszer és diadalútja. 1970 (ehhez a dolgozathoz csatlandozik BÁRCZY ZOLTÁN: Polygonális összehasonlító nyelvészet. Budapest 1970. c. kézírata). — ORBÁN nyilvános felszólalásaihoz l. még alább. Megjelent viszont az alábbi vitacikke (vö. alább, 42. jegyzet): Túlhaladt tudománytalan Papp László nyelvészeti-őstörténelmi szemlélete? Orbán Árpád nyíltválasza [sic!] Papp László támadásaira. Északi Vártán 1971: 16—33 és klny.; vö. alább, 42. jegyzet.

³⁵ Vö. NOVOTNY ELEMÉR: Debrecen város nevének eredetéről. [Kézirat] 1966; Az „igéz”, „lát”, „néz”, „ember”, „személy”, „szabad”, „tekint”, „szem”, „szerelem” és „szent” szavaink etymológiája ügyében. [Kézirat] 1966; Sumerian Texts written with Latin Phonetics, Found in XI—XII. Century Hungarian Linguistic Remains. [Előadás a XXIX. nemzetközi orientalista kongresszuson.] 1973. (Vö. az alább, a 75. jegyzetben idézett röpiratot, 3. l.)

³⁶ ZAKAR ANDRÁS: A sumér nyelvről. [Kézirat] 1968. — Vö. ZAKAR ANDRÁS [sumér és ural-altáji összehasonlító nyelvészettel foglalkozó dolgozatai és ezek nemzetközi visszhangja], 1969—71. [Gépirat, nyomtatvány, xerokópia.] OSzK Kézirattár, Analekta 10.988 sz.

séges módjaival, dolgozatát a nyugati magyar emigráció fórumain helyezte el; így látott napvilágot pl. ZAKAR ANDRÁS több dolgozata.³⁷

A másik szint, a levélíróké, az érdeklődők, rokonszenvezők és hívők táborának ráérő, aktív, de egy-egy kéziratot dolgozat elkészítéséhez már nem elég erős tagjaiból állt. Ezek a „sumer—magyarológus”-ok leveleikkel tudományos életünk intézményeit bombázták, az Akadémia szervei mellett főként a Nyelvtudományi Intézetet, a Történettudományi Intézetet, az Eötvös Loránd Tudományegyetem illetékes tanszékeit stb. Elvértve még külföldi szaktudósokat is, azokat, akiknek — Mezopotámiával foglalkozó népszerű könyveik révén — Magyarországon is neve volt (pl. S. N. KRAMER, L. JAKOB-ROST, I. M. DJAKONOV); a tájékozódás e formája mellett persze előfordult, hogy sumer tárgyú könyve okán sumerológus szaktudósoknak vélték egy népszerűsítő — bár e nemből érdemes — újságíró is (V. ZAMAROVSKÝ). A hivatkozásokkal zsúfolt, terjedelmes levelek forma szerint sohasem állítottak, mindig csak „kérdettek”, elfogulatlan kíváncsiságot, sőt naivitást színelve; „kérdés”-eik azonban a sumer—magyar nyelvrokonság „külföldön már elismert” eszméjével próbálták bővíteni a címzetteket. Ez a levél-irodalom — amelynek darabjait másolatokban kézzől kézre adogatták — végeredményben sajátos publikációs fórumot jelentett.

A sumer—magyar nyelvrokonság bírálata lassan indult meg, de egyre erőteljesebbé vált. ZSÜRGER LÁSZLÓ gúnyos hangú, de jól tájékozott, és súlyos érveket forgató cikke³⁸ a magyarországi közönség előtt is nyilvánvalóvá tette, hogy a sumer—magyar rokonság hamis és kalandor elméletét a külföldi magyarság sem vallja egyöntetűen. A magyar tudományos élet nagyjai közül az első vitacikkeket HAJDÚ PÉTER írta.³⁹ Tanulmányai nemcsak a világos tárgyi cáfolatot tartalmazzák, de találó kórképet nyújtanak a jelenségről — az emigrációs pszichózis egyik fajtájáról — is. Előszóban vállalkozott a vitára GULYA JÁNOS,⁴⁰ de később írásban is kifejtette nézeteit.⁴¹ Terjedelmes és alapos vitairatot tett közzé PAPP LÁSZLÓ.⁴² Az olvasóközönség szélesebb

³⁷ ZAKAR ANDRÁS: A sumér nyelvről. Södertálje 1970. Északi Vártán 39; On the Sumerian Language. Magyar Múlt. Hungarian Past 1/2—3 [1972]: 1—45; A sumér hitvilág és a Biblia. Garfield, N. Y. 1972; 1973.² — Vö. még alább, 61. jegyzet.

³⁸ ZSÜRGER LÁSZLÓ: „Dentumagyaría”, „pusziji meg” és vidéke. Látóhatár 16 [1966]: 1149—1152.

³⁹ HAJDÚ PÉTER: Új hazát találtak, őshazát keresnek. Néprajz és Nyelvtudomány. Acta Univ. Szegediensis... Sectio Ethnographica et Linguistica 13 [1969]: 9—15 (és klny.: Nyelvészeti dolgozatok 84.); A sumér mítosz és a valóság. Tiszatáj 26/5 [1972]: 29—34.

⁴⁰ GULYA JÁNOS: Délbábos elméletek a magyar nyelv eredetéről. [Előadás: A magyar nyelv hete, 1967.] — Ekkor történt a „sumer—magyarológus”-ok első, s mindjárt tüntetésszerű nyilvános itthoni fellépése.

⁴¹ GULYA JÁNOS: A magyar nyelv eredete védelmében. Irodalmi és Nyelvi Közlemények. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Irodalmi-Nyelvi Országos Választmányának közlönye 1970. 1: 92—105. — Vö. ezen kívül: Szép, asszony, szita: Sumérul szép, aszu, szita — Véletlen egyezések, kitalált rokonság. Esti Hírlap, 1974. február 20. (Halász Júlia). — Itt jegyzem meg, hogy a cikk (és egyben a cím) sumer—magyar szöveggyezetéseit még csak véletlen egybeesések sem lehetnek: 'szép' sumerül valójában *szig*, *sziga*, a *SIG*₅ jellel (s ez is tkp. 'jó'); 'asszony, feleség' sumerül valójában *dam*, 'asszony, nő' pedig valójában *munusz* (az *aszu* egyszerűen fantom-szó, talán az akkád *aššatu*, 'asszony' valamelyik változatának torz alakja); a 'szita' jelentésű szavak sumerül mind másképpen hangzanak (vö. A. SALONEN: Die Hausgeräte der alten Mesopotamier. I. Helsinki 1965. 67 kk.), ellenben van egy sumer *zi*, *zida* szó, a *ZI* jellel, csakhogy ez 'liszt'. Ezek a példák mind a „sumer—magyarológus”-ok jellegzetes szöveggyezetéseit közé tartoznak.

⁴² PAPP LÁSZLÓ: A sumér—magyar kérdés. Magyar Nyelvőr 94 [1970]: 280—291.

rétegeit tájékoztatta a Népszabadság hasábjain E. F[EHÉR] P[ÁL],⁴³ a Magyar Nemzet egyik hatásos, hangulatos anyanyelvi sorozatában RUFFY PÉTER,⁴⁴ s egy másik cikkében is PAPP LÁSZLÓ.⁴⁵ Jó szolgálat volt a bizonytalanságok iránt is érzékeny, de biztos ítéletű CSERES TIBOR néhány — többnyire más tárgyú — cikke, amelyek a sumer—magyar rokonságról mint „álomkép”-ről beszéltek.⁴⁶ Tanulságokkal járt BARTHA ANTAL polémiákat mellőző, de határozott állásfoglalása őstörténetünk kérdéseiben.⁴⁷ BAJOMI LÁZÁR ENDRE könnyed szatirikus karcolata valójában gyilkos bíráló volt.⁴⁸ Szellemes, tárgyi érvekkel dolgozó régészeti esszét írt BÁLINT CSANÁD;⁴⁹ a „sumer—magyarológus”-ok tudománytörténeti hamisításait leplezte le BETHLENFALVY GÉZA;⁵⁰ a tudományos mítoszok kódébe világított be MÁTRAI LÁSZLÓ;⁵¹ a romantikus elképzelések, naív rokonítási elméletek helyett valódi feladatok felé próbálta fordítani a magyar emigráció figyelmét ORTUTAY GYULA.⁵² A magyar őstörténeti kutatás legnagyobb hatású egyénisége, LÁSZLÓ GYULA, sok mindent megértő, de minden hamisat bíráló „őshazakutató” cikkében finoman árnyalt érveléssel állt ki az őstörténeti dilettantizmus és a tudomány nagyjait bemocskoló hazugság ellen.⁵³ A „sumer—magyarológia” őstörténeti felfogását a régészet eredményei alapján bírálta FODOR ISTVÁN (a régész) is.⁵⁴ Én magam, két rövid hírlapi nyilatkozatban, a vitás kérdéseket a sumerológia oldaláról próbáltam megvilágítani.⁵⁵ A közelmúltban LŐCSEI ANTAL foglalta össze röviden a viták történetét.⁵⁶

⁴³ E. F. P.: A sumér „ősök”. Népszabadság 1970. október 28.

⁴⁴ RUFFY PÉTER: Utazás az anyanyelv körül. Ősök és utódok. Magyar Nemzet 1970. november 15.

⁴⁵ PAPP LÁSZLÓ: Délibábos nyelvészkedés: Dicsőbb őseket keresnek — A bizonyítás nem sikerül — Sumérok, óperzsák és mások. Magyarország 1971/7 (368): 39.

⁴⁶ CSERES TIBOR: Régi dicsőségünk (1966); Hol a kódex? (1969); most mindkettő Cseres gyűjteményes kötetében is: Hol a kódex? Budapest 1971. 490—496 (vö. különösen 493), 519—525 (vö. különösen 519); továbbá: Képek a Kassai Kódexről. Élet és Irodalom 1973/47: 15 (a sumer—magyar nyelvrokonítás külön említése nélkül); A történelemtől a maig — Beszélgetés Cseres Tiborral. Népszabadság 1974. november 7. (Bányai Gábor).

⁴⁷ BARTHA ANTAL: Magyar őskor — magyar jelenkor. I. Személyünkhöz szól. Népszabadság 1972. március 10.; II. Az értelem követelménye. Uo. 1972. március 11. — Vö. még: Magyar őshaza — szovjet archeológia. Bartha Antal etnogenezisünk új elméletéről. Magyar Hírlap 1972. december 15. (byp).

⁴⁸ BAJOMI LÁZÁR ENDRE: „Ne zabálj sokat, mert sós” — avagy szenzációs felfedezések a magyar őstörténetről. Ludas Matyi 1972. május 25.

⁴⁹ BÁLINT ANDRÁS: Már megint és még mindig a sumérosok. Tiszatáj 27/3 [1973]: 76—79 (BADINY JÓSEF, a 2. és 24. jegyzetben idézett könyvről).

⁵⁰ BETHLENFALVY GÉZA: Indulat és valóság a nyelvvitában. Magyar Nemzet 1973. május 25. (HARY GYÖRGYNÉ uo., május 23-án megjelent cikke kapcsán).

⁵¹ MÁTRAI LÁSZLÓ: Tudományos mítoszok. Világosság 14 [1973]: 195—198.

⁵² ORTUTAY GYULA: A magyarság közös pillérei. Magyar Hírek 1973. július 23. (Sz. M.).

⁵³ LÁSZLÓ GYULA: Hol volt, hol nem volt... Magánbeszéd az őshazakutatásról. Élet és Irodalom 1974/8: 3 k.

⁵⁴ FODOR ISTVÁN: Néhány szó „sumer eleink”-ről. Tiszatáj 28/3 [1974]: 59—62 (a fent, a 28. jegyzetben idézett könyvekről).

⁵⁵ KOMORÓCZY GÉZA: Már a kérdésfeltevés is tudománytalan. Magyar Hírek 1974. április 13. (Apostol András); Elavult őshazaelméletek. (Hétfői) Magyar Hírlap 1975. február 3. (Benedek István Gábor). — A sumer—magyar nyelvrokonítást egészen röviden tárgyaltam sumer irodalmi fordításaimhoz írt bevezető tanulmányomban is, 1. KOMORÓCZY GÉZA: „Fénylő ölednek édes örömeiben...” A sumer irodalom kistükré. Budapest 1970. 8 k.

⁵⁶ LŐCSEI ANTAL: A sumer—magyar rokonság legendájának története. In: Az Élet és Tudomány Kalendáriuma 1975. Budapest 1974: 325—330.

Nemrég megszólalt a magyar nyelvtudomány két nagytekintélyű mestere is. Romániában SZABÓ T. ATTILA a sumer—magyar nyelvrokonítást a „fellegjáró” elképzelések közé sorolta.⁵⁷ Nálunk pedig BÁRCZI GÉZA a magyar nyelvtörténet és szófejtés cáfolhatatlan tényeivel érvelt.⁵⁸ Állásfoglalásuk nemcsak önmagában kiválóan értékes, hanem azért is, mert messze hangzó szavuk talán olyanokat is meggyőzhet, akikre mások érvei nem hatnak.

A sumer—magyar nyelvrokonítást külföldi szakkörök részéről is többször érte bírálat. Két kritikát fentebb már említettem. Az ókori Mezopotámiával foglalkozó nagy művelődéstörténeti munkájában H. W. F. SAGGS a kérdést néhány velős szóval intézte el: „Szüntelenül próbálkoznak azzal, hogy sumer szavakat találjanak a legképtelenebb helyeken, mostanában többek között a magyarban, ámde ezeket a próbálkozásokat mind figyelmen kívül hagyhatjuk, mert minden esetben a sumer nyelv nem kielégítő ismeretén alapulnak, s általában is hiányos képük van a sumerrel összehasonlított nyelv történeti fejlődéséről”.⁵⁹ TAMÁS VON BOGAY részletes, minden tekintetben élesen elutasító bírálata a „sumer-magyarológia” eszmei háttérét is megvilágította.⁶⁰ A *Current Anthropology* c. amerikai folyóirat 1969—71-ben vitára bocsátotta ZAKAR ANDRÁS sumer—magyar téziseit.⁶¹ Az ókori Mezopotámia nyelveivel foglalkozó szaktudósok közül A. LEO OPPENHEIM és MIGUEL CIVIL nyilatkozott.⁶² A téziseket mindkettő elutasította. Ezen túl, OPPENHEIM arra is egyértelműen rámutatott, hogy sem ZAKAR, sem az általa forrásként használt magyar szerzők nem rendelkeznek még elemi sumer nyelvismerettel sem, ily módon azt, hogy a sumer felé fordultak, más nem magyarázza, mint „nemzeti gőg és politikai indítékokból eredő fennhéjázás”. Nem sokkal később a turkológia egyik nagy tekintélye, GERARD CLAUSON is közzétette véleményét, amely a sumer—magyar nyelvrokonításnak semmi esélyt nem ad.⁶³

Napjainkra a probléma még bonyolultabbá vált. Itt csupán egy-két tényezőt vehetünk számba. E tényezők egyike a Romániában kialakult helyzet. Tény, hogy a sumer—magyar nyelvrokonítás az erdélyi magyar értelmiség bizonyos rétegeiben igen élénk lelkesedést váltott ki, s az erdélyi magyar sajtó sokkal nagyobb nyilvánosságot adott neki, mint a magyarországi. Egy 1967-ből keltezett kézirat, VERRASZTÓ JÓZSEF feltehetően fiktív

⁵⁷ SZABÓ T. ATTILA: Fellegjáró nyelvrokonítás. In: *Uő: Nyelv és múlt. Válogatott tanulmányok és cikkek*. 3. Bukarest 1972. 9—20., de l. a gyűjtemény több más tanulmányát is.

⁵⁸ BÁRCZI GÉZA: A sumir—magyar nyelvrokonság kérdése. *Nyelvünk és Kultúránk*. Az Anyanyelvi Konferencia Védnökségének tájékoztatója 16 [1974]: 28—35 = *Látóhatár*. Válogatás a magyar kulturális sajtóból, 1975. január, 188—197. — BÁRCZI korábbi állásfoglalásai közül l.: Bevezetés a nyelvtudományba. Budapest 1957.³ 139 stb.

⁵⁹ H. W. F. SAGGS: The Greatness that was Babylon. A Sketch of the Ancient Civilization of the Tigris-Euphrates Valley. New York 1962. 494.

⁶⁰ T. VON BOGAY: Urgeschichtliche Wunderdinge. *Ural-Altaische Jahrbücher* 41 [1969]: 369—386.

⁶¹ ZAKAR, A.: On the Sumerian Language. *Current Anthropology* 10 [1969]: 432E; A. ZAKAR: Sumerian—Ural-Altaic Affinities. *Uo.* 12 [1971]: 215, 222—224; vö. még *uo.* 14 [1973]: 495. — L. alább, 151. jegyzet.

⁶² Vö. *Current Anthropology* 12 [1971]: 215. k. (M. Civil); 219. k. (A. L. Oppenheim).

⁶³ G. CLAUSON: On the Idea of Sumerian—Ural-Altaic Affinities. *Current Anthropology* 14 [1973]: 493—495.

levele,⁶⁴ még csupán a nyugati „sumer—magyarológus”-ok nézeteit foglalta össze; az irat minden jel szerint főként Magyarországon terjedt el. A tártárai (alsótatárlaki) pikto-grafikus táblák közismertté válása után már észlelhetővé vált az erdélyi állásfoglalások saját hangneme. Szőcs ISTVÁN, a nemes ügyekben sem rest kolozsvári újságíró a Korunk lapjain heves szenvedéllyel állt ki a sumer—magyar nyelvrokonítás mellett,⁶⁵ persze elhallgatva, hogy minden érve a külföldi „sumer—magyarológus”-ok dolgozataiból származik, ő maga pedig nem rendelkezik kellő felkészültséggel — sumerológiai szaktudással — ahhoz, hogy e „bizonyítékok” súlyát és értékét mérlegelhesse. Ámde a közvélemény hangulatára tulajdonképpen nem is Szőcs cikke a jellemző, hanem a Korunk ugyanazon számában — nyilvánvalóan válaszként — közölt, s egyébként kifogástalanul tájékozott írás, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem kiváló ókoros professzorának tollából:⁶⁶ BODOR ANDRÁS oly mértékben nem utasított vissza semmit Szőcs képtelen állításaiból és ezeknél is többet sejtető célásaiból, hogy óvatos tartózkodása mögött nem egyszerűen a tudói erényt, hanem inkább a hívők népes taborát kell gyanítanunk. Más cikkeiben Szőcs vakmerő kirítkátlansága odáig merészkedett, hogy hozzászólt sumer szófejtési kérdésekhez is.⁶⁷ Abban mindenestre biztosak lehetünk, hogy a sumer—magyar nyelvrokonítás erdélyi népszerűsége egészen közvetlen összefüggésben van a dáko—román kontinuitás igen régi, de valószínűleg nem kevésbé tudománytalan elméletének makacs hivatalosságával.

⁶⁴ A gépirásos másolatban mintegy 650 sor terjedelmű levél megszólítása: „Kedves ... fiam és nagy családja!”; bevezetésképpen a fent, a 38. jegyzetben idézett cikkekre utal. A szöveghez, amely hozzám 1970 őszén került, olvasói több részletben egy összesen ugyanolyan terjedelmű kiegészítést csatoltak.

⁶⁵ Szőcs ISTVÁN: Sumér és Szemere. Korunk 30 [1971]: 1556—1565. Szőcs, fejtegetéseit összegezve, a „nostratic” ősnelv (a sémi, indoeurópai, finnugor és hámi nyelveket magába foglaló „nyelvcsalád”) mellett tör lándzsát.

⁶⁶ BODOR ANDRÁS: A sumér-kutatás néhány kérdéséről. Korunk 30 [1971]: 1565—1572.

⁶⁷ Így pl. Szőcs ISTVÁN: Halandzsá-e az Antanténusz? Utunk, 1972. április 28. A cikk PASS LÁSZLÓRA hivatkozva (vö. fent, 9. és 32. jegyzet) a sumerből próbálta magyarázni az ismert gyermek kiolvasó mondóka szövegét. A magyarázat megbízhatóságára jellemző, hogy az *antanténusz* „szó” második felét a „sumei” *Tammuz* istennévből vezeti le, nem tudván, hogy ez, helyesebben, *Tammúz*, őszövétségi héber névforma (vö. Ezékiel 8:14); a név sumer alakja *Dumuzi* vagy *Dumuzid* (s nem *Dumuzzig*, *Dunguz*, mint ő írja), akkád alakja pedig *Du'uzu*, *Dúzu*, ezek viszont a *ténusz* „szó”-val nem egyeztethetők. A tudálékos magyarázatnak mindössze az a baja, hogy azok a sumer szavak, amelyekből a mondókát összerakja, egytől egyig PASS vagy Szőcs képzeletének szülöttei. PASS magyarázatait Szőcs még megtoldja: pl. a *ténusz* nála „'isten' fordított sorrendű összetétele”. Erről az önmagában véve — képtelenségei miatt — jelentéktelen cikkről azért írtam bővebben, mert később sokan úgy hivatkoztak rá, illetve tartalmára, mint a sumer—magyar nyelvrokonság egyik döntő bizonyítékára. — Vö. továbbá Szőcs ISTVÁN: A székelkapu. Művészet 15 [1974]/10: 33—36. Szőcs itt a „pozitívista” [!] — hadd tegyem hozzá: a tényekből kiinduló, s pl. B. NAGY MARGIT munkáiban (vö. Reneszánsz és barokk Erdélyben. Bukarest 1970. 73 kk.) képviselt — magyarázatokkal szemben hangsúlyozottan a „romantikus képzelőerő” híveként lép fel: a székelkaput a „nap-szertartás” [!] színterének tartja, mint annak idején Huszka József is, ezt viszont „délről” eredezteti; ily módon, bár a sumerek nevét le sem írja, olvasóit kétségtelenül a „sumer—magyarológia” irányában befolyásolja. Maga Szőcs célzó a sumer—magyar nyelvrokonítás eszméit fogadó elutasításra: „E kérdésekbe a kutató nem szívesen merül el nyilvánosság előtt, mert a lehetséges következtetések ellentmondanak ma igen elterjedt tudományos álláspontoknak, s az ember könnyen magára vonja a »képzeltgő«, »déliábós«, »lázálmodat kergető« megbélyegzéseket.” Szőcs gondolatai és felismerései egyébként valóban a „sumer—magyarológia” némely újabb nyugati termékének lapjairól származnak, vö. pl. az alább, a 169. jegyzetben idézett könyv 78 k. oldalaiával stb.

A „sumer örökség” ápolásának szakszerűségét egyetlen példával próbálom érzékeltetni. Egy nagyszerű művész alkotása, SZERVÁTIUSZ JENŐ Gilgames c. domborműve (fa, 1970)⁶⁸ a mezopotámiai témát — Enkidu és az Istárpapnő — jól felismerhetően egyiptomi, helyesebben, egiptizáló stílusban dolgozta fel, s a magyar rovásírás jeleivel írt hozzá feliratot.⁶⁹

A sumerek erdélyi „kontinuitása” mellett felhozott — s persze egytől egyig csak vélt — bizonyítékok között olykor egyenesen mulatságos tévedésekkel találkozunk. A csíki régiségek egyik buzgó — és nem is eredménytelen — gyűjtője régóta ír és beszél arról, hogy káldeus papok még a századforduló táján is folytattak térítő propagandát Erdélyben. A hatóságok üldözték őket felforgató tevékenységük miatt.⁷⁰ Ezek a káldeusok azonban nem Dél-Mezopotámia i. e. 1. évezred-i lakosságának, de nem is a hellénizmus és a római kor csillagjósainak utódai, hanem egész egyszerűen a szír kereszténység egyik ágához, a keleti (nesztoriánus) egyházhoz tartozó papok, akik a török vallásüldözések elől menekülve nyilván Balkán-szerte megfordultak; egyházuk a Sasanida birodalom mezopotámiai püspökségéről nevezte magát káldnak (chaldaeus) már régi idők óta.⁷¹

A napjainkban kialakult helyzet egy másik tényezőjét abban látom, hogy a sumer—magyar nyelvrokonítás eszméinek terjesztése egyre agresszívabb formákat ölt. A közelmúlt néhány tudományos rendezvénye mintha lovat adott volna a „sumer—magyarológus”-ok alá. 1972-ben Szegeden a magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusán ORBÁN ÁRPÁD is előadhatta Tudománytalan, a most használt kétféle szóeredetvizsgálati rendszer egyidejű alkalmazása c. (sic!) előadását. Igaz, szereplése köznevetség tárgya lett, s tételeire HAJDÚ PÉTER hozzászólása megfelelő választ adott. 1973 őszén a Kőrösi Csoma Társaság magyar őstörténeti konferenciáján ugyancsak ORBÁN állt ki; persze, ez a felszólalása szintén botrányba fulladt. A botrányra azonban utólag már csak a szemtanúk emlékeznek, a „sumer—magyarológus” propaganda viszont okkal hivatkozik arra, hogy eszméit a tudományos világ elé tárta, s ez a kutatástól távol állók számára gyakran elég is ahhoz, hogy a „sumer—magyarológiá”-ra is ráruházzák a magyar tudomány élvezte tekintélyt. Ez a következtetés egyáltalán nem képzelet szüleménye. 1973-ban Párizsban a XXIX. nemzetközi orientalista kongresszuson BADINY JÓŠ FERENC és néhány híve több előadásban fejtették ki a sumer és magyar nyelv teljes azonosságának tételét.⁷² Tudvalevő, hogy manapság a monstre tudományos kongresszusok nem alkalmasak az előadások tüzetes megvitatására;

⁶⁸ Fényképét közli SORBÁN RAOUL: Szervátiusz Jenő. Budapest 1973. 42. sz. kép.

⁶⁹ A feliratot eddig — tudtommal — senki sem olvasta el. Szövege, betűzve, a következő: 1. A férfi alak feje mellett: gilgames; 2. A férfi alak felsőtestét borító állati bőrön, illetve a férfi bal lábszáran: latja enkidut a leanzo a | veszedelmest a hatal | mast {t} a bardolatlan | férfiut k[i] | hegyek közt te[rmett] | siksagon nőtt; 3. A női alak két combján: enkidu majd összeforr vele | megismeri a nő szerelme[t] | s azutan mar nem ura többbe | az artatlan föld | erejenek. Az írás felülről lefelé, a sorok balról jobbra haladnak, a feliraton szököz nincsen. (Ezúton is köszönetem fejezem ki VÁSÁRY ISTVÁNNAK a rovásírás elolvasásában nyújtott segítségéért.) Mindkét verses idézet RÁKOS SÁNDOR fordításából való, az akkád Gilgames-eposz I. táblájáról (vö. Gilgames — Agyagtáblák üzenete. Budapest 1966. 91; 1974.³ 93); a kompozíció három térkitöltő állatalakja ugyan-csak a Gilgames-eposz I. tábláján leírt jelenetre utal.

⁷⁰ A hatósági intézkedésekhez vö. pl. Csík vármegye Hivatalos Lapja 1906. október 18.

⁷¹ Vö. TIMKÓ IMRE: Keleti kereszténység, keleti egyházak. Budapest 1971. 139 kk.

⁷² Az előre bejelentett előadások rövid kivonata — a szokásoknak megfelelően — megjelent a kongresszus előkészítő kiadványában: XXIX Congrès International des

erre Párizsban sem volt lehetőség. A „sumer—magyarológus”-ok fellépését higgadt, tárgyszerű elutasítás, sőt gúny és zajos nemtetszés kísérte; tény, hogy mindössze egy rokonszenvező hallgatóra találtak, ez azonban minden jel szerint maga is valami hasonló, a sumer—német nyelvhasználat kidolgozásán fáradozik.⁷³ Az ülés résztvevői, akik közül utóbb többeket személyesen is megkérdezhettem,⁷⁴ BADINY JÓS tételeiről mint tudománytalanokról nyilatkoztak. Ezek után 1973 őszén Magyarországon is elterjedt egy sokszorosított röpirat,⁷⁵ amelyben BADINY JÓS diadalittasan közli: „Győztünk!... Győztünk! s magasan ragyog a magyar származás igazsága... Nincs argumentum..., nincs tudományos cáfolat..., ellenbizonyíték”; majd azon nyomban megvádolja „a magyarországi tudományos terror”-t is, mondván, hogy „mindaz, amit ők [ti. e. „terror” képviselői] hirdetnek és tanítanak, a magyarságról, hazugság és csak rendőri segédlettel tartható meg” stb.⁷⁶

BADINY JÓS röpirata azt állítja, hogy a párizsi kongresszus elnöke, R. LABAT, helyeslőleg és „melegen” gratulált BADINY JÓS előadásához. Ennek kapcsán lehetővé vált a röpirat állításainak, s általában, a BADINY JÓS adta helyzetmegítélés realitásának ellenőrzése. A koronatanú maga R. LABAT volt, korunk egyik kiváló assziriológusa, aki a ma általánosan használt

Orientalistes. Résumé des Communications. Paris 1973. 1. I. (JOS BADINY); 2. I. (Margaret von Haynal); ez a két előadás teljes terjedelmében külön is megjelent a szerzők kiadásában, I. fent, 24. jegyzet, illetve M. VON HAYNAL: The Sumerian Seals of Buenos Aires. Buenos Aires 1973. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy ez a dolgozat szenzációs felfedezésként mutatja be néhány jól ismert mezopotámiai pecséthengernek BADINY JÓS által Argentínában nemrég megtalált lenyomatait [!], azt állítva, hogy az eredeti darabok a második világháborúban elvesztek. Nos, az illető pecséthengerek — az eredeti darabok — ma is teljes épségben megvannak, és a szakirodalom természetesen számon tartja őket. Így a közlemény mást nem, csak azt a magyar olvasót lepheti meg, aki történetesen tudja, hogy a témát, amelyről VON HAYNAL dolgozata szól, valaki már évtizedekkel ezelőtt megírta, igaz, nem a felfedezés szándékával, hanem becsléletesen, a megfelelő tudományos publikációk alapján; I. KOVÁCS ISTVÁN: A babilóniai vetőke. Erdélyi Múzeum 50 [1945]: 243—246. Figyelmet érdemel azonban VON HAYNAL dolgozatának címlapja. Ez ugyanis a „sumer—magyarológus”-ok újabban használatos címerét — jelvényét — használja díszítésül. A címer roppant tanulságos. Középpontjában az ún. „életfa” áll. Ez elé egy oroszánt rajzoltak. A fa és az oroszán együtt egy keresztet [!] alkot. Az oroszán hasán négy ékírásos jel, a legegyszerűbbek egyike, az u jel: ámde a helyes irányhoz képest éppen fordítva! A „sumer—magyarológus”-ok „életfa”-spekulációi közül I. Z. SZEPESY: Der mesopotamische Lebensbaum I—II. Magyar Történelmi Szemle 3 [1972]/4: 545—560; 4 [1973]/1: 71—80. A dolog érdekességét az adja meg, hogy az ún. „életfa”-szimbólum Mezopotámiában valószínűleg ismeretlen volt, I. KOMORÓCZY GÉZA: Egy termékenység-szimbólum Mezopotámiában. Jegyzetek az „életfa” kérdéséhez. Ethnographia 86 [1975] sajtó alatt.) — BADINY JÓS mindjárt (vö. alább, 75. jegyzet) említésre kerülő röpirata más „sumer—magyarológus”-ok előadását is ismerteti (MARY BRÁDY, egy megnevezetlenül hagyott magyarországi „etruszkológus” — ti. aki az etruszk nyelvet is magyarnak tartja! —, végül NOVOTNY ELEMÉR).

⁷³ Vö. K. SCHILDMANN: Compendium of the Historical Grammar of the Sumerian Language/Grundriss der historischen Grammatik des Sumerischen, fasc. 1—3 = Acta et Studia. S[tudiengesellschaft] D[eutscher] L[inguisten] — Mitteilungen, Berichte und Dokumente 2/2 (Bonn 1964) 2/2 (sic!, 1967), 2/3 (1970).

⁷⁴ A kongresszus ókori keleti szekciójának magyarországi vagy magyarul tudó sumerológus résztvevője nem volt.

⁷⁵ BADINY JÓS FERENC: Beszámoló a 29. nemzetközi orientalista kongresszusról. [Kézirat, rotaprint, xerox] 6 l. Megjegyzem, hogy a röpiratnak egy 4 oldalas változata is forgalomban van; nyilván azért, mert az 5. lapon a szöveg egy része azokhoz a „Magyar Testvérek”-hez szól, „kik otthon vagytok és reméltek...” [!].

⁷⁶ Az idézetek az 5. lapról; a közlés nem betűhív: az eredeti szöveg durva helyesírási hibáit nem akartam megismételni.

ékirásos jellistát szerkesztette. Nem sokkal korai halála (1974. április 3.) előtt, 1974. február 11-én, így írt Ausztráliába, válaszul a BADINY JÓS röpiratával kapcsolatos kérdésekre: „Mint a kongresszus elnöke, az előadások kiválasztásával én magam nem foglalkoztam. Badiny úr előadását nem eleve elhatározott szándékkal hallgattam végig. Hogy a kongresszus e szekciójának ülésén aznap éppen abban az időpontban vettem részt, tisztán véletlenül történt. Az általános csend, amely az előadást követte, semmiképpen sem jelentette azt, hogy a hallgatóság egyetértett volna az előadó megállapításaival. Én nem gratuláltam Badiny úrnak, és nem köszöntem meg neki semmit, hanem csupán üdvözöltem őt. Ez mindössze udvariasság volt. Nincs tudomásom semmi olyasmiről, hogy a kongresszus valamifajta tanácsa, vagy akár csak a szakértő tudósok egy csoportja is, hivatalosan elismerte volna azokat az állítólagos bizonyítékokat, amelyeket Badiny úr a sumer—magyar faji azonosság vagy nyelvi leszármazás vonatkozásában említett. Ami engem illet, bár nem tartom magam sumer specialistának, nem hiszem, hogy a Badiny úr által képviselt tételek kielégítően megalapozottak.”

Ennyi elég is arról a röpiratról, amely szerint „a sumir-magyar azonosság tagadásának fala leomlott Párizsban, a XXIX. orientalista világkongresszuson”.

Az elmúlt évtized magyar szellemi életében a „sumer—magyarológia” nyomása észrevehető olyan területeken is, amelyek nem állnak e nézetek hatása alatt. Ismét csupán egy példát említek, példámat megint a legnagyobbak egyikétől véve. ILLYÉS GYULA, amikor klasszikus értékű Petőfi-életrajzát a francia közönség számára átdolgozta, az új kiadásban a korfestő I. fejezetet többek között ilyen szavakkal bővítette ki: „Abban az esztendőben... a magyar nép eredetét a köztudatban tökéletes homály fedi. A tudósok hol a sumérok leszármazottjainak tartják — való, hogy a ránk maradt néhány szumer szó zöme meglepően otthonos a magyar fülnek —, hol a baszkokkal vagy japánokkal rokonítják...”⁷⁷ Nyilvánvaló, hogy ILLYÉS, aki idézett szavaiban a nyelvészeti őskutatás tévútjait jelzi, a sumert illetően maga is téved: Petőfi születésének évében a sumer nyelv még tökéletesen ismeretlen volt, s éppígy a sumer nép neve is; akkortájt ugyan beszéltek, pl. HORVÁT ISTVÁN, „szittya” rokonságunkról, de a szkítákat majd csak a mai „sumer—magyarológus”-ok keverik össze a sumerekkel. Illyés példájának jellegzetes anakronizmusa a sumer—magyar nyelvrokonítás hangzavarának rovására volt írandó.

Persze, van példa a kritikai ítélőerő éber működésére is. Anélkül, hogy az ún. Kassai kódexet propagáló FEHÉR [JENŐ] MÁTYÁS közleményei akár egy szó utalást tartalmaztak volna a sumer—magyar nyelvrokonítás eszméire,⁷⁸ SZÜCS JENŐ — disszertációjának vitájában, opponense, MÁLYUSZ

⁷⁷ ILLYÉS GYULA: Petőfi Sándor. Budapest 1963. 16 k. A mű idegen nyelvű kiadásai mind a mai napig ezt a szöveget közlik.

⁷⁸ FEHÉR JENŐ MÁTYÁS (MÁTYÁS JENŐ) egyébként az amerikai „sumer—magyarológia” vezetői közé tartozik. 1968-ban, tehát ugyanakkor, amikor az ún. Kassai kódexszel foglalkozó könyve, a Középkori magyar inkvizíció megjelent, a szerkesztők egyikeként jegyezte a Studia Sumiro-Hungarica könyvsorozatot. Azóta pedig egyre több „sumer—magyarológus” kiadványon tűnik fel a neve. Sőt, újabban saját könyveiben is egyre nyíltabban közeledik a „sumer—magyarológia” történetfelfogásához. Vö. FEHÉR MÁTYÁS JENŐ: Táltosok és bakók. New York 1970; A nyugati avarok birodalma. 1. Az avar kincsek nyomában. 2. A korai avar kagánok. Buenos Aires 1972. (Avar könyvek.); Ósmagyarok és vikingek. Buenos Aires 1974.

ELEMÉR véleményével szembehelyezkedve — rámutatott: „...több körülmény miatt ...éleve kísért a gyanú, hogy e kódex egészében vagy részleteiben (s e részletek körébe tartozik éppen a táltosok, sámánok, a pogány hiedelmek kérdése is) esetleg az Amerikában divatos dilettáns sumerológiát alátámasztani hivatott hamisítvány. Bizonyos motívumok ugyanis túlzottan közvetlenül alkalmasak a sumer-elmélet 'alátámasztására'”.⁷⁹

A „sumer—magyarológia” nyomásának, a vitától való félelemnek tulajdonítható, hogy a Kőrösi Csoma Társaság elnöke 1973 tavaszán megakadályozta, hogy a szokásos havi felolvasó ülések egyikén előadást tartsak a sumer—magyar nyelvrokonításról, pontosabban a „sumer—magyarológus”-ok némely ékírásos szöveghamisításáról,⁸⁰ noha az effajta előadások nem idegenek a Társaság programjától.

A következőkben, hogy tisztábban lássuk a „sumer—magyarológia” helyzetét napjainkban, egészen röviden vázolni szeretném a mai sumer—magyar nyelvrokonítás előtörténetét.

Az eszme a múlt század utolsó harmadában fogant meg, amikor az első egy nyelvű sumer szövegek napvilágra kerültek, s fokozatosan előre haladó megfektetésük lassan világossá tette, hogy az újonnan feltárt nyelv nem tartozik sem a sémi, sem pedig az indoeurópai nyelvek közé.⁸¹ A nyelvcsaládok elméletének klasszikus korában vagyunk: az új nem-sémi nyelvet, bárhogyan nevezték is, sumernek vagy egy ideig akkádnak, az első kutatók természetesen megpróbálták Eurázsia egyéb nyelveivel hozni kapcsolatba; így kerültek szóba többek között az uráli, a finnugor, az ún. turáni nyelvek, anélkül, hogy bármelyik feltevést — akár a kor színvonalán is — kifogástalanul bizonyítani lehetett volna.

A sumer nyelvtudomány az első évtizedek vitái után más utakra kanyarodott, anélkül, hogy a nyelvrokonság problémáját érdemben megoldotta volna. A rokonítási kísérletek — amelyek során a sumert többek között a sémi, egyiptomi, hiksosz, elámi, kassú, dravida, ősiindoeurópai, hettita, örmény, óind, etruszk, kaukázusi, grúz, finnugor, finn, magyar, turáni, urál-altaji, tibeti, mongol, kínai, japán, polinéziai, török, baszk, afrikai, szudáni-bantu nyelvekkel hozták kapcsolatba⁸² — kivétel nélkül mind meddők maradtak. Levonván a kudarcok tanulságait, a sumerológia napjainkban azon az állásponton van, hogy a sumerek nyelve — mai tudásunk szerint — egyetlen ismert eurázsiai nyelvvel sem áll rokonsági kapcsolatban. Ehhez azonban hozzá kell tenni azt is, hogy a sumer nyelv hangrendszerét még

⁷⁹ Vö. Szűcs Jenő: „A gentilizmus. — A barbár etnikai tudat kérdése” c. kandidátusi értekezésének 1972. február 28-i nyilvános vitája. A MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei 21 [1972]: 153—200; az idézet a 197. lapon, MÁLYUSZ véleményét l. a 160 k. lapon. A vitához vö. Történelmi Szemle 14 [1971]: 188—211; Századok 107 [1973]: 114—130 ismertetéseit is.

⁸⁰ Tervezett előadásom érdemi része időközben — Köpeczi Béla és Miklós Pál szerkesztői biztatása nyomán — sajtó alá került, l. KOMORÓCZY GÉZA: Irodalmi hamisítványok. Adatok az ókori keleti kultúrák utóéletéhez a 19—20. században. Helikon Világirodalmi Figyelő 20 [1974]: 154—166, különösen 163 kk.

⁸¹ Az első viták, az ún. sumer kérdés történetét kitűnően ismerteti F. H. WEISSBACH: Die sumerische Frage. Leipzig 1898. A viták anyagából közöl szemelvényeket T. JONES: The Sumerian Problem. New York—London etc. 1969.

⁸² Ez a — korántsem teljes — jegyzék szembeszökően hasonlít ahhoz, amelyet ZSIRAI MIKLÓS állított össze a magyarral kapcsolatba hozott nyelvekből, vö. ZSIRAI MIKLÓS: Östörténeti csodabogarak. In: LIGETI LAJOS (szerk.): A magyarság östörténete. Budapest 1943. 266—289.

mindig csak hozzátvetőlegesen ismerjük, következésképpen az átírásokban szereplő sumer szavak hangtani tekintetben nem tekinthetők többnek, mint konvenciónak; vagyis a sumerológia egyelőre nincs abban a helyzetben, hogy a sumer szókincset más nyelvekével vethesse egybe. De bizonyos jelek arra mutatnak, hogy a „sumer rejtély” megoldása nem is a nyelvrokoniás irányában keresendő; erre a problémára alább még visszatérek.

Ily módon a sumer—magyar nyelvrokoniás kiinduló pontja az a feltevés volt, hogy a sumer az ún. turáni nyelvek közé, netán egyenest az urál-altaji vagy finnugor nyelvcsaládba tartozik. Ezt a feltevést, amely eleinte értelmesebbnek látszott, a sumer nyelvtudomány, mihelyt belátta a tarthatatlanságát, tétovázás nélkül feladta. Ezzel szemben azok, akik a magyarság eredetével foglalkozó tudományos kutatások ténylegese eredményeit semmibe vették, makacsul vissza-visszatértek a turáni gondolathoz.

A turánizmus nyelvtörténeti vonatkozásaira ma már aligha kell sok szót vesztegetni.⁸³ A múlt század derekán némely kutató úgy vélte, hogy — hasonlóan az indoeurópai és sémi nyelvcsaládhoz — egy sor ázsiai („turáni”) nyelv is rokonságban áll egymással.⁸⁴ Csakhogy az ide vont nyelvek rokonságát végül is nem sikerült bizonyítani, s így a turáni nyelvcsalád fikciója a tudományban rövid életű volt. De kérdéses az is, hogy vajon az urál-altaji nyelvek valóban egy családod alkotnak-e; sokan, és nyomós érvekkel, ezt a rokonságot is tagadják.⁸⁵

Mindez azt jelenti, hogy a nyelvrokonsági kapcsolatoknak abban a láncolatában, amely a sumer nyelv felfedezése idején a sumert és a magyart — bár csak távolról, mintegy sokad-unokatestvéri kötelékkel — összefűzni látszott, több szem is forraszthatatlanul megpattant.

⁸³ A turánizmust illetően kiváló magyar orientalista szakemberek már régen meghozták a minden tekintetben elmarasztaló ítéletet, I. SCHMIDT JÓZSEF: Turánizmus. Nyugat 18 [1925]/20: 197—200; NÉMETH GYULA: A magyar turánizmus. Magyar Szemle 11 [1931]: 132—139; GAÁL LÁSZLÓ: Műkedvelők a magyar őstörténeti kutatásban. Magyar Szemle 12 [1931]: 262—272. SCHMIDT helyesen állapítja meg, hogy „a turánizmus... egy a tudomány mezébe bűjtött társadalmi és politikai magalom”. SCHMIDT a szanszkrit filológia, NÉMETH a turkológia, GAÁL az óiráni filológia jeles művelője; SCHMIDT munkásságának értékeléséhez I. MÁDY ZOLTÁN: Schmidt József. Antik Tanulmányok 10 [1963]: 131—153; 11 [1964]: 158—188; a GAÁLÉHOZ I. HARMATTA JÁNOS: Antik Tanulmányok 8 [1961]: 135; BORZSÁK ISTVÁN: Antik Tanulmányok 11 [1964] 288. — Merőben más nézőpontból ugyan, de osztja az orientalisták elutasító felfogását SZEKFŰ GYULA is: Három nemzedék és ami utána következik. Budapest 1934. 479 kk.; ahol a turánizmust bírálja, érvei ma is érvényesek. Az irányzatot a náci fajelmélettel állítja egy sorba.

⁸⁴ Turán (*tūrān*) az iráni forrásokban a Kaspi-tengertől keletre-északkeletre élő és Iránnal szemben ellenséges nomád törzsek neve. A középkorban a türkökre alkalmazták. Az ún. turáni nyelvcsaládra vonatkozó feltevés eredetileg MAX MÜLLER, a maga korában nagy hatású múlt századi nyelvész ötlete volt (vö. M. MÜLLER: On the Turanian Languages. In: Chr. C. J. BUNSEN: Christianity and Mankind, 3. Outlines of the Philosophy of Universal History. London 1854. 263—521.), később azonban ő maga ejtette el.

⁸⁵ A kérdéshez I. HAJDÚ PÉTER: Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Budapest 1966. 90 kk. — Mi több, mindeddig az altaji nyelvcsaládba sorolt nyelvek eredendően egybe tartozásának — rokonsági kapcsolatának — kifogástalan bizonyítása sem sikerült; vö. D. SINOR: Introduction à l'étude de l'Eurasie Centrale. Wiesbaden 1963. 178 kk.; élesen elutasító álláspontot képvisel pl. G. CLAUSON: Leksikostatisticheskaja ocenka altajskoj teorii. Voprosy Jazykoznanija 1969/5: 22—41; vitakozik vele, de a végkövetkeztetések levonásában óvatossággal tartózkodó LIGETI LAJOS: Az altaji nyelvrokonság és a szó-készlet-statisztika. A MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 28 [1973]: 259—275.

Ezekről a felismerésekről a sumer—magyar nyelvrokonítás sohasem vett tudomást. A sumer—magyar rokonság eszméje mind a mai napig — hol kimondva, hol kimondatlanul — a turánizmus egyik ágazata maradt.

A sumer nyelv felfedezésének egykorú magyarországi értékelését vizsgálva, megfigyelhetjük, hogy az első reflexiók megmaradtak a sumer nyelv rokonítására vonatkozó feltevések és viták tárgyszerű ismertetésénél.⁸⁶ Az első hazai viták lényegében szintén a sumer nyelv mibenléte körül forogtak.⁸⁷ A turáni gondolat, hogy a magyart — a sumernek legközelebbi rokonát a turánságban — kivételes szerep illeti nemcsak a sumer nyelv megfejtése terén, hanem a sumerek fényes örökségén való osztozkodásban is,⁸⁸ csak

⁸⁶ A sumer nyelv felfedezésének hírére Magyarországon először HUNFALVY PÁL figyelt fel, s François Lenormanthoz írt levelében nyomban bejelentette, hogy szívesen közreműködne a sumer—turáni rokonság nyelvészeti tisztázásában, vö. FR. LENORMANT: *Les principes de la comparaison de l'Accadien et des langues Touraniens*. Paris 1875. Ez az adat bizonyítja, hogy HUNFALVY — aki néhány évtizede a „sumer—magyarológus”-ok heves támadásainak egyik célpontjává vált — nem elfogultságból utasította el a turánizmust és változatait; amíg az új feltevés tudományos eredményeket ígért, ő is foglalkozott vele. A HUNFALVY-t illető rágalmak egyébként nagyrészt a két világháború között kerültek forgalomba, ezt megelőzően még a „sumer—magyarológus”-ok is többnyire a legnagyobbakat megillető tisztelettel beszéltek róla. Az újkeletű rágalmak egyik kútfejét alább, a 114. jegyzetben említem; nemrégiben BETHLENFALVY GÉZA (vö. fent, 50. jegyzet) és LÁSZLÓ GYULA (vö. fent, 53. jegyzet) határozottan visszautasította a HUNFALVY-t vádoló hazugságokat. — Az ún. sumer kérdés, a sumer nyelv léte körüli vitákat nálunk először GIESSWEIN SÁNDOR ismertette: *Mizraim és Assur tanúsága. Az őszövet-ségi szentiratok hitelessége és isteni sugalmaztatása az aegyptologia és assyriologia világításában*. I—II. Győr 1887—1888. GIESSWEIN későbbi szereplésének kitűnő elemzése, GERGELY JENŐ tanulmánya (Giesswein Sándor politikai pályaképehez. A MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei 23 [1974]: 259—287; Giesswein Sándor és a szociális katolicizmus. *Világosság* 15 [1974]: 624—633), bár tud hőse vallástörténeti munkásságáról, ezt a jelentős művet nem regisztrálja. — Nem sokkal később a nagy GOLDZIER IGNÁC is hírt adott a sumer nyelv körül folyó vitákról: *Arabia régi történetéről*. *Budapesti Szemle* 66 [1891]: 65—104, különösen 71 k.; *Jelentés az orientalisták IX. nemzetközi congressusáról*. *Akadémiai Értesítő* 3 [1892]: 632—659, különösen 643 k. stb. Az igazsághoz híven meg kell állapítanunk, hogy GOLDZIER a sumer nyelv létét kategorikusan tagadó felfogással (J. HALÉVY) rokonszenvezett. Ő, aki a mezopotámiai nyelvek és régiségek iránt mély érdeklődést mutatott (vö. a GEORGE SMITH munkásságával foglalkozó nagy tanulmányát: *Egyetemes Philológiai Közlöny* 1 [1877]: 22—35, 102—110, 160—167), és rendszerint első kézből tájékozódott, ebben a vélekedésében tévedett. — Csak mellékesen jegyzem meg, hogy GOLDZIER már a most említett cikkében is, tehát 1877-ben, mint „hovátovább tarthatatlan elnevezés”-ről beszélt a „turáni” névről.

⁸⁷ Ebben az összefüggésben nem feladat, hogy kimerítően feldolgozzam a magyar ékíráskutatás kezdeteinek történetét. Ezért itt csupán néhány jellemző tanulmányra hivatkozhatom: NAGY GÉZA: *Tanulmányok a szumirokról*. *Ethnographia* 9 [1898]: 27—41; MAHLER EDE: A szumer ősnép nemzetisége. *Ethnographia* 10 [1899]: 81—99, 199—217, de vö. GALGÓCZY JÁNOS [a]: A sumir kérdéshez. *Ethnographia* 10 [1899]: 352—372; NAGY GÉZA: A történelmi korszak kezdete. *Századok* 33 [1899]: 677—697, de vö. GALGÓCZY JÁNOS [b]: *Őstörténelmi tarlózás*. *Ethnographia* 11 [1900]: 155—163, 250—257.

⁸⁸ Vö. a hangnem különbségeit két — különben egyaránt turánista — könyv között: FERENCZY GYULA: *Szumer és Akkád*. Debrecen 1897. 84: „A szumerek és utánok a miénk az írás feltalálásának dicsősége”; illetve SOMOGYI EDE: *Emlékezzünk régiekről*. Budapest 1908. 338 kk.: „... Vajjon mi dicsőségesebb dolog ránk nézve, az-e, hogy a finnek, Európának ezek a legrégibb lakói, a földnek ez a legősibb kultúrnépe, voltak őseink, vagy pedig hogy a törököktől származunk, akik szintén már évezredekkel ezelőtt, Mezopotámiában mint szumirok, ettől északra mint kunok és komagének és még jobban északra és később Kínában is mint hunok gyakoroltak nagy befolyást az emberiség fejlődésére és kultúrájának előbbrevitelére...” (Nota bene: a turánizmus ekkor még nem

lassan bontakozott ki. Ez az eszme szín tiszta anakronizmus volt mindjárt megszületésekor, mert a sumerológia tudománya erre az időre már túllépett turáni korszakán.

A turánista szellemű sumer-magyar nyelvrokonítás első szószólója FERENCZY GYULA volt,⁸⁹ de az irányzat igazi zászlóbotánása mégis SOMOGYI EDE nevéhez fűződik.⁹⁰ Kettejük mellett GALGÓCZY JÁNOS vitt komolyabb szerepet.⁹¹ Ellenfeleik közül MAHLER EDE,⁹² MUNKÁCSI BERNÁT,⁹³ VENE-

kifejezetten a finnugor rokonság elmélete ellen irányult, hanem inkább bővítette rokonaink körét; igaz, éppen a kritikátlan bővítés alapozta meg az újabb elméleteket, amelyekben a magyar már szinte minden eurázsiai néppel rokon.)

⁸⁹ FERENCZY GYULA: Sumer és Akkád. Egy ós turáni nép a Tigris és az Eufrates között. Tanulmány az assyriológia köréből. Debrecen 1897; A civilizáció bölcsője. A Nilus és Eufrates mellékeinek legrégibb történelme. Debrecen 1900. — L. még alább, 96. jegyzet is.

⁹⁰ SOMOGYI EDE: Szumirok és magyarok. Budapest 1903, új lenyomata a Studia Sumiro-Hungarica 2. kötetként New York 1968; Emlékezzünk régiekről. Az emberiség története első feltűnésétől egészen a kultúra keletkezéséig. Budapest 1908. — SOMOGYI számos hírlapi cikkét, amelyekben egyébként két könyve anyagát bocsátotta előre, itt — s külön kutatások nélkül — nem regisztrálhatom. Megemlítenéd viszont, hogy első könyve, amelyet védelmezője, GALGÓCZY JÁNOS így jellemzett: „... merőben az izzó magyar sovinizmus vezette”, s „hangja szokatlanul rikító talán”, már megjelenésekor a sumer-magyar nyelvrokonítás egészére is érvényes ellenvetéseket váltott ki; a vitához vö. többek között MAHLER EDE: Budapesti Szemle 115 [1903]: 143–150 (kimutatja, hogy SOMOGYI könyve nagyrészt plágium); MUNKÁCSI BERNÁT: Jelentése Somogyi Edének „Szumirok és magyarok” c. könyvéről. Akadémiai Értesítő 15 [1904]: 44–46; ehhez vö. GALGÓCZY JÁNOS [c]: A sumir kérdéshez. Ethnographia 15 [1904]: 132–147; MUNKÁCSI BERNÁT: Néhány szó a sumir rokonság védelméhez. Ethnographia 15 [1904]: 147–154.

⁹¹ Vö. fent, 87. és 90. jegyzet, illetve az ott idézett dolgozatokon kívül: [d] A kaukázusi népek őstörténetéhez. Ethnographia 12 [1901]: 343–351, 440–454; [e] Újabb sumir szószedet. Ethnographia 13 [1902]: 111–117, 208–214, 260–267, 345–356, 405–411; [f] A sumir nép művészete. Művészet 2 [1903]: 109–118, 183–195; [g] Östörténelmi böngezgetés. Ethnographia 16 [1905]: 87–92, 201–210 (a cikk első része, Tigin, nagy vitát kavart, mind itthon, mind külföldön, bírálói két vállra fektették GALGÓCZYt, vö. a vita anyagát alább, 94. és 97. jegyzet, illetve GALGÓCZY: [h]); [h] Végszó a „Tigin”-ben. Ethnographia 17 [1906]: 149–153; [i] A sumir tárgyas igeragozás. Magyar Nyelvőr 42 [1913]: 266–270; [j] A sumir és ural-altaji nyelvrokonság kérdéséhez. [Kézirat] 1914; [k] Sumir-magyar szószedet. [Kézirat] 1915; [l] Sumir nyelvtan. [Kézirat] 1917. — A [j]–[k]–[l] alatt leírt kéziratokról említést tesz az Akadémiai Értesítő 31 [1920]: 34; további sorsukról nincs tudomásom. — A Studia Sumiro-Hungarica 1. kötete GALGÓCZY JÁNOS: A sumir kérdés. New York 1968. c. tanulmánygyűjteménye volt. A kötet GALGÓCZY dolgozatai közül a fent [a]–[b]–[c]–[d]–[e]–[g]–[h] és [i] jelzettel idézetteket közli, sajnos, a lelőhelyek pontos megjelölése nélkül; ezen kívül az alább, a 97. jegyzetben [m] és [n] jelzettel idézendő dolgozatokat, valamint egy más tárgyú munkáját és néhány könyvismertetését. Közli viszont, s ez igen szerencsésnek mondható ötlet, a GALGÓCZY némely cikkére írt bírálatokat, illetve vitairatokat; ily módon a viták anyagából fáradság nélkül megállapítható, hogy a GALGÓCZY fölvetette gondolatok a tudományos kutatások előrehaladását egyáltalán nem befolyásolták. — Meleg hangon nyilatkozik GALGÓCZY munkásságáról (külön is említve az [e]–[f] alatti cikkeket) LYKA KÁROLY: Vándorlásaim a művészet körül. Budapest 1970. 269 k.

⁹² Vö. fent, 87. és 90. jegyzet, továbbá MAHLER EDE: Babylonia és Assyria. Budapesti Szemle 117 [1904]: 66–97, 227–257; Országghalom szumér szó? Magyar Nyelvőr 33 [1904]: 45–47; Babylonia és Assyria. Budapest 1906, különösen 187 kk.; Joseph Halévy. Egyenlőség 1917/9: 9–10.

⁹³ Vö. fent, 90. jegyzet, továbbá MUNKÁCSI BERNÁT: Keleti Szemle 5 [1904]: 343–351 = Ethnographia 15 [1904]: 433–438; Az ural-altaji népek. In: HEINRICH GUSZTÁV (szerk.): Egyetemes irodalomtörténet. 4. Budapest 1911. 3–68. különösen 38. kk.; Régi nyomok — új ösvények. Egyenlőség 1911/23: 78–81; Jelentés a Fáy András-pályázatról. (GOMBOCZ ZOLTÁNNAL) Akadémiai Értesítő 31 [1920]: 32–44 (VARGA ZSIG-

TIANER LAJOS⁹⁴ említhetők. Noha az „anyaggyűjtés”-ben és az indulatos csatározásokban mások is részt vettek,⁹⁵ mégis, a „sumer—magyarológia” első korszakának élharcosai vitán felül FERENCZY, SOMOGYI és GALGÓCZY voltak, persze más-más vérmérséklettel, más-más színvonalon. A viták színvonalára mindenesetre jellemző, hogy a sumer nyelvért harcolók közül Magyarországról senki, még a tudományosan iskolázott és más téren érdemes FERENCZY⁹⁶ vagy a szakirodalomban nem járatlan GALGÓCZY sem jutott el oda, hogy eredményesen bekapcsolódjék a nemzetközi sumerológiai kutatásokba,⁹⁷

MOND alább, a 117. jegyzetben idézendő könyvének első változatáról) stb. — MUNKÁCSI egyébként mind most idézett tanulmányaiban, mind egyéb, urál-altaji tárgyú műveiben pozitíve is foglalkozott a finnugor vagy urál-altaji nyelvek esetleges mezopotámiai jövevényszavainak kérdésével (két ilyen tárgyú tanulmányát alább, a 127. jegyzetben említeni fogom is). — Egy általa írt rövidke híradás (Zürjén votják nyelvű hettita feliratok. *Ethnographia* 21 [1910]: 256) az akkor még megfegtetlen hieroglif hettita feliratok problémáit tárgyalja. A. GLEYE: *Hettitische Studien*. Leipzig 1910, már eleve elhibázott könyve alapján. — Munkásságának értékeléséhez l. KÁLMÁN BÉLA: Munkácsi Bernát emlékezete. *A MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 16 [1960]: 392–397; HARMATTA JÁNOS: Munkácsi Bernát mint a finnugor—iráni kapcsolatok kutatója. *Uo.* 392–397; K. PALLÓ MARGIT: Munkácsi Bernát jelentősége a magyar turkológiában. *Uo.* 397–402; bibliográfiáját l. *Uo.* 24 [1967]: 397–413 (OLÁH ÉVA).

⁹⁴ VENETIANER LAJOS: *Tigin*. *Ethnographia* 16 [1905]: 143–146; Még néhány szó az állítólagos sumér *tigin* méltóságnévhez. *Uo.* 269–273. — A vita tárgyához l. GALGÓCZY fent, a 91. jegyzetben [g] és [h] jelzettel idézett dolgozatait, továbbá alább, 97. jegyzet.

⁹⁵ Vö. többek között NAGY GÉZA: *Turánok és árjak*. *Ethnographia* 13 [1902]: 1–11, 49–60, 97–103; uő: *A skythák*. Budapest 1909, új lenyomata: *Magyar Történelmi Szemle* 3/4: [1972] 447–480; 4/1 [1973]: 3–28; 4/2 [1973]: 109–142; KIMNACH ÖDÖN: *Magyar—sumir kis kézi szótár*. Karcag 1905; FÁY ELEK: *A magyarok őshona*. Budapest 1910; PRÖHLE VILMOS: *Mi az a „turáni”?* *Földrajzi Közlemények* 40 [1912]: 101–113. PRÖHLE dolgozatát — és VARGA ZSIGMOND két, alább, a 116. jegyzetben még idézendő munkáját — megsemmisítő bírálatban részesítette ZOLNAI GYULA: *Tudománytalan nyelvhasznítások*. *Magyar Nyelvőr* 44 [1915]: 151–163, 194–206; vö. az érdekelték válaszát, *uo.* 262–266 (PRÖHLE), illetve 266–268 (VARGA), és ZOLNAI viszontválaszt: *Felelet a Tudománytalan nyelvhasznítások ügyében*. *Uo.* 268–271.

⁹⁶ FERENCZY pályájához l. *Magyar Életrajzi Lexikon* 1. Budapest 1967. 501. — Liberális szemléletű előadásai Adyra, a debreceni jogakadémia hallgatójára is hatással voltak, vö. VARGA JÓZSEF: *Pályakép-vázlat*. Budapest 1966. 42.

⁹⁷ Igaz, GALGÓCZYNak két cikke is megjelent a kor egyik vezető assziriológiai folyóiratában: [m] *Šumirisch-grammatische Erörterungen*. *Zeitschrift für Assyriologie* 23 [1909]: 55–72; [n] *Šumirisch-grammatische Miscellen*. *Zeitschrift für Assyriologie* 25 [1911]: 89–113, csakhogy mindkét cikk azzal próbált bizonyítani, ami előzetes bizonyításra szorult volna, ti. a sumer és a magyar nyelvek rokon voltával, s így GALGÓCZY javaslatai fölött, amelyeket a sumer nyelvtan némely vitatott kérdésének megoldására tett, a sumerológiai kutatás egyszerű hallgatással tért napirendre: ezeket a cikkeket mérvadó sumerológus sohasem idézte. Azt a vitát viszont, amelyre VENETIANER LAJOS az *Ethnographia* hasábjain kényszerítette (vö. fent, 91. jegyzet, [f], [g], illetve 94. jegyzet), GALGÓCZYNak nemzetközi téren is folytatnia kellett. A vita egy sumer jelcsoport olvasata körül zajlott. Lényege a következő. Az ékírásos szövegekben szerepel egy sumer szó, a GÜ.EN.NA méltóságnév, Nippur városparancsnoki (kormányzói) hivatalának elnevezése. A szót GALGÓCZY *tig-in-na* formában akarta olvasni, utalva az ótörök *tegin* méltóságnévre, amellyel szerinte a sumer szó összefügg. (A GÜ jelnek, sumer *gü* hangrétéke mellett, akkád nyelvű szövegekben *tik*, *tiq* olvasata is lehetséges.) GALGÓCZY olvasatát és szöfejtését D. J. PRINCE azon nyomban cáfolni tudta, l. *Zeitschrift für Assyriologie* 27 [1912]: 258–260. Ezt követően mindketten még egyszer megszólaltak, l. *uo.* 27 [1912]: 390–392 (GALGÓCZY), illetve *uo.* 28 [1913–14]: 362–364 (PRINCE). Hogy olvasatát még súlyosabb érveléssel támasszal alá, GALGÓCZY — „a GÜ.EN.NA földje” kifejezés értelmezésére — segítségül hívta a magyar *teknő*, *teknő* szót is. A vitában, mint már akkor is látszott, a helyes felfogást PRINCE képviselte: a GÜ.EN.NA sumerül csak *gü-en-na* formában olvasható, igazolják ezt a sumer—akkád szűjegyzékek is, amelyek a sumer szó

amelyek pedig éppen az ő működésük idején indultak nagy fejlődésnek. Ez először KMSKÓ MIHÁLYnak sikerült,⁹⁸ ő azonban nem állt be a „sumer—magyarológus”-ok táborába.⁹⁹

A mezopotámiai régészet bizonyos felfedezéseit számon tartotta a minden újra figyelő ADY ENDRE is.¹⁰⁰ Egyik cikkében így írt: „Mintha a szumirológoknak volna igazuk: az ural-altáji fajta valamikor, hateraz évvel ezelőtt, iszonyú kultúréletet élhetett, s már akkor belefáradt a gondolkodásba és a kultúrába...”¹⁰¹ Ezek az akkor szinte divatosan kultúrpeszsimista szavak azonban egyáltalán nem a sumer—magyar nyelvrokonítás helyeslését jelentik, ahogyan mostanában jeles Ady-kutatók jóhiszeműen értelmezni próbálják,¹⁰² hanem mindössze jelzik ADY főhajtását „Ó-Babylon

mellett többek között az akkád *guennakku* fordítást (jövővényyszó!) közlik, l. B. LANDSBERGER—E. REINER—M. CIVIL: The Series *lú = ša* and Related Texts. Roma 1969. (MSL 12) p. 97: I. 153. (A szó értelmezéséhez vö. B. LANDSBERGER: Brief des Bischofs von Esagila an König Asarhaddon. Amsterdam 1965. 75. kk.) Ezzel, természetesen, a szó turáni etimológiája is elesett.

⁹⁸ Itt csupán felsorolni tudom KMSKÓ MIHÁLY legfontosabb assziriológiai munkáit: Hammurabi törvényei. Kolozsvár 1911; Aššur régi uralkodóinak feliratai. Egyetemes Philologiai Közöny 36 [1912]: 9—21, 206—218, 310—332; Kerub und Kurib. Biblische Zeitschrift 5 [1913]: 225—234; Az emberiség első írott szabadságlevele. Urukagina lagasi király reformjai. Budapest 1913; Assyria újabb uralkodóinak asszuri föliratai. Hittudományi Folyóirat 24 [1913]: 1—29; A sumírek. Turán 1 [1913]: 15—27, 123—142; A kalocsai érseki könyvtár ékíratos terracotta-hengere. [Hamisítvány!!] Religio 72 [1913]: 11—12; Eine uralte Beschreibung der „Inkubation” (Gudea Cyl. A VIII, 1—14). Zeitschrift für Assyriologie 29 [1914]: 158—171; Az a-ga-dé-i dynastia és a sémi uralom kezdete Mezopotámiában. Történeti Szemle 3 [1914]: 321—345; A sémi népek ősvallásának főbb problémái. Budapest 1915; Beiträge zur Erklärung der Inschriften Gudeas. Zeitschrift für Assyriologie 31 [1916—17]: 58—90. — KMSKÓ munkásságának méltatását l. PATAKY ARNOLD: Emlékbeszéd KMSKÓ MIHÁLY...felett. Budapest 1937. (Szent István Akadémia emlékbeszédei, II. 6.) — Élete második felében KMSKÓ a szír egyház-atyákkal és a magyar történelem keleti kútfőivel foglalkozott. Ez irányú munkásságához l. K. CZEGLÉDY: Monographs on Syriac and Muhammadan Sources in the Literary Remains of M. KMSKÓ. Acta Orientalia Hung. 4 [1954]: 20—91.

⁹⁹ Vö. a turánizmus folyóiratában közölt cikkét, KMSKÓ MIHÁLY: A sumírek. Turán 1 [1913]: 15—27, 123—142.

¹⁰⁰ Ady érdeklődésére Mezopotámia iránt l. KOMORÓCZY GÉZA: Óbabilóni levél Ady Endre egyik cikkében. Irodalomtörténeti Közlemények 69 [1965]: 328—331.

¹⁰¹ ADY ENDRE: Amit a régi porták mesélnek. Budapesti Napló, 1904. január 2 = ADY ENDRE: Összes prózai művei. IV. Sajtó alá rend.: Vezér Erzsébet. Bp. 1964. No. 110, p. 193 k.

¹⁰² Pl. VEZÉR ERZSÉBET, aki a kritikai kiadás (l. fent, 101. jegyzet) szövegéhez írt megjegyzéseiben (445. o.) SOMOGYI EDE nem sokkal Ady cikke előtt megjelent könyvére (vö. fent, 90. jegyzet) és ennek hangos sajtóvitájára utal. — Ennél is tovább megy el KIRÁLY ISTVÁN, aki nagy Ady-könyvében ezt írja: „A magyarság sumér eredetét valló költő megidézte a képzelt őshazát, Ó-Babilont is...” (l. KIRÁLY ISTVÁN: Ady Endre. Budapest 1970. I: 547.). E szavai mellett KIRÁLY nem hivatkozik forrásokra. Megállapítását azonban aligha alapozhatta másra, mint ADY szóban forgó levelére, illetve egy-két hasonló futólagos megjegyzésére (ezekre, kéziratomat olvasván, maga KIRÁLY ISTVÁN hívta fel figyelmemet). ADY szavait azonban — nézetem szerint — nem lehet így értelmezni. A „szumirológok”-nak ADY nem a Mezopotámiába képzelt magyarság tekintetében ad igazat: abban az időben még senki sem állította, hogy a magyarság „Ó-Babilon”-ból származott volna el, s különben is, a szöveg nem említi a magyarokat. ADY itt csupán az ural-altáji fajta ősi kultúrájára vonatkozó elméletekre utal, vagyis nem mond többet, mint hogy a sumerek népe ural-altáji eredetű. Ady célzásait KIRÁLY — nézetem szerint — valamelyest túlinterepretálta; ebben — sejtethetőleg — közrejátszott az is, bár nyilván nem tudatos átvétel, hogy az 1960-as években a „sumer—magyarológia” hangosan hirdetni kezdte, hogy a magyarság őshazája Mezopotámia volt. — L. még fent, 96. jegyzet is.

idejé"-nek, az „ősi” kornak¹⁰³ nagyszerű szellemi teljesítménye, s ebben a máskor „az ős Kaján”¹⁰⁴ alakjában megszemélyesített Költészet¹⁰⁵ előtt.

Merőben más a helyzet ZEMPLÉNI ÁRPÁDNÁL. Az ő „babiloni regé”-je, az Istár és Gilgamesz,¹⁰⁶ leplezetlenül a turánizmus jegyében jött létre. De az igazság kedvéért meg kell állapítanunk azt is, hogy a Turáni dalok¹⁰⁷ költőjének hangos turánizmusa¹⁰⁸ messze nem azonos a későbbi „sumer—magyarológia” szemléletével: a mezopotámiai „fordítás”-ok — valójában inkább szabad átköltések — mellett ZEMPLÉNI a finnugor népek ősköltészetéből is sokat magyarított.¹⁰⁹

A Turáni Társaság megalakulása¹¹⁰ után, majd az első világháborút követő években, s főként az ellenforradalmi kor idején a sumer—magyar nyelvrokonítás bizonyos mértékig háttérbe szorult, illetve felolvadt a turánizmus egyéb irányzataiban, amelyeknek a politika olaján nagyobb volt a füstje. A két háború között alig akadt olyan „őstörténész”, aki a sumer—magyar nyelvrokonítás eszméjét más keleti nyelvek bevonása nélkül hirdette volna. Az ismertebb szerzők, pl. BARÁTHOSI BALOGH BENEDEK,¹¹¹ TONELLI SÁNDOR,¹¹² KÉZDY VÁSÁRHELYI ZOLTÁN,¹¹³ NEMESDEDINAI ZSUFFA SÁNDOR,¹¹⁴ PÁLFI KÁROLY¹¹⁵ és mások egyre több keleti nyelv turáni eredetét

¹⁰³ Az idézett kifejezések ADY Az ős Kaján c. verséből valók. A vers értelmezéséhez l. FÖLDESSY GYULA: Ady minden titkai. Budapest 1962.² 69. k.; KIRÁLY ISTVÁN: Ady Endre. Budapest 1970. 1: 540—556. Az „O-Babilon ideje” azonos értelmű az „ősi” jelzővel.

¹⁰⁴ FÖLDESSY GYULA: i. m. 69. csak „gyanítja”, valójában azonban bizonyos, hogy ADY Kajánja az őszösvetségi Kain alakjához kapcsolandó, vö. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 2. Budapest 306. k. 1970. s. v. *kaján*; LÖRINCZE LAJOS: A kaján Kain és egyebek. In: Uő (szerk.): Édes anyanyelvünk. Budapest 1972.³ 163—165. Egy érdekes adat: HORVÁT ISTVÁN (1832) Kajánnak nevezi magát a bibliai Kaint is, vö. Horvát István Magyar Irodalomtörténete. Budapest é. n. (Magyar Irodalmi Ritkaságok 28.) 32.

¹⁰⁵ Kaján alakját maga ADY értelmezte így, vö. FÖLDESSY GYULA: i. m. 69.

¹⁰⁶ ZEMPLÉNI ÁRPÁD: Istár és Gilgamesz. Budapest 1910; szemelvényes új kiadása VÉGH GYÖRGY antológiájában: Századvégi költők. Budapest 1959. 2: 140 kk.

¹⁰⁷ ZEMPLÉNI ÁRPÁD: Turáni dalok. Budapest 1910.

¹⁰⁸ ZEMPLÉNI, A tűz-özön c. eposzában, amely az indogermán és a turáni népek apokaliptikus küzdelméről szól, a turániak vezérét a Dingir névvel illeti, a sumer *dingir*, 'isten' szóból; az indogermánok vezére Diósz (a görög Zeusz istennév genitívusa, de a görögben az o nem hosszú, mint ZEMPLÉNINél, hanem hangsúlyos: Διός).

¹⁰⁹ Vö. pl. ZEMPLÉNI ÁRPÁD: Vasfő és Imoe. Vogul rege. Budapest 1919. ZEMPLÉNI átköltéseinek sovíniszta esmei háttére feltűnt már e könyv egykorú bírálójának, TÓTH ÁRPÁDNak is.

¹¹⁰ A Turáni Társaság alapításáról (1910), tevékenységéről, utódairól (Magyar Keleti Kultúrközpont, majd egyidejűleg Kőrösi Csoma Társaság, Turáni Társaság, Turán-Szövetség), vezéreszméiről jól tájékoztat NÉMETH GYULA: A magyar turánizmus. Magyar Szemle 11 [1931]: 132—139. A Turán [1913—] az ő folyóiratuk volt.

¹¹¹ BARÁTHOSI BALOGH BENEDEK Turáni könyvei, 7. Szumirok, szittyák, ősturánok. Budapest 1929; új kiadása: Szumirok. Buenos Aires 1973; 13. Déli turánok. (Indiák, Tibet, Előázsia.) Budapest 1930.

¹¹² TONELLI SÁNDOR: Az emberi civilizáció kezdetei. Budapest 1936.

¹¹³ KÉZDY VÁSÁRHELYI ZOLTÁN: A magyarok útja Indiától Pannóniáig. Budapest 1939.

¹¹⁴ NEMESDEDINAI ZSUFFA SÁNDOR: A magyar nyelv nyelvrokonásai [!]. Nyelvészeti tanulmány Kőrösi Csoma Sándor emlékére. . . Budapest 1942. — A könyvhöz vö. ZSIRAI MIKLÓS telibe találó, erős bírálatát: Nem mind bíró, akinek pálca van a kezében. Magyar Nyelv 36 [1940]: 95—106, különösen 103 kk.

¹¹⁵ PÁLFI KÁROLY: A magyar nemzet ősvallása. Budapest 1941; A skytha kérdés megoldása. Budapest 1944. — Egyéb, a magyar őstörténettel turánista szellemben foglalkozó, de a sumereket legfeljebb érintő könyvek, többek között, CSERÉP JÓZSEF: A magyarok eredete, a turáni népek őshazája és ókori története. Bp. 1925; Uő: A magya-

fedezték fel, s egyre több eurázsiai népet kapcsoltak be a magyar őstörténetbe; a sumer ebben az időben legfeljebb csak egy lehetett a sok közül.

Külön elbírálás alá esik VARGA ZSIGMOND munkássága.¹¹⁶ Miközben a sumer—magyar nyelvrokonítás, mint láttuk, egyfelől a leghigabb turánizmusba torkolt, s másfelől a sumer és a magyar teljes azonosítása felé haladt, ő változatlanul kitartott a régi felfogás mellett, amely a sumer nyelv uráltkai jellegét hirdette. Mindenképpen a javára írandó, hogy törekvései nem a magyar őstörténet kérdéseinek sumeres megoldására irányultak; VARGA a sumerológia tudományos problémáit akarta tisztázni, és szándékaiban mindvégig a szó legjobb értelmében vett tudomány munkása maradt. Összefoglaló műve,¹¹⁷ amely csak a második világháború alatt jelent meg, régi, még az első világháború évtizedében kialakított elgondolásait öntötte végleges formába. Ez persze eredendően azzal a következménnyel járt, hogy messze elmaradt a kor nemzetközi sumerológiájától.¹¹⁸ Az egyébként szolid, alapos, bibliográfiai tekintetben kézikönyvszerűen megbízható művet ókonzervatívizmus és az idejétmúltság bizony áporodott szaga járja át. Három nagy része közül az első, a sumer nyelvvida története, objektív, nagy olvasottságról tanúskodó ábrázolás; a második, a sumer nyelvtan, egyszerűen rossz, mert mereven elzárkózott minden új felismeréstől, amely a két világháború közötti években közelebb vitt a sumer nyelv belső törvényszerűségeinek feltárásá-

rok őshazája és őstörténete. Budapest 1933; ACZÉL JÓZSEF: Szittyá—görög eredetünk. Budapest 1927; BLASKOVICH LAJOS: Óshaza. Budapest 1942; ZAJTI FERENC: Magyar évezredek. Skytha—hun—magyar faji azonosság. Budapest 1943.² CSERÉP és ZAJTI könyveihez vö. GAÁL LÁSZLÓ: Műkedvelők a magyar őstörténeti kutatásban. Magyar Szemle 12 [1931]: 262—272. — Továbbá: MÉSZÁROS GYULA: Kelet-Európa néptörténete. 2. Chattiak és skythák, 1—2. Szeged 1938; Kelet-Európa néptörténete a vaskor népeitől a magyar honfoglalókig. Budapest 1941; A másfélezerestendős magyar nemzet. Néptörténeti tanulmány. New York 1950 k. — Bár jóval a háború után jelent meg, s nem is külföldön, ugyanebbe a szellemi környezetbe tartozik: MARJALAKI KISS LAJOS: Gondolatok a magyar nép eredetéről. 1—2. Borsodi Szemle 1/1 [1956]: 68—80; 1/2 [1956]: 81—103.

¹¹⁶ VARGA ZSIGMOND fontosabb munkái: Az őskereszténység prófétái jelleme. Kolozsvár 1910; Vallásos világnézet és történeti kutatás. Kolozsvár 1911, ehhez vö. KMOŠKÓ MIHÁLY: Egyetemes Philológiai Közlöny 36 [1912]: 152—154; Az ótestamentumi zsoltárköltészet assyr-babyloni vallástörténeti megvilágításban. Kolozsvár 1911, ehhez vö. KMOŠKÓ MIHÁLY: Egyetemes Philológiai Közlöny 36 [1912]: 154—156; Írás és nyelvtörténeti adalékok az ókori keleti népek művelődéstörténetéhez. Kolozsvár 1913; A sumir kérdés mai állása és problémái. Kolozsvár 1914. (Klny., Erdélyi Múzeum 1913) — e két utóbbihoz vö. ZOLNAI GYULA: Tudománytalan nyelvhasznítások. Magyar Nyelvőr 44 [1915]: 151—163, 194—206, valamint uo. 268—271; Újabb adalékok az ókori keleti népek művelődéstörténetéhez. Budapest 1914; Tájékozás a legújabb ótestamentumi theologia körében. Budapest 1914. (Klny., Protestáns Szemle 1914); Sumir régészeti tanulmányok. Budapest 1914. (Klny., Archaeologiai Értesítő 1914); Az ókori keleti népek művelődéstörténete, különös tekintettel a Bibliára. Pápa, 1. 1915, 2. 1918; A bibliai őstörténetek újabb kritikái megvilágosítása. Debrecen 1917; Általános vallástörténet. 1. Bevezetés a vallástörténetbe. A vallásos élet jelenségvilágának átnézete. 2. A vallás történeti élete. Debrecen 1932.

¹¹⁷ VARGA ZSIGMOND: Ötezer év távolából. 1. A sumir nyelvvida története. 2. Sumir nyelvtan. 3. Sumir—ural-altaji ősrakonság. Debrecen 1942. — A könyv előzménye a M. Tud. Akadémia 1916-ban kiírt jutalomtétele volt, 1. Akadémiai Értesítő 27 [1916]: 411. A pályázatra beérkezett kézirat értékelését — a szerző nevének ismerete nélkül — GOMBÓCZ ZOLTÁN és MUNKÁCSI BERNÁT végezték el, 1. Jelentés a Fáy András-pályázatról. Akadémiai Értesítő 31 [1920]: 32—44; a vélemény súlyos bírálatot tartalmaz.

¹¹⁸ A sumer nyelvtan kutatásának új korszaka A. POEBEL: Grundzüge der sumerischen Grammatik. Rostock 1923. c. művével kezdődött; ez gyökeresen átalakította a nyelv természetéről korábban kialakult képet.

hoz,¹¹⁹ a harmadik rész pedig, a sumer nyelv urál-altaji jellegének bizonyítása, már módszerét tekintve is elhibázott. De az Ötezer év távolából még így is a legkülönb darab a sumer—magyar nyelvrokonítás egész irodalmában.

Az első világháború utáni „sumer—magyarológia” némely lelki törvényszerűségét NÉMETH LÁSZLÓ bizonyos munkáiból ismerhetjük meg. NÉMETH mind tanulmányaiban,¹²⁰ mind szépirodalmi műveiben¹²¹ ír arról, hogy a távol-keleti hadifogságból egy-egy művelt és a tudományok iránt fogékony tanár is a magyar, urál-altaji, sumer, indoeurópai, kínai ősrakonság eszméjével — egy szóban: a turánizmussal — fertőzötten tért haza. A turánista őstörténeti eszmék kialakulását NÉMETH oly módon tudta ábrázolni, hogy egyszersmind világossá tette teljes képtelenségüket is. Azok az őstörténeti képzelődések, amelyeket leír, egyértelműen a „plenitisz”, a hadifogságp pszichózis termékei voltak. Persze, még a távol-keleti fogságban, a Góbi-sivatag vidékén se mindenki jutott erre a gondolatra. ZSUFFA SÁNDOR¹²² vagy az Alsóvárosi búcsú Molnár Imréje és az Irgalom Kertész János tanár ura turánista lett, egyikük agresszív, másikuk talán csak szelíd rögeszmés, de pl. MORAVCSIK GYULA vagy FEKETE LAJOS ugyanabból a milióból a török, szláv, újgörög nyelv tudományos kutatását megalapozó ismeretekkel tért haza.

Íme, BOBULA IDA sumer—magyar nyelvrokonítása a második világháború után ezekre az alapokra, eszmei előzményekre épült — kint az Egyesült Államokban.

A sumer—magyar nyelvrokonítás az ékíráskutatás felől nem szorul túlságosan részletes cáfolatra.

A sumerek nyelve, mint már láttuk, mai tudásunk szerint egyetlen ismert eurázsiai nyelvvel sem áll rokonsági kapcsolatban. Ez azonban egyáltalán nem kivételes helyzet. Az ókori kelet történelme a sumeren kívül is egy sor olyan nyelvet mutatott fel, amelyek az ismert nyelvcsaládok egyikéhez sem sorolhatók. Ilyen többek között az elámi, a hurri (és későbbi alakja, az urartui), a hattii, s mellettük jó egynéhány, önálló írásbeliség nélküli nyelv, pl. a qutú, lullubú, turukku, kassú, kaska stb. A rokontalan

¹¹⁹ Erdemes idézni, hogy VARGA azért dicsért egy újabb sumer nyelvtani munkát, mert az „józanul tartózkodott (a) szükséges újításoktól”; a „szükséges” nyilván elírás „szükségtelen” helyett, de nem merőben véletlen tévesztés (l. Ötezer év távolából. 207).

¹²⁰ Vö. NÉMETH LÁSZLÓ: A fordító plenitisz. In: Uő: A kísérletező ember. Budapest 1963. 412—424, különösen 412 k. = Uő: A kísérletező ember. Tanulmányok. Budapest 1973. (NÉMETH LÁSZLÓ munkái.) 611—622, különösen 611 k. s több más helyen is.

¹²¹ Vö. NÉMETH LÁSZLÓ: Irgalom. (Regény) 1—2. Budapest 1965, különösen 2: 96 k. = Budapest 1972. (NÉMETH LÁSZLÓ munkái.) 349 sk.; Utolsó kísérlet. 1—2. Budapest 1969. (NÉMETH LÁSZLÓ munkái.) 1: 274, 440 (Alsóvárosi búcsú); 2: 40 (Szerda fogadónap) stb.; Magam helyett, II. Telemachos. Tiszatáj 28/3 [1974]: 3—16, különösen 10 k.

¹²² Vö. NEMESDEDINAI ZSUFFA SÁNDOR: A magyar nyelv nyelvrokonságai... Budapest 1942. 34, különösen 20. jegyzet. — Ugyancsak a szellemi „plenitisz” állapotában, bár nem hadifogságban, hanem — mint maga írja — a harcúterén fogantak meg ERDÉLYI JÓZSEF nyelvészeti gondolatai is, vö. Árdeli szép hold. Egy költő gondolatai a magyar nyelvről. Budapest 1939. ERDÉLYI szöfejtése más elvekből indul ugyan ki, mint a turánisták, ő ugyanis minden szót belső keletkezésűnek tart, szemlélete azonban végső soron ugyanoda vezetett, mint a legrosszabb turánizmus vagy „sumer—magyarológia”. — Csak mellékesen jegyzem meg, hogy napjainkban is akad követője ERDÉLYI képtelen szöfejtéseinek, l. KISS DÉNES: Játék és törvény. Kalandozások anyanyelvünkben. Kortárs 15 [1971]: 970—977, 1970—1974; 18 [1974]: 1114—1119.

vagy sziget-nyelvek ilyen mennyisége mellett nem sok végleges és meggyőző eredménnyel kecsegtet az a kutatási irányzat, amely külön-külön próbálja megtalálni egy-egy sziget-nyelv rokonait Eurázsia régi vagy mai nyelvei között.

A sziget-nyelvek feltűnő jelenségének magyarázata — meggyőződésem szerint — a Közel-Kelet korai történetének tisztázódásával párhuzamosan adható majd meg, de aligha abban az értelemben, hogy az illető nyelvek mindegyikének kifogástalan rokont, netán nyelvcsaládot találunk, hanem sokkal inkább oly módon, hogy magát a jelenséget tudjuk magyarázni, történeti választ adva a kérdésre, miért is van ennyi sziget-nyelv az élelemtermelő gazdálkodás forradalmian új korszakának kezdetén s még egy ideig. A jelenség egyébként nem korlátozódik az ókori keletre, sok tekintetben hasonló helyzetet találunk Ázsia nyelvi térképének nem egy zónájában is.

Nincs kizárva, hogy a nyelvcsaládok klasszikus elmélete bizonyos történeti-földrajzi térségekben alkalmatlan a nyelvek egymás közötti kapcsolatainak leírására. Az ókori keleten bizonyosan nem, de talán Ázsia némely más térségében sem számíthatunk arra, hogy egyszer majd mégiscsak lehetővé válik a szó hagyományos értelmében vett nyelvcsaládok megállapítása. Úgy látszik, közelebb juthatunk az igazsághoz, ha nem nyelvrokonságról, hanem inkább a sziget-nyelvek és nyelvcsoporthoz tartozók érintkezéseiről beszélünk.¹²³ Az adott térség nyelveinek diszparát voltára pedig történeti magyarázatot kell keresnünk.

A sumer—magyar nyelvrokonítás témakörébe mindebből persze csupán annyi tartozik, hogy az a szemlélet, amely az irányzat östörténeti kombinációiban érvényesül, minden ízében idejét múlta.

Ugyancsak elavultnak mondható az a szemlélet is, amely az emberi civilizáció hajnalán szemünk elé kerülő népek mindegyikének őshazát keres, mégpedig többnyire messzi tájakon, és vándorlásait, majd honfoglalásukat olyannak képzei, mint amilyenek a népvándorláskor nagy eurázsiai népmozgalmai voltak. A sumerek valószínűleg nem messzi földről érkeztek Mezopotámiába, s őshazájuk, ismét a szó hagyományos értelmében véve, aligha volt. Az élelemtermelés kezdeteinek korában Nyugat-Irán területén élő népesség része voltak, s nem honfoglalás-szerűen, hanem lassú terjeszkedés útján, más csoportokkal együtt települtek be az alluviális síkságra. Történeti értelemben kizárólag mint a Dél-Mezopotámiában kialakult civilizáció egyik alkotóeleméről beszélhetünk róluk. Amit az i. e. 3. évezredi dél-mezopotámiai kultúrában jellegzetesen sumernek szoktunk tartani, mind itt fejlődött ki, az i. e. 5—4. évezredi előzményekből. A térség ősi nyelvei (prae-sumer, protoakkád, sumer, akkád) kizárólag csak mint nyelvek különíthetők el egymástól, a történeti teljesítmény kétségen kívül közös és mezopotámiai.¹²⁴

¹²³ Hasonló gondolatokat fogalmazott meg pl. HAJDÚ PÉTER: Finnugor népek és nyelvek. Budapest 1962. 45. kk.; Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Budapest 1966. 90. kk.; és HARMATTA JÁNOS: Az indoeurópai népek régi településterületei és vándorlásai. A MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 27 [1972]: 309—324. — Vö. még RÓNA-TAS ANDRÁS: Néhány gondolat a nyelvrokonságról. Nyelvtudományi Közlemények 71 [1969]: 261—279.

¹²⁴ A kérdés legújabb irodalmából vö. F. R. KRAUS: Sumerer und Akkader, ein Problem der altmesopotamischen Geschichte. Amsterdam—London 1970; J. S. COOPER: Sumerian and Akkadian in Sumer and Akkad. *Orientalia* 42 [1973]: 239—246; W. v. SODEN: Sprache, Denken und Begriffsbildung im Alten Orient. Wiesbaden 1973. 14., különösen 16. jegyzet.

A sumerek elválaszthatatlanok Dél-Mezopotámiától; ha meg akarjuk ismerni őket, erre, s nem a rokonítás kalandjaira kell figyelnünk.

Hasonló következtetésre jutunk a sumerek beolvadásának folyamatát illetően is. A sumerek nem tűntek el, nem vándoroltak ki Mezopotámiából: ott maradtak, s nyelvet cseréltek. A jelenség nem korlátozódik rájuk: az i. e. 4–1. évezred folyamán a térség sok más nyelve is fölemészte. Csak az a magyarázat bír történeti érvénnyel, amely nem pusztán egy nép sorsát kutatja, hanem az ennél sokkal egyetemesebb jelenséget: a homogén nyelvi tömbök kialakulásának több évezredes folyamatát teszi érthetővé.

Korunk régészete és filológiája gazdag anyaggal tudja bizonyítani, hogy a Közel-Keleten kialakult élelem-termelő társadalmak mindig is szoros kapcsolatban álltak a földjüket körülvevő területekkel, közeliakkal és távoliakkal egyaránt. Ezt a kapcsolatot azonban általában nem etnikai mozgások teremtették meg és tartották fenn, hanem gazdasági természetű érintkezés.

A sumer nyelv, amennyire ma ismerjük, tele van idegen (ismeretlen eredetű) szavakkal. Hasonló a helyzet az akkádban is. Nem lehet kétséges, hogy az ismeretlen eredetű szavak egy része olyan népek nyelvéből származik, amelyek rendszeres érintkezésben voltak Mezopotámia lakóival. Miért ne képzelhetnénk el, hogy a gazdasági természetű kapcsolatok révén egy sor sumer és akkád szó is átkerült volt a környező területeken lakó népek szókincsébe? Mi több, ennek — elméletben — igen nagy valószínűsége van. Világosan kell azonban látnunk, hogy ez kölcsönzés, nem pedig nyelvrokonság. Egyelőre azonban az ilyen természetű etimológiai kutatások — nem számítva a sémi–sumer egyezéseket — szinte legyőzhetetlen hangtani és egyéb nehézségekbe ütköznek, mégpedig mindkét oldalon. Ezért az esetek túlnyomó többségében nincs világos képünk a sumer nyelv idegen elemeinek származásáról,¹²⁵ és nem tudjuk felismerni az eurázsiai nyelvekben netán meglévő sumer szavakat sem. Mindenesetre, eddig még nem sikerült olyan szót találni, amely az újabb eurázsiai nyelvekben biztosan a sumerből származó kölcsönzés volna.¹²⁶

¹²⁵ Az ún. praesumer elemekről I. B. LANDSBERGER: Three Essays on the Sumerians Los Angeles 1974 (1943–1945-ben törökül megjelent cikkeinek angol fordítása); W. NAGEL: Die Bauern- und Stadtkulturen im vordynastischen Vorderasien. Berlin 1964. 217. kk. (= Berliner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte 4 [1964]: 1. kk.); A. SALONEN: Zum Aufbau der Substrate im Sumerischen. Helsinki 1968; A. SALONEN: Die Fussbekleidung der alten Mesopotamier. Helsinki 1969. 97. kk.; E. SALONEN: Über das Erwerbsleben im alten Mesopotamien. 1. Helsinki 1970. 6. kk. (a finn iskola ez irányú munkálatai iránt bizonyos óvatosság ajánlható). — A sumer nyelv akkád jövevényszavainak problémáját sokoldalúan világítja meg a IX. nemzetközi assziriológiai találkozó előadásai: Genava NS 8 [1960]: 241–314, s kiváltképpen D. O. EDZARD: Sumerer und Semiten in der frühen Geschichte Mesopotamiens. Uo. 241–258; I. J. GELB: Sumerians and Akkadians in their Ethno-Linguistic Relationship. Uo. 258–271; A. FALKENSTEIN: Kontakte zwischen Sumerern und Akkadern auf sprachlichem Gebiet. Uo. 301–314. — Az indoeurópai–sumer nyelvi érintkezések egyik bizonyítékát, a 'szarvasmarha' jelentésű szavakat, új megvilágításba helyezi HARMATTA JÁNOS: Megjegyzések Közép- és Kelet-Európa házi emlőslátainak fejlődéstörténetéhez. Agrártörténeti Szemle 13 [1971]: 211–217, különösen 215.

¹²⁶ Mint ilyen szerepel már régóta a *könyv*, illetve több eurázsiai nyelvi megfelelője, vö. legutóbb A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 2. Budapest 1970. 614. ahol többek között a „sumér” (helyesen: akkád!) *kunukku* szóra történik hivatkozás. (A sumer szó egyébként *kišib*.) Minthogy azonban az akkád *kanūku*, 'lepecsételni' ige, és a szóbokor minden tagja, így a *kanūku*, 'lepecsételt (ti. okmány, zsák stb.)' és a *kunukku*, 'pecsét, pecsétenger' is egyértelműen az ige alapjelentését őrzi (az akkád szavakhoz 1. The Assyrian Dictionary, Vol. 8, K. Chicago 1971. s. v.), nézetem szerint súlyos jelentés-

Valamivel pontosabb ismereteink vannak azokról a szavakról, amelyek a későbbi mezopotámiai nyelvekből, mindenekelőtt az i. e. 2—1. évezred i. akkádból kerültek át Európába.¹²⁷ Több ilyen találunk akár mindjárt a magyarban is, pl. *alkohol*, végső soron az akkád *guhlu* szóból; *cseresznye*, végső soron az akkád *karšu*, *karšu* szóból; *dragomán* 'tolmács, idegenvezető', végső soron az akkád *targumānu* szóból; *gipsz*, végső soron az akkád *gaššu* szóból; *kömény*, végső soron az akkád *kamūnu* szóból; *mirha* végső soron az akkád *murru* szóból; *nafta*, végső soron az akkád *naptu* szóból stb.;¹²⁸ ugyanígy a franciában *mesquin*, olaszban *meschino* 'szegény, hitvány', mindkettő végső soron az akkád *muškēnu* szóból, amely **maška'en* alakban mint proto-akkád jövevényszó megvolt a korai sumerben is. Az ilyen esetekben azonban pontosan tudjuk követni az utat, amelyen a szó arámi, héber, görög, latin, arab, perzsa, török stb. — s rendszerint többszörös — közvetítéssel, nem egy

tani nehézségei vannak annak, hogy a 'könyv' jelentésű szavakat innen származtassuk. A szóalakok egybeesése aligha több a véletlennél. Ezt a szófejtést egyébként a magyar nyelvtörténet felől nézve is lehetetlennek tartja MOÓR ELEMÉR: A *betű*-től a *könyv*-ig. Magyar Nyelv 68 [1972]: 150—160, 275—285, különösen 156 kk. — A keleti eredetű jövevényszavakhoz általában vö. E. LITTMANN: Morgenländische Wörter im Deutschen. Tübingen 1924.²; K. LOKOTSCH: Etymologisches Wörterbuch der europäischen (germanischen, romanischen und slavischen) Wörter orientalischen Ursprungs. Heidelberg 1927; ezek anyaga azonban kívül esik témánk keretein. — Az ókori Elő-Ázsia nyelvei, természetesen, egy sor sumer szót vettek át és használtak sajátjukként, részben közvetlenül a sumerből, mint az akkád vagy talán a hurri, részben pedig közvetve, az akkád stb. nyelv szókincséből. Az akkád nyelv sumer jövevényszavairól — amelyek közül a legtöbb, persze, mindvégig idegen szó maradt — a folyamatban levő két nagy akkád szótár (W. v. SODEN: Akkadisches Handwörterbuch. Wiesbaden; The Assyrian Dictionary. Chicago) kimerítően teljes képet ad, a többi elő-ázsiai nyelv terén azonban egyelőre még hiányoznak a korszerű lexikográfiai alapok (de vö. A. KAMMENHUBER: Materialien zu einem hethitischen Thesaurus. Heidelberg). A jövevényszavak után nyomozó régi irodalom mindenesetre ma már minden tekintetben elavult (P. LEANDER: Über die sumerischen Lehnwörter im Assyrischen. Uppsala 1903; J. THEIS: Sumerisches im Alten Testament. Trier 1912; S. LANDERSDORFER: Sumerisches Sprachgut im Alten Testament. Leipzig 1916; vö. még alább, 127. jegyzet).

¹²⁷ Vö. H. ZIMMERN: Akkadische Fremdwörter als Beweis für babylonischen Kultureinfluss. Leipzig 1917.² (Bár a maga korában jelentős volt, ma már csak nagy óvatosság mellett használható.) — Magyarországon MUNKÁCSI BERNÁT vizsgálta a finn-ugor nyelvek esetleges akkád jövevényszavait; fent, a 90. és 93. jegyzetben idézett tanulmányain kívül l. még: Spuren eines assyrischen Einflusses auf finnisch—magyarische Sprachen. Keleti Szemle 12 [1911—12]: 261—271; Asszír nyomok a finn—magyar nyelvekben. Magyar Nyelvőr 41 [1912]: 60—65; Sechzigerrechnung und Siebenzahl in den östlichen Zweigen der finnisch—magyarischen Sprachfamilie. Keleti Szemle 19 [1920—1922]: 1—23; természetesen, az általa összegyűjtött érdekes anyag szintén kritikai felülvizsgálatra szorul. — Az újabb keletű jövevényszó-vizsgálatok közül figyelmet érdemel pl. P. AALTO: Ein alter Name des Kupfers. Ural-Altaische Jahrbücher 31 [1959]: 33—40; U. MASING: Akkadisches *miksu* in Osteuropa. In: Internationale Tagung der Keilschriftforscher der sozialistischen Länder. Zusammenfassung der Vorträge. Budapest 1974. 63—65. — A kérdés elvi részéhez l. legutóbb Kiss Lajos: Műveltségzők, vándorzők, nemzetközi szók. Magyar Nyelv 62 [1966]: 179—188; az altaji nyelvek vonatkozásában — s a fent, a 85. jegyzetben érintett vitához kapcsolódóan — pedig P. AALTO: Verwandtschaft, Entlehnung, Zufall. Kratylós 10 [1965]: 123—130.

¹²⁸ Az említett szavakhoz vö. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1. Budapest 1967. 133. k., 509 k., 1062.; 2. Budapest 1970. 609, 933 k., 993 resp., részben a fentiekől eltérő etimológiai magyarázatokkal; a *dragomán* szóhoz l. I. J. GELB: The Word for Dragoman in the Ancient Near East. Glossa 2 [1968]: 93—104; az akkád adatokhoz l. a fent, a 126. jegyzetben idézett akkád szótárakat. — Itt jegyzem meg, hogy a különben kitűnő Történeti-etimológiai szótár sémi nyelvi anyaga, kiváltképpen a régi sémi nyelvekből vett adatok, igen pontatlan, elavult, hiányos.

esetben vándorszóként, közvetlenül pedig csaknem mindig a környező indo-európai nyelvek valamelyikéből hozzánk érkezett. Ilyen jellegű kölcsönzéseket természetesen nemcsak az európai nyelvekben találunk, hanem keleten is, bár a keleti nyelvek esetében még módszeres vizsgálatokra van szükség.

Mindez, röviden szólva, azt jelenti, hogy a sumer—magyar nyelvrokonításnak az ékíráskutatás és Mezopotámia története felől nézve nincsen alapja.

Ehhez a megállapításhoz nyomban hozzá kell tennem, hogy a „sumer—magyarológus”-ok — a jelek szerint — egyáltalán nem rendelkeznek azzal a felkészültséggel, amely alkalmassá tehetné őket arra, hogy akár a nyelvészet, akár a történetírás terén tudományosan megbízható eredményeket érjenek el. Csupán néhány példát fogok említeni.

A sumer—magyar nyelvrokonítás irodalmában BOBULA IDÁN kezdve senki sem tudja, hogy az ékírásos szövegek átírásában a nagybetűs szedés nem a szó hangalakját jelöli, hanem az olvasat bizonytalan voltát. Ilyenkor rendszerint a jel nevét szoktuk használni. Ily módon azok a szavak, amelyek a szótárakban verzálistával vannak szedve, a nyelvhasználatához eleve használhatatlanok. Ezzel szemben a „sumer—magyarológus”-ok nemcsak hogy az így írt szavakat is bevonják szófejtéseikbe, hanem egyenesen minden szót nagybetűvel írnak le, vélvén, hogy ez a tudományos írásmód.

A tudományos átírás kezelésében való járatlanság, s egyáltalán, az olvasás bizonytalansága, lépten-nyomon szemünkbe tűnik. BADINY JÓS ki szerette volna mutatni, hogy a *szabir* népnév, amelyet ő a magyarokra vonatkoztat, ¹²⁹ sumer eredetű. Figyelme egy töredékes sumer eposz felé fordult. A szöveg egyik nevét illetően levelet intézett S. N. KRAMERhez, aki a sumer szöveget ismertette. ¹³⁰ KRAMER válasza, amelyet BADINY JÓS nyomtatásban többször is közzétett, ¹³¹ megadta a név ékírásos formáját, s ezenkívül a tudományos átírást is, mind szótagolva (*en-sukuš-sir-an-na*), mind összevontan (*Ensukušsiranna*). BADINY JÓS még Kramer latin betűit sem olvasta helyesen, a név második elemét — akarva?, akaratlanul? — *subur*-nak nézte. Legyünk irgalom nélkül valók? Felfedezését Badiny így írta le: „Elképzelheted, kedves olvasóm, lelkiállapotomat abban a pillanatban, amikor megállapítottam, hogy a történelmi zűrzavar nagy sötétségébe így belevillámoló fény a subur-subar népet világította meg...” A szóban forgó név egyébként, de ezt már csak a teljesség kedvéért jegyzem meg, más sumerológusoknak a KRAMERétől eltérő és valószínűleg helyesebb olvasatában: *en-suh-kešda-anna*, ¹³² azaz — magyaros írásmóddal — Enszuhkesdaanna.

¹²⁹ BADINY JÓS eszmefuttatásainak kiinduló pontjához csupán annyit jegyzek meg, hogy Priszkosz rétor, aki a *szabir* (szavir) népnevet említi, világosan megmondja, hogy a szabirok az ogurok és onogurok ellenségei voltak (fr. 30 M, vö. E. DOBLHOFFER: Byzantinische Diplomaten und östliche Barbaren. Graz—Wien—Köln 1955. 70; MORAVCSIK GYULA, in: GyÖRFFY GyÖRGY [szerk.]: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Budapest 1958. 24); a történelmi háttérhez l. CZEGLÉDY KÁROLY: Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig. Budapest 1969. 90 kk.

¹³⁰ Az eposzt S. N. KRAMER többször is említi népszerűsítő munkáiban: From the Tablets of Sumer. Indian Hills, Colo. 1956. 232 kk. = History Begins at Sumer. Garden City, N. Y. 1959. 204 kk.; az akkor ismert anyag tudományos közlése S. N. KRAMER—TH. JACOBSEN: Enmerkar and Ensukušsiranna. Orientalia 23 [1954]: 232—234, ezt a tanulmányt BADINY JÓS egyáltalán nem ismeri.

¹³¹ S. N. KRAMER levelének facsimile lenyomatát l. BADINY JÓS FERENC: Káldeától Ister-gamig. I. Buenos Aires 1971. 93 stb.

¹³² Vö. D. O. EDZARD: Zeitschrift für Assyriologie 53 NF 19 [1959]: 18, és 43. jegyzet.

Az ékírási szövegekkel aztán végképp nincs a „sumer—magyarológus”-oknak szerencséje. Régebben óvakodtak attól is, hogy az ékírás közelebe kerüljenek, újabban azonban megnőtt a bátorságuk. S az eredmény? Amikor FEHÉR [JENŐ] MÁTYÁS és ÉRDY MIKLÓS, a Gilgamesh könyvkiadó vállalat vezetői kötetbe gyűjtötték Galgóczy János régi tanulmányait,¹³³ a könyvet — „a szöveg szellemével összhangban”¹³⁴ — illusztrációkkal tették gazdagabbá. Az egyik kiegészítést, öt sor ékírási szöveget, ezzel az aláírással látták el: „Néhány sor a Gilgames eposzból”.¹³⁵ Nos, az ékírási szöveg a RÁKOS SÁNDOR akkád műfordításait tartalmazó gyűjteményes kötet¹³⁶ borítólapjáról van véve, s nem a Gilgames-eposz részlete, hanem a kötet öt különböző darabjának — Egy asszír herceg pokoljárása; A tamariszkusz és a datolyapálma vetélkedése; Hadd hódoljak a bölcsesség urának; Király-tükör; Az úr meg a szolgálja — első sora, azaz címe.¹³⁷ A Gilgames-eposz még véletlenül sem került közéjük; de az „összhang”-ot valóban sikerült megteremteni.

Más helyen már részletesen ismertettem, milyen eljárással és milyen színvonalon próbáltak a „sumer—magyarológus”-ok magyar nyelvű sumer ékírási feliratot hamisítani.¹³⁸

A „sumer—magyarológus”-ok iratai tele vannak hivatkozásokkal neves sumerológusok munkáira, amelyek, úgymond, mind elismerték a sumer—magyar rokonságot. Ámde a bibliográfiai adatok felülvizsgálása kiábrándító eredménnyel jár. BADINY JÓS FERENC mind leveleiben, röpirataiban, mind könyvében nagy nyomatékkal említi egy Ocserki nevű kiváló szovjet tudós régészeti művét, amely szerinte a „délről jött új ethnikum”-nak sumer voltát bizonyítja.¹³⁹ Szinte fölösleges leírnom: a Tanulmányok nevű tudósaknak A Szovjetunió története köréből c. könyvéről van szó.¹⁴⁰ A bibliográfiai adat LÁSZLÓ GYULA egyik könyvéből származik,¹⁴¹ jeles „sumer—magyarológus”-unk azonban az ottani cím rövidítést nézte szerzőnévnek. Vajon mit értett meg a könyv tartalmából?...

A „sumer—magyarológus” szerzők bibliográfiáiban a szakirodalmi hivatkozásoknak két fajtáját ismerhetjük fel.

1. Sűrűn idéznek olyan műveket, amelyek egyszerűen nem léteznek. A puli sumer eredetét, s ezzel persze a sumer—magyar rokonságot, PÁL-FALVY SÁNDOR a mezopotámiai ásatások leleteivel akarta bizonyítani: az assziri ásatások adatait SIR H. J. MC. DONALD: *Ruin City of Assur*. London 1895. c. könyvéből;¹⁴² a lagasi ásatások adatait DR. MC. KENZIE: *Lagash Cuneiform*. London 1912. c. könyvéből;¹⁴³ az eridui ásatások adatait M. TELL-

¹³³ GALGÓCZY JÁNOS: *A sumír kérdés*. New York 1968.

¹³⁴ Uo. 293.

¹³⁵ Uo. 173.

¹³⁶ *Gilgames — Agyagtáblák üzenete*. Budapest 1966; 1974.³

¹³⁷ A címsorok olvasatát l. *Agyagtáblák üzenete*. Budapest 1963. 207. Az ékírási szöveg ebben a kiadásban Kass János keze vonása, a későbbi kiadások borítólapján pedig Csillag Verée.

¹³⁸ Vö. fent, 80. jegyzet.

¹³⁹ Vö. a fent, a 21. jegyzetben idézett röpirat 4. l., továbbá BADINY JÓS FERENC: *Káldeától Ister-gamig*. 1. Buenos Aires 1971. 122 stb.

¹⁴⁰ *Očerkii istorii SSSR*. Moszkva 1956.

¹⁴¹ LÁSZLÓ GYULA: *Östörténetünk legkorábbi szakaszai*. Budapest 1961. 202.

¹⁴² A puli. *The puli* 2/18 [1966]: 3.

¹⁴³ Uo. 2/19 [1966]: 6.

MANN: *Archaische Texte aus Eridu*. Dresden 1894^c. c. könyvéből,¹⁴⁴ a boghazköyi [„Bogházkő!”] ásatások adatait M. ESPREAU: *Le peuple des Sumérienne*. Paris 1906. c. könyvéből¹⁴⁵ merítette. Ezzel szemben a száraz valóság: ilyen nevű mezopotámiai régész vagy ékírás kutató szerzők és ilyen című könyvek sohasem léteztek; a könyvcímek nyelvi hibáit fölhánytorgatni sem érdemes.

2. Igazi könyveket idéznek, de a szerzők mondanivalóját vagy nem értik, vagy durván félremagyarázzák. Szinte minden „sumer—magyarológus” hivatkozik arra, hogy a sumer és magyar nyelv azonosságát S. N. KRAMER — napjaink egyik vezető sumerológusa — kifejezetten elismerte. A témáról KRAMER valójában ezt írta: „De továbbmenve, Oppert ebben az előadásban [1869] kifejtette, hogy a sumer nyelv szerkezetének tanulmányozása arra a megállapításra vezetett, hogy ez közeli kapcsolatban van a török, finn és magyar nyelvvel; ez ragyogó bepillantás egy olyan nyelv szerkezetébe, amely húsz évvel korábban még nem létezett, legalábbis a tudományos világ számára”.¹⁴⁶ Az idézet világossá teszi, hogy KRAMER a témát tudománytörténeti összefüggésben tárgyalta. Emellett nem is a sumer és magyar nyelv azonosságáról beszélt. Szavai a sumer, illetve török, finn, magyar nyelv szerkezetének hasonlóságára vonatkoznak, tehát nyelvtipológiai egybeesésre, és nem nyelvrokonságra. Ugyanígy pusztán tipológiai hasonlóságról írnak más szerzők is, akik a sumer nyelv ismertetésekor esetleg a magyarra is hivatkoznak.¹⁴⁷ Márpedig köztudomású, hogy a tipológiai hasonlóság és a nyelvrokonság két, merőben más dolog.¹⁴⁸

A magyar nyelvtudomány hivatott képviselői már eddig is tüzetesen bírálták a „sumer—magyarológus”-ok önkényes, alaptalan szófejtéseit. Én kizárólag a sumerológia oldaláról szeretnék hozzászólni a kérdéshez. Azok ismeretében, amit a „sumer—magyarológus”-ok felkészültségéről eddig megtudtunk, nem lesz meglepő, ha kiderül, hogy a sumer—magyar nyelvrokonítás sumer nyelvi „bizonyító” anyaga teljes egészében hibás, megbízhatatlan, hamis.

A „sumer—magyarológus”-ok nem tudnak különbséget tenni a sumer és az akkád szavak között. Ha a szófejtés szeszélye úgy hozza, sumernek mondják az akkád szavakat is. Sumer etimológia címen nem egy magyar szót valójában az akkádból származtattak. Jó példa erre az *isten* sumer származtatása. A magyar szót egy sumer *isten* szóból vezették le. Csakhogy az *istén* nem sumer, hanem akkád szó, mégpedig számnév: ’egy’; viszont ’isten’ sumerül *dingir*, akkádul *ihu*. Ez a szófejtés szolgált aztán alapul ahhoz a vallás-

¹⁴⁴ Uo. 3/22 [1967]: 5.

¹⁴⁵ Uo. 3/28 [1967]: 3.

¹⁴⁶ S. N. KRAMER: *The Sumerians, their History, Culture, and Character*. Chicago 1963. 21. — Vö. Uő: *Sumerian Mythology. A Study of Spiritual and Literary Achievement in the Third Millennium B. C.* Philadelphia 1944; New York 1961.² 21. KRAMER itt kifejezetten is tagadja a sumer és a magyar nyelv rokonságát: „Sumerian is neither a Semitic nor an Indo-European language. It belongs to the so-called agglutinative type of languages exemplified by Turkish, Hungarian, and Finnish. None of these languages, however, seems to have any closer affiliation to Sumerian, and the latter, therefore, as yet stands alone and unrelated to any known language living or dead.”

¹⁴⁷ Így pl. H. SCHMÖKEL: *Das Land Sumer*. Stuttgart 1956.² 46.

¹⁴⁸ Erről a kérdésről jól és közérthetően tájékoztat pl. ANTAL LÁSZLÓ—CSONGOR BARNABÁS—FODOR ISTVÁN: *A világ nyelvei*. Budapest 1970. 7 kk., 13 kk.; vö. még FODOR ISTVÁN: *Mire jó a nyelvtudomány?* Budapest 1968. 13 kk.

történeti következtetéshez, hogy mind a sumerek, mind a legősibb magyarak eredendően egyistenhívők voltak.

A *szánt* szót SCHEDEL ANDOR a *sumuntu*, 'ökörvontatású eke' szóból vezette le.¹⁴⁹ Az akkád (!) szó tényleg ezt jelenti, de a *samāne* 'nyolc' számnév származéka, s eszerint, de sumer megfelelője, *apin-gu₄-8-lá* alapján is, így fordítandó: 'nyolc-(ökrös eke)'.¹⁵⁰

A *könyv* szót CSÖKE SÁNDOR — aki egy egész könyvet állított össze bizarrnál is bizarrabb szófejtéseiből — a sumer *kingia* szóból vezette le.¹⁵¹ A sumer *kin-gi₄-a* azonban más jelent. Alapszava, a *kin* 'küld', s innen (*hi*)-*kin-gi₄-a*, betű szerint '(ember), elküldött, visszatérő', azaz 'követ'; *kin* lehet még 'jelentés, hír, üzenet', de 'könyv' vagy hasonló soha.

Nem részletezem tovább. Azok a sumer szavak, amelyeket a „sumer—magyarológus”-ok a szófejtéseikben felhasználnak, vagy egyáltalán nem léteznek, vagy másképpen olvasandók, vagy más jelentenek. A sumer—magyar nyelvrokonítás több ezer szóegyeztetése között egyetlen egyet sem találunk, amely sumerológiai szempontból helytállna. Érthető: a „sumer—magyarológus”-ok rendszerint ANTON DEIMEL tekintélyére hivatkoznak, csakhogy DEIMEL hatalmas jellistája, amelyet szótárként szokás használni,¹⁵² a sumerológia egy kezdeti korszakának rezervátuma, nélkülözhetetlen mű ugyan, de mert anyaga minden kritika nélkül van összegyűjtve, már pusztán használata is, mint minden sumerológus tudja, nagy szakértelmet, erős kritikát kíván.

Ha már a szófejtésről van szó: a sumerológus — sajnos — bírálni kényeserül a „sumer—magyarológia” némely bírálóját is. Azok a magyar nyelvészek, akik az elmúlt években vitába szálltak a sumer—magyar nyelvrokonítás önkényes, erőszakolt szófejtéseivel, határozottan elutasították ugyan a módot, ahogy a „sumer—magyarológus”-ok a magyar nyelvi anyagot kezelik, de ugyanakkor többnyire minden kritika nélkül vették át a sumer nyelvvel vonatkozó állításait. A sumer szavak, amelyeket idéznek, nem hagynak kétséget az iránt, hogy e téren a bírálók is a „sumer—magyarológus”-ok irataira bízta magukat. Holott egyetlen pillantás valamelyik jó sumer nyelvtenba¹⁵³ meggyőzhette volna őket arról, hogy a vitatott szóegyezteté-

¹⁴⁹ SCHEDEL ANDOR: A magyar technikai kultúra fejlődéstörténete és a nyelvészet. Kézirat. 1969. [Rotaprint] 6.

¹⁵⁰ A szóhoz vö. B. LANDSBERGER: The Series HAR-ra = *hubullu*, Tablets V—VII. Roma 1958. (MSL VI.) p. 17: 129; W. v. SODEN: Akkadisches Handwörterbuch 2, Lief. 11. Wiesbaden 1972. 1058 s. v.

¹⁵¹ CSÖKE SÁNDOR: Szumir [Szumér]—magyar egyeztető szótár. Buenos Aires 1970. 105: No. 478. — A szóegyeztetésnek ahhoz a fajtájához, amelyet a „sumer—magyarológus”-ok etimológiai képviselnek, l. E. LITTMANN: Sprachliche Seltsamkeiten aus Morgenland und Abendland. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 76 [1922]: 270—281; J. FRIEDRICH: Zufällige Ähnlichkeiten auf verschiedenen Sprach- und Kulturgebieten. Indogermanische Forschungen 60 [1950]: 156—170; J. FRIEDRICH: Die verschiedenen Elemente der Sprache in ihrer Empfänglichkeit für Sprachmischung. In: Studi linguistici in onore di V. Pisani. Brescia 1969. 367—376; G. DOERFER: Lautgesetz und Zufall: Betrachtungen zum Omnicomparatismus. Innsbruck 1973. (Doerfer könyvének recenziése, J. TISCHLER, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 125 [1975]: 362 k., 2. jegyzet, ZAKAR ANDRÁS nyelvészeti érveit [1. fent, 61. jegyzet] is ebbe az összefüggésbe utalja.)

¹⁵² A. DEIMEL: Sumerisches Lexikon. 1, 2/1—4, 3/1—2. Roma 1925—1937.

¹⁵³ Ilyen pl. A. POEBEL fent, a 118. jegyzetben idézett műve, továbbá A. FALKENSTEIN: Grammatik der Sprache Gudeas von Lagaš, 1—2. Roma 1949—1950; A. FALKENSTEIN: Das Sumerische. Leiden 1959; 1964.²; I. KÄRKI: Die Sprache der sumerischen

sekben a sumer és a magyar anyag pontosan egyforma értékű. Csak egy példát. Legutóbb BÁRCZI GÉZA, „gyanakodva” bár, de végül elfogadja, hogy a hol? kérdésre felelő helyhatározó ragok a sumerben: *ø*, *a-*, *ge-*, *ka-*, *ta*, *da-*, *na-*, *ra*, *šu*.¹⁵⁴ Ez az állítás egyébként VARGA ZSIGMOND könyvéből származik.¹⁵⁵ VARGA azonban félrevezette BÁRCZIT. A sumer helyhatározó rag valójában *-a*. A többi elem rendre mást jelent: *-k-e*, a birtokos szerkezet jele és a ’mellett, mellé’ rag; *-k-a*, a birtokos szerkezet jele és a helyhatározó rag; *-ta*, ’től, -től’; *-da*, ’-val, -vel’ (társhatározó rag); *-n-a-*, ’neki’ (igei infixum); *-ra*, ’-nak, -nek’; *šu*, helyes olvasatban *-šè*, ’-hoz, -hez, -höz’, ’-ba, -be’. Az a belenyugvás, amellyel BÁRCZI a „sumer—magyarológus”-ok sumer adatait elfogadta, indokolatlan volt; aki úgy bánik anyanyelvével, mint a „sumer—magyarológus”-ok, vajon egy nehéz holt nyelv terén lehet-e megbízható?

Ezek után már nem kell aprólékosan ismertetnem a „sumer—magyarológus”-ok nyelvtörténeti és történeti elméleteit, elég, ha csak futólag mutatom be őket. Még mindig vannak néhányan, ókonzervatívok, akik a sumer—magyar rokonságot az urál-altaji nyelvcsalád keretei között képzelik el. De újabban rohamosan terjed, s ma már csaknem általánosnak mondható az a felfogás, amely a sumer—magyar kapcsolatokat egyenes leszármazásnak tekinti; eszerint a magyar nem más, mint a sumer nyelv mai alakja, újsumer; „a Tihanyi Apátság alapítólevelének, a Kézai krónikának [!] ún. «magyar szórványai» valódi sumir mondatok”.¹⁵⁶ Az „új (magyar) délies, sokszöges szórokonitási rendszer” [!]¹⁵⁷ szerint Eurázsia minden érdekesebb nyelve rokonegymással, de a sumer és a magyar kiváltképpen rokon. Ugyanilyen változatos a nyelvtörténeti következtetések történeti megalapozása. PADÁNYI VIKTOR szerint a sumerek kivándoroltak Mezopotámiából Dél-Oroszországba, s ott a magyarság fő alkotó elemévé váltak.¹⁵⁸ Ezen a gondolaton alapszik BADINY JÓS FERENC, BARÁTH TIBOR és mások elmélete is. BADINY JÓS összesen öt sumer kivándorlási hullámot tesz föl: a daha (dák, tochar stb.), az avar (párthus, méd, mitanni stb.), a hun, az áz (kassú, kusán, kazár, oguz stb.), s végül a szabir törzsek elvándorlását,¹⁵⁹ s ily módon Mezopotámiából népesíti be szinte egész Euráziát. Még messzebb megy el JUAN MÓRICZ, aki Dél-Amerikában is magyar eredetű helyneveket fedezett fel: szerinte az ősmagyarok dél-amerikai őshazájukból elindulva áthajózták az Atlanti- és

Königsinschriften der frühaltbabylonischen Zeit. Helsinki 1967; I. M. DJAKONOV: Jazyki drevnej Perednej Azii. Moszkva 1967. 35–84; a részletkérdésekhez pedig többek között E. SOLLBERGER: Le système verbal dans les inscriptions „royales” présargoniques de Lagas. Genève 1952; Niederwalluf 1971.2; G. B. GRAGG: Sumerian Dimensional Infixes. Kevelaer—Neukirchen-Vluyn 1973 stb.

¹⁵⁴ Vö. BÁRCZI GÉZA: Nyelvünk és Kultúránk 16 [1974]: 32 k. = Látóhatár 1975. január 192, 195. — Vö. fent, 58. jegyzet.

¹⁵⁵ VARGA ZSIGMOND: Ötezer év távolából. Debrecen 1942. 274, 8, b.

¹⁵⁶ NOVOTNY ELEMÉR előadása, Párizs 1973; vö. a fent, a 75. jegyzetben idézett röpirat 3. lapján szereplő összefoglalással.

¹⁵⁷ Vö. fent, 34. jegyzet.

¹⁵⁸ Vö. fent, 23. jegyzet. — Megjegyzendő, hogy ez a — szintén BOBULA IDÁTÓL eredő — felfogás épp az ellenkezőjébe fordította át a század eleji turánizmus történeti elgondolásait. SOMOGYI EDE és a többiek annak idején még úgy képzelték, hogy a sumerek Turán földjéről vándoroltak be Dél-Mezopotámiába; a mai „sumer—magyarológus”-ok viszont homlokegyenest ellenkező irányú vándorlásokban hisznek.

¹⁵⁹ Vö. BADINY JÓS FERENC: Káldeától Ister-gamig. I. Buenos Aires 1971. 20–24. tábla (térkép mellékletek).

megalapították a sumer civilizációt, majd kivándoroltak a Kaspi-tenger vidékére, s innen tovább, a Kárpát-medencébe...¹⁶⁰ Mindenesetre, az elképzelések bármelyikének történeti megalapozottsága vetekszik a sumer—magyar szövegeztetések nyelvészeti megbízhatóságával.

Kimagasló történeti fontossága miatt, s mert legújabbán a „sumer—magyarológus”-ok a maguk igazolását látják benne, külön kell szólnom a tártáriai leletekről. A jeles kolozsvári régész, NICOLAE VLASSA 1961-ben a késő-újkőkori bánáti (Vinča) kultúra egyik telephelyén, egy áldozati gödörben, kultikus rendeltetésű tárgyak mellett három agyaglapocskát talált; két táblán írásjelek voltak, a harmadikon bekarcolt rajz.¹⁶¹ A rajz, az írásjelek, valamint a táblák felépítése közeli rokonságot mutatnak a Dél-Mezopotámiából (Uruk IIIb ásatási réteg, i. e. 29. század) ismert archaikus írásos emlékekkel. A leletek fölvetette kérdésekkel azóta gazdag tudományos irodalom foglalkozott. Sumerológusok, ADAM FALKENSTEIN, IGNACE J. GELB és mások pontosan megállapították a jelek és a mezopotámiai írásrendszer viszonyát;¹⁶² HARMATTA JÁNOS kísérletet tett a szövegek nyelvi értelmezésére;¹⁶³ maga VLASSA, majd V. POPOVITCH, KALICZ NÁNDOR, MAKAY JÁNOS és mások pedig felrajzolták azt a régészeti horizontot, amelyen a leletegyüttes elhelyezkedik.¹⁶⁴ A tártáriai lelet egyértelműen bizonyítja, hogy Erdély földje az i. e. 3. évezred elején valami módon kapcsolatban állt Dél-Mezopotámiával, s ilyen értelemben igazolta, legalábbis főbb vonásaiban, azokat az úttörő megfigyeléseket, az Indiai-óceánt, partra szálltak a Perzsa-öbölben, Dél-Mezopotámiában

¹⁶⁰ Vö. fent, 29. jegyzet.

¹⁶¹ Vö. N. VLASSA: Probleme ale cronologiei neoliticului Transilvaniei în lumina stratigrafiei așezării de la Tărtăria. *Studia Universitatis Babeș—Bolyai. Series Historia* 7/2 [1962]: 23—30; *Chronology of the Neolithic in Transylvania in the Light of the Tărtăria Settlement's Stratigraphy*. *Dacia* NS 7 [1963]: 485—494.

¹⁶² A. FALKENSTEIN: Zu den Tontafeln aus Tărtăria. *Germania* 43 [1965]: 269—273; I. J. GELB: Nestor. Institute for Research in the Humanities. The University of Wisconsin. 112. szám (1967. április 1.) 488; K. R. VEENHOF: Kleitabletten uit Tărtăria (Siebenbürgen). *Phoenix* 13 [1969]: 35—38.

¹⁶³ HARMATTA JÁNOS: Neolitikus írásbeliség Közép-Európában? Előzetes közlemény. *Antik Tanulmányok* 13 [1966]: 235—236; J. HARMATTA: Denkmäler einer piktographischen Schrift aus neolithischer und äneolithischer Zeit in Europa und Zentralasien. *Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften* 110/7 [1973]: 115—118.

¹⁶⁴ V. POPOVITCH: Une civilisation égéo-orientale sur le moyen Danube. *Revue Archéologique* 1965/2: 1—56; V. MILOJČIĆ: Die Tontafeln von Tărtăria (Siebenbürgen) und die absolute Chronologie des mitteleuropäischen Neolithikums. *Germania* 43 [1965]: 261—268; H. QUITTA: Radiocarbonaten und die Chronologie des mittel- und südost-europäischen Neolithikums. *Ausgrabungen und Funde* 12 [1967]: 115—125; M. S. F. HOOD: The Tărtăria Tablets. *Antiquity* 41/162 [1967]: 99—113; J. MAKAY: Angaben zur Datierung und zu den südlichen Kontakten der mittleren Bronzezeit des Karpatenbeckens. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1966—1967. 1. Szeged 1968. 31—41; J. MAKAY: Die in Tărtăria (Alsótatáralka) gefundenen pictographischen Tafeln und die jüngere Steinzeit Südosteuropas. *Uo.* 2: 21—24; E. NEUSTUPNÝ: The Tărtăria Tablets: a Chronological Issue. *Antiquity* 42/165 [1968]: 32—35; J. MAKAY: The Tărtăria Tablets. *Orientalia* 37 [1968]: 272—289; M. S. F. HOOD: The Tartaria Tablets. *Scientific American* 218/3 [1968]: 30—37; KALICZ NÁNDOR: Agyag istenek. A neolitikum és a rézkor emlékei Magyarországon. Budapest 1970. 44 k.; MAKAY JÁNOS: A tartariai (alsótatáralkai) táblácskák. *Magyar Tudomány* 77 ÚF 15 [1970]: 63—69; MAKAY JÁNOS: Sumer jellegű képlek a Maros mentén. A tártáriai leletek. *Élet és Tudomány* 25/3 [1970]: 110—114. — A bánáti (Vinča) kultúra erdélyi telepeinek kutatása időközben hatalmas lendületet vett.

amelyeket a múlt század végén Torma Zsófia tett, észrevéve saját erdélyi — újkőkori — leletei és a közel-keleti emléanyag párhuzamosságát.¹⁶⁵

A tártáriai leletek körül, természetesen, még nincs minden kérdés véglegesen tisztázva. Egy azonban bizonyos: a helyi lakosság, akiktől a táblák — s a bánati kultúra hasonló írásjelekkel ellátott egyéb tárgyai¹⁶⁶ — származnak, nem sumer nyelvű volt. A tártáriai táblák és a dél-mezopotámiai emlékek között — minden egyezés mellett is — oly sok lényeges különbség van, hogy többről nem, csak a mezopotámiai írásbeliség hatásáról beszélhetünk. Ez a hatás még csak nem is szükségképpen közvetlen: sokkal valószínűbb, hogy Kis-Ázsia és a Balkán-félsziget közvetítésével történt.¹⁶⁷ Feltehető, hogy az i. e. 4—3. évezred fordulója körüli századokban a proto-sumer írás mintája nyomán több olyan területen is, amely közvetve vagy közvetlenül kapcsolatban állt Mezopotámiával, egyfajta önálló helyi írásbeliség jött létre. Az írás alapeszméjének átvétele azonban nem ethnikai mozgalmak következménye volt, ahogy ez pl. a sémi vagy a latin ábécé elterjedéséből is kitetszik. Tártária egyébként nem áll magában mezopotámiai típusú írásos emlékeivel. Néhány évvel ezelőtt amerikai régészek Irán délkeleti részén is hasonló leletekre bukkantak (Tepe Yahya),¹⁶⁸ s az itt előkerült táblák — egy gazdasági levéltár anyaga — még közelebb állnak a Dél-Mezopotámiából ismert leletekhez, mégis, vitán felül áll, hogy a leletegyüttes, bár sumer típusú, nem a sumerektől származik.

A tártáriai leletekre a „sumer—magyarológia” aránylag későn figyelt fel, legújabbban azonban, mintegy megmámorosodva, minden történeti elgondolásának bizonyítékát látja benne. TORMA ZSÓFIA egykori könyvét (*Ethnographische Analogien*...) JÁKI GÁBOR most új — a „sumer—magyarológia” tételeit prejudikáló — címmel (Sumér nyomok Erdélyben) jelentette meg magyar fordításban,¹⁶⁹ megtoldva egy terjedelmes dolgozattal, amely a

¹⁶⁵ Vö. S. v. TORMA: *Ethnographische Analogien. Ein Beitrag zur Gestaltungs- und Entwicklungsgeschichte der Religionen*. Jena 1894. — Persze, ami a részleteket illeti, TORMA ZSÓFIA következtetései mára nagyrészt már elavultak, s bizonyos megállapításait az újabb kutatások kifejezetten megcáfolták; mindez azonban nem csökkentheti a jeles régésztnő tudománytörténeti érdemeit, amelyek lényege abban áll, hogy ő volt az első, aki az erdélyi újkőkort Elő-Ázsia, Kis-Ázsia és a Balkán — szerves egységben fejlődő — neolithikumába tudta beágyazni. — TORMA ZSÓFIA emlékének méltó megbecsülése a levelezésének gazdag anyagából kiadott kis válogatás: GYULAI PÁL (szerk.): *Torma Zsófia levelesládájából*. Bukarest 1972. A Kolozsvári Történelmi Múzeumban őrzött kézíratainak feldolgozásával N. VLASSA foglalkozik; régészeti gyűjteményéhez vö. ROSKA MÁRTON: *A Torma Zsófia-gyűjtemény az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárában*. Kolozsvár 1941.

¹⁶⁶ Vö. J. MAKKAY: *The Late Neolithic Tordos Group of Signs*. Alba Regia 10 [1969]: 4—49.

¹⁶⁷ Vö. I. J. GELB fent, a 162. jegyzetben és M. S. F. HOOD fent, a 164. jegyzetben idézett tanulmányain kívül KOMORÓCZY GÉZA: Ötezer éves ékírásos agyagtáblák Erdélyben. In: SIMONFFY GÉZA (szerk.): *Tudományos kaleidoszkóp*. Budapest 1974. 247—251.

¹⁶⁸ Vö. C. C. LAMBERG-KARLOVSKY: *Proto-Elamite Account Tablets from Tepe Yahya*. *Kadmos* 10 [1971]: 97—99; G. KOMORÓCZY: *Zur Ätiologie der Schrifterfindung im Enmerkar-Epos*. *Altorientalische Forschungen* 3 [1975]: 19—24.

¹⁶⁹ TORMA ZSÓFIA: *Sumér nyomok Erdélyben*. Buenos Aires 1972. (Sumér könyvek.) — A könyvkiadói vállalkozást a kiadói előszóban FEHÉR ANNA, a könyv impresszumában viszont LADISLAO EUGENIO FEHÉR (FEHÉR LÁSZLÓ JENŐ) neve jegyzi; TORMA ZSÓFIA német szövegét FOYTA ISTVÁN fordította, a kísérő tanulmányokat (Torma Zsófia élete és munkássága, 9—50; Sumérok magyar földön, 141—222) JÁKI GÁBOR írta.

tártáriai leleteket és a Kárpát-medence újkőkorszakának egyéb emlékeit tárgyalja, és mindent az itt lakó sumerek művének tart.¹⁷⁰

Ámde a diadalmámor ritkán sugall tárgyilagos gondolatokat. A tártáriai leletekkel foglalkozó „sumer—magyarológus”-ok nem vették észre, hogy a leletanyag sumer értelmezése végzetes következményekkel jár, ti. ha a sumerek már az i. e. 3. évezred elején a Kárpát-medencében éltek, mi lesz a csaknem háromezer évvel későbbi magyar honfoglalás tényanyagával?

Erről, azt hiszem, ennyi elég. Tártária valóban fontos bizonyítéka az i. e. 3. évezred eleji Dél-Mezopotámia és a Kárpát-medence — valószínűleg közvetett — gazdasági és szellemi kapcsolatainak, de a magyar őstörténethez, a magyarság történetéhez nincs köze.

Végére értem az áttekintésnek, amely a „sumer—magyarológus”-ok felkészültségének mérlegét akarta megvonni. Befejezésül SCHMIDT JÓZSEF klasszikus veretű szavait kell idéznem: amit ő egykor a turánizmusról mondott, változatlan formában érvényes a sumer—magyar nyelvrokonításra is:

„Büszkébb szárnyalású gondolatsas aligha kelt ki valaha szerényebb tojásból. Mert a turánizmus úgyszólván semmiből jött létre, illetőleg olyan fogalmakból és nézetekből alakult ki, amelyeknek vékony polyvájában csak elvétve akad egy-egy búzaszemecskeje — nem az objektív igazságnak, hanem a halvány lehetőségnek. Másképpen és más képpel: a turánizmus egy aris-tophanesi Nephelokokkygia, egy levegőbe épített felhőkakukvár, amelynek építőmestere a fantázia, palléra a dilettantizmus, anyaga halvaszületett gondolatok, bebizonyítatlan és bebizonyíthatatlan föltevések, mondák és mesék, amelyek sokkal messzebb esnek a valóságtól és az igazságtól, mint Makó Jeruzsálemtől.”¹⁷¹

Amiről még szót kell ejteni, az már nem vita: minket magunkat érint. Anélkül, hogy túlbecsülném a délibábos eszmék zavaró szerepét a mai köz-gondolkodásban, úgy vélem, hogy a sumer—magyar nyelvrokonítás nap-jainkban tapasztalható népszerűsége bizonyos zavart jelez a magyar társad-alom történeti tudatában.¹⁷² Igaz, a hasonló eszmék feléledése, sőt, mes-

¹⁷⁰ L. fent, 169. jegyzet. — JÁKI tanulmányának hatása már a magyar sajtóban is észlelhető. SZENT-MIKLÓSSY FERENC: A mítikus Imdugud. Sumér leletek Erdélyben. Magyar Ifjúság 1974. május 31, 45. l. c. cikke a bánáti (Vinča) kultúra néhány újabb erdélyi leletét annak bizonyítékaként ismerteti, hogy „... a sumér kultúra a Kárpát-medencéig is eljutott”. A cikk forrását a címben is szereplő „Imdugud” pontosan azonosíthatóvá teszi: a sumer mitológia oroszlánfejű sasmadarának nevét a szaktudomány másfél évtizede úgy olvassa, hogy *Anzu*; a régi olvasat ma már csak a szakterületől távol állók és a „sumer—magyarológus”-ok munkáiban fordul elő, vö. JÁKI fent, a 169. jegyzetben idézett tanulmányával, 185 k., ahonnan a Magyar Ifjúság cikke csaknem szóról szóra idéz.

¹⁷¹ Vö. SCHMIDT JÓZSEF: Nyugat 18/20 [1925]: 197; idézi — forráshivatkozás nélkül — ZSIRAI MIKLÓS is, l. fent, 82. jegyzet.

¹⁷² A mai magyar társadalom történelmi ismereteinek problémáit nemrég DIÓ-SZEGI ISTVÁN vizsgálta empirikus szociológiai módszerekkel, l. Történelmi ismeret — történelmi érdeklődés. In: Uő: Hazánk és Európa. [Tanulmányok] Budapest 1970. 421—445; vö. Történelmi ismeret — történelmi érdeklődés — történelemszemlélet. Valóság 14/1 [1971]: 72—81. Azok a fogyatékosságok, aránytorzulások stb., amelyekre DIÓSZEGI rámutatott, egyben a „sumer—magyarológia” népszerűségét is magyarázzák. — A nemzeti hagyományok ápolása és elevenné tétele terén előttünk álló valódi feladatokat KLANICZAY TIBOR vázolta fel, l. Gondolatok a nemzeti hagyományról. A nemzeti hagyomány fogalma és karaktere. Kortárs 18 [1974]: 761—775 = Látóhatár. Válogatás a magyar kulturális sajtóból, 1974. június 160—189.

terséges élesztése, úgyszólván világjelenség; de nem hagyhatjuk, hogy ez az ár sodorjon bennünket is. Nem hiszem, hogy a dolog a vitákon múlik; ezek is fontosak, de a lényeg mégis más. A múltnak az a felfogása, amelyet a nemzeti romantika alakított ki, ma is eleven. Ezt a szemléletet kell meghaladnunk.

Kézirat lezárva: 1975. III. 3.

KOMORÓCZY GÉZA

Die sumerisch—ungarische Sprachvergleichung

In dem Aufsatz wird die Geschichte der sumerisch—ungarischen Sprachvergleichung kritisch behandelt. Diese im XIX. Jahrhundert, damals noch unter dem Einfluß des sogen. Turanismus entstandene Bewegung genießt in den letzten etwa zwei Jahrzehnten in einigen Kreisen der ungarischen Emigranten eine auffallende Popularität und wird gelegentlich selbst auch in Ungarn verbreitet. Nach einer Übersicht der Geschichte und der heutigen Hauptrichtungen dieser Theorie werden einige ihrer sprachwissenschaftlichen und historischen Argumente vom Gesichtspunkt der Sumerologie aus erhellet; dabei stellt sich heraus, daß die Vertreter dieser Theorie weder auf dem Gebiet der Sumerologie (Keilschrift, sumerische Phonetik, Wortschatz) zuverlässige bzw. selbst elementare Kenntnisse besitzen, noch mit den Methoden der wissenschaftlichen Sprachvergleichung vertraut sind. Das dem Ungarischen entnommene Vergleichsmaterial ist ganz willkürlich ausgesucht. Der Verf. lehnt alle bisherigen „Etymologien“ als völlig unbegründet ab, obwohl er eine theoretische Möglichkeit für die eventuelle Entdeckung einer bestimmt sehr beschränkten Anzahl von indirekten Lehnwörter nicht bestreiten will.

Der Aufsatz wird englisch in Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de R. Eötvös nominatae, Sectio historica erscheinen.

GÉZA KOMORÓCZY

Az erza – mordvin névutók áttekintése

II.

1. *alo* 'unter + D'. Helyhatározót („hol?” kérdésre) jelölő névutó. Az *al-* 'alacsonyan levő rész' főnévi tövön alapul. Az *-o* végződés eredete eddig nem egészen tisztázott. Talán egy *-lo* szekundér locativusi rag maradványaként őrződött meg (vö. finn adess. *-lla/-llä* < **-l-na/*-l-nä*, ahol az *l* egy 'külső rész' jelentésű elem). A névutó korábbi alakja tehát **allo* lett volna, majd *alo*, t. i. a mdE.-ban megfigyelhető egy bizonyos tendencia a hosszú mássalhangzók kiküszöbölésére (vö. ezzel kapcsolatban ML 65). Az egyszerű *-o*, amelyet egyesek önmagában archaikus locativusi végződésnek tartanak (vö. EMSz 296), más névutókban mindenesetre megmaradt a „hol?” kérdésű helyhatározói viszony jelölésére. Etimológiai egyezések: mdM. *al-* 'alacsonyan levő rész', m. *al* 'ua.', f. *ala* 'valami által elfoglalt hely'. Szemantikai egyezések: mdM. *ala*, m. *alatt*, f. *alla*. Uráli alapalak: **ala* (MSzFE 1 : 81). Az *alo* előtti főnév rendszerint nom.-acc.-ban áll.

Példák lokális értelemben: *kilej alo acañ košma* 'egy nyírfa alatt kiterített (nemez)takaró (van)' (P 1, 118); *šijañ mukoř pilgenze alo* 'ezüst zsámoly (van) a lába alatt' (P 1, 414); *stol alo ulhes kniga* 'egy asztal alatt könyv volt' (EMSz 296); *še čuftonl alo čavon odžora* 'az alatt a fa alatt (fekszik) egy megölt fiatal ember' (P 1, 269).

Átvitt értelemben: *avol moñ keč alo* 'nem tartozik a hatáskörömbé' (tkp. 'nincs az én kezem alatt') (ERS1 34).

Birtokraggal: *ašine kenđe te fejter takan alonzo* 'eine weiße (tkp. kicsinyítő képzővel) (Filz-)Decke hat das Mädchen unter sich' (P 2, 41).

Határozószói használatban: *kudoš alo, kardazozo vére* 'a ház alul, az udvar fölül (van)' (ERS1 16).

aldo 'unter... hervor, unter...fort'. „Honnan?” kérdésre felelő névutó. Az *al-*ból + *-do* ablativusragból áll. Szemantikai megfelelések: mdM. *alda*, m. *alól*, f. *alta*. Nom.-acc.-t vonz.

Példák lokális értelemben: *mastor aldo liš* 'föld alól jött' (EMSz 296; Evs 234); *čora aldo tarkšežat* 'unter einem Burschen bist du hervorgezogen worden' (P 2, 301); *kilejeñt aldo liši lišma pra* 'a nyírfa alól fakad egy forrás' (P 1, 436).

Birtokraggal: *aldot* 'alólad' (Evs 231).

Határozószói használatban: *saš aldo* 'alulról jött' (ERS1 15).

alov 'unter + A'. Egy bizonyos helyre irányuló mozgást jelölő névutó. Felbontható *al-*ra + *-o-* kötőhangzóra (az *alo* analógiájára) + *-v* lativusi ragra. Szemantikai megfelelések: mdM. *alu*, m. *alá*, f. *alle*. Nom.-acc.-t vonz.

Példák lokális értelemben: *vir alov tuš* 'elment az erdőbe, az erdő aljába' (EMSz 296); *vaj penge koštor alov sovakšnoš* 'behúzódott a farakás

alá' (P 1, 211); *pareñt a lov mon kekšikšniñ* 'én a tároló alá rejtőztem' (P 2 G, 569); *stoľ a lov kše suskomo praš* 'az asztal alá esett egy darab kenyér' (Evs 230); *pil'genzē aštīt, ravž-ava, pand a lov* 'a lábai, sötétbarna nő, a domboldallal szemben fekszenek' (P 1, 263).

Átvitt értelemben: *pongoms lomañ mel a lov* 'valaki nyomásának engedni' (RESI 41); *sajems eš keď a lov* 'saját védelmébe fogadni' (tkp. 'saját keze alá') (RESI 237).

Határozószóként: *siñ sasto karmašt valgoms a lov, modañt langs* 'ők lassan elkezdtek leereszkedni, a földre' (EMSz 78).

alga 'unter...entlang'. Valami mentén való mozgást jelölő névutó. Az *al*-ból + *-ga* prolativusragból tevődik össze (ennek az esetnek más végződésformái: *-ka, -va*). Szemantikai megfelelések: mdM. *alga*, m. *alatt (el)*. Nom.-acc.-t vonz.

Példák lokális értelemben: *valm alga jutaš koltaj* 'az ablak alatt elhaladt egy sánta' (P 1, 453); *veď alga ujan* 'víz alatt úszom' (Evs 234); *stoľ alga anćak psaka jaki* 'az asztal alatt csak egy macska jár' (Evs 231); *jutams seď alga* 'átmenni a híd alatt' (RESI 270); *veďeš kumanža alga* 'a víz térdig ér' (tkp. 'térd alatt [folyik]') (ERSI 15).

Határozószói szerepben: *a mon tujan alga mastor langa* 'de én alant járok a föld felszínén' (P 2 G, 554); *leješ menćeti alga tarkavañt* 'a folyó lent kanyarog a lapály mentén' (RESI 40).

2. *baška*, ritkán *paška* 'außer, ohne'.) Tatár jövevényszó: vö. tat. *baška* 'vmin kívül' (<: *baš* 'fej'). A tatárhoz hasonlóan ablativussal áll. Szemantikai egyezésként vö. m. *kivül*, *nélkül*, f. *paitsi* 'kivéve', valamint mdM. *baška* ua.

Példák: *moñdeñ baška kijak arašeľ kudoso* 'engem kivéve nem volt otthon senki' (tkp. 'valaki is nem') (EMSz 300; Evs 232); *oďeďte baška moli školav* 'ebéd nélkül megy iskolába' (EMSz 300); *avalañede i ejkakšćnede paška* 'az asszonyokon és a gyerekeken kívül' (BMNy 38).

Határozószói használatban: *baška eratanok* 'külön élünk' (Evs 232); *baška molems* 'egyedül menni' (ERSI 30).

3. *čirese* 'am Rande...'. Valaminek a perifériáján való lételt jelentő névutó. Összetevői: *čire* 'part, szél' + *-se* inessivusrag. Etimológiai egyezések: mdM. *širä*, *šir* 'szegély, oldal', f. *syrjä* 'rész, oldal'. Szemantikai egyezések: mdM. *šireša* 'szélén', f. *syrjässä* ua.; vö. m. *szélén*. Nom.-acc.-t vonz, de olykor genitivusszal jelentkezik (ebben az esetben az eredeti főnévi jelleg — és birtokos szerkezet — kerül előtérbe).

Példák: *vir čirese eržan jalga* 'az erdő szélén egy erza legény' (EMSz 296); *še kiñt čirese kalinnik čufto* 'annak az útnak a szélén kányafa (van)' (P 1, 269); *lugañt čirese ašo kilej* 'a rét szélén fehér nyírfa (van)' (P 2 G, 553); *mořañt čirese saldat vij ašti* 'a tenger partján hadsereg állomásozik' (P 2, 103); *eri ošoš pandon čirese* 'a város egy hegy lejtőjén fekszik' (P 2 G, 556).

Állandósult szókapcsolatban: *pra čirese šapkazo* 'felre van csapva a kalapja' (ERSI 247).

čireste 'vom Rande...'. „Honnan?” kérdésre felelő névutó. A *čire* főnévből + *-ste* elativus ragból épül fel. Szemantikai megfelelések: mdM. *širesta* 'széléről', f. *syrjästä* 'ua.'; vö. m. *széléről*. Nom.-acc.-t vonz.

Példa: *vir čireste si* 'erdőszélről jön' (EMSz 296).

čires 'auf den Rand..., in die Nähe...'. „Hová?” kérdésre felelő

névutó. A *čire* főnévből + -s illativusragból áll. Szemantikai megfelelések: mdM. *šires*, f. *syrjään*; vö. m. *szélére*. Nom.-acc.-t vonz.

Példák: *ozjñ ki čires* 'leültem az út szélére' (EMSz 296; Evs 237); *čermišan čires vefiže* 'a Čermišan partjára vitte' (P 1, 234); *azo eruma moŕa čires* 'menj, Erjuma, a tenger partjára!' (P 1, 405).

čirev 'auf den Rand... in die Nähe...' „Hová?” kérdésre felelő, a *čires*-t helyettesítő névutó. A *čire* főnévből + -v lativusragból származik. Szemantikai megfelelés: mdM. *širi*. Nom.-acc.-szal áll.

Példa: *tona čirev jutams* 'átmenni arra a partra, arra az oldalra' (ERSI 247).

čireva 'am Rand... entlang'. Valami mentén való mozgást jelentő névutó. A *čire* főnévre + -va prolativusragra vezethető vissza. Szemantikai megfelelés: mdM. *širgü* v. *šireva*; vö. m. *a széle mentén*. Nom.-acc.-t vonz.

Példák: *son moŕi nej vėd-čireva* 'ő most a tenger partján megy' (P 2, 68); *niznoj pokš ki čireva* 'a Niznoj felé vezető nagy út széle mentén' (P 2, 348); *vėd čireva jakan* 'a folyó partján járkálok' (Evs 237).

4. *ežde* ~ *eždę* 'von, aus der Nähe...' „Honnan?” kérdésre felelő névutó. Az *eš/ež*- 'saját, maga' névmásra + -*dę/-dę*) ablativusragra bontható fel. Etimológiai megfelelések: mdM. *eš* 'saját, maga', f. *itse* 'maga'. A finnugor alapalak: **ice* ~ **ise* (MSzFE 2: 329). Szemantikai megfelelés: mdM. *ežda*; vö. m. -*tól/-től*, f. -*lta/-ltä*. Gen.-t vonz (de, az egész csoport sajátos használatára a ld. III. fejezetet is).

Példák: *virñen ežde* 'ezektől az erdőktől' (EMSz 164); *lišmenť eždę* 'a lótlól' (Evs 57); *moñ eždę* 'tőlem' (ERSI 186).

ejsę 'in + D, im Innern...' „Hol?” kérdésre felelő névutó. Az *ejsę* *eš/ež*- > *ej*-ből (vö. az I. fejezetet) + -*sę* inessivusragból tevődik össze. Szemantikai megfelelés: mdM. *esa*; vö. m. -*ban/-ben*, f. -*ssa/-ssä*. Gen.-szal áll.

Példák lokális értelemben: *vėlenť ejsę erit kolxožnikŕ* 'a faluban kolhoz-paraszatok élnek' (ERSI 256); *vėdrañť ejsę vėd* 'a vödörben víz van' (ERSI 256); *lišmañť ejsę* 'a kútban' (Evs 236).

Eszközhatározói (instrumentalisi) értelemben: *palkañť ejsę kaiñ* 'bottal megütöttem' (ERSI 256). Ugyanilyen jelentésben egy *ešņę* ~ *esņę* (<: *eš* + -*ņę* essivusi esetrag — l. alább) forma is jelentkezik: *i soki robotņikeš bukašť esņę pakšaso* 'és a béres szánt az ökrökkel a mezőn' (MCh 11; EMSz 180).

A magyar tárgy kifejezésére: *mežť ton taparat miñek ejsę* 'mi, te becsapsz bennünket?' (ERSI 209); *kiskañť ejsę anttano švėlde* 'a kutyát hússal etetjük' (ERSI 256); *šo mon učin piže dugaj toñ ejsę* 'én mozdulatlanul vártalak téged, kis húgocskám' (P 2, 205); *vėle šado siñ suditŕ | vėši, ojat, moñ ejsę* 'a faluból százan is, mind elítélnek engem, társnőim' (P 2, 307).

Birtokraggal: *ejsęñ vij* 'bennem van erő' (ERSI 256); *še pandiñenť bokasto... | čuđi matna lembe vėdŕ | lepeñ keče ejsęñ zę* 'a kis hegy lejtőjéről... zavaros, meleg víz folyik. Benne egy égerfa merítőkanál' (P 2, 251).

ejstę 'aus + D'. Valaminek a belsejéből kifelé tartó mozgást jelölő névutó. Az *ej*-ből + -*stę* elativusragból származik. Szemantikai megfelelés: mdM. (elav.) *esta*; vö. m. -*ból/-ból*, f. -*sta/-stä*. Gen.-szal áll.

Példák: lokális értelemben: *pakšañť ejstę* 'ebből a mezőből' (Evs 236); *suroñť ejstę sardoñť tarģik* 'az újból húzd ki a szálkát!' (ERSI 255); *varañť ejstę lišš čejer* 'a lyukból kibújt egy egér' (ERSI 255); *kiñť ejstę vė pėle* 'féltre az útból' (ERSI 256).

Átvitt értelemben: *te čuvtoŋt e j s t e tejān čirke* 'ebből a fából csinállok egy íjat' (ERSI 255); *mon tošnakadiŋ pišćaniŋ e j s t e* 'én megundorodtam ettől az ételtől' (ERSI 223); *alašaš tel'kemš pišniŋ e j s t e* 'a ló kifáradt a fülledtségtől' (ERSI 214); *veši kortiŋ moŋ e j s t e* 'mind rólam beszélnek' (P 2, 306) *veženš bratneŋ e j s t e* 'a legfiatalabb a testvérek közül' (RESI 131).

Birtokraggal: *araš leze e j s t e n z e* 'semmi haszon nincs belőle' (ERSI 21); *javšt e j s t e s t* 'kiváltak tőlük/közülük' (ERSI 256).

e j s 'in/an/auf + A'. „Hová?” kérdésre felelő névutó. Az *ej*-ből + *-s* illativusragból áll. Szemantikai megfelelés: mdM. *es*; vö. m. *-ba/-be, -hoz/-hez/-höz, -ra/-re, f. -V Vn, -lle*. Gen.-t vonz.

Példák lokális értelemben: a) *kudoŋt e j s sovaš lomaŋ* 'a házba belépett egy ember' (ERSI 255), *čapaksoŋt e j s kajaš počt* 'a tésztába lisztet tett' (ERSI 255); b) *zastavaŋt e j s moŋineŋ* 'odamentünk a sorompóhoz' (ERSI 255), *alašaŋt e j s moš lomaŋ* 'a lóhoz odalépett egy ember' (ERSI 255), *vedeŋt e j s čovoŋavš ŋepta* 'a vízhez/zel petróleum keveredett' (ERSI 255), *tolkuntne čavoviŋt berokoŋt e j s* 'a hullámok a parthoz verődnek' (ERSI 219), *kiŋt e j s eziŋeŋ pačkode* 'nem értünk el az úthoz' (ERSI 255); c) *povodiŋ eškeŋt e j s* 'akaszd a szögrel!' (ERSI 255).

Társhatározói értelemben: *moŋ e j s vastovšt lomaŋ* 'velem találkoztak emberek' (ERSI 255).

Birtokraggal: *ila keŋardt lomaŋ sel'vedš, toŋš e j z e s t ertavat* 'ne örülj a mások könnyeinek, te magad is találkozhatasz velük' (tkp. 'beléjük ütköz-hetsz') (ERSI 97).

e ž g a v. e z g a 'entlang, durch'. Valami mentén vagy valamin keresztül való mozgást jelölő névutó. Az *ež*-ből + *-ga* prolativusragból származik. Szemantikai megfelelés: mdM. *ezga* 'mentén, keresztül'; vö. m. *végig, át, f. pitkin, poikki*. Gen.-szal fordul elő.

Példák lokális értelemben: *viŋeŋt e z g a jakašt ejkakšt* 'gyerekek mentek az erdön végig' (EMSz 298; ERSI 255); *pakšaŋt e z g a ovto jaki* 'a mezőn medve megy át' (Evs 236); *kudoŋneŋ e ž g a* 'a házakon át' (EMSz 164).

Átvitt értelemben: *varštaš sonze sazoro valmašt e z g a* 'a húga kinézett az ablakon keresztül' (P 1, 60).

Birtokraggal: *e z g a n* 'rajtam végig' (Ser 89).

e j k s 'wie, nach Art (und Weise) + G'. Az *ej*-ből (az *ejsę, ejstę* stb. analógiákra) + *-ks* translativus ragból tevődik össze. Szemantikai megfeleléshez vö. mdM. *laca, m. módján*. Gen.-t vonz.

Példák: *(ne) kudoŋneŋ e j k s* 'ezeknek a házaknak a módján' (EMSz 164); *erkeŋt e j k s* 'mint a tó' (Evs 59).

e j š k a 'von der Größe + G, so groß wie...'. Az *ej*-ből + *ška* comparativusragból ered. Szemantikai egyezés: mdM. *eška* 'nagyságú'; vö. m. *nagyságú, méretű*. Gen.-szal áll.

Példák: *kaltneŋ e j š k a* 'e halaknak megfelelő méretű' (Evs 63); *vakanoniŋ e j š k a* 'csésze nagyságú' (Evs 65).

5. *e k š n e ~ e k š s e* 'hinter + D'. „Hol?” kérdésre felelő névutó. Minden valószínűség szerint az *ekš(e)* 'árnyék, hátul levő; hűvösség, hűvös' főnév *-ne* egykori locativus-essivusragos (vö. EMSz 184, 296 — vö. még f. *-na/nä*: pl. *luo-na* 'közelében' és *lās-nä* 'jelen'), ill. *-se* inessivusragos alakja. Az *ekš(e)* szótövet etimológiailag összefügg a mdM. *äšä* 'friss' (vö. MCh 68) és *äšks* 'árnyék, hűvös hely' (vö. BMNy 38). Szemantikai megfelelések: m. *mögött, f. takana*. Nom.-acc.-szal áll.

Példák lokális értelemben: *tetam stol' ekšne / ekšse* 'apám az asztalnál (van), (tkp. 'az a. mögött') (EMSz 296; Evs 236); *kudoñl ekšse* 'a ház mögött' (ERSI 257); *keramo ekšse ličazo* tkp. 'arca egy hajtincs mögött' (P 1, 246): itt azonban inkább az *ekšse* ('árnyékban') etimológikus jelentése látszik előtérbe kerülni — vö. uo. P. RAVILA ford.: „von Stirnhaar beschattet ist ihr Gesicht”.

Átvitt értelemben: *mirdē ekšse* 'férjezett' (tkp. 'egy férj mögött') (ERSI 257) — vö. or. *zamužem*.

ekšste '(von) hinter'. „Honnan?” kérdésre felelő névutó. Az *ekš(e)* főnévre + *-ste* elativusragra vezethető vissza. Szemantikailag megfelel: m. *mögül*, f. *takaa*. Nom.-acc.-t vonz, olykor viszont gen.-szal áll (l. *čirese* alatt).

Példák lokális értelemben: *tetam lišš stol' ekšste* 'apám előjött az asztal mögül' (EMSz 296; Evs 236); *čiš vačtas pel' ekšste* 'a nap kinézett a felhő mögül' (Evs 236); *vaj sokol šlakšnoš son i stan ekšste* 'a sólyom felemelkedett a szövőszék mögül' (P 1, 485); *tetañ ekšste tuiñ* 'elmentem az apámtól' (ERSI 257).

Átvitt jelentésben: *rukovodstvanzo ekšste lišems* 'eltérni az irányítástól' (ERSI 257).

ekšes ~ ekšs 'hinter + A'. „Hová?” kérdésre felelő névutó. Az *ekše*, ill. *ekš-* főnévből + *-s* illativusragból épül fel. Szemantikai megfelelők: m. *mögé*, f. *taakse*. Nom.-acc.-szal áll.

Példák lokális értelemben: *čiš kekšš pel' ekšs / ekšes* 'a nap elbújt egy felhő mögé' (EMSz 296 / Evs 236); *Ivan araš čurto ekšs* 'Ivan egy fa mögé állt' (Evs 236).

Átvitt értelemben: *fejlerēs lišš mirdēneñ mazi j čora ekšs* 'a lány férjhez ment egy szép fiúhoz' (ERSI 257 — vö. uo. az or. szerkezetet: „devuška vyšla zamuž za krasivogo molodca”).

Birtokraggal: *eš ekšezem sajsa* 'magam számára (tkp. *mögé*) veszem el (feleségül)' (MCh 68).

ekška (MCh-ban *ekševa* is) 'hinter...her'. Egy hely mentén való mozgást jelentő névutó. Felbontható *ekš(e)* főnévre + *-ka* prolativusragra. Szemantikai egyezésként vö. m. *mögött (el)*. Nom.-acc.-t vonz.

Példák: *mon i tujan pejel' ekška* 'elmegyek egy felhő mögött' (P 1, 493); *čize jutas pel'neñ ekška* 'a nap elhaladt a felhők mögött' (ERSI 257); *čurtnēñ ekška molš lomañ* 'a fák mögött elment egy ember' (ERSI 257); *stol' ekška ojšineñ* 'az asztalnál ültünk' (EMSz 296; Evs 236).

Határozószóként *ekška* 'titkon; a háta mögött' (vö. ERSI 257).

6. *ežems* 'anstatt, anstelle von'. Az *ežem* 'pad, hely' főnévből + *-s* illativusragból tevődik össze. Etimológiai megfelelések: mdM. *āžem* 'pad', f. *asen, asema* 'hely' (vö. MCh 64). Szemantikai egyezés: mdM. *āžems* 'helyébe'; vö. m. *helyett*, f. *asemessa, sijassa*. Nom.-acc.-szal áll.

Példák: *čora ežems tri esnēzē* 'fia helyett neveli (azt)' (EMSz 297; Evs 233); *toñ ežems* 'te helyetted' (EMSz 297; ERSI 255); *skořina ežems kirdi esnēzē* 'a jószág helyett (azt) tartja' (Evs 233).

7. *ikel'e* 'vor + D'. „Hol?” kérdésre felelő névutó. Az *ikel-če* 'előbbi' melléknévvvel és az *ikel-ks* 'előrészt' főnévvvel (vö. ERSI 78), valamint az *ikel-e* 'elől' határozószóval kapcsolatos. Az *-e* (? < **le*) végződésre vonatkozóan vö. az *al-o -o*-ját: a fenti végződés ez utóbbinak magas hangrendű változata lehet. Etimológiai megfelelés: mdM. *ingāl-ks* 'előrészt'. Szemantikai megfelelés: mdM. *ingālū, ingāl'sa* 'előtt'; vö. m. *előtt*, f. *edessā*. Rendszerint nom.-acc.-szal áll.

Példák lokális értelemben: *kudoñt ikele kasj čurto* 'a ház előtt nő egy fa' (RESI 309); *pečka ikele tarkazo | tarkañt ikele lavškež* 'a kályha előtt az ágya, az ágy előtt bölcsője' (P 1, 246); *uš sukañ annañ lajka ikele* 'a szuka Anna bódéja előtt' (P 2 G, 541).

Átvitt értelemben: *vidna miñ i grešnojčano | toñt ikele nej ospodi* 'mi biztosan bűnösök vagyunk veled szemben, uram' (P 1, 12).

Egyáltalán nem meghatározott az *ikele* 'előtt' időhatározói funkciója. Lássunk néhány példát: *piši bañas tuimadon ikele* 'a forró szaunába meletelem előtt' (P 2, 187); *ene suetneñ mon kodjñ | ... troičado ikele* 'ezeket a fonalakat fontam én ... pünkösöd előtt' (P 2, 358); *kolmo ijede ikele* 'három évvel ezelőtt' (RESI 196). E példánkban az *ikele* előtt álló főnév mindig ablativusban jelentkezik, nem pedig, mint szabály szerint, nom.-acc.-ban. A főnév rendkívüli viselkedése több magyarázatú lehetőséget vet fel: 1) az *ikele* határozószói szerepűnek érződik, és így a főnévre hárul az a feladat, hogy — ablativusraggal — kifejezze a szükséges időviszonyt (eszerint a *kolmo ijede ikele* mondat szó szerinti fordítása 'három évtől előbb' lenne); 2) az *ikele* mint határozószó, az előtte álló főnévvel együtt hasonlító viszonyt jelöl¹⁷ (vö. az idézett mondatnak 'három évnél előbb' értelmezését); 3) az *ikele* névutóként, az antoním *mejle* (l. alább) hatására ablativust vonz. A PAASONEN (P 1, 498) gyűjtötte *často ikele sokoldo keñerš* 'egy órával a sólyom előtt érkezett' az első magyarázatot igazolhatja. Ebben az esetben a *sokoldo* (< *sokol* 'sólyom' + *-do* ablativusrag) a hasonlított szó, míg az *ikele*-t megelőző *často* főnév <: *čas* 'óra' + *-do* ~ *-to*) magában foglalja az időbeli elsőbbség értékét, a mondat logikájának követelése szerint.

Birtokraggal: *aradoja ikeleñ* 'jelenjete meg előttem!' (P 2, 264); *ikeleñek ašči* 'előttünk áll' (Evs 236).

Határozószói használatban: *ulñinek ikele* 'mi elől voltunk' (ERSI 78); *ikele eramos stakal* 'előbb az élet nehéz volt' (ERSI 78).

ikelde 'vor ... (fort)'. „Honnan?” kérdésre felelő névutó. Az *ikel*-ből + *-de* ablativusragból áll. Szemantikai megfelelés: mdM. *ingāldā* 'elől'; vö. m. *elöl*, f. *edestū*. Nom.-acc.-t vonz.

Példák lokális értelemben és birtokraggal: *selme ikeldeñek jomas* 'eltűnt a szemünk elől' (EMSz 297; Evs 236).

Átvitt értelemben: *selme ikelde tujems* 'elmenni a szem elől' (= látni sem bírni vkit) (ERSI 78).

Határozószói használatban: *ikelde parolomañ* 'látszatra (tkp. előlről) jó ember' (ERSI 78).

ikelev ~ *ikelej* 'vor + A'. „Hová?” kérdésre felelő névutó. Az *ikele*-ből + *-v* (~ *-j*) lativusragból ered. Szemantikai megfelelés: mdM. *ingāli* 'elé'; vö. m. *elé*, f. *eteen*. Nom.-acc.-t vonz.

Példák lokális értelemben: *gošt ikelev lišič* 'kimentem a vendég elé' (EMSz 297; Evs 236); *ata ikelej saimīž | suda ikelej tarksimīž* 'engem a falu öregje elé vezettek, engem a bíró elé vonszoltak' (P 2, 368); *koda aran mon te pečkañt ikelej* 'hogyan tudok én ez elé a kályha elé menni?' (P 2, 293); *molksneš alča siñst ikelej* 'Alča eléjük ment' (P 1, 430).

Átvitt értelemben: *selme ikelev pongonems* 'a szeme elé kerülni' (ERSI 193).

¹⁷ Az erzában a hasonlítást a melléknév vagy a határozószó alapfoka és a hasonlított ablativusa fejezi ki.

Határozószói használatban: *jutiŋ ikelev* 'előre mentem' (Evs 236); *ikelev jalgat!* 'előre, bajtársak!' (ERSI 78).

ikelga 'an...vorüber/vorbei'. Egy hely mentén való mozgást fejez ki. Az *ikel-e*-ből + *-ga* prolativusragból épül fel. Szemantikai megfelelés: mdM. *ingälgä* 'előtt (el)'; vö. m. *elött* (el). Nom.-acc.-szal áll.

Példa lokális értelemben: *vaj lomaŋ tataš jakaš šisem bazarga | šisem lavka ikelga* 'az após végigment hét bazáron, héz bódé előtt' (P 2, 461).

Átvitt értelmű állandósult szókapcsolatban: *šelme ikelga* 'szemtől-szembe; szembe (mondani)' (EMSz 297; ERSI 78).

Birtokraggal: *ikelgano k jutaš* 'elment előttünk' (Evs 236).

Határozószói használata is lehetséges (vö. ERSI 78).

8. *jon o* 'an/auf der Seite...'. „Hol?” kérdésre felelő névutó. A *jon* 'rész, oldal' főnévből + *-o* régi locativusragból (vö. EMSz 296) ered. Etimológiai egyezés: mdM. *jon* 'oldal, rész'. Szemantikai egyezés: mdM. *jonca*; vö. m. *oldalon*, f. *pouella*. Nom.-acc.-szal áll.

Példák: *mon te jon o aštin* 'ezen az oldalon álltam én' (EMSz 297; Evs 235); *viť jon o aštes kudiŋe* 'a jobb oldalon volt egy kis ház' (RESI 201).

jondo 'von...her, von der Seite...'. „Honnan?” kérdésre felelő névutó. A *jon* fn. -do ablativusragos alakja. Szemantikai egyezés: mdM. *jonca*; vö. m. *felől*, f. *puolella*. Nom.-acc.-szal áll.

Példák lokális értelemben: *tetam to jondo saš* 'apám afelől jött' (EMSz 297; Evs 235); *kizna piženet sakšniť obed jondo* 'nyáron az esők délről érkeznek' (Evs 235); *vaj ko jondo saš te od torgovoŋ, tov kučiz* 'ahonnan jött a fiatal kereskedő, oda küldték' (P 1, 167); *či-valguma nej jondo baškir-vijŋeš kepeťi* 'nyugat felől a baskír horda (dem.) egyre növekszik' (P 2, 202).

Átvitt értelemben: *sonze valtnęŋ eratit čarkodems kavto jondo* 'az ő szavait kétféleképpen kell érteni' (RESI 74); *kudoš ušo jondo mazij* 'a ház szép kívülről' (RESI 39); *te moŋ rodnam tela jondo* 'ő rokonom apai részről' (RESI 363). Állandósult szókapcsolatban: *omboce jondo* 'másrészről' (ERSI 70).

jonov 'auf...zu, auf die Seite..., in der Richtung nach'. „Hová?” kérdésre felelő névutó. A *jon* főnévre + *-o*- kötőhangzóra + *-v* lativusragra bontható fel. Szemantikai megfelelés: mdM. *jonu*; vö. m. *irányába*, *felé*, f. *puolelle*, *päin*. Nom.-acc.-t vonz.

Példák lokális értelemben: *varmatŋe paksa jonov putit* 'a szelek a szántóföld felé fújnak' (EMSz 297; Evs 235); *omboceš tui obed jonov* 'a másik dél felé gyalogol' (P 1, 10); *nuš či lišme jonov inę kjuvoŋ piŋazo* 'a nagy kigyó feje kelet felé (néz)' (P 1, 360).

Hely-időhatározói szerepben: *škaš čopod jonov moľi* 'az idő este (tkp. sötétedés) felé jár' (EMSz 297; Evs 235).

Átvitt értelemben: *arams sonze jonov* 'melléje állni' (RESI 363).

Határozószói használatban: *moľems jonov* 'hasonlónak lenni' (tkp. '(egy) irányba menni') (ERSI 70).

jonga 'auf der Seite...vorbei'. Egy bizonyos hely mentén való elmozdulást kifejező névutó. A *jon* főnévből + *-ga* prolativusragból tevődik össze. Szemantikai egyezés: mdM. *jonga*; vö. m. *oldalán végig*. Nom.-acc.-szal áll.

Példák: *kudo jonga jutak* 'menj végig a ház oldalán!' (EMSz 297; Evs 235); *kavto jonga* 'két oldalt végig' (EMSz 79); *jutams ve jonga* 'oldalán elmenni, elvonulni' (RESI 363).

9. *jožoso* 'in der Nähe + G, nahe bei'. „Hol?“ kérdésre felelő, egy tárgy felületéhez való közelséget kifejező névutó. A *jožo* 'érzelem; felület' főnévből + *-so* inessivusragból áll. Etimológiai egyezések: mdM. *jož*, *joža* 'ua.', f. *iho* 'bőr, bőrfelület'. Szemantikai egyezés: mdM. *jožesa*; vö. m. *közlelben*, f. *vieressä*. Nom.-acc.-t vonz.

Példa lokális értelemben és birtokraggal: *jožoson ašti* 'ő a közelemben van' (Evs 236).

jožosto 'aus der Nähe + G, von'. „Honnan?“ kérdésre felelő névutó. A *jožo* főnévből + *-sto* elativusragból származik. Szemantikai egyezés: mdM. *jožesta*; vö. m. *közleléből*, f. *vierestä*. Nom.-acc.-szal áll.

Példa lokális értelemben és birtokraggal: *jožoston tuš* 'elment a közelemből' (Evs 236).

Átvitt értelemben: *lišems es jožosto* 'kikelni magából' (RESI 42).

jožos 'in die Nähe + G, nahe an + A'. „Hová?“ kérdésre felelő névutó. A *jožo* főnévből + *-s* illativusragból áll. Szemantikai egyezés: mdM. *jožes*; vö. m. *közlelbe*, f. *viereen*. Nom.-acc.-t vonz.

Példák lokális értelemben: *ejkakšoš ečnēs avanzo jožos* 'a gyerek az anyjához simult' (RESI 95); *polanzo jožos son mađi* 'ő a felesége mellé fekszik' (P 2, 66); *o-zak moň jožos* 'ülj a közelembel' (ERSI 69).

Birtokraggal: *ozak jožoson* 'ülj mellém' (Evs 236).

Határozószói szerepben: *jožos ečems* 'közel férkőzni, hozzásimulni' (RESI 95).

jožova 'nächst...vorbei'. Egy hely mentén való mozgást jelölő névutó. A *jožo* főnévből + *-va* prolativusragból kapcsolódik össze. Szemantikai egyezés: mdM. *joževa*; vö. h. *közlelben* (el). Nom.-acc.-szal áll.

Példák lokális értelemben: *meňel jožova polanaň kačamzo* 'a mező füstje az égbolt mentén (szállt)' (P 1, 363); *mon i tujan meňel jožova* 'én pedig megyek az égbolt mentén' (P 1, 493); *komolaš moda jožova acavš* 'a komló a földhöz közel kúszott' (RESI 362).

Birtokraggal: *jožovast jakatanok* 'elmegyünk mellettük' (Evs 236).

10. *jutkso* 'zwischen/unter + D'. „Hol?“ kérdésre felelő névutó. A *jutk(o)* 'köz (időben és térben)' főnévre + *-so* inessivusragra bontható fel. Etimológiai megfelelések: mdM. *jotka* 'köz', cser. *jotk-e* '-ig', f. *jutko* 'keresztfa'. Szemantikai megfelelés: mdM. *jotksa*; vö. m. *között*, f. *välissä*. Nom.-acc.-t vonz.

Példák lokális értelemben: *kavto čvto jutkso aštan* 'két fa között állok' (EMSz 297; Evs 234); *čora jutkso nalkšan* 'fiúk között játszom' (Evs 234); *roganzo jutkso kulomzo* 'szarvai között (van) a halála' (P 1, 49); *nekrutnē jutkso pavol petrovič* | *saldatnē jutkso pavol petrovič* 'a regruták között van Pavol Petrovič, a katonák között van Pavol Petrovič' (P 1, 101; MCh 41). Szólamódban: *vele jutkso* 'a faluban' (ERSI 264); *kardaz jutkso* 'valahol az udvarban' (ERSI 264).

Átvitt értelemben: *kavtotol jutkso* 'két tűz között' (ERSI 264; RESI 232).

Birtokraggal: *aštems jutksošt* 'köztük lenni' (ERSI 264).

jutksto (ritkán *jutkosto*) 'zwischen/aus... hervor'. „Honnan?“ kérdésre felelő névutó. A *jutk(o)* főnévből + *sto* elativusragból ered. Szemantikai megfelelés: mdM. *jotksta*; vö. m. *közül*, f. *välstä*. Nom.-acc.-t vonz.

Példák lokális értelemben: *užerem šočko jutksto mujja* 'a baltámat gerendák között (tkp. közül) találtam' (EMSz 297; Evs 234); *pineme jutkosto ksnav muiň* 'a zab között (tkp. közül) találtam borsót' (Evs 234); *čvto jutksto lišš vérgiz* 'a fák közül kijött egy farkas' (ERSI 264); *žaro*

tejler jutksto ni amujat 'annyi lány közül nem találsz feleséget...' (Evs 234); *vaj konan ton nej sodasak | veše ekakšneñ* [*<ejk-*] *ton i jutksto* 'te melyiket ismered fel az összes gyerek közül...' (P 1, 86); *ulča jutksto mařavšt vajgell* 'az utcából hangok hallatszottak' (ERSI 264); *kardaz jutksto livtiž lišmeñt* 'az udvarból kivitték a lovat' (ERSI 264).

Időhatározói értelemben: *oðed jutksto teiže* 'az ebéd alatt csinálta' (ERSI 264).

Birtokraggal: *konaš jutksto ηk vešermede pokš* 'ki a legidősebb közületek?' (Evs 234); *koda mon jutksto st, bratč, orgodiñ?* 'hogyan menekültem meg közülük, testvérek?' (P 2, 105).

jutks 'zwischen/unter + A'. „Hová?” kérdésre felelő névutó. A *jutk(o)* főnévből + *-s* illativusragból származik. Szemantikai megfelelés: mdM. *jotks*; vö. m. *közé*, f. *välin*. Nom.-acc.-szal áll.

Példák lokális értelemben: *pilgem šočko jutks ponks* 'a lábam geren-dák közé szorult' (EMSz 297; Evs 234); *nelža teñ lišems jalga jutks* 'nem mehetek ki a barátnőim közé' (P 1, 287); *vaj koda lišil gřešnoj eruma jalga jutks* 'és amikor a szegény Erjuma barátai közé ment...' (P 1, 408); *eli sajsamak ejkakšot jutks* 'vagy gyerekeid közé veszel engem' (P 2, 259).

Társhatározói értelemben: *uk nelža molems azravkañe oja jutks* 'az asszony nem mehet a játszótársnőivel' (P 1, 477).

Birtokraggal: *jutkozost praš* 'közéjük esett' (Evs 234); *ton ila peda jutkozost* 'ne állj be közéjük' (P 2, 498).

jutkov 'zwischen/unter + A'. „Hová?” kérdésre felelő névutó. A *jutko* főnévből + *-v* lativusragból tevődik össze. Szemantikailag megegyezik a *jutks* névutóval. Nom.-acc.-t vonz.

Példák: *lišems kardaz jutkov* 'kimenni az udvarba' (tkp. 'udvar közé') (ERSI 264); *lišems vele jutkov* 'társaságban mutatkozni' (tkp. 'kimenni a falu közé') (ERSI 264).

jutkova 'zwischen/unter... hindurch, zwischen... hin'. Egy hely mentén v. egy helyen keresztül való mozgást jelentő névutó. A *jutko* főnévből + *-va* prolativusragból áll. Szemantikai megfelelés: mdM. *jotkêva* 'között (el)'; vö. m. *között (el)* vagy *között (át)*. Nom.-acc.-szal áll.

Példák lokális értelemben: *šuro jutkova ila jaka* 'ne menj át a gabona között' (EMSz 297; Evs 234); *pakšava jutj šuro jutkova* 'járkál a szántóföldön a gabona között' (P 1, 344); *liš šijañ ortava | šijañ stolba jutkova* 'egy ezüst kapun át ment ki ezüst félfák között' (P 2, 218).

Időhatározói szerepben: *kavta* (= *kavto*)-*kolmo kov jutkova* 'két-három hónapon belül' (RESI 292).

Birtokraggal: *jutkova ηk jakan* 'közöttetek megyek' (Evs 234); *jutkovast a jutavat* 'közöttük nem mehetsz át' (ERSI 264).

11. *karšo* (olykor *karčo* 'wider, entgegen'. Tatár jövevényszó: vö. tat. *karšê* (EMSz 188, Evs 233 stb.). Szemantikai megfelelés: mdM. *karša*; vö. m. *ellen*, *szembe(n)*, f. *vasten*. Gen.-t vonz.

Példák lokális értelemben: *varmañt karšo molems takal* (= *stakal*) 'nehéz volt szél ellen menni' (EMSz 298); *ujems čudemañt karšo* 'az árra szembe úszni' (RESI 309); *lovoš činñt karšo vandoldj* 'a hó csillog a napon, a nappal szemben' (ERSI 42). Állandósult szókapcsolatban: *karado karšo ašlems* 'egymás ellen lenni' (ERSI 89).

Időhatározói értelemben: *inečin karšo kudov pačkodiñek* 'húsvét táján érkeztünk haza' (EMSz 298; Evs 233); *kozlofkaso vožnešeniñ k arčo*

purnavil' belen babinet 'Kozlovkában áldozócsütörtök előestéjén összegyűlnek a falu öregasszonyai' (P 3, 24).

Átvitt értelemben: *ila arše vejsen' teben' karšo* 'ne szegülj szembe a közös ügynek!' (EMSz 298); *veše narodos' staš vragonit' karšo* 'az egész nép szembeszállt az ellenséggel' (RESI 48); *(ten) kise (ten) karšo aršemat* 'érvek (e)mellett és (ez) ellen, érvek és ellenérvek' (RESI 83).

Birtokraggal: *karšonok erit* 'velünk szemben laknak' (tkp. 'élnek') (Evs 233); *virse karšonok vergis ponks* 'az erdőben elénk került egy farkas' (Evs 233).

Határozószói használatban: *karšo molems* 'szembeszegülni, ellenkezni' (ERSI 140); *karšo tišems* 'kimenni elébe' (ERSI 91).

12. *keles* 'überall in + D'. A *kele* 'szélesség' főnévvel van kapcsolatban (vö. mdE. *kelej* 'széles' is). A szóvégi -s az illativusi esetvégződést mutatja. Etimológiai megfelelés: mdM. *kele* 'szélesség' (*kei* 'széles'); vö. cser. *kelge* 'mély'. Szemantikai megfelelés: mdM. *keles* 'széltében; mindenütt -ben'; m. *mindenütt -ben*, f. *kaikkialla -ssa*. Rendszerint gen.-szal áll.

Példák: *sovetskoy lotčikne veše mirent' keles slatiž minek Rodžanjat* 'a szovjet repülők mindenütt a világban dicsőséget szereztek hazánknak' (EMSz 168); *tiñ noldiñka ošon' keles | kuluma-ška slaviñem* 'hagyjátok mindenütt a városban (keringeni) halálórám hírét' (P 2, 175); *kardazot keles sradozo kukovon jakstere veresz* 'a kakukk piros vére terjedjen szét mindenütt az udvarodban' (P 2, 247); *paksan' keles jakin'* 'az egész szántóföldön gyalogoltam' (ERSI 96).

Határozószói használata is lehetséges (vö. RESI 53: or. *všir* 'széltében' = mdE. *keles*).

13. *kece* (*ketse ~ kedse*) 'bei'. „Hol?” kérdésre felelő névutó. A *keď* 'kéz' főnévből + -se inessivusragból származik (a -se s zöngétlen réshangjával való találkozásakor a *keď* szóvégi *d*-je a megfelelő zöngétlen *t*-vé alakul át; a *ts* hangkapcsolat c affrikátaként realizálódik). Etimológiai egyezések: mdM. *käđ*, cser. *kíd*, m. *kéz*, f. *käte*. A finnugor alapalak: **käte* (MSz-FF 2:362). Szemantikai egyezés: mdM. *käđsa ~ kälša*; vö. m. -nál/-nél, f. *luona*. Gen.-t vonz.

Példák: *tefat minek kece (ketse)* 'apád nálunk van' (Evs 235); *son mon' kedse* 'ő nálam van' (RESI 378).

Birtokraggal: *kedsem* 'nálam' (ERSI 95); *kedset* 'nálunk' (ERSI 95).

kectę (~ ketstę ~ kedstę) 'von'. „Honnan?” kérdésre felelő névutó. Az említett átmeneteken keresztül a *keď* főnévből + *stę* elativusragból jön létre. Szemantikai megfelelés: mdM. *käđsta ~ kälsta*; vö. m. -tól/-től, f. *luota*. Gen.-szal fordul elő.

Példák: *minek kedstę* 'tőlünk' (ERSI 95); *mon zajom sain' sonze kedstę* 'tőle vettem kölcsön' (RESI 378).

Birtokraggal: *tefat tiš kectęnek (ketstęnek)* 'apád elindult tőlünk' (Evs 236); *nej uš a meñdado kectęnek (ketstęnek)* 'most már nem szabadultok tőlünk' (Evs 236).

kec (~ kets ~ keds) 'zu'. „Hová?” kérdésre felelő névutó. A *keď* főnéven + -s illativusragon alapszik. Szemantikai megfelelés: mdM. *käds ~ kälts*; vö. m. -hoz/-hez/-höz, f. *luo(kse)*. Gen.-szal áll.

Példa: *jarmakost minek kec (kets) ponksl'* 'az ő pénzük hozzánk került' (Evs 236).

NB. A *kece*, *kecte*, *kec* névutók leginkább személynévvel és személynévmasokkal is használatosak.

14. *kis* ~ *kisę* 'für', 'wegen'. A *ki* 'út' főnévből + *-s* ~ *-sę* illativusi, ill. inessivusi végz.-ből képződik (*kis* ~ *kisę* meglehetősen pontosan éppen a ném. *wegen* [vö. *Weg* 'út'] viszonyszóval fordítható). Etimológiai megfelelés: mdM. *ki* 'ua.'; vö. f. *kuja* 'sikátor'. Szemantikai megfelelésként: vö. mdM. *-ksa* ~ *inksa* '-ért', valamint m. -ért, miatt, f. *vuoksi* 'miatt'. Gen.-t vonz.

Példák okhatározói értelemben: *mezeń kis melavtado* 'miért keseregtek?' (EMSz 298; Evs 233); *kazems vadra robotan kis* 'megjutalmazni a jó munkáért' (RESI 45); *ila rizne polaj mon kis* 'ne aggódj, hitvesem, értem' (P 1, 184); *ila avarč ravž andamo leň kisę* 'ne sírj ezért, sötétbarna Andjamo' (P 1, 374); *avardi, staršej, son nej mon kisę* 'ő miattam sír, öreg' (ti. 'vezér') (P 2, 99).

Célhatározói értelemben: *mezeń ki z etatado*¹⁸ 'mi célból éltek?' (Evs 233); *molán jarmakon kisę* (~ *kis*) 'pénz után megyek' (EMSz 298; Evs 233); *mon kis sašt* 'értem jöttök' (Evs 233); *už mezeń kisę mon avaj mečan?* 'mi célból mondom én: „Anyá”?' (P 1, 130).

Különböző jelentésekben: *miň aštetano miren kis* 'mi a béke mellett állunk' (RESI 185); *kulja kulj, kuluma, mon kisę* '(kérdem,) halál, ő helyettem akar-e halni' (P 1, 134) *maksoms vajgel bolševiktneň kandidatoňt kis* 'a bolsevikok jelöltjére szavazni' (RESI 99).

Birtokraggal: *kisęnzę sašt* 'érte jöttök' (Evs 233); *astede kisęň* 'álljatok mellett (= a pártomon)' (Evs 233).

15. *koras* Jelentésekben gazdag névutó: a) lokális = 'gegenüber; an/zu'; b) átvitt lokális = 'wider, gegen; unter + D'; c) módhatározói = 'gemäß, nach'; d) hasonlító határozói = '(Komp. +) als; so... wie'; e) tekinthetothatározói = 'verglichen mit, im Verhältnis zu, betreffs'; f) részeshatározói = 'für'; g) okhatározói = 'wegen'. Etimológiailag a mdM. *koräs* (*korä*) 'illetően, képest, szerint' és a kazányi tat. *kürä* 'ua.' névutókkal rokon (vö. cser. *kōra* 'miatt'). A szóvégi *-s* az illativusi esetraggal azonos. Részleges szemantikai megfelelésként vö. m. *szerint, módján, f. mukaan*. Gen.-szal áll.

Példák: a) *erit minék koras* 'velünk szemben laknak' (ERSI 110); *koda sakšnoš murzaň koras* 'mihelyt (a mennydörgés) a murzához¹⁹ elért...' (P 1, 125).

b) *minék koras kijak a čidardi* 'nekünk senki nem áll ellen' (ERSI 110); *Staľineň rukovodstvaň koras izniňek* 'Sztálin vezetésével győztünk' (ERSI 110).

c) *le mon koras* 'ez természetem szerint van' (tkp. 'nekem megfelelően') (ERSI 110); *kemne pilgen koras* 'a csizma a láb mérete szerint való' (ERSI 110); *šubaš rungoň koras* 'a bunda termet szerint (készült)' (ERSI 110); *savoms meľen koras* 'az ízlést illetően megfelelni' (RESI 41); *tebeň koras* 'érdem szerint' (EMSz 299; ERSI 110); *Loňaň koras kijak a maštj risovamo* 'Ljonja módján senki sem tud rajzolni' (EMSz 299).

d) *minék koras čijev kijak araš* 'senki sem erősebb nálunk' (ERSI 110); *pičes tumoňt koras sęrej* 'a fenyő magasabb a tölgynél' (ERSI 110);

¹⁸ Az *etatado* kezdő magánhangzójával való összekapcsolódáskor a szabályos *kis* -s hangzója zöngésül: ebből *kiz*. (Sok a hasonló eset!)

¹⁹ Murza: tatár feudális cím.

moñ k o r a s ée lomaŋgak araš 'olyan, mint én, senki sincs' (Evs 233). Szólamódban: *ikelen k o r a s seđejak pek* 'jobban, mint valaha' (ERSI 110).

e) *jutaš ijeñt k o r a s produkcijanť kasomazo* 'a termelés emelkedése a múlt évihez képest' (RESI 309); *obučanzo k o r a s son lomañes paro* 'természetére nézve (ő) jó ember' (RESI 205); *teñ k o r a s mezejak a meřevat* 'azzal kapcsolatban semmit sem fogsz mondani' (ERSI 110).

f) *vejkiñeñ k o r a s son urva vešni* '(ő) menyét keres az egyetlen (fia) számára' (P 1, 272).

g) *iskusstvanť večkemañ k o r a s* 'a művészet szeretete miatt' (RESI 131).

Birtokraggal: *eš k o r a z o t mırde vešnek* 'keress egy magadhoz való férjet!' (Evs 233); *a liši k o r a z o t ištamo lomañ* 'egy ilyen ember nem lép fel ellened' (Evs 233); *k o r a z o n z o a savtsak* 'neki nem tudsz ellenállni' (ERSI 110).

16. *k u n š k a s o* (ritkábban *k u n č k a s o*) 'mitten, in der Mitte + G'. „Hol?” kérdésre felelő névutó. A *kunška* (~ *kunčka*) 'közép' főnévből + -so inessivusragból ered. Etimológiai megfelelés: mdM. *kučka* 'közép'. Szemantikai megfelelés: mdM. *kučkasa* ~ *kunčkasa* 'közepén'; vö. m. *közepén*, *közepett*, f. *keskellä*. Gen.-szal áll (versben nom.-acc.-szal is).

Példák: *vedeñ k u n š k a s o tol palj* 'a víz közepén tűz ég' (EMSz 299); *vaj mořa mořa k u n č k a s o* 'a tenger, igen, a tenger közepén' (P 1, 13); *viřeñt k u n č k a s o bojartneñ erkiñe* 'az erdő közepén van a bojárrok kis tava' (P 2, 19); *miñek k u n š k a s o* 'közöttünk' (ERSI 115).

Birtokraggal: *keď k u n č k a s o n d o* (= *kunčkasonzo*) *a moñ čovsiñim* '(ő) megdörzsölt engem a kezeivel' (tkp. 'kezei között') (P 2, 8).

Határozószóként is használatos (vö. RESI 287).

k u n š k a s t o ~ *k u n č k a s t o* 'aus der Mitte + G'. „Honnan?” kérdésre felelő névutó. A *kunška* ~ *kunčka* főnévből + -sto elativusragból áll. Szemantikai megfelelés: mdM. *kučkasta* ~ *kunčkasta* 'közepéből'; vö. m. *közepéből*, f. *keskeltä*. Gen.-szal (vagy nom.-acc.-szal) áll.

Példák: *pokš bele k u n č k a s t o bojar ava kundatan* 'kiveszlek a nagy falu közepéből, bojár asszony' (P 1, 377); *čar bazaron k u n č k a s t o* 'egy üres bazár közepéből...' (P 2, 485).

k u n š k a s ~ *k u n č k a s* (nagyon ritkán *k u ŋ š k a s* is — l. alább) 'in die Mitte + G'. „Hová?” kérdésre felelő névutó. A *kunška* ~ *kunčka* főnévből + -s illativusragból kapcsolódik össze. Szemantikai megfelelés: mdM. *kučkas* ~ *kunčkas* 'közepére'; vö. m. *közepére*, *közé*, f. *keskelle*. Gen.-szal (vagy nom.-acc.-szal) áll.

Példák: *raun* (< *ravon*) *k u n š k a s pačkoleš* 'a Volga közepére jött' (P 1, 17); *son bazar k u n č k a s te ivan ala veřize* 'az öreg Ivan a bazár közepére vezette' (P 1, 178); *pačkodekšneš ravž aňdamo viř k u n č k a s* 'a barna Andjamo az erdő közepére ért' (P 1, 371); *koda pačkuđi* (< -*kodi*) *đikoj šteps* | *vaj đikoj štepeken son k u n š k a s* 'amikor egy vad sztyeppére ér, egy vad sztyeppé közepére' (P 2, 65); *kardas k u ŋ š k a s lotkamo* '...mitten im Hofe stehen zu bleiben' (P 2, 324).

Birtokraggal: *k u n š k a z o s t sajniž aňdamon rozbojnik* 'a zsiványok maguk közé vették Andjamot' (P 1, 155).

k u n š k a v a (~ *k u ŋ š k a v a*) 'mitten durch'. Egy helyen keresztül való mozgást jelentő névutó. A *kunška* főnévből + -va prolativusragból származik. Szemantikai megfelelés: mdM. *kučkava* ~ *kunčkava* 'közepén át'; vö. m. *közepén végig*. Gen.-szal (vagy nom.-acc.-szal) áll.

Például: *pokš vīr ku ņš kava polana langa* 'egy nagy erdő közepén, egy réten (sétálni)' (P 2, 37).

Határozószóként is használatos (vö. RESl 287).

17. *kuvalt* (ritkán *kuvalk* is — l. alább). Jelentései a következők: a) lokális = 'längs, entlang'; b) átvitt lokális: az ige vonzásának megfelelő; c) időhatározói = 'lang, hindurch'; d) módhatározói = 'gemäß, nach'; e) tekintethatározói = 'betreffs'; f) okhatározói = 'wegen'. A *kuval(ks)* 'hosszúság' (a *-ks* főnévképző) és *kuval(mo)* 'ua.' főnevekkel áll kapcsolatban. A *-t* végződés a *-k* nyelvjárási variánsa. A *-k* minden valószínűség szerint a *-ka* prolativusrag lekopott formája. Etimológiai megfelelés: md. *kuva(ka)* 'hosszú' és f. *kauka*- (vö. *kaukana*, *kaukaa*) 'távol'; mdM. *kuvalma* l. alább. Szemantikai egyezésekként: vö. m. *hosszában*, *szerint* stb., f. *pitkin* 'mentén' stb. Gen.-szal áll.

Példák: a) *lejeñt kuvalt* 'a folyó mentén' (ERSl 113); *véleñ kuvalt arñit* 'a falu hosszában lovagolnak' (tkp. 'gurulnak') (Evs 233); *piksen kuvalt valgin* 'leereszkedtem a kötél hosszában' (EMSz 299; Evs 233); *buti jutat, duginem, kudoñt kuvalt erekste*... 'ha gyorsan elmegy, galambocskám, a ház mellett'... (ERSl 258); *da rovoñt kuvalt, piže dugaj, kolt štarlež* 'és a gödör mentén, kis húgom, rudak vannak elhelyezve' (P 1, 161); *ežem prañ kuvalt sereñ véñtika* 'nyújtsd végig testedet a pad eleje mentén' (P 1, 277); *pokš védeñ kuvalt dovaš noldinže* 'az özvegy elküldte a nagy víz (= a tenger) hosszában' (P 2, 92); *a mon tujekšniñ uličañ kuvalk* 'elindultam az út mentén' (P 2, 108).

b) *molems Leñineñ učenijañt kuvalt* 'Lenin tanítását követni' (RESl 345); *lomañeñ šaldomado ikele, ešeñ kuvalt varštak* 'mielőtt elítélnél egy embert, tekints magadra' (ERSl 113).

c) *čin kuvalt jakin ošov* 'egy nap folyamán elmentem a városba' (EMSz 299; Evs 233); *venze kuvalt vižev jakin* 'az éjszaka (folyamán) elmentem az erdőbe' (Evs 234).

d) *slučajeñ kuvalt* 'a körülmény(ek) szerint' (RESl 346); *zakonoñ kuvalt teji* 'törvény szerint cselekszik' (EMSz 299).

e) *teñ kuvalt sonze lija vanovksozo* 'erre vonatkozólag neki más a véleménye' (RESl 38); *teñ kuvalt mezejak a mezevat* 'ezzel kapcsolatban nincs semmi mondanivalód' (RESl 247); *teñ kuvalt miñ obazanojtano aňsak soñenze* 'ezt illetően egyedül hozzá vagyunk kötve' (RESl 93); *te pitneñt kuvalt ve meš prašt* 'megegyeztek ebben az árban' (RESl 352); *teñ kuvalt a mežt kortams* 'erre nézve nincs mit mondani' (EMSz 299; RESl 113).

f) *toñ kuvalt kadotiñ* 'miattad maradtam' (ERSl 113); *teñ kuvalt (koras) mon eziñ sajak* 'emiatt nem jöttem' (RESl 134); *eziñ keñere sazoroñ kuvalt* 'a húgom miatt késtem' (RESl 134).

Határozószói használatban: *sodasa troks di kuvalt* 'széltében-hosszában tudom' (ERSl 225).

kuvalma (BMNy 37-ben és MCh 87-ben *kuvalmo*). A *kuvalt* szinonimja. Mint amaz, a *kuval(ks)* ~ *kuvalmo* főnévre vezethető vissza. A *-ma/-mo* nomenképző (a szóbanforgó esetben viszonyt kifejező elemnek is látszik). A mdE. *-ma-ra* végződő alak azonos a mdM.-val, ahol a *kuvalma* (MCh 87-ben *kvalma*) jelentései 'mentén', 'folyamán' stb. is. Rendszerint gen.-szal áll.

Példák lokális értelemben: *kint kuvalma* 'az úton végig' (EMSz 299;

ERSI 113); *molán jakan kasan ošon ku val ma* 'megyek, kóborlok Kazány városán át' (P 1, 463); *pandoñ ku val ma kafto kedenzę* 'a hegy mentén (kinyújtva) mindkét karja' (P 1, 270).

Allandó határozó kifejezésére: *narmat ku val ma, bojar avat, jofta-tamk* 'mi, bojár nők, a madárról beszélünk' (P 2, 429; Kadom-nyelvjárás).

A magyar tárgy kifejezésére: *xoł avarŧlaja ton beřaň polat ku val ma* 'sirasd csak a tehetetlen feleségedet!' (P 2, 109).

Okhatározói értelemben: *viškiŋe polaň ku val ma* 'a kicsi feleségem miatt' (P 1, 248); *paro převel ku val ma | višŧlan paro lomaŋde* 'a te jó²⁰ eszed miatt szégyenkezünk a jó emberek előtt' (P 2, 299).

Birtokraggal: *uk lamo tela ku val ma st sįnst čuđi* 'sok test sodródik rajtuk végig' (P 1, 152); *kortŋnek ku val ma nzo* 'beszéltünk róla' (ERSI 113).

18. *langso ~ laŋkso* (kivételesen *laŋso* — l. alább) 'auf + D, an der Oberfläche...'. „Hol?” kérdésre felelő névutó. A *lang(o) ~ laŋg(o)* 'felület' főnévből + *-so* inessivusragból épül fel (a *langso/langso g*-je, az utána következő zöngétlen *s* hatására, a kiejtésben *k* felé hajlik: innen a *laŋkso* írásmód). Etimológiai megfelelések: mdM. *langa* 'felület, fent levő rész', cser. (šor-) *laŋ* '(tej)föl'. Szemantikai megfelelés: mdM. *lanksa ~ langsa* '-on/-en/-ön'; vö. m. *rajta*, f. *päällä*. Nom.-acc.-t (ritkán gen.-t [vö. P 2, 147]) vonz.

Példák lokális értelemben: *kaštomo laŋso dedamgak ġeroj* 'a kemen-cén a nagyapám is hős' (köz. m.; ERSI 92); *stoł laŋso kŋiga* 'az asztalon van egy könyv' (EMSz 297); *kodamo čuŧto mastoroŧ laŋkso* 'micsoda fa (nő) a földeden!' (P 1, 33); *še lugaňŧ laŋkso pŕijomnoj kudo* 'azon a réten van a sorozó központ' (P 2, 96); *šapkaň laŋkso pad kandi* 'auf der Mütze trägt er eine Pfotze' (P 2, 147).

Átvitt lokális értelemben: a) *vešemę laŋkso ton i pokš ulat* 'te leszel a főnök (tkp. 'nagy') mindenki felett' (P 2, 44); *ešiň laŋkso | veši višksęš pęežęš* 'rajtam minden szégyen és bűn...' (P 2, 309); *texŋikaš saįs vęrev pŕirodaň laŋso* 'a technika győzedelmeskedett a természet felett' (RESI 48); b) *kuloma laŋso* 'halál óráján' (ERSI 114); c) *mastoroňŧ laŋkso son kilej araš | narodoňŧ laŋkso son i ruz araš* 'a földön nincs egy nyírfa, a nép között egy orosz sem' (P 1, 68; MCh 38); d) *meže laŋkso mŋň spora-tŋno* 'min kell vitatkoznunk' (P 2, G, 553). Szólásmód: *eł (čuť) kŕiđębęms (ašŧęms) pŕilęe laŋso* 'alig állni a lábán' (RESI 78).

Hely-módhatározói értelemben: *udoms boka laŋso* 'az oldalán aludni' (RESI 27); *vejke pŕilęe laŋso vasov a čįjevat* 'fél lábon nem futsz messzire' (köz. m.; ERSI 166); *ašŧęms uđalće lapŋne laŋso* 'hátsó lábán állni' (ERSI 119; RESI 167).

Birtokraggal: *garuznoj panar laŋsonzo* 'rajta delén ing (van)' (ERSI 57).

Határozószói használatban: *laŋkso palazo rauškač* 'rajta (tkp. 'fent') az inge fekete lett' (P 1, 141).

NB. *kolmo langso* 'trojka' (tkp. 'háromon'); a *kolmo langso* szókapcsolat minden esetben változatlan marad — vö. *jutašŧ kolmo langso* 'trojkával mentek' (RESI 376).

²⁰ Ironikusan.

langsto ~ lan̄ksto 'von...herab/ab, von der Oberfläche...'. „Honnan?” kérdésre felelő névutó. A *lang(o) ~ lan̄g(o)* főnévből + *-sto* elativusragból ered. Szemantikai megfelelés: mdM. *lanksta ~ langsta*; vö. m. *-ról/-ről*, f. *päältä*. Nom.-acc.-szal áll.

Példák lokális értelemben: *stol' langsto kñigañt tuk!* 'hozd el a könyvet az asztalról' (EMSz 297); *son šuro lan̄ksto rosa a praftj* 'ő nem rázza le a harmatot a gabonáról' (P 1, 344); *kaštomo langsto Moskovos a nejavi* 'a kemencéről nem látható Moszkva' (köz. m.; ERSI 92); *tujems ki langsto* 'letérni az útról' (RESI 352); *alaša langsto valgovtoms* 'lóról leszállni' (ERSI 40).

Átvitt lokális értelemben: *koñov lan̄ksto art liffi* 'ő papírból ingsegélyt készít' (P 1, 419) — de vö. uo. P. RAVILA ford.: „sie bringt einen Hemdbesatz (fein wie) aus Papier hervor”. Szólásmódban: *pilge langsto prams* 'leesni a láb(á)ról, nem állni a lábán' (RESI 334; vö. or. „sbit'sja s nog”).

Birtokraggal: *lan̄kston zo odužanzo šede kurok kainže* 'magáról (tkp. 'róla') villámgyorsan ledobálta ruháit' (MCh 7).

Határozószói használatban: *kajaftj lan̄ksto, bratcj, paliñem* 'leveték rólam' (tkp. 'felülről') az ingecskémet, testvérek' (P 2, 105).

langs ~ lanks (lan̄ks) 'auf + A, an die Oberfläche...'. „Hová?” kérdésre felelő névutó. A *lang(o) ~ lan̄g(o)* főnévből + *-s* illativusragból áll. Szemantikai megfelelés: mdM. *lanks ~ langs*; vö. m. *-ra/-re*, f. *päälle*. Nom.-acc.-szal (olykor gen.-szal) fordul elő.

Példák lokális értelemben: a) *stol' langs obed purnašt* 'az ebédet fölrakták az asztalra' (EMSz 297; Eys 236), *lamo mastor lan̄ks beda tejavi* 'sok csapás támad a földre' (P 1, 11), *kev langs kev a kadoms* 'követ követ (tkp. 'kőre') nem hagyni' (RESI 146), *šormadoms jakštere laz langs* 'ráírni egy piros deszkára' (RESI 114), *narodos kajavš ploščadeñt lanks* 'a nép a térre özönlött' (RESI 268), *noldams venčēñt ved langs* 'csónakot vízre bocsátani' (RESI 358), *pužas trgovoj koñilkanzo lan̄ks* 'a kereskedő térdre esett' (P 1, 319), *koda tukšnos son rav lan̄ks* 'amint leért a Volgára' (P 1, 17), *vizavtoms kikañt rivežeñt langs* 'ráuszítani a kutját a rókára' (ERSI 53), *kavto numolo langs ledat, vejkejak a tokavi* 'két nyúlra lősz, egyet sem találsz el' (köz. m.; ERSI 120); b) *keřams šormadovks kebeñt langs* 'bevésni egy feliratot a kőbe' (RESI 60), *noldak ton šorma mastorot lan̄ks* 'küldj egy levelet hazádba!' (P 1, 86); c) *vaj koda molin lełakan dušan sonze orta lan̄ks nej* 'amikor a bátyám, az én szívem kapujához értem...' (P 1, 55); d) *konata čavuvš ki lan̄ks* 'aki útközben odaveszett...' (P 2, 523).

Átvitt lokális értelemben: *karmaš šmetamo činemeñ son lan̄ks* 'ő elkezdett célozni a nyestre' (P 1, 351); *ton azo vanok še tikšinešt lan̄ks* 'menj, nézz arra a növényre' (P 1, 252); *šizemañt lanks apak vano* 'ügyet sem vetve (tkp. 'nem nézve') a fáradtságra' (RESI 218); *koda vani tejler kakañ šormašt lan̄ks* 'amikor ránéz a kislány levelére...' (P 1, 464); *ila nađija, tetakaj, minek lan̄ks ton i điriñem* 'ne bízz bennünk, apám, táplálóm' (P 1, 474); *eš langs sajems* 'magára venni' (RESI 299); *otčetstvennoštes pri tñk langs* 'a felelősség rátok hárul' (RESI 170); *lotkams koj-kona jakñeñt langs* 'elidőzni néhány tényen' (RESI 241); *pongoms sudoñ ezem langs* 'a vádlottak padjára jutni' (RESI 341); *žalobak, dugaj, minek lan̄ks* 'ránk panaszkodj, hűgocskánk!' (P 2, 244); *niške-pas keždas son murza lan̄ks* 'Niške-pas (= Teremtő Isten) megdühödött a murzára' (P 1,

123); *čumočiñt putoms tija lomañ la n k s* 'másra hárítani a hibát' (RESI 39); *šormactoms gazeta la n g s* 'előfizetni egy újságra' (RESI 58).

Időhatározói értelemben: *sutka la η k s šimē jarsamo* 'enni-inni huszonnégy órán át; um einen Tag und eine Nacht zu essen und zu trinken' (P 2, 321); *tele la n g s ovtnę madñt pizežest* 'télre a medvék lefekszenek a barlangjukban' (RESI 111).

Módhatározói értelemben: *vanca tuiđe baškir maro ve keđ la η k s* 'látom, egy kézfogással megegyeztek a baskírral' (P 2, 291).

Eszközhatározói értelemben: *jarmak lang s věčkemañt a ramasak* 'pénzzel nem vásárolod meg a szerelmet' (ERSI 267).

Célhatározói értelemben: *naukatñen kandidaton štepen la n g s dišser-tačija* 'disszertáció a tudományok kandidátusa címért' (RESI 80).

Birtokraggal: *kodajak a savtsa la n g o z o n z o* 'semmiképpen sem fogom őt (tkp. 'rá') kielégíteni' (ERSI 189).

Határozószói használata: *tivtēms lang s* 'felülre hozni' (ti. felfedni) (ERSI 123).

la n g o v 'auf + A, an die Oberfläche...'. „Hová?” kérdésre felelő névutó. A *langs* szinonimája. A *lango* főnévből + -v lativusragból tevődik össze. Megfeleléseket l. *langs* a. Nom.-acc.-t vonz.

Példa: *adado, jalgat, kudov ili piže luga la n g o v* 'menjetek, fiúk, haza vagy a zöld rétre' (EMSz 95).

la n g a ~ la η g a (< *langga*) 'auf/über... entlang/hin'. Egy hely mentén vagy helyen át való mozgást jelentő névutó. A *lang(o) ~ lang(o)* főnévből + -ga prolativusragból ered. Szemantikai megfelelés: mdM. *langa*; vö. m. *végig*. Nom.-acc.-szal áll.

Példák lokális értelemben: a) *puleš kepefi kiñt la n g a* '(a) por kavarog az úton végig' (RESI 40), *kñigatñen eravi aravñems lavša la n g a* 'el kell rendezni a könyveket a polcokon' (ERSI 21), *suvoš acavkšnos vireñt la n g a* a kód szétterült az erdő fölött' (ERSI 25), *ki la n g a oboz jutj* 'az úton halad egy szekérkaraván' (EMSz 297), *stoleñt la n g a acast jakštere stolešnik* 'az asztalon végigterítették egy piros abroszt' (EMSz 297), *nurdñetñe kirakštjť ej la n g a* 'a szánkók végigcsúsznak a jégen' (RESI 342), *potopa tui mastor la η g a* 'árvíz jön a földre' (P 1, 11), *ton ila puva piče-vir la η g a* 'ne fújj a fenyőerdőn végig!' (P 1, 450), *kolmo věđ la η g a věđ-kevenę* 'három folyón végig vannak vízimalmak' (P 2, 75); b) *javlaštjže rod la η g a* 'kihírdette a rokonság között' (P 2, 218), *moñ jalgan ojan, avakaj, la η g a* 'barátnőim, játszótársnőim között, anyám...' (P 1, 315), *gador orožija la η g a javšekšneš* 'Gador szétosztotta a varázslók között' (P 2, 57).

A magyar tárgy kifejezésére: *pokš rodña la η g a jakamo* '(el)megyek végiglátogatni a nagyszámú rokonságot' (P 2, 387); *ada, bojar-avaks-čim, ... | pokš rodña la η g a teigeme* 'gyere, kedves bojár asszonyom, ... meghívni a nagyszámú rokonságot' (P 2, 368).

Allandó határozó kifejezésére: *mon teñ la n g a mariñ aňsak koj-meže* 'én erről éppen csak hallottam valamit' (RESI 181); *kortjñek toñ la n g a* 'beszéltünk rólad' (ERSI 119).

Időhatározói értelemben: *ašolgadoma la n g a kundjñek sokamo* 'hajnalban szántani kezdünk' (ERSI 26).

Határozószói használatban: *la n g a mazij, aňsak potmozo naksado* 'kívül (tkp. 'fent') szép, csakhogy a belseje rothadt' (köz.; ERSI 119).

19. *ma la s o* 'neben/nächst + D'. „Hol?” kérdésre felelő névutó.

A bizonytalan eredeti jelentésű, ma 'közelség, szomszédság'-ot jelentő *mala-*tövből + *-so* inessivusragból származik. Etimológiai megfelelések: mdM. *mala* mn. 'közeli', hat. 'közel', f. *malo* 'szakadék, hasadék'. Szemantikai megfelelés: mdM. *malasa*; vö. m. *mellett*, f. *rinnalla*. Nom.-acc.-szal áll.

Példák: *etan vėd mala so* 'víz mellett élek' (EMSz 297; Evs 234); *Moskov mala so uli Tušina vėle* 'Moszkva mellett van Tušino falu' (EMSz 78).

Birtokraggal: *mala son* 'mellettem' (ERSI 129).

Határozószói használatban: *víreš mala so* 'az erdő közel van' (ERSI 129; vö. még Evs 227).

A *malaso* melléknév is lehet, 'közeli' jelentéssel (vö. ERSI 129).

mala sto 'von...her', „Honnan?” kérdésre felelő névutó. A *mala-*tövön + *-sto* elativusragon alapul. Szemantikai megfelelés: mdM. *malasta*; vö. m. *mellől*, f. *rinnalta*. Nom.-acc.-szal áll.

Példák: *čuvtońł mala sto tuk* 'gyere el a fa mellől!' (ERSI 129); *čuvto mala sto* 'egy fától' (EMSz 297).

Birtokraggal: *mala ston zo orgodł* 'fuss el tőle!' (ERSI 129); *mala sto t muize* 'melletted (tkp. 'mellőled') találta meg' (ERSI 129).

Határozószói használatban: *mala sto sajł* 'közelről vedd el!' (Evs 234); *son saš mala sto* 'ő kezelről jött' (ERSI 129); *vasov putsak, mala sto musak* 'távol teszed le, közel találod meg' (MCh 2).

mala s 'an/neben + A'. „Hová?” kérdésre felelő névutó. A *mala-*tövből + *-s* illativusragból ered. Szemantikai megfelelés: mdM. *malas*; vö. m. *mellé*, f. *rinnalle*. Nom.-acc.-szal áll.

Példák: *vėd mala s mońł* 'elmentem a folyó mellé' (EMSz 297; Evs 234); *kudo mala s pačkodńł* 'közeledtem a házhoz' (Evs 234); *uk užo molan lelakan dušan mala s orta lanks nej* 'várj, odamegyek a kapuhoz a bátyám, az én szívem mellé' (P 1, 56).

Birtokraggal: *sak mala zon* 'gyere mellém!' (Evs 134).

Határozószói használatban: *mala s putjł* 'tedd (ide) közel!' (ERSI 129).

mala v 'an/neben + A'. „Hová?” kérdésre felelő névutó. A *mala-*tövből + *-v* lativusragból épül fel. Szemantikai megfelelés: mdM. *malav* 'mellé'. Nom.-acc.-szal áll.

Példák lokális értelemben: *vėd mala v mołi* 'víz mellé megy' (EMSz 297); *ton azo ozak še tikšeł mala v* 'te menj, ülj a növény mellé!' (P 1, 252); *ton sakajala ton i moń mala v* 'te, gyere mellém!' (P 1, 352); *koda tyn pačkutłado dńrińeń talań kardazondo dń mala v* 'amint szeretett apám udvarának közelébe értek' (P 2, 475).

Átvitt lokális értelemben: *čizę mołi valgoma mala v* 'a nap este felé jár' (RESI 151).

Határozószói használatban: *jakšamoš pačkoleš mala v kolońgmeń gradusos* 'a fagy közel harminc fokhoz ért' (RESI 81); *mala v sak* 'gyere közel!' (ERSI 129).

mala va 'an...vorbei'. Egy hely mentén való mozgást jelölő névutó. A *mala-*tövön + *-va* prolativusragon alapszik. Szemantikai megfelelés: mdM. *malava*; vö. m. *mellett (el)*. Nom.-acc.-t vonz.

Példa: *kudo mala va jakan* 'elsétálok a ház mellett' (EMSz 297).

Birtokraggal: *malavanok ıla juta* 'ne menj el mellettünk!' (ERSI 129).

Határozószói használata szabályos (vö. ERSI 129).

20. *mar to* vagy *mar o* (az utóbbi főként a népköltészetben használatos) 'mit; und'. Az első alak (mdM. megfelelője a *marxta* '-val/-vel') BUDENZ szerint „ragtalan locativusnak látszik”, a *mar to*, ill. *marxta* homofon többől (vö. BMNy 37), EVSEV'EV és SEREBRENNIKOV szerint pedig kapcsolatban állhat a 'rakás, csoport' jelentésű md. *mar* főnévvel (l. Evs 232, SER 248). A *mar o* alak kétségtelenül ezen a főnéven alapszik, amelyhez az mdE.-ban az -o archaikus locativusi végződés csatlakozik, míg a mdM.-ban a mai inessivusi rag hozzátételével a *mar sa* 'együtt' származék jelentkezik (vö. Mokšansko-russkij sl. 157). A *mar to* változatra visszatérve, azt hiszem, feltételezhetjük a következő etimológiát: *mart-* (? < *mar* + *-t* ősi gyűjtőnévképző) + *-o*. Etimológiaiilag összefüggésbe lehetne talán hozni a cser. *mart-e* '-ig' és a m. *mart* 'part' szavakkal. Jelentését illetően vö. m. -*val/-vel*, és, f. *kanssa, ja*. Nom.-acc.-t vonz.

Példák társhatározói értelemben: a) *Vaŋa mar to molan bazarov* 'Vanjával a bazárba megyek' (EMSz 297); *deputatoŋt vastovtoms kočkičatneŋ mar to* 'megszervezni a képviselőnek a választókkal való találkozását' (ERSI 45); *vaj dikoj štepse kandratejės | robotnikenz mar to son nej soki* 'a vad sztyeppén Kandratej szánt a dolgozóival' (P 1, 79); *son šini jarsi son bojar mar to* 'ő eszik-iszik a bojárokkal' (P 1, 327); *karman kipaŋa sonze mar to mon kortamo* 'beszélni fogok vele, Kipanja' (P 1, 158). Állandósult szókapcsolatokban: *meze sonze mar to tejnat?* 'mit tehetsz vele?' (ERSI 213); *lija mastor mar to trgovamo* 'kükereskedelem' (tkp. 'kereskedelem' más földekkel) (RESI 42); *sonze mar to ve keđ jonov ašića* 'büntársa' (tkp. 'vele egy börtben levő') (ERSI 131). b) *ne vīrtneva ružija mar to jakan* 'ezekben az erdőkben puskával járok' (Evs 50); *vojnaso peličas — ružija mar to tandarks* 'a gyáva háborúban — madárijesztő puskával' (köz.m.; ERSI 163); *obedste ulneš jam sišel mar to di kaša oj mar to* 'ebédre volt leves hússal és kása vajjal' (EMSz 297); *kardazso ašles ved mar to kuvšin* 'az udvarbam állt egy kancsó, vízzel' (EMSz 78); *zashuga mar to lomaŋ* 'kiváló (tkp. érdemekkel) ember' (ERSI 73); *pondakš čer mar to lomaŋ* 'kócos hajú (tkp. 'kócos hajjal') ember' (RESI 38).

Átvitt társhatározói értelemben (az igék vonzatával megegyezően): *moŋ rakšašt (< -aŋt) mar to vaj šerojł burojł siŋ i zdorovašt* 'a szürke és a barna üdvözlét váltottak az én lovammal' (tkp. 'állatommal') (P 1, 57); *šercik aravtoms kopijaŋt oriđinaloŋt mar to* 'összehasonlítani a másolatot az eredetivel' (RESI 359); *zadačatŋt rešeŋijaš otveteŋt mar to vejs prašt* 'a probléma megoldása megegyezik a válasszal' (RESI 367); *son jakši paro lomaŋ mar to* 'jó emberekkel érintkezik' (tkp. 'jó emberekkel szokott járni') (RESI 43).

Időhatározói értelemben: *valske mar to miŋ sirđiŋek* 'reggel neki-vágtunk az útnak' (a magyar szerkezettel megegyezően a mordvinban is: 'reg + -vel) (EMSz 297); *valske mar to eři jakšamo* 'reggel hideg van' (tkp. létezik; előfordul') (RESI 391).

Kapcsolatos mondat bevezetésére: *son tebeŋ večkičica, še mar to žo akkuratnoj* 'ő munkaszerető, s ezzel együtt gondos is' (RESI 301).

Az 'és' kötőszó kifejezésére: *eřił prok kiska mar to psakat* 'úgy élnek, mint a kutya és macska' (tkp. 'macskák') (Evs 232); *koso ne kaltne žimu-eił?* | ... *už moŋa mar o rav jutko* 'hol telelnek a halak? | ... a tenger és a Volga közepén' (P 1, 13); *kommunisteŋ bespartijnojteŋ mar to blokoš* 'a kommunisták és pártönkízüliek blokkja' (RESI 26); *pelkstašt kargo*

mar to rítesket — *kih séde lamo prebenze* 'vitatkoztak a daru és a róka (tkp. 'rókácskák') — kinek van több esze' (Evs 32); *vaj šimil jarsil sazorumzo mar to lelazo nej* 'fivére (tkp. 'bátya') és nővérek esznek-isznak' (P 1, 59).

Birtokraggal: *blagojstę kortas mar ton* 'szigorúan beszélt velem' (ERSI 33); *sajsa mar on* 'magammal viszem' (P 2, 309); *ada mar on vířev* 'gyere velem az erdőbe!' (Evs 232).

21. *mejle* (:> *mele*, BMNy 38) ~ *mejle* (csak a népköltészetben; vö. P 1, 137) 'nach'. Főként időhatározói értékű névutó. Összetevői közül a *mej* (~ *meje*- bővített alak: vö. mdM. *meke-*) 'hátsó rész' jelentésű. A szóvégi *-le*-t illetően utalok arra, amit az *alo* < **al-lo* fejlődéssel kapcsolatban feltételeztem: a *-le* eszerint egy likvida által formált archaikus locativusi végződés palatális változata lehet (másképp MSzFE 2:426: „A mord.E. *mejle l-*-je denom. névszóképző”, azaz *-le* < *-l* + *-e* [-*el*-o-hoz l. EMSz 296]). Etimológiai megfelelések: mdM. *mek*, m. *mög* ~ *meg* 'hátsó rész', f. *myös* 'is', cser. *möngö* 'után'. A finnugor alapalak: **müñä* vagy **minä* (MSzFE 2:426). Szemantikai megfelelések: mdM. *mekelä* (*mekälä*) ~ *mälä* 'után', cser. *möngö* 'ua.'; vö. m. *után*, f. *jälkeen*. Az előtte levő főnév ablativusban áll.

Példák időhatározói értelemben: *robotamodo mejle son sval erši kudoso* 'ő munka után otthon szokott lenni' (RESI 31); *mon mel saih ijen jutamodo mejle pradoms uniřersitęnt* 'célul tűztem ki magam elé, hogy egy év múlva befejezem az egyetemet' (RESI 105); *ene palatneñ mon teñ | teleñ škasto porasto | mikalov-čide mejle* 'ezeket az ingeket a tél idején, a téli évszakban csináltam, szent Mihály napja után' (P 2, 358); *kolmo ijede mejle kudov sas* 'három év után ért haza' (P 1, 314); *sokol tirtas čide mejle* 'a sólyom egy nappal később repült (oda)' (P 1, 493); *ež víjerne ješčo sęredemado mejle, ajmęldež jaki* 'még nem jött rendbe a betegség után, támoilyogva jár' (ERSI 14); *tetam si valskede mejle* 'apám holnap után érkezik' (EMSz 300); *školado mejle miñ kovgak a sovatan* 'iskola után sehova sem megyünk be' (EMSz 300).

Idő-helyhatározói értelemben: *son tetadonzo od čora mejle | son vidi šuro...* 'a legény az apja után vet gabonát...' (P 2, G, 533).

Határozószói használatban: *mejle jutneñ vířeñ pačk* 'azután átmentünk egy erdőn' (EMSz 299); *mejle tokan toñet* 'majd eljövök hozzád' (RESI 218).

melga ~ *mejelga* 'hinter...her; nach; für'. Eredetileg egy hely mentén való mozgást ('hinter...her, nach'), később okot-célt is ('nach; für') jelentő nu. A *mejle* (:> *mel(e)*-, ill. *mejle*(*e*)-ből (az *-l-* hangot, amennyiben a — feltehetően — eredeti *-le* esetrag maradványa lenne, idővel nyilvánvalóan a *tő* szerves részének tartották; másképp: MSzFE 2:426) + *-ga* prolativusragból tevődik össze. Szemantikai megfelelések: mdM. *melgä*, m. *mögött* (*el*) (és *után*). Nom.-acc.-t (néha gen.-t) vonz.

Példák lokális értelemben: *tejtęrnes čed melga tuš* 'a lány a víz (folyása) után ment' (EMSz 298); *čed melga tujems* 'a víz irányába úszni' (tkp. 'mennni') (ERSI 226); *mejle pečktanok a miñ toñet melga* 'aztán átlábolunk mögötted' (P 1, 94); *uk koda noškstaš te rižoj šard-avañ melga* 'mikor a róka futásnak eredt a szarvassuta mögött' (P 1, 392); *tujan utakaj mon tujan | kazakon čora mon melga* 'elmegyek, sógornó, elmegyek a fiatal kozák után' (P 1, 417); *adado erzat tiñ moñt*²¹ *melga* 'rajta, erza fiúk, gyertek mögöttem' (P 1, 89).

²¹ *Moñt*: poét., *moñ* helyett — vö. P 1, uo.

Átvitt lokális értelemben: *kiñ m e l g a tošnakadiť išta?* 'ki után vágyakoztál annyira?' (ERSI 223); *seředečaniť m e l g a jakams* 'a beteget gondozni' (tkp. 'a beteg mögött menni') (RESI 392).

Ok-célhatározói értelemben: *leťam šuro m e l g a tuš* 'apám búzáért ment' (EMSz 298; Evs 233); *teke m e j e l g a tolk trímik vanimik* 'csak ezért neveltél fel és gondoztál engem' (P 2, 389); *vaj meze m e l g a siře narčicka klukurdi* 'miért kotkodácsol a vén kotlós?' (P 2, 24); *vaj meze m e l g a kipaňat oksat jaikiv* 'minek (ment) Kipanja és Oksja (tkp. mindkettő plur.-ban) a Jaikhoz?' (P 1, 156).

Birtokraggal: *moľť m e l g a n* 'gyere mögöttem!' (Evs 233); *m e l g a n z o moľi sajeň polazo* 'mögötte megy az asszony (tkp. 'a felesége'), akit elvett' (P 2, 97); *kiñ kučtanok m e l g a n z o* 'kit küldünk (ő) utána?' (P 1, 420).

Határozószói szerepben: *m e l g a molems* tkp. 'mögött menni, követni' (ERSI 135).

22. *pačk* (~ *pačka*) 'durch'. Főként lokális értékű névutó. Egy nem egészen világos jelentésű (de vö. *pačk-odems* 'odaérni') *pač-* v. *pačk-* tőalakon + *-ka* (illetőleg majdnem mindig *-k*, a magánhangzó lekopása révén) prolativusragon alapszik. Etimológiai megfelelések: mdM. *pač-* v. *pačk-* 'ua.', f. *pahki* 'szembe, felé'. Szemantikai megfelelés: mdM. *pačk* (*pačka*) 'át'; vö. m. *át* és *keresztül*, f. *kautta*. Gen.-t vonz.

Példák lokális értelemben: *lopatneň pačk pižemeš torodevi miňek langš* 'a lombon keresztül csöpög ránk az eső' (ERSI 222); *toloň, vedeň pačk jutams* 'tűzön-vízen át menni' (RESI 232); *valdoš prakšňj avoľ pokš valmaň pačk* 'a fény egy kis (tkp. 'nem nagy') ablakon át esik be' (RESI 253); *udumaň pačk korti* 'álmában (tkp. 'álmán keresztül') beszél' (Evs 232).

Lokális-modális értelemben: *pejeň pačk šiňi* 'fogán keresztül iszik' (Evs 232); *sudoň pačk korti* 'orrán át beszél' (Evs 232).

Eszközhatározói értelemben: *šeparatoroň pačk torodež lovso* 'szűrőgéppel megszürt tej' (ERSI 222).

Birtokraggal: *varmaš pačk at liši* 'a szél átjár téged' (Evs 232).

Határozószói használatban: *pačk nejďan, kodamojat* 'átlátok rajtad, milyen vagy' (szó. sz. 'át látok, milyen vagy') (Evs 232).

23. *peľe* 'bei, auf der Seite...'. „Hol?” kérdésre felelő névutó. A *peľ* 'fél, rész' főnévből + *-e* archaikus locativusragból (vö. EMSz 296) (vagy + *-le* > *-e*-ből [l. fentebb: 1., 21.]) származik. Etimológiai megfelelések: mdM. *pälä* ~ *päl* 'fél, oldal', m. *fél*, f. (*oven*) *pieli* '(ajtó)félfa' és (*suu*) *pieli* '(száj)szél', cser. *pel(e)* 'fél'. Az uráli alapalak: **pälä* (MSzFE 1: 196). Szemantikai megfelelés: mdM. *pälä* 'vminek az oldalán'; vö. m. *oldalán*, f. *puolella*. Gen.-t vagy nom.-acc.-t vonz.

Példák lokális értelemben: *kerčeň peľe a utašaň valm alo nej* 'Utjaša (fia) az ablak alatt, a bal oldalon áll' (P 1, 432); *vijet-keď peľe ugoľso* 'jobb kéz felől a sarokban' (P 2, 325); *moň peľe* 'az oldalamon' (EMSz 299; Evs 235).

Átvitt lokális értelemben: *lijašto viđečis ul'neš sonze peľe* 'néha az igazság az ő oldalán volt' (RESI 138).

Különlegesen viselkedik a *peľe*, amikor a *ton(a)* 'amaz' mutató névmást követi. A névmás nazálisa, amely az utána álló *p-* miatt már a kiejtésben *m-mé* labializálódik, ugyanannak a *p-*nek megfelelő zöngés *b-vé* való átalakulását segíti elő, s így keletkezik a *tombaľe* 'azon az oldalon' → 'túl' összetétel

(ebben a magánhangzó-illeszkedés szabálya szerint az eredeti *pēle* első *e*-je áthelyeződött a *tom-* o-jának artikulációs zónája felé, felvéve az *a* jellegét; vö. Evs 21).

Példák: *granicaŋ tom bale* 'külföldön' (tkp. 'a határ másik oldalán' (RESI 69); *ravoŋ tom bale ki šupav* 'a Volgán túl ki a leggazdagabb?' (P 2 G, 564).

pēl'de 'von, von der Seite...'. „Honnan?” kérdésre felelő névutó. A *pēl* főnévből + *-de* ablativusragból áll. Szemantikai megfelelések: mdM. *pāldā* 'vminek az oldaláról', m. *felől*; vö. még m. *oldaláról*, f. *puoletta*. Gen.-szal (vagy nom.-acc.-szal) áll.

Példák lokális értelemben: *teŋam te pēl'de saš* 'apám erről az oldalról jött' (Evs 235); *či lišema pēl'de* 'kelet felől' (RESI 163).

Átvitt lokális értelemben: *sonze pēl'de umok miŋ eziŋek polučakšno kulat* 'az ő részéről már jó ideje nem kaptunk hírt' (RESI 132); *vaj meze sajat moŋ pēl'de?* 'mit veszel tőlem?' (P 1, 15); *son si toŋ pēl'de* 'ő (te) felőled jön' (EMSz 299); *koda moŋeŋ teŋ marams toŋ pēl'de?* 'hogyan hallhatok ilyet tőled?' (RESI 145); *sajems priŋer kiŋ pēl'de ja k* 'példát venni valakiről' (RESI 39).

Tekintethatározói értelemben: *šintreš... avaka-kilejje | loŋiŋeŋ pēlej kelejje | taradiŋ pēl'de šijede* 'ő széttört egy gyásznyírfát: egy széleslombút, egy sűrűágút' (P 2, 355).

Lokális-modális jelentésben: *kaŋto pēl'de avakaj kundimiz* 'két oldalról megfogtak engem, anyám' (P 2, 12).

Birtokraggal: *pēl'de ŋk jarmak saŋit* 'részetekről kell pénz' (Evs 235).

A *tombale*-hoz hasonlóan: *ton(a) + pēl'de > tombal'de* 'arról az oldalról' → 'vmin túlról'.

Példák: *vasoldo maraš ravoŋ tom bal'de* 'távolról hallott(a), a Volgán túlról' (P 1, 273); *iŋebeŋeŋ tom bal'de iŋe ata šejeri* 'a tengeren túlról egy öreg kiabál' (népi találós kérdés; EMSz 299).

pēlev ~ pēlej 'zu, auf die Seite...'. „Hová?” kérdésre felelő névutó. A *pēl* főnévből + *-e* kötőhangzóból + *-v* (változata: *-j*) lativusragból tevődik össze. Szemantikai megfelelések: mdM. *pāl'i*, m. *felé*; vö. még m. *oldalára*, f. *puolette*. Gen.-t (vagy nom.-acc.-t) vonz.

Példák lokális értelemben: *lejeŋ tona pēlev molan* 'a folyónak amarra a partjára megyek' (Evs 235); *ki ve pēlej erzaŋ čoraŋ pirazo | ombo pēlej od-alineŋ rungozo* 'az útnak az egyik oldalára (esett) a fiatal erza feje, a másikra a fiú teste' (P 1, 217).

Átvitt lokális értelemben: *sonze pēlev kortams* 'az érdekében beszélni' (RESI 282).

Időhatározói értelemben: *valskeŋ pēlev kel'meme karmiŋ* 'reggel felé fázni kezdtem' (EMSz 299; Evs 235); *čopoŋ pēlev tuineŋ kudov* 'este felé hazamentünk' (Evs 235); *šijedmeŋ pēlev šel'meŋ beŋaŋste karmasť nejmē* 'az öregség felé a szemeim kezdtek rosszul látni' (Evs 235).

Tekintethatározói értelemben: *seriŋ pēlej umaŋunkiŋeš serejje* 'ami a magasságot illeti, az almafa magas' (P 2, 338); *uros ejedeš, avakaj, | pŋreŋ pēlej durakke* 'az árva gyerek, anya, értelmét tekintve kicsit buta' (P 2, 519).

Mint a *tombale* és a *tombal'de* esetében, *ton(a) + pēlev ~ -ej* hozza létre a *tombalev ~ -ej* 'abba az irányba' → 'vmin túlra' alakot.

Példák: *koda jutkšnošť moŋaŋ tom balej* 'amikor odaértek a tenger

túlsó partjára' (P 1, 98); *son šišem pakšan t o m b a l e j* 'hét határon (tkp. 'földön') túl (ment)' (P 1, 443).

pelga 'bei/an...entlang'. Egy bizonyos hely mentén való mozgást jelölő névutó. A *pél* főnéven + *-ga* prolativusragon alapul. Szemantikai megfelelője: mdM. *pālgā* 'vminek a része mentén'; vö. még m. *oldalán végig*. Szabály szerint gen.-szal áll (de állhat nom.-acc.-szal is).

Példa: *te pélga jutak* 'erre menj át!' (Evs 235).

24. *pérka* ~ *pérk* ~ *pérl* ~ *pér* 'um, um... herum; hindurch'. A *pír(e)* (amelyet itt *pér(e)* formában találunk; vö. SER 250: *pére* 'ogoroženoe mesto') 'kerítés, kert' jelentésű főnévvel van kapcsolatban. Alakja a *-ka* (prolativusrag) *-k* változatával és *-t*-vel, a *-k* tájnyelvi variánsával, valamint *Ø*-gal (a *pér* esetében) váltakozik. Etimológiai megfelelések: mdM. *pērā* ~ *pīrf* 'kerítés, udvar', f. *piiri* 'kör'. Szemantikai összefüggés: mdM. *pérf* ~ *pérfkā* 'körül'; vö. m. *körül* f. *ympäri*. Gen.-t vonz.

Példák lokális értelemben: *kiskaš artneš kudoñt pérka* 'a kutya a ház körül futott' (RESI 46); *komolaš ponavš umar čuvtoñt pérka* 'a komló az almafa köré (tkp. 'körül') csavarodott' (RESI 40); *stoleñ pérka (pérk) belavtjñ* 'megfordultam az asztal körül' (EMSz 299; Evs 232); *kudoñ pérka tevš lamo* 'sok a tennivaló a ház körül' (EMSz 299; Evs 232).

Időhatározói értelemben: *prazhnikēñ pérk šimš* 'az egész ünnep alatt ivott' (Evs 232); *telen pérk speredš* 'a tél folyamán betegeskedett' (EMSz 299; Evs 232); *veñ pér lov praš* 'egész éjjel havazott' (EMSz 124); *veñ pérť maravš pižemēñ torodemaš* 'egész éjszaka hallatszott az eső zuhogása' (ERSI 222).

Birtokraggal: *pérkast lomat-promšť* 'körülöttük gyülekeztek emberek' (Evs 232); *promodo pérkan* 'gyülekeztek körülöttem' (Evs 232). Rendszerint határozószóként szerepel (vö. RESI 46).

Megemlíthető végül a 'körül, körben' jelentésű *pérl pelga* páros használata: pl. *pérl pelga lov* '(és) körben hó' (ERSI 164).

25. *pēs* 'bis'. A *pē* 'vége' főnév *-s* illativusragos származéka. Etimológiai összefüggések: mdM. *pē* 'ua.', m. *fō, fej*, f. *pāā* 'fő, fej'. Az uráli alapalak: **pānš* (l. MSzFE 1: 189). Szemantikailag-szerkezetileg vö. mdM. *pēs* és m. *végig*; jelentéstani szempontból vö. még m. *-ig*. Gen.-szal (ritkábban nom.-acc.-szal is) használatos.

Példák lokális értelemben: *viřeñt jutize šire nogaj čuvtoñ pēs* 'az öreg nogaj bejárta az erdőt az (utolsó) fáig' (P 1, 200); *už kušřima pēs te ivan ala belñže* 'az öreg Ivan vezette a lépcsőig' (P 1, 177); *panarom suřeñ pēs načks* 'az ingem az (utolsó) cérnáig átázott' (EMSz 299; Evs 233); *pēde pēs* 'egyik végétől a másikig' (ERSI 164).

Időhatározói értelemben: *ejkakšōñ pēs speredñek* 'amíg gyerekek (voltunk), betegeskedtünk' (Evs 233).

Fokhatározói értelemben: *jarmakonzo kopijkañ pēs šimñže* 'a pénzt az (utolsó) kopejkáig elitta' (Evs 233); *viřeñt sodasak čuvtoñ ojmeñ pēs* 'ismered az erdőt a (legutolsó) fáig' (ERSI 164); *son moñeñ pēs maksož* 'ő lelke mélyéig átadja magát (tkp. 'átadott') nekem' (RESI 17); *žornañ pēs šurom majš* 'a gabonám az (utolsó) szemig elfogyott' (EMSz 299).

26. *potso* (*poco*) 'in + D, innerhalb'. „Hol?” kérdésre felelő névutó. A *pot(mo)* 'has, mellkas, belső rész' főnévből + *-so* inessivusragból áll. Etimológiai megfelelés: mdM. *potma* 'has, belső rész'. Szemantikai megfelelés: mdM. *potmāsa* '-ban/-ben'; vö. m. *-ben*, f. *sisässä*. Gen.-t (v. nom. acc.-t) vonz.

Példák: *nupoń pots o babińe ranji* 'mohában egy anyóka kiált' (EMSz 299); *komoro pots o kirdems* 'markában tartani' (ERSI 106); *mon nej javan | kudo poco šeńijasto* 'jetzt trenne ich mich von der Familie im Hause' (P 2, 310).

pots to (poc to) 'aus dem Innern...'. Valamely helyről való elmozdulást jelölő névutó. A *pot(mo)* főnévre + *-sto* elativusra vezethető vissza. Szemantikai megfelelés: mdM. *potmâsta* '-ból/-ből (ki); vö. m. -böl, f. sisästä. Gen.-szal v. nom.-acc.-szal áll.

Példa lokális értelemben: *tago mieran... | kudo poc to lišeme* 'megint mondom..., hogy elmegyek otthonról' (tkp. 'házból') (P 2, 298).

Időhatározói értelemben: *ve časõn poc io mon i sijn* 'én egy órán belül jöttem' (P 1, 304).

pots (poc) 'in + A, ins Innere...'. „Hová?” kérdésre felelő névutó. A *pot(mo)* főnévből + *-s* illativusragból ered. Szemantikai megfelelés: mdM. *potmâs* 'vminek a belsejébe'; vö. m. -be, f. sisään. Gen.-t (v. nom.-acc.t) vonz.

Példák: *sovams kudoń pots* 'belépni a házba' (RESI 43); *kott-aško poc taparsa* 'becsavarom egy lenkendőbe' (tkp. 'lengöngyölegbe') (P 2, 413).

Határozószóként: *lepštams pots* 'befelé nyomni, taposni' (RESI 34).

27. *trokska ~ troks* 'quer durch, über...hin'. A (*turks ~*) *troks* 'keresztfa (gerenda)' főnévből + *-ka* prolativusragból, ill. + *Ø*-ból alakul (a *troks* abszolút tőhöz a *trokska* :> **troksk ~ *trokst* :> *troks* fázisokon keresztül lehetett eljutni; vö. a *peřka* hasonló fejlődésével). Etimológiai megfelelés: mdM. *turks* 'keresztfa'; vö. cser. *toreš* 'átmérő'. Szemantikai megfelelés: mdM. *turkska* 'keresztül', *turks* 'ua., keresztben', cser. *toreš* 'keresztül'; vö. m. *keresztül, át, f. halki, läpi*. Gen.-szal fordul elő.

Példák lokális értelemben: *kiń troks numolo pečks* 'az úton átvágott egy nyúl' (Evs 232); *veleń troks jutašt* 'átmentek a falun' (EMSz 299; ERSI 225); *koda jutavšt sijn morañ troks* 'amikor ők átkeltek a tengeren...' (P 1, 90); *kiń troks praš čvto* 'egy fa esett az úton keresztbe' (EMSz 299); *kambrazõn troks... sije nogaj kajize* 'az öreg nogaj a nyergen keresztbe vetette' (P 1, 212).

Átvitt lokális értelemben: *vanj eruma morañ trokska* 'Erjuma átnéz a tengeren' (P 1, 406); *viń laftovot troks varštaka* 'nézz át a jobb vállad fölött!' (P 1, 299; MCh 30).

A magyar tárgy kifejezésére: *ketneń kainze savañ teruša polañt troks* 'Sava Terjušaja átkarolta a feleségét' (P 1, 386); *kirñavtñems pikseń troks* 'átugrani a kötelet' (ERSI 100); *šežems lejeńt troks* 'átszelni a folyót' (ERSI 192).

Időhatározói értelemben: *mon vasudån avakaj | komš ijeń troks* 'én jövök, anyám, húsz év múlva' (P 2 G, 566).

Birtokraggal: *trokskan ila prakšno* 'ne akadályozz engem' (tkp. 'ne ess rajtam keresztbe') (Evs 232).

Határozószóként: *sodasa troks dı kuvalt* 'keresztül-kasul tudom' (ERSI 225); *troks val kajams* 'akadályozni, ellenszegülni' (tkp. 'keresztüldobni egy szót') (ERSI 225); *troks vanoms* 'görbén nézni' (MCh 145).

A *troks* 'keresztező' jelentésben melléknévként használatos (vö. ERSI 225).

28. *turo* 'ungefähr, annähernd'. A vitatott értékű *tur-* töből (a *tur* főnév mai jelentése: 'csapda, kelepce stb.', de vö. *tur-ks*) + *-o* (?) archaikus locativusragból származik. Etimológiai szempontból kapcsolatban állhat a

cser. *tora* 'távol, messzi' szóval. Jelentésánál fogva. m. *körülbelül*, f. *noin*. Gen.-t vonz.

Példák: *ardinek kilometrañ turo* 'körülbelül egy kilométert futottunk' (EMSz 299; ERSI 227); *komoroñ turo* 'megközelítőleg egy marék' (ERSI 227).

29. *turtov* 'für, zugunsten; dem/der' Egy megmagyarázatlan *turt-* (? < *tur* + *-t* ősi gyűjtőnévképző) többől + *-o-* kötőhangzónól + *-v* lativusragból alakult ki. Csak a mdE.-ban található meg (vö. SER 253). Szemantikai megfelelések: m. *számára v. részére*, -*nak/-nek*, f. *varten*, -*lle*. Gen.-szal áll.

Pl.: a) *te vagonos targičañ turtov* 'ez a kocsis dohányzók részére' (EMSz 299); *robotakšnoms štedstvat eramoñ turtov* 'eszközöket szerezni a megélhetésre' (RESI 118); *mon jovtan toñet mon polat turtov* '(valamit) mondok én neked a feleséged számára' (P 1, 352); *te kazñes te lovmoš terdeñ goštel zvannoñ goštel turtov uležej* 'ez az ajándék, ez az adomány az általa meghívott vendégek, az általa hívott vendégek számára legyen' (P 2, 509); *kñigaš pionertneñ turtov* 'könyv az úttörők számára' (RESI 81).

b) *siñ telast turtov „telaj” a meriñ | siñ avast turtov „avaj” a meriñ* 'ők mem mondják az apáiknak „apa”, nem mondják az anyáiknak „anya”' (P 2, 39); *peremenasto son jalganzo turtov nevñes esenzej tejež viška samolotonzo* 'a szünetben meg szokta mutatni barátainak az általa készített kis repülőgépeket' (EMSz 78).

A *turtov* helyettesíti rendszerint a birtokos személyragozás²² dativusragos alakját, abban az esetben, ha a birtokragok többes szám első, második és harmadik személyére utalnak: például: *lišmeñek turtov makst piñemeñ* 'adj zabot a lovainknak!' (Evs 72); *lišmenk turtov maksñ piñemeñ* 'adtam zabot a lovaitoknak' (Evs 72); *lišmest turtov* 'a lovaiknak' (Evs 72).

A *turtov* jelentése néha '-hoz/-hez/-höz' is lehet: pl.: *avañ turtov molan* 'anyámhoz megyek' (Evs 233).

30. *udalo* 'hinter + D.' 'Hol?' kérdésre felelő névutó. Kapcsolatban van az *udal-ks* 'hátsó rész' főnévvel, -o (? < *-lo) eleme feltehetően ősi locativusi esetrag. Etimológiai megfelelések: mdM. *ftal* 'hátulsó rész', m. *utó-*, *utol-*, f. *vihdo-in* 'végül'. Szemantikai megfelelés: mdM. *ftala* 'mögött'; vö. m. *mögött*, f. *perässä*. Nom.-acc.-szal áll.

Példák: *kudoñt udalo kasj umařina* 'a ház mögött nő egy almafa' (EMSz 298; ERSI 230); *vaj ulja jaki stada udalo* 'Ulja megy egy nyáj mögött (maradva)' (P 1, 449).

Birtokraggal: *udalo n ašti lomañ* 'mögöttem van egy ember' (Evs 236). Az *udalo* 'hátul' jelentéssel határozószó is lehet (vö. ERSI 230; Evs 227).

udaldo 'hinter...hervor'. Egy bizonyos helyről való elmozdulást kifejező névutó. Az *udal(o)*-ból + *-do* ablativusragból épül fel. Szemantikai megfelelés: mdM. *ftalda* 'mögül'; vö. m. *mögül*, f. *perästä*. Nom.-acc.-szal áll.

Példák: *avña udaldo čejer lišš* 'a szárítóhely mögül előbújt egy egér' (EMSz 298); *lat(o) udaldo kuñcézat* 'hinter dem Schuppen bist du aufgegriffen worden' (P 2, 301); *ton idimaka stadañt udaldo* 'ments fel engem attól, hogy a nyáj után szaladjak' (tkp. 'ments fel engem a nyáj mögül') (P 1, 449).

²² A mdE.-ban három névszóragszerkezet van: egy határozatlan (pl. nom. *vele* 'falu, egy falu'; stb.), egy határozott (pl. nom. *veles* 'a falu'; stb.) és végül egy birtokos személyragos (pl. nom. *velem* 'a falum'; stb.).

Határozószói használata szabályos (vö. ERSI 230; Evs 227).

u d a l o v 'hinter + A'. Irányt jelölő névutó. Az *udalo*-ból + *-v* lativusragból tevődik össze. Szemantikai megfelelés: mdM. *ftahu* 'mögé'; vö. m. *mögé*, f. *perään*. Nom.-acc.-szal áll.

Példák: *molán pír u d a l o v* 'a kert mögé megyek' (EMSz 298); *kenk-šent u d a l o v kekšnems* 'elrejtőzni az ajtó mögé' (ERSI 230); *lafka u d a l o v matrañ véliže* 'Matrját a bolt mögé vezette' (P 1, 176).

Határozószói használatban: *u d a l o v vanoms* 'hátranézni' (ERSI 230); *u d a l o v targams* 'hátrahúzni' (ERSI 230).

u d a l g a 'hinter...her/entlang'. Egy hely mentén való mozgást jelentő névutó. Az *udal(o)*-ból + *-ga* prolativusragból származik. Szemantikai megfelelés: mdM. *ftalga* 'mögött (el)'; vö. m. *mögött végig*. Nom.-acc.-szal áll.

Példák: *pír u d a l g a lomañ jutí* 'a kert mögött elmegy egy ember' (EMSz 298). Szólásmódban: *šelme u d a l g a šovnomš* 'a háta mögött (tkp. 'szem mögött') szidalmazni' (RESI 65).

Birtokraggal: *u d a l g a n noldaž čuđi veđ* 'mögöttem folyó vizet engedtek el' (tkp. 'mögöttem elengedett folyó víz (van)' (P 2, 290).

Határozószói szerepben: *mežt u d a l g a kortams!* 'miért kell (a háta) mögött beszélni?' (ERSI 230).

31. *v a k s n e ~ v a k s s o* 'neben + D, an + D'. „Hol?” kérdésre felelő névutó. Összetevői: a *vaks* 'arasz', főnév + *-ne* essivus-locativusrag ~ *-so* inessivusi végz. Etimológiai megfelelés: mdM. *vaks* 'ua.'. Szemantikai megfelelés: mdM. *vaksxa* 'mellett'; vö. m. *mellett*. Nom.-acc.-t vonz.

Példák: *ejkakštne nalkšešt kudo v a k s s o* 'a gyerekek a ház közelében játszottak' (RESI 45); *alašanť v a k s s o kijak arašēl* 'a ló mellett nem volt senki' (EMSz 298); *teľañ v a k s n e aštan* 'közel állok apámhoz' (Evs 235); *kilejeñť v a k s s o , avkaj, ašti pokš tumo* 'a nyírfa mellett, anya, egy nagy tölgy áll' (P 2, 71); *školañť v a k s s o ulneš umar pīre* 'az iskola mellett volt egy gyümölcsös' (RESI295).

Birtokraggal: *araš v a k s s o t uđičat* 'melletted nincs egy alvó sem' (P 3, 145; MCh 16).

Határozószóként: *v a k s s o aštems* 'közelben lenni, szomszédságban lenni' (RESI 70).

v a k s s t o ~ v a k s t o 'von...her'. „Honnan?” kérdésre felelő névutó. A *vaks* főnévre + *-sto* elativusragra vezethető vissza (a két *s* találkozásakor az egyik kieshet). Szemantikai megfelelés: mdM. *vakssta* 'mellől'; vö. m. *mellől*. Nom.-acc.-szal áll.

Példák: *tol v a k s t o tujiñek* 'a tűz közeléből jöttünk el' (EMSz 298; Evs 235); *mon tuñ v a k s s t o* 'eltávolodtam a társamtól' (ERSI 40); *tujems čurtoñť v a k s s t o* 'távolodni a fától' (RESI 242).

Birtokraggal: *vorgol v a k s t o n* 'menj el tőlem!' (Evs 235).

v a k s s ~ v a k s 'neben + A, an + A'. „Hová?” kérdésre felelő névutó. A *vaks* főnévből + *-s* illativusragból áll. Szemantikai megfelelője: mdM. *vaksš* ~ *vaksšs* 'mellé'; vö. m. *mellé*. Nom.-acc.-t vonz.

Példák: *ozak arat v a k s* 'ülj le az anyád mellé!' (EMSz 298); *neške pīreñek v a k s s sakšnoš orto* 'a méhkasunkhoz egy medve közeledett' (Evs 231); *vaj nej son i valks samaj šaňav (= čanav) v a k s s* 'és éppen a fecske mellé ereszkedett le' (P 1, 490); *sak kartañť v a k s s* 'gyere a térképhez!' (ERSI 40).

Birtokraggal: *ozak v a k s o z o n* 'ülj mellém!' (Evs 235).

v a k s k a 'neben/an...vorbei'. Egy hely mentén való mozgást jelölő névutó. Alkotóelemei: *vaks* főnév + *-ka* prolativusrag. Megfelelője a mdM.-ban az azonos hangzású *vakska* 'mellett el'; vö. m. *mellett el*. Nom.-acc.-t vonz.

Példák: *k u d o v a k s k a j a k a t a n o k* 'a ház mellett megyünk el' (EMSz 298; Evs 235); *néške píreňek v a k s k a o v t o j a k i* 'egy medve megy el a kaputáraink mellett' (Evs 231); *j u t a m s víreňt v a k s k a* 'az erdő mellett eljánni' (ERSI 40).

Birtokraggal: *I v a n a n á c a k j u t a s v a k s k a n o k* 'Ivan csak elment mellettünk' (Evs 235).

Határozószóként: *beřaň v a k s k a j u t a z o* 'kerüljön el a rosszl' (tkp. 'közel menjen el a rosszl') (P 3, 7).

32.1 *velde* 'mittels, durch'; 'von...herunter'. Eredeti jelentése az utóbbi. Valóban, a *velde* a *vel-* 'felsőség'-re mutató főnévi tő *-de* ablativusragos alakja. Etimológiailag a *vel-*-nek megfelel mdM. *vel-f-* 'ua.', hegyi cser. *wel-nə* 'felett', f. *ylä-, yli* 'ua.', votj. *vil* 'felszín'. Szemantikai egyezés: mdM. *velďä* 'révén'; a mai jelentéséhez vö. m. *révén, által*, f. *avulla, kautta*. Nom.-acc.-szal áll.

Példa eredeti jelentésben: *Samkaň kudo-koňakšto | vačkoč šijaň bajaga | šijaň rišme velde | mazi rišme velde* 'Samka házának ormáról ütött egy ezüst harang, egy ezüst lánc fölül, egy szép lánc fölül' (P 2, 214).

Mai jelentésben: *ki velde val kuš avam?* 'kinek a révén adott hírt (tkp. 'küldött szót') anyám?' (EMSz 298; ERSI 48); *miň tarkšetano ved piks velde* 'egy kötél segítségével szoktunk vizet felhúzni' (EMSz 298); *tede karmiň sodamo sonze velde* 'az ő révén tudtam meg valamit erről' (ERSI 401).

Birtokraggal: *kučt veldeňek val tetateň* 'üzenj általunk egy szót apádnak!' (Evs 232).

velga 'durch; jenseits, über'. A *vel-* töből + *-ga* prolativusragból épül fel. Szemantikai párhuzam: mdM. *velfka* 'át'; vö. m. *át, túl*. Nom.-acc.-t vonz.

Példák: *přa velga* '(a pohár) peremén át' (EMSz 298; ERSI 48); *toň přaň velga* 'a fejedén túl' (ERSI 48).

32.2 *velksnə ~ velksse* 'über + D'. „Hol?” kérdésre felelő névutó. A *velks* (<: *vel-* + *-ks* főnévi képző) 'felső rész, fedél' főnévre + *-nə* régi essivus-locativusragra ~ *-se* inessivusragra vezethető vissza. Etimológiai összefüggés: mdM. *velyks* 'fedél, felső rész'. Szemantikai megfelelések: mdM. *velykssa* 'felett', f. *ylä* 'ua.'; vö. m. *felett*. Gen.-t vonz.

Példák: *víreňt velksnə ašli tuman* 'az erdő fölött köd van' (EMSz 299; Eüs 235); *čis ul'neš přam velksse* 'a nap a fejem felett volt' (EMSz 299); *norovžorčos livňi paksaň velksse* 'a pacsirta elrepül a mező felett' (ERSI 40); *tetaň velksnə meňelš čopulgač* 'apám fölött elsötétült az ég' (Evs 235); *ortanč velksse tundoň čokov čokordj* 'a kaputok felett énekel a tavaszi fülemüle' (P 2, 184).

velksstə ~ velksstę 'von...herab'. Egy bizonyos helyről való elmozdulást kifejező névutó. A *velks* főnévből + *-stę* elativusragból kapcsolódik össze (a második alakban az *s* kiesésére vö. II. 1.). Szemantikai megfelelések: mdM. *velykssta* 'fölül', f. *yltä* 'ua.'; vö. m. *fölül*. Gen.-szal áll.

Példák: *pel'neň velksstę šetgeč blagoj purgine* 'a felhő fölül dühös mennydörgés morajlott' (P 2, 110); *meňel čaraktomš přanzo velksstę* 'az ég forgott a feje fölött' (tkp. 'fölül') (P 1, 277).

Birtokraggal: *velksstęň praš šęra* 'fölemlem leesett egy makk' (Evs

235); *sait' v'elk'st'ēn' f'ikš'et'neñ* 'vedd a füvet a fölöttem lévő helyről' (tkp. 'fölülem') (Evs 235).

Határozószói használatban: *pižeme pras' v'elk'st'ē* 'eső hullott felülről' (EMSz 299).

v'elk's'ēs ~ v'elk's's 'über + A'. „Hová?” kérdésre felelő névutó. A *v'elk's* főnévből (+ -ē- kötőhangzóból) + -s illativusragból épül fel. Szemantikai megfelelések: mdM. *v'el'χk's's* (vagy *v'el'χk's'ēs*) 'fölé', f. *ylle* 'ua.'; vö. m. *föle*. Rendszerint gen.-szal áll.

Példák: *piram v'elk's'ēs pučt', bratci, sado valks* 'a fejem fölé, testvérek, tettek száz rubelt' (P 2, 105); *kalt'ne komas't lejeñt' v'elk's's* 'a fűzfák a folyó fölé hajoltak' (RESI 342).

Birtokraggal: *v'elk's'ēz'ēñ livtas varaka* 'fölém repült egy varjú' (Evs 235).

v'elk's'ka 'über...hin'. Egy hely mentén való mozgást jelölő névutó. A *v'elk's* főnévből + -ka prolativusragból ered. Szemantikai megfelelés: mdM. *v'el'χk's'ka* 'felett át'; vö. m. *felett (el)*. Gen.-szal áll.

Példák: *v'eleñt' v'elk's'ka livt'ñit' narmuñt'* 'a falu fölött madarak repülnek el' (EMSz 299); *kudoñt' v'elk's'ka livt'ñit' pišmart'* 'a ház fölött seregélyek röpködnek' (ERSI 48); *planoñt' v'elk's'ka* 'a terven felül' (RESI 335).

Birtokraggal: *v'elk's'kan livt'ñit' mekšt'* 'fölöttem méhek repülnek el' (Evs 235).

Határozószóként: *kavkšt' v'elk's'ka topavtoms normat'neñ* 'kétszeresen felülmúlni a normákat' (RESI 260).

33. *v'id's ~ v'it's* 'neben/an + A, bis'. Lokális értelemben használatos névutó. Valószínűleg kapcsolatban áll a *v'id'(e)* 'egyenest' melléknévvvel (a második forma a *v'it'* 'jobb; egyenes'; mn.-re is utal). A szóvégi -s illativusrag. Etimológiai összefüggés: mdM. *v'id'ā* 'egyenest' (vö. még cser. *vijaš, vik* 'egyenest'). Szemantikai egyezés: mdM. *v'id'ās* '-ig'; vö. m. -hez, -ig. Gen.-t (v. nom.-acc.-t) vonz.

Példák: *čičt' kudoñt' v'id's* 'fuss a házig!' (ERSI 53); *pačkod'ineñ ošoñt' v'it's* 'közeledtünk a városhoz' (RESI 144).

v'id'ga 'an, gegen'. A *v'id'(e)* melléknévből + -ga prolativusragból származik. Szemantikai egyezés: mdM. *v'id'gā* 'vmin végig'; vö. m. *végig*, valamint -hez, iránt. Gen.-szal (vagy nom.-acc.-szal) áll.

Példák lokális értelemben: *kunčeka v'id'ga livt'ijāt | sedej v'ijeñ sajijāt* 'ha középen repülsz végig, a szív erejét veszed el' (P 2, 313); *kunčeka v'id'ga dubrovañ palj' tol* 'a mezőt középen égető tűz (ragadta el)' (P 1, 361).

Átvitt értelemben: *son paro moñ v'id'ga* 'irántam ő jó' (ERSI 53).

Az általánosan elismert és gyakrabban használt mdE. névutók felsorolásának végén vegyünk néhányat, amelyek vagy aránylag ritkán fordulnak elő, vagy még erősen őrzik a ragos főnévi jelleget, vagy pedig szorosan összefüggenek bizonyos mondattani-nyelvtani szerkezetekkel. Ezek:

34. *bokas* 'an/neben + A; bis'. „Hová?” kérdésre felelő névutó. A *boka* (<or. *bok*) 'cspő, oldal' főnévből + -s illativusragból áll. Etimológiai megfelelés: mdM. *bok* 'ua.'. Szemantikai megfelelés: mdM. *boks* '-ig'; vö. m. *mellé és -ig*, f. *viereen* és *asti*. Nom.-acc.-szal áll.

Példák: a) *sonzē bokas oziñ* 'leültem melléje' (ERSI 34); b) *lejeñt' bokas pačkodš* 'eljutott a folyóig' (ERSI 34).

bokava 'an...entlang'. Vmi közelében való mozgást jelölő névutó. A *boka* főnévből + -va prolativusragból épül fel. Szemantikai meg-

felelés: mdM. *bokáva* 'mentén'; vö. m. *mentén*, *hosszában*, f. *pitkin*. Nom.-acc.-t vonz.

Például: a) *latkoñt bokava molínek* 'a szakadék hosszában mentünk' (ERSI 34); *pleteñt bokava kasí čuvtt* 'a sövény mentén fák nőnek' (ERSI 34). b) *pile bokava loštíže* 'fülön ütötte' (ERSI 34).

Határozószói használatban: *bokava jutas* 'a közelben ment el' (ERSI 34).

35. *kirda* '-mal'. Mindig és kizárólag számnevekhez (ideértve a határozatlan számneveket is) csatlakozik. Nagyon valószínű, hogy egybeesett egy **kirda* 'mennyeiség, íz, szer' főnévvel. Etimológiai és szemantikai összefüggések: mdM. *kārda* '-szor/-szer/-ször', f. *kerta* 'íz, -szor/-szer/-ször'. A magyarban a multiplicativusi eset -*sor/-szer/-ször* (<: *szer*) végződésével egyezik meg. Az előtte álló számnév gen.-ba kerül.

Példák: *veleñ kirda tevš tejems saši* 'a munkát ötször kell elvégezni' (Evs 93; EMSz 245); *kartoñ kirda sokija* 'kétszer szántottam fel' (Evs 93; EMSz 245); *kolmoñ kirda rodña* 'háromszor rokon' (GMJa 1: 328); *lamoñ kirda* 'sokszor; számos sorban' (ERSI 119).

36. *kojsę* 'nach, nach der Meinung + G'. A *koj* 'szokás, hagyomány' főnéven + -*se* inessivusragon alapszik. Etimológiai megfelelések: mdM. *koj* 'szokás, jellem', cser. *koj-ăș* 'ua.'. Szemantikai megfelelésként: vö. m. *szerint*, f. *mukaan*. Nom.-acc.-szal áll.

Példa: *tiñk kojsę* 'szerintetek' (ERSI 104; SER 246).

Birtokraggal: *ovtoškak es kojsęnzę mazių* önmaga szerint a medve is szép' (köz. m.; ERSI 104).

37. *konda mo* 'wie, ebenso... wie'. Formailag azonos a *konda mo* 'hasonló' melléknévvvel (a -*mo* denominális melléknévképző), tőle csak meghatározott szókapsolatokban való határozószó-névutói használata miatt tér el. További összetevői: *ko-* kérdő-vonatkozó értékű névmási tő, -*n* nyomatékosító névmási suffixum, -*da/-da* mutató funkciójú névmási elem (< uráli *tV*-féle tő). Etimológiai-szemantikai összefüggés: mdM. *kodama* 'vmihez hasonlóan'. Jelentéséhez vö. még m. *mint*, f. *kuten*, *kuin* (a finn szavak töve etimológiailag is megfelel a *konda mo* és *kodama* névutóknak). Gen.-t vonz.

Példák: *Ivaškin a sonzę konda mo, piñgenzę te tevšnt eríže* 'Ivaškin nem [úgy], mint ő, életét (tkp. 'idejét') ebben a munkában élte' (GMJa 1: 340); *tabakto peškse kišetę nejavš azoroñt konda mo: ečkiñe di sélms kajašića* 'a dohányossal teli zacskó olyannak tűnt, mint gazdája: kövérkésnek és szembeötlőnek' (GMJa 1: 340).

38. *lad so* ~ *laco* 'wie, nach Art + G'. Gyakran a határozott főnévragozás translativusi esetragját helyettesíti. A *lad* 'összhang, rend; mód' (< or. *lad* 'ua.') főnévből + -*so* inessivusragból tevődik össze (a második alak *lad so* :> *lat so* :> *laco* fokozatokon át). Etimológiai megfelelés: mdM. *lad* 'ua.'. Szemantikai megfelelés: mdM. *laca* 'mint'; vö. m. *módján*, *mint*. Nom.-acc.-szal áll.

Példák: *piženť laco* 'mint a fészek' (Evs 58); *lomañeñť laco* 'az ember módjára' (Evs 65); *izbeš'iñť laco pamurems* 'szétmorzsolódni, mint a mész' (MCh 26); *čamazo ašolgadš lov lads o* 'az arca elfehéredett, mint (a) hó' (SER 247).

Birtokraggal: *laco n* 'mint én' (SER 89).

39. *piñgstę* 'vor + D, in Anwesenheit + G'. Alkotóelemei: *piñg(e)* 'kor, idő' + -*stę* elativusrag. Etimológiai megfelelés: mdM. *piñge* 'időszak,

idő'. Szemantikai megfelelés: mdM. *piŋgsta* 'idején, jelenlétében'; vö. m. *előtt, vkinek a jelenlétében*, f. *edessä, jkn läsnä ollessa*. Nom.-acc.-t vonz.

Példák: *ñede kortašt moň pi ŋ g s t e* 'ezekről (a dolgokról) beszéltek a jelenlétében' (ERSI 167; SER 250); *veše člentneň pi ŋ g s i e javolavti gosovamoh rezultatneň* 'az összes tagok jelenlétében közli egy szavazás eredményeit' (VMJa 32: 191).

40. *pra so* 'auf dem Gipfel/Wipfel + G, auf + D' „Hol?' kérdésre felelő névutó. A *pra* 'fej' főnévből + *-so* inessivusragból tevődik össze. Etimológiai megfelelések: mdM. *prü/přa* 'ua.', f. *perä* 'vég; hátsó rész', m. *far*. Szemantikai megfelelés: mdM. *prasa* 'vminek a tetején'; vö. még m. *-on/-en/-ön*, f. *päällä*. Nom.-acc.-t vonz.

Példa: *čuvto pra so narmuň mori* 'egy madár énekel a fán' (SER 250).

pra s 'auf den Gipfel/Wipfel + G, auf + A' „Hová?" kérdésre felelő névutó. A *pra* főnévből + *-s* illativusragból ered. Szemantikai megfelelés: mdM. *pras ~ prav* 'vminek a tetejére'; vö. m. *-ra/-re*, f. *päälle*. Nom.-acc.-szal áll.

Példa: *kužems čuvto pra s* 'felmászni egy fára' (RESI 191).

41. *si be* '-um, -zu' Ok- és célhatározói értékű névutó. Minden esetben a *mežen* (a *meže* 'micsoda?' genitivusa) melléknévvel áll együtt és vele a *mežen si be* 'warum?, weshalb?, wozu?', kérdő szókapcsolatot alkotja. Etimológiája nem világos. Jelentéstani szempontból vö. m. *mi-ért*, f. *mi-ksi*. A fentiek szerint gen.-t vonz.

Példák: *mežen si be robotatado?* 'miért dolgoztok?' (EMSz 299; Evs 233); *mežen si be nuždado?* 'minek arattok?' (Evs 233).

42. *tarka s* 'statt, anstelle'. A *tarka* 'hely' főnévből + *-s* illativusragból származik. Úgy látszik, nincs etimológikus viszonyban egy mdM. szóval sem. L. HAKULINEN az erza főnevet kapcsolatba hozza a f. *tarkka* 'pontos' melléknévvel.²³ Jelentése és szerkezete alapján a m. *helyébe*, f. *sijaan*, mdM. *vasts ~ vastš* névutókhöz áll közel. Gen.-szal áll.

Példák: *šuroň tarka s maksš počt* 'búzáért cserébe lisztet adott' (ERSI 211); *ľembě kudoň tarka s alatne lotkašt člent kunškas* 'egy meleg ház helyett az öregek a falu közepén álltak meg' (GMJa 1: 344).

Birtokraggal: *tarkazonzo* 'helyette' (ERSI 211).

Megjegyzés: BUDENZ szerint (BMNy 36) a mdE.-ban a névutók közé tartozik az *ušoso* 'auf der Außenseite' (< *ušo* (mdM. *uša*) 'külső, külszín' + *-so*), *ušov* 'auf die Außenseite' is. De, jöllehet a népköltészetben fellelhetők bizonyos mértékben névutói használatára valló példák, a mai kutatók általában nem tartják névutónak.

III.

Majdnem minden vizsgált mdE. névutó egy bizonyos fokig abszolút egyedülállóságot képvisel a szabad morféma + kötött morféma (azaz, tudva-levően, névszó + esetvégződés v. névszó + névutó) rendszerében, más szóval

²³ HAKULINEN véleménye szerint (Suomen kielen rakenne ja kehitys. Helsinki 1961. 370), a finnben a **tarkka* 'hely' → *tarkka* 'pontos' szófajváltás és jelentésátvitel eredete valószínűleg a vadászok nyelvében keresendő, majd leszögezi: „onhan luonnollista, että esim. ilmausta *ampui tarkkaan* 'ampui (oikeaan) paikkaan' helposti ruvettiin tajua-maan merkitseväksi 'ampui täsmälleen'".

olyan viszonyokat hoz létre, amelyeknek nincs pontos szemantikai megfelelésük valamilyen esetrag használatában. Kivétel az *éзде, ejse, ejste, ejs, ezga, ejks ejška* névutós sor. A határozott névszóragozás ablativusi, inessivusi, elativusi, illativusi, prolativusi, translativusi és comparativusi esetragjainak helyettesítésére a mE. igen gyakran komplex szerkezetet alkalmaz, amit ugyanazon deklináció genitivusa, illetőleg mindenesetre a viszonyt kifejező esetek jellemzője (a meghatározandó névszóhoz kapcsoltnak) + az említett *éзде, ejse* stb. alkotnak. Alaki szempontból, tudjuk, a szóbanforgó névutók az *es* 'övé, maga' névmáson alapulnak és tövük különféleképpen módosul az egyes esetragokkal találkozáskor. Az alábbi elemzés, valamint az I. fejezetben írtak alapján e szerkezetet „bővelkedő esetszerkezetnek” is nevezhetjük.

Hasonlítsuk most össze a két lehetséges szerkezetet, példaként hozva, a minket érdeklő esetekben, a *pango* 'gomba' szó határozott ragozását egyes számban:

(nom.	<i>pangoś</i> 'a gomba'	
gen.	<i>pangoñt</i> 'a gombának a'	
ablat.	<i>pangodoñt</i> 'a gombától'	<i>pangoñt éзде</i> 'ua.'
iness.	<i>pangosoñt</i> 'a gombában'	<i>pangoñt ejse</i> 'ua.'
elat.	<i>pangostoñt</i> 'a gombából'	<i>pangoñt ejste</i> 'ua.'
illat.	<i>pangoñteñ</i> 'a gombába'	<i>pangoñt ejs</i> 'ua.'
prolat.	<i>pangovañt</i> 'a gombán végig'	<i>pangoñt ezga</i> 'ua.'
transl.	<i>pangoksoñt</i> 'mint a gomba'	<i>pangoñt ejks</i> 'ua.'
compar.	<i>pangoškañt</i> 'a gomba nagyságú'	<i>pangoñt ejška</i> 'ua.'

A *pangoñt éзде, pangoñt ejse* stb. mai jelentése nem különbözik a használatban, a *pangodoñt*, ill. *pangosoñt* stb. jelentésétől. Az összetett alakok elemi vizsgálatából, másrésztől, közvetlenül kiderül a 'bővelkedő' jelleg, amelyre céloztam: pl. *pangoñt éзде* szó szerint a. m. 'a gombának a magától', *pangoñt ejse* szó szerint a. m. 'a gombának a magában', és így tovább.

Ennek az összetett ragozásnak az esete tehát, úgy látszik, nem tartozik bele az új esetragok létrejöttének abba a jelenségébe, amit az I. fejezetben megvalósulhatónak véltem, tekintetbe véve a minimális jelentésbeli eltérést a hagyományos egyenértékű esetek sorához képest; sokkal inkább egy ösztönös, az utóbbiakra vonatkozó analízis és ugyanakkor erősítési tendenciát mutat.

DANILO GHENO

Rövidítések

- BMNy = BUDENZ J., Moksa- és Erza-mordvin nyelvtan. Budapest, 1876.
 EMSz = ERDŐDI J., Erza-mordvin szövegek. Budapest, 1968. (Finnugor jegyzetek 14.)
 ERSI = M. N. KOLJADENKOV—N. F. CYGANOV, Erzjansko—russkij slovar'. Moskva, 1949.
 Evs = M. E. EVSEV'EV, Osnovy mordovskoj grammatiki. Erzáñ gramatika. Moskva, 1931. (2. kiad.)
 GMJa 1 = A. K. IMJAREKOV, Posleslogi. In: Grammatika mordovskich (mokšanskogo i erzjanskogo) jazykov. Čast' I: Fonetika i morfologija. Saransk, 1962. 337—345.
 MCh = H. PAASONEN: Mordwinische Chrestomathie mit Glossar und grammatikalischem Abriß. 2. Aufl., Helsinki, 1953.
 ML = H. PAASONEN, Mordvinische Lautlehre. Helsingfors, 1903. („Suomalais-Ugrilainen Seuran Toimituksia” (= SUST) 22.)

- MNR = SEBESTYÉN Á., A magyar nyelv névutórendszere. Budapest, 1965.
- MSzFE 1 = LAKÓ GY. (főszerkesztő), A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár. I. köt.: A—Gy. Budapest, 1967.
- MSzFE 2 = LAKÓ GY. (főszerkesztő), A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár. II. köt.: H—M. Budapest, 1971.
- P 1 = H. PAASONEN (gesammelt von), Mordwinische Volksdichtung, hergg. u. übers. von P. RAVILA. I. Band. Helsinki, 1938. (SUST 77.)
- P 2 = H. PAASONEN (gesammelt von), Mordwinische Volksdichtung, hergg. u. übers. von P. RAVILA. II. Band, Helsinki, 1939. (SUST 81.)
- P 2 G = A. GENETZnek a P 2 függelékeként kiadott, 28 erza-mordvin népdalból álló gyűjteménye
- P 3 = H. PAASONEN (gesammelt von), Mordwinische Volksdichtung, hergg. u. übers. von P. RAVILA. III. Band, Helsinki, 1941. (SUST 84)
- RESI = M. N. KOLJADENKOV—N. F. CYGANOV, Russko-erzjanskij slovar'. Moskva, 1948.
- SER = B. A. SEREBRENNIKOV, Istoričeskaja morfologija mordovskich jazykov. Moskva, 1967.
- VMJa 32 = P. S. KUDAEV, K voprosu o poslelogach v mordovskich jazykach. In: Voprosy mordovskogo jazykoznanija. Trudy, vypusk XXXII. Saransk, 1967. 160—177

Aperçu des postpositions en Mordve—Erza

I

La première partie de cet article traite certaines questions surtout théoriques concernant les postpositions mordve-erzas (et parfois les postpositions finno-ougrienne plus généralement). L'auteur détermine d'abord la différence entre la postposition et le suffixe casuel: cette différence est morphologique et sémantique. D'ailleurs, on remarque que dans la langue erza la plupart des postpositions remplace des suffixes de cas inexistant. Il y a, en outre, une différence précise (de fonction syntaxique) entre la postposition et l'adverbe, quoique en erza (de même qu'en hongrois, en finnois etc.) on rencontre des formes telles que: *alo* postp. 'sous', adv. 'dessous'. Le problème de la priorité historique-génétique d'*alo* postp. ou d'*alo* adv. et sim. est assez difficile à résoudre, bien plus, l'auteur essaie de démontrer — même au moyen d'un exemple latin — qu'il est peut-être inutile de poser cette question. Toujours par rapport aux adverbes-postpositions, il faut souligner que ceux-ci en erza (contrairement au hongrois et au finnois) ne se trouvent jamais comme préfixes verbaux.

Dans la langue erza — ainsi qu'en mokcha, en hongrois, en finnois etc. — le plus grand nombre des postpositions est constitué de formes fossilisées flexionnelles de substantifs. Après cette constatation, l'auteur analyse les possibilités pratiques de différenciation en mordve-erza entre une forme normale flexionnelle de substantif et une postposition authentique. Le reste des particules postpositives erzas dérive de pronoms, d'adjectifs, d'adverbes. Parmi les postpositions dérivées de pronoms, on porte une attention particulière à *ejsę* 'dans, en', *ejsę* 'de, hors de', *ejs* 'dans, en (direction →)' etc. En hongrois et en finnois, on rencontre aussi des postpositions basées sur des thèmes verbaux, en erza non.

Encore du point de vue morphologique, les postpositions erzas peuvent se présenter pourvues de suffixes qui logiquement devraient être appliqués au nom précédant: on peut par ex. les pourvoir du suffixe de possessivation rapporté au nom (cf. *šelme ikel de nek* 'de devant nos yeux', litt. 'yeux-de devant nous'). Naturellement une forme comme *ikel de nek* est régulière en erza pour exprimer — suivant une construction caractéristique des langues finno-ougriennes — la connexion pronom personnel ↔ postposition (dans ce cas *ikel de nek* signifie effectivement 'de devant nous'). Ajoutons encore que la postposition erza peut — en jouant un rôle syntaxique singulier — être munie d'un suffixe nommé prédicatif. Par ex. *kudo u da lo ta do* 'vous êtes derrière la maison': *udalotado* propr. 'vous êtes derrière' < *udalo* postp. 'derrière' + *-tado* suff. préd. ind. prés. 2. plur.

La postposition (comme le suggère le mot même) se place d'habitude immédiatement après „son” nom. En erza, cette règle n'est pas toujours observée. Par ex. en poésie:

tetadonzo od čora mejele 'le jeune homme après son père... ', litt. 'après le jeune homme son père'.

Quant à leur rection, un certain nombre de postpositions erzas exige le nominatif-accusatif, d'autres le génitif, et d'autres parfois le nominatif-accusatif parfois le génitif. Uniquement *baška* 'hors qc; sans', *mejle* 'après', *ikele* 'avant' demandent l'ablatif.

II

La deuxième partie de l'article, la plus étendue, renferme la description détaillée de 42 séries de postpositions mordve-erzas, selon le schéma: signification actuelle (en allemand), étymologie, correspondances étymologiques, correspondances sémantiques (en mokcha, en hongrois et en finnois), rection, exemples d'emploi spécifique, emploi adverbial éventuel. Voilà le premier membre enregistré de chaque série de postpositions:

1. *alo* 'sous' (< *al* 'partie inférieure, partie située en bas'); 2. *baška* 'hors qc; sans' (< tat. *baška* 'hors qc' < *baš* 'tête'); 3. *čitesę* 'au bord de' (< *čite* 'bord, périphérie'); 4. *ežde* ~ *ežde* 'de (près)' (< *eš* '[soi-même]'); 5. *ekšę* ~ *ekšę* 'derrière' (< *ekš-e* 'côté à l'ombre de qc, ce qui est derrière'); 6. *ežems* 'au lieu de, à la place de' (< *ežem* 'banc, place [assise]'); 7. *ikele* 'devant, avant' (cf. *ikel-ks* 'partie antérieure' et *ikele* adv. 'en avant, devant'); 8. *jono* 'au/sur le côté' (< *jon* 'côté, partie'); 9. *jožoso* 'tout près, auprès de' (< *jožo* 'surface'); 10. *jutksa* 'entre, parmi, au milieu de' (< *jutk-o* 'intervalle'); 11. *karšo* 'contre, en face de' (< tat. *karšā* 'id. '); 12. *keles* 'partout dans/en' (< *kele* 'largeur, ampleur'); 13. *kece* ~ *kece* 'auprès de, chez' (< *keč* 'main'); 14. *kis* ~ *kisę* 'pour, par' (< *ki* 'voie'); 15. *kofas* 'd'après, selon; en comparaison de; etc.' (? cf. tat. de Kazan' *kürä* 'id. '); 16. *kunškaso* 'au milieu de, au centre de' (< *kunška* 'milieu, centre'); 17. *kuvalt* 'le long de; suivant, d'après; etc.' (cf. *kuval-ks* 'longueur'); 18. *langso* 'sur' (< *lango* 'surface'); 19. *malaso* 'à côté de, près de' (< *mala-* ?, cf. mokcha *mala* adj. 'proche, voisin'); 20. *marto* 'avec' (? < *mar* 'tas, groupe'); 21. *mejle* ~ *mejle* 'après' (< *mej* 'partie postérieure, arrière'); 22. *pačk* ~ *pačka* 'par, à travers' (< *pač-* ou *pačk-* ?); 23. *pele* 'du côté, sur le côté' (< *pel* 'part, côté'); 24. *peška* 'autour de' (< *pit-e* ~ **pet-e* 'clôture, enceinte, enclos'); 25. *pes* 'jusque' (< *pe* 'bout, fin'); 26. *potso* 'dans, à l'intérieur de' (< *pot-mo* 'partie intérieure, intérieur'); 27. *troksa* ~ *troks* 'à travers, en travers de' (< *troks* 'traverse'); 28. *turo* 'environ, à peu près' (< *tur-* ?, cf. mari *tora* adj. 'lointain'); 29. *turtov* 'à, pour, pour le compte de' (< *turt-* ?); 30. *udalo* 'derrière, en arrière de' (cf. *udal-ks* 'partie postérieure' et *udalo* adv. 'en arrière, derrière'); 31. *vakssso* 'à côté de, près, de' (< *vaks* 'empan'); 32.1 *velde* 'au/par le moyen de' (< *vel-* radical signifiant 'dessus') 32.2 *velksse* 'au-dessus de' (< *velks* 'partie supérieure, couverture'); 33. *vids* 'vers, auprès de, jusque' (< *vid-e* adj. 'droit'); 34. *bokas* 'à côté de, jusque' (< *boka* 'flanc, côté' < rus. *bok* 'id. '); 35. *kirda* 'fois' [cf. deux fois] (< **kirda* 'fois'); 36. *kojsę* 'selon' (< *koj* 'usage, habitude'); 37. *kondamo* 'comme, de même que' (< *ko-* radical pronominal de valeur interrogative-relative + d'autres particules ou suffixes); 38. *ladso* ~ *laco* 'comme, à la manière de' (< *lad* 'accord, ordre' < rus. *lad* 'id. '); 39. *pingstę* 'devant, en présence de' (< *ping-e* 'période, temps'); 40. *přaso* 'sur, au sommet de' (< *přa* 'tête'); 41. *sive* 'pour' [toujours dans le syntagme *mežen s i v e* 'pourquoi'] (< ?); 42. *tarkas* 'à la place de, en échange de' (< *tarka* 'place, lieu').

III

La troisième partie, très brève, est consacrée presque entièrement à des considérations relatives à la série des postpositions *ežde*, *ejsę*, *ejsę* etc. Les membres de cette série sont employés surtout en substitution, dans la déclinaison déterminée, des suffixes des cas respectivement, ablatif, inessif, élatif, illatif, prolatif, translatif et comparatif. Selon l'auteur, l'ensemble de nom et *ežde*, *ejsę* etc. représente une sorte de „construction casuelle redondante” (cf. *pangosorit* 'dans le champignon' — *pangorit ejsę* id., mais propr. 'dans le champignon lui-même').

DANILO GHENO

Az osztják személyjelölő szuffixumok történeti áttekintése

0. Az obi-ugor vokalizmus történetének vizsgálata során különleges probléma az osztják magánhangzó-váltakozások, főleg pedig a keleti osztják paradigmatis magánhangzó-váltakozások történeti okainak tisztázása. Mivel a keleti osztják nyelvjárásokból ismert, az igeragozásban és a birtokos személyjelezésben fellépő paradigmatis magánhangzó-váltakozás létrejöttében meghatározó, sőt — az analógiás kiegyenlítődéstől eltekintve — kizárólagos szerepe volt a második (vagy pontosabban: a nem első) szótagi magánhangzó kvantitásának és kvalitásának, szükségesnek láttam ezzel a kérdéssel behatóbban foglalkozni. Különösen a birtokos személyjelek magánhangzó-eleme, előhangzója játszott ebben főszerepet, amint korábban rámutattam (Az osztják magánhangzó-váltakozások koráról és keletkezéséről. NyK 75: 301—18, Obi-ugor alaktani kérdések és hangtörténeti tanulságaik. NyK 75: 365—73). Mondanivalóm igazolására igyekeztem rekonstruálni a személyjelölő morfémákat, de nem remélhettem akkor a személyjelölés bonyolult kérdéskörének teljes történeti felderítését az obi-ugor nyelvek egyikében vagy másikában, vagy éppen mindkettőben. Tudva, hogy e téren akkor még számos kérdést hagytam megválaszolatlanul, szükségesnek láttam, hogy a finnugor vokalizmuselméletek hitelessége szempontjából perdöntő keleti osztják paradigmatis magánhangzó-váltakozások koráról és keletkezéséről adott magyarázatom morfológiai vonatkozásait részletekbe menően kidolgozzam, ezáltal kívánva hangtörténeti stúdiumaim eredményeit történeti alaktani megállapításokkal szilárdabb alapokra helyezni. Az egyoldalú hangtani, hangtörténeti vizsgálatok nem feltétlenül hozzák meg a várt eredményt, sőt zsákutcába is vezethetik a kutatót, amint éppen az osztják magánhangzó-váltakozások önmagukban való szemlélete STEINITZet is arra készítette, hogy visszavetítse a váltakozásokat, egész rendszerüket a finnugor alapnyelv korába. Éppen ezért alighanem egyetérthetünk azzal a megállapítással, hogy „... a hangváltázásokra vonatkozó összehasonlítást mindig morfológiai megfigyeléseknek kell segíteniük” (FERDINAND DE SAUSSURE, Bevezetés az általános nyelvészetbe. Budapest, 1967. 271). Hasonlóan vélekedtek későbbi kutatók is, amint erről RAIMO ANTILA megemlékezik (I. Uusimman äännehistorian suunnasta ja luonteesta. Turun Yliopiston Fonetikan laitoksen julkaisuja N:o 5. Turku, 1969. 13, 14, 15, 16—9, 24). Egyébként e téma kidolgozásának hasznát az első szótagi vokalizmusra vonatkozó némely megállapítások bizonyításán és a hangtörténeti tanulmányok morfológiai tanulságain túlmenően még abban is látom, hogy a nem első szótagi vokalizmus sok részletkérdésének a tisztázását is elősegíti, sőt mi több: megköveteli.

0.1. Az alábbiakban operálni kívánok mindazon osztják nyelvjárásokkal, amelyekből használható mennyiségű, eléggé megbízható és munkámhoz

szükségesnek vélt anyag áll rendelkezésre. Az alanti felsorolásban a nyelvjárás rövidítése után közlöm, mely munkákból merítettem a szükséges információkat és ezen munkák alkalmilag, a lentebb következő morfématablázatokban gyakorlati okokból használt rövidítéseit.

V: K. F. KARJALAINEN, *Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten*. MSFOu. 128. Helsinki, 1964. [= K], Н. И. Терешкин, *Очерки диалектов хантыйского языка. Часть первая. Ваховский диалект*. Москва—Ленинград, 1961. [= T, ill. Očerki], GÜLYA JÁNOS, *Eastern Ostyak Chrestomathy*. UAS 51. Bloomington — The Hague, 1966. [= G, ill. East-OstyChr.]

Vj.: KARJALAINEN: i. m.

Trj.: KARJALAINEN: i. m.

J: H. PAASONEN, *Ostjakische grammatikalische Aufzeichnungen nach den Dialekten an der Konda und am Jugan*. JSFOu. 66/2. Helsinki, 1965. [= P]

Szur.: M. A. CASTRÉN, *Versuch einer ostjakischen Sprachlehre nebst kurzem Wörterverzeichnis*. Nordische Reisen und Forschungen. Zweite verbesserte Auflage. St. Petersburg, 1858—Leipzig, 1969. [= C]

Szal.: W. STEINITZ, *Die objektive Konjugation des Ostjakischen*. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 30 (1938): 680—99. [= St.]

DN: KARJALAINEN: i. m.

Kr.: KARJALAINEN: i. m.

DT: KARJALAINEN: i. m.

C: KARJALAINEN: i. m.

Ko.: PAASONEN: i. m.

Ni.: KARJALAINEN: i. m.

Ser.: W. STEINITZ, *Ostjakische Grammatik und Chrestomathie mit Wörterverzeichnis*. Zweite verbesserte Auflage. Leipzig, 1950. [= St., ill. OstjChr.²]

KO (= közép-obi \approx Ser., részben Ni.): Н. И. Терешкин, *Хантыйский язык. Языки народов СССР. III. Финно-угорские и самодийские языки*. Москва, 1966. 319—41. [= T], П. К. Животиков, *Очерки грамматики хантыйского языка (средне-обский диалект)*. Под редакцией Ю. Н. Русской. На правах рукописи. Издание Окружной комиссии по разработке литературного хантыйского языка при Исполкоме ханты-мансийского совета депутатов трудящихся Омской области. Ханты-Мансийск, 1942. [= Ž]

Kaz.: KARJALAINEN: i. m. [= K], STEINITZ, *Die objektive Konjugation ...* [= St.], RÉDEI KÁROLY, *Nord-ostjakische Texte (Kazym-Dialekt) mit Skizze der Grammatik*. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-historische Klasse. Dritte Folge. Nr. 71. Göttingen, 1968. [= R, ill. Kazym-Dialekt]

Szin.: W. STEINITZ, *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen und Texte mit Übersetzungen*. ÖEST 31. Tartu, 1939. [= St., ill. OVE]

M: RÉDEI KÁROLY, *Északi-osztják nyelvtan*. NyttudÉrt. 31. Budapest, 1961. [= R, ill. ÉOszjtNyt.]

O: KARJALAINEN: i. m. [= K], STEINITZ *kézírtos nyelvtani feljegyzései* (Berlin) [= St.]

I. Az őosztják személyjelölő kötött morfémák^{1, 2} és mai nyelvjárási fejleményeik (az 1—18. táblázatokban bemutatva).

¹ Az alábbiakban óvakodni fogok az olyan triviális megállapítások közlésétől, mint pl. „az egyes számú 1. személyű igerag *m*-je a megfelelő személyes névmás agglutínációja révén keletkezett”, noha időnként megeshet, hogy utalni kényszerülök effélékre.

² Az elkövetkezendőkben a palato-veláris illeszkedésben résztvevő morfémák váltakozó magánhangzó-elemét mindig a palatális párral szimbolizálom, tehát: *i* = *ĩ*, *ĕ*, *ä* = *ä̃*, *a* stb.

Az osztják nyelvjárások személyjelölő szuffixumai

1. V	e o n j				d e e l p x				
	ind	d e t			n u m s g			num du	num pl
		obj sg	obj du	obj pl	msh-s tő		mgh-s tő		
					rokonság- nevek	egyéb			
sg 1	əm	im	əyl-äm	l-äm	əm	əm, äm, im	m	əyl-äm	l-äm
2	ən ¹ , wən ²	in	än	än		ən, än, in	n	än	än
3	ø, wəl, ³ iyən/äyən ⁴	(ə)tə	ø	K G ø, G T lə		əl	l ⁵ , əl ⁶	ø	K ø, G T lə
du 1	əmən	imən	ämən	ämən		əmən	mən	ämən	ämən
2	ətən	ətən	in	in		ətən	tən	in	in
3	əyən	ətən	in	in		ətən	tən	in	in
pl 1	öy	üy	K öy, G T öy	K öy, G T öy		öy	üy, ⁷ öy ⁸	K öy, G T öy	K öy, G T öy
2	ətöy	ətən	in	in		ətən	tən	in	in
3	wəlt ⁹ t,	il	äl	äl		K il, G T təl	K jil, G T təl	äl	äl
	K 125—30 G 106—8 T 84—5	K 139—41, 144—5 G 116—8 T 86	K 133—4 G 116—8 T 86	K 133—4 G 116—8 T 86	KT 145 G 61	K 105—8 KT passim G 58—63 T 33	K 105—8 G 58—63 T 33		

¹ A jelen idő kivételével mindenütt.

² Csak jelen időben.

³ Csak jelen időben.

⁴ Csak az időjel nélküli múlt időben.

⁵ Az -i tövek után; az -ä tövek után (KARJALAINEN, GULYA).

⁶ Az -ä tövek mássalhangzós alternánsa után (TERƏŠKIN).

⁷ Az -i tövek mássalhangzós alternánsa után (KARJALAINEN, GULYA).

⁸ Az -ä tövek mássalhangzós alternánsa után (TERƏŠKIN).

⁹ Csak jelen időben.

2. Vj.

2. Vj.	c o n j				d e c l p x				
	ind	d e t			n u m s g			num du	num pl
		obj sg	obj du	obj pl	msh-s tő		mgh-s tő		
					rokonság- nevek	egyéb			
sg 1	əm	im	əyl-ām	l-ām	əm	əm, ām, im	m	əyl-ām	l-ām
2	ən ¹ wən ²	in	ān	ān		ən, ān, in	n	ān	ān
3	∅, wəl ³ iyən/āyən ⁴	tə	∅	K St. əl, tā		əl	l	∅	əl
du 1	əmən	imən	āmən	āmən		əmən	mən	āmən	āmən
2	ətən	ətən	in	in		ətən	tən	in	in
3	əkən	ətən	in	in		ətən	tən	in	in
pl 1	əw	iw	őw	őw		əw	w ⁵ , őw ⁶	őw	őw
2	ətəy	ətən	in	in		ətən	tən	in	in
3	t, wəlt ⁷	il	āl	āl		il	jil	āl	āl
	K 174— 200	K 183—98	K 183—6	St. 689	KT 145	K 154—7			

¹ A jelen idő kivételével mindenütt.² Csak jelen időben.³ Csak jelen időben.⁴ Csak az időjel nélkül múlt időben.⁵ Az -i tövek után.⁶ Az *-ä tövek mássalhangzós alternánsa után.⁷ Csak jelen időben.

3. Trj.

3. Trj.	c o n j				d e c l p x					
	ind	d e t			n u m s g			num du	num pl	
		obj sg	obj du	obj pl	msh-s tő		mgh-s tő			
					rokonság- nevek	egyéb				
sg 1	əm	em	ɣəΛ-əm	Λ-əm	əm	əm, əm, em	em ¹ , əm ²	ɣəΛ-əm	Λ-əm	
2	ən	e	ă	ă		ən, ă, e	e ¹ , ă ²	ă	ă	
3	ø	təɣ	ø	ø		əΛ	iΛ ¹ , ăΛ ²	ø	Λ	
du 1	əmən	təmən	əmən	əmən		mən	imən ¹ , ămən ²	əmən	əmən	
2	ətən	tən	ən	ən		in	in ³	ən	ən	
3	əɣən	tən	ən	ən		in	in ³	ən	ən	
pl 1	əɣ _o , ɔ̯ɣ	təɣ _o , tɔ̯ɣ	əɣ _o	əɣ _o		əɣ _o , ɔ̯ɣ	iɣ ¹ , ăɣ ²	əɣ _o , ɔ̯ɣ	əɣ _o , ɔ̯ɣ	
2	təɣ	tən	ən	ən		in	in ³	ən	ən	
3	ət (iΛ)	iΛ	ăΛ	ăΛ		iΛ	iΛ ³	ăΛ	ăΛ	
	K 268—81 (279)	K 272—80	K 272—3		KT 145	K 232—5				

¹ Az *-i* tövek mássalhangzós alternánása után.² Az *(*-ä >)-ə* tövek mássalhangzós alternánása után.³ A mássalhangzós tőalternáns után.

4. J	c o n j				d e c l p x				
	ind	d e t			n u m s g			num du	num pl
		obj sg	obj du	obj pl	msh-s tő		mgh-s tő ¹		
					rokonság- nevek	egyéb			
sg 1	əm	em	ɣəʌ-əm	ʌ-əm	əm	əm, əm, em	em	ɣəʌ-əm	ʌ-əm
2	ən	e	ä	ä	ən	ən, ä, e	e	ä	ä
3	∅	(ə)təɣ	∅	(ə)ʌ	əʌ	əʌ	iʌ	∅	ʌ
du 1	əmən	ətəmən	əmən	əmən	mən	mən	imən	əmən	əmən
2	ətən	ətən	ən	ən	in	in	in	ən	ən
3	əɣən	ətən	ən	ən	in	in	in	ən	ən
pl 1	əw, ɔw	ətɔw	ɔw	ɔw	əw, ɔw	əw, ɔw	ew	əw, ɔw	əw, ɔw
2	ətəɣ	ətən	ən	ən	in	in	in	ən	ən
3	ət	iʌ	äʌ	äʌ	iʌ	iʌ	iʌ	äʌ	äʌ
	P 90—1	P 91			P 75—6	P 73—7	P 74	P 73—7	

¹ Az *-i tövek mássalhangzós alternánása után (PAASONEN az [-ä- ~]-ə [< *-ä] töre nem közölt paradigmát).

7. DN	c o n j								d e c l p x					
	váltakozó tövek				nem vált. tövek				num sg			num du	num pl	
	intr		tr		intr		tr		msh-s tő					
	prs	prt	prs	prt	prs	prt	prs	prt	rokon-ság-nevek	egyéb	mgh-s tő			
sg 1	əm		em		ám əm		em			əm,em ám		em	æt- ám	t-ám
2	ən		en		án ən		en			en		en	án	án
3	Ø ot		at		Ø ot		at			at		et	át	át
du 1	mən		emən		mən		emən			emən		emən	emən	emən, əmən
2	tən		esən		tən		esən			esən		esən	ətən	esən, tən
3	χən		esən		χən		esən			esən		esən	ətən	esən, tən
pl 1	əw		ew		əw		ew			əw,ew		ew	əw	əw
2	tə		esə, etə, esən		tə		esə			esən		esən	esən, ətən	esən, tən
3	ət		et		ət		et			et		et	át	át
	K 19		K 22, 23		K 17—20		K 19			K 4—6 KT passim				

8. DT	c o n j				d e c l p x				
	intr		tr		num sg			num du	num pl
					msh-s tő				
	prs	prt	prs	prt	rokon- ság- nevek	egyéb	mgh-s tő		
sg 1			ám, em	əm, em		əm, ám, em	em	χət-ám	t-ám
2			án, en	ən, en		ən, án, en	en	án	án
3			Ø, at	ot, at		at	et	át	át
du 1			əmən, emən	mən, emən		emən	emən	mən	mən
2			ətən, esən	tən, esən		esən	esən	ən	ən
3			əχən, esən	χən, esən		esən	esən	ən	ən
1			əw, ew	əw, ew		ew	ew	əw	əw
2			ətə, esən	tə, esən		esən	esən	ən	ən
3			ət, et	ət, et		et	et	át	át
			K 41			K 32—3 KT passim	K 32	K 32—3	

9. Ko.	c o n j					d e c l p x						
	i n d				d e t			n u m s g			num du	num pl
	vált. tő		nem vált. tő		obj sg	obj du	obj pl	msh-s tő		mgh-s tő		
	prs	prt	prs	prt				rokonság- nevek	egyéb			
sg 1	əm		ám əm		em	enət-ám	em-ət	əm	em	em	ɣət- nət-}ám	t-ám
2	ən		án ən		en	án	en-ət	ən	en	en	án	án
3	ø ot		ø ot		ət	= obj sg		ət	ət	it ¹ , et ²	át	át
du 1	mən		mən		emən	əmən	} = obj sg	emən	emən	emən	əmən	əmən
2	tən		tən		etən	ən		etən	etən	etən	ən	ən
3	tən xən		tən nən		etən	ən		etən	etən	etən	ən	ən
pl 1	əw		əw		ew	} = obj sg	ew-ət	ew	ew	ew	əw	əw
2	tə		tə		etən		} = obj sg	etən	etən	etən	ən	ən
3	ət		ət		et			et	et	et	át	át
	P 46		43—5		44—6	44—5		15	14—7	14, 16	14—7	

¹ Ősosztják *-i tő után.

² Ősosztják *-ay tő után.

10. Kr.	e o n j						d e e l p x					
	i n d				d e t			n u m s g			num du	num pl
	vált. tő		nem vált. tő		obj sg	obj du	obj pl	msh-s tő		mgh-s tő		
	prs	prt	prs	prt				rokon-ság-nevek	egyéb			
sg 1	əm		əm əm		em	enət-əm,	et-əm, em-ət	əm	em, əm	em	enət-əm	t-əm
2	ən		ən ən		en	ən	et-ən, en-ət	ən	en	en	ən	ən
3	ø ot		ø ot		ət	ăt	= ? obj sg	ət	ət	it	ăt	ăt
du 1	mən		mən		emən			emən	emən	emən	əmən	əmən
2	tən		tən		etən			etən	etən	etən	ən	ən
3	nen		nen		etən			etən	etən	etən	ən	ən
pl 1	əw		əw		ew			ew	ew	ew	əw	əw
2	tə		tə		etə			etən	etən	etən	ən	ən
3	ət		ət		et			et	et	et	ăt	ăt
	K 85, 92		K 82, 90—3		K 90—4	K 88—9		K 72	K 70—2 KT pas-sim	K 71	K 70 2	

11. C	c o n j					d e c l p x						
	i n d				d e t			n u m s g			num du	num pl
	vált. tő		nem vált. tő		obj sg	obj du	obj pl	msh-s tő		mgh-s tő		
	prs	prt	prs	prt				rokon-ságnevek	egyéb			
sg 1	əm		ám, əm əm		em	exət-ám, em-xən	em-at	əm	em	em	kət- xət-}ám	t-ám
2	ən		án, ən ən		en	exət-án, en-xən	en-at	ən	en	en	án	án
3	ø ot		ø ot		ət				ət	et	át	át
du 1	mən		mən		emən				emən	emən	əməən	əməən
2	tən		tən		etən				etən	etən	ən	ən
3	kən xən		kən, xən xən		etən				etən	etən	ən	ən
pl 1	əw		əw		ew				ew	ew	əw	əw
2	tə		tə		etə				etə, etən	etə	ən	ən
3	ət		ət		et				et	et	át (ən)	át
	K 54, 59		55, 58, 60, 62		58—61	57		47	46—7	47	46—7	

12. Ni.	c o n j			d e c l p x			
	ind	d e t		n u m s g		num du	num pl
		obj sg	obj du/pl	rokon- ságnevek	egyéb		
sg 1	əm	em	t-am	əm	em	ɲət-am	t-am
	ən	en	an	ən	en	an	an
	ø ¹ , əl ² mat	te	e	ət	ət, et ⁴	ø	at
du 1	mən	emən	əmən	emən	emən	əmən	əmən
	tən	etən, tən	ən	etən	etən	ən	ən
	ɲən	etən, tən	ən	etən	etən	ən	ən
pl 1	əw	ew	əw	ew	ew	əw	əw
	tə	etən,	ən	etən	etən	ən	ən
	ət, met ³	(tə)met ³ , et	at	et	et	ø	at
K 304—6		306		300—1		300	

¹ A váltakozó tövek után, jelen időben.² Múlt időben.³ A nem váltakozó tövek után, jelen időben.⁴ Az -ə-s fő mássalhangzós alternánsa után.

13. Ser.	c o n j			d e c l p x				
	i n d	d e t		n u m s g			num du	num pl
		obj sg	obj du/pl	msh-s tő		-ə tő		
				rokon- ságsnevek	egyéb			
sg 1	əm	em	(ə)t- ¹ ət- ² } am	əm	em	em	ɲet-am	t-am
2	ən	en	an	ən	en	en	an	an
3	ø, əl ³	te	e		ət, əl ⁴	et	ø	at
du 1	mən ¹ amən ²	emən	amən		emən	emən	amən	amən
2	tən ¹ ətən ²	tən	ən		ən	en	ən	ən
3	ɲən ¹ aɲən ²	tən	ən		ən	en	ən	ən
pl 1	əw	ew	əw		ew	ew	əw	əw
2	tən, ¹ ətən ²	tən	ən		ən	en	ən	ən
3	ət	et	at		et	et	at	at
	St. 70—2	76		55	55—7	57	55, 57	

¹ A váltakozó tövek után.² A -t tövű igék jelen idejében.³ A nem váltakozó tövek után.⁴ A -t tövek után.

14. KO	c o n j			d e c l p x			
	ind	d e t		n u m s g		num du	num pl
		obj sg	obj du/pl	rokon-ság-nevek	egyéb		
sg 1	əm	em	(ə)t-am		em	ɲət-am	t-am
a2	ən	en	(ə)t-an		en	an	an
3	∅, ³ ət ¹ , (Ž mat ²)	te, ³ atte ⁴	t-e, ³ ətt-e ⁴		ət, et ⁵	∅	at
du 1	mən ³ , amən ⁴	emən	(ə)t-amən		emən	amən	amən
2	tən, ³ əten ⁴	tən, ³ əttən ⁴	t-ən, ³ ətt-ən ⁴		ən	ən	ən
3	ɲən, ³ aɲən	tən, ³ əttən ⁴	t-ən, ³ ətt-ən ⁴		ən	T Ž ən Ž ∅, at	ən
pl 1	əw	ew	t-əw		ew	əw	əw
2	tə ^{3,4} , tən ⁴	tən ³ , əttən ⁴	t-ən, ³ tt-ən ⁴		ən	ən	ən
3	ət ¹ , (Ž met ²)	et	t-at, ³ ətt-at ⁴		et	at	at
	T 330-1 Ž 77-9	T 330-1 Ž 84-5	T 330-2 Ž 85		T 324-5 Ž 51-2	T 324-5 Ž 53-5	T 324-5 Ž 55-7

¹ A nem váltakozó tövek után, jelen időben.³ A váltakozó tövek után.² Múlt időben.⁴ A nem váltakozó tövek után.⁵ Az -ə-s fő mássalhangzós alternánsa után.

15. Kaz.	c o n j			d e c l p x				
	ind	d e t		n u m s g			num du	num pl
		obj sg	obj du/pl	msh-s tő		-i tő		
				rokon-ság-nevek	egyéb			
sg 1	əm	em	A- əAA.1 } am	əm	em	em	ηəA-am	A-am
2	ən	en	an	ən	en	en	an	an
3	∅	ae	e		eA	eA	∅	aA
du 1	mən	emən	K emən, St. R əməən		emən	emən	mən	əmən,
2	tən	Aən	ən		ən	en	ən	ən
3	ηən	Aən	ən		ən	en	K ∅, St. R ən	ən
pl 1	əw	K St. ew, R Aew	əw		ew	ew	əw	əw
2	t̪	Aən	ən		ən	en	ən	ən
3	ət	K St. eA, R AeA	aA		eA	eA	nK ∅, St. R aA	aA
	K320-3, St. 682, R 23-7	K322-3, St. 682, R 29-30		R 19.	K311-2 St. 682, R 16-8	K 311, R 17-8	K 311-2, St. 682, R 16-8	

¹ A nem váltakozó tövek után RÉDEI anyagában.

16.Szin.	c o n j			d e c l p x				
	ind	d e t		n u m s g			num du	num pl
		obj sg	obj du/pl	msh-s tő		-i tő		
				rokon-ság-nevek	egyéb			
sg 1	əm	em	$\left. \begin{smallmatrix} l^{-1} \\ all^{-1} \end{smallmatrix} \right\} am$	əm	em	em	ηəl-am	l-am
2	ən	en	an	ən	en	en	an	an
3	∅	(ə)l ² , all ³	ı		əl	el	al	al
du 1	mən	emən	(ə)mən		emən	emən	mən	əmən
2	tən	lən	ən		ən	an	ən	ən
3	ηən, tən	lən	ən		ən	an	al, ən	ən
pl 1	əw	ew	əw		ew	ew	əw	əw
2	tı	lən	ən		ən	an	ən	ən
3	ət	el	al		el	el	al	al
	St. 44—5	47		42	40—1	41	40—1	

¹ A nem váltakozó tövek után szabad alternációban, kivéve a du 1 személyt.

² Előhangzó nélkül a váltakozó tövek után, előhangzóval a nem váltakozó tövek után (1. még a 3. jegyzetet!).

³ A nem váltakozó tövek után az əl-vel szabad alternációban.

17. M	c o n j			d e c l p x				
	ind	d e t		n u m s g			num du	num pl
		obj sg	obj du/pl	msh-s tő		-i tő		
				rokon-ság-nevek	egyéb			
sg 1	əm	em	$\left. \begin{smallmatrix} -1 \\ \text{all}^{-2} \end{smallmatrix} \right\} am$	əm	em	em	ηəl-am	l-am
2	ən	en	an	ən	en	en	an	an
3	∅	$l\tilde{x}^1, \\ \text{all}\tilde{x}^2$	ĩ		əl	el	al	al
du 1	$\eta\tilde{a}n^1, \\ am\tilde{a}n^2$	emən	amən		emən	emən	amən	amən
2	tən	$l\tilde{a}n^1, \\ \text{all}\tilde{a}n^2$	ən		ən	an	ən	ən
3	$t\tilde{a}n \sim \eta\tilde{a}n^1, \\ a\eta\tilde{a}n^2$	$l\tilde{a}n^1, \\ \text{all}\tilde{a}n^2$	ən		ən	an	ən	ən
pl 1	əw	ew (lew)	əw		ew	ew	əw	əw
2	tĩ	$l\tilde{a}n^1, \\ \text{all}\tilde{a}n^2$	ən		ən	an	ən	ən
3	ət	el (lel)	al		el	el	al	al
	R 25–30	31–2	31–3	19	15–8	17	15–8	

¹ A váltakozó tövek után.

² A nem váltakozó tövek után.

18. O	c o n j				d e c l p x				
	ind	d e t			n u m s g			num du	num pl
		obj sg	obj du	obj pl	msh-s tő		-i tő		
					rokonság- nevek	egyéb			
sg 1	əm	em	ηil-am	l-am	əm	ám, ¹ əm ²	em	ηil-ám	l-ám
2	ən	en	ηil-an	an	ən	án, ¹ ən ²	en	án	án
3	∅	li	li (ηəl-i)	i	əl	əl	el	ál	ál
du 1	mən	emən	ηil-mən	mən	mən	mən	emən	əmən	əmən
2	tən	tən			ən	ən	án	ən	ən
3	ηən	K ST. ηən, lən	lən		ən	ən	án	ən	ən
pl 1	əw	ew	ηil-əw	əw		əw		əw	əw
2	ti	ti				ən		ən	ən
3	ət	ət	ηil-al	al		el, ¹ əl ²		ál	ál
	K 337—8		ST.		K 333	K 332—4	K 333	K 332—4	

¹ A csak mássalhangzós tőalternánssal rendelkező tövek után.

² Az -ā ~ -aj- tövek hosszabb tőalternánsa után.

1.1.1. Alanyi igeragozás (= conj ind)

sg 1 *əm*2 *ən*3 *ø*du 1 *(ə)mən*2 *(ə)tən*3 *(ə)γən*pl 1 *ōγ*2 *(ə)təγ*3 *ət*

A vagylagosan *ə-t tartalmazó morféma testesebb alternánsa a mássalhangzó-kapcsolatra végződő tövekhez járulhatott kötelező jelleggel, az egy mássalhangzóra végződőkhöz csak fakultatíve, míg a rövidebb alternáns az utóbb említett típusú igetövekhez kapcsolódhatott.

1.1.1.1. sg 1 **əm*

A keleti és északi nyelvjárásokban, amelyekben megmaradt az alanyi és a tárgyas igeragozás eredeti alaktani különbsége, változatlan.

1.1.1.2. sg 2 **ən*

L. 1.1.1.1.

1.1.1.3. sg 3 **ø*

Változatlanul *ø* a személyrag a keleti és az északi nyelvjárásokban a legtöbb igealakban. Az egyes nyelvjárásokban bekövetkezett kisebb-nagyobb mérvű újításokról alábbi észrevételeim adnak számot:

a) A VVj. nyelvjárások jelen idejű, egyes számú 3. személyű igealakjában közvetlenül az igető mögött *wəl* ~ *pəl* komplexum található. Ebben az *əl* nyilván a jelen idő jelével azonos, a *-w-* ~ *-p-* elemben pedig az osztjában oly gyakori *-p* (vagy *-p*-vel alakult) képzőt (l. SAUER, Nombild. 57–86) látom, amelynek finn megfelelője, a *-pa* ~ *-pä*, (COLLINDER, CompGr. 270) ugyancsak verbum finitum építőkövévé lett (l. HAKULINEN, SKRK³ 164, 204). A *wəl* ~ *pəl* *əl* eleme alighanem kapcsolatot sejtetett a megfelelő számú és személyű tárgyas igeraggal és birtokos személyjellel, s az eredeti időjel-funkció a *-w-* ~ *-p*-re ruházódva a sg 2 személyben egy *wən* ~ *pən* komplexum meghonosodását s az eredetibb *(ə)lən* (= *(ə)l-ən*) kiszorulását eredményezte. (A *-w-* ~ *-p-* váltakozás feltételét l. TERĚŠKIN, Očerki 24, GULYA, EastOsty-Chr. 105.)

b) Ugyancsak a VVj. nyelvjárásokban a *ø* jeles múlt időben *iyən*, ritkábban *äγən* morféma szerepel. Ennek eredete, mibenléte teljesen homályos előttem, egy dolog biztos: összetett morféma.

c) A déli nyelvjárásokban a (DN: intranzitív, DT: tranzitív, Ko.Kr. C: indeterminált ragozású) múlt idejű igealakokban *ot* morfémat találunk, amelynek eredetét nem is sejtem, de MUNKÁCSI véleményét (NyK 28: 6), mely szerint e végződés a létigével lenne azonos, nem látom elfogadhatónak (l. még 7.2.). (A déli nyelvjárásokban az igeragozás rendszerében, ill. az igealakok szerkesztési elvében bekövetkezett változásokat l. 7.1., 7.2.)

d) A Ni.-ban és az *s*-es praeteritumban a KO-ban múlt időben bukkan elő a személyrag harmadik alternánsa, a *mat*. Ez voltaképpen a participium praeteriti képzőjének és az egyes számú 3. személyre utaló névmási elemnek az összetétele, amely a múlt idejű melléknévi igenévben jött létre. A birtokos személyjeles melléknévi igenév a verbum finitum funkciójára szert téve szorította ki innét az eredeti igealakot. Ezt bizonyítja még a Ser. (OstjChr.²

69—70) és a Kaz. (MSFOu. 128: 320, 321) nyelvjárás is, amelyekben az eredeti verbum finitumokkal együtt minden számban és személyben verbum finitum funkcióban előfordulnak a birtokos személyjeles igenevek, pl. Kaz. *mānas* ~ *mānma* ['er ging']. — Vö. még 1.1.1.9. „e”.

e) A meglehetősen szűkös anyagot tartalmazó nyelvtani feljegyzésekből az látszik, hogy a *θ* mellett van a személyragnak egy *əl* alternánsa is a Ni. KO nyelvjárásokban a nem váltakozó tőtípusú igék jelen idejében. A Ser. nyelvjárásban a *t* tövű igék jelen idejű sg 3 alakjában ugyancsak *əl* morféma használatos. Egy ugyanilyen *əl*-lel találkozunk a decl px | num sg | sg 3-ban is (l. 1.2.1.3.). Úgy gondolom, hogy a birtokos személyjelzésben jött létre az *əl* s onnét került át az igeragozásba. Kialakulásának magyarázata a nyugati nyelvjárások egy tekintélyes részére jellemző **l > t* fejlődésen alapul. A *t*-re és *l*-re végződő igékben (és főnevekben) a személymorféma sorsa így alakult volna: **t + *əθ*, **l + *əθ > *tal*, **ləl > *tat > *t > t*, tehát voltaképpen egy hangtörténeti esemény következtében az eredetileg szuffigált szóalakokban egybeesett volna bázisával, h a éppen a (**t*, **l >*) *t* tövű igék (és főnevek) ezen alakjában egy, lényegében disszimilációra visszavezethető konzervativizmus az e nyelvjárásokban szokatlan hangképviselet révén meg nem őrizte volna a morféma korábbi hangalakját. A Ni. és a KO nyelvjárásokban nemcsak a *t* tövű igék jelen idejében eresztett gyökeret, hanem az igető + időjel (*t < əl*) komplexumhoz hozzájárult a tőtípustól függetlenül minden ige jelen idejében: **mənal > *mānal > *mānat > *mānt*, + **əl > māntal* 'megy'.

1.1.1.4. du 1 **(ə)mən*

Lényegében változatlanul őrzik a mai nyelvjárások, mindössze a Ser. KO M dialektusokban találkozunk némi újítással: míg a váltakozó tőtípusú igékhez a rag *mən* alternánsa járul, a többihez *amən*. Ez utóbbi az ősosztják, ill. a többi nyelvjárás előhangzós *əmən* alternánsának felel meg, a előhangzója másodlagos (vö. még 1.1.1.6.).

1.1.1.5. du 2 **(ə)tən*

Nagyjából változatlanul megőrződött a mai nyelvjárásokban. A Ser. KO-ban a *tən* a váltakozó, az *ətən* a nem váltakozó típusú igékhez járul. (Vö. még 1.1.1.8.)

1.1.1.6. du 3 **(ə)γən*

Az alább részletezendő, kisebb hangtani módosulásoktól eltekintve változatlanul őrződött meg:

a) A Ser. KO M-ban a váltakozó tövekhez *γən*, a nem váltakozókhoz *aγən* alakban járul (vö. 1.1.1.4.).

b) A **γ > η* változás a következő mássalhangzó, az *n* asszimilációs hatására következett be. Ugyanezt tapasztaljuk az abszolút főnévragozás dualisi **γən > ηən* jelében (és ennek analógiájára a dualis birtok **γəl > ηəl*, *ηət* stb. jelében), a **γən* hangsort tartalmazott névszók északi osztják (és északi vogul) képviselőiben is: *ηən*. (Esetleg másképp, vö. STEINITZ, FgrKons. 33.)

c) A Ko. Szin. M nyelvjárásokban a du 3 *(ə)γən* folytatója mellett *tən* ragot is találunk e személyben, amely a du 2-ből nyomult be ide. Ez esetben az átadás iránya fordított volt, mint a conj det | obj sg sorban, ahol a du 3 ragja került át a du 2-be (l. 1.1.3.1.5.).

1.1.1.7. pl. 1 **ōγ*

Változatlan formában csak a V őrzi, a Vj. Szal. és a nyugati nyelvjárásokban a magánhangzó *ə*-vé delabializálódott (az északiak egy részében fonetikai realizációja ma is labiális hang: *ū*), miközben **γ > w*. A Trj.-ban és J-ban

fakultative jelentkezik az *a* és az *o* a rákövetkező mássalhangzó részleges (Trj.) vagy teljes (J) labializálásával.

Nem első szótagban csak a többes számú 1. személyű igei személyragban és birtokos személyjelben kell labiális magánhangzót (**ō*/**ō*, **ū*/**u*, **ō*/**o*) rekonstruálnunk. E morfémanak eme vonása szerintem legalább obi-ugor kori; pontos megfelelője a vog. *aw* (< szintén **ō*γ).

1.1.1.8. pl. 2 **(a)taγ*

a) A VVj. Trj. J Szur. nyelvjárásokban a *γ megőrződött, míg a Szal. DN Ko. Kr. C Ni. Ser. KO Kaz. Szin. M O dialektusokban — akárcsak a többi, *γ-re végződő, záró helyzetű toldalékmorfémában — eltűnt, s így ezekben a mai képviselők: Szal. DN Ko. Kr. C Ni. Ser. KO -*ta*, Kaz. Szin. M -*ti*, O -*ti*. Megjegyzés: A γ a V-ben is meggyengült az imperativus személyragjában (l. GULYA, EastOstyChr. 119, jegyzet, vö. még TERÉŠKIN, Očerki 90), bár itt a conj det | obj sg | pl 2-ről van szó, de azért láttam szükségesnek itt megemlékezni róla, mert a conj ind sorból került át a conj det-be.

b) A KO nyelvjárásban az eredetibb *ta* mellett használatos a du 2-ből származó *tan* is, a Ser.-ban pedig csak ez utóbbi van adatolva.

A du 2 **(a)tan* és a pl 2 **(a)taγ* személyragok *t*-je bizonyítja, hogy az *n* kezdetű, 2. személyű névmást megelőzőben az obi-ugor nyelvek életének egy korai szakaszában a *t* kezdetű 2. személyű névmás szintén ismert volt. Mivel mindkét obi-ugor nyelvben sg 2-ben *n* elemű a személyrag, arra gondolhatunk, hogy az újabb keletű, *n* kezdetű névmás talán az egyes számban honosodott meg először, majd agglutinálódva kiszorította onnan a korábbi, *t* kezdetű névmásból agglutinálódott személyragot. Az újabb, *n* kezdetű névmás továbbterjedt a többi (du és pl) számba a régebbinek a rovására, amelynek kövületként fennmaradt emléke az alanyi ragozás du 2 és pl 2 személyű *t*-s személyragja. Az őssztyák nyelvi egység felbomlását követően a kialakuló nyelvjárássok némelyikében újra életre kelt e *t* elemű szuffixum: átkerült a tárgyas ragozás megfelelő személyeibe, majd ott — a mutató névmási eredetű, a conj det | obj sg | sg 3-ban használatos *ta*, *taγ* személyrag által megerősítve — analógiás, másodlagos, egyes számú tárgyra utaló *t* tárgyjel jelent meg a du 1 és pl személyekben is, sőt a decl px | num sg sorában is teret hódított magának, még ha csak kisebb mértékben is. A vogulban nemcsak a névmások rendszeréből szorította ki az új a régít, hanem még az igeragok és a birtokos személyjelek közt sem találjuk nyomát sem. Ennek a magyarázata esetleg az lehet, hogy a tárgyas ragozás és a birtokos személyjelzés du 2 **(a)tan* (< **(a)tan*) és du 2 **(a)tan* (< **(a)tan*) szuffixuma a **θ* > > *t* hangváltozás folytán egybeestek, s az egyalakúság felszámolására irányuló törekvés biztosíthatott kedvező feltételt a 2. személyű *n*-es személyragnak a dualisba való bekerüléséhez, majd a pl 2-ben teljesen elszigetelten maradt *t*-s személyrag is átadta helyét a jövevénynek. Ez esetben a szuffixumok rendszerében végbement változás okait tehát a du 2 és a du 3 homofóniájának elkerülésében vélem megtalálni, míg a későbbiek folyamán az osztják és a vogul személyjelölő kötött morféma rendszerében bekövetkezett változásokat a du 2, du 3 és pl 2 egybeesése jellemzi. — A *t*-t tartalmazó személyragra vö. HAJDÚ, BUNyt. 142.

1.1.1.9. pl. 3 **at*

Változatlanul megőrződött kisebb nyelvjárási külön fejleményekkel:

a) A VVj.-ben a jelen időben a sg 3 igealakból a pl 3-ba behatolt a *wal* ~ ~ *pal*, s ehhez járul a *t* (< *et*) személyrag. A *wal* ~ *pal* azonban nem a személyrag részének tekintendő, hanem időjelnek, az időjel egyik alternánsának.

b) A Trj.-ban egyszer adatolt i_4 (MSFOu. 128: 279) vagy a nyelvmester, vagy a gyűjtő tévedése, reálisan nem számolhatunk ezzel, a conj det | obj sg | pl 3 személyragjával azonos szuffixummal.

c) A Szal.-ban $*at$ helyett et (< $*it$) található. Ez a conj det | obj sg | pl 3-ból kerülhetett át, feltéve, hogy nem sajtóhiba vagy másféle tévedés eredménye, vö. „b”.

d) A DT-ben a tranzitív igékhez az et -tel fakultatív alternációs viszonyt alkotva járul az at , a DN-nel ellentétben. Ennek az a magyarázata, hogy a déli nyelvjárások egy részében az alanyi—tárgyas igeragozási rendszert felváltott intranszitiv és tranzitív igeragozási rendszer funkcionális különbsége már megszűnt, a még meglevő alaktani különbségekre is pusztulás vár, hogy egy olyan rendszer alakuljon ki, amely a tárgyi viszonyt tekintve teljesen kö-zömbös.

e) A Ni.-ban múlt időben és a KO-ban s -es praeteritumban a met a személyrag, így a conj ind | prt | pl 3 igealak a participium praeteriti birtokos személyjeles alakjával azonos, amely kiszorította a paradigmásorból a verbum finitumot. L. még 1.1.1.3. „d”.

1.1.2. A szenvedő igeragozás (= pass) személyragjairól megállapíthatjuk, hogy azok az ősosztjákban megegyeztek az alanyi igeragokkal, annak alapján, hogy a mai nyelvjárásokban is nagyjából megegyeznek. A ma meglevő kisebb eltéréseket következő megjegyzéseim szemléltetik:

a) A VVj. passivumában a jelen időben sg 2 $ən$ és sg 3 $ə$ személyrag járja, szemben az activum $wən \sim pən$, $wəl \sim pəl$ raggal. Ebben is annak a bizonyítékát látom, hogy a $w \sim p$ eredetét tekintve p particiumképző.

b) A Trj.-ban sg 2-ben $*ən$ (: $*ojən$) személyrag helyett voltaképpen $ə$ -t találunk, a sg 3-hoz hasonlóan. Mivel a du 2 és pl 2 személyekben a passivum oj (< $*uj$) jele o -vá egyszerűsödött (du 2 $*ujtən > > otən$, pl 2 $*ujtəy > > otəy$) a sg 2 személyben is ugyanennek kellett történnie: $*ujən > *ojən > > [oən >] *on$, s mivel itt az n már nem $ə$ -t, hanem teljes hangot követett, a tárgyas ragozás sg 2 személyű ragjának analógiájára $n > ə$, vagyis ősosztj. $*ujən > > Trj. o$ (vö. még 1.1.3.1.2., 1.1.3.2.2.).

c) A Ni. pl 1 és pl 3, a M pl 3 személy ragjában $ə$ helyett i (< $ə$) az előhang: Ni. pl 1 iw , Ni. M pl. 3 $ü$.

1.1.3. Tárgyas ragozás (=conj det)

	obj sg	obj
		du $\gamma ə l$ + / pl l +
sg 1	im	$ām$
	in	$ān$
	$əθ, θi, təy$	$əθ, θā$
du 1	$imən$	$āmən$
	$inən$	$ānən$
	$(ə)θən$	$(ə)θən$
pl 1	$iγ$	$öγ$
	in	$ān$
	$iθ$	$āθ$

A tárgyas igeragozás személyragjai — bizonyos tótani jellegű különbségektől (vö. 2.) eltekintve — megegyeztek a birtokos személyjelekkel (vö. 2.). E két kategória morféimái nyilván egymásra hatva és egymást erősítve formálódtak az ősosztjákban azonossá.

Megjegyzés: Az ősosztják tárgyas igeragok mai képviselteinek bemutatása során a déli nyelvjárások egyikére-másikára kevesebb szót vesztegetek, mivel az ottani folytatókról az alanyi és tárgyas ragozást vázoló részben helyesebb megemlékezni.

1.1.3.1. conj det | obj sg

1.1.3.1.1. sg 1 **im*

- a) A VVj.-ben változatlanul megőrződött.
- b) **i* > *e*: Trj. J Szur. és az összes nyugati nyelvjárásban.
- c) A Szal.-ban az obj. sg-re jellemző **i* előhangzós ragot, az **im*-et az obj du/obj pl-re jellemző, **ä* előhangzós **äm* folytatója, az *am* kiszorította.
- d) A DN-ben és a DT-ben a tranzitív ragozásban szerepel az *em*,
- e) a Ko. Kr. C nyelvjárásokban pedig a tárgyas ragozásban.

1.1.3.1.2. sg 2 **in*

Mai képviselteleiről ugyanaz mondható el, ami sg 1 *im*-éről, azzal a különbséggel, hogy a keleti nyelvjárások szurguti csoportjában a személyrag *n* eleme, a voltaképpeni személyjelölő elem „lekopott”, és tulajdonképpen a magánhangzó itt mintegy másodlagosan jelöli a személyt is. Meglehetősen furcsa dolog, ahogyan ez az *n* „lekopott, eltűnt”, hiszen fonetikai okokkal nem magyarázhatjuk: a szóvégi *n* ugyanis általában véve nem kopott le a szurguti nyelvjárásokban; sőt: az alanyi ragozás sg 2 személyű *en* ragja, a rokonságnevek és a magánhangzó-váltakozásban potenciálisan résztvevő főnevek váltakozásos tőalternánása utáni sg 2 személyű *en* birtokos személyjele is sértetlen, megvan az összes többi, *n*-re végződő személyrag és -jel *n*-je is, míg a sg 2 **in*, **än* ragokból (köztük a pass | sg 2 **ujen* >> *o* ragjából, l. 1.1.2. „b”) és jelekből következetesen „hiányzik”.

Ennek a szokatlan hangtani-morfológiai viszonynak a forrását keresve jutottam arra a gondolatra, hogy összefüggést lássak a személyrag nélküli sg 2 személyű felszólító módú igealakok és az említett kijelentő módú igealakok, ill. a személyjelölésükben megnyilvánuló azonosságok között. Persze itt csak az lehetne a bökkenő, hogy az *a* (< **ä*, **än*) egyrészt az alanyi imperativusban, másrészt a tárgyas indicativusban (obj du és obj pl) szerepel a sg 2 személy jelölőjeként (az *e* < **i*, **in* szuffixum esetében nincs ilyen probléma). De ez nem is olyan komoly akadály, hiszen a határozott tárgy és az alanyi imperativusi forma a megfelelő számú tárgyra utaló imperativusi igealakokkal egyenértékű: Trj. *äþoät aiptä* ~ (*äþoät*) *aipte* 'füttere ihn', *äinät aiptä* ~ *aiptiþä* 'füttere sie beide', *äþät aiptä* ~ *aiptiä* 'füttere sie' (MSFOu. 128: 283). Úgy vélem tehát, hogy az imperativusi, sg 2 személyű, személyrag nélküli igealak volt az indicativusi sg 2 személyű igealakokban bekövetkezett, nem hangtani háttérű **in* >> *e*, **än* >> *ä* változásnak a forrása. Minthogy a tárgyas igeragok és a birtokos személyjelek kölcsönösen befolyásolták egymást, a többi osztják nyelvjárás tanúsága szerint is, a sg 2 személyű birtokos személyjelek **in* >> *e*, **än* >> *ä* fejleményeit (vagy ez esetben helyesebb így mondani: képviselteit) a megfelelő tárgyas igeragok analógiás hatása

formálta ilyenné. Sőt a magánhangzóra: *i*-re, *ä*-re végződő főnevek decl px | num sg | sg 2 alakjából is hiányzik az, mivel az **i-n*, **ä-n* kapcsolatban a beszélők a morfémahatárt nem az **i*, **ä* mögött, hanem előtte érezték, vö. Trj. *wäi* 'Wildrentier', *wäem* ['mein W.'] ~ *wäe* ['dein W.'] (MSFOu. 128: 232), *pänə* (< *päna*) 'Schnenschnur', *pänam* ['meine S.'] ~ *päna* ['deine S.'] (i. m. 234), l. még 2.2.1. Valószínűleg azért csak az eredetileg **in*, **än*, **n* felépítésű 2. személyű szuffixumok válhattak meg **n*-jüktől, míg az **ən* szerkezetűek nem, mivel **i*-re és **ä*-re végződő, 2. személlyel kapcsolatos szóalak létezett, de *ə*-re végződő nem, amely indukálhatta volna az **ən* hasonló változását.

Ennek az **n*-nek az eltűnése a szurguti nyelvjárás csoportban elég kései esemény lehetett, hiszen CASTRÉN még *n*-es tárgyas igeragokat (55, 59) és birtokos személyjeleket (45, 56) is feljegyzett, bár ő maga nem tekintette anyagát teljesen megbízhatónak annak szűkös volta miatt (55). Az esetragok előtt a birtokos személyjel *n*-je KARJALAINEN és PAASONEN anyagában is előkerül: Trj. *wäi* 'Rentier', *wäe* 'dein Rentier' ~ *wäennät* ['mit deinem R.'], *wäiγäädä* 'deine beiden Rentiere' ~ *wäiγäännät* 'mit deinen beiden Rentieren' (MSFOu. 128: 235), Trj. *J nõñ ätennäm* 'du allein', vö. Trj. *J (mä) ätemnäm* 'ich allein', Trj. *äëyo ätänäm*, *J ätianäm* 'er allein' (MSFOu. 128: 244, PD 124). Ezekben a szóalakokban a *nät* a comitativus, a *näm* az approximativus ragja (l. MSFOu. 128: 207–11).

1.1.3.1.3. sg **əθ*, **θi*; **täγ*

a) A keleti nyelvjárásokban megtalálható VVj. *tə*, Trj. *J (ə)təγ*, Szur. *teχ* (= *təγ*), Szal. *tə* személyragokat STEINITZ nyomán (Die objektive Konjugation... 697) mutatónévmással hozom összefüggésbe, és lehetségesnek tartom, hogy a sg 3 személyű személyes névmás agglutinációja révén létrejött személyrag (**əθ*, **θi*) mellett volt egy mutató névmási eredetű (**täγ*) is (e kettősséget illetően vö. HAJDÚ, BUNyt. 75, 143 jegyzet és l. még a 3.3. pontot). A **täγ* > VVj. Szal. *tə* változással, a **γ* „gyengülésével” kapcsolatban vö. 1.1.1.8.

b) A déli nyelvjárásokkal kapcsolatosan azt mondja STEINITZ (i. m. 696), hogy *ät* személyragjuk azonos a megfelelő birtokos személyjellel. Ezzel a megállapítással egyet is érthetünk annyiban, hogy a személyes névmásból agglutinálódott tárgyas igerag homofón volt már az őosztjákban az ugyanazon névmásból származó birtokos személyjellel, s így semmi meglepő nincs abban, hogy a mai nyelvjárások egy csoportjában is egyező hangalakú e két szuffixum. Abban viszont nem értek egyet STEINITZCEL, hogy a tárgyas igeragozás birtokos személyjeles névszók átértékelődéseként született volna meg ('des Jägers Tötung' ≡ 'der Jäger tötet (ihn)'), mivel a tárgyas igealakok megítélésem szerint minden nehézség nélkül, sőt: könnyebben megérthetők igéből származtatva (vö. 3.3.).

c) A **θi*-nek valójában csak az északi nyelvjárásokban van folytatója: Ni. Ser. KO *te*, Kaz. *äe*, Szin. M *li*, O *li*. Őosztják kori létezése ellen szólna, hogy a keletiben és a déliben nyoma sincs, viszont az obj pl (és a decl px | num pl) sorban egy hasonló szerkezetű, **θä* hangalakú szuffixum felvétele már támogatja az őosztják **θi*-re vonatkozó feltevésünket, sőt az ősvogul conj det | obj sg | sg 3 *tī* ~ *i* ismeretében az obi-ugor alapnyelvig is visszavezethetjük. A hivatkozott északi nyelvjárásokban az egyszerűsödési, egységesülési tendencia eredményeképpen a **θi* folytatója felváltotta a conj det | obj du/pl | sg 3 **θä* szuffixumát. A geminált KO *atte* (a nem váltakozó őosztják

tövek után), Szin. *əlli* (a nem váltakozó ősosztják tövek után az *əli*-vel fakultatív alternációs viszonyban), *M əlli* (a nem váltakozó ősosztják tövek után) az obj sg sorból került át ide, vö. 1.1.3.2.3; ez ugyancsak elősegíthette az ezen nyelvjáráások egy részében a pl 1 és pl 3 személyben a másodlagos singularis „tárgyjel” meghonosodását.

1.1.3.1.4. du 1 **imən*

A duális személyekre utaló tárgyas igeragok és birtokos személyjelek tagolását l. 3.2.

A szurguti nyelvjárásokon kívül mindenütt az **imən* közvetlen folytatójával (*imən*, *emən*) találkozunk. A szurgutiban a személyragnak egy (*ə*)*təmən* változata használatos. Az a kisebb probléma, hogy az **i* helyén *ə*-t találunk, ez ugyanis valószínűleg az alanyi személyrag hatására váltotta fel az **i*-t. Az újabb, *əmən* \gtrsim *mən* pedig továbbterjedt a conj det és a decl px minden pl 1 személyű alakjába, illetve az egyes számú tárgyra utaló sorban a conj det | obj sg | sg 3 (*ə*)*təγ* és a (conj ind | du 2-ből származó) conj det | obj sg | du 2 (*ə*)*tən* analógiás hatására a du 1 és a pl 1 személyragokban is megjelent az inetimológikus *t*. Ez a *t* a szurgutiban, mondhatni, szinte az egyes számú tárgy jelévé vált, hiszen a du 2 (*ə*)*tən* analógiásan felváltotta a du 3 és a pl 2 eredeti személyragját. Lévéen a kilenc személyragból immár hatnak *t* komponense, az valóban a legjobb úton van affelé, hogy az obj sg sorban általánosan használatossá váljék, sőt talán még az is várható volna, hogy a decl px | num sg-ben is megjelenjen. A VVj.-ben a conj det | obj sg | du 1/pl 1 személyeiben ugyan még nincs *t*, de a decl px | num sg | du 2/du 3 pl és a V decl px | num sg | pl 3 személyjelben egyes számú tárgyjelként már feltűnt. A Ko. Kr. C nyelvjárásokban is ugyanez a helyzet a pl 3-tól eltekintve.

1.1.3.1.5. du 2 **inən*

Egy ilyen hangalakú személyragnak az ősosztjakra való rekonstruálását *k ö z v e t l e n* bizonyítékokkal nem hitelesíthetjük, hanem a ma meglehetősen tarka képet mutató nyelvjárási személyragokat (és birtokos személyjeleket) kell közvetett valomásra bírnunk.

A conj det | obj sg | du 1 **imən* (és a cond det | obj du/pl | du 1 *ämən*) a mai nyelvjárási képviselők ismeretében nem szorul különösebb bizonyításra. Ha az **imən*, **ämən* helytálló, vagyis hogy a személyrag az egyes számban használatos **im*, **äm* személyrag és az **ən* (másodlagos) dualisjel kapcsolata (3.2.), ez *p e r a n a l o g i a m* **inən*, **änən* hangalakú du 2 és (*ə*)*θən* felépítésű du 3 személyű ragot tételez fel. Az ilyen hangalakú suffixumok mellett szólnak egyébként a du 1 **mən*, du 2 **nən*, du 3 **θən* személyes névmások is. Ezenfelül a du 3 (*ə*)*θən* egykori megléte bizonyosságnak tekintendő a Kaz. *ən*, Szin. *M O ən* alapján (l. még alább). A du 2 **inən* igei személyrag és birtokos személyjel másik fontos bizonyítékát abban látom, hogy a Trj. J Szur. decl px | num sg | du 2 (és du 3) suffixuma *in*, amely vagy az **inən* hapológias változata, vagy a pl 2 **in*-nel azonos történetileg; akár az előbbi, akár az utóbbi feltevés a helyes, a du 2 **inən* és a pl 2 **in* morféimakkal kapcsolatos felvéseim kölcsönösen támogatják egymást (az **in*-re sincsenek ugyanis közvetlen bizonyítékok a particípiumok pl 2 személyjelen kívül l. 1.2.3. „f”). Még itt kell megjegyezni, hogy a VVj.-ben az *in* a conj det | obj du/pl, ill. a decl px | num du/pl sorokban fordul elő (erről l. 1.1.3.2.5., 1.1.3.2.6., vö. továbbá 1.2.2.5., 1.2.2.6.).

A mai nyelvjárások — amint ez a morfématáblázatokból is kitűnik — eléggé tarka képet mutatnak a conj det | obj sg | du 2 igeragok megfelelésében:

VVj. Trj. J *(ə)tan*, Szur. *ten* (= *tən*), Szal. *tən*, [DN DT *(ə)tan*, *esən*,] Ko. Kr. C *etan*, Ni. *(ə)tan*, Ser. KO *tən*, Kaz. *æn*, Szin. M *lən*, O *tən*. Vegyük szemügyre az egymásra leginkább ható három személy, a du 2, du 3 és pl 2 személyragjait az *l* (A) és *t* hangokat külön fonémaként megőrzött nyelvjárásokban, hogy kibogozzuk a mai képviselők kuszának tűnő történeti okait:

	VVj.Trj. J	Kaz.	Szin. M	O
du 2	<i>(ə)tan</i>	<i>æn</i>	<i>lən</i>	<i>tən</i>
du 3	<i>(ə)tan</i>	<i>æn</i>	<i>lən</i>	<i>ŋən, lən</i>
pl 2	<i>(ə)tan</i>	<i>æn</i>	<i>lən</i>	<i>ti</i>

(Az O du 3 *ŋən* és pl 2 *ti* a megfelelő alanyi személyragok „átvételei”, itt nem foglalkozom velük, l. 1.1.3.1.6. és 1.1.3.1.8.) Azt látjuk tehát, hogy a du 2, du 3 és pl 2 ragok a keleti nyelvjárásokban mind *t*, a Kaz.-ban *ɹ*, a Szin. M dialektusokban *l* eleműek, sőt homofónok, mindössze az O-ban különbözik a du 2 (*tən*) és a du 3 (*lən*). Márpedig e látszólagos zűrzavar tisztázásának a lehetőségét éppen a VVj. Trj. J *t* ~ Kaz. A, Szin. M *l* és az O *t* ~ *l* viszony kínálja:

Köztudott, hogy a nem *t*-ző osztják nyelvjárások *t*-je korábbi **t*-ből, *l* vagy *ɹ* hangja pedig **l* és **θ* (< **s*, **š*) hangokból származik. Így tehát a VVj. Trj. J O *(ə)tan* *t* eleme csak **t*-re mehet vissza, míg a Kaz. *æn*, Szin. M O *lən* *l* komponensét — pusztán hangtani ismereteinkre hagyatkozva — vagy **l*-ből, vagy **θ*-ből eredeztethetjük. A fenti *t* eredetéről l. 1.1.1.8. Mivel a személyragok (és a birtokos személyjelek) névmási — mégpedig személyes névmási — eredetűek, és *l* (< Ug. FÜ U **l*) kezdetű névmásról nincs tudomásunk, csak **θ* (< **s*) kezdetű névmás agglutinációjában kereshetjük a kérdéses személyrag *l*, *ɹ* elemének a magyarázatát, vagyis forrása az egykor **s*-szel kezdődött 3. személyű névmás. Az O-ban a *tən* a 2. személyben, a *lən* pedig a 3.-ban található meg, vagyis ebben a perifériára került nyelvjárásban mindkét személyrag éppen annyiadik személyben használatos, ahányadik személyű névmásból származik. — Ezeknek a fejtegetéseknek a rövid összegezése: a conj det | obj sg | du 2 **inən* ragja e paradigmasorból nyomtalanul kiszorult a du 2, du 3 (és pl 2) közti kiegyenlítődesi tendenciák következményeképpen, méghozzá vagy a conj ind | du 2 **(ə)tan*-je, vagy a conj det | obj sg | du 3 **(ə)θən*-je szorította ki a másik (ill. a másik két) személy eredeti ragját, csupán az O-nak sikerült konzerválnia a du 2 és du 3 különbségét. Még ehhez a kérdéskörhöz tartozik, hogy a déli nyelvjárások *tən*, *ætən*, *etən* szuffixumának *t*-je éppúgy visszamehet **t*-re, mint **l*-re (< **θ*); továbbá a DN-ben és a DT-ben a *t* helyén *s* is előfordul. Ennek az asszibilált alternánsnak a keletkezési körülményeiről sajnos semmit sem tudok.

1.1.3.1.6. du 3 **(ə)θən*

Az O *ŋən* az alanyi ragozás megfelelő személyragjával azonos (erről l. 1.1.1.6. „b”, „c”), de az eredetibb *lən* ragot KARJALAINEN anyagának tanúsága szerint nem szorította ki. A többi nyelvjárásban kialakult helyzetre vonatkozóan l. 1.1.3.1.5.

1.1.3.1.7. pl 1 **üγ*

Voltaképpen csak a V őrizte meg változatlan formában, a Vj.-ben a magánhangzó delabializálódott, a mássalhangzó pedig labializálódott: *iw*, hasonlóan a nyugati nyelvjárásokban, de ott még a megszokott **i* > *e* is: *ew*; a szurguti nyelvjárascsoportban az **üγ*-öt (vagy folytatóját) kiszorította az alanyi személyrag, sőt még egy másodlagos, egyes számú „tárgyjellel” is kiegészült (erről l. 1.1.3.1.4.); a déli nyelvjárások közül az eredeti alanyi-

tárgyas igeragozási rendszert újabban felváltó DN-ben és ezt az újabbat is felszámoló DT-ben ma már minden funkcionális különbség nélkül léteznek egymás mellett az alanyi ragozásból való *ew* és a tárgyas ragozásból eredő *ew*. A szurgutihoz hasonlóan két északi nyelvjárásban is feltűnt egy másodlagos tárgyjel, igaz, csak fakultative: Kaz. *Δ*, M *l*; ez ugyanaz az *Δ*, *l*, amellyel az 1.1.3.1.5. pontban részletesen foglalkoztam.

1.1.3.1.8. pl 2 **in*

L. 1.1.3.1.5.

A DN (*e*)*tə*, (a DT (*ə*)*tə*), Kr. C *etə* a du 2 szuffixumával függ össze (amely szintén nem eredeti, de ezek az *n* nélküli változatok, akárcsak a fakultatív alternációs viszonyban levő DN *esə* az alanyi ragozás *tə* (<*(*ə*)*təγ*) igeragjának hatását tükrözi. Az O *ti* szintén a megfelelő alanyi igeraggal függ össze, annak az átvétele.

1.1.3.1.9. pl 3 **iθ*

Jóformán az összes nyelvjárásban ennek szabályos hangtani folytatójával találkozunk, mindössze két rendhagyó jelenség szorul magyarázatra:

a) A fakultatív alternánsként jelentkező Kaz. *ΔeΔ*, M *lel* első *Δ*, ill. *l* eleme a másodlagos „tárgyjel”, vö. 1.1.3.1.7.

b) Az O *ət* a conj ind | pl 3 *ət* ragjával azonos, vö. még 1.1.3.1.5., 1.1.3.1.6 és 1.1.3.1.8.

1.1.3.2. conj det | obj du/pl

Az egyes és nem egyes (tehát: kettős és többes) számú tárgyra utaló sorokban a személyragok jobbra a ragok felső és alsó nyelvválású magánhangzójában különböztek egymástól. Az egyes szóalakok egészét tekintve természetesen a különbség abban is megnyilvánult, hogy az egyes számú tárgyra vonatkozó sorban **ə* volt a tárgyi számjel, míg a nem egyes számúra utalóban **γəl* dualisi, ill. **l* pluralisi tárgyjel járta. E két utóbbiban a személyragok azonosak voltak, a **γəl* ~ **l* tárgyi számjelek szolgáltak kizárólagos megkülönböztető jegyül. Ennek következtében a nem egyes számú tárgyra vonatkozó paradigmásorokban szereplő igei személyragokat együtt tárgyalhatjuk, legfeljebb a napjainkra kialakult szórványos eltérésekre kell majd rámutatnunk. Némiképpen az is indokolja az együttes tárgyalást, hogy az északi nyelvjárásokban — a birtokos személyjelezéssel ellentétben — egybeesett a két sor a kevesebb fonémát számláló, tehát rövidebb obj pl javára; ez alól csak az O képez kivételt (l. STEINITZ, Хантыский (остяцкий) язык [Языки и письменность народов Севера. Часть первая. Москва — Ленинград, 1937. 193-227] 196, továbbá a hivatkozott, kéziratoss nyelvteni feljegyzéseket).

1.1.3.2.1. sg 1 **ām*

Az **ā* > *ä*, *ä*, *a* fejlődéstől eltekintve mindenütt változatlan a rag nyelvjárásonkénti képviselete.

1.1.3.2.2. sg 2 **än*

L. 1.1.3.2.1., ill. a Trj. J *ä*, Szur. *a*, Szal. *a* képviseletre vonatkozóan l. 1.1.3.1.2.

1.1.3.2.3. sg 3 **əθ*, **θä*

Ebben a paradigmásorban is az sg 3 mai képviseletei teszik szükségessé a legtöbb magyarázatot, hasonlóan az obj sg megfelelő személyragjáihoz.

a) Az obj du | sg 3 személyragja *ə* a VVj. Trj. nyelvjárásokban. Ez szerintem annak a bizonyítéka, hogy ebben az alakban a keleti nyelvjárások közös előzményében az **əθ* folytatója volt a személyrag, majd haplológiával jött létre a mai, leíró szempontból *ə*-nak tekintendő személyrag: **γələθ* >

> **ʔələl*, **ʔəʔəʔ* < *ʔəl*, *ʔəʔ*. A haplológiára visszavezethető *ø* személyrag, vagyis a személyrag hiánya „megvan” az obj pl | sg 3-ban a V-ben (fakultative) és a Trj.-ban (a V decl px | num pl | sg 3-ban szintén és ugyancsak fakultative), ez az obj du sorával azonos módon keletkezett: **ləθ* > **ləl*, **ʔəʔ* > V *l* (~ *lla*), Vj. *ləl*, Trj. *ʔ*, J *ʔəʔ*, *ʔəʔ*.

b) A **θā* meglétére csak a V *lə* a közvetlen bizonyítékunk, közvetett bizonyítékul pedig az 1.1.3.1.3. „c” pontban leírtak szolgálhatnak.

c) A STEINITZ közölte Vj. conj det | obj pl | sg 3 *tā* az obj sg | sg 3-ból nyomult ide be, amint ezt VÉRTES EDIT helyesen megállapította (MSFOu. 128: 134), bár meglepő módon STEINITZ Vj. adatait nem a KARJALAINEN-féle Vj., hanem a V adatokkal vetette egybe.

d) A Ni. Ser. KO Kaz. Szin. M *Ø* képviselői alapján szűrhető le az a következtetés, hogy a conj det | obj sg | sg 3 **θi* folytatója az északi osztják egység idején az obj du/pl | sg 3 **θā* helyére lépett (l. 1.1.3.1.3. „c”). Ugyanilyen analógiás kiegyenlítődésként a Kaz. conj det | obj du/pl | du 1 *emən* a várható **amən* helyett (viszont a decl px | obj pl | du 1 megfelel a várakozásnak).

e) Az északi nyelvjárásokban az obj du/pl | sg 3-ban a „számjel + ige-rag” Ni. Ser. KO *te*, Kaz. *ʔe*, Szin. M *li* komplexumai, amelyek geminálva is előfordulnak az ősosztjákban csak mássalhangzós tövet felmutatott, nem váltakozó tőtípusú igék mai folytatói mögött: Ser. KO *tte*, Kaz. *ʔʔe*, Szin. M *lli*, a többes tárgyi számjel és a tárgyas személyragnak immár szinkron szempontból hitelesen, egyértelműen nem szételemezhető komplexumai, de csak ezeknek a kapcsolatából vezethetők le: *(*ə*)*l-θi* > *(*ə*)*l-li*, *(*ə*)*ʔ-ʔi* >> (ősosztják váltakozó tövek után): *li*, *ve*, *te* ~ (ősosztják nem váltakozó tövek után): *lli*, *ʔʔe*, *ʔte*. Ugyanígy a du 3-ban létrejöttek a *lən* ~ *allən* stb. alternánsok, majd a gemináta mássalhangzós változatok a nem váltakozó tőtípusú igék minden számába és személyébe behatoltak, míg a rövidebb alternánsok a váltakozó tőtípusú igéken használatosak (ennek a jelenségnek nincs meg a pendantja ezen nyelvjárások birtokos személyjelzésében, ami annak a következménye lehet, hogy a névszók egy típusára sem jellemző az olyanféle tőalternáció, mint a váltakozó tőtípusú igéké). Az alternánsoknak a tőtípusok szerinti disztribúciója gyakran elmosta a morféma eredeti, alkotórészeik szerinti összetételének funkcióbeli önállóságát, vö. pl. Kaz. *māʔʔe* 'er gíbt es', *māʔʔe* 'er gab es': *mā-* (tő) + *ʔʔ* (időjel) + *ʔe* (személyrag), de *māʔʔe* 'er gíbt sie', *māʔʔe* 'er gab sie': *mā-* (tő) + *ʔʔ* (időjel) + *ʔe* (< *ʔ* számjel + *ʔe* személyrag), ill. *seŋʔʔʔe* 'er schlägt ihn', *seŋʔʔʔe* 'er schlug ihn': *seŋ-* (tő) + *ʔʔ* (időjel) + *ʔʔe* (személyrag, az obj du/pl sorból), de: *seŋʔʔʔe* 'er schlägt sie', *seŋʔʔʔe* 'er schlug sie': *seŋ-* (tő) + *ʔʔ* (időjel) + *ʔʔ* (számjel) + *ʔe* (személyrag) (RÉDEI, Kazym-Dialekt 29–30).

f) A STEINITZ lejegyezte, hiányos O paradigmá sorokban az obj du | sg 3 *li*-je az obj pl | sg 3 morféma komplexumával azonos, míg a *ŋli* (o: *ŋil-li*), amit a nyelvmester később hibásnak minősített, az itteni eredeti morféma-komplexum.

g) Az obj du | du 3 *Ø lən* az obj pl | du 3 átvétele, s kiszorította az eredeti *ŋil-ən* formát. Mivel a sg 3 és a du 3 az *Ø* obj du sorban észrevehetően az obj pl megfelelő szám- és személyjelölő morféma komplexuma javára kiszorulóban volt STEINITZ gyűjtése idején, az *Ø*-nak a többi északi nyelvjárással szembeni obj du | obj pl sorokat megkülönböztető sajátossága már eltűnőben volt.

1.1.3.2.4. du 1 **äman*

a) Közvetlen folytatója a VVj. *āmən* a Ser. KO M *amən*, míg a Trj. J Szal. Ni. Kaz. Szin. *əmən* *a*-je *ā*, *a* helyett a du és pl személyragok nagy részében szereplő, ugyancsak másodlagos *a* előhangzó hatására jelent meg.

b) A (KARJ.) Kaz. *emən* az obj sg megfelelő személyragjával azonos, onnét nyomult be.

1.1.3.2.5. du 2 **ānən*

Ez a személyrag csak az osztják nyelvjárások vallomása alapján kikövetkeztetett ősosztják szám- és személyjelölés elveinek ismeretében rekonstruálható, hiszen a mai nyelvjárások egy részében (VVj.) vagy a conj det | obj sg | du 2 **inən* haplológiás in változata, vagy a conj det | obj sg | pl 2 **in*-je használatos (vö. még 1.1.3.1.5.), míg a többiben az *ən* járja, amelynek valószínű magyarázata: a du 3-ból, a korábbi *(*a*)*θən*-ből haplológiával módosulva (l. 1.1.3.2.6.) került ide át az **ānən*-t, ill. folytatóját kiszorítva.

1.1.3.2.6. du 3 *(*a*)*θən*

Hangalakját és szerkezetét tekintve megegyezik a conj det | obj sg | du 3 ragjával.

Az *(*a*)*θən*-nek nincs *(*a*)*lən*-, *(*a*)*lən*-, *(*a*)*tən*-féle folytatója a nyelvjárások egyikében sem: a VVj. *in* a conj det | obj du/pl | du 2 morfémaíjával azonos (l. 1.1.3.2.5.), míg a többi nyelvjárás *ən*-je ebben a személyben született meg és terjedt át a conj det | obj du/pl | du 2 személybe is. Az *ən* az igealak „tárgyi számjel + személyrag” komplexumában jött létre az alábbi módon: *(*γəl*), *(*γə*)*l* (<*(*γə*)*l*) tárgyi számjel + *(*a*)*lən*, *(*a*)*lən* (<*(*a*)*θən*) személyrag: *(*γə*)*l*(*a*)*lən*, *(*γə*)*l*(*a*)*lən* >> (*γə*)*lən*, (*γə*)*lən*, aholis az *l*, *l* (> *t*) elemet minden körülmények között számjelként, ill. annak részeként kell értelmeznünk, lévén a nem egyes számú tárgyra (ill. birtokra) utaló soroknak a fonematikusan leírható számjel kötelező komponense. Itt voltaképpen ugyanazzal a jelenséggel van dolgunk, mint amit egyes északi nyelvjárások conj det | obj du/pl | sg *e*, *i* ragjának tárgyalásakor láttunk (1.1.3.2.3.), azzal a különbséggel, hogy ez sokkal több nyelvjárásra jellemző, de a paradigmarendszerben mégsem tett szert olyan szerepre, mint abban a néhány északi nyelvjárásban.

1.1.3.2.7. pl 1 **öγ*

a) Mindössze a KARJALAINEN gyűjtötte V anyagban találkozunk változatlan hangtestű folytatójával.

b) A többi nyelvjárás személyragját (Vj. *öw*, Trj. *əγ*, J *öw*, Szal. és északi nyelvjárások *əw*) az **öγ* hangsúlytalan helyzetben keletkezett, megrövidült *öγ* változatából vezethetjük le, bár talán nem teljesen indokolatlan a conj ind | pl 1 *öγ* személyragjának analógiás hatásával is számolnunk.

1.1.3.2.8. pl 2 **ān*

Ennek a morfémanak ilyenképpen való rekonstruálására sincs semmiféle k ö z v e t l e n bizonyíték, hiszen — mind a conjugatióban (az igeragozási rendszerben végbement kisebb-nagyobb változások miatt itt most nem fordítok figyelmet a déli nyelvjárásokra), mind a declinatióban — az alábbi morfémaíkat találjuk: VVj. *in*, Trj. J Szal. Ni. Ser. KO Kaz. Szin. M O *ən*. Pusztán abból a tényből kiindulva, hogy ma csak *in*, *ən* formákat találunk, ezek valamelyikében kellene sejttenünk a keresett ősosztják morfémat. Továbbá annak az alapján, hogy az *ən* az *in*-nel szemben a nyelvjárások túlnyomó többségében megtalálható, **ən*-t kellene feltennünk ősosztják személyragként, s ez esetben csak a VVj. *in* szorulna magyarázatra. Csakhogy ez esetben nehéz volna az *in* magánhangzójával elszámolnunk; ha viszont az obj sg (és num sg) szuffixu-

mát **in*-ként, az obj du/pl (és num du/pl) morfémáját **än*-ként rekonstruáljuk, akkor már nem ütközhetünk ilyen nehézségekbe. Ugyanilyen problémákkal állunk szemben ugyanezen paradigmásor du 2 és du 3 igei személyrag történeti megítélésakor, l. 1.1.3.2.5., 1.1.3.2.6.

1.1.3.2.9. pl 3 **äð*

L. 1.1.3.2.1.

1.2. A birtokos személyjelek történeti áttekintése

		n u m s g				n u m du <i>yal</i> +/pl <i>l</i> +
		mgh-s tövek	msh-s t ö v e k			
			rokonságnevek	egyéb		
sg	1	<i>m</i> ¹	<i>əm</i>	<i>im</i>	<i>äm</i>	
	2	<i>n</i> ¹	<i>ən</i>	<i>in</i>	<i>än</i>	
	3	<i>θ</i> ¹ , ? <i>θi</i> ¹	<i>əθ</i> , ? <i>θi</i>		<i>əθ</i> , ? <i>θä</i>	
du	1	<i>mən</i> ¹	(ə) <i>mən</i>	<i>imən</i>	<i>ämən</i>	
	2	<i>nən</i> ¹	(ə) <i>nən</i>	<i>inən</i>	<i>änən</i>	
	3	<i>θən</i> ¹	(ə) <i>θən</i>		(ə) <i>θən</i>	
pl	1	<i>jüγ</i> ² / <i>üγ</i> ²	<i>üγ</i>		<i>öγ</i>	
	2	<i>jın</i> ¹ / <i>in</i> ²	<i>in</i>		<i>än</i>	
	3	<i>jiθ</i> ¹ / <i>iθ</i> ²	<i>iθ</i>		<i>äθ</i>	

¹ A magánhangzóra végződő tőalternáns után.

² A mássalhangzóra végződő tőalternáns után (fakultative).

Összehasonlítva a tárgyas igeragokat (1.1.3.) a birtokos személyjelekkel, látnivaló a szinte teljes egyezés. A különbségek csaknem kizárólag abból fakadnak, hogy a birtokos személyjelek alternánsai a tőtípusok meglehetősen hű reflexiói. Ez természetesen igen komoly mértékben csökkenti mondanivalómat, mivel nem kívánok ismétlésekbe bocsátkozni. Ezért utalni fogok mindig a megfelelő tárgyas igeragra. Egy-egy birtokos személyjelről csak akkor szólok részletesebben, ha eltér a megfelelő igeragtól, vagy ez valamilyen egyéb, lényeges észrevétel miatt látszik kívánatosnak.

Mivel a nyelvjárások nagy részében felborult a személyjelek előhangzóinak ősosztják disztribúciója és így azokról egy külön szakaszban adok számot, az alábbiakban főleg a személyjelek invariábilis, mássalhangzó-elemére fordítok figyelmet.

1.2.1. decl px | num sg

A szurguti (Trj. J) nyelvjárásokban a magánhangzóra végződő főnevek decl px | num sg sorában a tő + személyjel tagolása vitatható, a történeti és a leíró szempont ugyanis más-más értelmezést kíván meg. A táblázatban alkalmazott szinkrón tagolási eljárás inkább a leírás egyszerűsítésére való törekvéssel jellemezhető, sem mint a morfémahatárok esetenkénti hiteles megvonásával, aminek lehetőségében ebben az esetben nem is hiszek. Hasonló problémával küszködöm a Ser. -ə, Kaz. Szin. M -i, O -i tövű főnevek személyjeleit illetően (l. még 2.2.).

1.2.1.1. sg 1 **(ə)m*, **im*

Vö. a megfelelő igei személyragot, l. a táblázatokat, a tótani fejezetet (2.2.) és a személyjelek előhangzóinak átrendeződéséről szóló részt (8.).

1.2.1.2. — g 2 **(ə)n*, **in*

L. mint 1.2.1.1.

1.2.1.3. sg 3 **(ə)θ*, *?*θi*

Az **θ*, **əθ* alternánst illetően l. 1.1.3.1.3. — A J *jěvia* ['sein Vater'] (JSFOu. 66/2: 75) birtokos személyjelének *i* eleme szabálytalan, más főnév egyes számú 3. személyű birtokos személyjeles alakjában nem találkozunk vele. Feltehetőleg a nyelvmester (vagy a gyűjtő?) tévedéséről van szó. — A kérdőjellel felvett **θi*-vel kapcsolatosan alig van valami fogódzónk: a mai osztják nyelvjárásokban nincs **θi*-re visszavezethető személyjel, viszont az igeragokkal való szoros összefüggés, párhuzamosság és kölcsönösség olyan tényezők, amelyek valószínűsítik ennek egykori meglétét, noha azzal számolnunk kell, hogy már korán — esetleg az ősosztják felbomlása előtt — kiszorult a használatból az **θ*, **əθ* javára. Ennek az ősosztjakra való datálását feltétlenül támogatni látszik az, hogy a tárgyas igeragozás obj sg | sg 3 ragja nyelvjárás-csoportonként eltérő képet mutat, továbbá, hogy a keletiben az obj sg | sg 3 és az obj du/pl | sg 3 ragja különbözik. A num pl | sg 3 *la* (< *?*θā*) személyjele a V dialektusban így vagy a **θā* periférikus túlélője a megfelelő igei személyraggal egyetemben, vagy ez utóbbinak a személyjelzésben való meghonosodásáról árulkodik. A **θi* felvétele mellett szólna még esetleg a vogul **ti* ~ **i* (< obi-ugor **θi*), feltéve, hogy ez sem az igerag térhódításának a jele.

A mai nyelvjárási képviselőkkel kapcsolatban a következőket kell tudni:

a) A V-ben a magánhangzós tövek mássalhangzóra végződő alternánsához járuló *al* szuffixum magánhangzója esetleg a *tő* részének is tekinthető volna, vagyis a morfémahatár az *ə* és az *l* között húzódná. A nyugatiban is hasonló jellegű problémák okoznak gondot az *ə* (~ *ɨ*, *i*) magánhangzóra végződő tövek birtokos személyjeles alakjai a num sg sorban, erről l. 2.2.1.1.

b) A *t*-ző nyelvjárások közül a Ser.-ban a *t* tövű főnevekhez az eredetibb hangalakot tükröző *al* járul (vö. OstjChr.² 76), vö. még 1.1.1.3. „e”.

1.2.1.4. du 1 **(ə)mən*, **imən*

A táblázatokból leolvasható képviselőivel kapcsolatban a következő megjegyzés szükséges: A VVj.-ben azt tapasztaljuk, hogy a személyjel num sg-ben (*ə)mən* a mássalhangzóra végződő tövek után, míg a conj det | obj sg-ben várokozásunknak megfelelően *imən* (és decl px | num du/pl, conj det | obj du/pl *āmən*) a személyjelölő morféma, vagyis a számkategóriára jellemző *i* csak a num sg-ből tűnt el. Ennek okát az alábbiak szerint véltem megtalálni: amikor a keletiben kialakult a birtokos személyjelezésben a nyílásfok szerinti illeszkedésre³ való törekvés (ami a paradigmatiság magánhangzó-váltakozás lérejtőjéhez vezetett, vö. HONTI: NyK 75: 311—2), a num sg-ben az első szótag magánhangzójának minőségétől függően akár **i*, akár **ā* is lehetett a sg 1 és a sg 2 személyjel előhangzója, vagyis a számkategóriához kötöttség meglazult, elmosódott (ez a pl 3 kivételével a num sg talán minden személyében éreztette hatását). Mivel a magánhangzó-váltakozás a semleges **ə* előhangzót tolta előtérbe, ez kedvező lehetőségeket biztosított arra, hogy további személyek szuffixumába is behatoljon.

³ A nyílásfok szerinti illeszkedés terminus a korábban általam is használt horizontális magánhangzó-harmónia műszó helyett áll.

1.2.1.5. du 2 **(ə)nən, *inən*

Vö. a megfelelő igei személyragot: 1.1.3.1.5.

a) A VVj. *ənən*, DN DT *esən*, Ko. Kr. C Ni. *etən* a tárgyas (ill. tranzitív) igeragozás megfelelő ragjából került át, l. még ott.

b) A szurguti nyelvjárások *in* morfémájáról l. 1.1.3.1.5. és 1.2.1.8.

c) Az északi nyelvjárásokban használatos *ən* a decl px | num du/pl | du 3-ban jött létre (vö. 1.1.3.2.6.) és terjedt át a num sg megfelelő személyébe és a vele homofóniát kialakító másik két személybe is.

1.2.1.6. du 3 **(ə)θən, *iθən*

Vö. a megfelelő igei személyragot (l. 1.3.1.6.) és l. a du 2 személyjéről mondottakat: 1.2.1.5.

1.2.1.7. pl 1 **ūy*

a) A nyugati nyelvjárások *ew* (< **iw* < **ūy*) az egyenes folytatója.

b) A V. *ōy*, Vj. *ew*, Trj. *ōy*, J *ow*, DN (fakultatív) *ew*, O *aw* a hangsúlytalan helyzetben bekövetkezett rövidülés, ill. delabializáció eredménye lehet, vö. még ehhez 1.1.3.2.7.

c) A V **ōχ*: *pānōχ* ['unsere Saite'] elírás lehet **qχ*: *pānqχ* [= *pānōy*] helyett.

1.2.1.8. pl. 2 **in*

a) Csak a Trj. J Szur *in* tekinthető egyenes folytatójának. Lehetséges, hogy a du 2 és du 3 *in*-je innét származik (1.2.1.5. és 1.2.1.6.).

b) A Szal. és nyugati *ən* a du 2-ben és du 3-ban szereplő *ən*-nel azonos, l. 1.2.1.5.

1.2.1.9. pl. 3 **iθ*

Mindenütt a várható, szabályos folytatót látjuk, mindössze a fakultatív V *təl* igényel némi magyarázatot: ennek *t* eleme a num sg | du 2, du 3 és pl 2-ben használatos *ətən* *t*-jének analógiájára jelent meg; továbbá ugyanezen (homofón és azonos eredetű) személyjelek analógiája magyarázat arra is, miért *təl* hangsorú e másodlagos szuffixum *təl* helyett.

1.2.2. decl px | num du/pl

Ezek a személyjelek megegyeznek a tárgyas igeragokkal. A mai állapotokat tekintve a conj det | obj du/pl és decl px | num du/pl paradigmák közt az a legfontosabb különbség, hogy az északi nyelvjárások megőrizték a num du és num pl különbségét, míg az obj du és obj pl között nem (l. erről 1.1.3.2.).

1.2.2.1. sg 1 **ām*

Vö. a megfelelő igei személyragot (1.1.3.2.1.), l. a táblázatokat.

1.2.2.2. sg 2 **ān*

L. mint 1.2.2.1.

1.2.2.3. sg 3 **əθ, ?*θā*

L. mint 1.2.2.1., továbbá: 1.2.1.3.

A kérdőjeles **θā* felvételét ugyanúgy indokolhatjuk, mint a **θi*-ét, illetve az egyik feltevése erősíti a másikat.

a) A keletiben a megfelelő igeragoktól csak annyi az eltérés, hogy a Trj. num pl-ban még megvan az *1* személyjel az *θ* igeraggal szemben. Igaz viszont, hogy mind a Trj. *1*, mind a J *1* igen veszélyes pozícióba került az **ə* előhangzó kiesése következtében, mivel a megelőző *ə1* számjel invariánsával geminátát alkotva szóvégre került, s könnyen ugyanarra a sorsra juthat, mint a megfelelő Trj. igerag (**əθ > *ə1 > *1 > θ*) és az *ə1* a V dialektus megfelelő igeragjában és személyjelében, ahol ma már fakultatíve jelentkezik a *θ* morféma mellett.

b) A keletihez tartozó Szal.-ban és a nyugati nyelvjárásokban a sg 1, sg 2 és pl 3 analógiájára nem *a* az előhangzó a num pl-ban, hanem az **ä* folytatója: Szal. *at*, DN DT Ko. Kr. C *ät*, Ni. Ser. KO *at*, Kaz. *aa*, Szin. M *al*, O *äl*. A num du-ra a Szal.-ból nincs adatunk, a DN DT Ko. Kr. C. Szin. M O nyelvjárásokban megegyezik a num pl-ban látott személyjellel, míg a többiben (Ni. Ser. KO Kaz.) *ø* a személyjel a VVj. Trj. J dialektusokhoz hasonlóan. Ez a *ø* is a hapológias változásban leli magyarázatát. (L. még 1.2.2.6.)

1.2.2.4. du 1 **ämən*

L. mint 1.2.2.1., ezen túlmenően csak néhány kisebb jelentőségű észrevétel látszik helyénvalónak:

a) A CASTRÉN feljegyezte Szur. paradigmában (Versuch 46) még *amən* (= *ämən*, *amən*) található a KARJALAINEN, PAASONEN és STEINITZ közölte Trj. J Szal. *əmən* formákkal szemben.

b) A déliben az alsó nyelvválású előhangzós számjelet az *a*-s kiszorította, sőt a DN-ben egy újabb jövevény, a num sg-ből való *emən* is megjelent.

1.2.2.5. du 2 **änən*

L. mint 1.2.2.1.; továbbá: a VVj.-ben *in* található (erről vö. 1.1.3.1.5.), a DN-ben a num sg-ből való *esən*, (*a*)*tən* kiszorította az előző, ugyancsak másodlagos *ən* személyjelet, míg a többi déli nyelvjárásban továbbra is ez használatos.

1.2.2.6. du 3 **(ə)θən*

L. mint 1.2.2.1., l. még 1.2.2.5.; továbbá:

a) A num du-ban ŽIVOTIKOV KO, ill. KARJALAINEN Kaz. anyagában *ø* személyjellel találkozunk, ami az sg 3 jelével azonos (sőt a Kaz. pl 3-ban is megjelent). A későbbi STEINITZ- és RÉDEI-féle Kaz. anyagban *ən* a morféma a nyugati nyelvjárások zömével egyezően.

b) A (Ž) KO-ban az *at*, Szin.-ban az *al* is előfordul a többi nyugati nyelvjárásból is ismert *ən* mellett. Ez az *at*, ill. *al* a pl 3 *at*, ill. *al* (és a Szin. sg 3 másodlagos *al* személyjelének együttes) analógiájának köszönheti létét.

1.2.2.7. pl 1 **öγ*

L. mint 1.2.2.1.

1.2.2.8. pl 2 **än*

L. mint 1.2.2.1., l. még 1.2.2.5.

1.2.2.9. pl 3 **äθ*

L. mint 1.2.2.1.; továbbá: a num du-ban KARJALAINEN anyagában *ø* van szemben a STEINITZ és RÉDEI közölte *aa* morfémával. Ez a fakultatív *ø* a num du | sg 3 *ø* hatásának tulajdonítható, vö. még 1.2.2.6. „a”.

1.2.3. A participiumok és az ún. potentialis/conditionalis személyjelölő szuffixumai.

Az alábbi kategóriák személyjelölését kívánom a következőkben ismertetni:

a) participium praesentis VVj. Trj. J DN DT Ko. Kr. C Ni. Ser. KO *tə* ~ Kaz. Szin. M *tī* (< ősosztj. **tā*),

b) participium praeteriti V (váltakozó tövek után): *mə* ~ (nem váltakozó tövek után): *əm*, Vj. *mə*, Trj. J DN DT Ko. Kr. C Ni. Ser. KO Kaz. Szin. M *əm* (< ősosztj.) (? váltakozó tövek után): **mä* ~ (? nem váltakozó tövek után): **əm*),

c) conditionalis V, potentialis Vj. Trj. J Szav. *āη* ~ potentialis DT *āχ* (< ősosztj. **ηā*/**āγ*).

Az igeragok és a birtokos személyjelek közti számos hasonlóság, egyezés mellett meglevő különbségek arra mutatnak, hogy a felsorolt képzők után

megjelenő személyjelölő szuffixumok a birtokos személyjelekkel egyeznek meg, amint a korábbi és az alább látható táblázatok összehasonlításakor nyilvánvalóvá lesz. — A felsorolt morfémákat egészében képzőknek neveztem: a participium praesentis **tā* és a participium praeteriti **mā ~ *am* képző voltában aligha kételkednék bárki is, míg kissé furcsának tűnhet a conditionalis/potentialis esetében képzőről, nempedig módjelről beszélni. Ha furcsa is, indokolt: egyrészt a személyjelölő szuffixumok, mint említettem, nem az ige-
ragokkal, hanem a birtokos személyjelekkel egyeznek meg, másrészt nem ismerik e módok a verbum finitumok paradigmarendszerére jellemző conj ind—conj det oppozíciót. Ez az $\eta \sim \gamma$ elemű módképző talán a vogul *ηkwe*, *η* stb. infinitivusképzővel, továbbá a T „passivumi imperativus” és az AL KL conjunctivus *ηk* szuffixumával (VNyj. 124, 125, 126, 165, 292, még vö. HONTH, System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda. Budapest, 1975. 48. l.) azonos.

A fenti táblázatok nem árulják el, milyen tagolási nehézségeket takarnak a közölt birtokos személyjelek a következő esetekben:

- participium praesentis az összes nyelvjárásban,
- participium praeteriti VVj. *mā*,
- conditionalis V, potentialis Vj. Trj. *η*.

A jelenlegi morfématagolási problémák történeti oka abban rejlik, hogy a fenti képzők az őszosztjákban még *CV = *tā, *mā, *ñā* hangalakúak voltak, s ezekhez a magánhangzós tövű névszók személyjelei járultak, l. az 1.2. pont táblázatában. E magánhangzó abszolút szóvégi helyzetben redukciónak volt kitéve: *tā, tī, mā*, vagy éppen el is tűnt: *m = am*. A V-ben a *mā ~ am* végűlís tőtípusok szerinti disztribúciót mutat, a többi nyelvjárásban vagy az egyik, vagy a másik jutott túlsúlyra, a participium praeteriti képzőjének mindenütt a *tā, (>) tī* folytatója használatos. A személyjelek egy részében jelentkező *ā, á, e* történetileg még az *am* után is az egykori véghangzóval azonosak — ehhez még vö. a főnevek köréből: VVj. *puylam* 'Wange' ~ *puylamam* ['meine Wange'], Trj. *puylam ~ puylamam*, J *puylam ~ puylamam*, *puylamem* (KT 675, PD 1833), aholis a *puylamam* történetileg, a *puylamem* leíró szempontból indokolt. A leíró szempontú morfématagolási nehézségekről l. 2.2.1.1.

A fenti képzők valamelyikével ellátott névszói bázisok birtokos személyjelezésének mai nyelvjárási állapotáról a következőket kell megjegyezni:

a) A keleti nyelvjárásokban a du 2 és a du 3-tól eltekintve lényegében megőrződött az őszosztják helyzet.

b) A nyugati nyelvjárásokban a személyjel előhangzóját elsődlegesen az abszolút szóvégi magánhangzóknek a sorsa határozta meg, éppenúgy, mint a magánhangzóra végződő főnevek birtokos személyjeleiben is.

c) A „b” pontban említett hangváltozás következtében a déliben a sg 3 és a pl 3 személyjelenek hangalakja egyaránt *et*. Ezt a homofóniát a Ko. Kr. C nyelvjárások egy további *āt* elemmel kívánják felszámolni.

d) A du 2, du 3 és pl 2 DN DT *esam*, Kr. Kam. C *etan*, du 2 Kam. Szav. *atan*, pl 2 Kam. *ata* kapcsán vö. a megfelelő főnévi személyjeleket. A du 3 Kam. *etan*, Szav. *etan* azonos lehetne az alanyi igeraggal, de szerintem az abszolút főnévragozás dualisi számjelével azonos, vö. 3.3., továbbá: STEINITZ, OVE 49.

e) Minthogy az őszosztjákban az infinitivus képzője is **tā* volt, azt várhatnánk, hogy a participium praesentis és az infinitivus ma is azonos hangalakú legyen. A nyelvjárások zöme azonban az **ā > a*, ritkábban: *ā, a* változás lehetőségét éppen a homofónia megszüntetésére használta fel: az infinitivus

Az „igenévi” személyjelölő szuffixumok

1.		V	Vj.	Trj.
sg	1	ām	ām	ām
	2	ān	ān	ā
	3	āl	āl	āA
du	1	āmān	āmān	āmān
	2	in	in	in
	3	in	in	in
pl	1	K 6γ, T G 6γ	6w	6γ _o
	2	in	in	in
	3	il	il	iA
		K 146 T 93—4 G 121, 125, 126	K 175, 176, 177	K 275, 280

2.		DN pot part	DT pot part	Ko. part	Kr. part	Kam. pot	Szav. pot	C part
sg	1	em	am em	em	em	em	am	em
	2	en	an	en	en	en	an	en
	3	et	?	et	et	a	a	et
du	1	emān	emān		emān	emān, amān	amān	emān
	2	esān	esān		etān	etān, atān	atān	etān
	3	esān	esān		etān	etān, eḡān	aḡān	etān
pl	1	ew	aw	ew	ew	ew, aw	aw	ew
	2	esān	esān		etān	etān, ata	atān	etān, itān
	3	et	et	et, itāt	itāt, etāt	et, at	at	itāt
		K 18—9, 27—8	K 42 43	P 63—7	K 83—4	K 84—5	K 63—4	K 56

3.		Ser.	KO	Kaz.	Szin	M
sg	1	em	em	em	em	em
	2	en	en	en	en	en
	3	at	at	A	al	al
du	1	emān	emān	emān	emān	emān
	2	an	an	an	an	an
	3	an	an	an	an	an
pl	1	ew	ew	ew	ew	ew
	2	an	an	an	an	an
	3	et	et	eA	el	el
		St. 79—80	T 334	K 320—1	St. 50	R 36

alsó nyelvválású magánhangzója szinte mindenütt megőrződött, míg az igenévé mindenütt redukálódott. Kivételt képez a Kaz. nyelvjárás, ahol ma mindkettőnek *ti* a hangalakja. (Az infinitivus és a participium praesentis hangalakjának kettősségét illetően vö. 2.2.1., 2.2.1.4.; e kettősség egy sajátos felfogását l. H. KATZ: NyK 76: 360—1).

f) A főnevek birtokos személyjeleinek ismeretében természetesnek találjuk, hogy a du 2, du 3 és pl 2 személyjele *Vn* szerkezetű, az már viszont különösnek hat, hogy keleten *V = *i*, nyugaton *V = *ä*. Ennek a rejtélyes megfelelésnek az oka a du 2, du 3 és pl 2 általánosságban megfigyelhető homofóniára való törekvése, és a sg 2-től való eltérésre való törekvés. A participium praesentis ezen személyjeles alakjai így festhettek az ősosztjákban:

	ősosztj.	>	VVj.	Észak
	*-tā		-ta	-ta, -ti
sg 2	*-tān		-tān	ten
du 2	*-tānan		-tin	tan
du 3	*-tāðan		-tin	tan
pl 2	*-tin		-tin	tan

A VVj. *tin* komplexum a pl 2-ből, az északi *tan* pedig a du 2-ből (*tānan > *tān > tan, vö. 1.1.3.1.5. és 1.2.1.5.) terjedt el.

g) A birtokos személyjeles participiumok az északi nyelvjárások egy részében (Ser.: OstjChr.² 69—70, Szin.: ÖVE 50, jegyzet, M: ÉOstjNyt. 36) verbum finitumként is használatosak, bár csak csonka paradigmával, mivel az alanyi-tárgyas ragozás különbségét nem ismerik.

2. Az ősosztják igei és főnévi tőtípusok

A fentiek során gyakran kellett szólni arról, hogy bizonyos toldalék-morfémák bizonyos alternánsai csak bizonyos típusokba tartozó tövek után jelenhettek meg az ősosztjákban, az ilyen jellegű kombinációs szabályok némelyike még ma is él a nyelvjárásokban kisebb vagy nagyobb mértékben elterjedve. Egyes szóvégi és szóbelseji hangváltozások és az ennek következtében kialakult morféma-alternációk olykor azt eredményezték, hogy leíró szempontból bizonyos morféma-kapcsolatokat (tő + toldalék, toldalék + toldalék) a paradigmarendszer egészét szem előtt tartva bajos hitelesen éles határok megvonásával komponenseire bontani. Ezért tehát az igei és főnévi személyjelölő szuffixumok leírása aligha volna teljességre törekvőnek nevezhető, ha e szuffixumokkal szoros egységet alkotó töveknek a paradigmában elszenvedett változásaira nem fordítanánk kellő figyelmet.

2.1. Igei tőtípusok

1. Váltakozó tövek

a) Egyszótagos ige-tövek, amelyeknek van magán- és mássalhangzóra (y/j) végződő alternánsuk: *jō-/*jē- ~ *jōy-/*jēy- 'kommen' ~ vog. *ji- ~ *jiw- ~ *jāj-; *mē- ~ *mēj- 'geben' ~ vog. *mi- ~ *miy- ~ *māj-; *wē- ~ *wēj- 'nehmen' ~ vog. *wi- ~ *wiy- ~ *wāj-; *ðū-/*ði- ~ *ðiy-/*ðiy- 'essen' ~ vog. *ti- ~ *tiy- ~ *tāj-; *nū-/*ni- ~ *nūy-/*niy- 'sichtbar werden' [~ vog. *niyl-]; *tu- ~ *tuy- 'bringen' [~ vog. *tūl-]; *tū-/*ti- ~ *tūy-/*tiy- 'geboren werden' [~ vog. *tūl-]; *wu- ~ *wuj- 'sehen' ~ vog. *wē- ~ *wāj-. Ezekre az jellemző, hogy magánhangzós alternánsuk szerepel az időjeles ige-

alakokban, az infinitivus és a participium praesentis **tā* képzője, a participium praeteriti **mā* alternánása előtt, mássalhangzós alternánsuk pedig a \emptyset időjeles múlt idejű és az időjel nélküli verbum finitumokban, valamint a participium praeteriti fakultatíve jelentkező *am* alternánása előtt található. Az ilyen tőtípusú igék az összes mai nyelvjárásban sok tekintetben a többitől eltérően viselkednek, ezért ha váltakozó tövekről beszélek, csak erre a csoportra gondolok.

b) Tematikus igék (ezekről vö. GANSCHOW, Verbbild. 47—8, I. HONTI: NyK 75: 370—1). A tematikus magánhangzóval bővült tövek kétszótagosak, a nélküle levők egyszótagosak. A tőalternánsok disztribúciójáról ugyanaz mondható el, mint az „1.a” típusúakról. A tematikus igéken belül két csoport különíthető el: a/ a mássalhangzós tőalternánsban „hosszú”, a témamagánhangzósban „rövid” első szótagi magánhangzó van, pl. *kol- ~ kāla- ~ V kol- ~ kāla-* ‘sterben’, β / mindkét tőalternánsban „rövid” első szótagi magánhangzó van, pl. **ðöl- ~ *ðōla- > Trj. ǎǎ- ~ ǎǎa-* ‘schmelzen’. Az *a*-val jelzett altípusban egy másodlagos tőalternánssal is kell számolnunk: annak idején megemlítettem (NyK 75: 313), hogy véleményem szerint az osztjákban az alanyi imperativus sg 2 személyű **ā/*a* végződése a tematikus igék felszólító módjának analógiás hatását tükrözi, lévén a sg 2 személyű, felszólító módú alak a puszta igetővel azonos. E „másodlagos módjel” elterjedése következtében a **kol- ~ *kāla-* imperativusa, a **kāla!* **kāl+a* összegeként elemezendő, mint *V mēn-* ‘gehen’: *mēnā* (KT 527) = *mēn + ā*; a tematikus igék tárgyas imperativusa is az említett másodlagos tőalternáns felvételét indokolja a **kol- ~ *kāla-* típusú igéknél: **toγ- ~ *tāya-: *tāya!, tāγ! > V tāya-, Trj. tāγ-* ‘werfen’: *V tāya!, tāγ! Trj. tāγ!* [a **toγ-* tövel kapcsolatban vö. Trj. *tāγam, J tāwam*] (KT 988, PD 2352).

2. Nem váltakozó tövek, ezek mind mássalhangzóra végződnek. Az osztjákban az **aj* képzős tövekben e morféma még talán ilyen hangalakú volt (az **aj* képzőkről I. GANSCHOW, Verbbild. 27—9, 50) valószínűleg csak az osztják egység felbomlása után, az **aj > *i ~ *aj/*ij* változás révén kerültek át nyelvjárásonként vagy nyelvjárás csoportonként eltérő mértékben a váltakozó tövek közé.

2.2. Főnévi tőtípusok

2.2.1. Váltakozó tövek

Az esetleges **-γ ~ *k-* váltakozástól eltekintve csak az egyes számú nominativusban magánhangzóra (**ā/*a, *i/*j*) végződő főnevek (és egyéb névszók) sorolhatók ide. Az **ā-re, *i-re* végződő névszók azonban csak az osztják kor végére hozhatták létre csonka tövüket, vagyis mássalhangzóra végződő tőalternánsukat, ám ekkor még csak a decl px | num sg sornak a többes számú személyeiben számolhatunk velük, de feltehetőleg még nem is kötelező jelleggel, hanem a teljesebb tőváltozattal szabad alternációban lépett fel, amint a rekonstruált birtokos személyjelek is elárulják (1.2.). A **tā, *mā* participiumképzők és a **ŋā* képző (1.2.2.) megfelelő birtokos személyjeles alakjaiban azonban ekkorra talán már csak a mássalhangzós (**t, *m, *ŋ*) alternáns szerepelt, l. alább. Az ebbe a tőtípusba tartozó főnevek és participiumok birtokos személyjeles alakjainak az egyes nyelvjárásokban tapasztalható morfématagolási nehézségeiről fentebb, az 1.2.1. és az 1.2.3. pontban már említést tettem, arra célozva, hogy e probléma tisztázásához a személyjelek ismeretén kívül részletesebb tótani információkra is szükségünk van. Ehhez azonban látnunk kell a ma is magánhangzóra (is) végződő főnevek birtokos személyjeles num sg sorát:

*öyi 'Tochter; Mädchen', *weli 'Rentier'

	VVj.	öyi	Trj.	wäli	J	äwi
sg	1	öyim		wälem		äwem
	2	öyin		wäle		äwe
	3	öyil		wäliä		äwiä
du	1	öyimən		wälimən		äwimən
	2	öyitən		wälin		äwin
	3	öyitən		wälin		äwin
pl	1	V öyüγ, Vj. öyiw		wäliγ _o		äwew
	2	öyitən		wälin		äwin
	3	öyijil		wäliä		äwiä
		K 108, 155		K 232—3		P 74

	DN	ewə	Ko. Kr.	ewə	Ni.	wüta
sg	1	ewem		ewem		wütem
	2	ewen		ewen		wüten
	3	ewet		ewit		wütet
du	1	ewemən		ewemən		wütemən
	2	ewesən		ewetən		wütetən
	3	ewesən		ewetən		wütetən
pl	1	ewew		ewew		wütew
	2	ewesən		ewetən		wütetən
	3	ewet		ewet		wütet
		K 5		P 14, K 71		K 301

	Ser.	ewə	Kaz.	ewi	Szin. M	ewi	O	ewi
sg	1	ewem		ewem		ewem		ewem
	2	ewen		ewen		ewen		ewen
	3	ewet		eweä		ewel		ewel
du	1	ewemən		ewemən		ewemən		ewemən
	2	ewen		ewen		ewan		ewan
	3	ewen		ewen		ewan		ewan
pl	1	ewew		ewew		ewew		
	2	ewen		ewen		ewan		
	3	ewet		eweä		ewel		
		St. 57		K 311		St. 41		K 333
				R 17—8		R 17		

*päna 'Saite', *wäla '(Schlaf)platz'

	V	päna	Vj.	wäla	Trj.	päna
sg	1	pānam		wālam		pānam
	2	pānan		wālan		pāna
	3	pānəl		wālul		pānaä
du	1	pānamən		wālamən		pānamən
	2	pānatən		wālatən		pāniñ
	3	pānatən		wālatən		pāniñ
pl	1	pānōγ		wālōw		pānāγ _o
	2	pānatən		wālatən		pāniñ
	3	pānajil		wälajil		pāniä
		K 107		K 155—6		K 234

Az ősosztjákban **ā*-re, **a*-ra végződő főnevek nyugati folytatóinak csak alig néhány személyjeles alakját sikerült a szótárban megtalálnom — **pētā* 'Boden' (< zürj.) > DN *pēta*: sg 3 *pētet* (KT 763), **siyā* 'Riemen' > Ni. *siḡa*: sg 1 *siḡem* (KT 835), **kānča* 'Ornament' > Kaz. *χānši* (nom pl *χānšet* ~ *χānšat*): sg 3 *χānša* (KT 321—3) —, s mivel e főnevek tótanilag azonos típusúak voltak pl. a **tā* képzős participiummal, s szóvégi magánhangzójuk is ennek tövégi vokálisával azonos módon fejlődött, e főnevek kielégítően adatolt birtokos személyjeles alakjainak hiányában a 1.2.1. pontra utalok (vö. még lentebb).

2.2.1.1. A *tő* + személyjel komplexumának tagolási nehézségei nyelvjárás csoportonként a nom sg-ben magánhangzóra végződő névszók esetében:

VVj.: A pl 1 és a V-ben részben a sg 3 kivételével a főnév magánhangzós tóváltozatához járulnak a személyjelek, bár talán a V *pānāl* is inkább *pāna-l*-ként fogható fel.

Trj. J: Leíró szempontból a sg 2 **n*-jének eltűnése folytán egyszerűbb ezt a típust úgy tekinteni, hogy a személyjelek a mássalhangzós tóalternánshoz járulnak, az *i* tövű főnévekhez *e* és *i*, az *ə* (< **ā*) tövűekhez pedig *ā* és *i* előhangzóval.

Dél: A num sg-ben *ə*-re végződő névszóknak a mássalhangzós tóalternánshoz járulnak a személyjelek *e* előhangzóval (néhány nyelvjárásban esetenkénti kisebb újításokkal a participiumok személyjeleit illetően). Ez az *ə* tő történetileg három ősosztják tőtípust képvisel: **i*/**i*, **ā*/**a*, **əy*. (Példa az eddig nem említett **əy* típusra: Ko. *wojə* (< **wajəy*) 'Tier': *wojem*, *wojen*, *wojet* stb. (JSFOu. 66/2: 16.)

Észak: Az **ə*-re (> *ə*, *ɪ*, *i*) végződő névszók történetileg itt is a déli nyelvjárásoknál említett három ősosztják típusra mennek vissza. Az ősosztj. **i* tövűek előhangzója ma *e*, bár a legészakibb (Szin. M O) nyelvjárásokban a du 2, du 3 és pl 2 *an*, *ān* az ősosztj. **ā* tövűek hatását (vö. 1.2.3.) tükrözi. Az **ā* tövűek — itt szinte kizárólag a participiumokra kell támaszkodnunk egyéb anyag híján — ugyancsak mássalhangzós tövűekkel szerepelnek e morfémák előtt, melyeknek előhangzója *e* és *a*. E kettősség magyarázata részben hangtani: **ā*(-) > **ə*, **ā*- > -*e* ~ -*a* (vö. SAUER lentebb idézett magyarázatát), részben morfológiai, ti. a hangtörténeti fejlődés kettős eredményét (*e* ~ *a*) e nyelvjárások a sg 2 — du 2 (du 3 és pl 2) és a sg 3 — pl 3 homofóniájának elkerülésére felhasználhatták, hasonlóan a VVj.-hez (vö. még 1.2.3.). Az ősosztj. **əy* > északi *ə* (*ɪ*, *i*) tőtípusú főnevek személyjelzésére — kellő mennyiségű adat hiányában — csak következtetni tudunk: **tōntəy* 'Birkenrinde' >> Kaz. *tōnti*: *tōntem* (KT 1005), **kōčəy* 'Messer' >> Kaz. *keši*: *kešem* (KT 445), **ānčəy* 'Hagebutte' >> Kaz. *aṇši*: *aṇšem* (KT 515—6); az abszolút paradigma számjelei előtt a **kānča* 'Ornament' >> Kaz. *χānši*: *χānšet* ~ *χānšat* típussal egyezően *e* ~ *a* jelentkezik, pl. **pēytā* 'schwarz' >> Kaz. *pūti*: *pītanət*, *pītat* (KT 682, MSFOu. 128: 313), **kāntəy* 'Ostjake' >> >> Kaz. *χānti*: *χāntet* ~ *χāntat* (KT 317) amiből arra következtethetünk, hogy e típus személyjelei megegyeznek az ősosztják *ā*-re végződő típus (tehát köztük a participiumok) személyjeleivel.

2.2.1.2. A szurguti nyelvjárások azzal hívják fel magukra a figyelmet, hogy az *ā* tövű főnevekhez viszonylag gyakran járulnak a személyjelek (*em/əm* stb. < **im*/**əm* stb.) γ közbeiktatásával, pl. Trj. *sōā* 'Stange': *sōāyəm* (KT 889), Trj. *setkā* 'Sieb': *setkāyəm* (KT 886), Trj. J *wikā* 'Lodenmantel': Trj. *wikāyəm*, J *wikāyəm* (KT 213, PD 3007), Likr. J *pīrnā* 'Kreuz': Likr. *pīrnāyəm*, J *pīrnā*-

γam (KT 733, PD 1711), J *keškā* 'Katze': *keškāγam* (PD 708). Minthogy az ősz-
 osztj. *-ā/*-a > Szur. -ə, vagy a ma -ā/-a-ra végződő főnevek maguk, vagy e
 magánhangzójuk újabb kori; a *pirnā* és a *keškā* jövevénytiszta, talán a *wikā*
 is (vö. a mai nyelvjárási megfeleléseket: KT 213!). Ez a furcsa γ egyébként
 az abszolút paradigmából kerülhetett át: a keleti nyelvjárásokban az -ə ~
 ~ -ā/-a- tövekhez γ, az -i(-)/-i(-) tövekhez j mássalhangzó közébeiktatásá-
 val kapcsolódnak a magánhangzóval kezdődő esetragok (a jövevénytiszta-
 val a V-ben többnyire a j használatos), pl. V Trj. J *kārā* 'Wiese, Platz' ~ *kārat*
 (num pl | nom) ~ *kārāγa* (num sg | lat) (KT 327—8, MSFOu. 128: 102, 103,
 211, PD 417, JSFOu. 66/2: 73), Vj. Trj. J *imi* 'Weib' ~ Trj. J *imit* (num pl |
 | nom) ~ Vj. *imijā*, Trj. J *imajā* (num sg | lat) (KT 43, MSFOu. 128: 149,
 210, PD 195, JSFOu. 66/2: 73), illetve V *pētā* 'bottom' ~ *pētājā* (num sg | lat)
 (EastOstyChr. 56, 196), V *škola* 'school' ~ *školaja*, *školajapa*, *školayapa* (num
 sg | lat) (EastOstyChr. 57, 199, BukvV 81, 88) stb. A Trj.-ban az -ā/-a tövű
 főnevekhez még a többes szám t jele is γ-vel járul: *sōla* (l. fent) ~ *sōlayət*,
wikā (l. fent) ~ *wikāyət*, *letopka* 'Sense' ~ *letopkayət* (KT 1119). — Hasonló
 jelenséget figyelhetünk meg a déli nyelvjárásokban is, pl. DN Kr. *imā* 'Weib' ~
 ~ DN *imet* (num pl | nom) ~ DN Kr. *imajā* (num sg | lat) (KT 43, MSFOu.
 128: 3, 71); jövevénytiszta: DT *urma*, Kr. *urmā* 'Fausthandschuh' ~ DT
urmāχā, Kr. *urmājā* (num sg | lat), DT *urmāχam*, Kr. *urmājəm* (decl px | num
 sg | sg 1) (KT 81, MSFOu. 128: 34, 71), Ko. *atāšā* 'Wallach' ~ *atāšajəm* (decl
 px | num sg | sg 1) (PD 41, JSFOu. 66/2: 17), DN *perna* 'Kreuz' ~ *pernajət*
 (num pl | nom) (KT 733), DN *χlošajət*, DT *χlošāχət* (num pl | nom) 'Zange'
 (KT 383); vö. még O *tasā* 'Latte' (< zürj., l. FUF 32: 94) ~ *tasajət* (num
 pl | nom) (KT 1026).

2.2.1.3. A mássalhangzóra végződő, rokonsági viszonyt jelölő főnevekhez
 az őszosztjában a num sg sorban — ellentétben a nem rokonságot kifejezők-
 kel — *am, *an stb. alakban járultak a személyjelek. Ennek a megfelelőjét
 ma is ismerik a nyelvjárások, pl. VVj. Trj. J *jēγ-am*, Ko. Kr. C *jēχ-am*, Ni. Ser.
jēχ-am, O *jik-am* (KT 145, MSFOu. 128: 47, 72, 300, 333, JSFOu. 66/2: 15, 75,
 DEWO 325), Kaz. Szin. M *jaj-am* 'mein älterer Bruder' (RÉDEI, Kazym-Dialekt
 19, ÉOszjtNyt. 19, STEINITZ, OVE 42).

2.2.1.4. Ha a birtokos személyjelek alternánsainak tárgyalásához meg-
 kellett vizsgálnunk az őszosztják tőtípusokat, akkor már érdemes áttekin-
 tünk szisztematikusan e tőtípusok mai képviselőit is.

Őszosztják tövek: a) magánhangzóra végződők: *-ā, *-i, b) mássalhang-
 zóra végződők: *-āj, *-əγ és -C (C ≠ *-j, *-γ).

Ezek mai megfelelései:

1. *-ā: K -ā(-) ~ -ā(-) [~ ∅]; D -ā, ∅; É -ā (: Ni. -ā, Kaz. -ī, O -i), ∅.
2. *-i: K -i(-) ~ -ā- [~ ∅]; D -ā; É -ā (: Ni. -ā, Kaz. -ī, O -i), ritkábban
 -ā (: Ni. Kaz. -a, O -ā).
3. *-āj: K -i(-) ~ -ā- [~ ∅]; D -āj; É -ā (: Ni. Kaz. -a, O -ā).
4. *-əγ: K -əγ; D -ā; É -ā (: Ni. -ā, Kaz. -ī, ∅, O -i, ∅).
5. -C: K D É -C.

A felsorolt típusok egy részében az interdialektális megfelelések meg-
 lehetőségen problematikusnak látszanak, és GERT SAUER őszosztják rekonstruk-
 ciói alapján (Nombild. 116—26) a magánhangzós tövek történetileg megfog-
 hatatlannak tűnnek. SAUER egy kéziratot dolgoztatában (1963) részletesebben is
 foglalkozott ezzel a kérdéssel (a dolgozat szíves rendelkezésemre bocsátá-
 sát ez úton is megköszönöm). Nézeteit, eredményeit a következőkben rövidre

fogva ismertetem: A (C)VCV szerkezetű ősosztják névszók tövégi magánhangzója a nyugati nyelvjárásokban többnyire lekopott, keleten inkább csak az affektív szavakban. A konzervatív keleti nyelvjárások jobban megőrizték a tövégi vokális jellegét. Különösen az északi nyelvjárásokat jellemzi a tőhangzó eltűnése, bár az $*-i/*-i > A$ ezekben. A déli-északi határzónában levő Ni. őrizte meg a magánhangzót leginkább a nyugatiak közül, ebből arra következtethetünk, hogy a teljes kopás, ahol bekövetkezett, már az egyes nyelvjárások önálló életében ment végbe. Az északi nyelvjárásokban az $*-a/*-ä -ə-vé, -i-vé$ lett, az $*-ay$ ugyancsak. E két utóbbi nagyjából egy időben mehetett végbe, amit az analógiás kiegyenlítődése mutatnak, pl. Kaz. *χānti* (< $*kāntay$) 'Ostjake', *χāntat*, nem pl (KT 317).

SAUER megállapításaival egyetérthetünk, de nem magyarázzák meg az általam harmadikként említett K $-i \sim D -aj$, É $-a, -ä$ megfelelést. Ezt ősosztják $*-i \sim *-ä(j)$ váltakozásból levezetni, illetve azt megkísérlni, képtelen vállalkozás volna, miképp a K $-ə \sim -ä \sim Ny. -ə (-ə, -i)$ sem ősosztják $*-ä \sim *-ə$ (vagy $\sim *-i$) váltakozást tükröz, hanem az eltérő hangfejlődés alakította ki ezt a megfelelést, mint fentebb láttuk. — SEREBRENNIKOV (Вероятностные обоснования в компаративистике. Москва, 1974. 69, 72) több példát is említ arra, hogy a Vj diftongusok vagy a j elvesztésével egyszerűsödnek (abszolút szóvégen), vagy a j eltűnésével és a V-nek felső nyelvéllátásával szűkülésével alakulnak át monoftongusokká. Nos, a K $-i \sim D -aj \sim É -a, -ä$ abszolút szóvégi megfelelést ősosztj. $*-aj$ feltevésével minden nehézség nélkül megmagyarázhatjuk: $*-aj > K -i$, Ny. $-aj > D -aj$, É $-ä$, ($>$) $-a$. Emellett szól még az is, hogy a keleti nyelvjárásokban alig találkozunk $-aj$ -re végződő, legalább kétszótagú, nem összetett főnévvel, de azok is újabb és elszigetelt nyelvjárási szók vagy jövevényszók: Trj. *kitáj* 'China' (KT 456) (< orosz), VVj. *tékaj* 'jüngere Schwester' (KT 900), Mj. Trj. *sěyāj* 'Haselhuhn' (KT 846). — Hasonló probléma a (keleti?) ősosztják (egyik?) passivumjelének Trj. folytatója: $*uj > oj \sim o$, l. az 1.1.2. pontban. Az ősosztják (másik?) passivumjelének, az $*aj$ -nek a nyelvjárásokon belül alternatív jelentkező folytatói és interdiálektális megfelelései, ill. azok áttekinthetése alapján az ősosztj. $*aj > aj$, a , i fejlődést bizonyosságnak tekinthetjük. A minket érdeklő passivumjelek: VVj. Trj. sg 3 i , V (KARJALAINEN, GULYA) du 3 $äyən$, Vj. $äken$, pl 3 V (TERÉŠKIN) $ät$, (KARJALAINEN, GULYA) $ät-at$, Vj. $ät$, Trj. $ät$; Dél: sg 3 aj , du 3 $ajχən$, $ajənən$, pl 3 $ajət$; Észak: sg 3 Ni. a , Szin. M a , O a , a , du 3 Éi. $ijənən$, Szin. M O $ajənən$, pl 3 Ni. $ijüt$, Szin. O $ajət$, M $ajüt$, Atl. a „praesens/präteritum” alternációban: sg 3 $a/ə$, du 3 $ajənən/erən$, pl 3 $ajüt/ijüt$, Ser. Kaz. a „váltakozó/nem váltakozó” tőtípusú igék alakjában: sg 3 i/a , du 3 $ijənən/ajənən$, pl 3 $ijət/ajət$ (< $*aj + *θ$ számjel, $*aj + *yən$, $*aj + *ət$) (az egyes nyelvjárásokról és további passiv igealakokról l. V: MSFOu. 128: 141, Očerki 88, EastOstyChr. 113—5, Vj.: MSFOu. 128: 200, Trj.: i. m. 276, DN: i. m. 21, 22 stb., DT: i. m. 43, Kr.: i. m. 90, 92—3 stb., C: i. m. 58—9, 60, Ni.: i. m. 307, Ser.: OstjChr.² 73, KO: ŽIVOTIKOV: i. m. 82—3, TERÉŠKIN: i. m. 332—3, Kaz.: RÉDEI, Kazym-Dialekt 28, vö. még MSFOu. 128: 325, Szin.: OVE 46, M: RÉDEI, ÉOszjtjNyt. 34, 35, O: KT passim, STEINITZ: kézirat).⁴

⁴ Megjegyzések a passivumjelekkel kapcsolatban:

a) A du 3-ban a V $äyən$, Vj. $äken$ alakokkal szemben a Trj.-ban $ijən-t$ találunk, ami a sg 3 $*aj + *θ > *i + θ$ után a „passivumjel + számjel” komplexum „újratermelését” jelentette, mivel az $*aj > i$ után az $i + θ$ és $äyən i$ és a elemének morfológiai azonossága már nem volt nyilvánvaló.

A rokon nyelvekben is viszonylag szép számban találunk az osztjákban vázoltéhoz hasonló fejleményeket: vogul TJ *oraj*, Szo. *uraj* ~ AK *ori*, P *wuri* 'Flußbett' (Forschen und Wirken 3 [Festschrift zur 150-Jahr-Feier der Humboldt-Universität zu Berlin]: 341) [~ osztj. V *uri*, DN *ura*, Kaz. *wori* ua. (KT 74)]; TJ *karkāj* (o: *kä-*), Szo. *kāraj* ~ AK *kōryij* 'sterletti' (NyK 49: 26, UAJb. 25: 177) [~ osztj. V *kōri*, DN *kārā*, Kaz. *kārī* ua. (KT 421)]; TJ *karkāj*, Szo. *χδχra*, (MUNK.) N *χārχej* (= *χδrχaj*) ~ AK *χδrχi*, P *korki* 'Buntspecht' (UAJb. 25: 177, MSFOu. 109: 159, 111: 67, ÁKE 328) [~ osztj. V *kājerkj*, Trj. *kājarnj* ~ Ko. *χāχra*, Kaz. *χωνra* 'Schwarzspecht' (KT 282, 295, PD 389, Očerki 150)]; FL Szo. *kasaj* ~ AK KK *kāsi*, *kāsij* 'Messer' (MSFOu. 101: 107, 111: 110, 116: 50, 134: 166) [~ osztj. V *kōčay* stb. 'Messer' (KT 445)]; TJ *-kaškāj* ~ AK *-χošyi*, P *koššij* 'Ameise' (WV 123) [~ osztj. V *kočnj* ~ DN *χāšņaj*, Kaz. *χāšņa* ua. (KT 352)]. — A távolabbi rokon nyelvek közül tudomásom szerint a magyarban (BÁRCZI, Htört.² 89–90), a mordvinban (pl. M *palaj* ~ E *pali* 'er küßt' [PAASONEN, MdChr. 06]), a lappban (pl. Kld. *rēnnai* ~ P *reñni* 'riimainen' [T. I. ITKONEN, WbKKLp. 440], Not. *skiērrēi* ~ P *skiērrēi* 'Zwergbirke' [i. m. 504], vö. még E. ITKONEN: MSFOu. 79: 145), a finnben (HAKULINEN, SKRK³ 37), a jurákban (pl. O *laptāj*, T *laptaj* ~ S *rapti* 'Kasten usw.' [LEHTISALO, JurWb. 221], O *sāmāj*, Oks. *sāḡmāej* ~ Kis. *sāpmi* 'unrein' [i. m. 428]) és a szelkupban (a du 2 igerag és birtokos személyjel interdiálektális *lij* ~ *lī*, *li* megfelelése [HAJDÚ PÉTER szóbeli közlése, vö. még CASTRÉN: MSFOu. 122: 223 kk., HAJDÚ, ChrSam. 138 kk.) ismeretes a *Vj* ≥ *V*.

2.2.1.5. Az osztják tőtipusok történeti áttekintésének az is célja volt, hogy az *ä* ~ *i* típusú ősosztják magánhangzó-váltakozást, mint a nem első szótagi viszonyok interdiálektális (és olykor nyelvjáráson belüli) megfelelések magyarázatát kizárjuk (ilyenféle tanulságokkal járt helyenként az igeragok és a személyjelek tárgyalása, mégha erre nem is hívtam fel külön a figyelmet). Még így is van két eset, amelyeknek magyarázatával adós maradok: 1. *conj ind* | *prt* | *sg* 3 VVj. *äyən* ~ *iyən*, 2. K *min*, D *men* ~ É *man* gerundiumképző.

3. Az igeragok és személyjelek grammatikai személyének számjelölése

3.1. A rekonstruált igeragokon (1.1.1. és 1.1.3.) személyjeleken (1.2.) végigtekintve azt látjuk, hogy az egyes számú számjelölő szuffixumokban — a többi finnugor nyelv vallomásával megegyezve — nem találunk számjelet.

3.2. A dualis személyek szuffixumaiban mindenütt találunk egy **(ə)n* elemet. Az alanyi ragozás du 2 és du 3 ragját nem számítva és a szuffixumok előhangzójától eltekintve, kétféle megoldás is kínálkozik ezen morféma eredetét és elemzését illetően: a) a megfelelő dualisi személynévmasokból agglutinálódtak, b) az egyes számú szuffixumok és a dualisi **n* összetételével jöttek létre. Én az utóbbit látom valószínűbbnek, mert egyrészt a szuffixumok *ə* magánhangzó-elemével szemben a névmásokban *i* van (**(V)mən*, **(V)nən*, **(V)θən* — **min*, **nin*, **θin*), másrészt a hasonló szerkezetű többes számú magyar igeragok és birtokos személyjelek is ezt valószínűsítik (vö. BERRÁR,

b) A TERÉŠKIN-féle V du 3 *ujyən uj* eleme a többi személyben használatos *uj* passivumjel analógiás megjelenése.

c) A keleti nyelvjárások nem 3. személyű passiv igealakjaiban VVj. *uj*, Trj. *oj* ~ *o* (< [keleti ?] ősosztj. *uj*) nem illeszkedő passivumjel található. A *j* alighanem az **āj* j-jével azonos, de a nem illeszkedő jelalternáns egészével történetileg nem tudok mit kezdeni.

TörtMondt. 44—5, 51). Ha ezeket a morféákat Vm stb. + αn összegének tekintjük, könnyűszerrel rekonstruálhatjuk az ősosztják rendszert és viszonylag könnyű levezetni belőle a mai nyelvjárási megfeleléseket. Sőt e morféák helyes szerkezeti tagolása még az obi-ugor kori előzmények meghatározásában is segítségünkre lehet. Vö. még 3.3.

3.3 A többes számú személyek elemzése több nehézséggel jár, ezért külön-külön kell róluk szólni.

A pl 1 személyben $*\gamma$ ($> \gamma, \gamma_o, w$) a szuffixum invariáns eleme. A vogulban pedig w elemű e morféma funkcionális megfelelője. Úgy gondolom, hogy a két rokon nyelv alapján az obi-ugor korban e morféma „labiális magánhangzó + γ ” ($*\gamma < *k$) szerkezetű volt (l. 1.1.1.7.). Lényegében ugyanígy már korábban is magyarázták (l. LIIMOLA: MSFOu. 127: 226). E magyarázatot azonban LIIMOLA elutasította (i. m. 226—7), majd HAJDÚ — igaz, csak a Trj. nyelvjárásra vonatkoztatva —, mégis lehetségesnek tartotta (BUNyt. 129, jegyzet). Minthogy az osztják alanyi ragozás pl 2 személyű $*t\alpha\gamma$ -jében és a magyar pl 2 személyjelölő szuffixumában is $*\gamma$, ill. k található, teljesen meggyőzőnek látom HAJDÚ PÉTERnek a magyar k többesjellel kapcsolatos véleményét: „Nem tartjuk lehetetlennek, hogy a $-k$ morfémanak, ill. előzményének esetleg már az alapnyelvben meglehetett a többesi használata (netán a Px-ekben és a Vx-ekben is). Ez . . . azután átmentődött a finnbe és a mordvinba (sőt talán a lappba is?), míg a magyarban, főleg az ugarságtól történt elválás után annyira megerősödött a k többesi szerepe, hogy a névszóragozásban is teljesen kiszorította a PU $-t$ többesjelet” (i. m. 128—9).

A pl 2 szuffixuma alanyi ragozásban $*t\alpha\gamma$, egyebütt $*Vn$. A t -ről l. 1.1.1.8., a γ -ról pedig éppen most szoltam. Az $*Vn$ a későbbi, n kezdetű személynévmással függ össze. Mivel egyrészt az alanyi ragozás (du 2 és) pl 2 személyű ragjában a korábbi t -s kezdetű, 2. személyű névmás maradványát kell látnunk, másrészt a sg 2 és a pl 2 személyjelölő szuffixumok a tárgyas ragozásban és a birtokos személyjelezésben (nem számítva a magánhangzós tövű főnevek és a rokonságnevek személyjelezését) homofónok, megalapozottnak hiszem a következő megállapítást: az újabb, n kezdetű személyes névmás és a belőle agglutinálódott szuffixum a sg 2 személyben honosodott meg, majd innen terjedt tovább, talán éppen a tárgyas igeragok és a birtokos személyjelek révén, s ezek nyomában haladva szorította ki az n -es névmás is az eredetit, s a „túlélő” conj ind | du 2 $*tan$ és pl 2 $*t\alpha\gamma$ szerencsénkre megmaradt hírmondónak.

A pl 3-ban a tárgyas igerag és a személyjel a 3. személyű névmásból agglutinálódott, többesjelet nem tartalmaz, csak magánhangzója különbözteti meg a sg 3 szuffixumtól. — Az alanyi igerag számjelölésének megvilágítása végett viszont itt tárgyalnunk kell az összes 3. személyű, alanyi igeragot. Ezek egy érdekes vonással hívják fel magukra a figyelmet: a pl 3-ban szereplő $*at$ személyrag, amely sem leíró, sem történeti szempontból nem bontható külön személymorfémára és számjelre, megegyezik a főnevek abszolút paradigmájának $*(a)t$ többesjellel; továbbá a du 3 $*(a)\gamma\alpha n$ -jének $*(a)\gamma$ eleme a főnevek $*(a)\gamma$ dualisjellel egyezik meg (míg az $*\alpha n$ a du 1 és du 2 személyek analógiájára megjelent másodlagos személyi számjel, vö. 3.2.); ezek után a sg 3 $*\theta$ személyragja és a főnevek $*\theta$ egyesszám-jele közti „egyezést” sem tekintetjük véletlennek. Mivel más finnugor nyelvekben is hasonló a helyzet, azt hiszem, a finnugor (uráli) alapnyelvben a 3. személyű igealak két legfontosabb összetevője az igező és a (főnévi abszolút paradigmából való) számjel volt, míg a többi személyben a $t\theta$ és a névmásból agglutinálódott személyrag.

„Szinte valamennyi uráli nyelvre érvényes, hogy az igének az egyes szám 3. személyben kétféle alakja lehet: egy személyrag nélküli és egy személyragos” (HAJDÚ: i. m. 75). „E kettősségnek szinte az egész nyelvcsaládunkat érintő elterjedését, funkcionális rokon vonásait figyelembe véve bizton állíthatjuk, hogy a 3. személyű igealakok formálásának már az alapnyelvben két lehetősége volt: a személyragos és a személyragtalan. E kettősségnek az alapnyelvből származtatása magával von egy másik következtetést, nevezetesen azt, hogy e kettős formálásnak funkcionális háttere volt, azaz hogy a személyragos 3. személyű igealak már ekkor az ige határozott tárgyára utalt. Az a 3. személyű névmás tehát, amely az ilyen formákban igei személyragként agglutinálódott, suffixálódása előtt accusativusi értékű volt (azaz: *látja* ← *lát-azt, lát-öt*)” (i. m. 76), de ebben az agglutinálódásban nyilván szerepe lehetett az 1. és 2. személy alaktani analógiájának is. Az obi-ugor alapján ez a névmás lehetett akár a 3. személyű személynévmás, akár (a *t* kezdetű) mutató névmás, hisz az osztjákban megvan mindkettő, sőt a keletiben együtt élnek, mégpedig a mutató névmási eredetű személyrag a conj det | obj sg | sg 3-ban, a személynévmási eredetű pedig a conj det | obj sg | pl 3-ban és a conj det | obj du/pl | sg 3 és pl 3 személyében. Voltaképpen a vog. (É) *te* (~ *e*) *t*-je is visszamehet akár **t*-re, akár **θ*-re (< **s*), de még a magyar sem szól a **t*-s személyrag felvétele ellen, hiszen a mai, **θ*-ból magyarázható tárgyas személyrag teljesen ki is szoríthatta a **t*-re visszavezethetőt (1. északi osztják!). A személyes névmásból agglutinálódott tárgyas személyrag a finnugor alapnyelvben talán akkor volt használatos, amikor a cselekvés határozott tárgya élőlény volt, a mutató névmási viszont az esetben, ha a tárgy élettelen volt. Az itt elmondottakhoz még vö.: «В любом языке, имеющем личные окончания глагола, окончания 1-го и 2-го лица связаны с одушевленными субъектами действия... Личное окончание 3-го лица как бы выпадает из этой схемы, поскольку оно может соотноситься в равной мере как одушевленными, так и неодушевленными субъектами действия...» (SЕРЕБРЕННИКОВ: i. m. 249—50).

4. A tárgy és a birtok számát jelölő morfémákról szólva az ősosztják (és — az O-t kivéve — az északi osztják) alapján beszélhetünk primér és szekundér számjelekről. Valójában csak az elsődleges számjelek az igazi számjelek, a másodlagosakat kísérőjelenséggként értelmezhetjük. Az előbbiekhöz az invariáns mássalhangzó(k)ból álló morfémákat, az utóbbiakhoz a tárgyas igeragok és a birtokos személyjelek előhangzóit sorolom.

4.1. Az elemzett paradigmákban a kettős számú határozott tárgy és a kettős számú birtok jele **γ* + **l* (**γal*). Ez összetett morféma: benne a **γ* a voltaképpeni dualisjel, amely vog. **γ* megfelelőjével együtt uráli kori (vö. pl. E. ITRONEN, *Kieli ja sen tutkimus* 253—4, HAJDÚ: i. m. 130—1), az *l* pedig az *l* többesjellel azonos. A főnevek abszolút paradigmájában szereplő *γan* szintén összetett morféma: a *γ* dualisjelen kívül a vogulból ismert, ugyan-csak *n*-es többesjelet tartalmazza, amely szintén uráli kori. Az eredetileg többesi **n* először talán az obi-ugor dualisi személyes névmásokon jelentkezett, majd az obi-ugor egység felbomlása után a főnév abszolút paradigmájának dualis **γ*-jével társult, míg az egyéb sorokban az **l* többesjel járult a **γ*-hez. Az igazságnak tartozom azzal, hogy LIIMOLA a *Zur historischen Formenlehre des Wogulischen* c. művében (MSFOu. 127) nem keresett kapcsolatot a vogul és az osztják *n* között, és HAJDÚ PÉTER is csak a vogul **n*-t említi az uráli **n*

többszel folytatói között (i. m. 70); az uráli—finnugor $*n$ dualisjelre vonatkozó irodalmat l. KÜNNAP: MSFOu. 147: 25, 30. — A tárgy és a birtok többesének jele $*l$, amely — mint az imént említettem, a dualisi sorba behatolt a $*\gamma$ mellé, ezáltal e paradigmasorokban „egyes szám: $\emptyset \leftrightarrow$ nem egyes szám: l ” oppozíció jött létre, ez utóbbin belül pedig $\gamma (+ l) \leftrightarrow l$, avagy $\gamma \leftrightarrow \emptyset$. Tehát leíró szempontból az egyes jelöletlen a nem egyeshez viszonyítva, és a pluralis jelöletlen a dualishoz képest. Ez az osztj. $*l$ talán összefügg a vogul nyelvjárások némelyikében a pl 3 személyű tárgyas igeragban és birtokos személyjelben szereplő l elemmel; ezt a vog. l -t LIIMOLA (i. m. 231) az osztj. l átvételének tartja, de e nézete nem meggyőző.

4.2. A magánhangzóra végződő főnévi tövektől eltekintve az egyes számú tárgyra, ill. birtokra vonatkozó sorokban a személymorfémák előhangzójaként majdnem minden személyben $*i$ -t, a kettős és többes számú sorokban pedig (tőtípustól függetlenül) $*ä$ -t találunk, illetve a pl 1 személyben ezek labializált párját. E vokálisok eredeti disztribúciója módosult a keleti osztják mássalhangzós tövű főnevek birtokos személyjelzésében a nyílásfok szerinti illeszkedésnek megfelelően. Ugyancsak módosult a déli osztják nyelvjárásokban is az eredeti alanyi – tárgyas igeragozás alaktani, ill. funkcionális változása, és a birtokos személyjelezésre gyakorolt hatása következtében (l. 7.8.) a déliben még ezen túlmenően van egy olyan következmény, amely az $*i$ — $*ä$ eredeti disztribúcióját tovább lazította: a conj det | obj sg ragjaiból az e ($< *i$) már a conj det | obj du/pl tárgyi számjelének előhangzójaként is feltűnik \emptyset (vagy \emptyset) helyett: *enät* (\sim ősosztj. $*(\emptyset)nal$), *et* (\sim ősosztj. $*(\emptyset)l$). Így a déliben a conj det számjelei leíró szempontból: obj sg \emptyset (az *em*, *en* stb. személyrag), obj du *enät*, obj pl *et* (hasonló helyzet alakult ki a szurguti nyelvjárásokban is). Megjegyzendő, hogy a decl px dualisi és pluralisi jele előtt — egyelőre még — nem jelent meg analógiásan az e . — Az osztják obj du/pl és nem du/pl sorok személymorfémáinak alsó nyelvallású előhangzója megítélésem szerint eredetileg a számjel része volt: $l + ä$, s csak a morfémahatár átértékelődése tette lehetővé a személymorféma előhangzójává történő degradálódását. A vogulban ez az alsó nyelvallású magánhangzó ma is a számjel része, bár más a sorrend, mint az osztjákban: vog. T *ān/ān*, É *āγ, ān*. Minthogy az $ä$ eredetileg a számjel része lehetett, szerepelnie kellett az összes 3. személyű igealakban és birtokos személyjeles főnévben, egykor tehát: sg 3 $*-lā-\emptyset$, du 3 $*-lā-\emptyset n$, pl 3 $*-lā-\emptyset$. Így azonban a sg 3 és a pl 3 szóalakok homofónok voltak, s csak a megfelelő személyes névmás kitevésével lehetett az összetévesztés veszélyét elkerülni, noha ezek is mindössze magánhangzójukban különböztek egymástól az ősosztjokban: sg 3 $*\emptyset\gamma$, pl 3 $*\emptyset\gamma$. Az ősosztják utolsó, felbomlás előtti szakaszára azonban ez a probléma már megoldódott, méghozzá oly módon, hogy a morfológiai szempontból közömbös $*\emptyset$ váltotta fel sg 3-ban az $*ä$ -t (a V-ben ma hasonló jelenségnek lehetünk szemtanúi, vö. 2.2.1.1.). Alighanem ezzel történt meg a morfémahatár eltolódása:

$*lā-m$	$*l-ām$
$*lā-n$	$*l-ān$
$*lā-\emptyset$	$*l-\emptyset$ (másodlagosan: $l-\emptyset\bar{a}$)
...	
$*lā-\emptyset$	$*l-\emptyset\bar{a}$

Mivel a dualisi személymorfémák a singularisi személymorfémák és az $*n$ (személyi dualisjel) összetételének magyarázhatók, várható volt az $*ä\emptyset n > * \emptyset\emptyset n$ változás is: $\bar{a}\emptyset : \bar{a}\emptyset n = \emptyset\emptyset : \emptyset\emptyset n$. — A vogult illetően nincs tudo-

másom egy, csak az egyes számú sorokra jellemző magánhangzóról, ezért valószínűnek látszik egy olyan feltevés, hogy az osztj. **i* a conj det | obj sg és a decl px | num sg sorokban másodlagos. Eleinte tehát ezekben a sorokban egy korai ősosztják nyelvvállapotban **ə* lehetett az igeragok és a személyjelek előhangzója: **əm*, **ən*, **əθ*, **(ə)mən*, **(ə)nən*, **(ə)θən*, **ōγ*, **ən*, **əθ*. Ezek a morfémák pedig megegyeznek a sg 1, 2, du 1 és pl 1 alanyi igeragokkal. Ennek ismeretében és azt figyelembe véve, hogy az osztják és a vogul tárgyas ragozás — legalábbis az obj sg sorban — a 3. személyű igealakok lényegében megegyező konstrukciója mellett eltérő elvek alapján van megszerkesztve, arra a gondolatra juthatunk, hogy az obi-ugor egység végére sem jutott előbbre a tárgyas ragozás kiteljesedése, s nagyjából azon a szinten stagnált, amit az U FU és Ug. alapnyelvi állapot képviselt.

4.3. Végezetül itt szólok az imperativus sg 2 személyű **ā*, **i* végződéséről is. Ezt természetesen a fenti **i*-vel, **ā*-vel megegyező hangalak indokolja. Felszólító módban a conj ind | sg 2 végződése minden nyelvjárásban alsó, a conj det | obj sg | sg 2 végződése pedig felső nyelvvállású ősosztják magánhangzóra vezethető vissza. A további felszólító módú igealakok nyelvjáráscsoportonként más-más képet mutatnak (csak a 2. személyű formákról beszélek, a többi személyben használatos imperativusi alakok ugyanis másodlagosak, ehhez vö. Očerki 90) a különféle kiegyenlítődesi tendenciák eredményeképpen: keleten az *i*-re, tehát a conj det | obj sg | sg 2-re épülnek, a DN-ben és a DT-ben az *ā*-ra, vagyis a conj ind | sg 2-re, a Ko. Kr. dialektusokban ismét az (**i* >) *e* végződésre, a C-ből csak alanyi imperativusi formákat ismerünk, ezeknek az *ā* az alapjuk, északon mindenütt az *a*, *ā* (< **ā*) conj ind | sg 2 végződéshez járulnak a szám-/személymorfémák (l. V: MSFOu. 128: 138, 139, Očerki 90, EastOstyChr. 118—9, Vj.: MSFOu. 128: 187—8, 190, Trj.: i. m. 268, 273, 277, 280, J: JSFOu. 66/2: 90,—92, Szur.: Versuch 57, 59, DN: MSFOu. 128: 17—26, DT: i. m. 42, Ko.: JSFOu. 66/2: 43, 45, Kr.: MSFOu. 128: 82, 85—7, 90—1 stb., C: i. m. 54—5, 58—62, Ni.: i. m. 304, 306, Ser.: OstjChr.² 78, Kaz.: MSFOu. 128: 320—1, 323, 328, Kazym-Dialekt 27, 31, Szin.: OVE 48, M: EOszjtNyt. 30, 34, O: MSFOu. 128: 337).

5. A személyjelölő szuffixumok homofóniájával is érdemes röviden foglalkoznunk. SEREBRENNIKOV egyik frekvenciájára így szól: «Если личные окончания во мн[ожественном] числе выражаются разными [С: одинаковыми; Н. Л.] формами, а в ед[инственном] числе их различие сохраняется, то это означает, что и во мн[ожественном] числе они некогда имели разные формы» (i. m. 323). Ezt a megállapítást támogatják az osztják személyjelölő morfémák alapján az előzőkben leszűrt következtetéseink, de még arra is felfigyelhettünk, hogy a conj ind és a conj det egykor mássalhangzó-elemeik tekintetében is eltérő ragjai a paradigmasorok közti kölcsönzések következtében sok esetben egyalakúvá váltak, sőt mi több: olykor a conj ind-ből — a conj det közvetítésével — áterjedtek a decl px-re is. Aligha volna érdemes nyelvjárásonként felsorolni azokat az eseteket, amelyekben homofóniát találunk, hiszen a táblázatokból könnyűszerrel kiolvashatók, meg az egyes szuffixumok tárgyalásakor szóltam is róluk. Az általam rekonstruált ősosztják szuffixumok rendszere sem mentes a homofón képződményektől (1.1.3., 1.2., vö. még 4.2). A történeti áttekintés egészéből az látható, hogy a személyjelölő szuffixumok hangalakját jelentősen módosította egyrészt az egyes és többes számú személyek egyalakúságának megszüntetését célzó törekvés, másrészt a du 3 — du 2 — pl 2 homofóniájának analógia révén végbemenő módosítására irányuló tenden-

cia, amely nem egyszer a conj ind — conj det — decl px sorok mindegyikére kiterjedt. A vogul nyelvjárásokban is elég általános a du 2, du 3 és pl 2 hangalaki egyezése, sőt némely nyelvjárásokban a pl 3 sem különbözik tőlük, továbbá jóval ritkábban ugyan, de megesik, hogy a sg 2 is egyalakú velük. A dualison belüli, valamint a dualis és pluralis személyek közti közeledés, egybeesés nyilván összefügg azzal, az osztják és vogul nyelvjárásokból jól ismert jelenséggel, hogy a kettős szám a többes szám javára részben vagy egészben kiszorul a nyelvtani rendszerből. A lappot kivéve a többi finnugor nyelvből is kiszorult a dualis, valamint a dualist többé vagy kevésbé megtartott obi-ugor nyelvjárásokban sem ritka, hogy a várható kettős szám helyén többes számot találunk.

6. A személyjelölő szuffixumok jellemző magánhangzó-elemének nyelvjárásonkénti fejleményei. Az alábbi röpke áttekintésben nem térek ki a szuffixumokban előforduló azon magánhangzókra, amelyek a különféle analógiák, kiegyenlítődések eredményeként jelentek meg.

6.1. Az *a mindenütt változatlanul megmaradt, csak a legészakibb nyelvjárásokban szenvedett némi változást a conj ind | pl 2 *taγ *γ-jének lekopását és így az *a-nek abszolút szóvégi helyzetbe kerülését követően: Kaz. Szin. M tš, O ti.

6.2. Az *ō a V-ben megőrződött, a Trj. J-ban a delabializált változattal szabadon váltakozva szerepel: Trj. aγ_o ~ ōγ, J aw ~ ōw, míg másutt — legalábbis a fonematikus leírás szempontjából — delabializálódott: aw.

6.3. Az *i a VVj.-ben változatlanul megőrződött, a szurguti nyelvjárásokban a dualis és pluralis személyekben úgyszintén, míg a sg 1 és sg 2 személyekben nyíltabbá vált: *i > e. Önmagában véve talán meglepő, hogy különböző képviselői vannak ugyanannak a hangnak a szurguti nyelvjárásokban az egyes és nem egyes számban. Ez azonban korántsem elszigetelt jelenség:

a) amikor a keleti nyelvjárásokban, ill. közös előzményükben a birtokos személyjelezésben a nyílásfok szerinti illeszkedés éreztette hatását, az *i helyét csak a sg 1, 2 személyekben foglalta el az *ā, a pl 3 személyből viszont nem szorította ki;

b) ugyanez érvényes a keleti és a déli közti átmeneti Szal. conj det | obj sg és decl px | num sg megfelelő személyű szuffixumaira is;

c) a déli nyelvjárásokban az alanyi, ill. intranszitiv ragozásnak csak a sg 1, 2 személyébe hatolt be az alsó nyelvallású magánhangzó, míg a nem egyes számú személyekben ennek nyomát sem találjuk; ugyanezt mondhatjuk el a birtokos személyjeles paradigmáról is;

d) az O-ban a decl px | num sg sor sg 1 és 2 személyében ma már csak az *ā folytatója, az ā található meg (eltekinthetve a rokonságnevek és a magánhangzóra végződő főnevek személyjeles alakjaitól), míg a pl 3-ban itt is az *i folytatójával, az e-vel találkozunk.

Egyébként a nem első szótagi ősosztj. *i/*i > Szur. e/e *k előtt mindenütt, nazális előtt pedig abszolút szóvégen következett be.

Az *i a nyugati nyelvjárásokban nem abszolút szóvégi helyzetben minden szuffixumban e-vel van képviselve, abszolút szóvégi helyzetben pedig Ni. Ser. KO Kaz. e, Szin. M i, O i a folytatója.

6.4. Az *ū a V conj det | obj sg | pl 1 ūγ-ben megőrződött, a Vj.-ben delabializálódott: iw; a nyugati nyelvjárásokban szintén delabializálódott, majd az eredeti *i-vel együtt nyíltabbá vált: *ūγ > *iw > ew.

6.5. Az *ā megőrződött mindenütt, eltekintve a magánhangzó-harmónia

eltűnésének, az **ā* és az **a* egybeesésének következményeitől vagy a Trj. J stb. *ā* < **ā* hangszínbeli eltolódástól.

6.6. Az **ō* egyedül a V *ōy*-jében maradt meg, de ebben a nyelvjárásban is csak KARJALAINEN feljegyzéseinek tanúsága szerint.

7. Az alanyi és a tárgyas igeragozás sorsának alakulása az osztjáki nyelvjárásokban. A keleti és az északi nyelvjárások megőrizték az alanyi és a tárgyas igeragozás alaktani és funkcionális különbségét, a déliekben viszont részben alaktani keveredések és újítások történtek, részben pedig a kétfajta ragozási sornak más szemlélet szerinti átrendeződése vagy éppen funkcionális különbségének megszűntetése zajlott le.

7.1. A déli nyelvjárásokban uralkodó állapotot két, egymással nyilván összefüggő vonás jellemzi: a nem egyes számú tárgyra utaló, alsó nyelvallású magánhangzós rag benyomult az alanyi ragozásba (vagy annak utódjába), és a dualisi és pluralisi tárgy eredeti jelölésmódjával egy újabbfajta konkurrál. A helyzet részletesebb elemzése végett fogalmazzuk meg szavakban a közölt táblázatokból egyébként könnyen kiolvasható tényeket:

DN: Az alanyi és a tárgyas igeragozás rendszerét egy, lényegében hasonló szisztéma váltotta fel, mégpedig az intranszitiv és tranzitiv igeragozás. Az intranszitiv igékhez *a*, *ā* előhangzóval vagy előhangzó nélkül járulnak a ragok, a tranzitivákhoz viszont *e* előhangzóval. Az *ā* csak a nem váltakozó ige-tövekhez járul a sg 1 és sg 2 személyben a jelen idejű alakokban, az *a* pedig elsősorban a nem váltakozó tőtípusú igék múlt idejű és a váltakozó tőtípusú igék múlt idejű és a váltakozó tőtípusú igék jelen és múlt idejű alakjaira jellemző. A *wax-* 'bitten' és a *wax-* 'rufen', a *jōxet-* 'erreichen' és a *jōxet-* 'ankommen' igék eltérő ragozású sorait kommentálva KARJALAINEN nyelvtani feljegyzéseinek kiadója voltaképpen közel járt az igazsághoz, noha azt éppen a fejetetejére állítva igyekezett tolmácsolni: „Die Frage muß aufgeworfen werden, ob wohl hier nicht die subjektive Konjugation als ein intransitives Zeitwort und die objektive als ein transitives Zeitwort aufgefaßt wurde. Später wurden schon die subjektiven und die objektiven Konjugationsformen als zu demselben Zeitwort gehörende Formen aufgefaßt, und auch im Wörterbuch [= KT] schon demselben Zeitwort eingereiht” (VÉRTES EDIT: MSFOu. 128: 24). Itt azonban nem két különböző igének — vagyis egy intranszitiv és egy tranzitiv igének — a beszélők és a gyűjtő általi azonosításáról, hanem az alanyi—tárgyas ragozású soroknak az intranszitiv és a tranzitiv igék ragozását megkülönböztető sorok általi felváltásáról, ill. arról van szó, hogy néhány, az intranszitivitás és tranzitivitás szempontjából ambivalensnek nevezhető ige-tőhöz a konkrét beszédhelyzetnek megfelelően vagy a tranzitiv, vagy az intranszitiv igékre jellemző ragok járulnak. Az alanyi—tárgyas igeragozási rendszer lényegét tekintve abban különbözik az intranszitiv—tranzitiv rendszertől, hogy az előbbiben a tranzitiv igék mind indetermináltan, mind determináltan ragozhatók, míg az utóbbiban — az ambivalens igéktől eltekintve — vagy csak intranszitivé vagy csak tranzitivé. — A tranzitiv igeragok a korábbi conj det | obj sg ragjainak folytatói (a sg 2 személyű, felszólító módú igealak is a megfelelő tárgyas alak folytatója) az intranszitiv ragok pedig — a sg 1 *ām*, sg 2 *ān* (praesens) kivételével — az egykori alanyi igeragok közvetlen leszármazottai (ugyanaz érvényes az intranszitiv, felszólító módú, sg 2 személyű igealakra; a felszólító mód többi számában és személyében nincs intranszitiv—tranzitiv különbségtétel, s a ragok szintén az alanyi igeragokra mennek vissza).

DT: „Wahrscheinlich haben die subjektiven und die objektiven Konjugationsformen ihre Funktionen verloren” [— talán a DN-ben még meglevő fokozaton keresztül (H. L.) —], „sind deshalb durcheinander gekommen, und so sind die zweierlei Formen mit derselben Funktion zustande gekommen” (VÉRTES: i. m. 41). Mivel csak egyetlen ige paradigmáját jegyezte le KARJALAINEN, nem tudni, volt-e a DT-ben is különbség a váltakozó és a nem váltakozó tőtípusba tartozó igék személyragjai között. Abban azonban megegyezik a többi déli nyelvjárással, hogy az *ám*, *án* csak a jelen időben, az *em*, *en* csak a múlt időben, az *em*, *en* pedig mindkettőben szerepelhet.

Ko. Kr. C: Itt annyiban találkozunk hasonló képpel, hogy az alanyi—tárgyas igeragozási rendszer megőrzése ellenére ezekben is megváltozott a személyragok előhangzóinak hajdani disztribúciója. A nem egyes számú tárgyra utaló igealakok helyét az egyes számúra utalók foglalták el néhány személyben, másokban pedig a tárgyi számjelölés egy újabb módjával találkozunk, s ezek az újabb szerkezetű alakok a régebbiek mellett léteznek. Az alanyi ragozás múlt idejű alakjaiban (kivéve a sg 3-t) az eredeti alanyi személyragokat láthatjuk az ige tőtípusától függetlenül; az eredeti alanyi személyragok folytatói szerepelnek a váltakozó tövű igék jelen idejében és a nem váltakozó tövű igék jelen idejű alakjaiban a sg 1 és sg 2 kivételével, ezekben ugyanis *ám*, *án* található. A táblázatokból látható, hogy a — nem mindig teljes adaltoltságú — tárgyas ragozású sorok „számjel + személyrag” komplexumai mely számokban és személyekben különböztek ki kisebb vagy nagyobb mértékben a tárgy számának jelölését. Látnivaló az is, hogy az eredeti „tárgyi számjel + személyrag” morfémakomplexum mellett, legalábbis a sg 1, sg 2 és pl 1 személyekben alternatív „személyrag + tárgyi számjel” komplexum is használatos, ám az utóbbiban látható számjelek nem a tárgyas ragozástól és birtokos személyjelezéstől egyébként jól ismert számjelekkel azonosak, hanem a főnevek abszolút paradigmáival.

7.2. Azt hiszem, izgalmas kérdés, miért és milyen körülmények között került át az *ám*, *án* a tőle eredetileg idegen alanyi, ill. intranszítív igeragozásba. Ennek a rejtélynek a kulcsát alighanem az adja a kezünkbe, hogy az *ám*, *án* az alanyi (ill. intranszítív) ragozásnak csak a praesensében szerepel, vagyis a jelen idő *t* (< **l*) jele mögött; a tárgyas igeragozásban pedig a *t* (< **l*) nem egyes számú tárgyra utaló számjelet követi az *ám*, *án* szuffixum, de éppen a nem egyes számú tárgyra vonatkozó sorokban vagyunk tanúi annak, hogy a *t* számjelet a főnévi abszolút paradigmából ismert számjelek váltják fel. Ennek alapján úgy vélem, hogy a jelen idő és a nem egyes számú tárgy jelének azonos hangalakja révén honosodott meg az alsó nyelvállású előhangzós igerag az alanyi ragozás praesensében. Ennek folyamánaképpen a conj ind és a conj det | obj sg közti, csaknem kizárólagos különbségnek az *ä/a(θ) ~ e* előhangzók lettek a hordozói, aminek következtében az *ä* előhangzó helyzete, morfonológiai súlya meggyengült az *enätám*, *enätän*, *etám*, *etän* komplexumokban. Ezt bizonyítják a másodlagos *emχen*, *enχen*, *emat*, *enät* (és az ezek analógiájára keletkezett *ewät*) morfémakapcsolatok. Lehet, hogy a DN és a DT nyelvjáráásokban az *enätám* stb. helyzetének meggyengülése nem hívta életre az *emχen* stb. féle alakulatokat, hanem a dualis és pluralis tárgyra utaló sorok felszámolásához vezetett, majd az alanyi és — a tárgy számának jelölése tekintetében indifferens — tárgyas ragozás átadta helyét az intranszítív—transzítív igeragozási rendszernek (DN), ezt követően pedig teljesen megszűnt a két igeragozás közti funkciómegosztás (DT). Persze van itt még egy probléma: miért nem hatolt

be az *ám*, *án* a mindössze néhány igét számláló, váltakozó tőtípusú igék jelen idejébe is. Erre nem tudok választ adni, legfeljebb arra utalhatok, hogy az idetartozó igék különként viselkednek mind az osztják nyelvjárásokban (vö. 1.1.1.3., 1.1.1.4., 1.1.1.5., 1.1.1.6., 1.1.3.1.3. „c”, 1.1.3.2.3. „e”, 1.2.3., 2.2.1.4., 7.1.), mind a vogulban. Az *ám*, *án* személyragoknak a tárgyas igealakokból az alanyiakba való átterülése a fent leírtan kívül még egy másik következménnyel is járt, mégpedig a birtokos személyjeles paradigmában. A táblázatokból kiderül, hogy a déli nyelvjárásokban (ha nem is minden, bár ez talán csak az erősen korlátozott terjedelmű gyűjtések rovására írandó) a num sg | sg 1 *em* és num sg | sg 2 *en* (és a rokonságnevek, valamint a *j* tövű főnevek személyjeles alakjaiból átterjedt *əm*, *ən*) mellett gyakran találkozunk *ám*, *án* személyjelekkel is a KT közölte anyagban (l. a 8. pontban), mégpedig gyakorta az előbbiekkal fakultatív alternációs viszonyt alkotva: az *em*, *en* bármely főnévhez járulhat, az *əm*, *ən* az *ə*-re végződők kivételével szintén bármelyikhez, az *ám*, *án* pedig csak azokhoz, amelyeknek első szótagi „teljes” magánhangzója felső nyelvvállású. Ezek szerint tehát az igei paradigmában az *ám*, *án* szigorú szabályszerűséggel, az *em*, *en* és az *əm*, *ən* igeragokkal fel nem cserélhetően jelentkezik, az *ám*, *án* birtokos személyjeleket viszont csak egy bizonyos tőtípusba tartozó főnevek paradigmájából rekeszti ki egy szabály, egyébként pedig a háromféle birtokos személyjel szabad alternációt alkot. Azt hiszem, e szigorú szabályszerűség az eléggé nagyfokú kötetlenséggel szemben amellet vall, hogy az igeragok körében történt meg elsőként (a fentebb ismertetett körülmények között) az előhangzók disztribúciójának módosulása, s a személyjelek használatában bekövetkezett újítás csak az igeragok analógiájára történt, de hiányozván az azonos vagy legalább hasonló feltételek, egy meglehetősen amorf rendszert eredményezett. — Egyébként a keleti nyelvjárásokhoz sorolt Szal.-ban is az alsó nyelvvállású magánhangzót tartalmazó, személyjelölő szuffixumok szerepelnek a conj det | obj sg és a decl px | num sg sorok sg 1 és sg 2 személyeiben. Ebben, a határterületen fekvő, átmeneti jellegű nyelvjárásban ez valószínűleg a szomszédos déli nyelvjárások hatása, de semmi többet nem tudunk róla, mivel STEINITZ hivatkozott cikkén kívül e dialektus személyjelölő szuffixumairól semmiféle egyéb közlemény nem jelent meg, sőt STEINITZ hagyatékában még a publikált anyagnak sem találni semmi kézíratos nyomát (GERT SAUER közlése).

A déli nyelvjárások imént ecsetelt sajátosságai mellett még egy különlegességükről kell megemlékezni: az intranzitív, ill. a tárgyas ragozású igék sg 3 személyű, múlt idejű alakjaiban *ot* személyragot találunk, amelynek a többi osztják nyelvjárásban nincsen megfelelője. Eredetét illetően tanácstalan vagyok, főleg labiális magánhangzója miatt tűnik talányosnak. MUNKÁCSINAK (NyK 28: 6) és FOKOS-FUCHSNAK (PATKANOW—FUCHS, Laut- und Formenlehre. . . 180) az a magyarázata, miszerint ez a létigével (vö. VVj. *wäl*- 'leben, sein', Trj. *J wāA- ~ wōA-*, DN Ko. Ni. *ut-*, Kaz. *wpa-*, O *ol-* [KT 127—8, PD 2389]) volna történetileg azonos, nem hangzik éppen meggyőzően; azokban a nyelvekben ugyanis, amelyekben a múlt idő (vagy a múlt idők valamelyike) a létige segítségével képződik, az ilyen konstrukció nem korlátozódik egyetlen személyre (vö. SEREBRENNIKOV: i. m. 225—7), továbbá az *o ~ u* magánhangzó-megfelelés is ellene szól.

8. A személyjelek előhangzóinak disztribúciójában bekövetkezett változás a legtöbb mai osztják nyelvjárásra jellemző, míg az igeragok — a déliben végbement újításokat nem számítva — megőrizték az ősosztják állapotot.

A személyjelek eredeti előhangzóit a Ni. Ser. Kaz. Szin. M nyelvjárások konzerválták leginkább, a rendszer lényegét voltaképpen napjainkig megőrizték.

8.1. A keleti osztják nyelvjárásokban a nyílásfok szerinti magánhangzó-illeszkedés formálta eltérővé az előhangzók disztribúcióját, ez pedig a paradigmikus magánhangzó-váltakozások jól ismert rendszerét teremtette meg. Erről itt aligha szükséges ennél részletesebben szólnom, hiszen amit kiderítettem, arról korábban már beszámoltam (Az osztják magánhangzó-váltakozások koráról és keletkezéséről. NyK 75: 301—18). — Legfeljebb azt érdemes még elmondani, hogy az olyan, két- vagy több szótagú főneveknek a birtokos személyjelei, amelyeknek nem első szótagában teljes (hosszú) magánhangzó van (tehát nem *ə*), a VVj. nyelvjárásokban *ä*, a szurguti nyelvjárásokban pedig *e* (< **i*) előhangzót tartalmaznak, függetlenül attól, hogy milyen vokális van az első szótagban. Pl. J *pělar* 'Ebereschenbeere': *pělärem* (PD 1737), V *pěsän* 'Tisch': *pěsänäm*, Trj. J *pěsän*: *pěsänem* (KT 742, PD 1765), Vj. *pěläs* 'Siegel': *pěläsäm* (KT 750), V *kämtal* 'Gießform': *kämtalam*, Trj. *kämtalä*: *kämtaläem* (KT 304), J *wänlar* 'Schmutz': *wänlärem* (PD 288), Vj. *jekän* 'Sperrstange': *jekänäm* (KT 149), Vj. *jernäs* 'Hemd': *jernäsäm*, Trj. J *járnäs*: *járnäsäm* [a V *jernäsäm* *ə*-je nyilván sajtóhibai] (KT 186, PD 327), V *majtík* 'Seife': *majtíkäm*, Trj. *majtík*: *majtíkäm*, J *majtík*: *majtíkäm* (KT 501, PD 1276), V *nipik* 'Papier': *nipikäm*, Trj. *nipik*: *nipikäm*, J *nipek*: *nipekäm* (KT 584, PD 1345). Ez annyit jelent, hogy az *ä* ott is meghonosodott, ahol az első szótag magánhangzója már ezt nem segíthette elő, de nem is akadályozhatta meg, hiszen már nem az első és a második szótagról van szó, aholis érvényesült a nyílásfok szerinti vokális-harmónia. Ugyanennek a semleges, közömbös pozíciónak köszönhető, hogy a szurguti nyelvjárásokban az ilyen típusú főnevek birtokos személyjeleiben megmaradhatott az **i* folytatója, az *e*, függetlenül az első szótag magánhangzójának minőségétől.

8.2. A déli nyelvjárásokban is elvesztette az *i* (> *e*) és az *ä* (> *ä*) előhangzó egykori „másodlagos morfológiai (számjelölő)” funkcióját: az *ä* tért hódított a num sg sorban, de az *e* és a rokonságnevek személyjeleiből való *ə* előhangzókkal többnyire szabad alternációs viszonyt alkot. Az *ä* csupán az első szótagukban alsó és középső nyelvállású, teljes magánhangzót tartalmazó főnevek személyjeleiben nem található meg, az *e* és az *ə* viszont mindenütt jelentkezhet, pl. DN *wänäm* 'Geschicht': *wänmäm*, *wänmen* (KT 230), DN *wär* 'Wehr': *wärem* ~ *wäräm* (KT 232), DN *nän* 'Brot': *nänäm* (KT 632), DN DT *čänč* 'Knie': DN *čänčäm* ~ DT *čänčäm* (KT 949); DN Kr. *toxas* 'Freund': DN Kr. *toxsem* ~ DN *toxsem* (KT 1056), DN *χot* 'Haus': *χotem* ~ *χotäm* (KT 357); DN DT *tit* 'Atem': DN *titem* ~ DT *titäm* (KT 1105), DN DT C *ux* 'Kopf': DN C *uxem* ~ DT *uxäm* (KT 21), DN Kr. *tüs* 'Bart': DN *tüsäm* ~ DT *tüsem* (KT 1028); DT *wäxsär* 'Fuchs': *wäxsäräm* (KT 215), DN *wër* 'Blut': *wëräm* (KT 236), DN *χär* 'Wald': *χäräm* (KT 327), DT *nöt* 'Nase': *nötäm* (KT 642), DN DT *sëm* 'Herz': DN *sëmäm* ~ DT *sëmäm* (KT 857). A gyűjtés idején még tehát legfeljebb csak hozzávetőleges volt az előhangzók használatának szabályozása; a DT-ben megfigyelhető, hogy az *ä*-t sokkal inkább előnyben részesíti, mint a többi nyelvjárás. Az előhangzóknak a déliben bekövetkezett disztribúciós módosulásáról, ill. annak okáról a 7.1. pontban már szóltam.

8.3. Az északi nyelvjárások közül az O azzal tűnik ki, hogy a sg 1 és sg 2 személyjelekből az *i*-t, ill. annak folytatóját teljesen kiszorította az *ä*. Az eredetibb előhangzót őrzi t a l a n a *pułän* 'eigen; tüchtig' (KT 790)

birtokos személyjeles alakja: *pulānem* (= *pulān-em*) 'minua kohti' (de még vö. *pulānel* = *pulān-el* 'hántä kohti', ahol az *el* *e*-je nem illik a képbe). Az *O* num sg két személyében a mássalhangzós tövű főnevek személyjeles alakjainak az *ä*-jéről nem szolgálhatok olyan egyszerű és könnyen elfogadható magyarázattal, mint a keleti és a déli nyelvjárások esetében. Talán még az a legvalószínűbb, hogy a keleti volt hatással az *O*-ra, de itt a nyílások szerinti vokális harmónia nem emelt gátat az *ä*-nek az *e* rovására történt térhódítása elé. — Mivel a keleti és az északi nyelvjárásokban a conj det | obj sg sorban csak az *i*, *e* (< **i*) előhangzóval találkozunk, ez — a tárgyas igeragok és a birtokos személyjelek szoros kapcsolatainak ismeretében — kizárja azt a lehetőséget, hogy a nem kielégítően megmagyarázott *O ä*-re hivatkozva ne az **i* előhangzóval számoljunk a num sg sorban. Ez esetben ugyanis nem tudnánk számot adni az obj sg és a num sg sorok eltérő előhangzóiról, az előhangzók morfológiai rendszeréről, a num sg-ben ma hasznáatos *i*-ről, *e*-ről. Az **i* elsőbbsége mellett szól az is, hogy — ha a sg 1 és sg 2 személyekben *ä* vagy *ä* is az előhangzó — a pl 3-ban mindenképpen *i* vagy *e* áll. A pl 3 talán azért konzervatívabb a sg 1-nél és sg 2-nél, mert jóval ritkábban fordulhat elő a beszédhelyzetben (az igeragozást illetően vö. A. JÁSZÓ ANNA: NyK 75: 334).

9. Ha a közölt nyelvi anyag lehetővé teszi, szándékomban áll a vogul igeragok és személyjelek hasonló feldolgozása is, mert 1. segítségével a nem első szótagi vogul vokalizmus számos kérdése tisztázható, 2. az osztjakkal fennálló számos rokon vonása révén szinte önmagát kínálja e téma, 3. azt követően pedig az obi-ugor alapnyelv eme alaktani egységeit már könnyűszerrel rekonstruálhatjuk és ezáltal közelebb férközhetünk az ugor alapnyelvi jelenségek megismeréséhez is.

HONTI LÁSZLÓ

A Historical Survey of Suffixes Marking Person in Ostyak

In this work the author has reconstructed personal suffixes and possessive personal markers for verbs in proto-Ostyak; from these he has derived the corresponding morphemes of the present-day Ostyak dialects; morpheme tables which strive towards completeness, in addition to facilitating a survey of the latter, also facilitate a comparison of them with one another. Since various other alternates appear on irregular stem-type verbs, and nouns respectively, it was necessary to reconstruct also the pre-Ostyak antecedents on the basis of present-day stem-types. All of this has demanded the clarification of several questions regarding the vocalism-history of non-initial syllables, e. g., the relationship between nouns ending in an Eastern *-i* ~ Southern *-äj* ~ Northern *-ä*, *-a* segment as well as a historical explanation of them. The work also mentions that the intransitive-transitive conjugation in the Southern Ostyak dialects replaced the original subject-object conjugation system and with what kind of morphological changes this took place.

The goal of the historical morphological examinations is that they will help strengthen from a morphological point of view an earlier explanation of the author concerning vowel alternations in the Ob-Ugric languages (NyK 75: 301–18, 365–73).

LÁSZLÓ HONTI

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Uralisch **kuńć*(3) 'leuchtend, hell'

In seiner Monographie *Anyelvtudomány mint az ős- és néptörténet forrástudománya*¹ nimmt ELEMÉR MOÓR durch lautlichen Zusammenfall von Wörtern oder Bedeutungsübertragung entstandenen Homonymenkonflikt² als mögliche Ursache „überflüssiger Entlehnungen“ an. So hätte beispielsweise der Gleichklang der urungarischen Vorformen von ung. *húgy* 'Harn' und *húgy* 'Stern' (alt, dialektal noch in *kaszahúgy* 'Orion') mit den hypothetisch angesetzten urungarischen Entsprechungen von syrj. *kyd'ž* 'Birke', ostj. *χυνт* 'Birkenholz'³ und ostj. *χунт* 'Dachs' die Übernahme eines fremden Wortes für 'Dachs' (ung. *borz*) und den Ersatz des Birkennamens durch eine Neubildung (ung. *nydrfa*, eigentlich 'Sumpfbaum') bewirkt. Auf die Frage der Genese der Homophonie in diesem konkreten Fall geht MOÓR nicht ein. Im folgenden wird nun der Versuch unternommen, für drei der genannten Wörter — 'Stern', 'Birke' und 'Dachs' — ein gemeinsames Etymon nachzuweisen.

Die Vermutung des etymologischen Zusammenhangs zwischen diesen Wörtern gründet sich auf folgende onomasiologische Parallelen: (a) Ung. *csillag* 'Stern' gehört zu ung. *csillog* 'glänzen, strahlen', *sajog* dial. 'id.' (vgl. noch die finnisch-ugrischen Entsprechungen MSzFE 117 f.). Die indogermanische Bezeichnung des Sterns **h₂s-tér* (gr. *ἀστήρ*, lat. *stella* usw. — POKORNY IEW 1027) ist offenbar ein Nomen agentis zur Wurzel **h₂as-* 'glühen'⁴ (ai. *āsa-h* 'Asche, Staub', ahd. *essa* 'Esse' u. a. — IEW 68); lit. *žvaigždė* 'Stern' (~ abg. *zvězda* 'id.') liegt eine Wurzel **g^hueig^h*- 'leuchten' zugrunde (IEW 495). (b) Der indogermanische Birkennamen (ai. *bhūrjā-h*, russ. *berēza* usw.) gehört zur Wurzel **b^hreh₁ǵ-* 'glänzen, weiß' (IEW 139). (c) Zu Wurzeln mit der Bedeutung 'leuchten' o. ä. finden sich in indogermanischen Sprachen häufig Ableitungen in der Bedeutung 'blessig', zu dem zuvor genannten **b^hreh₁ǵ-* beispielsweise bg. *brjaz*, zu der Wurzel **leuk-* das litauische *laūkas* (IEW 139 u. 687). Als 'blessiges Tier', nach der Zeichnung seines Kopfes und Halses, wird nun in vielen Sprachen der Dachs bezeichnet, etwa afrz. *blaireau* zu boul.

* Für wertvolle Ratschläge danke ich H. KATZ.

¹ Die Sprachwissenschaft als Quellenwissenschaft der Ur- und Völkergeschichte'. Budapest 1963, S. 31; s. auch ALH 6: 290.

² — wenn man zwischen 'Homonymie' und 'Polysemie' unterscheiden will, besser. 'Homophonenkonflikt' —

³ In der Literatur wird i. a. 'äußere Schicht des Bogens aus Birkenholz' angegeben. Das elastische Birkenholz ist häufig auch bei der Herstellung des Bogens der landnehmenden Ungarn als Material nachzuweisen (s. I. DIENES, A honfoglaló magyarok. Budapest 1974, S. 34). Zudem lassen dialektale Belege eine Grundbedeutung 'Birkenholz' gesichert erscheinen (s. DEWOS 578).

⁴ H. EICHNER (mündl.)

bler 'Kuh mit weißgeflecktem Kopfe', afrz. *bléron* 'Bläßhuhn';⁵ alb. *baldosë* zu *balë* 'Pferd, Schaf mit Blasse', *balash* 'Pferd mit Blesse', *balër*, *baliskë* 'Ziege mit Blesse';⁶ osset. *zyğaraeg* zu *zyğar* 'mit einem weißen Fleck auf der Stirn, an den Beinen; kahl';⁷ evenk. *kalžanu* (eigentlich 'mit weißem Fleck') zu *kalžār* 'Schaf mit weißem Streifen über den Kopf';⁸ kirgis. *kaškulak* zu *kaška* 'kahl, mit weißer Zeichnung auf Stirn', *kaškaj-* 'weiß sein'.⁹

Für alle angeführten Benennungen läßt sich als gemeinsames semantisches Merkmal ein 'leuchtend, hell' bestimmen. Dies könnte auch die Bedeutung der uralischen Grundform gewesen sein, auf die sich die einzelsprachlichen Wörter für 'Stern', 'Birke' und 'Dachs' zurückführen lassen. Zu ung. *húgy* 'Stern' und seinen Entsprechungen wog. T. *kónš*, ostj. Trj. *kos* usw., syrj. S. *kod'zul* usw., wotj. K. G. *kižil'i* usw., sam. selk. N. *keška* usw., kam. *kənd'žəyei* (MSzFE 307) kann man eine Grundform **kuŇć(3)* rekonstruieren.¹⁰ Bei Berücksichtigung des von STEINITZ (FgrVok. 45 f.) für die finnisch-ugrische Grundsprache angenommenen paradigmatischen Vokalwechsels ergibt sich ein Ansatz fgr. **kuŇć(3)* ~ *kōŇć(3)*. Syrj. *kydž* 'Birke', wotj. *kyž(pu)* 'id.', ostj. I. *χunt*, Kaz. Ni. *χus*, Trj. V. *kut*, O. *χus* 'Birkenholz' (DEWOS 578, STEINITZ, OstjVok. 76)¹¹ sind unter einem Ansatz **kuŇć(3)*¹² vereinbar. Die Diskrepanz im Vokalismus zwischen ostj. Surg. *kos*, Vj. *kos* 'Stern' und Surg. *kōt*, Vj. *kot* 'Dachs' (OstjVok. 130) wiegt nicht schwer, legt man für die Grund-

⁵ MEYER-LÜBKE, REW³ 1153 a.

⁶ Fjalor i gjuhës shqipe 25 f., MANN, Engl.-Alb. Dictionary 26, TAMÁS, Magy.-alb. sz. 29.

⁷ MILLER, Oset.-russk.-nem. sl. I 569, ABAEV, Ist.-et. sl. oset. jaz. I 402f.

⁸ aus dem Mongolischen — K. A. NOVIKOVA, Inojazyčnye elementy v tunguso-man' čžurskoj leksike, otnosjaščesja k životnomu miru in: Očerki sravnitel'noj leksikologii altajskix jazykov, Leningrad 1972, S. 120 f.

⁹ K. K. JUDAXIN, Kirg.-russk. sl. 363 f. Vgl. noch mong. *manggisə* (-isu ?) 'Dachs' (HALTOD, u. a. Mong.-Engl. Pract. Dictionary, Chicago 1953, 429), wohl zu dem bei NOVIKOVA, a. a. O. erwähnten altschriftmongolischen *manggan* 'weißlich (Viehfärb), weißköpfig, mit einer Blesse auf der Stirn'. — An die Balkanwörter bg. *brjaz* 'blessig' (s. o.), skr. *barzast* 'mit weißen und schwarzen Flecken', alb. *bardhë* 'weiß' (GEORGIEV, BER 34, hierher auch ukr. *barza* 'schwarzes Schaf mit weißer Brust' — s. SADNIK-ARTZETMÜLLER, Vgl. Wb. 136 a) klingt das eingangs erwähnte ungarische *borz* 'Dachs' an, das trotz nicht erwartungsgemäßem Auslautkonsonanten als Entlehnung der wolgabilgarischen Vorform von tschuw. *pyrəš* 'Dachs' angesehen wird (MOÓR, a. a. O., TESz. I 350). Sollte das ungarische Wort tatsächlich aus einer Turksprache stammen, wäre zu berücksichtigen, daß das russische *barsuk* 'Dachs' (alt und dial. *jazvec* wie in den übrigen Slawen) desselben Ursprungs ist. Auch mong. *borki* '(alter) Dachs' wird mit dem türkischen Dachsnamen in Verbindung gebracht (s. TESz. a. a. O.). Es liegt daher der Verdacht nahe, daß es sich hier um ein nordeurasisches Kulturwort handelt. Dann wäre auch die Übernahme des türkischen Dachswortes ins Urungarische als Bedarfsentlehnung anzusehen. Der von MOÓR angenommene Homonymenkonflikt hätte den Entlehnungsvorgang nicht ausgelöst, sondern allenfalls die Einbürgerung des fremden Wortes beschleunigt.

¹⁰ Ostj. *kos* und selk. *keška* machen nach COLLINDER (CompGr. 139) die Existenz einer Variante ohne Nasal wahrscheinlich.

¹¹ SKES versteht diese lautlich wie semantisch (s. oben Anm. 2) einwandfreie Zusammenstellung ohne Begründung mit einem Fragezeichen (168). Beden Klich ist hingegen die Verbindung der Wörter mit fi. *kaski* 'Schwende, Rodung; (junge) Birke' (SKES, COLLINDER, CompGr. 150 u. 411), da Permisch und Ostjakisch altes *u* aufweisen und auch der Konsonantismus problematisch ist (s. LIMOLA: MSFOu. 125: 292). Hinzukommt, daß eine Bedeutungsentwicklung '(nicht bestellte?) Schwende' > '(darauf nachwachsendes) Birkengestrüpp' > '(junge) Birke' wahrscheinlicher ist als ein Wandel 'Birke' > 'Schwende'.

¹² Im Ostjakischen ist regional Nasalschwund eingetreten — s. STEINITZ, Fgr-Kons. 17.

sprache das ostseefinnische Vokalsystem zugrunde, was für das Ostjakische weitgehend Regellosigkeit der Lautentsprechungen bedeutet (vgl. ITKONEN: NyK 70:354). Berücksichtigt man indessen die STEINITZsche Konzeption (s. FgrVok.), wird die Zusammenstellung problematisch. Die Konstellation Surg. *köt'*/Vj. *koť* weist auf urostj. *o (OstjVok. 96). Um den Dachsnamen auf ein **kuńc*(*z*) ~ *kõńc*(*z*) zurückführen zu können, muß man daher einen Ersatz des Vokalwechsels **u* ~ *o* durch den nicht bezeugten Wechsel **u* ~ *o* annehmen oder einen urostjakischen Lautwandel **o* > **o*, für den ebenfalls Parallelen zu fehlen scheinen. Da es sich jedoch, was die onomasiologische Seite der Herleitung des Dachswortes betrifft, um eine nicht bloß plausible, sondern geradezu typische Namengebung handelt, bleibt die Etymologie auch im Rahmen der STEINITZschen Vokaltheorie diskutabel, zumal bei der Bezeichnung eines jagdbaren Tieres ohnehin mit tabuistischer Entstellung zu rechnen ist.¹³

Das verbleibende der von Moór genannten urungarischen Wörter, die Vorform von ung. *húgy* 'Harn', und seine uralischen Entsprechungen wog. P. *kuńš-* 'harnen' usw., ostj. Trj. V. Vj. *kõs-* 'harnen' usw., syrj. V. *kud'z* usw., wotj. K. *kiž* usw., tscher. *kêz*(-*βæt*), fi. *kusi*, sam. kam. *kuńze* usw. (MSzFE 307 f.) führen mit STEINITZ, FgrVok. 22 f. auf eine Grundform **kuńc*(*e*) ~ *kõńc*(*e*). Somit würde der von Moór für das Urungarische angenommene pathologische Zustand teils auf Homonymie (Zusammenfall von fgr. **kuńc*(*e*) ~ *kõńc*(*e*) 'Harn' und **kuńc*(*z*) ~ *kõńc*(*z*) 'leuchtend, hell'), teils auf Polysemie ('der/die leuchtende, helle': 'Stern, 'Birke', 'Dachs') beruhen.¹⁴

In ostj. I. gibt es neben *xuńt'* 'Birkenholz' und *xuńt'* 'Dachs' noch ein *xuńt'* 'Morgenröte'. Dieses Wort hat in den übrigen Dialekten die folgenden Entsprechungen: V. *kuńal'*, *kuń'l'*, Vj. *kuńal*, -*l'*, VK *kuńal*, Vart. *kuńal*, Likr. *kuńz*, Mj. Trj. *kuń₄*, J. *kuńt' ₄*, Ni. *xuńt' ₄*, Š *xuńt' ₄*, Mul. *xuńt*, Kaz. *xuńt' ₄*, Sy. *xuśl*, O. (KT) *xuńt' ₄* (DEWOS 522 f.) MSzFE stellt das ostjakische Wort mit ung. *hajnal* 'Tagesanbruch, Morgenrot' zu fi. *koi* 'erster Morgenschimmer', *koitto* 'Morgendämmerung', syrj. *kiva* 'Röte am Himmel' usw. (246 f.). Für ung. *hajnal* und die ostjakischen Belege aus Trj., V., Vj. und I. erwägt MSzFE eine gemeinsame Grundform **kuńal*, die über **kunjal* auf ein mit *-*n*- und *-*l*-Suffix von fgr. **koje* (> fi. *koi* usw.) gebildetes **kujnal* zurückgehen soll. Die Vertetungen in Ni., Sy., Kaz. und O. werden — die Trennung in zwei urostjakische Formen geht auf STEINITZ (OstjVd. II 100) zurück — aus urostj. **kuńcal* < **kuńt'al* < **kuńtal* erklärt, wobei letzteres aus dem lexikalischen Morphem **kuń-* (dieses wäre identisch mit **kujn-* im obigen **kujnal*)

¹³ Der Vergleich von ostj. *xuńt'* mit selk. *qāš* 'sibirischer Feuermarder' (TOIVONEN: FUF 19: 176, I. ŠEBESTYÉN: ALH 1: 287) ist hier unberücksichtigt geblieben. Doch ist diese Zusammenstellung nicht zwingend. Ihretwegen wird die Verbindung des ostjakischen Dachsnamens mit den Wörtern für 'Stern' und 'Birke' auch dann nicht aufzugeben sein — abgesehen davon, daß man wieder zu tabuistischer Entstellung Zuflucht nehmen kann —, wenn sich herausstellen sollte, daß dem der Vokalismus des selkupischen Wortes entgegensteht.

¹⁴ Unter Ansetzung grundsprachlicher Formen ohne Vokalwechsel erwägt SINOR (JSFOu. 72: 392 ff.) die Möglichkeit eines etymologischen Zusammenhanges zwischen den uralischen Wörtern für 'Harn' und 'Stern' (s. auch Anm. 22). Aufgrund einer Unstimmigkeit im permischen Vokalismus möchte MSzFE gegen die Meinung einiger Forscher die uralischen Wörter für 'Harn' und 'Ameise' trennen. Dennoch kommt MSzFE zu identischen Grundformen (261 u. 308)!

und einem Formans **-tel* ($> *-\acute{e}l > t'_{4'}_{4'}$ usw. — a.a.O.) bestünde. Die Suffixkombinationen *-nal* und *-tal* sind aber offenbar sonst nicht bezeugt (s. SAUER, Die Nominalbildung im Ostjakischen. Berlin 1967).

Die direkte Verbindung von ung. *hajnal* mit dem ostjakischen Wort bedeutet demnach Verzicht auf einheitliche innerostjakische Rekonstruktion und macht überdies einige ad-hoc-Annahmen nötig. Es lassen sich jedoch sämtliche ostjakischen dialektalen Vertretungen zwanglos aus einem urostjakischen **kuŋc-* + *-l*-Formans herleiten (zu denominalem *-l* s. SAUER, Nominalbildung 7). Eine entsprechende lautliche Entwicklung zeigen V. *jānəl'tə-*, Vj. *jānəl'tə-*, Trj. J. *jeŋəl'tə-*, Sy. *ǰšl'tə-* usw. trinken $< *jānt'ltə-$ zu Vj. VT *jānt-*, Trj. J. *jeŋt-* usw. trinken (DEWOS 384). Das urostjakische lexikalische Morphem **kuŋc-*¹⁵ kann als Fortsetzung von ural. **kuŋc(3)* leuchtend, hell¹⁶ aufgefaßt werden. In semantischer Hinsicht läßt sich die Zusammenstellung stützen durch ai. *uṣā-h* 'Morgenröte' (∼ gr. *ἔως* 'id.') zur Wurzel **h₂ues-* '(auf)leuchten' (IEW 86), lit. (*apý*)*brėškis* 'die Zeit um Tagesanbruch, die Morgendämmerung' (KURSCHAT Lit.-d. Wb. I 71; abg. (*po*)*brėzgo* 'diluculum' — MIKLOSICH, Lex. Paleoslov.-Lat. 47 u. 582) zur oben erwähnten Wurzel **b^hreh₁ǵ-*, die dem indogermanischen Birkennamen zugrundeliegt (IEW 139), lett. *svist* 'anbrechen (vom Tag)', (∼ lat. *sidus* 'Gestirn') zur Wurzel **sueid-* 'glänzen, schimmern' (IEW 1042), sowie heth. *lukzi* 'es tagt' (∼ gr. *ἀμφι-λόκη* 'Dämmerung') zur Wurzel **leuk-* 'leuchten, hell' (IEW 687).¹⁷

Die Frage der Entstehung eines von ELEMÉR MOÓR als Ursache bestimmter Veränderungen im Wortschatz angenommenen urungarischen Homonymenkonfliktes führte im vorhergehenden zur etymologischen Verbindung von ung. *húgy* usw. 'Stern', syrij. *kyd'z* usw. 'Birke', ostj. *χυνί* 'Dachs' und ostj. *χυνί* 'Morgenröte'. Als Etymon wurde ein uralisches **kuŋc(3)* 'leuchtend, hell' rekonstruiert. Bei Berücksichtigung der Vokalwechseltheorie von STEINITZ ergibt sich ein finnisch-ugrischer (uralischer?¹⁸) Ansatz **kuŋc(3)* ∼ *kōŋc(3)*. Zur Genese der einzelsprachlichen Vertretungen lassen sich noch folgende Überlegungen anstellen: **kuŋc(3)* wäre schon gemeinuralisch zur Bezeichnung des Sterns verwendet worden.¹⁹ Die permischen und ostjakischen Belege sprechen für ein Aufkommen des Birkennamens in gemein-finnisch-ugrischer Zeit. Die ostjakischen Benennungen des Dachses²⁰ und der Morgen-

¹⁵ In ung. *hajnal* mag eine Kontamination eines auf fgr. **koj(e)* zurückgehenden *+haj* mit einer Entsprechung von urostj. **kuŋcəl* vorliegen: ung. *+hangyal* (mit erhaltenem Nasal wie in *langyos* zu *lágý* und in *hangya* — s. MSzFE 260 u. 384) $> +hajngyal > +hajnyal > hajnal$ (mit Dissimilation). Das Hapax *hanyal* von 1519 (s. MSzFE 246) kann man jedoch nur bedingt als Indiz für die Existenz eines früheren *+hangyal* heranziehen, da es eine Verschreibung für *hajnal* (= *hajnal*) sein könnte.

¹⁶ Einen Zusammenhang mit ung. *húgy* 'Stern' vermutet schon PAASONEN (Ostjakisches Wörterbuch, Helsinki 1926, S. 66).

¹⁷ Diese Wurzel liefert zufällig für alle hier in Rede stehenden Begriffe onomasiologische Parallelen; man vgl. noch pr. *lauzenos* 'Gestirne' (TRAUTMANN, Balt.-Sl. Wb. 152 f.), gr. *λευκή* 'Weißpappel' und lit. *laukas* 'blessig' — IEW a.a.O.

¹⁸ s. hierzu FgrVok. 131 ff.

¹⁹ Im Wort für 'Stern' lebt teilweise eine grundsprachliche Variante **kuć(3)* weiter (s. oben Anm. 10) oder es ist früh einzelsprachliche Denasalisation anzunehmen, deren genaue Bedingungen noch zu eruieren wären.

²⁰ Denkbar ist auch ein unmittelbarer Zusammenhang zwischen den Wörtern für 'Stern' und 'Dachs'; vgl. d. *Blesselstern*, frz. *étoile* (*d'un cheval*) und ung. *csillagos ló* 'Pferd mit Blesse'.

röte setzen noch für das Urostjakische²¹ die Existenz eines **kunč-* mit der Bedeutung 'leuchtend, hell' voraus, wenn man nicht annehmen will, sie seien schon grundsprachlich gebildet worden und in allen anderen Einzelsprachen verloren gegangen.²²

RALF-PETER RITTER

²¹ — wenn man den eingangs erwähnten Gedanken Moórs berücksichtigt, nur für das Ugrische. Auch ung. *hajnal* macht möglicherweise diese Annahme nötig (s. oben Anm. 16).

²² Der Ansatz eines uralischen **kunč(ə)* 'leuchtend, hell' schafft eine neue Sachlage für die Frage des Verhältnisses des uralischen Wortes für 'Stern' zu anklingenden altaischen Wörtern mit dieser Bedeutung (Literatur s. MSzFE 307). Die von SINOR in JSFOu. 72: 396 ff. aufgestellte Hypothese eines Zusammenhanges der uralischen Wörter für 'Stern', 'Harn' und 'Nagel' untereinander und mit altaischen Wörtern gleicher Bedeutung dürfte mit den Überlegungen im vorliegenden Beitrag unvereinbar sein.

A néprajz és a nyelvtudomány kapcsolatai a XIX. század derekán

I. Az 1850-es évek legelején számos jel utal arra, hogy az etnikum-nép-nemzet-kultúra-társadalom kérdéskört kutató, vagy legalábbis ebben a körben magukat illetékesnek tartó tudományos, művészeti, publicisztikai és politikai irányzatok válaszút elé értek. A sokféle vita, a hosszúra nyúló tudományos polémia, több esetben a közvélemény széles rétegeit is megmozgató szópárbajok mögött két szembenálló tábor körvonalai bontakoznak ki. Bár iskolává egyik sem alakul át, és így nevet sem adhat önmagának, a követett módszer és elmélet lehetőséget az ad utólagos megjelölésre. Az egyiket kultúraközpontú, a másikat társadalomközpontú irányzatnak nevezhetjük. E két irányzat az 1850-es években már nem újkeletű, sőt, hosszú múltra tekinthet vissza. A magyar tudományos és közéleti gondolkodás egyik lényeges vonása, hogy a két irányzatban megtestesülő szemlélet és világnézet szinte egyidejűleg lép fel, és ez sokáig szerencsésen határozza meg a tudományos kutatások belső arányait. Sajátos hazai vonás továbbá az is, hogy bár a viták során szembekerülők nemcsak magyar, hanem nemzetközi vonatkozásban is élvonalban járó tudósok, művészek és publicisták, mégis egymás érveit és gondolatmenetét nagy értetlenséggel szemlélik. Több jellemző példa van erre. Ismeretes, hogy 1817-ben KAZINCZY FERENC hosszú bírálatban részesíti BERZEVICZY GERGELY korszakalkotó, „A parasztnak állapotáról és természetéről Magyarországon”¹ című művét. KAZINCZY azért nem fogadhatja el a BERZEVICZY által egzakt módon bemutatott parasztgazdaság-típust és az ilymódon reprezentált társadalmi elemzést az akkori magyarországi parasztságról, mert számára a paraszt nem egy elavult társadalmi és gazdasági állapot képviselője, hanem a nemzeti kultúra hű őrzője. Ugyanakkor ilyen összefüggésben a magyar nemesség sem az elavult rend makacs őre, hanem a nemzeti függetlenség hatalmi, jogi és történeti biztosítója. Amilyen konokul vitatja az egykori jakobinus a nemesség és parasztság szerepének és egymáshoz való viszonyának csupán a társadalom szerkezetéből és dinamikájából történő megítélését, annyira egyoldalú BERZEVICZY álláspontja a nemzeti nyelv és kultúra jelentőségének az értékelésében.² De nemcsak a nemzet-nép-társadalom körüli vitában nem sikerült a másik fél véleményének megértése. Jellemző ez a nemzet-nemzetiség-politikai állam kérdéskörre is. BAJZA JÓZSEF és SZONTÁGH GUSZTÁV kitűnő elméleti érzékkel mutatja ki CSAPLOVICS JÁNOS

¹ KAZINCZY 1817., BERZEVICZY 1817.

² BERZEVICZY 1819. 13–14.

pánszláv elméletének tarthatatlanságát, elfeledkezve CSAPLOVICS kutatásainak gyakorlati értékeiről, CSAPLOVICS pedig a kor társadalombölcseletének, közgazdaságtanának és szociális irodalmának eredményeiről.³

Az elmondottakból kiderül, hogy volt az ellentéteknek és a kölcsönös értetlenségnek egy fontos gyakorlati oka. Amíg ugyanis a kultúráközpontú irányzat főként az irodalmi művekre, irodalomtudományra, őstörténetre, leíró tájismeretre támaszkodik, addig a társadalomközpontú a statisztikára, közgazdaságtanra, egyetemes néprajzi leírásokra, a szociális irodalomra és a természettudományokra épít. Ez nemcsak elméleti és módszertani eltérésekhez vezet, hanem mérőben eltérő olvasmányokhoz — akár a szépirodalom terén is.

A forradalmat közvetlenül megelőző években történik néhány kísérlet a két tábor eredményeinek összegezésére, legalábbis közös publikálásukra. Ennek szép példája a BAJZA JÓZSEF által 1847-ben kiadott ellenzéki évkönyv: az „Ellenőr”.

2. A forradalom és szabadságharc leverése után a tudományos elméletek új aktualitást kapnak. Aktualitásukat fokozza, hogy a forradalom majdnem másféléves időszaka nemcsak a politikai eszmék számára hozta meg a próbát, hanem a tudományos elméletek számára is. A sok közül különleges jelentőségűvé válik két kérdés: vajon milyen szerepet játszanak a társadalom egyes osztályai a magyar társadalom fejlődésében, különösen ami a jövőt illeti; továbbá: milyen helyet foglal el a magyarság a világ népei között, különös tekintettel közvetlen szomszédaira.

Ami a közvélemény elismerését és támogatását illeti, előnyösebb helyzetből indul a kérdés kultúráközpontú megválaszolása. Érvelésében felül-emelkedik a társadalom osztályellentétéin és az ország nemzeti megosztottságán, tárgyakként ugyanis a magyarságot nevezi meg, pontosabban a magyar kultúrát. A magyar kultúra és műveltség lesz az az otthon, amelyben osztályhelyzetre és nyelvre való tekintet nélkül mindenki megli majd helyét. Tagadja a gazdasági tényezők fontosságát, hivatkozhat ezúttal látványosan arra, hogy a túlzottan ökonomikus szemlélet és a hozzá tartozó politikai iskola éppen attól az Ausztriától szenvedett vereséget, amely szerint Közép-Európában a legfejlettebb társadalmi és gazdasági modellt képviseli: az utat jelenti a nyugat-európai modellhez.

Azonban mégsem a kultúráközpontú szemlélet bírálata segíti elő a társadalomközpontú gondolkodás megújulását. Legjobb képviselői látnak hozzá az elért eredmények újraértékeléséhez, új utak kereséséhez. EÖTVÖS JÓZSEF „uralkodó eszméi”-ben⁴ a társadalombölcselet nemzetközi irodalmát elemzi, HUNFALVY PÁL „A társadalom”-ról szóló tanulmányában⁵ szembeesíti saját korábbi eredményeit (amelyek főként a skót felvilágosodásra, a francia és német szocialisztikus irányzatok támaszkodnak) a forradalmak bukása után megjelenő legújabb német társadalomtudományi munkákkal, CSENGERY ANTAL a legújabb egyetemes néprajzi vizsgálatok fényében vizsgálja a kultúra fejlődésének magyar kutatásait.⁶ A sok közül e három név említése nem véletlen, eredményeik ugyanis a legközvetlenebb módon

³ SZONTÁGH 1841.

⁴ EÖTVÖS 1851.

⁵ HUNFALVY 1852.

⁶ CSENGERY 1855.

járulnak hozzá az 1850-es évek elején a magyar néprajz elméleti és módszertani újjászületéséhez. A magyar néprajz lesz az egyik központi szereplője azoknak a vitáknak, amelyek ekkor lángolnak fel a magyar nyelv, kultúra, műveltség egységéről, prioritásáról, sajátos önállóságáról.

3. A magyar kultúra 19. század derekán elfoglalt különleges helyének az elmélete — hasonlóan más korabeli európai elméletekhez — a nemzeti kultúra történeti rekonstrukciójára támaszkodik. Ennek a rekonstrukciónak az a lényege, hogy egyes népek már fejlődésük kezdetén is átütő erejű kultúrával rendelkeznek. Ennek bizonyítására szolgálna többek között annak bemutatása, hogy az adott nép vallása már a kezdetektől fogva nem természeti vallás, hanem rendszerezett monoteizmus, másodsor, hogy nyelve autochton fejlődésű, így sem formailag, sem szókészletében nem tartalmaz említésre méltó külső hatásokat. Kulturális purizmusról van itt szó, amely tagadja a népek közötti kulturális kölcsönkapcsolatokat. Néhány jellemző példa: TOLDY FERENC „A magyarok műveltségi állapotjai a kereszténység felvétele előtt” című írásában⁷ szinte elvi útmutatást ad, ezt követi WENCZEL GUSZTÁVnak „A magyarok eredetéről” szóló írása,⁸ amely történeti források segítségével kívánja bizonyítani a magyarság kiválasztottságát, erőre kap az ún. nyelvészeti purizmus,⁹ megjelenik IPOLYI ARNOLD „Magyar Mythológia”¹⁰ című munkája, amely egyébként gazdag és jelentős népköltészeti anyaga mellett, elméletében ugyanebbe a vonalba vág.

Egyre nyilvánvalóbbá lesz, hogy a viták érdemi része nagyrészt a nyelvészeti területén fog lejátsszódni. Ugyanis, akármilyen fölényesen cáfolja meg CSENGERY a romantikus mitológia-elméletet, SZONTÁGH a kultúraadó — kultúrabefogadó népek tanát, HUNFALVY az öncélú etimologizálás módszerét, a tényeket is meg kell tisztítani a tévedések és tudatos ferdtések hálójától.

Ezeknek a feladatoknak a tudatában lát hozzá HUNFALVY PÁL kidolgozni az etnikum kutatásának új koncepcióját. A koncepció lényege, hogy a kutatás tárgyául a történetileg alakuló magyar nyelvet beszélő társadalmat teszi. E társadalom szerkezetében és dinamikájában ható törvényszerűségek egyetemes érvényűek, a fejlődés stádiumainak egzakt kimutatása a magyar úton belül (ez uaga az etnikus sajátság egyik alkotóeleme) adja meg a kiindulópontokat annak az egyedi nyelvnek, kultúrának, tradíciónak megismerésére, amelyet az a társadalom hordoz. Mindebből logikusan következik, hogy amint a magyar társadalom és gazdasági élet fejlődését is csak az egyetemes fejlődéssel való összehasonlítás során lehet megérteni, úgy az összehasonlító módszer lesz a nyelv, vallás, szokás, költészet, gondolkodás kialakulásának kutatásához is a kulcs.

Ezért vallja HUNFALVY PÁL, hogy a magyar kultúra fejlődésének megértéséhez különös szükség van a magyarsággal a történelem során kapcsolatba került valamennyi nép kultúrájának ismeretéhez. Az urál-altaji nyelvcsaládról szóló elmélete, mint egy komplex társadalom- és etnikumkutató koncepció része válik hamarosan heves támadások célpontjává.

⁷ TOLDY 1850.

⁸ WENCZEL 1851.

⁹ CZUCZOR 1851., 1853., BALLAGI 1855.

¹⁰ IPOLYI 1854.

4. Ezúttal két jóval későbbi vita kapcsán szeretném kimutatni HUNFALVY koncepciójának lényegét, egyúttal máig ható érvényességét, különösen elméleti és módszertani vonatkozásaiban.

Az első MAX MÜLLER indo-árja nyelvelméletével kapcsolatos. HUNFALVY már 1858-ban, „A nyelvtudomány jelen állása” című tanulmányában¹¹ foglalkozik MÜLLER osztályozási rendszerével. MÜLLER szerint ún. háznépi, törzsi és állami nyelvek vannak. A legfejlettebbet, az állami nyelveket képviselik az árja nyelvek, és ezek a nyelvek egyúttal az adott nép magasabb szellemi tehetségét és mutatják. Hadd idézzem HUNFALVY véleményét ezzel kapcsolatban: „Eddigél a nyelvtudomány is csetlik, botlik. Hogy is ne! Az Atlant tengeren innen és túl lakó angolok, Amerikát és Ázsiát „civilizálják”, pedig tudjuk, mit jelent e szó a 19. században Kr. u. A franciák északi Afrikát pacifikálják. Elég ösztön arra, hogy elméletben az árja népek elsőségét vitassák. Nekünk nincs szándékunkban itt Kelet-Indiára mutatni, hol a leggyönyörűbb árja nyelven a legirtózatosabb babona hímzette ki rendszerét, s a várnák által, úgy látszhatnék örökre gyalázatos bilincsekbe verte a nagy nemzetet. Ha a nyelvben magában, vagy a természettől kijutott képességben volna lerakva az emberi erény: a szanszkrit nép — az európai nyelvtudomány értelmében — a legfölségesebb és leguralkodóbb nép volna a mai napig, ahelyett, hogy várnái megalakulván, mindig idegen — turán — hódítónak szolgált az angolok idejéig” (130—131. l.). HUNFALVY szinte minden alkalmat megragad arra a továbbiakban is, hogy a népek egyenlőtlenségének tanát, ezúttal ennek nyelvészeti megfogalmazását, cáfolhassa. Nagy dicsősége a magyar tudományosságnak, hogy 1874-ben, a londoni nemzetközi orientalista kongresszuson, MAX MÜLLER jelenlétében cáfolja meg a kulturális egyenlőtlenség doktrínáját — egyedül valamennyi tudós közül. Nem arat vele nagy sikert, pedig előadása, az „On the study of the Turanian languages”,¹² új perspektívákat nyit meg a nemzetközi kutatások számára. Nem felesleges azt sem megjegyezni, hogy Londonban HUNFALVY nem csak az árja-elmélet képviselőivel kerül szembe, hanem a különböző kelet-európai pánkulturális iskolák követőivel, így a pánszláv, dákoromán, hun-szkita elméletekkel.

A másik vita az 1870-es évek második felében indul. Bár az ellentétek ezúttal is a magyarok eredete körül robbannak ki, immár nem a kulturális egyenlőtlenség tana szolgál a kultúrközpontú irányzat támaszául, hanem a fizikai antropológia, a létért való küzdelemnek az emberi társadalomra alkalmazása, az ún. konfliktus-elmélet kerül előtérbe. A környező szláv népek tudományában nagyobb visszhangot kapnak ezek az elméletek, ennek egyik oka az, hogy a pánkulturális eszmék még hivatalos elismerést kapnak, másrészt a kisebbségek Magyarországon valóban többnyire kiélezett helyzetben voltak kénytelenek küzdeni. 1878-ban HUNFALVY az „Új tudomány, új előítéletek” című kitűnő tanulmányában¹³ veszi sorra W. BAGEHOT szociáldarwinizmusát, TH. MOMMSEN rasszizmusát és más idevágó nézeteket. Bár HUNFALVY jól ismeri e nézetek múltját is, a köztudatban való meggyökere-

¹¹ HUNFALVY 1858.

¹² HUNFALVY 1876.

¹³ HUNFALVY 1878.

¹⁴ VÁMBÉRY 1882.

sedését, mégis meglepetésként éri 1882-ben VÁMBÉRY könyvét¹⁴ követően, a felszabadult és örömmámorban élő tudományos és közgondolkodás. A felületesség, a demagógia, az előítéletek csak eltökéltségét erősítik, kemény kritikát ír VÁMBÉRYRÓL,¹⁵ csakúgy mint néhány évvel azelőtt a székely-hun rokonság követőiről. Sőt, továbbmegy, és vizsgálni kezdi a cseh¹⁶ és román kulturológiai iskolákat.¹⁷ A román történelem kutatásában korát meghazudtoló gyorsasággal mélyed el, és lesz nemzetközi vonatkozásban is a legelsőkhöz tartozó ismerője.

A közvetlen nyelvészeti kutatások lezárását követő két évtized (körülbelül 1864-től) intenzív munkássága több más tudományos iskolára is erőteljesen hat. Álljon itt egy példa: az anyagi kultúra kutatása. Amit HUNFALVY már 1847-től kezdődően elméletileg egyre tisztábban bizonyított, azt, hogy a magyarok nem mint nomád katonanép, hanem mint bonyolult társadalmi-gazdasági munkamegosztásban élő népesség érkezett a Kárpát-medencébe, az az 1880-as években HERMAN OTTÓ induktív kutatásaiban¹⁸ az ősfoglalkozásokról fényes bizonyítékot nyer. Átfogó társadalmi látásmódja, az összehasonlító módszer finom és pontos alkalmazása példája volt ugyanakkor az etnolingvisztikának és az összehasonlító folklorisztikának.

5. Az elmondottak során úgy tűnt, hogy bár főként HUNFALVY PÁL munkásságára fordult a legtöbb figyelem, mégis sikerült talán azt is érzékeltetni, hogy az eredmények mögött sok nagy tudósnak, egész tudományos iskolák tevékenysége van. Talán mégis érdemes azt aláhúzni, hogy az etnikum-nép-nemzet-kultúra-társadalom kérdéskört kutató tudósok között olyanok vannak, mint a nemzeti-nemzetiségi kérdésben EÖTVÖS JÓZSEF, az általános tudományelméleti kérdésekben CSENGERY ANTAL, GYULAI PÁL, TREFORT ÁGOST, a közgazdaságtanban és a statisztikában KELETI KÁROLY, HUNFALVY JÁNOS, az egyetemes néprajzban BEÖTHY LEÓ, PULSZKY ÁGOST, LÁNCZY GYULA, a nyelvészetben BUDENZ JÓZSEF, PONORI THEWREWK EMIL, majd MUNKÁCSI BERNÁT, KUNOS IGNÁC, a folklorisztikában ARANY LÁSZLÓ, majd KATONA LAJOS — és lehetne a sort még folytatni.

6. HUNFALVY PÁL a társadalom fejlődésének és a jövő megtervezhetőségének kérdései miatt lesz az 1850-es évek elején egy adott társadalom viszonyainak kutatója. Majd szűkítve a kört, az összehasonlító nyelvészet úttörője lesz. De mint kiderült, nem arról a szokványos útról van szó, amelyben a tudományos kutató mindig kisebb kérdések mélyebb megismeréséhez jut — de nem talál vissza a fő kérdésekhez. Élete annak a példázata, hogy a tudomány egyes diszciplínái, a művészet egyes irányzatai, a közgondolkodás irányai és a politikai iskolák között szoros összefüggések vannak, vagy ha egy bizonyos korban ezek a szálak megszűnnek, úgy kötelesség azoknak az újratereztésén munkálkodni.

ZSIGMOND GÁBOR

¹⁴ HUNFALVY 1883a.

¹⁶ HUNFALVY 1883b.

¹⁷ HUNFALVY 1885.

¹⁸ HERMAN 1887–88.

Irodalom

- BALLAGI MÓRIC, 1855: A magyar szónyomozás s az összehasonlító nyelvészet. Akadémiai Értesítő 15.
- BERZEVICZY GERGELY, 1817: Antwort auf die Berichtignugen meiner Abhandlung „De conditione et indole rusticorum in Hungaria. In.: Hormayr's Archiv 11—12.
- 1819: A közgazdaságról. In.: B. G. élete és művei. Írta: GAAL JENŐ. Bp. 1902
- CSENGERY ANTAL, 1855: Tanulmányok a magyarok ősvallásáról. In.: Cs. A. Összegyűjtött Munkái 1—5. Bp. 1884
- CZUCZOR GERGELY, 1851: A magyar nyelv etymologiai és összehasonlító vizsgálata elvről. Akadémiai Értesítő 11.
- 1853: A magyar szóértelmezés és szóelemzés elveiről. Akadémiai Értesítő 12.
- EÖTVÖS JÓZSEF, 1851: A XIX. század uralkodó eszméinek hatása az álladalomra. Bécs
- HUNFALVY PÁL, 1852: A társadalom, avagy Stein, Widman és Riehl. Új Magyar Múzeum
- 1858: A nyelvtudomány jelen állása. Budapesti Szemle
- 1876: On the study of the Turanian languages. London
- 1878: Új tudományok, új előítéletek meg adalék a finnugor népek történetéhez. Nyelvtudományi Közlemények
- 1883a: Ugor vagy török-tatár eredetű-e a magyar nemzet? Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből 11.
- 1883b: Jos. Lad Pál's „Der nationale Kampf gegen das ungarische Staatsrecht” besprochen von — —. Wien
- 1885: A rumun történetírásról 1—3. Budapesti Szemle
- HERMAN OTTÓ, 1887—88: A magyar halászat könyve, 1—2. Bp.
- IPOLYI ARNOLD, 1854: Magyar Mythologia. Pest
- KAZINCZY FERENC, 1817: Freymüthige Berichtigungen der Abhandlung des Herrn Gregor Berzeviczy „De conditione et indole rusticorum in Hungaria”. In.: Hormayr's Archiv. 9—10.
- SZONTÁGH GUSZTÁV, 1841: Csaplovicsiána. Athenaeum. I félév
- 1851: A magyarok eredete. Új Magyar Múzeum
- TOLDY FERENC, 1850: A magyarok műveltségi állapotjai a kereszténység felvétele előtt. Új Magyar Múzeum
- VÁMBÉRY ÁRMIN, 1882: A magyarok eredete. Bp.
- WENCZEL GUSZTÁV, 1851: Eszmetöredékek a magyarok eredetéről. Új Magyar Múzeum

Relations of Ethnography and Linguistics in the Middle of the Nineteenth Century

After the defeat of the revolution and the war of independence of 1848—49 the scientific, journalistic, and literary trends and works dealing with the origin and historical development of the Hungarians, as well as with the place they occupied among other European peoples aroused current political interest. Already in the 1830's two contrastive trends can be observed in scientific life: one is culture oriented and the other is society oriented. While the former can be related to historicism, the latter mainly relies on economics (A. SMITH, A. FERGUSON), French social philosophy (SAINT-SIMON, COMTE), and on contemporary socialist literature. In the beginning of the 1850's — in the years of the brutal physical and moral oppression of the Hungarian nation — the culture oriented trend spread in wide circles. The essence of this trend was that it considered the historical development of the Hungarians as individual, as a result of their autochthonous and integral culture. This was the culture which had been preserved during the history of several thousand years and which — as in the past — continued to assure the supremacy of the Hungarians. This trend denied the universal laws of social development but at the same time it set the standards for the state of social development according to those of Western Europe. The society oriented trend (PÁL HUNFALVY, GUSZTÁV SZONTÁGH, ANTAL CSENGERY, JÓZSEF EÖTVÖS and KÁROLY KELETI) declared that every nation — within certain limits — follows the same ways of social development and the Hungarians being no exception to this. They pointed out that culture is the result and not the cause of social development. In the debates on prehistory, history of religion, and historical linguistics the society oriented trend prevailed in scientific and political life, however, response to this trend spread very slowly.

In the scientific debates comparative linguistics played the main role. PÁL HUNFALVY — an internationally known pioneer of Finno-Ugric studies — elaborated the new concept in the research of ethnic units. Its essence is that he made the universal law in social development the core of researches. Accordingly, it turns out that in the time of the settlement in the Carpathian basin the Hungarians were not a „nomadic, conquering nation of soldiers” but as the result of the social division of labour they formed a plant gathering-fishing-hunting-animal breeding-agricultural community with a considerable military stratum. This conception also set the lexical research in a new light, from that time on not only the vocabulary of a military nation was looked for, but also that of a forming society. However, the result was more than the scientific synthesis of the early history of the Hungarian social development. Light was thrown on the relations formed in the course of history between Hungarians and other peoples in the Carpathian basin and elsewhere.

GÁBOR ZSIGMOND

The American Medical Association is a non-profit corporation organized for the purpose of promoting the interests of the medical profession and the public. It is composed of the American Medical Association, the American College of Surgeons, the American Association of Obstetricians and Gynecologists, the American Association of Physicians and Surgeons, the American Association of Radiologists, the American Association of Pathologists, the American Association of Anatomists, the American Association of Microscopists, the American Association of Pharmacologists, the American Association of Physiotherapists, the American Association of Nurses, the American Association of Dentists, the American Association of Veterinarians, the American Association of Opticians, the American Association of Podiatrists, the American Association of Chiropractors, the American Association of Osteopaths, the American Association of Naturopaths, the American Association of Herbalists, the American Association of Acupuncturists, the American Association of Massage Therapists, the American Association of Yoga Instructors, the American Association of Pilates Instructors, the American Association of Tai Chi Instructors, the American Association of Reiki Practitioners, the American Association of Energy Healers, the American Association of Crystal Healers, the American Association of Astrologers, the American Association of Palmists, the American Association of Tarot Readers, the American Association of Mediums, the American Association of Spiritualists, the American Association of Clairvoyants, the American Association of Psychics, the American Association of Intuitive Healers, the American Association of Life Energy Healers, the American Association of Sound Healers, the American Association of Color Healers, the American Association of Light Healers, the American Association of Fire Healers, the American Association of Water Healers, the American Association of Earth Healers, the American Association of Air Healers, the American Association of Ether Healers, the American Association of Astral Healers, the American Association of Mental Healers, the American Association of Emotional Healers, the American Association of Physical Healers, the American Association of Spiritual Healers, the American Association of Universal Healers, the American Association of Divine Healers, the American Association of Holy Healers, the American Association of Sacred Healers, the American Association of Blessed Healers, the American Association of Heavenly Healers, the American Association of Divine Healers, the American Association of Holy Healers, the American Association of Sacred Healers, the American Association of Blessed Healers, the American Association of Heavenly Healers.

Published by the American Medical Association, 535 North Dearborn Street, Chicago, Ill. 60610. Second-class postage paid at Chicago, Ill., and at additional mailing offices. Postmaster: Send address changes in this journal to THE JOURNAL OF THE AMERICAN MEDICAL ASSOCIATION, 535 North Dearborn Street, Chicago, Ill. 60610.

Stilisztika és statisztika (Zsilka Tibor új könyvéről)

1. ZSILKA TIBOR munkája — amint erre a fűlszöveg is utal — az első kvantitatív stilisztikai könyv Magyarországon.¹ A nyelvtisztiztikai módszereknek a szépirodalmi stílusvizsgálatban való felhasználásáról magyar nyelven mind ez ideig csak részletpublikációk: tanulmányok, cikkek, könyvfejezetek álltak rendelkezésünkre (vö. többek között: FÓNAGY IVÁN, A költői nyelv hangtanából 37—52; Hagyományos nyelvtan — modern nyelvészet 105—33; PAPP FERENC: FilKözl. 7: 69—85; Formateremtő elvek a költői alkotásban 199—205; NytudÉrt. 83: 428—34; J. SOLTÉSZ KATALIN: Ált-NyTan. 1: 263—72; NyK. 67: 345—54; GÁLDI LÁSZLÓ: ÁltNyTan. 2: 145—7; TÖRÖK GÁBOR: NytudÉrt. 58: 561—6; A líra: logika 33—51, 80—112, 123—42; Kis magyar stilisztika 19—20; SZENDE TAMÁS: Nyr. 92: 287—300; NytudÉrt. 83: 585—6; HANKISS ELEMÉR, A népdaltól az abszurd drámáig 113—30, 153—91, 255—91; SZABOLCSI MIKLÓS, A verselemzés kérdéseire 15—45; WILHELM FUCKS—JOSEF LAUTER: Helikon 16: 370—81; SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY: Helikon 16: 445—8; MARTINKÓ ANDRÁS: A novellaelemzés új módszerei 145—58; POMOGÁTS BÉLA: uo. 273—83; KISS ANTAL: uo. 285—303; NytudÉrt. 83: 290—8; NAGY FERENC, Kvantitatív nyelvészet [Egyet. jegyz.] 125—35; NytudÉrt. 83: 392—4; RENÉ WELLEK—AUSTIN WARREN, Az irodalom elmélete 94—5, 252—3; JOSEF MISTRÍK: A nyelvtudomány ma 461—80; JELENITS ISTVÁN: NytudÉrt. 83: 224—6; KEMÉNY GÁBOR: Nyr. 98: 306—25). A Stilisztika és statisztika megjelenését már csak ezért is örömmel kell üdvözlönnünk. A stílustények egzakt felmérése iránti megnövekedett érdeklődést jelzi egyébként az is, hogy ZSILKA TIBOR könyvével csaknem egyidőben napvilágot látott — JÉKEL PÁL és PAPP FERENC szerkesztésében — Ady Endre összes költői műveinek fonémastatisztikája is.

2. A könyv szerzőjét, ZSILKA TIBORT, a nyitrai Irodalomkommunikációs és Kísérleti Módszertani Intézet munkatársát, az irodalmi kommunikációval foglalkozó, FRANTIŠEK MIKO professzor által vezetett kutatócsoport tagját aligha kell bővebben bemutatnunk a tudomány szak hazai művelőinek. Az ifjú, de máris jónévvű irodalomtudós az utóbbi néhány évben különböző csehszlovákiai és magyarországi folyóiratokban (Irodalmi Szemle, Magyar Nyelvőr, Helikon stb.) számos figyelemreméltó stilisztikai tárgyú dolgozatot tett közzé. Előadást tartott az 1966-os debreceni és az 1972-es szegedi magyar nyelvész-kongresszuson (l. NytudÉrt. 58: 580—6; NytudÉrt. 83: 680—5), valamint az 1970 tavaszán Szegeden megrendezett novellaelemző ülésszakon (l. A

¹ Stilisztika és statisztika. Akadémiai Kiadó. Bp., 1974. 96 l.

novellaelemzés új módszerei 257—71). A pozsonyi Madách Könyvkiadó 1973-ban adta ki első tanulmánykötetét, A stílus hírértéke címmel (ismertette: BENKŐ LÁSZLÓ: Nyr. 98: 370—1).

Ha ZSILKA TIBOR kutatói alapállását s ami ettől elválaszthatatlan: tudományos mintaképeit és elméleti alapfogalmait néhány mondatban kellene jellemeznünk, minden bizonnyal abból a kulcsfontosságú tényből indulnánk ki, hogy a Stilisztika és statisztika szerzője a szépirodalmi műalkotást (strukturális közmegegyezéssel: a szöveget) a legáltalánosabb értelemben vett kommunikációs tevékenység összefüggéseibe állítja bele, s ennek megfelelően egyfajta üzenetként interpretálja. A szépirodalom az ő számára az interszonalis emberi kommunikáció egyik különös esete (8), amely maradéktalanul leírható az információelméletből ismert kategóriák és mechanizmusok segítségével. Ez a szemléletmód szükségképpen elveti az ortodox strukturalizmus jelközpontúságát, s helyébe egy „információ-centrikus” megközelítést állít (7). A nyelvi közlemény értékét a kommunikációs súly, a hirtartalom mértéke szabja meg, vagyis a szöveg funkcionálása válik alapvető kritériummá. A kommunikációs felfogás tehát az értékelés síkján stilisztikai funkcionalizmusként jelentkezik. ZSILKÁnak ez a nézetrendszere tudománytörténetileg jól levezethető az információelméletből (SHANNON) és az ún. információelméleti poétikából (MOLES, BENSE, JAKOBSON, FÓNAGY IVÁN), valamint az elmúlt másfél évtizedben óriási lendülettel kibontakozó szemiotikai és kultúratipológiai kutatásokból (BARTHES, LOTMAN). Természetesen hatott rá mesterének, F. MIKÓnak kifejezésetztétikája s a prágai iskola felfogását tükröző funkcionalizmusa is. Emellett szerencsés módon magáévátette a hagyományos stilisztikának néhány — a kommunikációelméleti alapállással jól összeegyeztethető — módszertani elvét, így pl. SPITZERnek azt a posztulátumát, hogy az elemzendő műhöz a hatás felől kell közelíteni, s ennek az esztétikai összenyomásnak a kiváltó oka magában a szövegben keresendő, mivel az alkotásnak az olvasóra gyakorolt hatása — ZSILKA TIBOR kedvelt szavával: h a t á s e r e j e — soha nem a véletlen szüleménye, hanem a struktúra jellegéből, szerkezetéből fakad (11). Ismeretes, hogy a stílusvizsgálatnak két fő módja van: az egyik a nyelvtani elemzéstől emelkedik fel a stílusig, a másik az empirikusan észlelhető hatásból indul ki, s azokat a nyelvi eszközöket igyekszik feltárni, amelyek ezt az impressziót előidézték (vö. BÁRCZI: Nyr. 83: 429). ZSILKA TIBOR az utóbbi megoldást választja, tehát az explication de texte és SPITZER módszerét követi, azzal a fontos megszorítással, hogy a stílushatás forrását ő a szövegnek bizonyos kvantitativ jellemzőiben, a jelek vagy jelemek eloszlásának szabályszerűségeiben véli megtalálni, s ennek folytán a műről kialakított prekonceptióját, az elkerülhetetlenül impresszionisztikus és intuitív olvasói benyomásokat a statisztikai adatok objektív tanúságtételével kell szembeállítani. A statisztika ily módon a ZSILKA-féle stíluselemző gyakorlatnak nem külsőlegyes apparátusa, hanem lényegi alkotórésze. Az eljárás nagy vonásokban a következő: a szöveg jellemzése mennyiségi paraméterekkel; a kiválasztott nyelvi-stilisztikai jelenségek előfordulásainak statisztikai felmérése és összeállítása; valószínűségük, ill. hírértékük kiszámítása a gyakoriság figyelembevételével, az entrópia—redundancia arányok megállapítása; s végül mindéből a mű és/vagy a szerző néhány általános stilisztikai jellemvonásának leszűrése. ZSILKA TIBOR tanulmányai az egzaktásra való törekvés jegyében határozottan kapcsolódnak a kibernetika (WIENER), a nyelvstatisztika (YULE,

GUIRAUD) és a kvantitatív stilisztika (MISTRÍK, HANKISS ELEMÉR) régebbi és újabb eredményeihez is.

3. Ezek után most már vegyük szemügyre magát a szóban forgó könyvet. A párlapos Bevezetés (7—12) a szerző módszertani programját és kutatói célkitűzéseit vázolja fel. Ebből a tömör és vonzóan mértéktartó előszóból okvetlenül ki kell emelnünk néhány fölöttébb rokonszenves, előremutató gondolatot. Ilyen pl. ZSILKÁNAK az a felfogása, hogy a stílust nyelvi-stilisztikai és tematikus összetevők komplex egységeként kell elemezni, nem hanyagolva el a felső („ideologikus”) szinteket sem, noha ezek nehezebben kvantifikálhatók (pl. a *m o t í v u m* nem eléggé definiált kategória stb.). ZSILKA TIBOR tehát szót emel a tematikai és nyelvi struktúratényezőknek egymástól való elszakítása ellen: „a szépirodalmi mű vizsgálata során — írja — nem elégedhetünk meg a nyelvi elemek leírásával, hanem szükségszerűen számolnunk kell a tematikai egységekkel is” (9). A csak nyelvi vagy csak tartalmi jellegű elemzés önmagában nem lehet célravezető. A stílus meghatározásakor a nyelvi-nyelvtani komponensek mellett figyelembe kell vennünk a tematikai komponenseket is, vagyis a stilisztikának ez utóbbiakkal is foglalkoznia kell (természetesen a nyelvi oldallal való szoros kölcsönhatásukban, kölcsönös determináltságukban fogva fel őket). A szépirodalmi műalkotás nyelvi és tárgyi összetevőit együttesen stilisztikai összetevőknek nevezhetjük. Persze a nyelvi—tematikus kettőséget (és egységet!) nem szabad mechanikusan értelmezni: van, ahol inkább a tematikus, van, ahol inkább az alacsonyabb (pl. a hangtani) sík a relevánsabb, a funkcionálisan megterheltebb, amelynek az elemzésben preferenciát kell biztosítanunk (9—10). Tegyük hozzá: a szöveg tartalmi elemeinek bizonyos fokú tekintetbevételre számos lényegbevágó haszonnal járna a stilisztika számára: a) tisztábban látnánk a nyelvi stílus és a kompozíció összefüggését (az előbbi néha egyáltalán nem érthető meg az utóbbinak ismerete nélkül!); b) kiderülne, hogy nincs külön nyelvészeti és irodalmi stilisztika (ugyanígy: SZATHMÁRI: Formateremtő elvek... 536—7); c) a kutatás gyakorlatában is szerves egységükben tudnánk megragadni a tartalmat és a formát, felismervén, hogy szüntelenül áthatják egymást és szüntelenül átalakulnak egymásba, s emiatt a forma is tartalmi és a tartalom is formai elem. Az „osztatlan stilisztika” megteremtése így vezethetne el bennünket a sokszor és sokaktól emlegetett „osztatlan filológiához” is (erre l. TÖRÖK GÁBOR, A líra: logika 10—3).

A könyv előszavában kifejtett stilisztikai koncepció dialektikus voltát húzza alá az a látszólagos ellentmondás is, hogy a szerző egyrészt lándzsát tör az egzakt módszerek bevezetése mellett, másrészt viszont nem zárja ki az elemzésből az empiriát és az intuíciót sem. Sőt éppenséggel azon a véleményen van, hogy a stíloselemzés csak akkor lehet sikeres, „ha az intuíció és az empiria nem terra incognita a stíluskutató számára. Még akkor sem, ha történetesen egzakt vizsgálatot végez” (10). Az intuíció és az egzaktitás tehát nem egymás ellenében, hanem egymást segítve és feltételezve működnek: „a kvantitatív módszert általában az empirikus stílusvizsgálat segítségével alkalmaztuk. ... az egzakt vizsgálat sem lehet célravezető, ha a kutató teljesen kizárja az intuíciót, s a szöveghatás és az empiria figyelembevétel nélkül fog hozzá a stíloselemzéshez” (11). Ebből a kis részletből is világosan kitűnik, hogy ZSILKA TIBOR nagyon is tisztában van azzal, hogy a statisztika nem mindenható, hogy a számok nem pótolják a kvalitatív elemzést. A nyelv-

statisztika illetékességi körét és funkcióit épp ezért reálisan szabja meg: főként magyarázó, argumentatív, bizonyító és verifikáló szerepet szán neki. A kvantitatív stilsztika feladatait a Bevezetésben így foglalja össze: „a szövegről kapott egzakt eredmények elsősorban konkrét érvekkel, bizonyítékokkal vértézhetik fel a kutatót. Mindazonáltal a számok a szöveg értékére vonatkozólag csak magyarázatot adhatnak, rámutathatnak a hatás okaira, de semmiképp sem lehet a segítségükkel pótolni a kvalitatív elemzést. A statisztikai eredmények ... így jobbára állításaink ... verifikálásához szükségesek” (11). A statisztikai módszer jelentősége abban áll, hogy a hagyományos elemzési eljárások és szövegvizsgálatok impresszionizmusával az egzakttság igényét szegezi szembe.

Mindent összevéve: ZSILKA TIBORNak a fentiekben vázolt stilsztikai nézetrendszerével nagyjában-egészében egyetérthetünk, sőt követendő példaként állíthatjuk ezt a felfogást a stúdiumnak hazai képviselői elé. Van azonban ennek a kommunikációs szemléletnek néhány olyan veszélye és buktatója is, amelyekre már itt, előljáróban fel kell hívnunk a figyelmet: ezek ugyanis nem véletlen aránytévésztések, hanem magából a koncepció lényegéből következnek.

Az információelméleti esztétikák — még ha ezt explicit formában rendszerint nem mondják is ki — a szépirodalmi szöveg művészi értékét azonosítják a jelsor hírértékével, információtartalmával, hogy ily módon mérni tudják a megmérhetetlent. Ez az előfeltevés nagyon is problematikus. Az esztétikai értéknek az entrópiával való mechanikus behelyettesítése szerintünk megengedhetetlen leegyszerűsítés. Ráadásul az egyik téveszme kényszerítő erővel vonja maga után a másikat: a hírérték-centrikus kritikai gondolkodás szükségszerűen összefonódik a művészi „új”-nak, újításnak (innovációnak) valaminő sajátos kultuszával, amely a forma széttörését fölébe helyezi a forma betöltésének. A kvantitatív stilsztika ezt a dogmát alighanem az ún. avantgarde modernség esztétikájától örökölte. Egyik tanulmányában ZSILKA TIBOR is leszögezi, hogy „Az innováció ... elengedhetetlen feltétele a művészet fejlődésének és hatáskeltő erejének” (32). Csakhogy az innováció mint elsődleges esztétikai értékkritérium nem állja meg a helyét, éppen leszűkítő-kirekesztő egyoldalúsága miatt: az újítás mellett ugyanis szükség van a folytonosságra, a formák és műfajok egyfajta kontinuitására is; a művészet fejlődése elképzelhetetlen lenne a nemzeti és egyetemes hagyományok folytonos asszimilációja, alkotó elsajátítása nélkül. Az innovációközpontúság ellen szóló érveket ebben a dolgozatban nem fejtem ki bővebben: talán elég, ha utalok HALÁSZ GÁBORNak ma is aktuális „klasszicizáló” elgondolásaira (Válogatott írásai 5—16), vagy megemlítem, hogy maga F. MIKÓ, a „nyitrai iskola” vezéregyénisége is kétségbe vonja, hogy a mű esztétikai értékének egyedüli alapja az újítás (vö. ZSILKA TIBOR, A stílus hírértéke 172).

A kommunikációelméleti-szemiotikai alapállásnak a stílusvizsgálatra gyakorolt másik kedvezőtlen, dezorientáló hatása abban nyilvánul meg, hogy az ilyen beállítottságú kutató könnyebben szem elől téveszti az egyes stílusis kifejezőeszközök relatív önállóságának (önértékének) és kontextuális kötöttségének, szöveggörnyezetbe-ágyazottságának objektív dialektikáját. Ennek az az oka, hogy a művészeteknek (az adott esetben: a szépirodalomnak, az irodalmi műalkotásnak) másodlagos modelláló rendszerként való felfogása új és tetszetős igazolásul szolgálhat annak a meglehetősen régi, strukturalista ízű babonának, hogy csak a szövegösszefüggésbe helyezett nyelvi elemnek

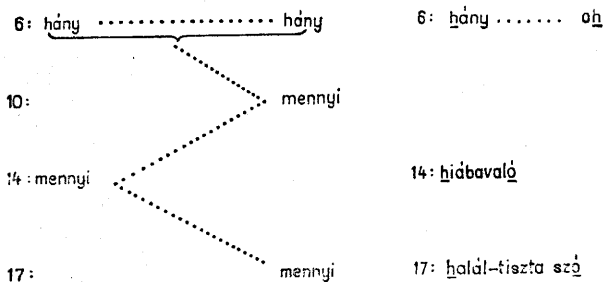
van stílusértéke. A tartui kultúratipológusok — amint ezt éppen ZSILKA TIBOR kitűnő ismertetéseiből tudjuk — feltételezik, hogy „az irodalmi szövegekben a hírközlést biztosító jelek a nyelv bázisán, illetve a nyelv mintájára funkcionálnak, de az adott struktúrában másodlagos információt is hordoznak” (uo. 139; én emeltem ki K. G.). Ennélfogva: „Ha a jelet kiragadjuk a struktúrából, elveszti másodlagos, járulékos funkcióját, illetve másodlagos jelentését, értelmét” (uo.). Tehát a jelnek csakis a szövegben van másodlagos (konnotatív) jelentése és járulékos (poétikai) funkciója. Következésképp a stilisztikának kizárólag a szövegekkel, az intakt struktúrákkal érdemes foglalkoznia. ZSILKA TIBOR ki is mondja az előszóban: „stílus nélkül nem születhet szöveg, szöveg nélkül nincs stílus” (7). Vajon azt jelenti-e ez, hogy csak az egyes műveknek van stílusuk, s a szövegen kívül, a konkrét szöveg(ek)től elvonatkoztatva nem is beszélhetünk stílusról? Azaz írói stílus, korstílus stb. tulajdonképpen nincs is? Ezek a kérdések nyilvánvalóan abszurdak, s az információelméleti-szemiotikai irányzat képviselői ebben a formában nem is teszik fel őket. Kétségtelen azonban, hogy a „szöveg nélkül nincs stílus” tétele magában foglalja — ha egyelőre csak perspektivikusan is — a stilisztikának a szövegelemzésre való korlátozását. S ezzel az öncsonkító vélekedéssel már okvetlenül vitába kell szállnunk! Ti. a stilisztika nem egyenlő a szövegelemzéssel. A stíluselemzés mellett megvan a létjogosultsága a stilisztikai minősítésnek és a stílusjellemzésnek is (vö. SZABÓ ZOLTÁN, Kis magyar stílustörténet 8). TÖRÖK GÁBOR pl. épp a közelmúltban foglalt állást a stilisztikai jelenségtanulmány műfaja, s ezzel az izoláló, a szövegből kihasított nyelvi szegmentumokat bonckés alá vevő mikrotilisztika rehabilitálása mellett (Lírai igefüggvények stilisztikája 5—13).

4. Ha a könyvben tovább lapozgatunk, választ keresve arra a kérdésre: hogyan tudja a szerző a Bevezetésben lefektetett módszertani elveit a gyakorlatban alkalmazni, az első, ami feltűnik: a kötet tanulmányainak műfaji sokszínűsége. A Stilisztika és statisztika hat rövidebb-hosszabb írást tartalmaz: az első kettő szóstatisztikai vizsgálatok eredményét ismerteti; a harmadik műelemzés Illyés Gyula képverséről; a negyedik színvonalas ismeretterjesztő cikk, amely az információelmélet és a hírtékszámítás alapfogalmaiba avatja be az olvasót; az ötödik dolgozat négy költőnek összesen tizenhat versét hasonlítja össze fonémaeloszlás, szótagtípus, szó- és sorhosszúság, valamint a szófajok gyakorisága szempontjából (ez a leghosszabb és a leginkább kiértékelte tanulmány, a kötet gerince); végül a hatodik cikk prózaelemzés (pontosabban: négy novella párhuzamos elemzése) statisztikai módszerrel.

Az első két fejezetben a szerző figyelme a szavak és a szófajok megoszlására összpontosul. Ám e tanulmányokban nem annyira a feldolgozott irodalmi művek stílárius jellemzésén, mint inkább a stilisztikailag is releváns eredményeket felszínre hozó nyelvstatisztikai módszer kialakításán van a hangsúly (vö. 13). Talán nem veszi rossz néven ZSILKA TIBOR, ha e dolgozatait — a későbbiek ismeretében — inkább csak szárnypróbálgatásoknak, tudományos „zsengéknek” tekintjük. Az egyiknek az a címe, hogy A költői nyelv statisztikai vizsgálatáról (13—9). A cím túl általános, és emiatt egy kissé félrevezető (ugyanígy: BENKŐ LÁSZLÓ: i. h.). A cikk elején tömör összefoglalást kapunk a szó- és a szófaji statisztika szabályairól, majd konkrét

nyelvi anyagon — Juhász Ferenc négy versén és egy fiatal csehszlovákiai magyar költőnek, Cselényi Lászlónak Erők című verseskötetén — tanulmányozhatjuk a szavak és a szófajok mennyiségi arányait. A jeltípusok számát a jelek számával egybevetve kiderül, hogy Cselényinél a korpusz több szóból áll, az egymástól különböző szavak száma mégis kisebb, mivel az egyes szavak gyakrabban ismétlődnek. A szófaji megoszlás érdekessége, hogy míg Juhász Ferenc verseiben a főneveknek 51%-a, tehát nagyobbik fele szerkesztett, összetett szó, s az elemi főnevek az anyagnak csak 49%-át teszik ki, addig Cselényinél, éppen megfordítva, az egyszerű szavak dominálnak az összetettek fölött. ZSILKA az egyes szófajok ismétlődési arányszámait is meghatározza, majd GUIRAUD ismert képletének segítségével jellemzi a két költő szókincsének gazdagságát. Várakozásunknak megfelelően Cselényi elmarad az átlagtól, Juhász Ferenc viszont az átlagosnál jobb „érdemjegyet” kap. A következő tanulmány A kvantitatív módszerek szerepe a stíluselemzésben címet viseli (20—9; egyébként ez a cím is többet sejtet annál, mint amire végül is maga a dolgozat vállalkozik). A vizsgálat anyaga az előzőhöz képest némileg kiegészül, mégpedig Kosztolányinak egy versciklusával, majd a cikk második felében kilenc Illyés-verssel (a szövegek terjedelme, sajnos, nagyon is eltérő, s emiatt a kapott eredmények nem egészen megbízhatók). Ezt a korpuszt ZSILKA TIBOR lényegében változatlan technikával dolgozza fel: GUIRAUD nyomán kiszámítja a szókincsgazdagságot, az iterációs (ismétlődési), a különlegességi, a valószínűségi és a gravitációs indexet, s ezekből az adatokból következtetéseket von le a három költő jellegére és értékére. A gravitációs indexnél számomra nem világos, hogy a t é m a s z ó azonos-e a GUIRAUD-féle m o t - t h è m e-mel (ez utóbbira l. Les caractères statistiques du vocabulaire 62, 64—6, 97—100). Ami pedig az értékelést illeti: ahhoz, hogy kiderítsük, hogy Kosztolányi és Juhász Ferenc jobb költők, mint Cselényi László, igazán nem volt szükség ekkora statisztikai apparátusra. (Amellett, hogy ez az összemérés egy kissé méltánytalan is a fiatalabb, a kevésbé jelentős költővel szemben; bármennyire tiszteltetreméltó is ZSILKA TIBORNak az a szándéka, hogy ifjú honfitársát a legnagyobbak mércéjén mérje le, engem ez az egész mégiscsak arra emlékeztet — bocsánat a profán hasonlatért! —, amikor egy ökölvívót stb. nem a saját súlycsoportjában indítanak.) A cikk a továbbiakban az igék gyakoriságát vizsgálja Illyés Gyulának a Dólt vitorla című kötetből kiválasztott néhány költeményében. A tanulmányíró kiszámítja a korpusz legfontosabb statisztikai paramétereit (átlag, szórásnégyzet, szórás, az átlag négyzetes középhibája), s végül arra az eredményre jut, hogy Illyésnél a szövegnek kb. $11 \pm 1,15\%$ -a ige (ez valamivel a költői nyelvi átlag alatt van!). Az átlagtól való eltérést a szórással elosztva megállapítja egypár Illyés-vers standardizált (normált) valószínűségi paraméterét s az ennek megfelelő valószínűségi értéket is. Az adatokat táblázatban összegezi. Befejezésül rámutat: „az elemek hipotrófiája éppúgy sajátos hírérték hordozója lehet és hasonlóképpen funkcionálhat, mint hipertrófiájuk” (29). Vagyis a hiány, a ritkaság egyfajta „negatív” stílushatást eredményezhet. Plauzibilis feltételezés. Kár, hogy a két szóstatisztikai dolgozat egyáltalán nem érinti a kulcsszavak problematikáját (vö. GUIRAUD i. m. 64—6, 100—5). Ahogy FÓNAGY IVÁN a kulcsszavakból „rekonstruálta” Mallarménak egy meg nem írott versét (ÁltNyTan. 1: 119—20), úgy ZSILKA TIBOR is feltérképezhetne volna Kosztolányi, Illyés, Juhász Ferenc vagy akár Cselényi László jellegzetes szavait (az utóbbira vö. mégis: A stílus hírértéke 90—103 passim).

A képvers hírértéke című tanulmány (30—7) Illyés Gyula calligrammáját, az Újévi ablak-ot elemzi. A bevezetés néhány figyelemreméltó általános esztétikai és irodalomelméleti megjegyzést tartalmaz, bár az esztétika normativítására és az esztétikai minőségekre vonatkozó eszmefuttatások egy kissé elnagyoltak s vitathatók is. Annál inkább egyetérthetünk viszont azzal, amit ZSILKA a formalizmusról ír: „a művész a tartalmat olykor éppen a formába, vagyis a szöveg formai struktúrájába rejti el s kódolja bele. ... A mai ember bonyolult gondolatait és érzelmeit a formalizmus jegyében született alkotások sok esetben jobban kifejezik, mint a realiztikus ábrázolásmóddal írottak, mert adekvátábban tükrözik a kor szellemét és atmoszféráját” (30—1). A képvers fogalma kapcsán érdemes lett volna megemlékezni az időbeli és a térbeli viszonyáról a szépirodalmi műalkotás appercepció mechanizmusában (erről vö.: GÉRARD GENETTE, Espace et langage: Figures 1: 101—8; uő, La littérature et l'espace: uo. 2: 43—8; KEMÉNY GÁBOR: NyK. 76: 192—3; HANKISS ELEMÉR, Az irodalmi kifejezésformák lélektana 151; uo. további irodalom). Ugyanitt a szakirodalmi hivatkozások közül sajnálatosan kimaradt ZOLNAI BÉLA alapvető tanulmánya, A látható nyelv (I. Nyelv és stílus 53—107). A költői párhuzamok sorában — Mallarmé és Apollinaire mellett — a szerző megemlíthette volna Babitsot (Vakok a hídon) és Weöres Sándort (Tapéta és árnyék) is. A tulajdonképpeni műelemzés (32—7) a szó- és hangstatisztika eszközeinek mértéktartó felhasználásával az optikai ritmus (az ikonikusság) jelentőségét hangsúlyozza a zenei ritmussal (az akusztikussággal) szemben. Az interpretáció eléggé ötletes, csak kissé bőbeszédű, önmagát ismételtető (stílszerű kifejezéssel élve: „redundáns”). A témaválasztás azonban mindenképpen dicséretes. Természetesen az elemzés sok ponton kiegészíthető és továbbfejleszthető. Íme néhány szempont mutatóba: a) az optikai ritmushoz: a 6., 10., 14. és 17. sor ZSILKA TIBOR szerint „ablakléc”-et ábrázol (33—4). Nem inkább „rács”-ról van itt szó? Vö.: „a csillagok, a Göncölök | úgy fénylenek fönt, mint a *rácsok* | a hallgatag cella fölött” (József Attila: Eszmélet VIII.). Az *ablakléc*-ről különben nem is igen tudnám megmondani, micsoda (az ÉrtSz. sem ismeri). Feltűnő továbbá a versben bizonyos szavaknak és betűknek szinte geometrikus rendje, szimmetriája. Ilyenek pl. a tartalmilag is releváns *hány* és *mennyi* kérdőszók, valamint a struktúrát felépítő *hó* és *oh h*, ill. *o* (\sim *ó*) betűje:

b) Az Újévi ablak-ban nemcsak optikai ritmus van, hanem másodlagosan zenei ritmus is, s e kettő teljesen elválaszthatatlan egymástól. Ezt ZSILKA TIBOR is észreveszi: nyilvánvalóan utal erre a *staccatikus* metafora (35). Én

még enyhe onomatopoetikus effektusokat is érzek a költeményben: a *h* hangok a hó hullását, suhogását érzékeltetik, s ezt törik meg a zaklatott felkiáltások a 6., 10., 14., 17. sorban. Itt kontrasztosan egymásra rétegezett kettős struktúrával állunk szemben: *decrecendo* a „hangerőben” (*hány bukás hány elsikoltott néma oh* → *mennyi végső késő* → *mennyi hiábavaló* → *mennyi haláltiszta szó*) ↔ *crescendo* (gyorsítás, sűrítés) a ritmusban (a kiemelt részek közti sorköz csökken: 4 — 4 — 3). A vers zenei hatását erősítik a sorvégi és a belső rímek is (*hó — oh; oh — hiábavaló; oh — szó; végső késő* stb.). Végül: az egész verset átszövi az *ó* hangok panaszos jajongása. c) Jó lett volna a költeményt az optikai és az akusztikai ritmus egymásraépülő és egymásba-fonódó kettősségében elemezni. Tudjuk, hogy vannak kétféleképpen is ütemezhető, „szimultán ritmusú” versek. Nos, itt is tetten érhető a kétféle ritmusnak egyfajta polifóniája és kiegyenlítődése. (A szimultán ritmusról vö.: BABITS MIHÁLY, Írás és olvasás 142—3, 372—5; NEMES NAGY ÁGNES: It. 1969: 120—5.)

A szépirodalmi szöveg másodlagos információja (38—45) a kommunikációelmélet és a kommunikációelméleti poétika alapfogalmainak ismertetési világos, közérthető formában. Ezt az egyébként nem könnyű feladatot ZSILKA TIBOR kitűnően oldja meg. Otthonosan mozog a képletek és törvényszerűségek labirintusában, a felmerülő új jelenségeket alaposan, de áttekinthetően definiálja, s logikai összefüggésük rendjén fejti ki. Így kerít sort egymás után az információs érték és a jelgyakorosság (előfordulási valószínűség), az entrópia és a redundancia, a rendezettség és a rendezetlenség, az egyenletes és az egyenetlen eloszlás, a strukturáltság és a strukturálatlanság, a maximális és a reális entrópia kategóriájára. Ezután összehasonlítja információelméleti szempontból az epikát (pontosabban: a prózát) a lírával (költészettel), s arra az eredményre jut, hogy a líra entrópiája alacsonyabb, mint az epikáé, azaz minél költőibb egy szöveg, annál redundánsabb. A realista próza reális entrópiája (H_1) esetenként megközelítheti a maximális entrópiát (H_0): ilyenkor a jeltípusok szabályos megoszlása a szövegelemek nagyobb változatosságával párosul. Az ilyen műre a fokozott témaközpontúság jellemző: az információátadás az elsődleges, közvetlen kommunikáció révén valósul meg, az írói én háttérbe szorul („impassibilité”). Ezzel szemben a költészetben, ahol az entrópia értéke kisebb, mivel egyes elemek más elemek rovására sűrűbben ismétlődhetnek, a forma, a ritmus olykor meghatározó szerepre tehet szert. A redundanciának e hipertrófiája folytán a lírai alkotások hanganyaga önmagában is hordozhat másodlagos információt, tehát az adott struktúrán belül az eredetileg nem-szemantikus nyelvi szintek is szemantizálódhatnak, sajátos jelentést vehetnek fel. A szépirodalmi szövegekben a jelek magasabb, intenzívebb értéket kapnak, mint a nyelvben általában. Ezt a jelenséget BARTHES és LOTMAN nyomán a jel hiperszemantizálódásának nevezzük. A hiperszemantizálódás folyamata lényegében úgy zajlik le, hogy a nyelvi jel a művészi közlés mechanizmusában a denotációs szintről a konnotációs szintre kerül át, ahol a jel—jelentés—denotátum rendszer a maga egészében válik jellé, azaz egy másik jeltárgy jelölőjévé (vö. KELEMEN JÁNOS: Valóság 1971/10: 20—1). A hiperszemantizálódás tehát az irodalomban a konnotáció által megy végbe. A konnotáció a jeleket archijelekké, archiszémákká változtatja. A modern jeltudománynak ezek a felismerései számos régi stilisztikai fogalom és vélekedés átértékelését teszik szükségessé. A metaforikus ábrázolás pl. ezután nem azt jelenti, hogy egy nyelvi jel mint „signi-

fiant" egy új (alkalmi) jelentést vesz fel, ahogyan ezt a hagyományos stilisztika tanította, hanem azt, hogy az egész jel + jelentés + jeltárgy komplexum egységesen válik a konnotáció szintjén másodlagos jellé (jelölővé, „signifiant”-ná) egy szekunder, magasabb rendű jelölő—jelölt kapcsolatban. Vagyis a metaforikusan használt jel a konnotatív „megemelés”, „felértékelés” során nem veszíti el eredeti, elsődleges, a köznyelvi kód szerinti jelentését, hanem ezzel együtt, ennek megőrzésével fejez ki valami többet önmagánál. Ily módon a primer jelentésszerkezet áthatja, átszínezi a másodlagos, metaforikus, a poétikum (= a konnotáció) síkján megteremtődő szemantikai konstrukciót, pl. az adott esetben egy költői képet. A cikk végén a szerző még egyszer összefoglalja, hogy a szöveg esztétikailag két tényező segítségével funkcionál: a) a lexikális-szemantikai elemek hiperszemantizálódása; b) az alsó nyelvi szintek szemantizálódása (45).

A Mérések a szöveg fonetikai, ritmikai és morfológiai szintjén című tanulmány (46—75) Tóth Árpád, Kassák Lajos, József Attila és Weöres Sándor 4—4 versét dolgozza fel statisztikailag, s a kapott adatokból a XX. századi magyar líra sajátosságaira és fejlődési tendenciáira következtet. A vizsgálat a fonémák szintjén indul, s innen halad előre a nagyobb nyelvi egységek: a szótag, a szó, a szófaj és a sor felé. A fonémastatisztikai részben a szerző meghatározza a magán- és mássalhangzók, a zöngés és zöngétlen mássalhangzók, a palatális és veláris, valamint a hosszú és rövid magánhangzók arányát, s közben érdekes megfigyeléseket tesz a hangeloszlásnak a metrummal, ill. a ritmussal való összefüggéséről, a versmérték, a beszédtempó és a hangzógyakoriság közti korrelációról stb. A tizenhat költemény hanganyagának egybevetéséből többek között kiderül, hogy a legváltozékonyabb, a témára „legérzékenyebb” mutató a mély és a magas magánhangzók aránya, míg a rövid/hosszú és a zöngés/zöngétlen hányados inkább a költőre, sőt magára a magyar nyelvre, mintsem az éppen szóban forgó műalkotásra jellemző. Hadd emeljünk ki még egy figyelemreméltó észrevételt ebből a részből: eszerint a vokálisok és konzonánsok arányának (pontosabban: a magánhangzók fokozott gyakoriságának a mássalhangzókkal szemben) koránt sincs olyan befolyása a vers, ill. a nyelv jóhangzására, mint ahogy ezt régebben gondolták, sőt gyakran éppenséggel a magánhangzók számának csökkenése kölcsönöz a szövegnek élénkebb ritmust, zeneibb lejtést (ZSILKÁTól teljesen függetlenül ugyanezt állapította meg legutóbb PAPP FERENC: NytudÉrt. 83: 430—1). ZSILKA TIBOR még azt a feltevést is megkockáztatja, hogy általában az a közlemény a redundánsabb, azaz költőibb, amelyben a magánhangzók megterheltsége kisebb a mássalhangzókéhoz viszonyítva (54). — A továbbiakban a szótagokat veszi szemügyre, főként abból az aspektusból, hogy a szótagtípusok száma és gyakorisági eloszlása mennyiben befolyásolja a szöveg ritmikuságát. Kimutatja, hogy a magyar nyelvben (és ezen belül a magyar költészetben) a CVC felépítésű szótag a leggyakoribb, frekvenciája csaknem 40%-os. Konkrét példákon szemlélteti, hogy egy költemény versmértékét az utolsó előtti szótag alapján lehet azonosítani. Ezt persze eddig is tudtuk („paenultima-szabály”), de most statisztikai bizonyítékokat is kapunk rá. — A szóhosszúsági adatok arról tanúskodnak, hogy a XX. századi magyar költészetben a szavak és szóalakok átlagos terjedelme állandóan növekszik. Ez a stílustörténetileg roppant jelentős folyamat valószínűleg a tízes évek közepétől jelentkező depoetizáló-elidegenítő törekvésekkel, valamint a líra gondolatiabbá válásával, intellektualizálódásával magyarázható.

Hozzájárulhatott mindehhez a merészebb lexikális innovációk elszaporodása is (gondoljunk pl. a szóösszetétel fejlődésére, Adytól — mondjuk — Juhász Ferencig). A szóhosszúság megnövekedése a ZSILKA TIBOR cikkében tárgyalt négy költő közül elsősorban Kassáknál és József Attilánál figyelhető meg. József Attila verseiben az átlagos szóhossz eléri a magyar prózára kiszámított 2,0192-es átlagértéket (TARNÓCZY: NyK. 63: 172), ami pontosan megfelel a költő „tárgyas-intellektuális” stílusáról alkotott képünknek (vö.: SZABÓ ZOLTÁN i. m. 295—303; Cs. GYÍMESI ÉVA: NyIrK. 14: 141—9; 16: 199—210). Kassák Lajos Márciusok című versének 3,04 szótagos átlaga pedig nemcsak a költészet, hanem a próza, sőt még a tudományos stílus átlagát is felülmúlja. (A hosszú szavak használata egyébként Kassáknál empirikusan is észlelhető, jellegzetes stílusjegy; l. PAPP FERENC: Formateremtő elvek... 199.) Feltűnő viszont, hogy az eleven ritmusú, kifejezetten zenei hatásokra törekvő költemények újabb líráinkban is túlnyomórészt alacsony szótagszámú szavakból, szóalakokból épülnek fel (pl. Weöres Sándor: Valse triste). — A sorhosszúságról szóló részből mindössze egy érdekes adatra hívnánk fel a figyelmet, ti. arra, hogy a magyar szabadversben a sorok átlagosan 9—10 szótag hosszúak, s az ettől eltérő szótagszám már egyfajta hagyományellenességnek, formabontásnak a jele (pl. Kassák: Mesteremberek). — A szófajok gyakorisági értékei a magyar költészet és általában a magyar nyelv nominális jellegét húzzák alá. E nominális jelleg főként a névszói állítmányok nagy frekvenciájának tudható be. Nem meglepő tehát, hogy a főnevek abszolút gyakorisága csaknem kétszerese az igékének. A névszókön belül is erősen a főnevek javára billen a mérleg nyelve a melléknevekkel szemben: az előbbieket a korpusznak mintegy 1/3-át, az utóbbiak csak 1/10-ét teszik ki. Tóth Árpád lírájára különösen jellemző a névszóiság: a rengeteg költői jelző a melléknevek és melléknévi igenevek számát alaposan felduzzasztja, ugyanakkor az igék, igei állítmányok frekvenciája csökken. Mindez oda vezet, hogy az igék előfordulási valószínűsége 0,233-mal elmarad a mellékneveké mögött, ami szélsőségesen impresszionista stílusalakzatra vall. Ezzel szemben József Attilánál a melléknevek gyakorisága Tóth Árpádhoz képest csökkenő tendenciát mutat, az igék száma viszont megnő. Ebből ZSILKA TIBOR azt a kiasé túlzó következtetést vonja le, hogy a magyar költészet a nominális stílus felől a verbális stílus felé halad. Am a következő mondatból kiderül, hogy József Attilánál az igei elemek mellett emelkedik a főnevek százalékos aránya is, s ez a „verbális stílus” hipotézise ellen szól. Egyébként a főnevek jóval egyenletesebben oszlanak meg a négy költőnél, mint a melléknevek, s ez arra enged következtetni, hogy az utóbbi szófaj stílusosan „érzékenyebb”, gyakorisága jobban ki van téve az egyéni stílus szeszélyeinek. Vagyis egy adott szerzőnél a főnév frekvenciája inkább a „langue”, a melléknév inkább a „parole” erőviszonyait tükrözi. — A táblázatokat nézegetve szemünkbe ötlök egy meglehetősen szokatlan adat: Kassák Lajosnál kisebb az igék relatív gyakorisága (12,94%), mint Tóth Árpádnál (13,34%), aki pedig — mint láttuk — arról nevezetes, hogy műveiben sok a melléknév és kevés az ige, stílusa nominális, statikus, eseménytelen. ZSILKA TIBOR a kihagyásos mondatok nagy számával magyarázza az igei állítmányok alacsony frekvenciáját Kassáknál, az elliptikus mondatokból ugyanis éppen az igealakok szoktak rendszerint kimaradni. Befejezésül megemlíti, hogy „Az elliptikus mondatok használata a magyar expresszionizmusra igen jellemző” (69). Ezt az állítást később József Attilával (73) és Nagy Lajossal (84) kapcsolatban is meg-

ismétli. Az igétlenség tehát az expresszionizmus tipikus ismérvének minősül. ZSILKÁNAK ez a felfogása teljesen ellentétes a stilisztikai és irodalomtörténeti hagyománnyal, amely már-már közhelyként ismételteti, hogy az expresszionizmus igestílus, hogy az expresszionistáknak az ige a kedvelt szófajuk, hogy az expresszionista stílusban különösen nagy szerepet játszanak az aktivitást, dinamikát érzékeltető igék (vö.: MStilÜ. 436; KOCZOGH ÁKOS, Az expresszionizmus 78—9; SZABÓ ZOLTÁN i. m. 269—70; VirLex. 2: 1329; HERCZEG GYULA, A modern magyar próza stílusformái 66). Meglepő, hogy ZSILKA TIBOR a korábbi szakirodalomnak ezeket a megállapításait egyáltalán nem veszi figyelembe, az „expresszionizmus = igestílus” tételt gyakorlatilag negligálja, vitára, cáfolatra sem tartja érdemesnek (noha nyilván jól ismeri). Kinek az oldalán van mármost itt az igazság? A vita eldöntésére nem vállalkozunk. Két megjegyzés azonban szükségesnek látszik: a) azt, hogy az expresszionizmusnak faculté maîtresse-e az igék nagy gyakorisága, tulajdonképp már TÖRÖK GÁBOR statisztikai felmérései sem igazolták kellően (vö. A líra: logika 110—2). Elképzeltető tehát, hogy a közhely az expresszionizmusról és az igeről felülvizsgálatra szorul. b) De ugyanakkor azt sem szabad elfelejteni, hogy ZSILKA TIBOR a statisztikáját igen kis terjedelmű korpusz alapján készítette el, s ezért eredményeit csak nagy óvatossággal interpretálhatjuk. — A tanulmány a három legfontosabb szófaj: az ige, a főnév és a melléknév számbeli arányát tükröző három matematikai koefficiens, a melléknév/főnév, a főnév/ige és a melléknév/ige hányados kiszámításával zárul. Az adatok két táblázatban vannak összefoglalva: az első a tizenhat versre kapott értékeket külön-külön, a második pedig szerzők szerint összesítve közli. Ezek a mutatók a négy költőnek nemcsak szóhasználatbeli jellegzetességeiről, hanem egy kissé világlátásáról, emberi és írói egyéniségéről is képet adnak. Érdemes lesz tehát legalább az összesített táblázatot (73) ide iktatnunk:

	mn/fn	fn/ige	mn/ige
Tóth Árpád	0,540	2,175	1,175
József Attila	0,267	1,572	0,419
Kassák Lajos	0,318	2,794	0,889
Weöres Sándor	0,382	2,323	0,887

A szófajok arányából ZSILKA különböző stílustörténeti következtetéseket von le. Ezeket hely hiányában nem idézhetjük. Jeleznünk kell azonban, hogy nem értünk egyet a szerzőnek azzal a nézetével, miszerint a melléknévek nagy száma Weöres Sándor költészetének impresszionista jellegéről tanúskodik (75). Ezt legfeljebb csak egy bizonyos korszakra, ill. verstípusra nézve fogadhatjuk el. Jó lett volna kontrollként elvégezni ugyanezeket a számításokat más verseken is. Vajon ráillik-e az impresszionista jelző a XX. századi freskó, A megmozdult szótár, a Salve Regina, a Néma zene és az Átváltozások szonetteciklus költőjére is? S különben is: nemcsak az számít, hogy valakinél hány melléknévet tudunk összeszámolni, hanem az is, hogy ezek a melléknévek milyenek. Az, hogy az impresszionista stílusban sűrűn fordulnak elő a melléknévek, nem jelenti azt, hogy ennek a fordítottja is igaz, hogy ti. az intenzívebb melléknévhasználat minden esetben a stílus

impresszionizmusára vall. — A fenti apróságot leszámítva a „Mérések a szöveg fonetikai, ritmikai és morfológiai szintjén”-t érdekesnek, tanulságosnak, alaposnak, egyszóval a kötet legjobb tanulmányának tartjuk. Talán csak az kifogásolható, hogy a szerző néha „túl rövidre zárja az áramkört”, túl közvetlen megfeleléseket konstruál a statisztikai adat és a gondolati-eszmei tartalom között. Kissé elhamarkodottnak látszik pl. az az állítás, hogy „Az elől képzett vokálisok frekvenciája a tematikailag jelentősebb [?] versekben a legmagasabb” (49), vagy hogy a hosszú magánhangzóknak az átlagosnál nagyobb gyakorisága Tóth Árpádnak Az új isten című költeményében „valószínűleg összefüggésbe hozható a benne kifejezett nagy horderejű mondanivalóval, témájának társadalmi-politikai súlyával” (uo.). Azt pedig, hogy a főnevek százalékarányának megemelkedése József Attilánál valóban a „súlyos társadalmi mondanivaló” és a „szociális elkötelezettség” következménye-e (68), csak további összehasonlító statisztikai felmérések, mindenekelőtt különböző témájú és típusú versek egybevetése alapján lehetne eldönteni.

A Négy novella stilisztikai elemzése statisztikai módszerrel című dolgozatnak, a könyv sorrendben utolsó fejezetének (76—88) tartalmi ismertetésétől bizvást eltekinthetünk, mivel ez a munka korábban már két ízben is megjelent folyóiratban, ill. kongresszusi kötetben (l. Helikon 16: 351—62; A novellaelemzés új módszerei 257—71). E helyütt épp ezért csak néhány kritikai észrevételre szorítkozunk, főleg a Krúdy-elemzéssel kapcsolatban: a) Krúdy stílusát szerintünk éppoly kevésbé lehet „teljesen és kizárólagosan” az impresszionista stílusirányzathoz kötni, mint a Kosztolányiét (erről bővebben l. NyudÉrt. 86: 99—100); b) nem egészen pontos az a meghatározás, hogy „Krúdy Gyula még a régebbi, körmondatos (nyelvi) stílusnorma jegyében alkotta meg novelláját” (79). Krúdy óriásmondatainak nincs különösebben sok közülük a múlt századi ritmikus-romantikus prózastílus (pl. Eötvös József) körmondatoságához. A régebbi stílusnorma követését tehát megkérdőjelezném itt; a Krúdy-körmondat ugyanis elsődlegesen nem logikai-retorikai (alárendelő) konstrukció, hanem halmozáson, mellérendelésen, szabadasszociációs gondolatszökkenéseken, ötletszerű fordulatokon stb. alapuló laza egység. Nem szilárd váza, hanem zenei-hangulati ritmusa van. Lehet, hogy a Krúdy-kutató elfogultsága szól belőlem, de én vitába szállanék ZSILKA TIBORNAL azzal az értékítéletével is, hogy „Kosztolányi Dezső, Móricz Zsigmond és Nagy Lajos rövidmondatos stílusa előrehaladást jelentett Krúdy Gyulával szemben” (80). Biztos, hogy a század húszas-harmincas éveiben, tehát abban az időszakban, amelyet stílustörténetileg Proust, Thomas Mann és Joyce neve fémjelez, a Kosztolányi-féle „style coupé” és nem a Krúdy-féle mondatszövevény volt a korszerű?! S egyáltalán: lehet-e a stilisztikában olyan értelemben vett előrehaladásról beszélni, mint pl. a technikátörténetben? Ti. itt a későbbi nem érvényteleníti a korábbi: Krúdy Eötvöst, Nagy Lajos Krúdyt stb. c) ZSILKÁNAK ebben a tanulmányában a líraiság fogalma s az ehhez kapcsolódó kategóriák (formaközpontúság, ritmikuság, ismétlődés, redundancia) eléggé vitatható módon négy epikai alkotás érték-kritériumaiként funkcionálnak. Sőt a 94. lapon olvasható jegyzetből, ha jól értem, az derül ki, hogy egy prózai mű annál értékesebb, minél inkább lírai, költői (vagyis: minél kevésbé prózai?!). A huszadik századi próza kétségtelenül szubjektívizálódik, lírizálódik (76). Ebből azonban nem szükséges azt a következtetést levonni, hogy a kis mértékben vagy egyáltalán nem

lírizáló prózát mentegetni kell! Krúdyra pl. igencsak jellemző az epikának a lírához való közelítése, de ebben a kései, puritán remekművében (Utolsó szivar az Arabs Szürkénél, 1927.) már egy epikusabb, fegyelmезettebb, visszafogottabb stílust alakít ki. Azaz: az Utolsó szivar... alapján igenis „kétségtelenül vonhatjuk” Krúdy „líraiságát”! De a novella emiatt miért „kevésbé releváns”?! Mit jelent, hogy „a róla kapott eredmények a legkedvezőtelenebbek” (94; én emeltem ki K. G.)? Amiért kevésbé ritmikus, mint a lírába hajló, balladisztikus Barbárok? Egy szó mint száz: a líracentrikus értékrendnek a novellaelemzés gyakorlatában való érvényesítése óhatatlanul ellentmondásokhoz vezet. — Mindez azonban nem von le semmit a tanulmány úttörő jelentőségéből, ti. abból, hogy a kvantitatív stilisztikai módszeret elsőként alkalmazza prózai anyagon is.

5. „Mielőtt számolunk, tudnunk kell, hogy mit számolunk, ... úgy gondoljuk, hogy a stílus igazi problémája minőségi jellegű és nem mennyiségi” — írja a kiváló francia-litván nyelvtudós, A. J. GREIMAS (idézi FODOR: Helikon 14: 141). Nem tudom, hogy ZSILKA TIBOR ismeri-e GREIMASnak ezt a gondolatát, az azonban nyilvánvaló, hogy alkotni ennek az elvnek szellemében alkot. Ennek köszönhetően statisztikai-stilisztikai könyve nem szürke szám- és adattenger, hanem vonzó, érdekes (sőt olykor éppenséggel: izgalmas) olvasmány. Noha a kötetnek hat tanulmánya közül hármat már ismertünk, így együtt mégis többet mondanak (és érnek) ezek az írások a számtani összegüknél. Aki a könyvet az elejétől a végéig, az első cikktől a hatodikig figyelmesen végigolvassa, észre fogja venni ZSILKA TIBOR módszerének töretlen fejlődését, gazdagodását a szerény kezdetektől az impozáns, bár néha vitatható szintézisekig.

KEMÉNY GÁBOR

Stilistique et statistique

(Le livre récent de Tibor Zsilka)

Le premier ouvrage sur la stylistique quantitative à paraître en Hongrie, est celui de T. ZSILKA. En hongrois, ce domaine n'a été représenté jusqu'ici que par des ouvrages moins vastes: des études, des articles de revue et quelques chapitres dans d'autres livres. En raison de ce fait, la parution de «Stilistique et statistique» doit être considérée comme un événement important.

L'oeuvre littéraire (d'après l'accord commun des structuralistes: le texte) se trouve intégrée par ZSILKA dans des rapports plus généraux de la communication, elle est donc interprétée comme une sorte de message. Pour ZSILKA, la littérature n'est autre chose, qu'un cas spécial de la communication interpersonnelle, complètement descriptible en termes de la théorie de l'information. La conséquence de ce point de vue était que, tout en soulignant l'information, il a refusé de mettre les signes au centre comme l'avaient fait les structuralistes «orthodoxes». La valeur du message est déterminée par le poids de la communication, donc par la mesure de l'information que contient le message. Alors c'est le fonctionnement du texte qui sert de critère fondamental.

La «Stilistique et statistique» contient six articles plus ou moins longs. Dans les deux premiers ZSILKA a rendu compte des résultats de recherche en statistique lexicale. Le troisième offre l'analyse d'un des calligrammes faits par Gy. Illyés. L'objet du quatrième est l'initiation du lecteur aux concepts fondamentaux du calcul des informations. Dans la cinquième étude, nous trouvons la comparaison de 16 poèmes (écrits par quatre poètes) du point de vue de la distribution des phonèmes, du type des syllabes, de la longueur des vers et de la fréquence des catégories de mots. Cette

dernière étude est surtout mise en relief, elle est la charpente de tout le livre. Le sixième article est consacré à l'analyse de prose (plus exactement: à l'analyse parallèle de quatre nouvelles) par la méthode statistique.

T. ZSILKA n'ignore pas le fait que l'analyse par la méthode statistique est loin d'être omnipotente et que les calculs ne pourront pas remplacer l'analyse qualitative. Tout en délimitant le pouvoir et les fonctions de la statistique linguistique, il lui assigne surtout un rôle explicatif, argumentatif et vérificatif. Malgré cela (ou juste à cause de cela?) la «Stilistique et statistique» est loin d'être une masse de données et de chiffres difficile à digérer, mais au contraire, elle est une lecture attrayante, intéressante et même passionnante.

GÁBOR KEMÉNY

SZEMLE—ISMERTETÉSEK

Bárczi Géza
1894—1975

Nem is oly rég ünnepeltük 80. születésnapját, még az idén tavasszal Szekszárdon tartott előadást, ő elnökölt a Magyar Nyelvtudományi Társaság idei közgyűlésén, részt vett szeptemberben a IV. Nemzetközi Finnugor Kongresszus ülésén. Aktív elnöke volt a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak, az Anyanyelvi Konferenciák védnökségének és az akadémiai névtani bizottságnak. Hiába múlt el nyolcvan éves, még tevékenyen működött a tudományos közéletben, folyamatosan olvashattuk cikkeit tudományos folyóiratainkban, tavaly jelent meg Nyelvművelésünk című könyve. A 82. évében levő BÁRCZI GÉZA teljes szellemi frissességben élt, alkotott, és ezért vettük magas kora ellenére váratlan megdöbbenéssel elhunytának hírére. Vele századunk egyik legnagyobb és legsokoldalúbb nyelvtudósát veszítettük el.

Noha közvetlen hozzátartozója nem volt, temetésén tanítványainak, barátainak, tisztelőinek százai gyászolták a nagy tudóst, a kitűnő nevelőt és a szerény, igaz embert.

Csak néhány évszámban próbálom összefoglalni élettörténetét és tudós pályáját: 1894. január 9-én született Zomborban. Itt végezte iskoláit, és 1911-ben érettségizett. A budapesti egyetemen magyar-latin-görög, majd francia szakon volt hallgató mint az Eötvös-Kollégium tagja. 1914-ben ösztöndíjasként utazott Franciaországba. Az első világháború kitörése után mint hadban álló ország állampolgárát internálták. 1917-ben erősen leromlott egészségi állapota miatt a Vöröskereszt segítségével Svájcba jutott, és itt a lausanne-i egyetemen folytatta tanulmányait. Hazatérése után magyar-francia szakos oklevelet szerzett a budapesti egyetemen, és 1920-tól kezdve középiskolában tanított. 1926-ban doktorált a szegedi egyetemen francia nyelvészetből. 1932-ben a szegedi, 1938-ban a budapesti egyetem magántanára lett ófrancia nyelvből. 1941-ben nevezték ki a debreceni egyetem nyilvános rendes tanárává. Itt 1948—9-ben a bölcsészettudományi kar dékánjaként

is működött. 1952-ben átvette az ELTE-n az újonnan alakított II. számú magyar nyelvtudományi tanszék vezetését. Itt működött tanszékvezető egyetemi tanárként 1967-ben bekövetkezett nyugalomba vonulásáig, de ezután is rendszeresen bejárta az egyetemre és tartott órákat.

1939-ben választották a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1947-ben rendes tagjává. 1952-ben kapott Kossuth-díjat, 1955-ben Munka Érdemrendet, 1964-ben ennek arany fokozatát, 1970-ben az Állami Díj I. fokozatát. 1958-ban a Finnugor Társaság, 1967-ben a Finn Tudományos Akadémia választotta meg külső, illetőleg tiszteletbeli tagjának, 1973-ban pedig a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem avatta díszdoktorává. A Magyar Nyelvtudományi Társaságnak 1960-tól, a Magyarok Világszövetségében az Anyanyelvi Konferenciák védnökségének pedig 1970-től elnöke volt 1975. november 7-én bekövetkezett elhúnytáig.

Már ez a száraz felsorolás is tanúskodik BÁRCZI GÉZA sokoldalú szerepéről a középiskolai és egyetemi oktatásban valamint a tudományos közéletben. Magam 1936-ban találkoztam vele először mint gyakorló tanár a Trefort utcai gimnáziumban, ahol akkor franciát tanított. Később sokszor találkoztunk a nyelvészkrusokban, a nyelvatlasz-munkálatok közben, amelynek ő volt irányítója. Mikor 1952-ben a budapesti egyetemre hívták, Debrecenben megüresedett helyére ketten kerültünk PAPP ISTVÁNNAL, mert akkor osztották meg az addig egyetlen magyar és finnugor nyelvészeti tanszéket. Azóta is számos bizottságban dolgoztunk együtt.

Tudományos munkásságát részletesen méltatta BENKŐ LORÁND az ünnepelt 70. születésnapjának tiszteletére kiadott emlékkönyvben (Nyelvt-Ért. 40: 5—15), tudományos munkáinak jegyzékét ugyanott állította össze E. ABAFFY ERZSÉBET (375—81). Őt évvel később PAIS DEZSŐ emlékezett meg róla (ALH 19: 1—12). Debreceni díszdoktorrá avatása és 80. születésnapja alkalmából pedig SEBESTYÉN ÁRPÁD mutatta be addigi életpályáját és debreceni kapcsolatait (MNYelvj. 20: 3—7). Így én csak könyveiről és életének utolsó 12 évében megjelent tudományos munkáiról emlékezem meg.

Francia középiskolai tankönyvei 1926—29, 1939—43 és 1947—1948-ban jelentek meg, mindegyik több kiadásban. A következőkben csak időrendben sorolom fel a könyv- és/vagy füzetalakban megjelent műveit. 1932: A „pesti nyelv” (MNYTK. 29. sz.) — 1933: Ófrancia hang- és alaktan (Pécs—Bp.) — 1938: A magyar nyelv francia jövevényszavai (MNYK. 1: 12) — 1941: Magyar Szófejtő Szótár Bp. — 1944: A Magyar Nyelvatlasz előkészítése (A MNYA. munk. I.) — 1947: Régi magyar nyelvjárások (Néptud. Int. kiadv.) — 1951: A Tihanyi apátság Alapítólevele, mint nyelvi emlék (Ak. K.); Fonetika (Tankk.); A magyar szókincs eredete (uo.) és számos sokszorosított egyetemi jegyzet. — 1953: Bevezetés a nyelvtudományba (Tankk.) — 1954: Magyar hangtörténet (uo.) — 1958: Magyar történeti szóalaktan I (uo.) — 1963: A magyar nyelv életrajza (Gondolat) — 1974: Nyelvművelésünk (uo.).

Mindehhez hozzá kell tennem, hogy könyveinek többsége 3—4 kiadást ért meg, és mintegy két évtizedig számos egyetemi kollokviumi és vizsgatárgyból mindhárom egyetemen az ő egyetemi tankönyvei voltak az egyedüli tudományos kézikönyvek. Így ebben az időben nemcsak tényleges tanítványai, akik közvetlenül, hanem szinte minden egyetemi magyar nyelvész oktató és hallgató közvetve az ő tanítványa volt.

1964 után is töretlenül folytatta tudományos munkásságát. Egy hevenyészett és korántsem teljes lapozás alapján is e tizenkét évben negyvennél

több kisebb-nagyobb tanulmánya jelent meg. Egy részük hangtani, alaktani és etimológiai cikk: A tárgyrag eredetének kérdéséhez (MNY. 61: 276—81), Megjegyzések a finnugor zárhangok magyar nyelvi fejlődéséhez (uo. 63: 8—14), A *-nak, -nek* rag eredetéhez (uo. 65: 417—21), Fiatal (uo. 66: 80), Fa (uo. 326—7), Fiú (uo. 327), Tilt (uo. 67: 70—3), A hangzóközi zárhangok szórványos geminációja a magyarban (uo. 129—34), A magyar föltételes mód jelének eredetéhez (uo. 69: 210—12), Úcsörög (uo. 71: 67—8), A tárgyas *-ja, -i* személyrag (uo. 129—31), Les éléments lexicaux de création interne (ALH 17: 1—19).

Tudománytörténeti és helyenként programadó cikkei utolsó korszakában a következők: A nyelvjáráskutatás újabb eredményei és feladatai (MNY. 60: 3—16), A Magyar Nyelvtudományi Társaság hatvan éve (uo. 61: 4—12), Kniezsa István (uo. 131—2), Pais Dezső nyolcvanadik születésnapjára (uo. 62: 129—34), A magyar szókincsre vonatkozó etimológiai kutatások mai állása (uo. 63: 285—92), Pais Dezső búcsúztatása (uo. 129—31), Szabó T. Attila hatvan éves Nyr. 90: 111—3), Simonyi Zsigmond (uo. 93: 313—7), A Magyar Nyelvőr és a nyelvtörténet (uo. 96: 257—66), Pais Dezső és a nyelvművelés (uo. 97: 129—30), Sechzig Jahre ungarische Gesellschaft für Sprachwissenschaft (ALH 15: 213—27), Dezső Pais zum 80. Geburtstag (uo. 16: 215—24), Contributions à l'histoire de l'Atlas des dialectes hongrois (uo. 19: 261—91), Dezső Pais (uo. 23: 275—7).

Továbbra is megtartotta érdeklődését a mai magyar nyelv, az irodalmi nyelv kialakulása és a stilisztika iránt: Les origines de la langue littéraire hongroise. Langue et orthographe au 16e siècle (ALH 14: 1—22), A Rozsdatemető stílusáról (Nyr. 89: 336—8), Gondolatok anyanyelvünkéről (A magyar nyelvért és kultúráért 1973, 6—8), A magyar nyelv kialakulása (MNYj. 12: 3—21), A XX. század magyar nyelve (Látóhatár 16: 1107—17).

BÁRCZI GÉZA számos bírálatot, ismertetést, opponensi véleményt írt, vitákon gyakran hozzászólt, és még akkor is, ha egy-két goromba és igazságtalan vágás érte, azokra is nagyon higgadt, tárgyilagos hangon válaszolt: A nyelvi változások értékelése (MNY. 62: 129—34) és Kritika? (uo. 67: 257—62).

Egyetemi tantervi és oktatási kérdéshez is hozzászólt: Magyar nyelvtörténet az egyetemen (MNY. 68: 129—38).

Munkásságának töretlen voltára mi sem jellemzőbb, mint az, hogy két héttel elhunytá után már két posztumusz cikke jelent meg, amelyekben még nem is jelezhették, hogy a cikk szerzője már nincs az élők sorában: A magyar nyelv jelleme (MNY. 71: 257—68) és A biblia új, teljes magyar fordítása (Vigilia 40: 752—4).

Végtelenül szerény, közvetlen ember volt. Tisztelte a nagy tudós egyéniségeket, megbecsülte az igaz emberi értékeket, de nem szerette a sarlatán-ságot, a diktatúrát a nyelvészetben, a tudománytalan divathajszolást, a konjunkturalovagokat. Erkölcsei bátorságára vall, hogy a marrizmus hazai virágkorában bele mert nyúlni a darázsfészekbe, és indulatok nélkül, szigorú tárgyilagossággal próbálta ki egy előadásában, mennyire felel meg MARR egyik tézise a nyelvi tényeknek (A nyelvi elkülönülés és egységesülés, MNY. 45: 231—44). Egyik lektori jelentésében írta 1963-ban: „Mind a nyelv történetének, mind pedig a nyelvi rendszer szinkrón vizsgálatának alapja a hozzáférhetővé tett nyelvi adat. Ettől és nem elvont spekulációktól várható az egész nyelvtudomány fejlődése, esetleg megújítása” (NyelvtudÉrt. 40:

166). Még legújabban is, mikor — főleg Amerikában — dilettánsok nagy energiával hirdetik a sumér—magyar nyelvrokonságot — egy nagyon szép, higgadt, tárgyilagos cikkben tájékoztatta a külföldi magyarságot a feltevés „értékéről” (A sumir—magyar nyelvrokonság kérdése. Nyelvünk és kultúránk 16: [1974] 28—35).

Széleskörű és kitűnő nyelvtudásával BÁRCZI GÉZA nemzetközi kongresszusokon is méltóképpen képviselte a magyar nyelvtudományt. Művei közül több jelent meg franciául, angolul, németül és finnül. Ő volt külföldön is az egyik legmegbecsültebb magyar nyelvtudós. Munkásságát a tudomány és a magyar nyelv szeretete, a lelkiismeretesség, a finom analízishoz való fogékonyság, ugyanakkor a nagy összefüggések felismerése, a szintézisek alkotására való képesség és a szigorú tárgyilagosság jellemzi. Átfogó munkássága még hosszú időre megtermékenyíti a magyar nyelv további kutatását. Elhúnyásával súlyos veszteség érte az egész magyar nyelvtudományt.

KÁLMÁN BÉLA

B. O. Dolgih
1904—1971

A szovjet néprajztudomány az utóbbi években több nevesebb tudósától vett örök búcsút. Ehhez a klasszikusnak számító nemzedékhez tartozik BORISZ OSZIPOVICS DOLGIH szibériakutató, a szamojéd népek (nyenyecék, enyecék, nganaszanok és szolkupok) etnográfijának jeles szakértője, aki 67 éves korában, 1971. december 31-én hunyt el Moszkvában.

A Balti-tenger kikötővárosában, Rigában született 1904. április 18-án, orosz értelmiségi családban. Pályaválasztására szüleinek szibériai származása mellett nagy hatással volt a moszkvai egyetem Antropológiai Intézetétől kapott feladat: a fiatal egyetemi hallgatót 1926-ban meghívták az Északi sarkkör övezetében folyó népszámlálás egyik szervezőjének. Ezen a majdnem két évig tartó expedíciós úton kezdte meg néprajzi tevékenységét, ekkor került először közvetlen kapcsolatba Szibéria számos kicsiny, de eredeti kultúrájú népeivel. Életét ettől fogva e népek tanulmányozásának szentelte. 1929-ben tette közzé pályáját alakító tanulmányútjának előzetes eredményeit. Ebben az első cikkében Eurázsia legészakibb s egyben legzordabb éghajlatú vidékén, a Tajmir-félszigeten élő nganaszanok és enyecék addig ismeretlen nemzetségeivel foglalkozott. Tudományos munkásságának egyik fő ága ettől kezdve az archaikus kultúrájú népek társadalmi szervezetének kutatása lett. Később újból visszatért Szibériába. Több mint egy évtizedes ott-tartózkodása során módjában volt megismerni Szibéria szinte valamennyi népével. Közben időt talált arra, hogy monográfiát írjon a Jenyiszej folyó mellett lakó paleoázsiai nyelvű népről, a ketekről (1934). A krasznajarszki múzeum munkatársaként dolgozott 1937—1944 között, majd a Szovjet Tudományos Akadémia Sz. P. TOLSZTOV által újjászervezett Néprajzi Intézetének aspiránsa lett Moszkvában. A kandidátusi fokozatot 1948-ban szerezte meg. Hét év múlva kinevezték az Intézet észak kis népeivel foglalkozó osztályának vezetőjévé. Szibéria népeinek törzsi és nemzetségi összetétele a 17. században c. doktori disszertációját 1958-ban védte meg (1960). Ez a monográfiája, csakúgy mint a Szovjetszkaja Etnografijában és másutt megjelent

számos cikke arról tanúskodik, hogy a recens néprajzi adatok mellett messze-menően felhasználta a levéltárak gazdag etnográfiai jellegű anyagát is. A Szibériát gyarmatosító cári hatóságok ugyanis az adószedés zavartalanabb lebonyolítása végett részletes leírást állítottak össze az őslakosság területi elhelyezkedéséről és lélekszámáról. B. O. DOLGIH felszínre hozta ezeket az archívumok mélyén rejtőző értékes adatokat, és sikerült ekképp sok alapvető történeti kérdést megoldania. Egyebek között gondosan rekonstruálta Szibéria népeinek az oroszok megjelenése előtti, a maitól lényegesen eltérő eredeti elhelyezkedését, megállapította hozzávetőleges létszámukat és kimutatta kisebb néprajzi és társadalmi egységeiket. Nagy jelentőségű könyve és ennek eredményeit szemléletesen összefoglaló — a törzsek, sőt nemzetségek XVII. századi elhelyezkedését is megjelölő — etnikai térképe ma már nélkülözhetetlen forrás Észak-Ázsia történetének és néprajzának tanulmányozásában. Összefoglaló jellegű művében többek között arra az érdekes megállapításra jutott, hogy a szibériai népeknél a kimutatott adóközetek, a nyelvjárások és az egykori etnikai ((néprajzi) csoportok területe rendszerint egybeesik, vagyis a kincstár a lakosság tradicionális közösségeit, illetve azoknak vezetőit használta fel a jaszok begyűjtésére. Felveti azt a hipotézist, hogy ha az általa kimutatott XVII. századi vogul és osztják nagy adóközetek határai fedik a későbbi dialektusok elterjedését, földrajzilag pedig egybeesnek a tavdai, pelimi, kondai, szoszvai ún. „fejedelemségekkel”, akkor feltehetően ezek a csoportok egykoron bizonyára törzsi egységek lehettek. Ezenkívül a megmaradt régi adóösszeírások elemzése révén térképre vetítette az obi-ugoroknak az oroszok és tatárok által — azóta már asszimilált — nyugati, valamint déli csoportjait szintúgy, mint az azóta eltűnt szölkupokkal rokon déli szamojéd közösségeket a Parabel mellékén és a Jenyiszej forrásvidékén.

B. O. DOLGIH sokat foglalkozott a szibériai népek etnogenezisének kérdéseivel is, amelyet főleg néprajzi módszerekkel igyekezett megoldani. Így a mongol nyelvű burjátok, a török etnikumú jakutok és dolgánok kialakulása mellett külön tanulmányt szentelt mindhárom északi szamojéd nép etnikai történetének (1952a, 1970a). Megállapítása szerint a szamojédoknak az ősei Nyugat-Szibéria délkeleti részéről, az Altáj és Szaján hegység környékéről szivárogtak fel fokozatosan északra mostani lakóhelyükre, ahol összeolvadtak a helyi lakossággal, amely etnikailag főleg a jukagirokhoz közelálló populációkból állt. Ily módon a déli jövevény szamojédok (akiknek utolsó hullámai terjesztették el a réntartást), valamint a helyi etnikai összetevők különböző idejű, s eltérő arányú keveredéséből alakult ki a nyenyecek, enyecek és nganaszanok mai etnikuma. Ezt az összeolvadást tükrözik egyebek közt a nyenyecek duális, totemisztikus házassági osztályai is (frátria). Eredményeit a későbbi kutatások nagy mértékben megerősítették.

A társadalmi struktúra, az etnogenezis, szokások, kultikus-vallási élet, valamint a tradicionális anyagi kultúra tanulmányozása közben B. O. DOLGIH a folklórról sem feledkezett meg. Ennek gyűjtését megkönnyítette, hogy nem sajnálta a fáradságot a szamojéd népek — nem éppen könnyű — nyelveinek elsajátítására. Nyelvtudása elősegítette néprajzi gyűjtőmunkáját is, de lényegesen hozzájárult e csoportok eddig szinte ismeretlen folklórájának tudományos közkinccsé tételéhez. Már korai művei között szerepelt egy nganaszan népköltési gyűjtemény (1938), később az enyecek mítosz jellegű meséit és történeti mondáit, valamint mindennapi életükről szóló elbeszéléseit adta ki külön kötetekben orosz nyelven (1961c, 1962b). Egy újabb

nganaszan folklór-gyűjteménye és több ezer szavas, kéziratot szótára, amelyet a kevésbé ismert szamojéd nyelvek különböző nyelvjárásaiból állított össze — még kiadásra vár. A nganaszanok anyagi és szellemi kultúrájáról írt monográfiájának, nemkülönben a szamojédok sámánizmusáról szóló tanulmányának posztumusz kiadása — ez utóbbi Budapesten jelenik meg — életművének méltó betetőzése lesz.

A hazánkban folyó finnugrisztikai kutatásokat megkülönböztető figyelemmel kísérte. Több kutatónkkal volt ismeretségben, illetve állt barátságban, sőt magyar tanítványa is akadt. Vendégszerető otthonára és gondolatébresztő beszélgetéseire a Moszkvában járt magyar néprajzosok, nyelvészek és antropológusok mindig szívesen emlékeznek vissza.

B. O. DOLGIHOT nagy tudása, óriási munkabírása, kivételes kutatói tehetsége, nem utolsósorban pedig mindig segítőkész, tudományos féltékenységtől mentes szerény egyénisége a legkitűnőbb szovjet tudósok sorába emelte. Vitathatatlan, hogy Szibériában végzett sokéves terepkutatásai, valamint rendkívül lelkiismeretes, sokrétű tevékenysége kitörölhetetlen nyomot hagyott rokon népeink néprajzi vizsgálatában. Neve a finnugrisztikai és szamojédisztikai kutatás legjobbjainak névsorába örökre bevésődött.

BORISZ OSZIPOVICS DOLGIHOT nemcsak a szovjet etnográfia, hanem az általa szeretett és őt megbecsülő szibériai kis népek is gyászolják. Halála a nemzetközi urálsztikának szintén pótolhatatlan veszteséget jelent.

VERES PÉTER

B. O. Dolgih válogatott bibliográfiája

- 1929 Население Таймыра и прилегающего к нему района. Северная Азия 1929/2
- 1934 Кеты. Иркутск
- 1938 Легенды и сказки нганасанов. Красноярск
- 1943 Новые данные о плавании русских северным морским путем в XVII в. Проблемы Арктики 1943/2
- 1946 О родовом составе и расселении энцев. Советская этнография 1946/4
- 1949a Племена Средней Сибири в XVII в. Краткие сообщения Ин-та Этнографии АН СССР. вып. V, 1949
- 1949b Племя у народностей Северной Сибири. Труды Второго Всесоюзного географического съезда. т. III. Москва, 1949
- 1994c Колхоз им. Кирова Таймырского национального округа. Советская этнография 1949/4
- 1950a Родоплеменной состав и расселение кетов. Доклады и сообщения исторического факультета МГУ. кн. 9
- 1950b К вопросу о населении бассейна Оленека и верховьев Анабары. Советская этнография 1950/4
- 1951a Переход от родоплеменных связей к территориальным в истории народов Сибири. Тársszerző: M. G. LEVIN. Сб. Родовое общество, Труды Ин-та Этнографии АН СССР. т. XIV. Москва
- 1951b Обрядовые сооружения нганасанов и энцев. Краткие сообщения Ин-та этнографии АН СССР. вып. XIII
- 1952a О населении бассейнов рек Оленека и Анабары. Советская этнография 1952/2
- 1952b О некоторых этногенетических процессах (переселениях народов и распространении языков) в Северной Сибири. Советская этнография 1952/1
- 1952c Старинные землянки кетов на реке Подкаменная Тунгуска. Советская этнография 1952/2
- 1952d Происхождение нганасанов. Труды Ин-та этнографии АН СССР, т. XVIII. Москва — Ленинград

- 1952e Некоторые данные о заключении брака в свадебном обряде у кетов. Краткие сообщения Ин-та этнографии АН СССР. вып. XVI
- 1952f Расселение народов Сибири в XVII в. Советская этнография 1952/3
- 1953a Племена и роды коренного населения Забайкалья и Южного Прибайкалья в XVII в. Краткие сообщения Ин-та этнографии АН СССР. вып. XVII
- 1953b Некоторые данные к истории образования бурятского народа. Советская этнография 1953/1
- 1953c Некоторые вопросы древней истории западных бурят. Краткие сообщения Ин-та этнографии АН СССР. вып. XVIII
- 1954a Некоторые ошибочные положения в вопросе об образовании бурятского народа. Советская этнография 1954/1
- 1954b Старинные обычаи энцев, связанные с рождением ребенка и выбором ему имени. Краткие сообщения Ин-та этнографии АН СССР. вып. XX
- 1955a Население Сибири в XVI в. Очерки истории народов СССР. т. III. Москва
- 1955b Этнографический состав населения Якутского уезда в XVII в. Краткие сообщения Ин-та этнографии АН СССР. вып. XXIV
- 1955c Народы Сибири в XVII в. Очерки истории народов СССР. т. IV. Москва
- 1955d Этнографическая карта Сибири в XVI в. Русские этнографические открытия и исследования с XV до конца XVIII вв. Москва
- 1956a Родоплеменной состав народов Сибири в XVII в. Москва.
- 1956b Энцы. Társzszérzô: G. D. VERBOV. Народы Сибири. Москва
- 1956c Кеты. Társzszérzô: A. A. POGOV Народы Сибири. Москва
- 1957 Тамги нганасанов и энцев. Краткие сообщения Ин-та этнографии АН СССР. вып. XXVII.
- 1958a Этнический состав и расселение народов Амура в XVII в. по русским источникам. Сборник статей по истории Дальнего Востока. Москва
- 1958b Народы Сибири во второй половине XVIII в. Очерки истории народов СССР. Москва
- Some parallel features in the culture of Samoyeds and Eskimos. Társzszérzô: P. L. FAJNBERG. 33. Congreso Internacional de Americanistas.
- 1960a Народы Сибири. Társzszérzô: M. G. LEVIN. Очерки общей этнографии. Азиатская часть СССР. Москва
- 1960b Родовой и племенной состав народов Сибири в XVII в. Труды Ин-та этнографии АН СССР. Москва
- 1960c Таймырские нганасаны. Társzszérzô: L. A. FAJNBERG. Сб. Современное хозяйство и быт народов Севера. Москва
- 1960d Принесение в жертву оленей у нганасан и энцев. Краткие сообщения Ин-та этнографии АН СССР. вып. 33
- 1961 Езда на собаках у русского старожильского населения низовьев Енисея. Краткие сообщения Ин-та этнографии АН СССР. вып. 3
- 1961b О погребальном обряде кетов. Советская археология 1961/1
- 1961a Мифологические сказки и исторические предания энцев. Труды Ин-та этнографии АН СССР. т. XVI. Москва
- 1961d Расселение народов Сибири в XVII в. Историко-этнографический атлас Сибири. Москва
- 1962a Предания о тотемических названиях родов у нганасан. Советская этнография 1962/3
- 1962b Бытовые рассказы энцев. Труды Ин-та этнографии АН СССР. т. XXV. Москва
- 1962c Родовая эскагамия у нганасанов и энцев. Сибирский этнографический сборник IV. Москва
- 1963a Происхождение долган. Сибирский этнографический сборник V. Москва
- 1963b К этнической истории хакасов. Társzszérzô: Sz. I. VALNSTEJN.
- 1964a Род, фратрия, племя у народов Северной Сибири. Москва
- 1964b Проблемы этнографии антропологии Арктики. Советская этнография 1964/4
- 1967a Матриархальные пережитки в верованиях нганасан. Очерки по этнической истории энцев и ненцев. Москва
- 1967b Образование современных народностей Севера СССР. Советская этнография 1967/4
- 1970a Очерки по этнической истории ненцев и энцев. Москва
- 1970b Этнический состав населения Севера СССР. Сб. Преобразования в хозяйстве и культуре и этнические процессы у народов Севера. Москва
- 1970c Хозяйство народов Севера в XVII—XX вв. Общественный строй у народов Северной Сибири. Москва

- 1970d Основные черты отцовско-родовых отношений у народов Севера. Общественный строй у народов Северной Сибири. Москва
- 1970e Племя у народностей Севера. Общественный строй у народов Северной Сибири. Москва
- 1970f Типы отцовско-родовой организации народов Севера. Общественный строй у народов Северной Сибири. Москва
- 1974 К вопросу о соотношении большой и малой семьи у народов Севера в прошлом. Социальная организация и культура народов Севера. Москва

Kecskeméti István 1937 – 1975

1975. május 31-én Helsinkiben elhunyt KECSKEMÉTI ISTVÁN nyelvész, folklorista és bibliográfus, a magyar kultúra és tudomány fáradhatatlan közvetítője és terjesztője, a magyar urálisták és turkológusok önzetlen kollégája, a Finnországba látogató magyarok segítőkész barátja.

KECSKEMÉTI Budapestben született, 1937. március 6-án. 1955-ben érettségizett a budapesti Piarista gimnáziumban, majd másfél évig teológiát hallgatott Esztergomban. 1956 telén elhagyta az országot. Egy ideig Ausztriában — nagy nehézségek közepette — folytatta tanulmányait. 1958 januárjában a finn diákszövetség, valamint a vöröskereszt ötéves tanulmányi és szociális ösztöndíjával Helsinkibe érkezett. 1959-ben megnősült, gondos és áldozatkész finn felesége otthont teremtett számára. A turkológiai és urálistikai tanulmányokat folytató fiatalember véglegesen a finn fővárosban telepedett le. Egyetemi tanulmányaival párhuzamosan, 1962-ben a Helsinki Egyetem magyar nyelvi lektora volt. 1963-tól 1972-ig a Finnugor Társaság ösztöndíjasaként tudományos munkálatokat folytatott. Részt vett több nemzetközi altajisztikai és finnugor kongresszuson (Helsinki, Hørsholm és Strasbourg, ill. Helsinki és Tallinn). 1969-ben átmenetileg ismét magyar lektor lett, s ettől kezdve magyart tanított a Népművelési Társaságban is. Rövid életének utolsó éveiben — mint a Finn Irodalmi Társaság munkatársa — elsősorban bibliográfiák és mutatók készítésével, valamint műfordítással foglalkozott, sokat fordított a finn rádiónak és televíziónak is.

KECSKEMÉTI ISTVÁN tudományos munkássága a H. PAASONEN gyűjtötte Buguljamszk vidéki miser-tatár dalok kiadásával, 1962-ben kezdődött (Tatarische Lieder. JSFOu. 63/4: 1—23). Két évvel később KECSKEMÉTI a G. J. RAMSTEDT hagyatékában talált, ugyancsak PAASONENTől följegyzett kb. 500 tatár szóból álló cédulaanyagot PAASONEN más művei, kézíratai alapján kiegészítette, és az így nyert mintegy 2000 szavas miser nyelvjárási anyagot betűrendbe szedve a Journal PAASONEN-émlékkötetében jelentette meg (H. Paasonen's Tatarisches Dialektwörterverzeichnis. JSFOu. 66/3: 1—47). A szóanyag óriási, tatárok lakta területet ölel fel Gorkijtól Orenburgig, s a miser szavakon kívül bizonyos karatáj-mordvin, baskír és toboli tatár elemeket is tartalmaz. A művet ismertető K. H. MENGES, a neves altajista köszönetet mond KECSKEMÉTInek a — például rokonságnevekben is — gazdag tatár nyelvjárási anyag közvételéért, és többek között megállapítja: „Es fällt die relativ grosse Anzahl von Wörtern mit *d-* auf, für gemein-türk. *j-* kann *ž-* und *z-*, aber auch *d-* stehen, was bisher noch nicht bekannt war” (UAJb. 40:266—7).

Turkológiai tevékenységének legjelentősebb állomása M. RÄSÄNEN török etimológiai szótárának (*Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen*. Helsinki, 1969) technikai szerkesztői munkája. Nagy érdeme van abban, hogy a múlt század végi, régóta elavult török szófejtő szótárakat (VÁMBÉRY, BUDAGOV, RADLOFF) modern etimológiai összegezés válthatta fel. S bár azóta SIR G. CLAUSEN munkája mellett (*An etymological dictionary of pre 13th century Turkish*. Oxford, 1972) már egy harmadik összehasonlító szintézis első kötete is elhagyta a sajtót (Э. В. Севортян: *Этимологический словарь тюркских языков*. Москва, 1974), az úttörést e téren a KECSKEMÉTI közreműködésével készült — jöllehet hibáktól, ellentmondásoktól természetesen nem mentes — RÄSÄNEN-szótár jelenti. RÄSÄNEN a könyv előszavában köszönetét fejezi ki segítőtársának (Gehilfe), aki hat éven át, a szakirodalom egy részének összegyűjtésében, a szócikkek megszerkesztésében, a korrektúra-olvasásban jelentős segítséget nyújtott neki (vö. *EtWb.* VI—VII). RÓNA-TAS ANDRÁS a szótár technikai szerkesztőjét (Redaktionssekretär) „nehéz, fáradságos és gondos munkájáért” dicsérettel illeti (*NyK* 73:470). Hasonló elismeréssel kell illetnünk KECSKEMÉTI-t a RÄSÄNEN-szótár második köteteként megjelent szómutató összeállításáért (*II. Wortregister*. Helsinki, 1971). A mutató minden esetben közli a szótár betűrendje alapján nehezen megtalálható szavakat, az irodalmi nyelvi alakokat, valamint a tőszavakat. Más esetekben a szerző a hatalmas török anyag ésszerű egyszerűsítésének, szelekciójának módszerével él, s a gyakorlati okok mellett módszertanilag is helyesen osztja török anyagát három: csuvas, jakut és köztörök (oguz, kipcsak, turki, dél-szibériai nyelvek) csoportra.

KECSKEMÉTI munkásságában szerencsésen ötvöződik az általa tudatosan és következetesen alkalmazott gyakorlati szempont a tudományos szemponttal. Tudomásom szerint KECSKEMÉTI állította össze először egy török nyelv a tergo toldaléktárát (*Rückläufiges Verzeichnis der tatarischen Suffixe und Suffixkombinationen*. *Studia Orientalia* [= *StOr.*] 43/3: 1–19). Munkája előszörban a tatár nyelv tanulmányozásának, a tatár szövegek olvasásának megkönnyítésére készült, de az effajta toldaléktárak közismerten hasznosak lehetnek mind a nyelvtörténész és az összehasonlító nyelvész, mind pedig az általános és alkalmazott nyelvész számára is (vö. PAPP FERENC: *NyK* 71 : 194). (KECSKEMÉTI részt vett a norvég lapp a tergo toldaléktár munkálataiban is. E társszerzős műve előreláthatólag az *NyK*, ill. az *ÉFOu*. 1977. évfolyamában jelenik majd meg.) Máshol KECSKEMÉTI találóan mutat rá arra, hogy a VégSz. és W. VEENKER magyar a tergo toldaléktára kölcsönösen kiegészítik ugyan egymást, de egy ideális szóvégmutató szótárnak „önálló gyűjteményekre, mindenekelőtt szövegekre” kell támaszkodnia (*FUF* 39:404). Egy MARTTI KAHLÁVAL közösen készített cikke a Szovjetunióban használatos irodalmi nyelvek albéceinek alapelveit ismerteti, majd a szerzők táblázatos formában tesznek javaslatot a finnugor, török, mongol stb. hangok cirill írásképeinek (továbbá az örmény és a grúz írásképek) egységes latin transzliterációjára (*Neuvostoliiton kielten kirjaimistojen translitteroimisesta. Neuvostoliittoinstituutin vuosikirja* 1963–1968. 145–55). E praktikus (írógép-) szempontok figyelembevételével készült — nálunk sajnos nehezen hozzáférhető — cikket nyelvészek és könyvtárosok egyaránt haszonnal forgathatják.

KECSKEMÉTI recenziói ritkán a szó szoros értelmében vett könyvismeretéseket, az ismertetés adta — terjedelmileg erősen korlátozott — kereteket szívesebben tölti ki egy-egy nyelvi jelenség, a könyv megjelenése révén

aktuálisnak mutakozó kérdés vizsgálatával. Az effajta véleményformálás szemléletes példája „Über die langen Vokale im Türkmenischen. Туркменско-русский словарь. Moskau 1968” c. írása (FUF 37:190–1). Turkológiai ismereteink szerint a mai török nyelvek közül a türkmén és a jakut őrizte meg az eredeti magánhangzó-hosszúságot, és a török eredetű türkmén és jakut szavaknak mintegy háromnegyede megegyezik egymással a hosszúság tekintetében. KECSKEMÉTI arra keres választ, mi a helyzet egy török nyelven belül: a címben jelzett szótárat egybeveti más türkmén források megfelelő adataival. Rámutat arra, hogy a vokálisok hosszúságának jelölésében egy kulcsnyelv forrásai is részben ellentmondásosak, s ez nem annyira a szótárszerkesztők következetlenségével, hanem inkább a fontos török hangtani kérdés bonyolultságával magyarázható. „Die Frauensprache als Tabu im Oirotschen” c. dolgozatában (StOr. 43/8: 1–9) KECSKEMÉTI betűrendes jegyzékbe foglalja, etimológiai utalásokkal és magyarázatokkal látja el és jelentéstani mutatóval teszi kezelhetővé az 1947-ben megjelent Ойротско-русский словарь-ban »женск.« [nőnyelvi] megjelöléssel ellátott szavakat (a munkájáról l. még alább).

Önálló kezdeményezésű, egyéni hangvétellű ismertetéseinek másik formája a röviden talán „etimológiai statisztikának” nevezhető módszer konzekvens alkalmazása. Még 1971-ben sikerült megismernednem a zürjén etimológiai szótár (ESzK) anyaga alapján készült „Syrjäänin tavurakenteesta ja etymologioista” c. kitűnő dolgozatával, amelyet nyomtatásban sajnos már csak posztumusz mű gyanánt olvashattunk (De la structure de la syllabe dans le vocabulaire zyriéne (komi) et de ses origines. ÉFOu. 10 (1973) [1975]: 77–85). „Norjanlapin sanaston alkuperästä” címmel E. ITKONEN lapp etimológiai szójegyzékéről (LpChr.) közöl statisztikai mutatókat (Vir. 1967: 135–7). Egy harmadik cikke (Közös szókincsünk statisztikája. NyK 72:168–169) a FUV biztos finnugor egyeztetéseinek abszolút előfordulását szemlélteti, és százalékos arányokkal világítja meg az egyes uráli nyelvek ősi szókincsének egymáshoz való viszonyát. Leíró nyelvészeink figyelmébe ajánlhatjuk KECSKEMÉTI magyar igeekötőkkel foglalkozó, az ÉrtSz. igeekötőinek gyakoriságát, használatát tárgyaló, a szótár némely következetlenségére rámutató dolgozatát (Nykyunkarin sanakirja ja verbiprefiksit. Vir. 1964: 72–4). Az ERDŐDI–KECSKEMÉTI által, fonematikus átírással és német fordítással újra közzétett vaszjugáni osztják mese (UAJb. 42:156–62) szófajstatisztikai mutatói, a szó- és szó szerkezet-gyakorisági számítások is nyilván KECSKEMÉTITől származnak.

Az altaji (régebben: ojrot) nyelv „nőnyelvi” kifejezéseit számba vevő — már említett — munkája egyben KECSKEMÉTI néprajzi érdeklődésének is bizonyítéka. Az ebben vázolt vizsgálati módszerrel betekintést nyerhetünk a török (kazak, kirgiz stb.) és egyéb (pl. mongol) népek egykori hitvilágába. A szerző megállapítja, hogy a jövőben nagyobb teret kell szentelni a szinonima- és stílusvizsgálatoknak, s mindenesetre — a „Wörter und Sachen” elvének figyelembevételével — a nyelvtudomány segédtudományainak az eredményei is felhasználandók a szótábu forrásainak, az ősi vallásos képzeteknek feltárására. Jelentősnek érzem KECSKEMÉTI lapp folklórkutatásait. „Lappische Joiku-Lieder aus Karasjok” c. társszerzős könyve — lapp anyanyelvi munkatárs: SAMULI AIKIO, zenei munkatárs: KISS ZOLTÁN — 97 lapp joikut és azok fontosabb variációit tartalmazza (MSFOu. 149: 1–252). A dallamokat az egyszerűsített transzkripcióval leírt szövegek követik német fordí-

tással. KECSKEMÉTI a könyv bevezetőjében szerényen csupán a joikuk közzétételét, pontosabban strófaszerkezetük szemléltetését jelölte meg a kötet céljaként (MSFOu. 149:4). A hosszú, kitartó munkát, sokoldalú nyelvészeti, néprajzi és zenei ismereteket igénylő, számos mutatóval ellátott kiadvány azonban jóval több ennél: kitűnő forrásanyag mind a nyelvészek, mind pedig a társtudományok művelői számára (vö. Sz[ABÓ T. ÁDÁM]: UAJb. 45:327). KECSKEMÉTI a Finn Kulturális Alap ösztöndíjával, H. PAUNONENNEL közösen készítette el a Finnugor Társaság kiadványaiban megjelent mesék tipizálását (Vir. 1968:199—208 és JSFOu. 73:205—65). Az AARNE—THOMPSON-féle típusmutató szerint rendezett összeállítás a Társaság kiadványain kívül további hatalmas finnugor és volgai török forrásanyag tipizálását is magában foglalja, a második, teljesebb közlemény bibliográfiai anyaga (JSFOu. 73: 207—13) is szinte hiánytalan, kitűnő segédeszköz.

Tudománytörténeti érdeklődése, jó szerkesztői érzéke — alapos, pontos munkával párosulva — KECSKEMÉTI kiváló bibliográfussá tették. Egyik nagyszabású mutatója P. S. PALLAS „Zoographia Rosso-Asiatica” c. háromkötetes művének (1811—3) teljes szóanyagát, mintegy száz nyelv jó néhány száz nyelvjárásából kb. 5000 állatnevet tartalmaz (StOr. 37/4:1—79). E hatalmas anyag nyelvi analízise kíváncsnak látszik a legalább hét nyelvcsaládhoz tartozó nyelvek állattani szakszókincsének tipizálása, eredeztetése szempontjából. KECSKEMÉTI munkája a Finnugor Társaság kiadványainak mutatója (JSFOu. 70/5) és a finn orientalisztikai folyóirat mutatója is (StOr. 40/4). E. ITKONENT és A. J. JOKIT tudományos munkásságuk jegyzékével köszöntötte az ünnepeltek 60. születésnapján (MSFOu. 150:489—504, ill. JSFOu. 72:496—504). H. ILOMÄKIVEL együtt elkészítette a Finn Irodalmi Társaság etnológiai osztálya bibliográfiáinak jegyzékét (Helsinki, 1975. SKS kirjaston julkaisuja 1). Sajnálatosan rövid tudományos pályafutása folyamán szüntelenül foglalkoztatta M. A. CASTRÉN munkássága. Izgalommal tanulmányozta CASTRÉN gazdag finnugor nyelvészeti és néprajzi könyvtárát (M. A. Castrénin kirjasto. Bibliophilos 23 [1964]:9—14), s egyik kéziratoss cikkében a CASTRÉN zürjén (1844), cseremis (1845) és osztják (1849) nyelvtanában szereplő finn szóanyag 55%-át etimológiailag helyesnek minősítette (M. A. Castrénin suomalaisia etymologioita. 1971). A CASTRÉN-irodalmat kitűnően ismerte, kiadatlan CASTRÉN-bibliográfiája özvegye gondozásában remélhetőleg hamarosan megjelenik. A közeljövőben, a Studia Fennicában lát napvilágot két további munkája: a finn nyelv- és néprajztudomány bibliográfiája, valamint a SULO HALTSONEN-bibliográfia is.

A műfordító KECSKEMÉTI a kortárs magyar irodalom jó néhány alkotását (GYÁRFÁS MIKLÓS, JUHÁSZ FERENC, LENDVAI GYÖRGY, SZAKONYI KÁROLY, VÉSZI ENDRE műveit) ültette át finn nyelvre. 1973-ban HANNU LAUNONEN társaságában JUHÁSZ FERENC-kötet összeállítására kapott ösztöndíjat a Finn Irodalomfejlesztési alaptól. Az 1974-ben publikált, nyolc JUHÁSZ-verset tartalmazó „Kukkiva Maailmanpuu” [Virágzó Világfa] szerzőpárosa 1975 májusában finn állami irodalmi díjat kapott. A fordításkötetet lelkesen üdvözli a magyar irodalomkritikus is: „a teljesítmény és az eredmény lenyűgöző” (PAP ÉVA: Tiszatáj 1975/9:40).

Fiatalon eltávozott kollégánknak egész sor munkája kéziratban, az íróasztalfiókban maradt. Ezek közé tartozhat például P. S. PALLAS „Flora Rossica” c. műve nyelvi anyagának mutatója (vö. StOr. 37/4:4), a kirgiz nőnyelvi tabuval foglalkozó dolgozata (vö. StOr. 43/8:9), továbbá M. A. CASTRÉN

kojbál és karagassz szójegyzéke és nyelvmutatványai, A. AHLQVIST csuvas anyaga stb.

KECSKEMÉTI ISTVÁN turkológiai könyvtára gazdagságában szinte példa nélkül állt Finnországban. A könyvtár kb. 2000 kötetes turkológiai anyaga — az elhunyt óhajának megfelelően — a helsinki Ázsiai Intézetben, 7—800 kötetes finnugor könyvtára a Suomen Sukuban nyert elhelyezést. A könyvkatalógusok elkészülte után a nagy értékű anyag a kutatók rendelkezésére áll majd, s a tervek szerint külföldre való kölcsönzésükre is lesz lehetőség. KECSKEMÉTI könyvtárának katalógusjegyzékére is nyilván érvényes és jellemző lesz az a megállapítás, amit ő maga vallott CASTRÉN könyvtáráról: „Kirjojen ystävien käyttämä sananparsii «näytä kirjastosi, niin sanon kuka olet» saa elävän sisällön, kun tutustutaan ... M. A. CASTRÉNin kirjaston luetteloon” (Bibliophilos 23:9).

ZAICZ GÁBOR

Vaszilij Iljics Litkin 80 éves

Víza olannid!

Alacsony termet, kerekded arc, élénk, jóságos, örök fiatalosan figyelő szempár... Ilyennek láthatták VASZILIJ ILJICS LITKINT a IV. Nemzetközi Finnugor Kongresszus résztvevői a múlt év szeptemberében Budapesten. Ilyennek látta őt e kis köszöntő írója is Moszkvában, a Nyelvtudományi Intézetben, ahol VASZILIJ ILJICS minden magyar ösztöndíjast a legmelegebb barátsággal és segítőkészséggel fogadott. Az első kérdései Budapestről, a magyar kollégákról faggattak. Elragadtatással beszélt ifjúkori magyarországi tartózkodásáról. A budapesti egyetemen avatták bölcsészdoktorrá. Doktori értekezésének címe: „Az -s névszóképzők a permi nyelvekben” (Budapest 1927). Ez a mű ma is biztos támpontja a permi alaktan problémái iránt érdeklődőknek.

VASZILIJ ILJICS LITKIN 1962-től 1972-ig volt a SZUTA Nyelvtudományi Intézete finnugor osztályának vezetője. Már nyugdíjba vonult ugyan, de változatlan éberséggel tartja számon a finnugor nyelvtudomány legújabb eredményeit, és azok gazdagításához ő maga is tevékenyen hozzájárul. Erről tanúskodnak a finnugrisztikai folyóiratokban megjelenő legfrissebb cikkei.

Tudományos munkásságáról részletesen beszámolni föltöbb nehéz feladat, hiszen olyan tudós egyéniség áll előttünk, akit a finnugor nyelvtudományon belül mind az egyes nyelvek problémái, mind pedig a finnugrisztikának általános és alapvető kérdései foglalkoztattak. Szűkíteniük kell tehát a kört. Arra a területre irányítjuk figyelmünket, ahol V. I. LITKIN a legnagyobbat, a jövő tudósai számára a legmaradandóbbat és legértékesebbet alkotta meg. Ez pedig a permi nyelvek kutatása.

A zürjén és a votják nyelv tanulmányozása során két, egymással szorosan összefonódó cél vezette: egyfelől e nyelveknek, s főleg anyanyelvének, a zürjénnek a gazdagítása, nyelvhasználatuknak a tökéletesítése, vagyis az irodalmi nyelv nyelvhelyességi normáinak meghatározása, másfelől olyan műveknek az alkotása, amelyek magas tudományos szinten megismertetik

a kutatót a permi nyelvek történetével, dialektusaival és más nyelvekhez fűződő kapcsolatával. E céloknak szerves — szinte tervszerűen elgondolt — egységbe való illeszkedése elsősorban a nyelvjárástani munkásságában mutatkozik, illetőleg valósul meg. Ifjúkorától kezdve szenvedélyes lelkesedéssel tanulmányozta a zürjén és a votják nyelv nyelvjárásait. Ennek eredménye nem pusztán egy-egy nyelvjárásnak, mint például a felső-sziszolainak, valamint a jazvainak a monografikus feldolgozása («Диалект Кобры» 1930, «Коми-язвинский диалект» 1961) volt. A nyelvjárások alapos ismeretében olyan szóanyagnak a birtokába jutott, amellyel az irodalmi nyelvet gazdagítani tudta. Egész munkásságát áthatja az anyanyelv rajongó szeretete, gyengéden féltő ápolása, pallérozása. Ezt számos iskolai kresztomátiája és nyelvtana bizonyítja. E munkái fölbecsülhetetlen kézikönyvek a finnugor nyelvész számára is. Hogy csak néhány példát említsünk: «Современный коми язык» (1955), «Историческая грамматика коми языка» (1957), «Диалектологическая хрестоматия по пермским языкам» (1955). Ez utóbbi művébe bevonódnak a votják nyelvjárások is. A votják nyelv kutatója számára ugyancsak nélkülözhetetlen mű a «Грамматика современного удмуртского языка» (1962). De a nyelvművelő V. I. LITKIN nem elégszik meg ennyivel! Sorozatosan jelentet meg idevágó cikkeket a zürjén nyelvű folyóiratban, a «Войвыв кодзув»-ban.

Visszakanyarodva a nyelvjáráskutatáshoz, meggyőződhetünk arról, hogy az itt végzett szívós és rendszeres munkája eredményeképpen új kutatási távlatok nyíltak meg V. I. LITKIN előtt, mégpedig a permi nyelvek történeti jellegű vizsgálatában. Erre az útra persze nem pusztán azért lépett, mert mint dialektológus felismerte a nyelvjárásokban mutatkozó archaikus vonásokat. Kezdetől fogva érdekelték őt a XIV.—XVII. századból való ózürjén (ópermi) nyelvemlékek. Tüzetesen tanulmányozta ezeknek — mindeddig csak felületesen vizsgált — ortográfiáját, majd 1952-ben megjelentette a «Древнепермский язык» c. monográfiáját, amelyben részletesen feldolgozta e nyelvemlékek hang- és alaktanát. A szójegyzékrész felöleli a nyelvemlékek teljes szóanyagát. Innen már csak egy lépés kellett, hogy továbbhatoljon visszafelé, a múltba.

És ezen a ponton előlépett V. I. LITKIN, az etimológus is. Három szál futott tehát össze: a permi nyelvjárások ősi vonásainak felismerése, az ópermi nyelvemlékek nyelvi sajátosságainak feltárása és a finnugor etimológiai kutatásokban való otthonosság. 1964-ben megjelent az «Исторический вокализм пермских языков». Olyan mű ez, amelynek ismerete nélkül egy finnugor nyelvész, akár etimológiával, akár pusztán fonológiával foglalkozik, tanácstalan volna a maga területén adódó problémák dolgában.

De még itt sincs megállás! V. I. LITKIN hozzáfogott, hogy megírja a zürjén nyelv etimológiai szótárát. Régebben már megszerkesztett egy olyan kétnyelvű szótárt, amely felöleli az irodalmi nyelv úgyszólván teljes szókincsét («Коми-русский словарь» 1961). Ebben az új műben azonban már nyelvjárási szavaknak is szerepelniük kell. A munkálatban együtt dolgozott E. Sz. GULAJEVEVvel. A szerzőpáros 1970-ben megjelentette a «Краткий этимологический словарь коми языка» c. művet. Ezt a világ finnugor nyelvészei osztatlan örömmel és tisztelettel üdvözölték.

Csúcs volt-e ez a szótár? Ma még nem tudhatjuk, hiszen a munka folytatódik. V. I. LITKIN tollából újabb meg újabb cikkek születnek. Kívánjuk, hogy továbbra is változatlan munkakedvvel segítse a finnugor nyelv-

tudományt. Mindannyiunknak szüksége van LITKIN professzor érett tudására, kiváló szakértelmére.

Most pedig azt a V. I. LITKINT köszöntjük, akit ILJA VASZ néven ismer a zürjén nép és a zürjén irodalomkutatás. A költőt köszöntjük, aki életre keltette Pera vitézt. Nem szükséges elsorolnom verseit, hőskölteményeit. Túlnőne e köszöntő határain. Elég ha azt mondom: gyermekek és felnőttek bámulják lírájának és epikájának csodáját. ILJA VASZ elvarázsol minket kedves-játékos szavaival, mélabújával, harsány kiáltásaival és takarodót fújó szelidségével. Gyermeekversei olyan élményt nyújtanak a gyermekeknek, amit ők soha nem felejtenek el. És mi ez az élmény? Játékos-komoly játszás az anyanyelvvel. Játékosan komoly bevezetés a mese birodalmába. Komolyan játszó figyelmeztetés arra, hogy a mesék csak akkor igazán szépek, ha megérted őket anyanyelveden is.

Szívből köszöntjük VASZILIJ ILJICS LITKIN professzort, jó egészséget és további sikeres munkát kívánunk neki.

KORENCHY ÉVA

Aulis J. Joki: Uralier und Indogermanen

Die älteren Berührungen zwischen den uralischen und indogermanischen Sprachen. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 151. Helsinki 1973. XXVII + 419 l.

AULIS J. JOKI nagy művére évek óta vártak a kutatók. Különösen az indogermanisták várták reménykedve a kompetens uralista ezen munkájának a megjelenését, akiknek elég gyakran mondogatták, hogy H. JACOBSON „Arier und Ugrofinnen” című könyve uralisztikai szempontból nem elég megbízható (jóllehet, JOKI könyve izgalmas kutatástörténeti részében, a 150. lapon az általa is kritikusan megítélt művet az igazságtalan hiperkritikával szemben nemeslelkűen megvédelmezi). A mű mielőbbi közzétételére elegendő indicium volt: e sorok írója elárulhatja, hogy helsinki látogatása alkalmával 1965-ben, a könyv egy nyomdai tördelt példányát (!) átolvasta és néhány javaslatot s kritikai megjegyzést fűzött hozzá. Tehát azok közé tartozott, akik a „JOKI” publikálására vártak és néhány témájukat a könyv nyilvánosság elé kerüléséig félretettek. JOKI azonban több finn kollégánkra jellemző módon, gondosan, a nyilvánosságtól óvakodva, még csaknem egy évtizedig csiszolgatta munkáját, a legújabb irodalom alapján kiegészítette azt, s az egyes problémákat újra átgondolta. Most végre előttünk van a régóta óhajtott mű. A főszerkesztő kérésének eleget téve, mint indogermanista fűznék néhány megjegyzést hozzá; a valóban lényegi bírálatok az uralisták feladata lesz.

A terjedelmes első rész a kutatás történetét öleli fel, melyet, mint mesterművet a nyelvtudomány történetében, osztatlan dicséret illet. JOKI felkutatta négy évszázad kutatóinak legkritikább, nehezen hozzáférhető nyilatkozatait, igyekezett gondosan feltárni azok kölcsönös összefüggéseit és mindenütt igazságos véleménynyilvánításra törekedve — bizonyára — elsőnek tisztázta azt, hogy az egyes, ma biztosnak tekintett felismerések kinek köszönhetők. Az előkorszakkal kezd: SCALIGERREL (1599), LEIBNIZCEL és az ő szkíta-teóriájával, mely a héber — görög — finn rokonság hipotézisével szemben végülis felülkerekedik (4. l.). A 12 kk. lapokon a Klaprothtól Castrénig tartó fejlődést vázolja. Részletesen méltatja (20 kk.) L. Diefenbach „Vergleichendes Wörterbuch der gothischen Sprache” (1851) című művének a hatását, amely már olyan ismert egyeztetéseket tartalmaz, mint a finn *mesi* ~ óind *mādhu-* 'Honig, Süßigkeit' stb., a finn *porsas* és a latin *porcus* családja. — Noha a XIX. század közepén még mindig adódnak olyan kuriózumok, mind Wedgwood könyve a finn *liikaniemi* = angol *nickname* színvonalán álló egyeztetésekkel (30. l.), a hatalmas anyag szigorúan tudományos tárgyalása végérvényesen V. Thomsen (1869) értekezésével kezd érvényre jutni. Persze ezután Otto Donner szótárát úgy ítéli meg, mint amely már megjelenésekor elavult („schon bei seinem Erscheinen veraltet”); azt a munkát, amelyre korunk indogermanistái — sajnos — még ma is támaszkodnak. Ezzel szemben Karl Penka túlnyomórészt elfelejtett kutatásairól megállapítja, hogy azok: „einige auch heute noch gültige Gedankengänge

enthalten, die von ihm erstmalig vorgebracht worden sind" (48. l.). Az indogermán — finnugor kutatások legjelentősebb kutatóját, W. TOMASCHEKET egy külön fejezetben méltatja (53 kk.). Azzal kapcsolatban, hogy TOMASCHEK csakhamar feledésbe merült, amint új nevek bukkantak fel („nur zu bald in Vergessenheit geriet, als neue Namen auftauchten”), megjegyezzük, hogy ugyanez mondható el ennek a zseniálisan sokoldalú férfiúnak más kutatásairól is.¹

A kutatástörténet következő periódusában elsősorban a régi jövevényszó-átvételekkel foglalkozik; itt a tárgyalás során csakhamar magyar kutatókra, kiváltképpen MUNKÁCSI BERNÁTRA kerül sor (72 kk.). A „finn iskolát” PAASONENNA, SETÄLÄVEL TOIVONENNA, KALIMÁVAL és másokkal egyetemben — jogosan — külön méltatja (85 kk.). A „Forscher aus verschiedenen europäischen Ländern” című fejezetben (126 kk.) bemutatja J. NEUHAUST, aki a jövevényszó-rétegek sorrendjének érdekes tagolódását állapította meg (127); a fejezet nagyobbik része JACOBSON ismért művének van szentelve, amelynek kritikus, de nemeslelkű és igazságos megítéléséről fentebb már szoltunk.

Végezetül a könyv tudománytörténeti részéről megjegyezzük, hogy az gondosságban, méltányosságban és a gazdag dokumentáció tekintetében aligha múlható felül. A „mindennapi használat” számára azonban — az alulírott, mint egy etimológiai szótár szerzőjére ez a kifejezés fenntartás nélkül illik — a könyv legfontosabb része persze a 2. főrész, az etimológiai szójegyzék. Itt végre kellő részletességgel rendelkezésünkre áll mindazoknak az uráli és indogermán szögyeztetéseknek gazdagon dokumentált gyűjteménye, amelyeknek egymáshoz valamilyen közük van. A dolog természetéből következők, nem pedig Joki hibája, hogy kritikája és akribiája ellenére ez az etimológiagyűjtemény bizonyára nem a kutatás lezárását, hanem sokkal inkább ösztönző kezdetét jelenti. A szóanyag határozatlan és megtevesztő vallomásai olyan jellegűek, hogy némely egyeztetés esetében nem dönthető el, hogy az uráli, ill. a finnugor szavak az ősrájából (vagy akár az előárjából, azaz az árja indogermánhoz közelálló előzményéből), avagy pedig a középirániból származnak. Mivel ezen a helyen tölem mint indogermanistától várnak véleménynyilvánítást, a következőket szeretném mondani: a könyv az indogermán anyagot nagy gondnal mutatja be, az idevonatkozó standardműveket mind idézi, a cikkeket és a monográfiákban szereplő szakundér irodalmat a tudomány legújabb állása alapján értékeli. Csak egészen ritkán hiányzik egy-egy, a könyv érvelése számára valóban fontos indogermán nyilatkozat: talán ez az eset áll fenn az előárja **porcos* 'porcus' tárgyalásakor (303. l.), amikor a szerző figyelmét elkerülte, hogy KARL HOFFMANN a 'porcus' szót „Drei indogermanische Tiernamen in einem Awesta-Fragment” című mesteri dolgozatában (Münchener Studien zur Sprachwissenschaft 22 [1967]: 29 kk.) nagy valószínűséggel egy óiráni nyelvben is kimutatta (aveszta *parasa-* (*parasa-*) 'Ferkel'). Csak ritkán mutatkozik meg az uralista JOKI kevésbé való jártassága az indogermanisztikában: A „Paul Friedrich, Indo-European” rövidítést, amely a rövidítésjegyzékben nincs feloldva, bizonyára egyetlen „szakmabeli” indogermanista sem alkalmazná P. FRIEDRICH „Proto-Indo-European Trees” című könyvére. Az óind szójegyzékben végzett szűrőpróbák arra utalnak, hogy azt olyan valaki állította össze, aki a különböző óind transzkripciók mizériájával nincs teljesen tisztában. Így például a *bhēka* és *bhēkah* (helyesen *bhēkah*), a *devā-* és *dēvā*, a *devī* és *dēvī* minden esetben egy szó, de a szójegyzékben két utalószóra vannak osztva. Még rosszabb az a zűrzavar, amelyek két különböző óind szóval, a *čarman-* 'Leder' és a *šarman-* 'Decke' szavakkal kapcsolatban keletkezett (a szerencsétlen *čarman-* átirás következtében, melyet az indogermanisták még ma is alkalmaznak); a kutatás során egyébként mind a kettőt a finn *kerma* stb. 'dünne Rinde' szóval kapcsolták össze. A szómutató *carma* szava a 187. lapra utal, ahol azonban a *čarman*-ról van szó, ennél viszont a 43. lapra történik utalás; a 187. lapra utal a *šarman* alak, amelyet viszont helytelenül a *čarman*-tól különböző szónak tartanak.

De mindez lényegtelen apróság. Az indogermanista nagy általánosságban azt mondhatja az uralistáknak — örvendés ellentétben az uralistáknak az indogermanistákhoz intézett azon figyelmeztetésével kapcsolatban, hogy ti. JACOBSON könyvére uralisztikai tekintetben nem nagyon támaszkodhatnak —, hogy JOKI munkájának indogermanisztikai anyaga gondosan van kiválogatva és szinte tévedések és hibák nélkül kerül bemutatásra.

¹Vessük össze például, TOMASCHEKnek, az iranistának a tudományos teljesítményét azzal a viszonylag szerény szereppel, amelyet ő az iranisztika történetét bemutató leírásokban játszik (vö. MAYRHOFER, Commémoration Cyrus I (Leiden—Teheran 1974) 332. l.

A mű harmadik része (353 kk.) befejezésül az itt tárgyalt nyelvközösségek őshazakérdéseivel, vándorlásaival, datálási problémáival stb. foglalkozik. — Összefoglalólag JOKI szép teljesítményéről elmondhatjuk, hogy remek tudománytörténetet nyújt és egy részletes glosszáriumot az uráli—indogermán nyelvi kapcsolatokról, mely mű minden indogermanista nélkülözhetetlen kézikönyve lesz. A dolog természetéből következik, hogy ez a szójegyzék még nem termék, hanem sokkal inkább vetés; hiszen csak most áll rendelkezésinkre a magyarázati javaslatoknak az a kellően kimerítő gyűjteménye, amelynek alapján csak most kezdődhet el igazán a valódi tudományos vita uralisták és indogermanisták között. E vita végét a két szomszédos nyelvcsalád kapcsolatainak időbeli meghatározását illetően talán már valamivel szilárdabb eredmények fogják jelezni. Hogy JOKI könyve ezeket a végleges eredményeket még nem nyújthatja, az az igazi kutatót nem szomorítja el. Mint HUGO SCHUCHARDT² mondja: „Wenn es von reinen Stoffsammlungen abgesehen, wirklich 'abschließende' Arbeiten gäbe, wir würden wenig Freude daran haben”.

MANFRED MAYRHOFER

Congressus Quartus Internationalis Fenno-ugristarum Budapestini habitus anno 1975.

Redigit Gyula Ortutay. Pars I, Acta sessionum. Curavit János Gulya. Akadémiai Kiadó. Budapest 1975. 242 l.

A IV. Nemzetközi Finnugor Kongresszus — mint ORTUTAY GYULA négy nyelvű előszavából (9—15) megtudjuk, továbbfejlesztette az eddigi hasonló rendezvények munkáját. Az eddigi tetszőlegesen választott előadások helyett, amelyekbe csak a rendezőség igyekezett némi rendszert vinni a szekciókra való tagolással és csoportosítással, a IV. kongresszus kitűzött néhány, a tudomány mai állása szerint fontos témát, és a súlyt ezeknek részletes megvitatására helyezte. Emellett természetesen nem zárkozott el a szabadon választott előadásoktól sem.

Az ismertetendő könyv már hónapokkal a kongresszus előtt megjelent, hogy a vita hozzászólói idejében felkészülhessenek. Mivel feladatomban a kötet ismertetése, természetesen nem térek ki az ismertetendő előadásokhoz kapcsolódó vitákra.

A kötet tartalmazza az előszón kívül a két plenáris ülés, valamint a négy szekció 11 fő előadását, összesen tehát 13 előadás anyagát.

Az első nagy tanulmányban LAKÓ GYÖRGY tárgyalja a finnugrisztika módszereit és eredményeit (Mittel und Wege in den finnisch-ugrischen Wissenschaften 19—47). LAKÓ az elmúlt hetven-nyolcvan esztendő finnugor nyelvtudományának eredményeit méltatja, de egyben bírálja is. Áttekintését az újgrammatikus irányzat jelentkezésétől századunk ötvenes éveig nyújtja, tehát a strukturalista és az abból fejlődött egyéb irányzatok tömeges megjelenéséig a finnugor nyelvtudományban. Általánosságban vitázik azokkal, akik szerint a „hagyományos nyelvészet” túlzottan történeti és hangtancentrikus, elhanyagolja a ma beszélt nyelvek és nyelvtanok leírását, a mondatant, és elsődleges céljának az alapnyelv rekonstrukcióját tartja. Számos példát hoz arra, hogy a tárgyalt szakaszban óriási egykorú anyaggyűjtés indult meg nemcsak az akkor még írásbeliséggel nem vagy alig rendelkező nyelvek körében, hanem a finnben, észtben és magyarban is. Hatalmas, nélkülözhetetlen szövegtanyag, szótárak, leíró nyelvtanok stb. készültek. A mondatant ugyan némileg lemaradt, noha jelentékeny művekről számolhatunk be ezen a téren is. A következőkben főleg a második világháború utáni finnugrisztika eredményeiről szól, így a nyelvatlaszokról, az értelmező és etimológiai szótárakról, a fonológiai szemlélet elődeiről és végleges bevonulásáról a finnugor nyelvtudományba, valamint a strukturalizmus előfutáiról. Utolsó bekezdésében sürgeti a finnugor nyelvtudomány történetének egy világnyelven való megjelentetését is. Maga ez a cikk is egy kitűnő adalék, sőt csirája is lehetne egy ilyen hasznos és fontos vállalkozásnak.

A plenáris ülések második előadásának szerzője KUSTAA VILKUNA (Sprachgrenze, ethnische Grenze, kulturelle Grenze 45—58). VILKUNA már évek óta foglalkozik e témával, több tanulmánya jelent meg ebből a tárgykörből. Közismert tény, hogy a nyelvrokonság nem jelent egyben antropológiai rokonságot, hiszen a finnugor népek sem egységesek

² Hugo-Schuchardt-Brevier (kiadta Leo Spitzer, 1922) 339.

az utóbbi szempontból. Mint ahogy Európában és Ázsiában is tudunk a történelmi időkből egyes nagy múltú népek „eltűnéséről”, ez megtörténhetett a történelemben kevésbé számontartott Északkeleten is. A népek nem tűntek el, hanem nyelvileg asszimilálódtak a számban és politikai hatalomban erősebb népek nyelvéhez. Mivel a nyelv az egyes népek legfontosabb és legkézzelfoghatóbb ismertetőjele, a köztudatban a kettőt nem szokták elválasztani. A vallások, kultúrák, az újabb korban rendszerint az államhatárokkal vannak összefüggésben, és mivel az államhatárok ritkán esnek egybe a nyelvhatarokkal, a kulturális határok átvágthatják a nyelvhatarokat, kettéoszthatnak nyelvterületeket vagy magukba foglalhatnak másnyelvű népességeket is. Ezért arra int, hogy a néprajz kutatói ne álljanak meg a nyelvhataroknál, hanem a szomszédos, másnyelvű népekre is tejrasszék ki vizsgálataikat.

A nyelvtudományi szekció első tanulmányának szerzője B. A. SZEREBRENNYIKOV (Prajazik kak nyeobhogyimaja mogyelj 61–9). Cikkének elején árnyaltan elemzi az alapnyelv-elméletek kialakulását és fajtáit, majd foglalkozik tagadóival és ellenzőivel. Sorra veszi ez utóbbiak érveit, és megállapítja, hogy az alapnyelvelmélet helyett kínált keveredés-elmélet csak nyelvjárási szinten mehet végbe. Két külön nyelvi rendszerű nyelvben csak lexikai keveredés lehetséges, esetleg még bizonyos artikuláció elsajátításáról és tipológiai sajátosságok átszüremkedéséről lehet szó. Ezért fikció az a következtetés, hogy az integrációs küszöböt elért nyelvek keveredéséből új nyelv keletkezhet. A szavak és formák rokonsága közös forrást tesz fel. Az alapnyelvi rekonstrukció rendszerint annak a nyelvallapotnak a megragadására törekszik, amely a felbomlást közvetlenül megelőzte, tehát nem az alapnyelv történetét próbálja rekonstruálni. Hogy ne kerüljenek különböző kronológiai rétegek egymás mellé, vannak ma már olyan ismertetőjelek, amelyek nagy részét még az újgramatikusok nem ismerték. A jelenség tömeges előfordulásán kívül számos, egymással kölcsönösen kapcsolatban álló jelenség is jelezhető azok együttes meglétét. Az alapnyelvi séma nélkülözhetetlen, mert nélkülül nem lehet történeti távlatunk: nem ismerhetjük meg egy szó vagy forma fejlődési irányát anélkül, hogy ne ismer-nénk azoknak elérhető legrégibb állapotát.

AULIS J. JOKI tanulmánya (Affinität und Interferenz in den Sprachen des nord-eurasischen Areals 71–86) a napjainkban erősen fellendülő areális nyelvészet és nyelvészeti tipológia tárgyköréből tartalmaz értékes módszertani elveket és gyakorlati példákat. Vizsgálatai az északkeurasziai területre vonatkoznak: nagyjából a 40. szélességi foktól északra. Első fejezetében röviden ismerteti és egyben bírálja COLLINDER uráli–indoeurópai, ural-altaji, uráli–jukagir és nosztratikus föltevéseit, majd megvizsgálja a további nyelvrokonsági kísérleteket és az ezekkel kapcsolatos vitákat. Ismerteti MENGES, RÄSÄNEN, RAMSTEDT, AALTO, HAJDÚ nyelvrokonsági és areális nyelvészeti elméleteit, de saját véleményét is nyilvánítja velük szemben helyeslő vagy kétlő megjegyzésekkel. Foglalkozik a hamburgi (1968), szegedi (1968), tallinni (1970), tomszki (1967–73) és pennsylvaniai (1966) konferenciákkal, kongresszusokkal, amennyiben azok a szélesebb alapon vett nyelvrokonsági vagy areális kérdésekkel foglalkoztak. Előadásának második felében szól az elmúlt negyedszázad legfontosabb jövevényszó-tanulmányairól, etimológiai szótárairól, a kreolizáció elméletéről, DÉCSY GYULA nemrég megjelent könyvéről (Die linguistische Struktur Europas, 1973), majd az areális nyelvészet újabb képviselőiről (SEBEEK, HAJDÚ, KURATH). Ezután rátér a helynevek (elsősorban víznevek) bizonyító erejére az északkeurasziai térségben. A kérdés sokoldalú helyszíni gyűjtés nélkül alig oldható meg. Végül az utóbbi évek régészeti és embertani eredményeiről ad nagyon tömör összefoglalást. Idézi többek közt CHALIKOV szovjet régész kronológiáját a régészet alapján: 15–10 ezer évvel ezelőtt ural-altaji, 10–6 ezer körül uráli közösség kialakulása, i. e. 4–3. évezredben az uráli, 3–2. évezredben a finnugor közösség felbomlása.

WOLFGANG SCHLACHTER azt vizsgálta előadásában, hogyan „funkcionál a finnugor ige” (Das Verb und seine Satzlehre, Pragmatik und Information im Bereich des finnisch-ugrischen Verbums 87–99). Az igét működésében vizsgálja, azaz *parole*-jelenségeként. 12 paraméter alapján elemzi a nyilatkozatokat. A paramétereket három csoportba osztja: I. nyelvészeti paraméterek: 1. beszédselekvés (a hangsor képzése), 2. a nyelvi kommunikáció megteremtése, 3. szavak (fogalmak), nyelvtani megformálása, 4. beszéd-tartalom, 5. nyelvi kontextus, II. kognitív paraméterek: 6. fogalmi tartalom, 7. gondolati tartalom, 8. gondolati kontextus, III. pragmatikus paraméterek: 9. beszédhelyzet, 10. a beszélő állásfoglalása a nyilatkozathoz, 11. tárgyi helyzet, 12. tárgyi kontextus. A cikk a felsorolt paramétereket magyarázza, és finnugor nyelvekből vett példákkal világítja meg.

A néprajzi előadások közül az első BODROGI TIBORÉ (Die Gesellschaftsorganisation der finnisch-ugrischen Völker 103–20). A rokonsági terminológiák összeállításakor az tűnik szemünkbe, hogy a vogul és az osztják őrzi a nemzetiség (Sippe) elnevezési rend-

szert, vagyis azt, hogy csak az apa fiútestvérét és annak leszármazottait tekintik saját nemzetségüknek és használják rájuk és leszármazottjaikra a közvetlen vérségi elnevezést. A többi nyelvben ennek a vonásnak csak nyomai maradtak, vagy még azok sem. Egy másik tulajdonság, amely a legtöbb finnugor nyelvben fennmaradt: a rokonok korának viszonyítása az EGO-hoz.

Sz. V. IVANOV értekezése a finnugor népek hagyományos művészetéről szól (Tradicionnoje iskuszsztvo finnogroszkikh narodov 121–39). A szerző munkájának célja: megmutatni, milyen történelmi jellegű információt hordoz az uráli népek díszítő művészete. Gazdag szemléltető anyagon hasonlítja össze a fa- és csontfaragás, a hímzés különböző finnugor mintáit. Elemzése kiterjed a népi díszítés anyagára, technikai fogásaira, egyes kompozíciós elemekre, ezek szemantikájára stb. Rámutat arra is, hogy ezek a finnugor minták nemcsak egymással vannak rokonságban, hanem egyes elemeik a környező, nem finnugor népek díszítő művészetében is megtalálhatók. Mint a régészeti kutatások is igazolják, ezeket a mintákat a ma élő népek a korábbi nemzedékektől örökölték, és bár továbbfejlesztették őket, mégis a mai népművészetük nemzeti specifikumát is alkotják.

SZOMJAS-SCHIFFERT GYÖRGY előadása (Geschichte und Ergebnisse der finnisch-ugrischen vergleichenden Volksmusikforschung 141–58) a finnugor összehasonlító népzenei kutatások történetéről és eredményeiről ad rövid áttekintést. Beszámol a legfontosabb dallamgyűjtésekről, LAUNIS, LACH, VÄISÄNEN, KODÁLY, SZABOLCSI, C. NAGY BÉLA és saját kutatásairól, a dallam és szöveg összefüggéseiről. Véleménye szerint az eddigi eredmények alapján úgy tűnik, hogy az ősi finnugor típushoz legközelebb áll az obi-ugor népzene, a nyugati finnság bizonyos skandináv hatás alá került, a magyar és a cseremiszi pedig átváltott a kötöttebb törökös zenei struktúrába, noha dallamkincsükben számos finnugor motívumot megőriztek.

A harmadik szekció szerzői közül L. J. KRIZSEVSKAJA az uráli kultúrák déli hatásával foglalkozik a kései kőkorszakban (Juzsniye szvjazi uralszkij kultur v epohah pozdnyevo kamennovo veka 161–79). A szerző a neolitikumkori uráli kultúra déli, vagyis a jelenlegi Kazahsztán és Aral-vidéki kultúráival való kapcsolatát vizsgálja egyrészt az idevonatkozó irodalom kritikus elemzésével, másrészt az ásatások anyagának alapos, minden részletre kiterjedő áttekintésével. Ennek alapján vonja le azt a következtetést, hogy a déluráli és a középpázsiai neolitikum vonásainak hasonlósága nem lehet kétséges (167). Továbbá, azokat a déli kultúrákat, amelyekkel a déluráli kultúra kapcsolatba lépett, az indoeurópai nyelvközösség kialakuló iráni ága alkothatta (169). A kapcsolat jellege etnokulturális volt, kialakulása még a mezolitikum idejére tehető, a neolitikumban már hagyományossá vált, és ezért a déluráli kultúra a déli kultúrák szerves része lett. Kétségtelenek a középső Urálon túli terület déli kapcsolatai is. Ezek inkább gazdasági jellegű cserekapcsolatok voltak, és csak közvetett hatással lehettek a finnugor nyelvközösség ősi és mai népeinek kialakulására.

A. P. SZMIRNOV tanulmánya a termelő gazdaság kialakulásával foglalkozik (Voznyiknovenyje proizvodjacesgo hozjajsztva i finno-ugri 181–93). Gazdag régészeti anyagot mutatja be, hogy a termelő gazdálkodás kialakulása a finnugoroknál az i. e. III. évezred végére – II. évezred elejére tehető. A termelő gazdálkodáson itt a földművelés kezdeteit kell értenünk – ebből a korból datálhatók az első gabonaszem-maradványok (búza, árpa és köles). Az állattenyésztésnek – amelynek közismert szoros kapcsolata a földműveléssel – első nyomai szintén kb. erre az időszakra tehetők. Itt különös jelentőségűek a szarvasmarha-maradványok. Meg kell azonban állapítani, hogy különösen az északi területeken még sokáig igen nagy szerepe maradt a vadászatnak és a halászatnak is.

A magyar honfoglalás kérdésével foglalkozik LÁSZLÓ GYULA (Die ungarische Landnahme und ihre Vorereignisse 195–208). Az elmúlt negyedszázad különböző tudományainak eredményeire támaszkodva ismerteti az ún. „kettős honfoglalás”-ról való feltevését. A régészeti leletek alapján cáfolja a honfoglaló magyarok pusztán nomád pásztorkodásra berendezett társadalmáról szóló hiedelmét. A X. században már fejlett földművelésre valló leletek tömege került elő, valamint juh és disznó tartására utaló maradványok. Kovácsmesterségük is fejlett volt.

Az irodalmi szekció egyik tanulmánya KÖPECZI BÉLA írása (La science littéraire dans les études finno-ougriennes 211–30). Rámutat azokra a nehézségekre az összehasonlító irodalomtörténetben, amelyet a finnugor népek történetében, írásbeliségük kialakulásában, életmódjukban meglévő különbségek okoznak. A keleti finnugorok csak az októberi szocialista forradalom, a középsők a századfordulón jutottak el az írásbeliségig és irodalmi alkotásokig. A magyar irodalom a legrégebb, de a XIX. században fölzárkóznak a finnek és észtek is. A népköltészetben lehet közös vonásokat találni, de ezek még nin-

csenek módszeresen feltárva. Minden finnugor nép irodalmának kialakulásában jelentős szerepet vittek a népköltészeti hagyományok. A XIX. század romantikus áramlata — kissé megkéskve ugyan — de érezhető a magyar, finn és észt irodalomban. A realizmus elsősorban a paraszti életet ábrázolja a századfordulón és a XX. sz. elején. Északon sűrűn szereplő fontos motívum a természet, amely a délebbi és nyugati irodalmakban inkább csak a romantika tartozéka. A műfajok nyomon követhető sorrendje: a líra, prózai epika, dráma. Az újabb összehasonlító irodalomtudományt azonban nem célszerű csak a finnugor népekre korlátozni. A finnugor népek népköltészetének és irodalmának megismerése és fordítása ugyan már a múlt században megkezdődött nálunk, de csak néhány évtizede vált intenzívvé és kölesönössé. Külön érdekes volna megvizsgálni, hogy e nyelvek rokonsága mennyiben segíti irodalmi művek fordítását. Példának be is mutat egy Petőfi és egy József Attila verset észt, zürjén illetőleg finn fordításban.

A kötet utolsó tanulmányát JEAN-LUC MOREAU írta (*Le rôle du folklore dans les littératures des peuples finno-ougriens* 231—42). Magának a folklórnak — amelyet ő szívesebben nevez népköltészetnek — az elhatárolása is nehéz az irodalomtól. Számos példát hoz rá, hogy sem a névtelenség, sem a naivság nem jellemző kizárólagosan a népköltészetre. Van névtelen költészet, amely nem népköltészet, másrészt egyes ismert költők művei is válhatnak népdallá. A jó népi énekesek, akik a népköltészet legszebb darabjait hagyományozták át a legújabb időkig, maguk is alkottak a népi stílus és formaanyag felhasználásával új énekeket. Másrészt az irodalomra is rányomja a kordivat a bélyegét. Eppen a legjobb népi énekekre már korántsem jellemző a naivság. Példának említ egy vogul szerelmi éneket, amely csaknem szó szerint megegyezik egy Goethe verssel, pedig nem lehetnek egymásra hatással. A tudatos költészet éppentűg keresi a misztikumot, a természetfölöttit, mint a sámánénekek. A szóbeli hagyományozás ugyan sokat alakíthat, csiszolhat, változtathat egy népdalon, de a régies változatok azt mutatják, hogy a népi énekek a nehezebb érthetőséggel is dacolva igyekeztek ragaszkodni a nemzedékekkel korábbi szöveghez, különösen a szakrális énekekben.

Ezután végigkíséri a finnugor irodalmakat, és azt vizsgálja, mi a szerepe bennük a népköltészeti hagyományoknak. Megállapítja, hogy a magyarban a kereszténység viszonylag korai felvétele szinte eltörölte az eredeti folklórt és fejlődése nagyjából azonos lett a nyugati irodalmakéval, csak a romantika élesztette fel az érdeklődést a népköltészet iránt. A finneknél és észteknél szinte a Kalevala, illetőleg a Kalevipoeg után lendült világszintre a nemzeti irodalom. Sokkal nehezebb helyzetből indultak, de ugyancsak a népköltészetre támaszkodva bontogatják szárnyukat a keleti kisebb finnugor irodalmak, amelyeknek csak az októberi szocialista forradalom teremtette meg az életlehetőséget.

Az itt felsorolt tanulmányok vitaindítónak készültek, és így nem megoldani, hanem fölvetni akarják a problémákat. A hozzájuk kapcsolódó vitákban megszólaltak az ellenvélemények is, de természetesen azok sem oldhattak meg mindent. Egyetlen kongresszus célja sem lehet ez. Az ismertetett kötetben olvasható tanulmányok nagy érdeme és haszna, hogy a finnugrisztika legjobb szakemberei közül néhányan nagy, átfogó kérdéseknek mutatták be történetét, mai állását, véleményyt nyilvánítottak, és rámutattak a még kidolgozandó feladatokra.

KÁLMÁN BÉLA

Lakó György: Sajnovics János

A múlt magyar tudósai. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1973. 248 l.

A múlt magyar tudósai sorozatban jelent meg ez a méreteiben szerény, tartalmában azonban nemcsak a művelt nagyközönséghez szóló, hanem a szakterület művelőinek is lényeges új megállapításokat hozó kis monográfia.

Ezen hasábkon aligha szűkössége — és a jelen recenzióknak nem is lehet feladata — érdemben méltatni Sajnovics János és Demonstrációja jelentőségét, érdemeit. A jeles mű megjelenésének 200. fordulója alkalmából 1970-ben rendezett megemlékezések, méltató cikkek rendre kijelölték Sajnovicsnak a nyelvtudomány történetében elfoglalt helyét. Érdemei végre megkapták azt az elismerést, melyet a sors életében mostohan megtagadott tőle. Közismert, hogy két finnugor nyelv rokonságának bizonyítására nyelvészeink közül ő végzett először helyszíni tanulmányokat és széleskörű összehasonlító munkát, melynek során a lapp nyelvszerkezetet egészében tanulmányozta; vizsgálódásait kiterjesztette a szókészleten kívül az alak- és mondattan, valamint a szóképzés területére

is. A finnugor nyelvek rokonságát szaktekintélyek szórványos megfigyelésekből kiindulva már a Demonstratio megjelenése előtt is hangoztatták, de a magyar és a lapp nyelv rokonságának gondolatát csak Sajnovicsnak a nyelvtani egyezések fontosságát kiemelő tanulmánya igazolta és fogadtatta el idővel a magyar és külföldi szakirodalommal. Művének korában érdeméhez méltón el nem ismert értékei az idő múlásával felébresztették a közvélemény érdeklődését a nyelvrokonság kérdése iránt. Sajnovics újszerű magyarság-tudata elsősorban az utat a pár évtizeddel későbbi alaposabb kutatások számára. Méltán keltheti fel figyelmünket a Demonstratio elvi megalapozottsága és modernisége; az összehasonlító nyelvészet elveinek szinte elődök nélküli következetes alkalmazásával Sajnovics nemcsak a finnugor, hanem az összehasonlító nyelvtudománynak is jeles úttörője. Bizonyításának módszere tudománytörténeti jelentőségű.

Talán nem is annyira eltérendő elfogultság, hogy a Demonstratio fogyatékoságai, nevezetesen Sajnovics munkájának kissé hézagos volta, a szabályos hangmegfelelések általa is ismert törvényének mellőzése s végül a szabályos eltérések helyett csupán a hasonlóságok keresése kevesebb említést kapnak a régibb méltatásokban. Pedig — mint LAKÓ GYÖRGY az MTA I. Osztályának 1971. április 26-i felolvasóülésén mondott székfoglaló beszédében is hangsúlyozta — a külföldi figyelmére is méltó jeles mű értékelése néhány állítás kapcsán feltétlenül felülvizsgálatra szorul. Erre Sajnovics iránti tiszteletünk kötelez bennünket.

LAKÓ GYÖRGY monográfiája igen alapos mikrofilológiai munkán nyugvó mű, amely lényegében új értékelését adja a Demonstratióknak — amellet, hogy a Sajnovics életmű néhány lényeges mozzanatára vonatkozóan is új megállapításokat közöl.

Ezeket kiemelni — az itt ismertetendő kiadvány jellegéből következően — nem volt lehetősége a szerzőnek. A továbbiakban ezekre térek ki.

LAKÓ GYÖRGY rövid kortörténeti bevezető fejezet után részletesen és képzeletet megmozgatóan ismerteti könyvében Sajnovics János ifjúkorát és pályakezdését, a vardói expedíciót, Sajnovics lapp néprajzi és nyelvészeti tanulmányait. Az utóbbi témánál tér el először LAKÓ GYÖRGY véleménye a régibb irodalomban található megállapításoktól. Szerinte (a Demonstratio szövege és egy Herman Ottó által közölt Sajnovics-levél meggyőző adalékai alapján) Sajnovics Mauersund (mai norvég nevén Maursund) kikötővárosában találkozott először a lapp nyelvvel, amikor az ellenszél miatt három napra megállni kényszerültek a városkában. Ekkor és itt hallotta lappul a rá oly nagy hatást tett miatyánkot, s Hell biztatására ekkor kezdett hozzá a kutatáshoz, jobban mondva csak a szándék erősödött meg benne ezen három nap alatt, tekintve, hogy segédeszközként akkor még csak KNUT LEEM dán nyelvű lapp nyelvtana és nomenclatora állt rendelkezésére, Sajnovics pedig nem tudott dánul.

Sajnovics Jánosról a jelen munkát megelőzően két monográfia jelent meg. Az egyik HÁM SÁNDOR: Sajnovics élete és Demonstratiója (1889. Magyar Sion c. folyóirat), a másik KISBÁN EMIL: Tordasi és Kálózi Sajnovics János (1942). Mind Hám, mind Kisbán Sajnovicsék mauersundi tartózkodását Vardótól visszafelé utazásuk idejére teszi; Kisbán még két egyéb tévedést is közöl e ténnyel kapcsolatban: Mauersundot Finnországba helyezi, noha Norvégiában van, és hosszabb mauersundi tartózkodásról ír, holott csak három napot töltöttek ott. Azért fontos ezen apróknak tűnő tévedések korrigálása, mert — mint a szerző rámutat —, mindezek néhány további tudománytörténeti munkában is helyet kaptak, és téves következtetésekre vezettek. Az igazság azonban az, hogy Sajnovics nem kezdetett könyve megírásához Mauersundban.

Új megállapítással válaszol LAKÓ arra a kérdésre is, hogy hol és mikor keletkezett a Demonstratio. Válasza az: Sajnovicsnak Vardó szigetéről Koppenhágába való visszatérte után, azaz második koppenhágai tartózkodásának idején. A legújabbban feltárt adatok alapján HELGE KRAGEMO norvég kutató Sajnovics naplója alapján Hell vardói expedíciójáról készített értekezése, amely a vardőshausi erődítmény létesítésének 650. évfordulója alkalmából 1960-ban kiadott emlékkönyvben jelent meg (120. l.), világossá vált ugyanis, hogy Sajnovicsék nem két, hanem hét hónapig tartózkodtak Koppenhágában. Magából a Demonstratióból is tudjuk, hogy Sajnovics a Demonstratio írásához csak Koppenhágába való visszatértük után kezdett. Sajnovics nem volt nyelvész, s munkájához csak itt, Koppenhágában tudott áttanulmányozni sok kisebb-nagyobb német, latin stb. nyelvű értekezést. A Demonstratiót tehát Sajnovics Koppenhágában kezdte írni, és ott is fejezte be. Erre új megállapítások részletes és megbízható igazolása után LAKÓ GYÖRGY ismerteti a Demonstratio tartalmát, a mű fogadtatását, előzményeit és külföldi visszhangját, végül méltatja tudománytörténeti jelentőségét.

Jelen monográfiájában a szerző gondosan válogatott adatokkal bizonyítva határozottan állást foglal néhány további kérdésben is, és ezáltal jelentősen módosítja Sajnovics-értékelésünket. Igazolással álljon itt néhány gondolat.

Az egyik eléggé általánosan elterjedt nézet az, hogy Sajnovics alkalmazta elsőnek a grammatikai egyezéseket a nyelvek rokonságának bizonyítására. A valóság ezzel szemben az, hogy az általa felsorolt szerkezeti egyezések mind megtalálhatók MARCUS WÖLDIKE koppenhágai teológia professzor „Gondolatok a grönlandi nyelv eredetéről és más nyelvektől való különbözéséről” című munkájában. Amiben Sajnovics elsősege vitathatatlan, az az, hogy a lapp és a magyar között ő nemcsak szerkezeti, hanem anyagi egyezéseket is kimutatott, és a két nyelv rokonságára ezekből is következtetett.

Érdemes volt felvetni azt a kérdést is: bebizonyította-e Sajnovics a magyar és a lapp nyelv rokonságát annak ellenére, hogy nem vette figyelembe a szabályos hangmegfelelések elvét. Az összehasonlító nyelvtudomány mai álláspontja szerint két nyelv rokonsága enélkül bizonyíthatatlan marad. Sajnovics érdeme a magyar és a lapp nyelv rokonítása terén inkább az, hogy ő a grammatikai egyezéseknek elvileg is nagy fontosságot tulajdonított. A két nyelv rokonsága csak nagyobb tényanyag és teljesebb vizsgálódás útján GYARMATHI Affinitasa nyomán vált hamarosan bizonyítottá; Sajnovics — mint LAKÓ GYÖRGY írja — csak jó érzékkel és helyes ösztönrel rájött a rokonság tényére, s a magyar meg a lapp nyelv rokonságát oly mértékben valószínűsítette, hogy a rokonság mai fogalmaink szerinti bizonyítottóságához már csak egy-két lépés hiányzott.

A fentiek miatt nem tekinthető tehát Sajnovics — korábbi ilyen értelmű nyilatkozatok ellenére — az összehasonlító nyelvtudomány megalapítójának sem. Csupán annyit mondhatunk róla — és ez egyáltalán nem kevés —, hogy vannak „ilyen érdemei, amelyeknél fogva neki az összehasonlító nyelvtudomány történetében továbbra is helye van.” LAKÓ GYÖRGY: Sajnovics János és a korabeli összehasonlító történeti nyelvészet. Kny. 431. 1.)

LAKÓ GYÖRGY monográfiájával széleskörű tájékozottságon, tudományos mikrofilológiai munkán alapuló Sajnovics életrajz került a kutatók kezébe, amely minden bizonnyal hozzá fog járulni ahhoz, hogy nyelvészeink Sajnovics kutatásait, valamint az összehasonlító nyelvtudomány történetében elfoglalt helyét immár túlzások nélkül határozhatják meg. Egyúttal a magyar nyelvészet kiemelkedő alakjáról élvezetes, színvonalas ismeretterjesztő könyvecske került a nyelvtudomány aktív munkásain kívül álló érdeklődők kezébe.

H. LABORC JÚLIA

Havas Ferenc:

A magyar, a finn és az észti nyelv tipológiai összehasonlítása

Nyelvtudományi Értekezések 85. Akadémiai Kiadó, Budapest 1974. 90 l.

A tipológia az elmúlt néhány évtized nyelvtudományában új erőre kapott: míg ugyanis a HUMBOLDTtól elinduló kezdeti lendületet századunk első évtizedeiben jelentős hanyatlás követte, addig az utóbbi időkben mind jobban kezdik fölsímeri jelentőségét és lehetőségeit. A tipológiai vizsgálatok már eddig több számottevő (ma már alapműnek számító) összegezéshez vezettek (vö. SAPIR, GREENBERG, SKALIČKA vagy USZPENSZKIJ munkáit, hogy csak a legkiemelkedőbbeket említsem). A nyelvtipológiának ez a fellendülése nagyrészt a nyelvészeti kutatások általános megújulásával hozható összefüggésbe, vagyis a generatív, matematikai, statisztikai, kontrasztív, sztratifikációs stb. grammatikai eredmények termékenyítő hatásával.

Természetesen tipológiai munkákat nemcsak külföldön folytatnak, ilyen irányú kutatásokat hazai nyelvészek is végeznek. Igaz, van akinél csak alkalmoszerű kitérként, van azonban akinél központi témaként jelentkezik.¹

Kár, hogy csak elvétve, ritkán találkozunk ebben a témában gyűjteményes kötetel (vö. Theoretical Problems of Typology and the Northern Eurasian Languages. 1970.), vagy önálló monográfiával.

Az uráli nyelvek kutatásában sem egészen példa nélkül álló a tipológiai megközelítés, ilyen pl. az újabb írások közül GULYA JÁNOSÉ (NyK 69: 389—394. 1.); de vannak ennél jóval régebbiek is, amelyeket 30—40 évvel ezelőtt vetettek papírra: meglehet,

¹ Nem lehet céloim a bibliográfiai tájékoztatás, viszont mégis érdemes arra utalni, hogy tekintélyes anyaghoz juthatunk DEZSŐ LÁSZLÓ több tanulmányában: Tipológiai vizsgálatok. A Hungarológiai Intézet nyelvészeti füzetek 1. Újvidék 1971.; Uő.: ANyT 9: 23—63. 1.; Uő.: ANyT 5: 79—120. 1.; W. NEMSER—DEZSŐ L.: Nyelvtipológia és kontrasztív nyelvészet: Összevető nyelvvizsgálat, nyelvoktatás. 13—44. 1. stb.

hogy nem kimondottan tipológiai céllal, de az elért eredmények mégiscsak tipológiaiak lettek!

Különösen figyelmet érdemel R. AUSTERLITZ, R. T. HARMS és H. KATZ több munkája, melyekben általában az uráli nyelvek valamelyike kerül bonckés alá, s közben egészen friss tipológiai szempontok is érvényesülnek.

Véleményem szerint tehát nem egészen helytálló az a megállapítás, amelyet HAVAS FERENC könyvének 15. lapján olvashatunk: „Konkrét finnugor nyelvek részlete-sebb összehasonlító tipológiai vizsgálatára tudomásunk szerint e dolgozat kerít először sort, ...”². HAVAS FERENC dolgozata egyrészt abból a felismerésből fakadt, hogy a rokon nyelvek egymáshoz való viszonyának feltárásában nemcsak a hagyományos összehasonlító nyelvészet eszközeivel léphetünk előrébb, másrészt pedig abból, hogy a nyelvek (így a három elemzett nyelv is) mind egy-egy típusstruktúra és -szabályhálózat letéte-ményesei. A tipológia egyik igen lényeges vizsgálódási területe tudvalevőleg éppen ezen szabályok és struktúrák hatókörének feltárása, melynek segítségével a genetikai rokonság tényei is új megvilágításba kerülhetnek.

HAVAS FERENC dolgozatában az ún. „familiáris tipológiát” képviselte, tekintve, hogy egymással genetikai rokonságban álló nyelveket vont vizsgálódásának középpont-jába. Ez a tipológiai eljárás érzékeltheti, hogy milyen úton jutott el egy adott nyelvi rendszer a különnyelvi fejlődés eredményeként elért szinkron állapotba; tehát, hogy a rendszer releváns jegyeinek átstrukturálódásával, vagy a korábbi rendszer irreleváns jegyeinek átformálása révén. (A korábbi rendszer [közismert nevén az alapnyelv] válójában nem más, mint egy etalon vagy metarendszer.) Ha ugyanis az irreleváns jegyek módosultak, akkor elvileg nem lehet túl nagy a rendszertani eltávolodás sem; ha viszont a releváns jegyekben vagy azok hierarchiájában történik a módosulás, akkor már, a változás mértékének megfelelően rendszertani eltávolodással is számolnunk kell. Tovább lépve: a változásokban gyakorta szerepet játszik egy másik nyelv rendszere is, márpedig éppen a tipológia nyújt lehetőséget arra, hogy ezen nyelvi affinitásoknak eredőit, típusait és rendszereit feltérképezzük. (Ezzel valójában már az areális tipológia feladatkörét érintettük.)

A szerző célként jelölte meg a megnevezett nyelvek tipológiailag releváns tulajdonságainak vizsgálatát a fonológia, a morfonológia, a morfológia és a szintagmatika körében. Igyekezett lehántani a kijelölt nyelvi szintekből mindazt, ami az adott koncepció szerint másodlagos jelentőségű, hogy előtűnjenek a tipológiailag relevánsnak vehető jegyek.

Mindennek érdekében a lehetőségekhez mérten bő elméleti alapvetését adja meg a majdan sorra kerülő tényanyagának.

A Bevezetés fejezete (5–16. l.), amellelt hogy röviden fölvázolja a tipológia eddigi útját (elsősorban a külföldi eredményeket, a hazaiakat kissé mellőzve), főleg a típus, a tipikus tulajdonság stb. kérdésekben igyekszik rendet tenni. Határozottan állást foglal az ún. „vegyes típus” ellen. Érveinek lényege abban összegezhető, hogy ha egy alapvetően agglutináló nyelv „sok flektáló tulajdonságot mutat”, akkor az csak annyit jelent, hogy „az adott nyelv ... másodlagos tulajdonságairól van szó, melyek emlékeztetnek a legtöbb flektáló típusú nyelv azonos rangú tulajdonságaira.” Nem tisztázódott viszont, hogy milyen szempontból másodlagosak (vagy más szóval lényegtelenek) ezek a tulajdonságok: történeti kialakulásukat, mennyiségüket avagy a nyelvi hierarchián belüli helyüket stb. tekintve. Másrészt: ebből, akárhogyan is nézzük, az következik, hogy ha egy nyelv egyszer agglutinatív típusú, akkor az mindig is az marad, hiszen „az említett ... rétegbe tartozó tulajdonságok ... a nyelvi rendszer sugallta várható módon alkalmazkodnak a tipikus tulajdonságokhoz”. Ennek a hipotézisnek, úgy vélem, a gyakorlat ellentmond. (Példának ott van a szerzőtől is említett angol nyelv.)

A fonológiai rendszerek egybevetését a Fonológiai fejezetében (17–38. l.) végzi el. Talán ez a fejezet a legterjedelmesebb. Bizonyos megfontolások alapján ehhez a témához kapcsolódik a Morfonológia (39–58. l.) is — így viszont lemérhető, hogy a dolgozat nagyjából a fonológiai szint vetületeivel foglalkozik. A fonológiai részben a valencia, az optimális fonológiai rendszer és a relatív metarendszer lényegének és tipológiai jelentőségének értékelése után a három nyelv fonémarendszerét elemzi a szerző. A Morfonológia fejezete közelebbről a három nyelv főtípusait veszi számba.

A Morfológia-szintagmatika (58–78. l.) a morfémával és a szintagmával foglalkozik. Talán a vártnál rövidebbre sikerült, holott a modern nyelvészeti kutatások elsősorban ezeket részesítik előnybe (nem is alaptalanul).

² E sorok írójának is van egy (kéziratban levő) tipológiai kísérlete: A magyar, a finn és a szőlőkup hangrendszer nyelvtipológiai vizsgálata. 1971 (disszertáció).

A negyedik fejezetben (Statisztika, 79–84. l.) statisztikai tényekkel támasztja alá a szerző a dolgozat korábbi részeiben felállított tipológiai tételeit, hangoztatva, hogy a „statisztika minden tekintetben... másodlagosnak tekintendő a rendszer tanulmányozásával szemben”. E fejezet inkább függelék jellegű, hiszen pusztán csak ízelítőt ad a kvantitatív értékelésből, bemutatva néhány számítási lehetőséget. Számításai rendszerstatisztikai jellegűek, s az elemzett nyelvi szintekre kivétel nélkül szolgáltat adatokat, mutatókat. A statisztikai értékeléseknek számos buktatója van, ha ugyanis a statisztikásokat nem előzi meg egy kellően megalapozott kvantitatív elemzés, akkor a statisztika csak látszólag objektív, ti. tükrözni fogja a tipológus tévedését — tehát torzít.

Záró lépésként az összefoglalásban ismét áttekinthetjük a vizsgálódások eredményeként leszűrődő általánosabb tipológiai tényeket, definíciókat és az elemzett nyelveket érintő, lényegesebb megállapításokat.

Az alábbiakban majdnem minden fejezethez fűzök egy-két megjegyzést. A jelen ismertetés keretei nem engedik meg, hogy HAVAS FERENC könyvének minden részével behatóan foglalkozzam. A következőkben csak a mű egész koncepciója szempontjából fontos kérdésekre szorítkozom.

A fonológia talán a legalaposabban át- meg átvizsgált nyelvi szintek közé sorolható, legalábbis látszólag! Számtalan vitatott pont van mind a mai napig. Hogy csak egy magyar példát idézzek, ott az *e* – *ē* problémája. Ebben a megközelítésben a magyar irodalmi köznyelvnek feltétlenül két regionális változatával kell számolnunk: az egyikben van *e* fonéma, a másikban viszont nincs. Hogy az ún. egységesülés e téren hol tart, az más kérdés, az viszont bizonyos, hogy ebben az összefüggésben az *ē* nem minősülhet nyelvjárási vonásnak (bár az is igaz, hogy bizonyos körülmények között az is lehet!). Tekintve, hogy a magyar magánhangzó-rendszernek ez a kettősége realitás, talán ésszerű egy közbülső metarendszert beiktatnunk, amire azután felépülhet a finn és az észt rendszer relációjából kibontakozó metarendszer.³

A diftongus fonémákról szólva egy apró tévedést (nincs kizárva, hogy sajtóhibát) kell kiigazítani: a finn *ü* helyén nem lehet csillag (*), hiszen e lehetőség elméletileg nincs kizárva, azaz csakis a hiány jelölését tehetjük oda (—), utalva arra, hogy azt a pontot a nyelv nem használta ki.

A mássalhangzó-rendszer megszerkesztésében, úgy vélem, következetesebben járhatunk el, ha a rendszert kiegészítjük a megadott releváns jegyek alapján: tehát a nazális, a laterális és a tremuláns típusokban a zöngés és a zöngétlen jegyeket elkülönítjük egymástól. Az említett helyeken ugyanis a zöngétlen-zöngés korreláció nem neutralizálódik (egyszerűen arról van csak szó, hogy a zöngétlen sorok kihasználatlanságát magától értendőnek véve a szakirodalomban nem lett szokás a hiányolt helyek megemlítése, holott a mi esetünkben ez feltétlenül fontos tipológiai sajátosságnak minősül — lévén a rendszerben a negatívum is jellemző vonás). Megjegyzendő, erre egybeült maga HAVAS FERENC is utal! Ha az említett szempontokat elfogadjuk, akkor természetesen más képet mutat az optimális fonológiai rendszer, valamint az ebből egyenesen következő sűrűség is.

A magánhangzók vizsgálata során a szerző — nagyon helyesen — külön választotta egymástól az első és a nem első szótagi rendszereket. A mássalhangzóknál csak „globális” analízist végzett. Nem állítom azt, hogy a mássalhangzók vizsgálatában is feltétlenül célravezető lenne a szótag szerinti elkülönítés, az viszont bizonyos, hogy ez esetben is feltételeznünk kell bizonyos szelektáló, megszorító szabályokat. Ilyen lehet esetleg a szókezdő és nem szókezdő pozíció megkülönböztetése (mint például a magyarban a hosszú mássalhangzóknál, a nyenyecben a magánhangzóknál: hiszen szókezdő helyzetben a magyarban [—hosszú mshg], a nyenyecben [—mghg] jeggyel kell számolnunk), vagy a szóvégi és nem szóvégi pozíció egymást kizáró szembeállítás (erre példa lehet a finn *-t*, *-n*, *-s*, *-l*, *-r* esete) stb. A fonéma-disztribúció részletezése szükségképpen magával hozza a statisztikai módszer alkalmazását is.

Bár tudom, hogy a szerző alapállása más, mégis felvetődik a kérdés: nem kellett volna-e bátrabban nyúlni a modern grammatikai vizsgálatok fonológiai eredményeihez?⁴

A szóragozás és a szóképzés javarészt szintagmatikai, illetve morfológiai probléma, a toldalékolás során bekövetkező fonémamódosulások alapján azonban a közbülső, morfológiai szint kérdései közé sorolható. A morfémavariánsoknak (allomorfoknak) a felhasználását bonyolult szabályhálózat írja elő — ennek feltárása a grammatika egyik

³ Hasonló nézetet vall SZÉPE György is (ÁNyT 6: 394. l.).

⁴ Vö. SZÉPE: ÁNyT 6: 359–466. l.

izgalmas feladata. A lexémák (tövek) használati szabályainak alapját az affixumok típusai közt kell keresni. HAVAS FERENC a névszótöveket aszerint rendszerezte, hogy bizonyos affixumtípus előtt a lexémáknak egy meghatározott változata jelentkezik. Így a magyarban és az észben hét-hét, a finnben pedig hat tőalternánst különített el (amit persze bizonyos értelemben úgy is fel lehet fogni, hogy az affixumoknak ez a hét, ill. hat típusa egymástól eltérő lexémaalternánsok mellett lép fel).

Az optimum és a realizás a tőalakoknál is elkülönítendő egymástól.

Kérdés, hogy valóban szükséges-e egyik-másik tővariációt külön működő egységként feltüntetni. Ez is csak az affixummorfémák helyes értékelésével együtt dönthető el. A PxSg3 -a/-e toldalékát például, úgy hiszem, inkább az -a/-e, -ja/-je, -cse stb. variánsok feltüntetésével kellene kezelni. Egyébként az affixális alternációk című alfejezetben a szerző is e felé a fölfogás felé hajlik (54. l.): „a magyar nyelv egyes affixumai ugyanis a legkülönbözőbb mássalhangzó-váltakozásokat mutatják fel, attól függően, hogy milyen mássalhangzóra végződik tőhöz kapcsolódnak.” Nos nemcsak a Cxcom-instr. -val/-vel magánhangzó eleme stb., hanem a Px-ek -j eleme is ezek közé a váltakozó hangzók közé sorolható. Márcsak azért is valószínűbb ez a megoldás, mert sokkal rendszerszerűbbnek tűnnek ezek a változások, mint a lexémák közt javasolt alakok (öccs- stb.); másrészt viszont a tőrendszer is egyszerűsödhet: ti. számolnunk kell az egyalakú névszótövekkel is (tehát a *kendőj-*, *porolój-* helyett *kendő-*, *poroló-* stb.).

Minden valószínűség szerint egy árnyalattal bonyolultabb lehet a tőrendszer, ha a képzés alapjául szolgáló változatokat is figyelembe vesszük: *apr-ft*, *ap-óka* (a dolgozatban az *apró* és *apa* töveknek ilyen variánsai nem szerepelnek!).

Az észt tőrendszerben megfigyelhető belső flexió jelenségére egy példával a magyar nyelv is szolgálhat: *megy* – *méggy* (Sg3 – Sg2). A *méggy* alak semmiképpen nem fogható föl [lexéma + Ø] morféma együttesének.

Az analitikusság és szintetikusság fogalmának sajátos értelmezésével van dolgunk HAVAS FERENC dolgozatában (60. l.). Véleményem szerint nem is abban van a probléma, hogy a megszokott és közkeletű megnevezések esetleg új tartalommal töltsödnék, hanem abban, hogy nem lehet lemérni, mennyiben segít közelebb jutni a vizsgált anyaghoz, talán éppen a szükségesnél szüksévuóbb kifejtés következtében. A szerző meg is jegyzi, hogy az általa használt „belső analitizmus” másnál a szintetikusságnak felel meg – az viszont nem világlik ki, hogy miben is kell immáron látnunk a külső és belső analitizmus, és a külső és belső szintetizmus lényegét, főleg tipológiai előnyeit. Például: a német *Kind-er* külső szintetizmus, a *Brüder* belső szintetizmus; no és a *Götter*?

A harmadik fejezet a morfológia-szintagmatika szintjét tárgyalja. A két, egyébként elkülönülő nyelvi szint egyidejű tárgyalása valóban indokolt, hiszen nemcsak két nyelv, hanem már egy nyelv relációjában is fontos a tipológia számára, hogy ki lehet-e fejezni azonos tartalmakat más és más nyelvi szinteken. A válasz erre csakis igenlő lehet. Egy fölöttébb egyszerű példát idézve: a magyar akkuzatívusz általában szintagmában jelentkezik, ám egyáltalában nem ritka jelenség a morfológia szintjén sem, az összetett szókból: *javágó* → [ja + Ø_{akk} + vágó]. Valamelyest hasonló megfontolásból hajlanék arra, hogy a Px-es szintagmatagban is inkább az analízáló formák működését lássam, azaz: (*veszem a*) *kalapo* + *m* + Ø_{akk}. Különösen azért, mert ennek az alaknak a használata szorosan összefügg a determinált igeragozással!

Az igeragozásról szólva (63. l.) a következőket írja: „Egyes igeragokban még a mód kifejezését is személyjel vállalja magára, pl. *ír-d* = „ír + felszólító mód + Sg2 + + határozott tárgy”.

Nos, ha következtetések akarunk lenni (vö. 55. lap: „A zéró morféma ugyanis nem fikció, hanem rendszertani tény”), akkor látnunk kell, hogy az imperatívuszt nem a VxSg2 fejezi ki, hanem egy Ø módjel-morféma!

A zérus morfémára azért is ügyelni kell, mert a különálló morfológiai elemzés könnyen megtérfálhat, míg a szintaktikai kapcsolatok fényt deríthetnek a rejtett összefonódásokra is. A „*Mosd meg a kezéd!*”-ben azért nem kötelező az akkuzatívuszi -t, mert a VxSg2 már eleve magában hordja a határozott tárgyra való utalást (ezért tárgyas vagy talán helyesebben determinált ragozású). – Az viszont már problematikus, hogy hol van az a pont, amin túl az ilyen „elhajlások” már az alaptípust is módosítják.

Nehezen tudom magamévá tenni az igei paradigmákról írottak egyik-másik tételét is. HAVAS FERENC szegmentálása szerint az *írjuk*, *írjátok* stb. igealakok kijelentő módban *ír* + *j* + *uk* stb. elemekre bonthatók. Csakhogy ez esetben a *j* nem morféma, hanem hangteti része a -*juk* ragmorfémának (amely szinkrón szempontból egységes), azaz nincs, nem lehet morfológiailag primátusa akár az *u*-val, akár a *k*-val szemben. HAVAS FERENC óvatosan kikerülte ezt a problémát, ti. a felszólító módú paradigmásort nem írta végig, pedig a *j* ott valóban funkciós elem!

S ha már az igeragoknál tartottunk, nem lehet elmenni szó nélkül amellett, hogy a Vx kategóriát hol személyjelnek, hol személyragnak nevezi a szerző. Ezek ragok, és nemigen látom egyelőre indokoltnak, hogy ezt kétségbe vonjuk. (Egészen más a Px esete, ahol egy sor morfológiai jellegzetesség mellett szól, hogy ne személyragról, hanem személyjéről beszéljünk.)

A morfémák után az ún. „közvetlen szintagmák” következnek: ezekben az alapjelentést egy lexéma, a grammatikai jelentését pedig valamely alakilag elkülönülő, szóértékű morféma adja.

Nemcsak a főnév + névutó kapcsolatot, hanem az *irtam volna* stb. igei alakokat is közvetlen szintagmának tartja a szerző.

Erősen vitatható ennek a kategóriának a bevezetése. Szemléletben nagyon közel esik az ún. „külső analitizmushoz”. A szó szerkezet és a szókapcsolat fogalmának tisztázatlansága, sőt keveredése sokakat vezetett már tévútra (vö. JOHN RIES stb.). A szintagma egy bizonyos szerkezettel viszonyt, relációt fejez ki: ez a szerkezet azonban nem jelent feltétlenül két önálló szót, ti. egyetlen szóban is kifejeződhet valamilyen reláció (pl. *megyek*: [én-megy], *apám*: [én-apa]). Ez esetben tehát egy szó is szintagma. Éppen ezért a magyar, a finn és az észti Px-ek közt lényegi különbség nincs: problémájuk mind a három nyelvben szintagmatikai probléma. Ami különbség van, az a morfémák eltérő típusában mérhető le (suffixum ~ praefixum, szabad ~ kötött stb.).

Ezzel szemben igaz ugyan, hogy a *ház mögött* több szóból alkotott kapcsolat, de nem szintagma. Mégpedig azért nem, mert a *mögött* névutó ragfunkciót tölt be, tehát csak azt biztosítja, hogy a főelem (*ház*) és egy másik elem (pl. *ül*) között létrejöjjön valamilyen reláció. A szintagmában semmivel sincs kitüntetettebb helyzetben a névutó, mint akármelyik viszonyrag. Nem változtat ezen a tényen az sem, hogy a főelem esetenként már ragozott alakban áll a névutó előtt. Ekkor ugyanis a [Cx + posztpozíció] komplexum tölti be azt a szerepet, amit egyébként a szimpla Cx szokott!! Mindezt alátámasztják az olyan konstrukciók is, mint amilyen a *nálam, mögöttem, velem szemben*. A rag és a névutó közti különbséget persze látnunk kell (formai-szemantikai elemzéssel könnyen fel is tarthatjuk), de ez már nemcsak a szintagmák dolga.⁵

Csakúgy, mint a korábbi részekben, a tulajdonképpeni szintagmák tipológiai természetének leírásában is a fő szempont az agglutinatív jelleg igazolása, kibontása. Természetszerűleg az agglutinatív ideált különböző mértékben közelítik meg az elemzett nyelvek. Érdekes, hogy összességében az észti mutatja a legtöbb nem-agglutinatív jellegzetességet. Feltétlenül figyelemre méltó az a megállapítás, hogy a „névszó fogalomkörébe tartozó szófajok morfológiai differenciálatlansága” a tárgyalt nyelveknek elsődleges jellemzője, s ez valóban igen lényeges agglutinatív jegy.

A szófajhatárok kialakulatlansága egyébként típusos sajátysága a szamojéd nyelveknek is. Az, hogy az állítmányi helyzetben szereplő főnév, melléknév, névmás stb. a nyenyecben vagy a szőlőkupban személyt-számot, sőt időt kifejező affixumokat vehet föl, arra utal, hogy a V és az N szófajkategóriák közt legalábbis sok a közös ismertetőjegy. E közös jegyeket természetesen semmiképp nem szabad túlértékelni: a szófaji elkülönülés tényét egyértelműen el kell ismernünk, csak hogy ennek jellege és intenzitása más mércét követel, mint a németben, oroszban stb.

Befejezésül csak annyit, hogy noha egy sor kérdésben egyet nem értésnek adtam kifejezést, mely sor még néhány apróbb vitatható résszel folytatható lenne (mint például a mondatnyi vizsgálatok másodrendűsége a tipológiai osztályozásban, vagy az esetjelentéshez kapcsolódó, fonológiaiilag teljesen különböző morfémák statisztikai mutatója), a vállalkozás érdemeit föltétlenül el kell ismernünk.

A dolgozat felépítése áttekinthető, stílusa egészében véve gördülékeny.

Bizonyos tényeknek és módszeres eljárásoknak szigorúbb mérlegelésével a felvonultatott eszközökhöz viszonyítva minden bizonnyal több eredményt lehetett volna elérni. Persze tény, hogy a tipológiai összevetés nem egyszerű dolog, és bizony (elődeink és kortársaink munkálkodása ellenére is) sok buktatót rejt, éppen, mert ezt az utat eddig még kevesen járták. Viszont ezen kevesek eredményeit, tanulságait nem lehet nem felhasználni, hiszen ezáltal kapcsolódhat a tipológia más grammatikai vizsgálódásokhoz (pl. a nyelvi struktúrák elemzéséhez stb.). Erre nemcsak a tipológiának van szüksége, hanem az uralisztikának is.

MÁRK TAMÁS

⁵ Vö. DÉCSY korreferátuma, Symposium über Syntax der uralischen Sprachen. Göttingen 1970. 171–175. l.

Günter Johannes Stipa: Mordwinisch als Forschungsobjekt

„Euroasiatica”. Folia philologica AION-SI suppleta 2: 3. Napoli, 1973. 58 + [1] l.

A nápolyi egyetem Orientalisztikai Intézetének kiadásában 1970 óta megjelenő Euroasiatica c. évkönyv (Annali dell'Istituto: Universitario Orientale di Napoli) kötetei több finnugor nyelvészeti tárgyú munkát tartalmaznak (az egyes cikkek a Folia Philologica c. sorozatban különnyomatként is napvilágot látnak). Az évkönyv első kötetében (1970–1972) például NULLO MINISSMEK, a Folia Philologica szerkesztőjének a tollából származik a „Come utilizzare la documentazione finnougistica nella linguistica indoeuropea” c. dolgozat (= FolPhil. 1: 2), a másodikban (1973–1974) pedig MARIA VITTORIA VALLE az ősfinn magánhangzó-rendszerrel foglalkozik (= FolPhil. 2: 1). Az Euroasiatica második kötetének harmadik közleménye (= FolPhil. 2: 3) G. J. STIPA ismertetendő tanulmánya.

Tekintettel arra, hogy a nápolyi egyetemi évkönyv, ill. STIPA dolgozata nálunk nehezen hozzáférhető, a „Mordwinisch als Forschungsobjekt” c., viszonylag kis terjedelmű művet a jelentőségét megillető részletességgel mutatom be az NyK olvasóinak.

A bevezetésben (3–4) a szerző először a mordvinok földrajzi elhelyezkedését vázolja (sajnos a szemléltetés elmaradt), majd lélekszámukat közli.¹ Ezután STIPA leszögezi: a finnugor hang- és alaktan szempontjából, továbbá a mordvinok és szomszédaik közötti sokoldalú régi nyelvi kapcsolatok következtében a mordvin (ősmordvin) nyelv központi helyet foglal el a finnugrisztikában. Ezért a mordvinisztikai kutatások rövid áttekintése, a fontosabb vitás kérdések ismertetése mindenképpen hasznára válhat az e témakör iránt érdeklődőknek.

Bár a mordvin népnévet (4–7) a mordvinok régóta ismerik, magukat mindig az *erza* és a *moksa* törzsnévvel nevezték meg.² JORDANES VI. századi *mordens* (<: *mord-* + *-en/ian* népnévképző + *-s* többesjel) adata alapján a mordvinokat az iráni **marta* 'ember' szóból származó népnévvel jelölhették (STIPA szerint: zürj. *mort*, votj. *murt* 'ember, férfi' ~ *md*. *M mor* 'ember': *ata mor* 'férfi', *ava mor* 'nő' < finn-permi **mertä* 'ember, férfi'³), a későbbi *mordva* alak pedig közismerten orosz hatásnak tulajdonítható.

A mordvin népet és nyelvet ért idegen hatásokkal – a bevezetőben írtaknak megfelelően – STIPA aránylag részletesen foglalkozik (7–27).

Az indoeurópai népek közül egy indoiráni, illetve ósiráni alapnyelvet beszélő népcsoporttal már a finnugor ősnép kapcsolatban állt.⁴ Az egyes finnugor népek külön életük során az indektől elvált iráni törzsekkel érintkeztek. A mordvinok is kapcsolatba kerültek dél-oroszországi iráni törzsekkel.

A mordvin szókészlet tanúsága szerint a mordvinra gyakorolt iráni hatás annyira jelentős lehetett, hogy A. J. JOKI nem tart elképzelhetetlennek szkíta szubsztrátumot a mordvinban (vö. 7). Ezzel kapcsolatban szükségesnek tartom az alábbiak közlését „A földművelés terminológiája a mordvinban” c. dolgozatomból (Kézirat. Budapest, 1970.): „Az i. e. 8. század és az i. sz. 14. század közötti időben Dél-Oroszország területén számos iráni törzs tartózkodott. Ezek közé sorolhatjuk a szkítákat is. Az iráni–finnugor kapcsolatok vizsgálatánál kevés adatunk van arra, hogy az átadó iráni nyelvet azonosítani tudjuk egy meghatározott dél-oroszországi iráni törzs nyelvével. Amennyiben SZEREBRENNYIKOV föltevése igaznak bizonyulna [azaz a mordvinok a kendertermesztést – és ezáltal a vászonszövet készítését is – a szkítáktól ismerték volna meg],⁵ ez számunkra éppen ebben a problémában jelentene fogódzót, ugyanis számolhatnánk a szkíta–mordvin kapcsolat tényével. SZEREBRENNYIKOV nem támogatja meggyőző érvekkel hipotézisét.⁶ Az a tény azonban, hogy a szkíta és a mordvin sarlók nagy hasonló-

¹ Az itt említettől tíz évvel későbbi népszámlálási adatot l. ERDŐDI: NyK 73: 449.

² Érdekességként megemlítem, hogy STIPA a mai *erza* és *moksa* – talán elsőként a nem szovjet kutatók közül – két külön nyelvnek tartja (vö. 16, 18, 36). Később hasonlóképpen pl. W. VEENKER: NyÉrt. 83 [1974]: 644, legújabbban pedig ERDŐDI: MNy. 72: 214.

³ A permi szavak megfelelője inkább a *md*. *E mirtä*, *M mirtä* 'férfi, férj' lehet, s e szavakat helyesebb a FP **märtä* alakra visszavezetni.

⁴ A finnugor–indoeurópai kapcsolatok legutóbbi monografikus feldolgozása: JOKI: MSFOu. 151.

⁵ Vö. Этногенез мордовского народа. Саранск, 1965. 252. 1.

⁶ A *md*. *E kančt*, *M kanč*, *kančj* 'kender' szó bizonytalan eredetű: valószínűleg a hasonló hangalakú, azonos jelentésű cseremisz és permi szavaktól független, külön átvétel egy iráni nyelvből, de származhat a volgai németiség nyelvéből is, sőt balti eredete sem kizárt.

ságot mutatnak egymással,⁷ e kérdésben talán fontos és SZEREBRENNYIKOV föltevését valószínűsítő tárgyi bizonyítékot jelent számunkra.”

Később a szkíta és szarmata törzsek leszármazottainak, a mordvinoktól délre elhelyezkedő oszétoknak a nyelve hathatott jelentős mértékben a mordvinra; a determináló elemek nagy száma, bizonyos kongruencia-jelenségek stb. a mordvint az oszétéhoz és más flektáló iráni nyelvekhez közelítik. STIPA szerint az ÁKE anyagának megrostálásával, továbbá E. LEWY tipológiai kutatásainak felhasználásával kellene a mordvin nyelv iráni elemeinek vizsgálatát folytatni.

A nem-iráni indoeurópai népeket tekintve tokhár–mordvin kölcsönhatással kell számolnunk. W. KRAUSE kimutatta, hogy a tokhár lokális esetragok, valamint a szóképzés agglutináló jellegűek, A. J. JOKI viszont meggyőzően származtatta a *md. sal* 'só' szót és családját (vö. MSFOu. 151:316) a tokhárból. A mordvin (finnugor) – tokhár érintkezések azzal magyarázhatók, hogy a tokhár őshaza a finnugor törzsek közvetlen – déli – szomszédságában, a Dnyeper és az Urál között lehetett.

A mordvin nyelv balti elemeinek túlnyomó többsége balti jövevényszó a finn-ségi nyelvekben is. J. KALIMA szerint a mordvin nyelv balti jövevényszavai egyrészt a finn-ségi népek közvetítésére, másrészt pedig közvetlen átvételre mutatnak. Az utóbbi esetben az átadó nyelv egy keleti balti törzs nyelve lehetett (Festschr. H. Hirt [Heidelberg, 1936] 2: 211–212; vö. még ZSIRAI: FgrRok. 237). A régészeti kutatások arra utalnak, hogy a balti törzsek az ősmordvin korszaktól kezdve mélyen benyomulhattak a mordvinok lakta területekre. P. N. TRETYAKOV megállapítja: a balti eredetű mordvin szavak közvetlen átvételről tanúskodnak, és nem akkor kerültek át a finn-ségi nyelvekből a mordvinba, amikor e finnugor törzsek még közvetlen kapcsolatban álltak egymással. STIPA lényegében KALIMA elméletét fogadja el: a mordvinra gyakorolt balti hatás közvetlen is lehetett, de a finn-ségi nyelvekben megfelelést nem tartalmazó balti elemek csekély száma alapján ez az érintkezés aligha volt intenzív.

A balti hatást felváltó török és orosz műveltségi befolyás közül STIPA – a hagyományos tárgyalási módtól eltérően – előbb az orosz jövevényszavak problematikáját ismerteti, mint a kérdés szakértője a többi jövevényrétegnél jóval részletesebben. Először is leszögezi, hogy a mordvinban ósláv elem nem található. Az óoroszról származó jövevényszavak lehetőségének máig tartó vitájában STIPA új etimológiával foglal állást: *md. raštams* '(meg)növekszik, (el)szaporodik' < orosz **raž(d)ati*; vö. óor. *roditi*, gyakorított *raždati* 'ua.'. Később, különösen a XVII. századtól kezdve nagyszámú orosz jövevényszó került a mordvinba. Új mordvin fonémák (*χ, f*) keletkeztek (STIPA tévesen tekinti a *šč* mássalhangzó-kapcsolatot mordvin fonémának), a jésítés magas magánhangzó előtt lassacskán szinte az egész mássalhangzó-rendszerre kiterjedt. A legújabb felfogás szerint – tehetjük hozzá – a jésítés korreláció a következő mordvin mássalhangzó-fonémák esetében releváns: *t: t̃, d: d̃, s: š, z: ž, c: č, n: ñ, l: l̃, L: L̃, r: r̃* és *R: R̃*.⁸

Az egyes mordvin népcsoportok és keleti-szláv törzsek közötti korai szoros kapcsolatok lehetősége felveti a mordvin szubsztrátum kérdését az oroszban, illetőleg déli nyelvjárásaiban („Südgroßrussisch”). STIPA 1952/53-ban két hangjelenséget (az *a*-zást és a *cé*-zést) mutatott ki a mordvinokkal szomszédos orosz nyelvjárásokban. Véleménye szerint mindkettő finnugor hatással magyarázható, az utóbbit kétségkívül mordvin eredetűnek tartja. Az UAJb. 24. és 25. kötetében megjelent tanulmányt élénk viták követték. Az ellenvélemények hatására STIPA újból, még alaposabban megvizsgálta a kérdést, és így újabb történeti és nyelvi bizonyítékokhoz jutott felfogásának alátámasztására (vö. MSFOu. 150: 380–389, ZSIPh. 37: 325–342). Az új megokolás alapján STIPA a XI–XII. századra datálja a mordvin szubsztrátum legfontosabb szakaszát a vjatkai oroszoknál.

⁷ Vö. a szkíta és az Oš-Pando vidéki ősi mordvin sarló rajzát: A. П. Смирнов: Скифы. Москва, 1966. 126. l., illetőleg M. Ф. Жиганов: Исследования по материальной культуре мордовского народа. Труды мордовской этнографической экспедиции. Том II. Москва, 1963. 8. l. A *md. tarvas, tarvaz* 'sarló' egy indoiráni vagy ősiráni **dhargas* ~ **darghas* 'ua.' finnugor kori átvétele lehet. — Az újabb, XIII–XIV. századi mordvin sarló a bolgár-török és a szláv sarlókhöz hasonlítanak (l. Жиганов: uo. 8, 20).

⁸ Vö. FU-transkription yksinkertaistamminen. Helsinki, 1973. (Castrenianum toimitteita 7) 73., 77. l. — Itt a 73. lapon a *z: ž* korreláció — nyilván gépelési hiba folytán — elmaradt.

Célszerűbb lett volna itt tárgyalni — nem pedig a balti jövevényréteg néhány általános kérdését felvázoló fejezetben (11–13) — a mordvinok szomszédságában egykoron élt volgai finnugor néptörzsek, a mordvinoknak is magyarázott, eloroszosodott muromák és merják nyelvi hovatartozásával kapcsolatos főbb nézeteket. Az ugyancsak oroszra lett, erza-mordvin származású terjuhánokról (vö. HAJDÚ: FgrNNy. 264) nem esik szó a dolgozatban.

A mordvin nyelv török (csuvas és tatár) jövevényszavainak a kutatása napjainkig meglehetősen elhanyagolt terület. STIPA joggal állapítja meg: H. PAASONEN múlt század végi (1897) kis terjedelmű monográfiája P. RAVILA kiegészítése (1933) után is további bővítést — én inkább úgy fogalmaznám: új monografikus feldolgozást — igényel. PAASONENnek csakugyan érdeme az, hogy megvizsgálta a mordvin nyelv csuvasra visszavezethető kölcsönzéseit is, de rekonstrukciói közül sok kétesnek látszik. A további kutatás feladata annak az eldöntése, hogy már a volgai bolgár birodalom virágzása idején átvette-e a mordvinság bolgár-török szavakat. Az újabb régészeti kutatások mindenestre szoros kapcsolatra mutatnak a két népcsoport között. A csuvaszt felváltó tatár műveltségi befolyás — a kazányi mellett — elsősorban a tatár nyugati nyelvjárásának, a misereknek a hatását jelentette. A mordvin–miser kapcsolatok kölcsönösek voltak: a feltehetően finnugor eredetű, elatáarosodott miserek⁹ nyelvébe jó néhány mordvin nyelvjárási szó került át. A szerző e helyen tesz említést a hasonlóképpen elatáarosodott karatáj-mordvinokról. Rövid összefoglalásához csak annyit fűzünk hozzá, hogy a Volga-könyökben élő, pravoszláv karatájok lélekszáma kb. 1800 lehet, és *mukšilar* önelnevezésük alapján főleg moksák utódait láthatjuk bennük (a *-lar* török többesjel).

A következő fejezetben (27–33) STIPA a legfontosabb mordvin nyelvi forrásanyagot ismerteti. Az első nyomtatott mordvin szójegyzék (Amsterdam, 1962, 1705²; német fordítása: Studia Uralo–Altaica 7 [1975]) szerkesztője, N. WITSÉN volt, STIPA megállapítása szerint, az első, aki a volgai finnugor népek közötti közeli rokonságot felismerte. Tudománytörténeti érdekesség: az erza-mordvin számneveket is közlő D. G. SCHÖBER a XVIII. század elején három fő csoportra osztotta a finnugorságot: finnre, volgaira és magyarra. A XVIII. századi kéziratos mordvin anyagot A. P. FEOKTISZTOV gyűjtötte össze és publikálta (vö. ZAICZ: NyK 71: 187–190). A kiváló tudományos szervező és szótárszerkesztő DAMASZKIN 1785-ben készült szótárának 1971-ben kiadott mordvin anyagát (А. П. Феокистов: Русско-мордовский словарь) STIPA nélkülözhetetlen forrásnak tartja: a mordvinnak nincs régi írásos emléke, a történeti nyelvi kutatások számára csak a megfelelő nyelvjárási anyagon alapuló szótárak lehetnek megbízható eszközök. DAMASZKIN életművének, göttingai kapcsolatainak ismertetése után a szerző bemutatja a kétnyelvű mordvin szótárakat. A múlt századi szótárak közül említést érdemelt volna a WIEDEMANN nyelvtanához (1865) csatlakozó, mintegy 60 lapos szótári anyag is. Nem helytálló STIPÁnak az a megállapítása, hogy JUHÁSZ JENŐ a szótárát pusztán irodalmi forrásokból állította össze (vö. JUHÁSZ–ERDÉLYI 9). Valóban nagyon várjuk a K. HEIKKILÄ és H. BARTENS szerkesztette — hézagpótlónak ígérkező — PAASONEN-nagyszótár mielőbbi megjelenését; a munkálatok állásáról vö. JSFOu. 73 [1974]: 267, 74 [1976]: 157.

A mordvin lexika és a mordvin nyelvtörténeti kutatásokhoz szükséges segéd-eszközök vizsgálata után STIPA a mordvin nyelvtörténet főbb kérdéseit — az előbbieknél is tömörebben — vázolja fel.

A mordvin hangtörténet c. fejezet (33–39) az ősmordvin magánhangzó-rendszerrel kapcsolatos kutatások történetét tartalmazza. E. N. SETÄLÄ finnugor fokváltakozási elméletével szemben először a szlavista A. A. SAHMATOV tett fel redukált magánhangzókat az ősmordvinra (1910), a finnugristák közül pedig P. RAVILA (1929). STIPA néhány mordvin példával megvilágítja W. STEINITZ és E. ITKONEN vokalizmus-elméletének lényegét, majd ITKONEN alapján ismerteti a főbb tendenciákat az ősmordvin magánhangzó-rendszer létrejöttével kapcsolatban (l. 38–39, 5.3.3.).

A történeti alak- és mondattanra térve (39–49) a szerző előbb felsorolja és jellemzi az eddigi mordvin (történeti és leíró) nyelvtanokat, majd néhány vitás kérdést emel ki a mordvin nyelvtani irodalomból. Az alaktanban a képzői eredetű comparativus- és abessivusrag (STIPA helyesebbnek tartja az equativus-, ill. caritivusrag elnevezést), valamint a névutóra visszavezethető mokska causativusrag problematikájának összegezése után a szerző a mordvin névszók állítmányi használatát példákkal

⁹ A régész A. L. MONGAJT szerint éppen mordvin eredetűek (vö. 12). PERÉNYI JÓZSEF a misereket — legalábbis részben — a keleten maradt (volgai) magyarok utódainak tartja (Száz. 109 [1975]: 58).

illusztrálva e ragozásra a találó prädikative Flexion terminust javasolja a noun conjugation (B. COLLINDER) helyett. A mondatban területéről STIPA egyrészt P. SAUKKONEN cikkét ismerteti a kétféle (nominativusi és illativusi) mordvin infinitivusról (vö. FUF 35: 88–115), másrészt E. ITKONENNEK a finn-volgai nyelvek tárgyjelölését feldolgozó tanulmányából (FUF 39: 153–213) a négyféle mordvin objektkázus (alany- és birtokos- eset, továbbá elativus és inessivus) használati körét mutatja be. Az utóbbi évtizedekben fellendült szovjet alak- és mondatnani vizsgáldások tematikáját, szerzőjük nevének felsorolásával, STIPA a 43. lapon adja meg.

A mordvinisztikai kutatások mai állását bemutató mű jól megrostált, megbízható bibliográfiával (50–58) zárul. A legszigorúbb kritikával is talán csak B. COLLINDER finnugor nyelvtana (CompGr.) hiányzik a jegyzékből, és a 43. lapalji jegyzetben felsorolt – nyilván nem a teljesség igényével készült – mordvin bibliográfiához is csupán két összefoglaló munka irodalmát (ZSIRAI: FgrRok. 267–268; HAJDÚ: FgrNNy. 413–414) csatolhattuk volna.¹⁰ Az irodalomjegyzék egy-két kisebb formai hibáját nem számítva csak az sajnálatos, hogy a folyóiratok és bizonyos gyűjteményes munkák rövidítéseinek a feloldása elmaradt.

Az irodalomjegyzék a dolgozatban tárgyalt forrásokat sorolja fel, tehát viszonylagos teljessége egyben azt is jelenti, hogy STIPA munkája a mordvinisztika valamennyi fontosabb kérdését felveti (legfőljebb a történeti grammatika néhány vitatott pontja tűnik itt-ott hiányosnak, illetve elnagyoltnak). A máig megoldatlan kérdésekre a válaszadás természetesen nem lehetett STIPA feladata. A szerzőt tömör, lényegretörő szerkesztésmód, világos okfejtés jellemzi. Állásfoglalása józan, korrekt és megalapozott. A problémalátás és szerkesztőkészség, a szakirodalom példamutató ismerete – amellyel a sorokból kiolvashatóan is egy szerény, rokonszenves tudósegénység párosul – G. J. STIPA professzor munkáját hasznos segédeszközzé teszi a mordvin nyelvvel tüzetesebben is megismerkedni szándékozó kutatónak, egyetemi hallgatónak.

Az Euroasiatica c. évkönyv profilja, továbbá például a Quaderni Italo–Ungheresi c., finnugor tanulmányokat közlő sorozatban (szerk. GUGLIELMO CAPACCHI) megjelent vogul nyelvtan [GIULIANO PIROTTI: Grammatica Vogula. (Con una scelta di poesie vogule.) Parma, 1972], vagy akár a folyóiratunk legutóbbi számaiban DANILO GHENOTÓL közzétett – éppen mordvinisztikai tárgyú – dicséretes cikk (NyK 77: 45–56, 78: 39–70) örvendetes bizonyítéka annak, hogy a legutóbbi időkben Olaszországban is megnövekedett az urálistika iránti érdeklődés. Az érdeklődés további növekedése várható az itáliai finnugor nyelvészeti kiadványok számának gyarapodásával, és az egyes finnugor népeket és nyelveket olyan színvonalon bemutató művekkel, mint a Mordwinisch als Forschungsobjekt.

ZAICZ GÁBOR

László Vikár—Gábor Bereczki: Cheremis Folksongs

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971. 544 l., 55 ábra, kotta

1957 és 1969 között hat ízben járt a cseremiszek földjén (és egyéb finnugor meg nem finnugor nyelven beszélő volgai népek között) a nyelvész BERECKZI és a népzene-kutató VIKÁR. Több mint 500 cseremis énekes anyagát gyűjtötték össze, és ekkor gondoltak arra, hogy ez már elégséges adattár egy összefoglaló könyv számára. A jelen munka mind a finnugor népzene-kutatás, mind az általános finnugrisztikai néprajz szempontjából igen jelentős vállalkozás: nagy anyagot hoz, gyűjtési és publikálási módszere mintaszerű.

A kötet bevezetői a gyűjtés körülményeit és a korábbi cseremis népdalkiadványokat ismertetik. A mostani kiadvány 320 dalt közöl, a főszövegben nyelvészeti hűségű fonetikai átírásban, a jegyzetek között angol, majd külön magyar fordításban. A fordítás tudományos célokat szolgál: nem formahű, de az eredeti szöveg sorbeosztását közli és bizonyos fokok még az eredeti szövegek költői megformáltságára is enged következtetni. A kötet a szerzők által összegyűjtött anyag harmadrésze, legjava. Minden egyes dal teljes szövege (több strófa) szerepel, a dallamok lényegesebb eltéréseit soronként jelzik a nem első strófákban is. A zenei lejegyzés rendkívül pontos, a nehéz dialektusszövegek nyelvi gondozása is minden kritikát elbír. Az angol fordításoknál olvashatók az egyes

¹⁰ A magyarországi mordvinisztika bibliográfiája (vö. ZAICZ: FgrJegyz. 21: 117–121) STIPA művének kiadása után látott napvilágot.

szövegek adatközlőire, gyűjtési körülményeire utaló adatok. Itt az egyes dalok funkcióját és dallamvilágát röviden jellemzik. A magyar szövegeknél csak a gyűjtés helye olvasható. A fordítások érthetőek. A kötet végén kádencia-mutató, szótagszámmutató, ambitus-mutató, helynévmutató, a cseremiszi szövegek kezdősora szerinti dalmutató, valamint az idézett művek bibliográfiája olvasható. Legvégül mintegy 60 énekes fényképe is megtalálható.

Mindez már önmagában is jelzi a kötet értékét. A korábbi gyűjtések során mintegy másfélezer cseremiszi dalt jegyeztek fel, ezek zömét publikálták, és jöllehet az egyes helyi és zenei típusbeli különbségek nem tették a korábbi munkát egyenletessé, mindazonáltal a cseremiszi népzene legalábbis nagy vonalakban ismertté vált, olyannyira, hogy a bloomingtoni *Studies in Cheremis* könyvsorozatban 1960-ban az amerikai etnomuzikológus BRUNO NETTL már összefoglaló kismonográfiát is közzétehetett *Cheremis Musical Styles* címmel. VIKÁR és BEREZCKI kötete mindeztől a legnagyobb megjelentetett cseremiszi zenei adattár. A beosztás földrajzi és azon belül stilisztikai jellegű: 62 keleti, 158 erdei, 100 hegyi cseremiszi dalt adnak. A pontosabb zenei beosztást a dalok előtti jegyzék közli, ebből látszik, hogy az egyszerűbb formáktól a gazdagabbak felé haladtak. Noha a könyv elsősorban anyagközlő jellegű, a terjedelmes bevezető tanulmányok már sokban utalnak a cseremiszi népzene fő vonásaira is. A mű szerzői részletesen közlik munkájuk előzményeit, a gyűjtőmunka lefolyását, a cseremiszi népzene általános jellemzését és a bemutatott dalok alapján a zenei dialektusok és zenei formák tömör leírását adják. Két érdekes zenei kérdés (az egyetlen fő zenei motívum dallamonként és a kvintváltás) külön megvilágítást kap. Igen röviden olvashatunk az egyes dalok funkciójáról, a műfajokról. A kötet szövegei alapján BEREZCKI dialektológiai megjegyzéseket is tesz. Voltaképpen azonban mindez csak a közölt anyaggal kapcsolatos, és nem általános megjegyzések tárháza, hanem kommentár.

Összefoglalásképpen azt mondhatjuk, hogy a kötet elérte célját. A bemutatott anyag és a közlés meg a gyűjtés körülményeire vonatkozó sok-sok információ igen hasznos. Ennek ellenére sem találunk a kötetben a cseremiszi népzeneről szóló monográfiát, még az érintett műfajok és dalok pontos és mindenre kiterjedő bemutatását sem. Folklorisztikailag az egyes adatközlők, szokások, színhelyek, közösségek sokkal részletesebb bemutatása is elvégezhető lett volna. A nyelvészeti magyarázat pár lapos, nem terjed ki a közölt szövegek dialektológiájára. Azt is csak megemlíti a szerző, hogy itt énekeltek szövegekről van szó, amelyek gyakorlati fonetikájukban eltérhetnek a mondott szövegektől. Erről többet nem olvashatunk. Hiányzik a zene és tánc kapcsolatainak említése. Az egyes dalokhoz változatlista nem készült. A kötet végi bibliográfiában és a bevezető tudománytörténeti jegyzetekben ugyan szerepelnek más kutatók munkái, azonban egyetlen dalhoz sem fűznek összehasonlító megjegyzést a szerzők, nem tudjuk meg, van-e a dalnak változata a korábban már összegyűjtött, publikált anyagban. Általában történik hivatkozás a környező népek, főként a baskirok zenei folklórával való kölcsönhatásra, és az ún. „törökös” volgai népzene kérdéseire. Ezt sem olvashatjuk kifejtve. Mindez nyilván egy kötetkező, monografikus kötetre maradt. Itt csak az adatok találhatóak meg. Ez is elég, a maga idejéig a magyar finnugrisztikai etnomuzikológia csúcsteljesítménye. Méltán tüntették ki a művet 1976-ban az Akadémia nívó-díjával.

Egy kissé a szerzők szándékán túlmenően is meg kell említeni néhány olyan tény, ami kiváltképpen fontosá teszi a cseremiszi népzene tanulmányozását. Mint ismeretes, a magyar népzene finnugor rétegeinek, előzményeinek kutatása az egész eurázsiai etnomuzikológia szempontjából rendkívül lényeges. Néhány úttörő előzmény múltán a harmincas években KODÁLY ZOLTÁN éppen a cseremiszi és a magyar strófikus, négysoros, kvintváltó népdalok összetartozását észrevéve épített fel egy nagyhatású történeti rekonstrukciót. Ha nem is éppen ennek a feltevésnek igazolására, de ettől aligha függetlenül maga KODÁLY ZOLTÁN sok-sok fáradozással érte el, hogy tanítványa, VIKÁR eljuthatott a cseremiszek közé, népzene-kutató körutakra. Ezért is ajánlják a kötetet a szerzők KODÁLY emlékének. Amint ez már történni szokott, a tüzetes terepmunka más eredményekkel is járt. Éppen VIKÁR több tanulmányából és a jelen kötetben közölt megjegyzéseiből tudjuk, hogy a cseremiszi népzeneben különböző stílusok találhatók, az egyszerűbb formák megelőzik ezt a cseremiszi–magyar kvintváltó zenetípust. Ennek az anyagnak a bemutatása e kötet nagy érdeme. A valódi kvintváltó dallamok a kötet anyagának ötödénél kevesebb hányadát adják. BEREZCKI és VIKÁR Volga-vidéki kutatásai ezt a jelenséget a tatár, csuvas, baskir népzeneben is megfigyelték. Nyilvánvaló, hogy ez az areális vonás egyszersmind műfajtörténeti és társadalomtörténeti okokkal magyarázható és külön monográfiát igényel. Most csak a meglétére utaltunk, annál is inkább, mivel talán itt látszik leginkább egy olyan alapvető változás a finnugor népzene fejlődésében, amelyet már a korábbi kutatók is feltételeztek, de nagy bizonyító anyagon sohasem

vizsgáltak: a prestrófikus (epikai és szokásdalszerű) hagyományból a strófikus (lírai) hagyományba átváltás jelensége. Ez a dallam és a metrika, a költői képek és tematika, meg az egyes műfajok funkciójában bekövetkező változások terén egyaránt megnyilvánul. Bonyolult kérdés ez, és jobb is, hogy a szerzők nem e dalkiadványban foglalkoztak vele részletesen. A pontosan bemutatott cseremiszi népzene itt kiinduló anyag. A szűkre szabott kommentárok nem kényszerítenek senkit sem e fogas kérdésben állásfoglalásra. A pragmatikusan szerkesztett kötet itt és így több, mintha elhamarkodott általánosítások légiójával találkozoznánk. Mégis kíváncsi, hogy a szerzők külön monográfiában vonják le kutatómunkájuk nyelvészeti-dialektológiai, népzenei-műfajfolklorisztikai tanulságait. Remélhetőleg erre a kötetre is mielőbb sor kerül.

VOIGT VILMOS

Honti, László: System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda

Akadémiai Kiadó, Budapest 1975. 161 l.

A szerző már számos kisebb-nagyobb obi-ugor tárgyú tanulmánnyal jelentkezett szakfolyóiratokban, ez pedig az első könyve. Egyébként ez az első olyan terjedelmesebb tanulmány, amely csakis egy, ma már kihaltnak tekinthető vogul nyelvjárásról, a tavdai-ai foglalkozik. Mindössze két kutató (MUNKÁCSI BERNÁT és ARTTURI KANNISTO) feljegyzéseire támaszkodhat. A szórványos és gyakran romlott formában fennmaradt nyelvmélekeknek egy alaktani dolgozatban nem veheti hasznát, mert egyrészt a déliek sem azonosíthatók a tavdai alakokkal, másrészt pedig a szórványemlékek túlságosan kevés toldalékos adatot tartalmaznak. Így viszont teljességre törekedhetett, és minden rendelkezésre álló forrást (nyelvtani feljegyzéseket, szövegeket) fel is használt.

Bevezetésében (9–21) vázolja dolgozata célját, majd röviden tájékoztat a tavdai vogulokról, nyelvi forrásairól, az eddigi kutatásokról, valamint a nyelvjárás fonéma-rendszeréről. A következő fejezetben (23–8) bemutatja módszerét. A harmadik fejezetet (29–39) a morfológiának szenteli. Ebben tárgyalja az igei és névszói változatlan és változó töveket, majd az automatikus, szabad és egyéb toldalékváltozatokat. A dolgozat gerince a negyedik, morfológiai fejezet (41–90). Ebben kerül sor az igefajok (aktív és passzív), az igemódok, igeidők jeleinek és az igeragoknak részletes leíró tárgyalására, valamint a névszói jelekre (többes, birtokos és kollektív) és ragokra (esetek, modális). Ugyanitt tárgyalja a névszóktól eltérő ragozású névmások ragjait is. Az ötödik fejezetben (91–139) összeállítja az igék és névszók teljes paradigmáját. Példatárában 48 ige és 68 főnév fordul elő ragozott alakban. Ezeknek megadja teljes listáját, majd közli mindegyiknek a rendelkezésére álló anyag alapján ragozott formáit a nyelvtani alakok alapján csoportosítva. Végül egyetlen igen, ill. névszón bemutatva (a hiányzó alakokat analógián és csillaggal megjelölve) közli az *ai*- ige, valamint az *amp*, illetőleg a *piw* névszó valamennyi lehetséges nyelvtani alakját. A függelékben (141–51) foglalkozik a tárgyalt toldalékmorfémák szintaktikai szerepével. A kötetet a rövidítés- és irodalomjegyzék (153–61) zárja le.

Néhány kisebb megjegyzésem (a megjegyzés előtt álló szám az ismertetett mű lapszáma): 11. Természetes, hogy a szerző — ahol csak lehet — KANNISTO anyagát használja fel. Nem mellőzi azonban MUNKÁCSI feljegyzéseit sem. Ha szabad hasonlatot használnom, MUNKÁCSI írásképe olyan, mint egy dagerrotípia vagy életlen fénykép, KANNISTÓ pedig jól beállított és jól exponált éles kép. Szükség esetén azonban hasznos az életlen fénykép is, mert az alak elég jól kivehető, ha homályosabb is. A két szerző némileg ki is egészíti egymást. Szöveget KANNISTO Janicskovában és a hozzá közel eső és valószínűleg azonos nyelvjárású Sajtanszkajában, valamint Csandiriban gyűjtött, mindössze néhány sora van egy Guzjajevából Janicskovába férjhez ment asszonytól. MUNKÁCSI szövegei pedig túlnyomórészt Guzjajevából és Csandiriból valók, egyetlen néhány soros szövege származik csak Janicskovából. — 15. MUNKÁCSI írásmódján csak kisebb technikai változtatásokat hajt végre. Kár azonban, hogy csak a főhangsúlyos alakot modernizálta (éles ékezet, pl. -é- helyett -e-), a mellékhangsúly jelét (tompá ékezet, pl. -è-) meghagyta. Ez azért zavaró, mert SETÁLÁ óta a tompa ékezetet a félhosszúság jeleként használják a szakirodalomban. Jó lett volna, ha KANNISTO nyomán a mellékhangsúly jelölésére a fölemelt kettőspontot alkalmazta volna. — 18. Ha a *ka* a TJ nyelvjárásban valóban fakultatív variáns volna, akkor minden illabialis magánhangzó szomszéd-

ságában tetszőlegesen lehetne használni *k* helyett, tehát akkor lehetséges volna **k_oāl̥ni* 'Stimme', **k_oānt* 'Kriegschar', **sak*, 'Darm' változat is, már pedig csak bizonyos szavakban váltakozhat (ha valóban váltakozik) szabadon a *k* ~ *k_o*. Ugyanakkor a TCs. nyelvjárásban nem fonéma, de nem is variáns. Így például az északi nyelvjárás Szo., Szi. FL változatában a *k_oāl̥i*, *ēk_oa* ejtés kötelező, de a **k_oāsali* lehetetlen. Ugyanakkor az obi változatban (tájszólásban) csakis a *kāl̥i*, *ēka* és *kāsali* alakok lehetségesek, egyiknek sincs *k_o*-s variánsa. — 23. A második bekezdés nyelvi példái előtt ki kell tenni az „ung.” rövidítést. — 47. Bizonyára igaza van abban, hogy a szelíd felszólítás *k* jele azonos a *-kwe* ~ *-ke*- praecativus módjellel, mert az É praecativus egyik leggyakoribb előfordulása éppen „imperativus clemens” jelentésű. — 65. A magyar fordítás ('levernek') így összefüggésből kiszakítva inkább félrevezető, el lehetett volna hagyni. — 68. A MUNKÁCSI-féle *jó-xtét* ~ *jó-xtét* alakok „túljelölés”-ek.

Az észrevett sajtóhibák száma igen csekély. Az értekezés stílusa nagyon tömör, szűkszavú, de ugyanakkor világos. Ez a dolgozat külön érdeme, mert az ellenkezőjére mindkét szempontból elég sok a példánk. Nagyon szabatos, jó fejtegetései közül kiemelem a *jel* és *rag* elhatárolását (28). Rendet teremt a tavdai „futurum” és „praesens” között (49–53). Úgyes megoldás a megszakitott (nichtkontinuierliche) alternánsok felvétele (68–9). A csekély számú szöveg alapján valóban csak szintaktikai vázlatot adhat, ez azonban tömörségében is hasznos, és azt mutatja, hogy még ez a hangtani, alaktani és lexikális szempontból is a többitől annyira különböző nyelvjárás mennyire megőrizte eredeti szintaktikai sajátosságait. Így helyt áll a szerző nyilatkozata, hogy megállapításai nagyjából érvényesek a többi vogul nyelvjárásra is. Vannak természetesen olyan kategóriák, amelyek más nyelvjárásokban megvannak, a tavdaiban nincsenek (dualis, conjunctivus, praecativus, pejorativus), mások viszont megvannak a tavdaiban, de egyesekben nem (accusativus-*rag*, praesens durativum, más nyelvjárásokban az instrumentalis-comitativus alakilag egy eset). Fakultatív kapcsolódások számaránya is lehet más, az alaki és értelmi egyeztetésben is lehetnek árnyalati különbségek, de ez a megállapítás helyességén nem változtat.

Véleményemet abban összegezhetem, hogy HONTI LÁSZLÓ ismertetett könyve a vogul nyelv és az ide vonatkozó irodalom igen alapos ismeretén alapuló nagyon hasznos és jó alaktani monográfia, amely fonológiai és szintaktikai kitekintést is ad.

KÁLMÁN BÉLA

Két erdei nyenyec nyelvtan

Г. Д. Вербов: Дialeкт лесных ненцев.

Самодийский сборник 190. 1. Новосибирск 1973.

Pekka Sammallahti: Material from Forest Nenets.

Castrenianumin toimitteita 2. Helsinki 1974. 140 l.

Az erdei nyenyec nyelvről eddig igen hiányos ismereteink voltak. Most azonban egyszerre két nyelvtan is megjelent, bár nem egy időben íródtak. Az egyik G. D. VERBOV 1935 óta kéziratban heverő kandidátusi értekezése, a másik PEKKA SAMMALLAHTI 1971-ben Leningrádban gyűjtött anyaga.

Értékelő célzattal nem hasonlíthatjuk össze a két művet. A két szerző különböző nyelvészeti felkészültsége, anyanyelve, nyelvszemlélete miatt, a különböző nagyságú és minőségű rendelkezésre álló anyag és a közben eltelt majd negyven év miatt különböző nyelvtanok születtek. Nyelvjárási különbségekkel is találkozhatunk: VERBOV a nyugati, SAMMALLAHTI a keleti nyelvjárási területről gyűjtötte anyagát. Tárgyuk sem teljesen azonos: míg SAMMALLAHTI kizárólag a nyelvéleírásra szorítkozik, VERBOV bemutatja a nyelvet beszélő közösséget is, s nyelvtörténeti távlatot ad azzal, hogy egybeveti a többi szamojéd nyelvvel is próbálván meghatározni helyét és keletkezési körülményeit, idejét.

VERBOV tanulmánya L. V. HOMICS és JA. POROVA bevezetőjével jelent meg. A bevezetőírók figyelmeztetnek az azóta végzett kutatásokra és a dolgozatnak ebből fakadó hiányosságaira. A hiányosságok azonban relatívak. Mert hiába derült ki a kutatások során, hogy kétféle gégezárhang van, további kutatások bebizonyították, hogy a kétféle hang

között nincsen fonematikai különbség. És a háromféle igeidőt, pontosabban a jövő időt is talán csak az idegen nyelvérzék véli fölfedezni az erdei nyenyecben.

VERBOV műve három részre oszlik. Az elsőben az erdei nyenyecokról szóló említéseket, híradásokat veszi számba a XVI. századtól kezdve. A 600–1000 főt számláló népcsoport a Pur és a környező folyók (Agan, Vah, Taz) völgyében és a folyók által körühatárolt tajgában él. Ez a terület közigazgatásilag a Jamal-Nyenyec és a Hanti-Manszi Nemzetiségi Körzethez tartozik.

Életmódjuk különbözik a tundraiakétól. Fő foglalkozásuk a vadászat és a halászat, nincsenek nagy réncsordáik, csak amennyi a mindennapi élethez szükséges. A rénekkel nem vándorolnak messzire. Prémés állatokra és vízimadarakra vadásznak. Településük, szerszámaik és ruházatuk hasonló a tundraiakéhoz. A környező népekkel (tundrai nyenyec, osztják, szölkup) való kapcsolatuk laza, periferiális.

A mű második, középső része a tulajdonképpeni nyelvtan. VERBOV erdei nyenyec magánhangzórendszere a következő:

Monoftongusok:

Rövidek			Hosszúak		
u	b	i	ū	̄b	ī
o	ə	e	ō	̄ə	ē
a			ā		

Diftongus: ae.

A hangsúly vagy az első szótagra esik, vagy a hosszú magánhangzós szótagra. Ha a kétszótagos szó mindkét magánhangzója hosszú, a hangsúly megoszlik. Rövid magánhangzós toldalékos szavaknál a hangsúly a második szótagra esik. Nem első szótagi hangsúlytalan magánhangzók redukálódhatnak.

Az AccPl forma a következő magánhangzó-váltakozásokat idézheti elő:

Első szótagban: ā ~ ī, a ~ e, ā ~ ̄b, ā ~ ̄ō.

Második szótagban: e ~ ī, ̄ə ~ ̄ō, ̄b ~ ̄ə, ̄ō ~ ī, o ~ u.

A szavak kevés kivétellel mássalhangzóval kezdődnek.

A mássalhangzórendszer:

p	p'	m	m'	ɸ	w	ú			
t	t'	n	n'	s	š		l	l'	l''
								j	
k		ŋ							
ʔ				h					

A szerző elemzi mindegyik mássalhangzó előfordulási és kapcsolódási lehetőségeit. A ɸ a w zöngétlen variánsa t' utáni helyzetben. A tőben szereplő palatális mássalhangzó jésíti a végződés mássalhangzóját, ha előtte e, i, u áll.

A következő mássalhangzó-váltakozások lehetségesek: t ~ t', n ~ n', n ~ j, s ~ ʔ, l ~ l', l ~ ʃ, j ~ ʃ, k ~ š, ŋ ~ ʔ, h ~ ʃ, h ~ š.

Nem állhat szó elején: ɸ, ʔ, s és szó végén: w, l, h.

Hasonlítsuk ezt össze SAMMALLAHTI fonológiai rendszerével:

Magánhangzók:

Rövidek		Hosszúak		Diftongusok
u	i	ū	ī	ae
o	e	ō	ē	as
a		ā		

A VERBOV által középsőnek nevezett, b, ə magánhangzókat ő palatálisoknak tartja, vő VERBOV: h̄b̄la 'hó', b̄s 'csont', kam 'vér'. SAMMALLAHTI: h̄iLa, L̄i 'ua' kem 'ua'.

Mássalhangzók:

p		m	v				
p'	'p	m'	ó				
t	't	n		s	L	l	r
š	'š	n'	j	's	š	L	l
k	'k	ŋ					
ʔ							

Újdonság a heheztes sor, és érthetetlen, hogy a *h* miért maradt ki a táblázatból, amikor a szövegekben és a paradigmákban szerepel. A *d* és a *j* egymással komplementáris disztribúcióban állnak, mert míg a *d* magánhangzó előtt jelentkezik, a *j* magánhangzó után. Külön-külön való feltüntetésük különböző képzési módjuk miatt szükséges.

SAMMALLAHTI fonetikai jegyek és példák segítségével a hangok sokoldalú jellemzését adja, s részletesen tárgyalja a mássalhangzó-kapcsolatokat is.

VERBOV szófaji felosztásában az igét világosan elkülöníti a névszótól, annak alapján, hogy bár a névszó ragozható állítmányi értelemben, de aspektusjelek csak az ige-tövekhez járulhatnak. A melléknévi kategóriát nem tartja kialakultnak, mivel jelzői értelmű névszók lehetnek névszónak és igének (határozóként) egyaránt bővítményei.

A névszótöveket két ragozási csoportra osztja. A második csoportba tartoznak a *?* végű névszók, az összes többi az elsőbe. Az ige-tövek első ragozási csoportjába a magánhangzóra végződők tartoznak, a másodikba a mássalhangzós tövűek.

A névszóképzésről szólva 11 denominális és 8 deverbális képzőt sorol fel. Itt szól az igenéképzőről is.

Az esetragozásról szóló fejezetben gazdag példaanyaggal és paradigmákkal illesztve mutat be háromféle ragozási sort: a személytelen (Px nélküli), a birtokos személyjelest és a predestináló ragozást. Álljon itt az alapsor:

Eset	1. tőtípus	1. tőtípus
Nom.	\emptyset	\emptyset
Gen.	- η	\emptyset
Acc.	- <i>m</i>	- <i>m</i>
Dat.	- <i>n</i>	- <i>t</i>
Loc.	- <i>hVna</i>	- <i>kana</i>
Abl.	- <i>hVt</i>	- <i>kat</i>
Pros.	- <i>mna/-mana</i>	- <i>mna</i>

Du jele: *hV η /-k?*
Pl jele: *?*

A birtokos személyjelek:

Egyes számú birtok esetén:

	Sg	Du	Pl
Nom.	1. - <i>j</i>	- <i>j?</i>	- <i>na?</i>
	2. - <i>t</i>	- <i>t?</i>	- <i>ta?</i>
	3. - <i>ta</i>	- <i>t?</i>	- <i>ton?</i>
Gen.	1. - <i>j</i>	- <i>j?</i>	- <i>na?</i>
	2. - <i>nt</i>	- <i>nt?</i>	- <i>nta?</i>
	3. - <i>nta</i>	- <i>nt?</i>	- <i>nton?</i>

Az Acc.-ban *n* elem helyett *m* szerepel. A többi esetben az esetraghoz a genitivuszi Px-jelek járulnak.

Kettes számú birtok esetén:

	Sg	Du	Pl
1. - <i>hVjoj</i>	- <i>hVjoj?</i>	- <i>hVjona?</i>	
2. - <i>hVjot</i>	- <i>hVjot?</i>	- <i>hVjota?</i>	
3. - <i>hVjota</i>	- <i>hVjot?</i>	- <i>hVjoton</i>	

Az Acc. és Gen. alakok megegyeznek a Nom. alakokkal. A többi esetben a Cx-ek a Px-es tőhöz járulnak, az elemek összekapcsolódásának sorrendje így eltér az egyes számú birtokúakétól, s a tundrai nyenyec sorrendtől is. A többes számú birtok jelei:

	Sg	Du	Pl
1. - <i>j</i>		- <i>jʔ</i>	- <i>naʔ</i>
2. - <i>t</i>		- <i>tʔ</i>	- <i>taʔ</i>
3. - <i>ta</i>		- <i>tʔ</i>	- <i>ton</i>

Ezek a jelek a névszó többesszámú esetalakjaihoz kapcsolódnak.

A predestináló személyragozásnak három esete van (Nom., Acc. és Dat.), ezen kívül a morféma-bokor utal a tárgy és a vele kapcsolatba hozott személy számára és

személyére. A végződések állandó eleme a *ta*. Mindezekről részletes táblázatok segítségével győződhetünk meg.

SAMMALLAHTI ragozás-szemléletében az az izgalmas, hogy nem elégszik meg a ragok egyszerű rögzítésével, hanem a lehetséges hangváltozások teljes ismeretében föl-vázolja, hogy a névszótóhoz kapcsolódó végződés fonetikai változások milyen sorát idézte elő a töben s önmagában. Ezzel a módszerrel morfofonetikai távlatot ad a ragozási rendszernek, s meg tudja magyarázni, hogy miért különböző alakúak egyes azonos funkciójú morfémák. Példaképpen lássuk a *nešan* 'ember' szó GenPl alakjának fejlődését. A GenPl végződése: *V? ~ j?* Feltételezett eredeti alakja (underlying form): *-jt*.

$\emptyset \rightarrow \emptyset$ *nešanjt*
 $\emptyset \rightarrow \emptyset$ *nešanejt*
 (glide merger)
 $n \rightarrow j$ *nešanjt*
 $i \rightarrow \emptyset$ *nešajt*
 $t \rightarrow ?$ *nešaj?* — végső alak.

A végzódésekre való reagálás szerint háromféle tótípust különböztet meg: az elsőbe a magánhangzóra végződők tartoznak, a másodikba a mássalhangzóra, kivéve a gégezárhangra végződőket, melyek a harmadik csoportot alkotják. SAMMALLAHTI ragozási táblázata a következőképpen alakul:

Egyes szám:

	hipotetikus alapalak	1.	2.	3. tótípus
Nom.	\emptyset	\emptyset	\emptyset	\emptyset
Gen.	-n	-a végűek: \emptyset a többi: $\eta \sim m$	\emptyset	\emptyset
Acc.	-m	-a végűek: \emptyset a többi: $m \sim \eta$	- η végűek: -m	\emptyset
Ill.	-nt	-n	-t	-t
Loc.	-kəna	-hana	-kna	-kna
Elat.	-kat	-hat	-kat	-kat
Pros.	-məna	-mna ~ -mana		

A többi névszóval és a határozószókkal foglalkozó részek közlik a legfontosabb tudnivalókat. Általában SAMMALLAHTI nyelvtana áttekinthetőbb, mert elkülöníti a fontos és kevésbé fontos jelenségeket s a lényegtelen elhagyásával eléri azt, hogy nem válik terjengőssé műve. VERBOV mindenről igyekezvén írni néha elvesz a fő- és alcsoportok labirintusában.

Az igék három számban és három személyben jelentkező végzódéseinek kialakulását SAMMALLAHTI a névszóragozáshoz hasonló módon mutatja be. Alanyi és tárgyias igei személyragokról beszél. A reflexív igék megkülönböztetését inkább szóképzési, mint ragozási jelenségnek tartja. És VERBOVtól eltérően számol az *š* — jeles múlt idő mellett a *ŋa* — jeles jövőidővel is.

Az igemódról különböző véleménnyel vannak. VERBOV a kijelentő és felszólító módon kívül a következőket tartja számon: feltételes (-*ji*-), valószínűségi (-*laha*-), szükségességi (-*psu*-, -*su*), kérdő (-*s*), buzdító (-*hV*-, -*ka*-) és auditív (-*won*-). Ezek közül SAMMALLAHTI rendszerében csak a feltételes és a buzdító mód szerepel, megoldja viszont a sort a habitatív (-*štu*-) és — némi fenntartással — a narratív móddal (-*maj*-). Ezek a suffixumok VERBOV nyelvtanában nem mód, hanem hasonló funkciójú igenem képzésére szolgálnak.

Az igevek vonatkozásában is eltérő a véleményük, kezdve a fogalommeghatározással, a kategória körülhatárolásával. VERBOV a névszóképzés tárgyalásakor említi meg az igeveket az igéből képzett névszók között. A cselekvésnév, eszköznév, a cselekvés eredményének és a cselekvésre való hajlandóságnak a neve mellett említi a folyamatos (-*na*-, -*ta*-), befejezett (-*maj*-) és beálló melléknévi igeveket (-*wanta*-, -*manta*-) és ennek tagadó alakját (-*watamaj*-). Külön csoportba sorolja a határozatlan gerundiumot (más szakirodalomban főnévi igenév, -*š* képzős) és a feltételes gerundiumot (-*p*-, -*pa* képzővel).

SAMMALLAHTI finn módra többféle infinitívusszal számol. A négy infinitívusz és a két participium nem növeli az igenévi alakok számát, csak másféle szemléletet tükröz. A mondatbeli funkció alapján jelzői értékű participiumokról (folyamatos -*na*-, -*ta*-,

kongresszus záróülésén. Érthető tehát, hogy megkülönböztetett figyelemmel és várakozással lapozunk bele ebbe a vaskos, több mint hatvan íves kötetbe, amely a kongresszus előadásait tartalmazza. Érdeklődésünk azonban nemcsak annak tulajdonítható, hogy ez a rendkívül becses anyag végre nyomtatásban is hozzáférhetővé vált, hanem annak is (s talán ez a fontosabbik ok), hogy a jelentés tan és a stilsztika „személyében” két olyan tudományág problémái kerültek napirendre, amelyek elméleti, illetőleg tudománypolitikai megfontolásból egy ideig háttérbe szorultak, s most egyszerre, egy lendülettel próbálják meg behozni lemaradásukat.

1.2. E recenzió keretében természetesen nem vállalkozhatunk a tudománytörténeti előzmények részletezésére. Elég, ha itt az amerikai deskriptivista-disztribucionalista iskolának a negyvenes-ötvenes években divatozó, behaviourista ihletésű jelentésellenességére utalunk, arra, hogy a nyelvészeti strukturalizmus egyes túlzó irányzatai még a jelentés létezését (vagy ami tudományelméleti szempontból ezzel egyet jelent: egzakt leírhatóságát) is kétségbe vonták. A velük szemben fellépő generatív grammatika kezdetben szintén figyelmen kívül hagyta a jelentést (CHOMSKY, 1957.), s a szintaxis transzformációs-generatív megalapozására összpontosította erőit. Az intenzív szemantikaelméleti kutatómunka csak a hatvanas évek elején indult meg. A generatív jelentés tan terén számos úttörő kezdeményezésnek lehettünk tanúi (KATZ—FODOR, U. WEINREICH, G. LAKOFF stb.), ennek ellenére a generatív grammatika szemantikai komponensének problémája a kérdéskör szakértői szerint mind a mai napig nincs kielégítően megoldva. Merőben más okokból, de a hatvanas évekig a magyar nyelvészetben sem foglalkoztak a jelentés tan az öt megillető helyet. 1945 után — lehet, hogy a régebbi szemantikai felfogások (pl. GOMBOSZ) pszichologizmusának reakciójaként is, mindenesetre az akkoriban uralkodó általános lélektanellenesség szellemében — a jelentés tan (főként a nyelvfilozófiával is érintkező elméleti szemantikai) témák elmélyült tanulmányozására nemigen nyílt lehetőség. Az antipszichologizmus mellett — azzal összefüggésben — az elméleti-filozófiai-világnézeti türelmetlenség, gyanakvás is kedvezőtlenül befolyásolta a jelentés tan hazai fejlődését: a nyugati subjektív idealista filozófiák, a neopozitívizmus, a szemantikus filozófia stb. bírálati során olykor maga a nyelvészeti szemantika is defenzívába szorult vagy legalábbis tétlenségre volt kárhoztatva. A jelentés tan kutatások csak az ötvenes évek második felében, lényegileg az 1954-es nyelvész-kongresszus után váltak hatékonyabbá (I. MARTINKÓ ANDRÁS, ANTAL LÁSZLÓ, KÁROLY SÁNDOR, KIEFER FERENC és mások munkásságát).

Sok tekintetben hasonló volt a helyzet a stilsztikában is. A hagyományos, iskolás, logikai-retorikai-lélektani alapú stilsztika a két világháború közti időszakban külföldön is, nálunk is egyre inkább diszkreditálódik, alkalmatlannak bizonyulván az egykorú művészet (különösen a modern líra) interpretálására. A továbblépés mikéntjéről, a régít felváltó új stilsztika jellegéről megoszlanak a vélemények (BALLY és követői, ill. SPITZER). A stilsztika az irodalomelmélet felől is számottevő ösztönzéseket kap (orosz formalisták, New Criticism, INGARDEN, MUKAHOVSKÝ stb.). Mindebből hozzánk vajmi kevés jut el: a tankönyvek továbbra is ZLINSZKY ALADÁR igényes konzervatívizmusát tükrözik, ZOLNAI BÉLA nyelvészeti törekvései elszigeteltek maradnak. 1934-ben azután megszüntetik az iskolai stilsztikaoktatást is, s a tudományszak egyértelműen hanyatlásnak indul. Nem hoz változást ezen a téren a felszabadulás sem, mivel a formalizmus és a *l'art pour l'art* elleni harc légköre nem kedvez a modern stilsztika meghonosításának. Ez a pangás körülbelül egy évtizeden át tart (korszakhatárként megint csak az 1954-es III. kongresszust, nevezetesen BALÁZS JÁNOSnak A stílus kérdései című előadását jelölhetjük meg). Mire azonban a magyar kutatók végre bekapcsolódhatnak a stilsztika nemzetközi vérkeringésébe, azt kell tapasztalniuk, hogy szakterületük időközben gyökeresen átalakult, másképpen fogalmazva: hogy ismereteik elavultak. A funkcionális stilsztika megőrizte ugyan hadállásait, de mellette tért hódítottak a stílus-kutatásban a nyelvtudományi strukturalizmus különböző változatai (elsősorban ROMAN JAKOBSON oppozíciós műelemző módszere), s a hatvanas évek első felében megszülettek az első generatív poétikai koncepciók (OHMANN, BIERWISCH stb.). Végül ma már egyre inkább számolnunk kell a szemiotika (BARTHES, LOTMAN) és a szövegelmélet (VAN DIJK, IHWE, DRESSLER, PETŐFI S. JÁNOS) hatásával is. Először tehát meg kellett ismerkedni az új nevekkel és eljárásokkal, fel kellett számolni a fáziskésést, s csak ezután kerülhetett sor a voltaképpeni alkotó munkára, amely már nemcsak befogadja, elsajátítja az eredményeket, hanem a maga erejéhez mérten gyarapítani is tudja őket. A magyar stilsztika, úgy vélem, az utolsó néhány évben eljutott erre a színvonalra: erről tanúskodik az 1971-ben napvilágot látott két műelemző kötet (Formateremtő elvek a költői alkotásban; A novellaelemzés új módszerei), valamint különösen FÓNAGY IVÁN és HANKISS ELEMÉR publikációi.

Talán e rövid áttekintésből is kitűnt, hogy mind a jelentés-
tan, mind pedig a stilisztika esetében forrongásban levő, helyét és eszközeit kereső diszciplínáról van szó. Már csak ezért is helyeselhetjük összepárosításukat a kongresszus szervezői részéről. E két tudományág amúgy is szorosan összefügg: alig lehetnek meg az egymás segítsége nélkül. Csak azt sajnáljuk, hogy a hosszúra nyúlt kiadói és nyomdai „átfutás” miatt a kötet megjelenésére csaknem két évet kellett várunk, s mire ez az ismertetés eljut az olvasóhoz, már jóval közelebb leszünk a magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusához, mint a II.-hoz, a szegedihez...

1.3. Ha végigfutunk a könyv tartalomjegyzékén, nyomban szemünkbe ötlük, milyen sok külföldi nyelvészkollega látogatott el hozzánk és szólalt fel kongresszusunkon. A kötetben összegyűjtött 120 előadásnak pontosan egynegyedét külföldi nyelvész tartotta, s ez a kongresszusnak valóban nemzetközi jellegét hűzza alá. A harminc külföldi előadó közül egyébként kilencen jöttek az Egyesült Államokból (CZIGÁNY LÓRÁNT, JUHÁSZ FERENC, KERÉK ANDRÁS, LOTZ JÁNOS, NAGY KÁROLY, WILLIAM NEMSER, ALO RAUN, THOMAS A. SEBEOK, SINOR DÉNES), négyen-négyen Csehszlovákiából (SIMA FERENC, TELEKI TIBOR, ZEMAN LÁSZLÓ, ZSILKA TIBOR), Romániából (MÁTÉ JAKAB, MURVAI OLGA, J. NAGY MÁRIA, SZABÓ ZOLTÁN) és a Szovjetunióból (A. P. FEOKTYSZTOV, P. M. LIZANEC, K. E. MAJTYINSZKAJA, A. M. ROT), hárman az NSZK-ból (FUTAKY ISTVÁN, WOLFGANG SCHLACHTER, WOLFGANG VEENKER) és ketten Jugoszláviából (ÁGOSTON MIHÁLY, PENAVIN OLGA), végül egy-egy előadó érkezett Hollandiából (SIVIRSKY ANTAL), Franciaországból (JEAN PERROT), az NDK-ból (BRIGITTE SCHULZE) és Olaszországból (PAOLO SANTARCANGELI). A 120 előadásból témájára nézve 65 vol. jelentéstani, 53 stilisztikai és kettő verstani. Természetesen volt néhány „határeset”, azaz mindkét diszciplína kérdéseit érintő felszólalás is (pl. BÁNHIDI ZOLTÁNÉ, DEME LÁSZLÓÉ, SINOR DÉNESÉ, VÉRTES EDITÉ stb.). Figyelemreméltó, hogy a jelentés- és a stilisztika csaknem fele-fele arányban volt képviselve: ez az adat a stilisztika előretérését, növekvő népszerűségét jelzi.

1.4. Ismertetésünkben nem fogunk teljességre törekedni, ezt a kötet terjedelme nem is tenné lehetővé. Ehelyett megkíséreljük, hogy ebből a hatalmas anyagból kiragadjunk egy-egy fontosnak látszó vagy kétsésséggel minket a többenél jobban érdeklő témakört, s ezeknek áttekintésével rajzoljuk meg a jelenlegi magyar jelentés- és stilisztika vázlatos körképét. Igyezkünk tekintettel lenni a módszerek és irányzatok öröndetes sokféleségére, hogy e tág spektrumból minél kevesebb színárnyalat sikkadjon el. Választásunk nyilvánvalóan nem lesz mentes (mert nem is lehet mentes) a szubjektivitástól; ennek ellenére reméljük, hogy az elmondottakból egy kissé az is ki fog derülni: hol tart és merre tart hazánkban ez a két nagyra hivatott „ikertudomány”.

2.1. A konferenciát megnyitó együttes ülésen KÁROLY SÁNDOR vette számba a hazai jelentéstani kutatásoknak a felszabadulást követő negyedszázadban elért eredményeit. Beszámolóját néhány elméleti kérdés megvilágításával vezette be: röviden szólt a szemantikához a stilisztikához való viszonyáról, hangsúlyozva elválaszthatatlan kapcsolatukat, valamint arról, hogy a jelentés- és a szójelentéssel kell foglalkoznia, hanem a magasabb nyelvi szintek szemantikai problémáival is. A tudománytörténeti ismertetés során az előadó a történeti jelentéstani kutatások méltatásából indult ki, idevonva a szótörténeti és etimológiai stúdiumokat is, amelyek a szó szoros értelmében nem szemantikai jellegűek, ám a dolog természeténél fogva igen sok jelentéstani vonatkozásuk van. Emlékeztetett arra, hogy a fogalom- és jelentésváltozások tanulmányozásakor az elszigetelt fogalmak, illetőleg szavak vizsgálgatása helyett az egyes fogalomkörök, szócsaládok, sőt az egész szemantikai mező figyelembevételére kell törekedni, mert csak így kaphatunk valóban reális képet a nyelvi rendszerben lejátszódó diakronikus folyamatokról. A jelentésváltozások osztályozása kapcsán leszögezte, hogy az okok osztályozása mellett tipológiai osztályozásra is szükség van. A jelentésváltozásokat bele kell helyeznünk a művelődéstörténeti makrokontextusba, hogy ezáltal felilemelkedhessünk a kizárólagosan alkalmazott lélektani és társadalomtörténeti szempontok egyoldalúságán. Ezután KÁROLY SÁNDOR állt a jelentéseméleti kérdéseket tárgyaló szakirodalomra, különös figyelmet szentelve a formális jelentésemélet problémáinak és a szemantikához kapcsolódó rokontudományok: a szemiotika, a paralingvisztika és a társalélektan néhány felismerésének. Befejezésül egypár szóban utalt saját összefoglaló munkájára, az Általános és magyar jelentés- és társalélektanra, amelynek módszertani alapelveként a kommunikáció-elméleti funkcionális szempontnak mint átfogó keretnek a strukturális elemzéssel való egyesítését jelölte meg.

2.2. A szekcióüléseken elhangzott szemantikai előadások közül — pars pro toto — a jelentés- és a szemantika elméleti oldalával foglalkozókat tekintjük át, vagyis azokat a felszólalásokat, amelyekben a szemantika helyéről, feladatairól, a társtudományokhoz

való kapcsolódásáról, a nyelvi jelről és annak funkcióiról: a jelölésről és a jelentésről, valamint ez utóbbinak aspektusairól és elemi összetevőiről van szó. A kongresszuson felolvasott történeti jelentéstani, finnugor nyelvészeti, kontrasztív és areális tipológiai, grammatikai, szintagmatikai, mondatjelentéstani, onomasztikai, dialektológiai, nyelvdidaktikai és nyelvemlékvédelmi dolgozatoktól, bármilyen tanulságosak voltak is, hely hiányában, sajnos, el kell tekintenünk. Lássuk tehát az elméleti szemantikai előadásokat!

SZÉPE GYÖRGY a szemantika és a szemiotika viszonyát elemzi, kitekintéssel a közöttük levő munkamegosztás és együttműködés lehetőségeire. A szemiotika (vagy ahogy SAUSSURE nevezte, a szemiológia), tehát az általános jel tudomány főként azzal gyakorolt hatást, méghozzá igen jelentős hatást a nyelvészetre, hogy a kutatók figyelmét ráirányította a szónál kisebb és nagyobb nyelvi egységek jelentésére, különösen a mondatjelentésre. A szemiotika és a jel tudomány integrálására irányuló törekvések szinte egyidősek magával a szemiotikával, ám a két diszciplína alá-, illetőleg fölérendeltsége koránt sincs megnyugtatóan tisztázva: míg SAUSSURE a nyelvészetet a szemiológia részének tekinti, addig ROLAND BARTHES — éppen megfordítva — az egész jel tudományt beolvastja a nyelvészetbe. A két tudományág összehangolását az a kettős diszkrepancia is nehezíti, hogy a szemiotika pragmatikai dimenziójának nincs nyelvészeti, a nyelv hangdomíniumának pedig nincs szemiotikai megfelelője. Ennélfogva a szemiotikai szemantikának és a természetes nyelvek jelentéstanának az eredményei egyelőre inkább csak komplementer viszonyban állnak egymással, vagyis az integráció helyett célszerűbb konvergenciáról, egymást kölcsönösen kiegészítő megközelítésekről beszélni. Mindazonáltal a nyelvelmélet, elsősorban a különböző generatív és nem generatív jelentésemleletek erőteljesen támaszkodnak a szemiotikára is, mivel a szemantikai nyelveljárás nemcsak az adott nyelvészeti szintaktikai komponenstől, hanem a szemiotikai kerettől is függ. A jelentésnek a strukturalista nyelvészetre és a generativisták első korszakára jellemző mellőzése ma már a múlté; a jelentés azonban csak egy olyan jel tudományban válhat valóban centrális kategóriává, amely a) általános jelelméletre épül; b) megőrzi a formális nyelvészettnek valamennyi vívmányát; c) nyelvfilozófiailag is kellően meg van alapozva.

HADROVICS LÁSZLÓ egy gyakorlati magyar jelentéstan tervét vázolja fel előadásában. Minthogy ő a szemantikát — legalábbis ebben a tervezetben — azonosítja a szójelentéstan, vizsgálódásai során az alaki változás nélkül végbemenő szókincesfejlés feltérképezésére szorítkozik. Ennek a jelentéstanak a „gyakorlati” jellege abban nyilvánul meg, hogy nem a jelenségek osztályozására törekszik, hanem a mozgató erőket, okokat, a jelentésfejlődés útjait igyekszik felderíteni.

THOMAS A. SEBEOK a jel, a jelölt és a jelentés hármasságából kiindulva vezeti be a hallgatót a szemiotikai jeltypológia alapfogalmaiba, miközben röviden érinti a *type* és a *token*, valamint a *denotáció* (referenciális kapcsolat) és a *deszignáció* (jelentéskapcsolat) közti különbség problémáját is. Végül ismerteti a jel aspektusok rendszert: definiálja a *szignált*, a *szimptomát*, az *ikont*, az *indexet*, a *szimbólumot* és a *nevet*, s a meghatározásokat érdekes — részben zooszemiotikai — példákkal illusztrálja.

Hasonló témát boncolgat TELEKI TIBOR felszólalása is, csakhogy itt a szemantika-elméleti fejtegetések a fogalom és a jelentés viszonya köré vannak csoportosítva. Ha nem is különösebben újszerűen, de helyesen és pontosan mutatja be a szerző a nyelvi jel elemeit, s meggyőzően bizonyítja, hogy a szémaalkotás nem azonosítható a fogalomalkotással. Kár, hogy ő nem különbözteti meg következetesen a denotációt a deszignációtól.

KELEMEN JÓZSEF a szó- és a jelentésváltozatok kérdéseivel foglalkozik. Előadásából két gondolatot emelünk ki: egyrészt azt, hogy a szavak és szókapcsolatok szótári jelentését határozottan elkülöníti a beszédbeli felhasználás során jelentkező aktuális vagy használati jelentéstől (ellenkezőleg: KÁROLY SÁNDOR, Általános és magyar jelentéstan 24, 181), másrészt pedig azt, hogy elemzését — HADROVICSTÓL eltérően — kiterjeszti a mondatjelentéstan területére is, és felhívja a figyelmet a kijelentő mondatok kognitív, a felszólító-óhajtó mondatok volitív és a felkiáltó mondatok emotív jelentésére.

Amíg KELEMEN JÓZSEF a szó- és mondatjelentés kategóriáját lényegében a szinkronia síkján maradva értelmezi, addig BENKŐ LORÁND ugyanezt a kérdést diakrón aspektusból közelíti meg. Arra a problémára keres választ: mik a legfontosabb támpontok az etimológus számára a jelentésfejlődések jellegének, irányának, kronológiájának megállapításában. Első helyen az etimonnak, az őseredeti alapformának meghatározó szerepét említi, de emellett nagy jelentőséget tulajdonít a szó elterjedtségének, valamint a nyelvtörténeti adatoltságnak, illetőleg a felbukkanás időrendjének is. Természetesen figyelembe kell venni a jelentésváltozás szokásos irányait is, pl. azt, hogy a jelentésszűkülés gyakoribb és tipikusabb, mint a jelentéstágulás, vagy hogy a jelentésfejlődés általában a konkrét felől az absztrakt, a tényleges felől a metaforikus felé halad. Bizonyos

következtetéseket történelmi-művelődéstörténeti ismereteinkből és a nyelvi analógiákból is levonhatunk. BENKŐ LORÁNDnak az a véleménye, hogy ezeknek a kritériumoknak az alkalmazása sokkal célravezetőbb, mint a némelyeknél túlburjánzó elvont spekulációk.

BALÁZS JÁNOS a szójelentés elemi alkotórészeit, a szemákat vizsgálja és osztályozza. Mint ismeretes, a francia szemantikusok a szemákat általánosakra és specifikusakra (klasszémákra és szemantémákra) osztják fel. BALÁZS JÁNOS ezt a megkülönböztetést tovább finomítja, és a prágai fonológusok archifonémájának mintájára bevezeti az archiklasszéma (vezérklasszéma) és a hüpoklasszéma (alklasszéma), valamint az archiszemantéma és a hüposzemantéma terminusokat. Az előadás második felében a jelentéselemek paradigmatis („függőleges”) és szintagmatis („vízszintes”) elrendeződését tanulmányozza az egyes szófaji csoportokban. Ehhez a témakörhöz kapcsolódik S. MEGGYES KLÁRA gyermeknyelvi tárgyú dolgozata is, mivel bevezetése elméletileg is jelentős fejtegetéseket tartalmaz a jelentés dimenzióiról.

O. NAGY GÁBOR azokról a módszerekről és fogódzókról nyújt áttekintést, amelyek a több jelentésű szavak egyes jelentéseinek elhatárolásakor a nyelvész rendelkezésére állnak. Az idegen nyelvű ekvivalensekkel való egybevetés, a más-más módon való definiálhatóság és a szinonimák tanúságtétele mellett fő kritériumként az ún. kontextustípusra hivatkozik, vagyis a minden egyes jelentéshez hozzátartozó és neki megfelelő szöveg-típusra, tipikus szövegműveletre, amelyet elsődlegesen szemantikai, másodlagosan pedig grammatikai tényezők határoznak meg. A kontextustípus fogalma, amelyet az azóta tragikus körülmények között elhunyt kiváló lexikográfus német nyelvű jelentéstani művében részletesebben is kidolgozott (vö. Aбри einer funktionellen Semantik 34–7, 43–9), abban különbözik ELEKFI LÁSZLÓ predikátumfüggvényétől, H. MOLNÁR ILONA vonatstruktúrájától és TÖRÖK GÁBOR ige-függvényétől, hogy érvényességi köre a főnévre és a melléknévre is kiterjed.

Irodalomtörténész létére nem stilisztikai, hanem par excellence jelentéstani dolgozattal lépett a nyelvészhallgatóság elé TAMÁS ATTILA. Véleménye szerint a nyelvtudomány egyoldalúan fogja fel a szemantikai problémákat, mivel a jelentést kizárólag a denotáció, az ítélet, az információ és a kijelentés felől szemléli, s nem veszi figyelembe, hogy a nyelv legősből, legalapvetőbb funkciója nem az ismeretközlés, hanem a cselekvés befolyásolása, a felhívás, a felszólítás. Ennek az egyoldalúságnak a megszüntetése végett a jelentés egységes kategóriáján belül el kell különíteni, és egymás mellett mint egyenrangúakat kell tárgyalni a jelölő (denotatív) és a ható (konatív) jelentéskomponenseket.

Végül FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE a modális logikák kategóriarendszerének a természetes nyelvi struktúrákkal való megfeleltethetőségéről beszélt.

2.3. A magyar stilisztika két évtizedes útját (pontosabban: az 1954-es és az 1972-es nyelvészkongresszus közötti periódus) SZATHMÁRI ISTVÁN mérte fel. Ez a bevezető előadás azonban jóval több volt egyszerű tudománytörténeti áttekintésnél, mivel részletesen foglalkozott a diszciplínának helyével, helyzetével, tennivalóival is.

SZATHMÁRI ISTVÁN a stilisztikát a nyelv- és az irodalomtudomány között elhelyezkedő, mindkettővel szoros kapcsolatban és kölcsönhatásban álló tudományszáknak tekinti, vagyis olyan határtudománynak, mint a biokémia vagy a szociolingvisztika. (Az ilyen átmeneti diszciplínáknak nagy és egyre nagyobb jelentőségéről, fellendülésük, népszerűségük okairól most nem szólhatunk bővebben.)

Magyarországon a hetvenes évek elején a stilisztika a szinte robbanásszerű fejlődés állapotában volt. Ennek magyarázatát — paradox módon — éppen a korábbi elmaradottságban kereshetjük: a hazai tudományos életbe alig néhány év leforgása alatt, mondhatni egyszerre zúdult be az utolsó fél évszázad külföldi szakirodalmának minden elméleti és gyakorlati vívmánya (vö. 1.2. pont). Ez szükségképpen azzal a nemkívánatos következménnyel járt, hogy a kutatókat az „embarras de richesse” érzése töltötte el: nagy volt a szemléleti bizonytalanság, ellentmondásosság (nevezhetjük akár zűrzavarnak is). Ez azonban a tudományának akkori stádiumában éppenséggel szükségszerű volt (ne felejtjük el, hogy néhány évvel ezelőtt ugyanez volt a helyzet az általános nyelvészetben is!). Ha e körülményeket, a hazai stilisztikának forrongó, átalakulásban levő jellegét is figyelembe vesszük, lényegében meg lehetünk elégedve a magyarországi stilisztikai kutatásoknak azzal az összképével, amely SZATHMÁRI ISTVÁN ismertetéséből élénk táru: a kézikönyvek, tanulmánykötetek, a nagyobb részlettanulmányok, cikkek, az egy-egy költő, író státusát elemző munkák, a stilisztikával érintkező rokontudományok adalékai egyaránt a diszciplína nyelvész és nem nyelvész művelőinek szorgalmáról és hozzáértéséről tanúskodnak.

SZATHMÁRI ISTVÁN azonban — igen helyesen — nem éri be annak szemrevételezésével, ami mögöttünk van, hanem a „hogyan tovább?” kérdését is felveti. A „hagyományos” és a „modern” stilisztika vitájában szót emel a követendő út „abszolutizáló

kijelölése" ellen. Nekünk is az a véleményünk, hogy a stilisztika jelenlegi állapotában óvakodni kell mindenféle módszertani előítélettől, dogmatikus elzárkózástól és leszűkítéstől. Hadd „ficáncoljon”, hadd „forrja ki magát” a modern filológiának ez az ifjú és reményteljes gyermeke! Majd lehiggad, és fokozatosan kialakítja legjobb módszerét. A doktrinérkedő türelmetlenség (akár a „strukturisták”, akár a „hagyományosok” munkájával szemben) itt és most csak kárt okozna. Tehát „virágozzék minden virág”?! Igen, de törekedjünk az irányzatok szintézisére is (vö. 32), ügyelve persze arra, nehogy a kompromisszumkeresés elvtelen, zavaros eklekticismusba torkollik.

Ennek a szintézisnek az alapját az előadó a funkcionális stilisztikában látja. Alaposan jellemzi a stílus kutatásnak ezt az áramlatát, s körvonalazza aktuális feladatait. Kitér a stíluselmzés és a műelemzés (vagy irodalmi elemzés) műfajára is, elmondja, mit kell érteni rajtuk, és hogyan viszonyulnak egymáshoz. Újból kifejti azt a gyakran hangzottatott, fontos gondolatát, hogy nincsen kétféle (irodalmi, illetőleg nyelvészeti) stilisztika, legfeljebb egyféle stilisztikának hangsúlyban eltérő két változatáról beszélhetünk (ugyanígy: Népr. és Nytud. 14: 67–8; Formateremtő elvek a költői alkotásban 536–7). Az irodalmi és a nyelvi szempontú elemzés kölcsönösen egymásra vannak utalva: „Ha bármelyik „jelleg” érvényesítése hiányzik, az elemzés csonka, elhibázott” (37). A legalkalmasabb módszernek a funkcionális stilisztikára épülő komplex elemzést tekinthetjük.

Befejezésül SZATHMÁRI ISTVÁN a korszerű stílus kutatás előtt álló teendőkről beszélt. A feladatoknak nyolc nagyobb csoportját sorolta fel; mi ezek közül az első kettőt, a szerintünk leglényegesebbeket emeljük ki: a) a teljes funkcionális magyar stilisztika megteremtése; b) a funkcionális és komplex elemzés elméletének és gyakorlatának kidolgozása.

2.4. A szekciósülés stilisztikai tárgyú előadásai közül a rendelkezésünkre álló terjedeleme korlátozott volta miatt csak a statisztikai módszerekről és a képtelenségről szólókat fogjuk ismertetni, noha számos gondolatébresztő felszólalás hangzott el stíluselméleti kérdésekről, a stilisztika oktatásáról, a szókinés, a nyelvtan, a mondat, a mondatnál nagyobb nyelvi egységek, illetőleg a köznyelv és a folklór stilisztikájáról, s hallottunk egypár stílustörténeti és szemiotikai, valamint néhány (a kelletnél jóval kevesebb!) szövegelemző előadást is. Ezeknek szerzőitől s a mellőzött témák iránt érdeklődő olvasótól a recensens ezúton kér elnézést.

A szépirodalmi nyelv és stílus kutatói szórványosan régebben is felhasználták a statisztika által nyújtott eszközöket, a modern stilisztika azonban az egzakt-ságra való törekvés jegyében az eddiginél sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonít a különböző kvantitatív eljárásoknak (vö. HANKISS ELEMÉR, A népdaltól az abszurd drámáig 257 kk.). Ennek a tendenciának köszönhető, hogy a kongresszuson öten is foglalkoztak a stílusjelenségek matematikai statisztikai megközelítésének problémáival.

NAGY FERENC a statisztikai módszer gyakorlati alkalmazását költői nyelvi példákon mutatta be, s eközben arra a lényegbevágó elméleti kérdésre is megkísérelt választ adni: miként építhető be a mennyiség mint stilisztikai jegy a nyelvi leírásba? Egy konkrét eset kapcsán elvként szögezte le azt a követelményt, hogy a gyakorisági adatokat mindig a köznyelvi standardhoz kell viszonyítani, mert csak így tudhatjuk reálisan interpretálni őket. (Tehát a magyar gyakorisági szótár elkészítése a kvantitatív stilisztikai munkálatoknak is elsőrangú érdeke, sőt részben feltétele!)

PAPP FERENC az Értelmező Szótár statisztikai feldolgozásának a lexikális és nyelvtani stilisztika céljaira való hasznosíthatóságáról beszélt. Ezután fonémastatisztikai vizsgálataiból nyújtott ízelítőt. Többek között megtudtuk, hogy szóhossz tekintetében Juhász Ferenc költeményei majdnem elérik a szakszövegek átlagát; hogy a vokális: konzonáns arány nem tekinthető esztétikai értékkritériumnak, mivel első-sorban a szóhosszúságtól függ; hogy a magyarban az *e*, az *a*, a *t* és az *n* a leggyakoribb fonémák, vagyis ezeknek sűrű előfordulásából nem szabad messzemenő stilisztikai következtetéseket levonni. Befejezésül az előadó Ady költői nyelvének fonémastatisztikai adatait ismertette; mint érdekességet említjük meg, hogy az első Ady-kötet, az 1899-ben megjelent Versek statisztikailag teljesen eltér a többtől, mintha nem is ugyanaz a költő írta volna (azaz a mennyiségi felmérés pontosan egybevág a szakirodalomnak azzal az empirikus ítéletével, hogy ez még „nem az igazi Ady”).

JELENYITS ISTVÁN szintén hangstatisztikai megfigyelésekről számolt be. Ő azt tanulmányozta, hogy a versszövegben egymás után következő magánhangzók hány képzési mozzanatban különböznek egymástól. Ha ezt az értéket elosztjuk a szótag-számmal, megkapjuk az egy szótagváltásra eső magánhangzó-változatossági közép-értéket, melyek nyilvánvalóan nem független a műalkotás hangulatától és stílár-jellegétől. A szellemes és eredeti módszert a szerző Babits Mihálynak Messze... messze...

című versén próbálta ki, meggyőző eredménnyel. Kontrollként feldolgozott egy másik Babits-verset és egy prózai szöveget (egy mesterségesen verssorokra tagolt újságcikk-részletet) is.

SZENDE TAMÁS Tóth Árpád, Juhász Gyula és Szabó Lőrinc költeményei alapján végzett szövegtisztázati vizsgálatokat. Az adatokból a XX. századi magyar líra egy fejlődésvonulatának körvonalai rajzolódnak ki. E fejlődési tendenciát elsősorban az egyedibbé válás, a tömörítés és a dinamizmus jellemzi. A második Nyugat-nemzedékhez tartozó Szabó Lőrinc mutatói szignifikánsan eltérnek az első nemzedékbeli Tóth Árpádeitől és Juhász Gyuláéitól.

KISS ANTAL a mondattani elemeknek Tamási Áron elbeszéléseiben betöltött stilisztikai szerepét kívánta statisztikai úton felderíteni. Ennek érdekében 122 Tamási-novella első három-három mondatát vette bonckés alá tartalmi, szerkezeti, terjedelmi és sorrendi szempontból. Összefoglalásul azt állapította meg, hogy Tamási Áron csak ritkán használja ki a mondatok hosszúságkülönbségeiből adódó kontraszthatásokat, inkább az egyenletes, arányos mondatfelépítést kedveli. Szívesen folyamodik az „aprózás” eszközhöz, s ily módon ritmikus — olykor már szinte túlzottan ritmikus — mondatképleteket hoz létre.

A képalakítás jelentőségének méltatásakor még ma is gyakran hivatkozunk CSÜRY BALINTA, aki a metaforát az emberi beszédben megnyilatkozó alkotó erők egyik legnagyobbikának nevezte (NyF. 63: 48). Ez a tétel ugyanis — mutatis mutandis — a többi képfajtára is áll (a hasonlatra kevésbé, a szimbólumra hatványozottan). Az irodalmi művek képanyagának elemzése épp ezért nemcsak az adott műalkotáshoz visz közelebb, hanem értékes információkat szolgáltat az író egyéniségéről, lelki alkatáról, világszemléletéről is. Érthető tehát, hogy a képek vizsgálata mindig is az egyik legnépszerűbb, leginkább művelt területe volt a stilisztikának. Ezt a szegedi kongresszuson is tapasztalhattuk: nem kevesebb, mint nyolc előadó (15,09%!) választotta témájaként a költői képalakítást.

A legfontosabb szövegekről, a metaforáról három előadást hallottunk. Ezek közül SZ. SEBESTYÉN ANDRÁSÉ volt a legérdekesebb, amely a módszertani újdonsággal is szolgált, hogy köznyelvi metaforák tanulmányozásából következtetett költői metaforák szerkezetére. Ebből a metaforaelméleti dolgozathoz többek között azt a megszívlelendő észrevételt kell kiemelnünk, hogy a metaforákat nem lehet adekvát módon „lefordítani”. Azzal is egyetérthetünk, amit az előadó a szavak asszociációs udvaráról mondott; kár, hogy a bevezetett új fogalmat nem határozta el egyértelműen a szemantikai mezőből, így ezeknek viszonyát nem mindig láttuk tisztán. Ami a metafora keletkezését illeti, SZ. SEBESTYÉN ANDRÁS koncepciója lényegében helyes, de inkább csak terminológiailag új: „az általános és az egyszeri megállapítás között feszülő asszociációs híd”, „a két szó asszociációs udvarának bizonyos mértékű átfedése” stb. voltaképpen nem más, mint a hagyományos stilisztika (sőt retorika!) *tertium comparationis*-ának „felfrissítése”. — BÜKY LÁSZLÓ Füst Milán költői nyelvéről beszélt, különös tekintettel metaforáira. Az előadásból azt a meglepő adatot jegyeztük meg, hogy Füst metaforáinak 96,05%-a teljes, s csak 3,95%-a egyszerű. BÜKY LÁSZLÓ szerint ez a tény Füst Milán stílusának magasabbrendűségéről tanúskodik, hiszen — mint írja — „köztudott, hogy a teljes alakú metaforáknak nagyobb a stílusi értéke” (105). Nos, ennek az állításnak éppen az ellenkezője „köztudott” (vö.: MStilV. 94—5; KM-Stil. 111; K. SZOBOSZLAY: NytudÉrt. 77: 21). Vitatható BÜKYnek az az eljárása is, hogy a *szellemek utcája* szókapcsolatot egy absztrakt és egy konkrét létező metaforikus azonosításaként elemzi. Ezzel szemben két plauzibilis ellenérv hozható fel: a) a *szellem* „test nélküli lény” szemantikailag nem absztraktum; b) a *szellemek utcája* kifejezés egyáltalán nem metafora! — ZEMAN LÁSZLÓ a természettudományi szakszókincs elemeinek stílusi funkcióit veszi szemügyre Déry Tibornak A befejezetlen mondat című regényében, amely a tradicionális líraiságot a kémiai, biológiai, orvosi, műszaki stb. terminus technicusok rétegével ellenpontoszza. A műszavaknak ez a szerepe különösen a képanyagban, a metaforák és hasonlatok kvázi-szintjén érhető tetten. A természettudományos metaforika segítségével Déry egyrészt pontosabb analízisre, másrészt az ábrázolt személyek és folyamatok elidegenítésére, elvonatkoztatására törekszik.

Két előadás merítette tárgyát a szimbólum és a szimbolizmus kérdésköréből. WACHA IMRE az elvontan konkrétan kifejező konvencionális szimbólumok (emlékművek) fogalma kapcsán Petőfi jelkép- és motívumrendszereiről nyújtott alapos áttekintést, nem feledkezve meg az egyes kép és a versegész, a versstruktúra összefüggéseiről sem. A *csillag* motívum példáján mutatta be, hogyan idézi fel, hívja elő egy-egy konvencionális jelkép megjelenése a motívumcsoport többi tagját (*nap, hold, ég, felhő, vihar* stb.). — KELEMEN PÉTER Kosztolányinak egy „önkibontó” szimbólumát, illetőleg az e köré a

jelkép köré felépített verset (A hosszú, hosszú, hosszú éjszakán) elemezte. Interpretációja az időkeret (a bergsoni értelemben vett „durée”) és a motívumstruktúra összevető vizsgálatán alapul, figyelembe véve a tér- és időbeli szerkezet ellentmondásos egységét, valamint a költeményen végigvonuló vonzás–taszítás kontrasztot. A mű esztétikai hatékonyságát főként azzal magyarázza, hogy a potenciális motívumkapcsolatok igen nagy mértékben (68%!) realizálódnak benne, s emiatt a vers sajátos szimbólumvilágában a dologi tárgyakkal meg nem feleltethető „szabad képi tárgyak” valamint „irracionalis többletre” tesznek szert.

A költői képek harmadik nagy csoportjával, a hasonlatokkal a kongresszuson három felszólalás foglalkozott. VÍGH ÁRPÁD a hasonlat rendszerének formális elemzéséről beszélt: bevezetőjében röviden vázolta, milyen módszerekkel elemezték addig a hasonlatokat, miért nem kielégítő a tematikus felosztás és csoportosítás, s miben ad többet az eddigiéknél az általa kidolgozott strukturális elemzés. GÉRARD GENETTE nyomán ismertette a hasonlító szerkezet fogalmát, meghatározását és részeit, köztük az ún. formai motívumot mint konstans elemet, invariánst (ez utóbbi gyakorlatilag azonos a hasonlítás alapjával, a tertium comparationisszal). Kutatásainak elsődleges céljaként a hasonlatformák rendszerezését, pontosabban: az elméletileg lehetséges formai típusok, sémák teljes leltárának összeállítását jelölte meg (körülbelül hatezer típusról van szó). Vizsgálódásait a jövőben ki akarja terjeszteni a hasonlatok szemantikai és funkcionális aspektusára is. Kíváncsian várjuk ennek az újabb feldolgozásnak az eredményeit. Ahhoz azonban, hogy ezek a magvas gondolatok jobban elterjedjenek, okvetlenül szükségesnek tartjuk a szerző jelenlegi terminológiai apparátusának módosítását, a hazai gyakorlathoz való közelítést, mivel az idegenszerű szóhasználat nemcsak a megértést nehezíti meg, hanem könnyen félreértéseket is okozhat (pl. a hasonlat elemeinek bővítőmennyekkel való kiegészülését dimenzióknak nevezi, s a szintagmát is a szokásostól eltérő értelemben használja). Ezen kívül van még egy tárgyi ellenvetésünk is: a 657. lapon idézett két költői kép („A rákok, sétáló kavicsok”; „Isten hozzátok, gondolatjaim, ti | Befalazott rabok”) nem hasonlat, hanem teljes metafora. — IMRE LÁSZLÓ a hasonlatoknak gondolati, kompozíciós, jelképi, magyarázó, hangulati, díszítő, helyzetfő, jellemábrázoló és szubjektív-lírai funkcióit tanulmányozta Kemény Zsigmondnak A rajongók című regényében. A bemutatott hasonlatok hol a szereplő, hol pedig az író nézőpontját tükrözik; némelyiknek kompozicionális (előrejelző stb.) vagy koncepcionális (a regény, ill. Kemény Zsigmond világszemléletére, történetfilozófiájára rávilágító) funkciója van. — Végül e sorok írója Krúdy Gyula hasonlatainak logikai-szemantikai struktúráiról tartott előadást.

3.1. Befejezésül néhány szó magáról a kötetről. A kiadvány a kongresszus anyagát két részre tagolva közli: a szerkesztők előszava (3) után előbb az együttes ülésen (5–42), majd a szekcióüléseken elhangzott előadások (43–685) olvashatók. Emiatt SZATHMÁRI ISTVÁN zárószava a kötet elejére, a 40–2. lapra került, ami nem a legszerecsesebb megoldás.

A szekcióülések előadásai a szerzők nevének betűrendjében következnek egymás után. Ez a mechanikus rendezés minden bizonnyal elejét veszi a protokollvitáknak, az esetleges sértődéseknek, arra azonban nem alkalmas, hogy a rendkívül nagy terjedelmű kongresszusi anyagot az olvasó számára áttekinthetőbbé tegye. Érdemes lett volna fontolóra venni másfajta, nem mechanikus csoportosítási lehetőségeket is, pl. a tudománysszakok vagy a tárgykörök szerinti beosztást (az előbbire l.: A magyar nyelv története és rendszere; Actes du Xe Congrès International des Linguistes; A novellaelemzés új módszerei; az utóbbira: Style in Language. Ed. by THOMAS A. SEBEOK; Langue et littérature. Actes du VIIIe Congrès de la Fédération Internationale des Langues et Littératures Modernes), esetleg követve az eredeti szekcióülések napirendjét (vö.: Poetics — Поэтика — Поэтика. Warszawa—Gravenhage, 1961.; Formateremtő elvek a költői alkotásban). Így jobban kiugrott volna, mely területeken intenzívebb, eredményesebb a kutatás, illetőleg hol van visszaesés, lemaradás, pangás.

3.2. A konferencia nemzetközi jellegének megfelelően volt egypár idegen nyelvű előadás is, ha nem is sok: százhuszból hét (három németül, kettő oroszul, egy-egy angolul és franciául; itt jegyezzük meg, hogy P. M. LIZANEC, K. E. MAJTYINSZKAJA, ALO RAUN és PAOLO SANTARCANGELI magyarul szóltak fel!). Mivel azonban az anyagnak túlnyomó többsége (94,16%-a) magyar nyelvű, elképzelhető lett volna, hogy az egyöntetűség kedvéért ezek is magyar nyelven jelenjenek meg (ahogyan ez TH. A. SEBEOK professzor esetében meg is történt). Az ilyenfajta nyelvi egységesítés újabban kezd divatba jönni (vö. SEYMOUR CHATMAN [szerk.]: Literary Style: A Symposium. London—New York, 1971.; ebben minden eredetileg francia stb. nyelvű előadás le van fordítva angolra).

3.3. Az eddigiekben arról számoltunk be, ami a kötetben benne van; most ejtsünk

néhány szót arról is, ami hiányzik belőle. Nagy örömünkre szolgált volna egy részletes tárgy- és névmutató (szómutatóról nem is beszélve!), ennek hiányát azonban nem lenne méltányos felrónunk a szerkesztőknek és a kiadónak, mert ez még jobban megnövelte volna az amúgy is nagy terjedelmet és átfutási időt. Nyilván ugyanebből a megfontolásból kellett lemondaniuk a kötet összeállítóinak az előadásokat követő viták közzétételéről (erre l.: *Style in Language*; *Actes du Xe Congrès...*; *Formateremtő elvek...*), sőt még a rövidre fogott vita-összefoglalókról is (vö.: *Langue et littérature*; SEYMOUR CHATMAN i. m.). Ez már jóval érzékenyebb veszteség, de ha sajnáljuk is, megértjük.

3.4. Ismertetésünk végére hagytuk a formai és nyomdatechnikai észrevételeket, nem mintha ezeket a többenél kevésbé fontosnak tartanánk, hanem inkább azért, mivel ezek a megjegyzések már nemcsak a három szerkesztőt, hanem a nyomdát, sőt a korrektúrát végző szerzőket is illetik.

A szakirodalmi szerzői neveknek kapitálchen szedéssel való kiemelése teljesen következtelen, rendszertelen. Ennél bizony az is jobb lett volna, ha a kiadvány egyáltalán nem él a kiemelésnek ezzel az eszközzel.

Elég sok baj van a kurziválással is. Gyakran találkozunk vele olyan helyen, ahol semmi keresnivalója sincs, pl. jelentésmegadásban (399/16–7), értelmi kiemelésben (386–8 passim), az elemzett költő nevében (468/9) stb. Természetesen arra is van példa, hogy a szükséges kurziválást valamilyen okból elmulasztják, ill. másfajta, oda nem illő kiemelés-móddal helyettesítik. Láttunk álló betűkből szedett (595/26, 616/27–8), sőt ritkítással kiemelt nyelvi adatokat is (279 jegyzet, 313; ez utóbbi ráadásul címben!).

Ide kívánczik még egy – más természetű – formai apróság: miért kellett a szerkesztők nevét nemcsak a külső és a belső címlapon, hanem a belső címlap verzóján is feltüntetni? Elég lett volna egyszer is.

Feltűnően sok a sajtóhiba. Különösen a nevekkal álltak hadilábon a szerzők (vagy inkább a gépirónók és/vagy a nyomdászok?). Emiatt helytelenül, durva betűhibával van leírva a kongresszusi kötetben DARMESTETER (287/24), HERMANN PAUL (338/8), CASSIRER (522/3), SEBEOK (574/6), TELEGI ZSIGMOND (630/11), ZOLNAI BÉLA (647/4) és ROMAN JAKOBSON (657/11!) neve. A sajtóhibák között néhány értelemzavaró is akad, pl. 31/19: kifejezésnormák (= kifejezésformák); 365/17: korreferens (= koreferens); 392/13–4: stilisztikai (= statisztikai); 616/19: némaalkotás (= számaalkotás). Becsúszott két pontatlan hivatkozás is: NyK. LXXXIII (32/29; helyesen: LXXIII); Néprajz és Nyelvtudomány IV, 103 (190/16–7; helyesen: XIV, 104). Egyéb hibák: 230: a lap aljáról valószínűleg lemaradt az ábra; 278/27: a kiemelt vesszor utolsó szótagjáról (*IN*) hiányzik a nyomatékmaximum jele; 408: hibás az ábra, a legalsó sorban római XI helyett mindenütt IX értendő; 468–72: tördelési hanyagság folytán Bella István versének harmadik mondata tévesen előre került, az első mondat (469) elé, elszakadva ábrájától (471).

Végül szeretném felhívni a figyelmet egypár apró elírásra, tárgyi tévedésre is: 28/7: a KMStil. nem 1969-ben, hanem 1968-ban; 31/23: a JAKOBSON-tanulmánykötet második kiadása nem 1971-ben, hanem 1972-ben; 615/8: ADAM SCHAFF szemantikájának magyar fordítása nem 1957-ben, hanem 1967-ben jelent meg (az utóbbi lehet sajtóhiba is); 191/28–9: SPITZERnek egy stílus tanulmánya magyar nyelven is napvilágot látott (*Helikon* 16: 319–38); 197/4–5: a novellaelemző kötet címe helyesen: A novellaelemzés új módszerei (és nem útjai); 315/16: a József Attila-idézet pontatlan; az eredetiben: „hörpintek valódi világot” (igaz, hogy ebben a formában már nem alkalmas a *való* igenév funkciójának szemléltetésére); 684/43: a (nem létező) *becsületlenség* szó helyett jobb lett volna: *becstelenség* vagy *őszintétlenség*.

3.5. A fenti kisebb hibák, hiányosságok ellenére a Jelentéstan és stilisztika rendkívül hasznos, mondhatni hézagpótló kiadvány. Köszönet érte a három szerkesztőnek: IMRE SAMUNAK, SZATHMÁRI ISTVÁNNAK és SZÜTS LÁSZLÓNAK, akik hatalmas munkát végeztek a kongresszusi anyag sajtó alá rendezésével. Meg vagyunk győződve arról, hogy ez az impozáns kötet nélkülözhetetlen segédeszköz, sőt munkatársa lesz mindazoknak a kutatóknak, akik e két tudományág hazai fellendítését tűzik ki célul maguk elé.

KEMÉNY GÁBOR

Keresztes László: Unkarin kieli

Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 1974. 180 l.

A Finnországban működő magyar nyelvi lektorok eredményes oktató munkáját olyan kitűnő nyelvkönyvek fémjelzik, mint NYÍRKOS ISTVÁN Nykyunkarin oppikirja (Tietolipas 71. Helsinki, 1972) és CSÜCS SÁNDOR Unkarin alkeet (Turun Yliopiston Suomalais-Ugrilainen Kielentutkimuksen Laitoksen toimitus [= TYSUgrLait.] 3. Turku, 1973) c. műve. E két könyv „gyakorló” nyelvtanár vagy lektor recenziójára vár, és ismertetést érdemel mindkét fenti sorozat magyar vonatkozású anyaga is, például a következő kiadványok: NYÍRKOS ISTVÁN: Unkarin lukemisto (Tietolipas 40. Helsinki, 1965), JAKAB LÁSZLÓ: Unkarin murteet (TYSUgrLait. 2. Turku, 1970) és CSÜCS SÁNDOR Unkarin fonetiikan harjoituksia (TYSUgrLait. 4. Turku, 1974).

Az említett munkák természetesen nem helyettesíthettek egy évtizedek óta hiányzó módszeres, modern magyar nyelvtant, hiszen SZINNYEI JÓZSEF Unkarin kielioppi című, önmagában véve jó nyelvtana (Helsinki, 1912, 1950^a) érthető módon nem elégítheti már ki a mai igényeket. KERESZTES LÁSZLÓ a helsinki egyetem magyar lektoraként (1969 és 1975 között) szerzett pedagógiai tapasztalatait a legújabb magyar nyelvtani szakirodalom alkotó felhasználásával párosítva e hiány pótlására vállalkozott.

Az Unkarin kieli [A magyar nyelv] hang-, alak-, szóalkotás- és mondatnagra oszlik. A négy fő fejezetet a fontosabb ige- és névszóragozási típusok jegyzéke, forrásjegyzék és tárgymutató követi.

A hangtan (Áanneoppi 13–34) a magyar magán- és mássalhangzók hangértékét és oppozícióit, a magánhangzó-harmóniát és a mássalhangzó-váltakozásokat mutatja be, majd – többek között – a helyesírás alapkérdéseivel, a szótagolással és a hangsúllyal, sőt a hanglejtéssel is e fejezetben foglalkozik. A tömör, világos fejezethez néhány megjegyzést fűzünk. – A 14. lapon írottak ellenére éppen az előző oldalon példaszóként szerepelt *no* indulatszóban és többszörös változataiban, illetőleg a *höhöhö* indulatszóban közsímmertem rövid *-o/ö* áll a szó végén. – Nem pontos az a megállapítás (17), hogy a magyar vegyes hangrendű szavakhoz általában úgy illeszkednek a toldalékok, mint a finnben. A finnben illeszkedés szempontjából ugyanis mély hangrendűnek számítanak a vegyes hangrendű szavak (PAPP ISTVÁN: Finn nyelvtan. Budapest, 1958^a, 26), míg a magyarban bonyolultabb a helyzet (vö. MMNyR 1: 97–98). A finn egyébként is jobban kedveli a mély hangrendű toldalékokat a magyarnál, például *Tampereella* ~ *Tampereen*, *Budapestissa* ~ *Budapestissä* ~ *Budapesten*. – A *fiu* [fijú] (19, 30, 63) és a *balra* [barra] (28) zárójelben javasolt kiejtése magyarízűt érdemelne volna. A *fiu*-féle szavakban a két vokális között jelentkező szervesetlen *j*-szerű elem a finn *j* hangnál jóval gyengébb fokú, sőt köznyelvi kiejtésünk nem is alkalmazza mindenütt (vö. MMNyR 1: 95, 109). Az egységnyi magyar *r*-rel szemben a finn *r* 2–4 nyelvrezdülettel képzett (21, ill. PAPP: FNYt. 15), a magyar *-rr-* ejtése sem lehet hosszabb – inkább rövidebb – a finn rövid *r*-énél. – A finn *vitja* 'lánc' *-tj-* mássalhangzó-kapcsolata valóban csak „bizonyos mértékig emlékeztet” (19) a magyar *ty* hangra, hiszen a finn *t+j* két másik – elválasztáskor külön szótagba kerülő – mássalhangzó-fonémát jelöl (vö. a magyar *c* hang bemutatásakor a finn *mettä* 'erdő' szóközépi mássalhangzójának helyes magyarizációját: 21). – Az *orakor* [órakkor], illetőleg a *vegyesen* [vegyessen] hosszú mássalhangzóval való ejtése (29) nyelvjárási (vö. pl. HSz. 1972.¹⁰ 24), az *egy* [eggy] viszont csak hosszú *gy*-vel ejtendő. – A finnben ismeretlen hangok (*a*, *ty~gy*, *c~dz*, *cs~dcs*) képzését kitűnő ábrák szemléltetik (13–14, 19–20). Jól megválasztott példaszor bizonyítja a magyar szavak kiejtése és helyesírása közötti eltérést (30): a *gy* fonémát hét-, a *j* fonémát hatféle mássalhangzóval, illetve mássalhangzó-kapcsolattal jelöljük az írásban. (Mivel – a fentiek szerint – a *fiu* ejtése nem egészen [fijú], a hanghiányt nem célszerű a *j* fonéma egyik realizációjaként említeni.)

Az alaktan (Muotooppi 35–87) az igék, igenevek és a névszók tö- és ragozásainak kérdéseit, továbbá a névmások, a határozószók és a névutók ragozását foglalja magában. A fenti felosztásban feltűnő, hogy a szerző a névmásokat nem sorolja a névszók közé. Ez az álláspont a magyar nyelvtani szakirodalomban (vö. BENCÉDY–FABIÁN–RÁCZ–VELCSOVNÉ: A mai magyar nyelv. 1. Budapest, 1965. 38; MMNyR 1:237 stb.) kissé szokatlan, de nem kivétel nélküli (vö. pl. GÁLFFY MÓZES: Nyelvi forma – nyelvi érték. Bukarest, 1972. 49), salaktani okokból elfogadható. KERESZTES ugyanakkor szakirodalmunk példájára kezdi az igékkel a szófajok tárgyalását. Elődje, SZINNYEI viszont a névszó-ige sorrenddel a finn nyelvtani hagyományt követte (vö. SETÄLÄ: Suomen kielioppi. Helsinki, 1948¹⁴; HAKULINEN: SKRK; PENTTILÄ: Suomen kielioppi. Porvoo–Helsinki, 1957; Nykysuomen käsikirja. Helsinki, 1971), talán nem véletlenül. Gyakorlati szempontból

ugyanis védhető SZINNYEI eljárása: az igékkel kapcsolatos ragozási stb. nehézségek (mindenki jól ismeri őket, aki finneket magyarra tanított) a névszók problematikájának ismertetében feltehetően könnyebben leküzdhetők. — Bár KERESZTES morfológiája rendszerszerű és részleteiben megbízható, egyes magyar alaktani kérdések magyarázata — az állandó változásban lévő nyelvi jelenségek megközelítése — számos esetben vitára adhat okot a szakemberek körében. Alábbi alaktani vonatkozású észrevételeink viszonylag nagy száma ezzel magyarázható. — Az ikes igék egyes szám első személyű alakjáról KERESZTES megállapítja, hogy itt a személyrag „lassan *k*-vá általánosul, és az *-m* helyén sok párhuzamos alak található” (43), vö. pl. a következő igék alaki kettősségét: *utazom~k* (35), *alszom~k* (39), *emlékszem~k* (40), *eszem~k* (41; 1. még 163–170 is). Véleményem szerint viszont leíró nyelvtanaink joggal marasztalják el a gondosabb nyelvhasználatban a köznyelv által is többnyire került — a 168. lapon egymás mellett álló — *eszek, iszok, alszok* típusú alakokat (vö. MMNyR 1:502; ÉKSz. XIV), sőt RÁCZ—TAKÁCS népszerűsítő nyelvtana egyenesen kijelenti: „Helytelen, hibás alakok ezek: *eszek, alszok* stb.” (Kis magyar nyelvtan. Budapest, 1974⁴. 107). Kétségtelen, hogy a legutóbbi időkben megváltozott az ikes ragozással kapcsolatos nyelvszokás, és az egységesülés, illetőleg a liberalizálódás felé hajló nyelvi ízlésünket több-kevesebb joggal követheti egy modern magyar nyelvtan (az ikes ragozás nyelvhelyességi kérdéseiről legutóbb: LŐRINCZE: ALH 24 [1974]:384–386). Egy külföldiek számára készülő nyelvkönyv szerzőjét mégis óvatosságra kell hogy intse: a külföldit inkább arról „ismerjük fel”, hogy irodalmias magyarsággal beszél, s ne a tankönyvből tanult, de ma még félig-meddig nyelvhelyességi hibaként kezelendő igealak tűnjön fel nyelvigényes magyar hallgatójának. — A 3. személyű ikes és ictelen személyragok közötti ingadozás példája a könyvben: *heverész* (92), illetve *levelezik* (96) a mai köznyelvi *heverészik* és *levelez* (az ÉKSz-ben már *levelezik* is!) helyett. — A feltételes mód jelen idő tárgyas ragozású többes szám első személyű *-nök/-nők* alakját a szerző nyelvjárásiának érzi (51), én a köznap beszédben meglehetősen modernnek, mesterkéltnek, a tudományos stílusban pedig választékos, régies-irodalmias mellékváltozatnak (vö. MMNyR 1:44; RÁCZ—TAKÁCS: KMNyt. 108). BÁRCZI GÉZA talán túl szigorúan ítelt, amikor a *látnök, vennök*-féle alakoknak az alanyi ragozás megfelelő *látánk, vennék* formáival való helyettesítését hibának minősítette (Nyelvművelőnk. Budapest, 1974. 79). A kétféle alak következetes megkülönböztetését ma már aligha lehet megkövetelni: a kissé avult tárgyas alakhoz napjainkban jöszerevével csak a filológia szaknyelve ragaszkodik (MMNyR 1:27, 510). — A névszói esetalakokat KERESZTES rendhagyó módon négy csoportba (általános, helyjelölő, egyéb és ritkán használt esetek) sorolja (73), ezzel inkább a finn nyelvtanok felosztását követi (vö. pl. PAPP: FNyt. 65). — A határozószók locativusi *-t/-tt* ragjára a *tájt, egyenest* stb. mellé nem a legszerencsésebb a *Marosvásárhelyt, Győrött* alakulatokat sorolni (84; vö. helyesen: 140). E határozóragos városnevek alaki felépítése ugyan hasonlít az *örömet, most* határozószókéra (vö. TESz. *most* alatt), mégis közismerten ragos főnévnek tekintjük őket, mert a magyar nyelvtani hagyomány tulajdonnévi jellegű határozószókat nem tart nyilván (MMNyR 1:573). — A ragos határozószók csoportosítása (84–86) nem tűnik egységesnek: a felsorolt példák nagy része leíró szempontból tőszó. Ilyen szempontú egységes felosztás voltaképpen nem is lehetséges, mert a határozószók nyelvérzékünk számára tőszavak (*ott, hogy*) és — újabb határozóragok felvételével — származékszavak (*kívülről, valószínűleg*) is lehetnek. — Számos alaktani példa igazolja, hogy a szerző a tudományos mellett a gyakorlati szempontra is tekintettel van: például felhívja a figyelmet arra, hogy a feltételes módbeli igető megegyezik a főnévi igenév tövével (50), a birtokos személyragozás 1., 2. és többes szám 2. személyének vokálisa azonos a többes szám jele (70) és a tárgyrag (74) előtt álló magánhangzóval. — Kitérő az ige, főnév, melléknév és a melléknévi igenév alapalakjainak összegezése (56–57, 75–76, 79); az itt felsorolt igei és névszói alakokat hiánytalanul tartalmazza a könyv végén található világos, szemléletes táblázatok (ige- és névszóragozási típusok: 163–170, ill. 171–175). E két táblázatból csak az nem derül ki, hogy minek alapján (vö. nyilván NS.) készültek, és mi van bennük vastagon szedve. (A könyv bevezetésében vagy az első előfordulásnál — s nem a rövidítésjegyzékben, kissé elrejtve (12) — kellett volna utalni a példaszavak melletti — egyébként nagyon hasznos — indexszámok funkciójára.) A táblázatokban néhány hiba is van. Az *elnököl* igének tárgyas felszólító módú alakja (*elnököld; 167*) nem használatos, viszont a *szándékszik~szándékozik* igének (170) van *szándékozd* imperativusi alakja. A névszói ragozási típusok közül a *tetű:tetűt* (172) mellől hiányzik a legalább olyan gyakori *tetvel* alak, az *őz* nyelvjárási *őzt* tárgyesete (174) helyett az *őzet* a köznyelvi. Itt jegyzem meg: a hagyományos *passz:passzot* (74) helyében ma már a talán analogikus *passzt* formát érzem gyakoribbnak. A *lassú* középfoka a *lassabb* (172) mellett *lassúbb* is lehet. Sok gondot okoznak a 3. személyű birtokos személyraggal ellá-

tott névszóalakok, elsősorban nyelvérvékünk bizonytalankodása miatt. Mindenesetre célszerűnek látnék néhány változtatást: *férfi:férfija* helyett *férfia* (vagy *férfiája!*) az elfogadható, a művelt nyelvhasználat a *vő:veje vője* variánsát nem fogadja el (171), a *lé:leve* népies *léje* – és *lét* 'levet' – alakváltozata elhagyható (172), a *bunker:bunkere* (173) helyett jobb a *bunkerje* (vö. általában az ÉrtSz. állásfoglalását). Az egyes szám 3. személyű birtokos személyrag alakváltozatának eldöntését megkönnyíteni szándékozó szabályszerűségek felsorolása is (70–71) – objektív nehézségek miatt – egy kissé felemásra sikerült. A *-v-re* végződő főnevek birtokos személyragja nemcsak a *sáv* főnévben és a vegyes hangrendű idegen szavakban nem (mindig) a „szabályos” *-a/-e*, hanem pl. a *táv:távja*, *sav:sava~savja*, ill. az *alkóv:alkóvja*, *primitív:primitívje*, *detektív:detektívje~detektívje* szavakban is. A *-h* végű főnevek *-a/-e* helyett néha *-ja/-je* ragvariánsot kapnak: *sah:sahja*, *padisah:padisahja*, *oláh:oláhja*, *pléh:pléhe~pléhje* (vö. VégSz. és ÉrtSz.). – Végül két apró, inkább technikai jellegű észrevétel. A változatoknak mindig a gyakoribb, illetve a javasolt formáját írnám előre, így: *szavak~szók*, *ikret~ikert*, *danol~danol* (fordított sorrendben: 64, 67, 92; a fenti elképzelés később [vö. 71] a szerzőben is tudatosul). – Az alakítani (és itt-ott a hang- és szóképzéstan) példaanyagban jó néhány ritka, régies, furcsán hangzó, ill. szinte nyelvújításnak ható – tehát főlőleges – szó is van: *rivalg* 'rivall', *fold* 'foldoz' (46), *lég* 'levegő' (66), *sodor* 'sodrás' (67), *hamv* 'por, hamu', *szád* 'nyílás' (68), továbbá *ifjút* (17), *dördüt* (93) stb.

A szóalkotás (Sanaston kartuttaminen 88–107) c. fejezet előbb a szóösszetételeket tárgyalja, majd ezt a legfontosabb ige- és névszóképzőinket tartalmazó képzőtan követi. A tömör, igényes összegezéshez kapcsolódó egyik megjegyzésünk a szerző nyelvtani rendszerének szerkezetét érinti. A nyelvtanok három hagyományos összetevőjével szemben egy negyedik, a szóalkotástan felvétele – illetőleg az alaktanból való kiemelése – indokolás nélkül semmiképpen sem meggyőző. – Figyelmet érdemel, hogy a képzett szavak (különösen az igék) gyakran igekötősek, így pl. *ébreszt(et)* (93, ill. 94) helyett *felébreszt(et)*, *javít* (97) helyett *meg/kijavít* stb. a gyakoribb, a példának is talán alkalmasabb alak (mégis: *megszáll:szálló*; 102).

A mondattan (Lauseoppi 108–162) főbb szerkezeti egységei: az állítmányi szerkezet (az igekötők, az állítás-tagadás), az alany (az alany és az állítmány egyeztetése), a tárgy, a határozós és a jelzős szerkezet, továbbá a tulajdonviszonyok kifejezése, a névelők, az összetett mondatok (a kötőszók), a mondathelyettesítő szerkezetek, végül a szörend. Az alcímek puszta felsorolása, az igekötők, a névelők és a kötőszók mondatnyi tárgyalása a szerző modern szemléletmódjának bizonyítéka. KERESZTES a magyar mondattan sok fontos és vitás kérdését alig néhány ívre sűrítve, mintaszerűen ismerteti. Egyaránt kitűnőnek tartom például a *van-os* mondatokkal (113–114), az esetragok (127–143), a határozott és a határozatlan névelő (151–152), valamint a főmondati utalószók és a mellékmondati kötőszók használatával (154–155) foglalkozó részeket. Hasonlóképpen világosan felépített a minden magyarul tanulónak oly nehéz és jelentős kérdést tárgyaló fejezet: mikor használunk tárgyas igeragozást (125–126)? Jó lett volna ennek mintájára az alanyi ragozás szabályait (126) is szemléletesen, pontokba szedve megadni (vö. pl. MMNyR 2:160–161). – A könyvben egy helyütt (43) szereplő „sisäinen objekti” ('belső tárgy') a mondatnyelvben megmagyarázatlan maradt. – A keresztnév névelős használata (vö. 148, 149) családi-bizalmas vagy népies hangulatú. Mivel éppen a kevésbé választékos társalgási nyelvben a leggyakoribb (MMNyR 1:271–272), s alkalmazása egyébként is vitatott (vö. GRÉTSY: MNy. 54:360–364, ill. PAIS: uo. 364–365 és NAGY J. BÉLA: MNy. 55:263–270), nem feltétlenül indokolt egy külföldieknek készült nyelvkönyvben példamondatban való szerepeltetése. – A szerző leszögezi: felkiáltásokban a jelző kiemelésére határozatlan névelő használatos; pl. *Az aztán egy remek film* (152). Ez a mondat nyelvhelyességi szempontból hibás, a mondat szerkezet idegenszerű. Helyesen: *Az aztán remek egy film*. Az *egy* helye ugyanis a nyomatékos jelző és a jelzett szó között van (MMNyR 1:280, 276). – A gyakorlati okokból készült Mondathelyettesítő igeves (főnévi és melléknévi ige-névi) szerkezetek (156–158) c. alfejezet finn központúnak tűnik, ezért egy kicsit kilóg az egységes magyar nyelvi rendszerből. Az itt megadott finn példamondatok magyar jelentései – a kontrasztivitás érdekes példái! – alanyi, tárgyi, határozói, jelzői szerkezeteknek, illetőleg mondatrészkifejtő mellékmondatoknak felelnek meg, ezért inkább csak függelékben volna helyük.

A nyelvtan olvasása közben számos lapszéli jegyzetet tettem, olyanokat, amelyeknek felsorolása inkább lektori jelentésben volna helyénvaló. Néhányat közülük mégis megemlítek, egy esetleges – és remélhető! – második kiadásban e kis pontatlanságok könnyen korrigálhatók. A tudományos, elsősorban a matematikai nyelvben használatos *nolladik* sorszámnevet (vö. EKSz.) például legalábbis zárójelbe tenném a számnevek

élén (80). — A *nöttön-nő, telis-teli* típusú szavakkal szemben (88) inkább a 3. pontban szereplő *limlom, diribdarab, dímbes-dombos* tetszik számomra egy kissé onomatopoeitikus jellegűnek, ha ezekben az ikerszókban egyáltalán van valami jelentéstöbblet saját alapszavukhoz képest (de vö. BENCÉDY—FABIÁN—RÁCZ—VELCSOVNÉ: MMNy. 1:158). — A *falon* és a *fallal* közös finn 'seinállá' jelentése (73) mellett segítséget jelentene például egy zárójelbe tett 'on/mit der Wand' vagy 'on/with the wall' kiegészítés. — A könyvben a sajtóhibák száma viszonylag csekély.

Az Unkarin kieli nem fordítás, KERESZTES LÁSZLÓ finnül írta munkáját. A szerző párját ritkító finn tudását e műben nagyszerűen kamatoztatta; kitűnő nyelvismeretre vall például a különféle névmások pontos finn értelmezése (82–84). A képzésben és a mondattanban a képzett szavak, illetve a példamondatok, az igevonzatok stb. finn jelentése olyan árnyalt, hogy hasznosnak látszanék az anyag kicédulázása a készülő magyar—finn szótár számára. A két nyelv közel azonos fokú ismerete különösen a mondattanban jut nagy szerephez. Élmény például a *Nem kell/szabad/sikerült/érdemes/lehet megcsinálni* példamondatok (121) tökéletes finn fordítása. KERESZTES jól ismeri a finn nyelvtani szakirodalmat is, így nem jelent számára nehézséget például a magyar nyelvtani terminusok finnesítése: a *liioritteluaste* 'tűzófok' (77) szerencsés kifejezés, jóval találhatóbb, mint SZENNYEI körülírása (UnkKo. 32). A szerző rendszeresen egybeveti a két rokon nyelvet (az sem lehet véletlen, hogy a példaanyagban sok a közös, finnugor elem!), és ezzel csatlakozik a magyar—finn kontrasztív vizsgálatokat végző két kolléga, NYÍRKOS ISTVÁN és CSÚCS SÁNDOR eredményes tevékenységéhez. A két nyelv egybevetése különösen hasznos a magyar tárgyias szerkezetek bemutatásakor, a tárgy (tárgy-est) használata a két nyelvben közismerten eltér egymástól. Véleményem szerint a kontrasztív kutatásokban szükség lenne egy — mutatóval ellátott — magyar—finn igevonzat-jegyzékre; ennek feltétlenül helyet kellene kapnia a rokon nyelvet beszélők számára készülő majdnem magyar és finn nyelvtanokban.

Egy finnek számára írt nyelvtan ismertetése talán teljesebb, ha egy magyarul tudó finn anyanyelvű kutató könyvünkkel kapcsolatos benyomását is tartalmazza. KAARINA KAREMO a könyv végigtanulmányozása során a magyar nyelvi rendszerrel kapcsolatos számos kérdésére világos, pontos és elégséges választ kapott. Megállapítja, hogy e nyelvtan a magyart haladó fokon elsajátítani szándékozók számára nélkülözhetetlen segédeszköz. A finn kollégánál a szerző szerkesztőkészségét és finn stílusát elsőrangúnak tartja, s az általa észrevett nyelvhelyességi hibák (27, 36, 44, 51, 64, 74, 78) olyan jelentéktelenek, hogy a könyv felkért anyanyelvi lektorainak sem tűntek fel, csak az éles szemű nyelvművelőnek. A nyelvünket jól ismerő KAREMO tapasztalata is megerősíti azt a véleményünket, hogy KERESZTES nyelvtana nem a kezdőknek, hanem azok számára nyújt nagy segítséget, akik a nyelvtani alapok és néhány száz szavas alapszókincs elsajátítása után, a gyakorlati nyelv vagy a szépirodalom tanulmányozásakor magyar nyelvtani kérdésekben tanácsalanos (a szíves szóbeli felvilágosítástért maist. KAREMÓNAK e helyütt is köszönettel tartozom).

A magyar nyelvtannal ismerkedők is bizonyára élvezettel tanulmányozzák majd a remekül megválogatott, finn—magyar vonatkozású — tehát a későbbiekben, a gyakorlatban mintaként felhasználható — példamondatokat. A szerző még a példamondatokban szereplő tulajdonnevek kiválasztásakor is ellensége a személytelenségnek, e nevek általában hús-vér emberekre utalnak (145, vö. 61, 104). A könyvben megtalálhatók a legfontosabb magyar nyelvhelyességi és helyesírási tudnivalók (az utóbbiakat összegezően l. a tárgymutatóban: 178), sőt bizonyos stilisztikai vonatkozású megjegyzések is (pl. a feltételes módú igealak stílusértékéről: 110). KERESZTES nagyon helyesen szentelt különleges figyelmet azoknak a kérdéseknek, amelyek a magyarul tanuló finneknek nehézséget szoktak okozni (ezek felsorolása a bevezetésben: 5). Olyan alak-tani jelenségeket is megvizsgál, amelyeknek ismerete elengedhetetlen pl. klasszikusaink olvasásakor: így — többek között — a régies és részben irodalmias hangulatú magyar múlt idejű igealakokról is említést tesz (48–49).

A könyv irodalomjegyzéke (176) valamennyi fontosabb magyar leíró nyelvtani munkát tartalmazza. A könyvet pontos és hasznos tárgymutató zárja (177–180).

Az irodalomjegyzék alapján — a szakirodalom ismeretében — megállapítható: KERESZTES LÁSZLÓ nyelvtana nem korábbi grammatikák összegezése, kivonatolása, hanem önálló, sok új és praktikus elemet, szempontot magában foglaló, modern nyelvtan. Külön értéke, hogy rendszeresen közöl összegező táblázatokat, ábrákat, sokszor jóval többet és szemléletesebben, mint — talán LOTZ JÁNOS úttörő nyelvtanát (Das ungarische Sprachsystem. Stockholm, 1939.) figyelmen kívül hagyva — a forrásul felhasznált művek. Ez az újszerű, tömör és egzakt nyelvtan — a jól megrostált példaanyaggal együtt — a gyakorlati és a tudományos szempont összeegyeztethetőségének

jó példája, nyelvünk mai állapotának egyszerű és világos leírása, a felsorolt, jelentősnek aligha tartható hibák ellenére is megbízható tükre, a legkitűnőbb magyar nyelvtanoknak (ezek listáját l. TOMPA: UngGr. 6; VEENKER: VerzUngSuff. 13-14; stb.) méltó folytatása.

ZAICZ GÁBOR

Jékel Pál—Papp Ferenc: Ady Endre összes költői műveinek fonémastatisztikája

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974. 64 + 179 l.

Két szempontból is furcsa könyv a JÉKEL—PAPP szerzőpáros munkája. Egyrészt azért, mert ez a mű nem azért készült, hogy a nyelvészek és irodalmárok olvassák, hanem azért, hogy a benne közölt adatokat felhasználják, alkalmazzák. Másrészt olyan helyzet elé állítja a recenzenst, hogy csak a bevezetőül szolgáló 62 lapról van lehetősége konkrét véleményt formálni, a könyv többi része ugyanis Ady költészetének fonémastatisztikáját adja verseiklusokra és kötetekre bontott táblázatok formájában. E számtáblázatokról (esetleg bíráló) véleményt mondani csaknem egyet jelentene a teljes munka megismétlésével, s ez — talán mondanom sem kell — tudományos és gazdasági abszurdum.

A könyv kérdésfeltevése elsősorban az, hogy vajon egy-egy költő életművében megfigyelhetők-e általános tendenciák, általános, csak rá jellemző mutatók már a legalacsonyabb nyelvi szinten. Ilyen s ehhez hasonló típusú kérdésekre csak szigorú — e könyv adatai alapján történő — irodalmi-nyelvészeti elemzések lefolytatása után lehet majd válaszolni. Ady költészetének — hazánkban első — teljes fonémastatisztikája éppen e kérdések megválaszolásához nyújt majd igen értékes segítséget.

A szerzők Ady Endre összes verseinek a Szépirodalmi Könyvkiadó gondozásában, 1971-ben megjelent kiadását vették alapul, s néhány vers kivételével valóban feldolgozták Ady egész költészetét. A szerzők arra törekedtek, hogy olyan számítógépes programot hozzanak létre, amely jó közelítéssel (szerintük egy tízezrelék pontatlansággal) alkalmas magyar nyelven írt szövegek fonémáinak azonosítására. Ezt a célt el is érték, s csak egyet lehet velük érteni abban, hogy éppen a fonémákat, s nem a hangokat választották statisztikai elemzésük tárgyául. (Az individuális ejtési variánsok sok esetben önkényes rögzítése csak nehézségeket s pontatlanságokat, az értékelés során pedig talán még irodalmi vitákat is eredményezhetett volna.) A fonéma- és hangstatisztika közötti különbség csak mintegy egy százalékot tesz ki, elég durva közelítéssel tehát hangstatisztikát is kapunk.

A könyv törzsrésztét alkotó, az egyes verskötetekre és ciklusokra vonatkozó statisztikai táblázatok felépítése a következő. Az úgynevezett Fej tartalmazza az adott kötetre vagy ciklusra meghatározott összetett adatokat, mint például az összes fonémák száma, az összes szó, az összes magánhangzó száma, a magánhangzók hangrend szerinti eloszlása stb. Az ezután következő Betűrendes mutató az idegen, a magyarétól különböző hangértékkel szereplő betűk kivételével ábécérendben közli a fonémák betűjeleit s azok előfordulásának abszolút és viszonylagos gyakoriságát. Ugyancsak a betűrendes mutatóban szerepelnek a bevezetésben bemutatott távolságmeghatározás szempontjából elengedhetetlen vektorok is. Itt jegyzem meg, hogy esetleg érdemes lett volna a [és - jeleket a kiírószerkezeten az általuk jelölt betűkre (tehát *i*-re és *ü*-re) kicserélni. Ez egyáltalán nem nagy vagy bonyolult munka, s a feldolgozás során semmin sem változtat (a számítógép számára csak a lyukkombináció a fontos, az azonban ugyanaz marad), s ilymódon a kiírás eredménye még közelebb kerülhetett volna a nyomdaipari termékekhez. A Csökkenő gyakoriság szerinti mutató nevének megfelelően közli az adatokat, valamint a kumulált darabszámot (= szumma db) és a kumulált százalékokat (= szumma%) is. Egyesek számára talán meglepő, hogy ez utóbbi táblázat szumma% rovatában nem csak legalul szerepel a 100%, hanem néhány esetben már korábban is. Így például a teljes Ady összesítő táblázatában (3) már a 60. sorszámnál (= rangnál) elérjük a 100%-ot, pedig még csak ezután következik négy fonéma, összesen 23 előfordulással. Ez a tény azzal magyarázható, hogy a viszonyítási alaphoz képest ezeknek a fonémáknak a részaránya már annyira kicsi, hogy tízezrelékben nem is lehet megadni, viszont maga a táblázat csak két tizedesjegy pontosságig adja meg a százalékos értékeket (ennél nagyobb pontosságra — az adott nyelvészeti s irodalmi szempontokat tekintve —

valóban nincs is szükség). Így adódik, hogy az összesítésben szereplő 13 db *dz* fonéma százaléklában kifejezett előfordulási aránya 0,00%.

Hiányolható a könyvből a 66 dimenziós térben definiált távolságviszonyoknak és -számításoknak a 20. lapon adottnál részletesebb bemutatása. Eppen ezért nem egészen világos, hogy a szerzők miért nem használtak föl egy egyszerűbb, fonémaszázalékokon alapuló modellt (amelyben például a fonémaszázalék határozná meg valamilyen módon a megfelelő vektor hosszúságát), annál is inkább, mert a százalékok, — s ezt a szerzők is említik egy helyen — éppúgy függetlenítik az adatokat a statisztikai minta nagyságától, mint azt az ő modellük teszi.

E könyv anyagának gyors elkészülte és nyomdabakerülése (az ötletet a nyomdakész, mellesleg egyenesen a számítógépről kapott nyomdakész kéziratától nem egészen öt hónap választja el) jó példát szolgáltat arra, hogyan lehet megtalálni helyes a határvonalat a precizitás és a (jó értelemben vett) nagyvonalúság között. Bármelyikük túlzásba vitele egyben a statisztikai munka csődjét jelenti. A túlzott precizitás a végtelenségig kinyújtja a munka elkészültének végső határidejét, feleslegesen bonyolítja (s egyben drágítja) a számítógépes programot, s mivel statisztikailag (különösen elektronikus számítógéppel) többnyire csak viszonylag nagy adatmennyiségeket érdemes feldolgozni, valójában nem térül meg az előkészítésbe befektetett munka, a kapott eredmények felhasználhatósági idejével kapcsolatos veszteségekről nem is beszélve. A túlzott nagyvonalúság ezzel homlokegyenest ellenkező eredményre vezet: olyan túlzott mérvű pontatlanságot hoz magával, hogy a felhasználás szinte lehetetlenné válik, esetleg teljesen értelmetlenné teszi az egész statisztikai feldolgozást is.

E könyv még egy — a számítógépesek számára közismert — tanulsággal szolgál a nyelvészek és irodalmárok számára. Egy elektronikus számítógépen elvégzett munka költségeinek viszonylagos nagysága nem jelenti azt, hogy egy másik, de pontosan ugyanazon algoritmus alapján feldolgozott adathalmaz (ugyanakkora adatmennyiséget feltételezve) gépi átfuttatása is ugyanolyan sokba kerül. Ha a program nem változik, akkor a további adathalmazok feldolgozásainak költségei egyre jobban közelebb kerülnek a tiszta gépi idő költségeihez, hiszen a legtöbbbe éppen a gépi programnak az elkészítése, folytonos javíthatása kerül. Ez — tisztán gazdasági szempontból is — az elektronikus számítógépek nyelvstatisztikában történő széleskörű alkalmazása mellett szól.

FÜREDI MIHÁLY

Опыт обратного диалектного словаря

Пособие по словообразованию. Редактор М. Н. Янценецкая. Составители: О. И. Блинова, С. И. Ольгович, В. В. Палагина, М. Н. Янценецкая. Изд-во Томского университета. Томск 1973. 170 л.

A kis alakú, szerény kiállítású (a kiadó egyetem rotaprintjén 300 példányban készült) könyvecske párját ritkítja a maga nemében: nyilván az elsők között van (ha nem éppenséggel a legelső) a szövegmutató tájszótárak sorában. Az előszóból (3.1.) kiderül, ki milyen arányban vállalt munkát összeállításából a címlap versóján felsorolt négy egyetemi docens közül (a fő szerep szemmel láthatóan a szerkesztőé volt, neki külön előadása is hangzott el a szövegmutató tájszótárak hasznáról, ennek téziseivel [1972] azonban nem sikerült de visu megismerkednünk). Az ezt követő bevezető részből («"Опыт обратного диалектного словаря" и возможные аспекты использования его материалов в лингвистических исследованиях» — 4–25) kiderülnek a munka tartalmi részletei; ezeket konkrétabbá teszi a tulajdonképpeni bevezetés (Введение 26–28); ezek után jön a szótári rész (29–170. l.).

A szerzők 15.458 címszót állítottak a tergo sorrendbe a szótári rész közel másfélszáz lapján. (Sajnos, magáról a rendezés technikai oldaláról nem írnak — valószínűleg kézzel végezték el ezt a fáradságos munkát. Ismeretes, hogy hasonlóan járt el BIELEFELDT [1958], előbb egyenként fordítva is átírva hallgatóival a címszókat, majd így rakatva őket betűrendbe; emlékezetes MATER szellemes ötlete, ő a rendszeren lelyukasztott címszójegyzék szalagját fordítva tette be a gépbe s így jutott el az egyes címszók for-

dított alakjához, stb.) Valamennyi címszó az Ob középső folyása mentén elhelyezkedő nagyorosz dialektusok szókincséből van merítve úgy, hogy azok egyike sem fordul elő pontosan ilyen alakban és/vagy jelentésben egyetlen nagy orosz szótárban sem. A címszók jelentős része megfelelő lexikográfiai szereléssel napvilágot látott egy e dialektusokról nemrég megjelent szótárban (1964–1967; összesen 7342 vagy 7242 címszóval), több mint a felük azonban itt szerepel először – részint az előbbi szótárhoz készülő pótkötet kézírata alapján, részint pedig az egyetem orosz nyelvi tanszékén lévő cédulanyagból. (NB: Ez sem egészen sokaság, hogy valamely szókincs először a tergo formában lásson napvilágot – a szerzők ígérik, hogy e szavakból egy külön függelék-kötetben fognak lexikográfiailag számot adni.)

E szóvégmutato szótár ugyanis, elődeihez hasonlóan, értelmezést természetesen nem ad, tehát a korábban hagyományos tájszótárakban nem közölt szavaknak nincs hol utánanéznünk. Maga a helyesírási alak, amelyben a címszók szerepelnek, legtöbbször árukkodik a szófajról is: ige, visszaható ige (főnévi igenévi alakban: -ть, -ться), melléknév, főnév. E tömeges szófajok esetében épp ezért az összeállítók általában nem is adnak szófaji megjelölést, csupán a névmások, interiectiók, határozószók, viszónyszók, számnevek előtt áll ott a megfelelő rövidítés. Hasonlóan gazdaságos, mégis példamutatóan pontos elbánásban részesültek a homonimák. Így mindenekelőtt nem is tekintették homonimáknak az eltérő hangsúllyal rögzített lexémákat, ezek nyilván valóban csak homográfok a hangsúlyt nem jelölő írásban. Így például külön szerepel a *третьёгоднecь* és a *третьёгоднecь* alak (sőt alattuk még a *третьёгоднecь*, ill. *третьёгоднecь* címszók is külön állnak; az utóbbi két alak helyesírási 2-je természetesen a [v], ill. esetleg egy zöngés gégeréshang jelzésére szolgál [vö. Селищев 1921/1968, 240, 310], az 1964–67-es szótár példáiban [v] áll e helyt). Valóban homonimáknak számítanak viszont a más-más szófajhoz tartozó egyedek, így pl.: *пocлѧ*¹ határozószó és *пocлѧ*² viszónyszó (jelölve így: nap. ПОСЛѧ¹, предл. ПОСЛѧ² – a szófaji minősítés tehát, igen helyesen, mert nem zavarva az a tergo-rend megkívánta jobb margót, elől áll). Egy-egy címszót kaptak ugyanakkor a szófajon belüli homonimák, ám a szó elé tett emelt kereszt hívja fel rájuk a figyelmet: **бáдa*, **цáдa*, **кoпчáзa* stb. – összesen 313 ilyen, egybesűrített pár van. Látható, hogy ez a megközelítés eltér a nálunk hagyományosnak tekinthető „homonima-álhomonima” felosztástól, ám hasznosságát, következetes alkalmazhatóságát nem lehet tagadni.

Az eddig említettekben kívül a szótár minden egyes többtagú szónak jelöli a hangsúlyát. (Ez egész természetesnek és létfontosságúnak tűnhet az orosz esetében – mégis, egy olyan kiváló filológus vezetése alatt, mint amilyen MAX VASMER volt, elkészült és igen-igen drága orosz a tergo szótár egyetlen hangsúly nélkül jelent meg! [1958–1959].) A címszó elé tett emelt csillag pedig külön utal a paradigma hiányos voltára, e hiány részletezése nélkül: **зoньбá*, **дpoзá*, **гoлoдoвcкa*, **coснoвкa* stb.

A bevezetés bizonyos szófaji áttekintést is nyújt. Eszerint az anyag kb. 28%-át tették ki az igék (4323), 11%-át a mellékevek (1713), mintegy felét a főnevek, 5%-át a határozószók (a fennmaradó néhány száz címszón egyéb, kisebb szófajok osztoznak). Ha ezt összevetjük az orosz irodalmi nyelv szótárainak hasonló alakjaival (vö. JOSSELSOHN 1965), akkor kiderül, hogy ez utóbbiakban némileg több igét, illetőleg mellékevet vettek listára (35, ill. 16%), a főnevek rovására (42%). A főnevek nagyobb arányát egy tájszótárban elég természetesnek tekinthetjük. Míg a különféle cselekvések, tulajdonságok területenként hasonló számúak lehetnek, a reáliák – s ezek nevei, a főnevek – a tájnyelvben kiemelkedhetnek. Annak megmutatásában, hogy egy a tergo lista milyen hasznos lehet az orosz nyelv kutatója számára, a szerzők a bevezetésben tovább is mennek: közlik a szótárból könnyen kiolvasható tövek szerinti megoszlást az igék és a mellékevek számára, stb.

Ragadjunk ki példaképpen két apróságot a szótári részből: a) Míg az orosz irodalmi nyelvi szótárakban ilyen alig van, itt feltűnően sok a hangutánzó, ritkán egyébként ikerszó, leginkább interiectio: *цúбa-цúбa*, *нpóka-нpóka*, *мпpóka-мпpóka*, *мúн-кa-мúнкa* stb. (összesen 70 körül), ritkábban határozószó: *мupкoм-лaдкoм*, *мaлo-мaлo*, *мaлo-мaлéнькo*, *oтмúл-oтцúл*. Zömmel gyaníthatóan állathívogatók, ill. hessegetők, így nagyon számuk a paraszti élethez közelebbi tájszótárban természetes. Figyelmet érdemelnek még a bennük előforduló „nem kanonikus fonémák” (vö. REFORMATSKIJ 1966), legalábbis ilyenekre látszanak utalni egyes helyesírási alakzatok (így például a *мnp* a bilabiális tremuláns egyezményes jele). b) Míg ezek az ikerszók egy „közönséges” tájszótárból is előbukkantak volna (legfeljebb kevésbé áttekinthetően), immár csak egy szóvégmutato tájszótárból lépnek elének egyes ritka, különös stb. szavégek. (Hogy mi a „ritka”, azt az idézett két orosz a tergo szótáron kívül, annál könnyebben és jobban, a legújabb orosz a tergo szótárból lehet megállapítani [Обратный,

1974]). Csak egyetlen példát itt, a „nazális + ž” tövég: ромжа,¹ панжа, чёнжа² több változattal mindegyik. Az ilyen tőszóbeli ritkaságok valószínűleg etimológiai érdekes-ségekké is szolgálnak majd, nem csupán szóképzésével, ahogy a szerzők szerényen jelzik munkájuk alcímében.

Irodalom

- H. H. BIELFELDT, Rückläufiges Wörterbuch der russischen Sprache der Gegenwart. Berlin 1958
- H. H. JOSSELSON, Automatization of Lexicography. [= Lecture on the] 1965. International Conference on Computational Linguistics [New York]
- E. MATER, Rückläufiges Wörterbuch der deutschen Gegenwartsprache. Leipzig 1970
- R. GREVE—B. KROESCHE, Russisches rückläufiges Wörterbuch. Unter der Leitung von M. VASMER. Berlin—Wiesbaden 1958—1959.
- Обратный словарь русского языка. Изд-во «Советская Энциклопедия». Москва 1974
- A. A. Реформатский, Неканоническая фонетика. — Развитие фонетики современного русского языка. Москва 1966. 96—109.
- A. M. Селищев, Диалектологический очерк Сибири. Вып. 1, Иркутск 1921. — Избранные труды. Москва 1968. 223—389.
- Словарь русских старожильческих говоров средней части бассейна р. Оби. Т. I—III. Томск 1964—1967. [Отв. ред.: В. В. Палагина]
- М. Н. Янищенская, Об использовании обратных диалектных словарей в лингвистических исследованиях. — Материалы межвузовской научной конференции, посвященной 50-летию образования СССР. Вып. 5. Томск 1972. 152—153.

PAPP FERENC

The Hungarian — English Contrastive Linguistics Project Working Papers 1— 4. és 6.

Szerk.: László Dezső, William Nemser. Linguistics Institute of the Hungarian Academy of Sciences and Center for Applied Linguistics. Budapest 1972—75

1. Eltérő nyelveket, nyelvi rendszereket, illetőleg bizonyos nyelvi sajátosságokat összevető kontrasztív kutatások a nyelvészeti diszciplínák között nem rendelkeznek önálló státusszal, inkább csak önálló témaköröknek tekinthetők. Mindenesetre egyszerre több ágazat témaköreinek, s nem is mindig a periférián elhelyezkedő mellékkérdések halmazának. A kontrasztív vizsgálatok ihletése kettős, eredményeit két fontos szakterület használhatja föl. Részben az idegen nyelvek oktatásának nagyobb arányú elterjedése tette szükségessé, hogy a mindenkori tanítandó és az anyanyelv olyan sajátosságait gyűjtsék fel, amelyek markánsan különböznek, s ennél fogva az oktatásban különös gondosságot tesznek indokolttá. Itt mindenekelőtt eltérésekről van szó; azt, ami egyező vagy hasonló a két nyelvben, a tanár egy egyszerű „ugyanúgy, mint”-tel el is intézheti. A nagyobb körben föllelhető egyezések, (azonosságok és nagyfokú megoldásbeli hasonlóságok) egy másik ágazatot érdekelnek, az univerzálék kutatását. Nyilvánvaló, hogy ha valamely nyelvi megoldás minden vagy több nyelvben azonos formában fejeződik ki, akkor ebben az azonoságban olyan tipológiai tény rejlik, amely az egész emberi gondolatrendszer törvényeinek és korlátainak van alávetve, következtésképpen — tágabb értelemben — az ember mint faj antropológiai jellemzője.

Az említett kettős érdekelttség teremt nehézségeket az elnevezésben. Voltaképpen az összehasonlító, az összevető (komparatív) jelző kíváncsnak a kontrasztív helyére, ezt a terminust azonban a történeti nyelvtudomány már réges-rég lefoglalta. A kontrasztívval az a hiba, hogy szükségszerűen egyoldalú szembe-

¹ Az 1964—67-es szerint: 'ma inkább: *казара*, (птица) кедровка' (Томская обл., Верх-Кетский район Колпашевский район), 'esetlen, a varjúhoz hasonló, annál kisebb, színes tollazatú madár'.

² Az 1964—67-es szótár 'часть замка рыболовного снаряда «чердака»' (Томская область, Парабельский район) szerint: 'a „cserdak” nevű halászfelszerelés zárjának része'.

állítódást sugall. Magyar nyelvterületen még nem tapasztaltam, de másutt a konfrontatív jelzővel kísérleteznek, s ez valóban szerencsésebben megfelelne a kétirányúságnak. Lotz János a kontrasztív mellett foglal állást, s inkább ebbe akarja beleértetni a közös tulajdonságokat kereső aspektust is (WP 1, 7)¹.

2. Magyarországon két nyelvvel kapcsolatban folynak szervezett formában ilyen vizsgálatok. A francia–magyar kontrasztív vizsgálatokat PERROT és SZÉPE GYÖRGY kezdeményezte, a régibbet, s eddig nagyobb gárdát foglalkoztatót, a magyar-angol tárgykört LOTZ JÁNOS, aki nemcsak szorgalmazója volt a vállalkozásnak, hanem odaadó igyekezettel teremtette meg az anyagi feltételeket is hozzá. Ezekon kívül inkább szórványos, mint módszeres kutatások vannak magyar–szerb-horvát viszonylatban, főképp DEZSŐ LÁSZLÓ révén, s elvétele egyéb nyelv vonatkozásában is (KIEFER FERENC, illetőleg e sorok írója a svédvel kapcsolatban igyekeztek kezdeményezni). Az ész és a magyar közötti párhuzamokkal HAVAS FERENC foglalkozott.

A kontrasztív vizsgálatok lehetséges témáinak száma elvileg végtelen: mindig minden összevethető, amit az egyik nyelv szakterülete új megállapításként leír, s vonatkoztatható egy kismélt másik nyelvre is; ilyenformán a nyelvtudomány új eredményeivel egyezsmind automatikusan új kontrasztív tárgykörök születnek. Nincs korlátozva továbbá az összevetendő nyelvek körét illetően. Míg például a nyelvek genezise után nyomozó történeti nyelvészet a sumérral nem foglalkozhatik komolyan, egy konfrontatív, tipológiai vizsgálat számára nincs kizárva ez a sajátos téma sem (félreértések elkerülése végett: történeti konzekvenciák nélkül, úgy, ahogy bármely nyelv bármely másikkal egymás mellé állítható). Ebből következőleg a nyelvi rendszer teljes hierarchiájának bármely része és rétege szolgálhat összehasonlítás tárgyául: a fonéma-rendszertől — elvben — akár a nyelvhasználat bizonyos szociális szabályaiig.

3. A WP 1. száma — JOHN LOTZ tollából — éppen fonológiai cikkeket fog össze. A magyar, illetve az angol (amerikai) zárhangok, réshangok, affrikáták, közös néven az obstruensek hangkapcsolataiban előforduló változatok használati szabályait állítja egymás mellé a két nyelvben. Az eredmény nem pusztán az egyes fonémák realizációjában tapasztalt szabályszerű eltérések felsorolása, hanem az az általános tanulság is, hogy a fonemikus szint mellett a fonetikai jelenségek is alkothatják önálló és jelentős tárgyát nyelvészeti vizsgálatoknak (WP 1: Contrastive study of the morphophonemics of obstruent clusters in English and Hungarian, 7). Praktikus, oktatási célok mellett a fonéma-realizációk összehasonlítása „fonemikus eredményeket” is hoz LOTZ JÁNOS másik rövid dolgozatában (WP 1: Comparison of the glides [semivowels] in English and Hungarian, 8–12): /j/ és /i/ — egy angol számára elvileg — lehetne ugyanannak a fonémának két varinása (jellegzetesen fonetikai terminusokkal, ugyanannak a fonetikai jelenségnek két szabályos alternansa), de az angol anyanyelvű számára a *kéri* és a *kérj* jelentéskülönbsége szükséges és elégséges ismérve lesz az /i/ és a /j/ fonemikus önállóságának. A magyar anyanyelvű számára pedig — az angollal való összevetésből az a meglepő lehetőség merül fel, hogy például az *autó*, az *Európa* vagy a *tautológia* szó [w] eleme esetleg önálló, bilabiális /w/ fonéma ejtésbeli megjelenítője.

4. A magyar nyelv a témája LOTZ JÁNOS második kötetének a WP-ben (Script, grammar, and the Hungarian writing system, 1–48), mégpedig ahogy egy angol anyanyelvű közelíthet hozzá. A cím annyiban lehet megtévesztő, hogy a szerző az írás és a grammatika általános kérdéseit tárgyalja, s csak az írás esetében dokumentálja ezt a kapcsolatot a magyar nyelv példáján.

A kiindulás az, hogy a grammatikusok (az amerikai strukturalistákról van szó) az írást általában nem tekintik a nyelv részének, holott ez a felfogás ahhoz az abszurd következtetéshez vezet, hogy például a Language című folyóirat — mivel hogy megjelenési formája szerint betűk sora — nem is angol nyelvi anyag, mint Lotz erre a szemléletre gúnyszerűen replikáz (WP 2, 7). Az írás és a nyelv egészének összetartozásában három aspektus van, (1) az írásképp és a szemantikai szint, (2) az írásképp és a morféma, illetőleg (3) az írás és a beszéd (folyamata) közötti viszony (vö. WP 2, Part I). Ezt az elméleti áttekintést válogatott bibliográfia zárja.

Ami mármost a magyar írásrendszert illeti, a szerző először összegyűjti a magyar írásformákban szereplő betűket, a mellékjeleket, néhány egyéb írásszimbólumot, s még a szövegrendezés általános szokásairól is megemlékezik (WP 2: 17–25).

Az írás és a beszéd megfelelésének tárgyalásában persze nem kerülhető el a magyar fonémák állományának, a magyar fonéma-rendszernek a problémája. Ismeretes, hogy a fonológia megteremtődésével olyan nyelvírási elv jött létre, amely különb-

¹ A kiadványok (Working Papers) egyes füzetekre a WP + sorszám rövidítéssel hivatkozom.

séget tesz a jelentésmegkülönböztető értékű — nevezzük így! — hangtípusok, valamint olyan beszédbeli artikulációs egységek között, amelyek ilyen szereppel nem bírnak. A prágai fonológiai iskola eredményeinek magyarországi hatása, illetőleg LAZICZIUS működése révén — magyarországi kialakulása előtt a magyar hangállománynak olyan képe volt érvényben, amely egymás mellett, azonos értékkel tüntette föl a fonéma értékű hangtípusokat, valamint a főbb variánsokat. GOMBOCZ rendszerében ilyenformán egymás mellett szerepelt az [ŋ] és az /m/ vagy az /n/. Mellőzve volt viszont a rövidillabiális /a/, s úgy szerepelt, mint szerény „vendégmunkás” a teljes értékű magyar hangok mellett. Az új szemlélet jelentősen módosított ezen a képen. LAZICZIUS magyar fonológiája óta (1932–36) számos kísérlet történt egy teljes inventárium összeállítására. Ennek egyik utolsó változata LOTZ JÁNOSÉ. Figyelmet érdemlő újítása az úgynevezett marginális elemek leltárba vétele. Ezek olyan elemek, amelyek elvétele, egy-egy szóban fordulnak elő, ám jelentésmegkülönböztető értékűek. Így például a rövid illabiális /a/ a *passz* szóban más jelentést indukál, mint amelyet (a)-s változata kifejez. Ugyanígy az /e:/ betűnév és az /e/ mutató névmás eltérése megint csak fonemikus különbségnek felel meg. A mássalhangzók között a hagyományos rendszer elemeivel szemben meg egy félhangzó, a /w/ jelenik meg váratlanul. Ám míg a szóban forgó magánhangzók fonemikus értékűek, úgy látom, a /w/ főlegesen csapódik hozzá a magyar mássalhangzó fonémák állományához: nincs olyan szó, amely egy /w/ megléte által különbözne egy másik szótól. Emellett [w] csak kötött hangsorokban jelenik meg, nevezetesen /a/ után, ennek megfelelően nem egyéb, mint az /u/ kombinatórikus variánsa. Kimaradnak viszont a rendszerből a hosszú mássalhangzók. (Ezeknek a kérdését másutt tárgyaltam, itt most nem térek ki rájuk.)

Lotz úgy találja, hogy a magyar fonémák és a grafémák, ahogy az egyedi írászimbólumokat nevezi, nagyjában és alapvetően jól fedik egymást. Ez azt jelenti, hogy az egyes magyar fonémáknak külön jelük van, s az egységnyi írászimbólumoknak egyetlen magyar fonéma felel meg. Kivételek persze bőségesen akadnak. A /j/-nek például három graféma felelhet meg <j>, <ly> és <y>, másrészt a zárt /e/ fonémát tartalmazó hangrendszer-változatunkban az /e/ — /e/ eltéréseinek az írásrendszerben nincs megfelelője.

A kis kötet külön fejezete az igazodások magyar eseteit gyűjti egybe, mégpedig ahogy ezek az írásformákban tükröződnek. Változataikat a mintaszövegen mutatja be egy feladatlapszerű illusztráció (37–9). Az akkomodáció speciális változata, mert fonemikus változásokat indukál, a felszólító igemód jelének szerteágazó sokfélesége a magyar igeövekben. A zárófejezet ennek teremti meg a rendszerét, mégpedig különös tekintettel az írásmódban gyakorolt variációkra (The imperative in Hungarian [spoken and written], 41–7).

5. WILLIAM NEMSER külön kis kötetben (WP 3) fogja egybe a magyar–angol kontrasztív vizsgálatok körében az Egyesült Államokban eddig megjelent munkák eredményeit (Contrastive research on Hungarian and English in the United States, 1–43). Az angol–idegen nyelv módszeres kontrasztív vizsgálatok projektumai között előkelő helyet foglal el a magyar–angol összevetés. Pusztán a nagy világnyelvek, a német, a spanyol és a francia előzi meg a már elvégzett feladatok mennyiségét illetően.

NEMSER a következő két kritérium alapján tesz különbséget a munkák között: igazi kontrasztív elemzésekről van-e szó, vagypedig „hibaforrás-keresésről” (error analysis); illetőleg: melyek az elméleti s melyek a kísérleti megközelítésű tanulmányok? Az elméleti munkák közül (mint kiderül, ezeken a nyelvrendszer tényeinek és szabályainak összevetését kell értenünk) a szerző a következőket tárgyalja, illetőleg foglalja össze. LOTZ: Notes on structural analysis in metrics [Megjegyzések a metrika strukturális elemzéséhez], LOTZ JÁNOS két további dolgozata, azok, amelyek a WP 1 anyagát adták, majd NEMSER és F. JUHÁSZ kötete: A contrastive study of Hungarian and English phonology [A magyar és az angol fonológiai összevető vizsgálata], az ehhez kapcsolódó és szintén tekintélyes terjedelmű munka, OROSZ Contrastive analysis of English and Hungarian grammatical structure-je [Az angol és a magyar nyelvtani rendszer kontrasztív elemzése]. A kísérleti anyaggal dolgozó, mindenekelőtt gyakorlati problémákat megoldani hivatott munkákat összegezve ezeket úgy jellemzi, mint amelyek a bázisnyelv és a célnyelv beszédjelenségeiben igyekeznek interferenciákat találni, illetőleg ezek hiánya révén ismét csak hibaforrásokra bukkanni. Ezek közül igen figyelemre méltó MADARÁSZ idézett munkája (Contrastive linguistic analysis and error analysis in learning English and Hungarian — disszertáció, University of California, 1968). A birtokos személynagok használatának hibaarányai és a nyelvi megoldásmódok hasonlósága—különbözése között talál ugyanis összefüggést, s ezeket teszteredményekkel dokumentálja.

6. A kontrasztív nyelvi elemzéseknek a nyelvtudományban elfoglalt helye, episztemológiai megítélése — egy szóval az elméleti vonatkozások legszélső köre — külön monográfia témája, amelynek szerzője, DEZSŐ LÁSZLÓ WILLIM NEMSERREL együtt előadásban összegezte a legfontosabbakat. Az előadás az 1971-ben Pécsen tartott „kontrasztív nyelvészeti konferencián” hangzott el. A WP 4 anyaga négy előadás, s ezek közül az első DEZSŐ és NEMSER dolgozata (Language typology and contrastive linguistics 1–26). A cím elárulja, hogy a szerzők nyelvészeti részdiszciplínának (subdiscipline) tartják művelt területüket, s leginkább a tipológiai kutatásokkal látják egybetartozónak.

Elméleti tereprajzukban mindenekelőtt a tipológia tárgyválasztását és történetét tekintik át. Eszerint: feladata egyfelől olyan tipológiai szabályok földerítése, amelyek specifikusak nyelvek bizonyos típusaira, másrészt olyan univerzális elvek kutatása, amelyek minden nyelvre érvényesek (3–4). Hogy ez a megközelítés eddig milyen kísérleteket jelent, s milyen eredményeket könyvelhet el, külön történeti vázlat tárgya (5–6), érdekes, hogy ebben MARR helyet kap — habár természetesen mint intő példa —, de MAX MÜLLER stadialitás-elmélete nem kerül említésre, s SAPIR mellett WHORF is megérdemelte volna legalább a szerény utalást.

Ahol a tipológia leginkább „tetten érheti” a nyelvekben megnyilvánuló általánosan érvényesülő megoldásokat, a nyelvvelsajátítás (7–9), itt a szerzők az anyanyelv és az idegen nyelv elsajátításának eltéréseivel kezdve végigjárják a kérdéskör nyelvi és pszichológiai vonatkozásait.

A legizgalmasabb rész a tipológia és a kontrasztív nyelvészet összefüggése és egy ajánlott kutatási program vázlata. A kontrasztív nyelvészet követendő célja olyan elvek keresése, amelyek az idegen nyelv tanulásának a módozatait jellemzik (amelyek lehetővé teszik az idegen nyelvek elsajátítása tanulási jellemzőinek előrelátását” 11). Emellett olyan úgynevezett „átviteli” (közvetítő) szabályok fölfedezése, amelyek gyümölcsözően felhasználhatók a bázis- és a tárgynyelv tipológiai eltéréseinek áthidalásában. Elméleti feladata pedig az összetetés tárgyaül szolgáló két nyelv bizonyos tulajdonságainak viszonyítása révén e két nyelv elvi sajátosságainak jobb megismerése. A kutatási eljárás néhány lehetséges változatát példák illusztrálják.

A WP 4 további tanulmányai gyakorlati, az angol nyelv iskolai tanításában fontos témakörökkel foglalkoznak: STEPHANIDES ÉVA — tájékoztatásul nyelvtanárok számára — a brit és az amerikai angol sztenderd főleg fonetikai eltéréseit írja le (Contrastive aspects of British and American English with implications for Hungarian learners of English, 27–43); NÁDASDY ÁDÁM az angol kérdő mondatok tanítási problémáit tekinti át (Interrogative sentences in English: a language teaching problem for Hungarian, 45–52), végül ismét STEPHANIDES ÉVÁTól olvasunk elemzést a forgalomban lévő angol társalgási nyelvkönyvek hasznavehetőségéről, amelyet a szerző tesztvizsgálatokkal ellenőrzött (A contrastive analysis of English and Hungarian textbooks of English 53–65).

7. (A WP 5 — STEPHANIDES ÉVA: A contrastive study of the English and Hungarian article — külön ismertetés tárgya.)

8. Mondat szintű proszódiai tényezők összetetésével foglalkozik VARGA LÁSZLÓ (WP 6: A contrastive analysis of English and Hungarian sentence prosody 1–14). Munkája bizonyos értelemben mintaszerű és bravúros: ahhoz, hogy összehasonlítása mindkét nyelv felől nézve viszonylag teljes legyen, meg kell oldania olyan kérdéseket, amelyek az egyik nyelvben már igen, de a másikban esetleg még nem tisztázottak. Ennek a kíváncsúnak egyik járulékos eredménye a grammatikai frázisok magyar hangsúly-mintáinak tipológiája; ez akkor is számottevő eredmény, ha olyan előmunkálatokra támaszkodik, mint ELEKFIÉ.

Mind a kutató nyelvész, mind a nyelvtanár számára egyik legbonyolultabb kérdés a szupraszegmentális jelenségek leírása, illetőleg megtanítása. Természetesen nem azért, mintha ezek a nyelvben kiismerhetetlenek, szabálytalanok volnának, s csak valamiféle misztikus nyelvi intuíció tenné lehetővé elsajátításukat. Sokkal inkább azért, mert ezek nyelvi alkalmazásában olykor több szabály jut szerephez egyidejűleg, egymás fölé rendezve (például szórendi szabályok és hanglejtésformák; hanglejtésminták és hangsúlyszabályok és így tovább). Leírásukat, más nyelvek hasonló sajátágaival való összetetésüket ez persze egyáltalán nem könnyíti meg.

A WP 6 először a nyelvek összehasonlításában fölhasználható szupraszegmentális eszközöket ismerteti röviden (11–28): gyakorlatilag csak a hangsúlyról (fonetikai eszköze a hangerő) és a hanglejtésről (fonetikai eszköze a hangmagasság) lehet szó, hiszen az időtartamnak mindkét nyelv területén bizonyos értelemben izolált önértékei vannak; ami ez utóbbiból közössé tehető, az legfőkébb a ritmus megfelelő vonatkozásai meg a beszédtempó; a ritmus tárgykörében végzett összetetés is csak igen korlátozott

lehet (a kötetben kifejezetten egyoldalú is), s a szerző nem tartotta feladatának, hogy a tempóval foglalkozzék, hiszen munkájának témája a „mondat-prozódia”, ahogy ő nevezi.

Az egyes tényezők összevetésére két nagyságrend kínálkozik: a grammatikai frázisoké egyfelől (29–74), valamint, másrészt, a mondat típusaié. Fölmerülhet elvben még egy következő hierarchikus szint, a nagyobb terjedelmű beszédszakaszé, de még ha erre ki akart volna is térni VARGA LÁSZLÓ, aligha talál alapanyagot a szakirodalomban. Az eljárás lényege az, hogy először ismerteti a hangsúlyelrendeződés fontosabb típusait a frázison belül, majd a mondaton belül. Egy ide kapcsolódó rövid fejezetben – a hangsúly ritmikai okokból történő változásainak kérdéséről az angolban – ugyanezekben a szerkezeti egységekben a hanglejtésváltozatokkal ismerkedünk meg (összefüggésben szórendi inverziókkal). A szerző ezután képezi a kettő különbségét, s ezeket mint hibaforrásokat külön is lajstromozza. Ez utóbbi eljárás a WP szinte összes kötetére vonatkozóan problematikus elvre épül.

Valamennyi összehasonlítás mögött az a kimondatlan föltételezés rejtezik, hogy a két nyelvben alkalmazott eljárások és eszközök különbsége – hibaforrás, s ahol a tanuló ilyen különbségbe botlik, ott nyomban hibázni is fog (VARGA LÁSZLÓ például egyenesen *error prediction* címszó alatt veszi sorra az eltéréseket). A köztudat és részben a köznap tapasztalat szerint ebben nagy adag igazság van. Gyakorta azonban mégsem ez a helyzet: néha számottevő eltérések ellenére a sarkalatosan idegen megoldásmód könnyebben rögzítődik (magyar anyanyelvű könnyebben tanulhatja meg a német jelzős szerkezetek ragozási szabályait, mint egy dán; a dánban pedig azonos eljárás szerint alakulnak a jelzős szerkezetek – hogy egy felszínes, de többször megélt tapasztalatomat említsem). Továbbá, ha a különbségek foka szerint alakulna a hibázások aránya, azonos mértékű különbségek esetén azonos hibaszámot kellene konstataálnunk. Erre még nem láttam bizonyító anyagot. Arról lehet inkább szó, hogy – most az egyéni képességek közötti eltéréseket figyelmen kívül hagyva – nyilvánvalóan a puszta különbség a maga nyers valóságában hibaforrás ugyan, emellett azonban gyaníthatóan hat egy másik törvényszerűség is, az idegen nyelv tanulásában: a nagyobb különbség inspiráló ereje a különbség produkálására.

9. A WP eddigi hat kötetében három fonológiai, egy vázlatos elméleti, két grammatikai tárgyú és – az utóbbival együtt – két prozódiai témájú tanulmány, valamint az eddigi kutatásokat történeti áttekintése – ez eddig a magyar–angol kontrasztív projektum summája. Természetszerűleg a vizsgálatok lehetőségének csak egy része valósult meg. A jövő terveiben bizonyára ott szerepelnek – az idegen nyelv oktatásában megkülönböztetett jelentőségű – „beszédközpontú” kontrasztív kutatások, valamint elméleti kérdések (például a hibaforrás-problémakör) kimerítő tárgyalása is.

SZENDE TAMÁS

Sign, Language, Culture

Szerk.: A. J. Greimas, R. Jakobson, M. R. Mayenova, S. K. Saumjan, W. Steinitz, S. Żółkiewski. Mouton, The Hague–Paris, 1970, 723. l.

Az 1970-ben megjelent kötet lényegében két szemiotikai konferencia anyagát tartalmazza: az egyiket Varsóban tartották 1965-ben, a másikat Kazimierzben 1966-ban. Valójában tehát mintegy tíz évvel ezelőtt megszületett tanulmányokról van szó, melyek egy akkoriban még viszonylag új, sajátos céljait és feladatait kereső, módszereiben még bizonytalankodó tudományról, a szemiotikáról voltak hivatottak keresztmetszetet adni. Arra a kérdésre, hogy mi is a szemiotika, a kötet nem ad választ. Annyit már 1965-ben is tudtunk, hogy a szemiotika a jelrendszerek tudománya, és hogy a természetes nyelvek is egyfajta jelrendszert képviselnek. A szemiotikáról ennél többet tulajdonképpen kötetünkől sem tudunk meg. A szemiotika sajátos feladatai és módszerei tisztázatlanul maradnak (igaz, ez még a mai szemiotikai kutatásokra is vonatkozik). Kötetünk tanulmányainak olvasása közben óhatatlanul felmerülnek bennünk olyan kérdések, hogy vajon a szemiotikának vannak-e egyáltalán különleges feladatai, és hogy vajon nem csupán a különféle, már régebben ismert tudományágazatok (az irodalomtudomány, a nyelvészet, a zene- és filmtudomány, a folklór, stb.) összefoglaló neve minden sajátos tartalom nélkül. A cikkek tekintélyes része mintha csak új terminológiai köntösbe öltöztetne rég ismert jelenségeket és összefüggéseket. A szemiotika sokszor

minden belső tartalomtól megfosztott név csupán, funkciója csak külsőséges, divatjellegű. A nyelvészben a fent említett kérdéseken kívül bizonyára (és tegyük hozzá: joggal) felmerül a következő kérdés is: mit nyer a nyelvtudomány azzal, ha a nyelvet egyfajta szemiotikai rendszernek tekinti, vagyis ha a nyelvtudomány egy tágabb tudomány, a szemiotikának részévé válik? A kötetünkben szereplő nyelvészeti jellegű cikkek erre a kérdésre semmiféle választ nem adnak. Sőt inkább az önkésünk, hogy e cikkek bármilyen nyelvészeti antológiában szerepelhetnének, a szemiotikához csak annyiban van köziük, hogy a természetes nyelvi jelrendszerrel foglalkoznak. Érdeemes e helyen megjegyeznünk, hogy bár a kötet cikkeinek megírása óta eltelt tíz év szemiotikai kutatásai sem hoztak a nyelvelmélet számára hasznosítható eredményt, számos más tudományban új utat nyitottak a kutatás számára (gondolunk itt az irodalomtudományon kívül elsősorban a képi és hangjelrendszerekkel foglalkozó tudományokra és a folklorra). Ezekben a tudományokban a szemiotika majdnemhogy azonosul a strukturalizmussal: náluk a strukturalizmus a szemiotikát jeleníti vagy fordítva, a szemiotika azonos a strukturalista megközelítésmóddal. E téren már a kötetünkben is számos cikk tesz tanúságot a strukturalista-szemiotikai módszerek előnyeiről.

A kötet tíz nagyobb egységből áll. Az első általános kérdésekkel foglalkozik (General Topics). Az ide sorolt cikkek közül a szemantikai kutatásairól ismert francia nyelvész A. J. GREIMAS írása („Sémantique, semiologiques et sémiologies”) érdemel figyelmet. GREIMAS különbséget tesz szemantikai, szemiotikai és szemiológiai rendszerek között. Felfogása szerint a szemiotika a kifejezés (expression), a forma tudománya, a szemiológia pedig a tartalom (contenu), a jelentés. A szemantikaelmélet tulajdonképpen a szemiotika és szemiológia összekapcsolása. GREIMAS cikke nem is annyira e terminológiai kérdések tárgyalása miatt érdekes, hanem mindenekelőtt azért, mert a gyűjtemény cikkei közül talán legvilágosabban mutatja a szemiotika fogalma körüli bizonytalanságokat. Az általános kérdésekkel foglalkozó munkák közül utalunk még ROMAN SUSZKO tanulmányára, mely a nyelvészet és logika kapcsolatával foglalkozik (Remarks Concerning the Relations between Linguistics and Logic). A szerző a bevezetőben fájlatja, hogy a nyelvtudósok nem foglalkoznak a nyelvészet és logika közötti kapcsolatok kérdéseivel. SUSZKO cikkének megírása óta azonban lényegesen megváltozott a helyzet. Ma a logikusok és nyelvtudósok közös erőfeszítéssel kutatják a nyelv rejtelmét. Ez a szoros kapcsolat azonban nem annyira a matematikai logika és a nyelvtudomány, mint inkább az analitikus filozófia és a nyelvtudomány között alakult ki. SUSZKO tanulmánya így ma már csak történeti érdekesség.

A kötet második részében a jelentés kérdéseivel foglalkozó tanulmányokat találunk (The Problem of Meaning). Meg kell jegyeznünk, hogy a határ e rész és a következő, vagyis harmadik rész között (Nyelvi modellek) sokszor önkényesnek tűnik. Így például véleményünk szerint E. V. PADUCEVA és I. BELLERT – W. ZAWADOWSKI cikkei inkább a második részbe tartoztak volna. A második rész cikkei közül tulajdonképpen egyik sem nyújt sokat. J. KURYLOWICZ csak tézisekkel szerepel (Metaphor and Metonymy in Linguistics), A. A. ZALIZNJAK cikke is tézisszerű (A propos de la division des déinences nominales russes en parties significatives), megállapításai nem mindig érthetők. H. HIZ cikke érdekes kérdéseket vet fel (Disambiguation – vagyis többértelmű szerkezetek egyértelművé tétele), de megállapításai egy-két kivételtől eltekintve ma már közhelynek tűnnek.

A harmadik rész három, ma is figyelemreméltó dolgozatot tartalmaz. Az egyik A. K. ZSOLKOVSKIJ és I. A. MELCSUK tanulmánya, amely az azóta már nemzetközileg is ismertté vált „gondolat-szöveg”-modellt körvonalazza. (A cikk 1969-ben némi változtatással angolul is megjelent, majd újabb változatban és ismét angolul 1974-ben.) A modell legteljesebb kifejtését Melcsuk nemrég megjelent könyvében találhatjuk. (Opit' teorii lingviszticeszkijh moyelej „Szmiszl – Tyekszt”. Nauka, Moszkva, 1974.) A ZSOLKOVSKIJ – MELCSUK-féle elmélet ismertetésére itt nem térhetünk ki, annyit azonban érdemes itt megjegyeznünk, hogy a moszkvai nyelvészek elmélete a mai jelentésben legjelentősebb vívmányai közé tartozik, ismerete minden, a jelentésen kérdéseivel foglalkozó kutató számára nélkülözhetetlen. A nyelvi modellekről szóló rész másik értékes cikke JU. D. APRESZJÁNE, aki a szintaktikai módszerek fontosságát hangsúlyozza a szemantikai leírás szempontjából. (Opiszanyije szemantiki cserez szintakszisz). Ezt a módszert fejlesztette azután tovább a szerző nemrég megjelent könyvében (Leksziceszkaja szemantika. Nauka, Moszkva, 1974), melyben szintaktikai kritériumokat használ fel a szinonímia egyes fajtáinak vizsgálatánál. Az APRESZJÁN által használt kritériumok nemcsak általános elméleti szempontból fontosak, a szerző megfigyelései az orosz nyelv szemantikai rendszerének megismerése szempontjából is értékes adalékokat szolgáltatnak. E. V. PADUCEVA cikkében a matematikai logika

szerepét vizsgálja a természetes nyelvek szemantikájának szemszögéből (*Language of Mathematical Logic Viewed as a Semantic Model of Natural Languages*). Az e cikkben felvetett gondolatok némelyike (pl. a tagadó mondatok elemzése) ismét felbukkan a szerző nemrég megjelent könyvében (*O szemantike szintakszisa*. Nauka, Moszkva, 1974). PADUCEVA az elsők közé tartozott, akik a természetes nyelvek szemantikájának leírásánál a logikai módszerek fontosságát hangsúlyozta. A nyelvi modellekről szóló részben szerepel S. K. SAUMJAN dolgozata is (*Semiotics and the Theory of Generative Grammars*). SAUMJAN a generatív grammatikát szemiotikai rendszernek tekinti. Elképzelése szerint a generatív grammatikának nem szükséges közvetlenül valamely természetes nyelvet generálnia, mint ahogy azt CHOMSKY gondolja, hanem felépíthető olyan generatív grammatika is, amely egy univerzális szemiotikai nyelvet generál. A természetes nyelvek generálására szolgáló szabályok tulajdonképpen leképezési szabályok, amelyek az univerzális szemiotikai nyelvet valamely konkrét természetes nyelvre képezik le. A kötetünkben levő cikkben SAUMJAN bemutatja modelljének főbb vonásait. Tudjuk azonban, hogy a SAUMJAN-féle modellnek számos hátránya van. Ezek közül a legszembetűnőbb talán az a körülmény, hogy SAUMJAN univerzális szabályai közül egy adott természetes nyelv generálásánál a legtöbb elő sem fordul. Hibája a SAUMJAN-féle elméletnek az is, hogy az univerzális szemiotikai nyelvről a konkrét természetes nyelvre való átmenet teljesen önkényes: a szabályok alakja nem árulja el, hogy alkalmazhatók-e valamely természetes nyelvben. SAUMJAN tanulmányából, és későbbi cikkeiből, könyveiből sem, nem tűnik ki mi az előnye az általa javasolt generatív elméletnek más generatív (vagy nem generatív) elméletekkel szemben. Elégkétséges tehát, hogy a nyelvész számára egy ilyen általános (ha tetszik: univerzális) szemiotikai rendszer valaha is hasznos eszközzé válhat.

A kötet negyedik része a Nyelvpszichológia címet viseli. E részben összesen két cikket találunk. Az első cikk, mely sajnos túlságosan rövidre fogott ahhoz, hogy az olvasónak nyújthasson valamit, E. WEIGLÉ, akit egyéb írásaiból jól ismerünk. Az általa kifejlesztett úgynevezett „deblokkoló” módszer érdekes eredményekre vezetett az afatikusok nyelvének vizsgálatánál. A második cikk szerzői R. M. FRUMKINA és A. P. VASZILJEVICS. A szerzők a szógyakoriság néhány kérdésével foglalkoznak (Nyekotorije voproszi voszprijatyija verojatnosztvej szlov), pontosabban azzal, hogy a szógyakoriság hogyan függ össze a megértéssel. A probléma érdekességéhez nem fér kétség, a cikk azonban a statisztikai nyelvészeti cikkeknel gyakran megtalálható hibába esik: a felhasználott szógyakoriságok megbízhatatlanok, és a szerzők a statisztikai módszereket nem alkalmazzák kellő óvatossággal.

TH. A. SEBEOKnak zooszemiotikai cikke az egyetlen tanulmány a kötet ötödik, hasonló címet viselő részében. Úgy véljük, hogy az állatok „nyelvének” tanulmányozásánál már nagyobb szerepe van a szemiotikának, mint az emberi nyelvnek. SEBEOK tanulmánya is ezt látszik bizonyítani.

A következő, hatodik rész hosszú címet visel: Nem nyelvi szemiotikai rendszerek rekonstrukciója és leírása (*The Reconstruction and Description of Non-linguistic Semiotic Systems*). Az e részben szereplő két cikk közül csak V. V. IVANOV és V. N. TOPOROV tanulmányáról teszünk említést (K szemiotyiceszkomu analizu mifa i rituala na bjelorusszkomu matyeriale). IVANOV és TOPOROV cikke a kötet legerjedelmesebb és talán legérdekesebb tanulmánya. A szerzők nemcsak részletesen elemzik a bjelorusz mítoszokat és rítusokat, hanem elemzésük eredményét formális rendszerbe is foglalják, amely — a szerzők állítása szerint — része lehet egy a mítoszok és rítusok leírására alkalmas univerzális szemiotikai rendszernek. A cikk gondos áttanulmányozása, úgy véljük, minden kételkedőt meggyőzhet arról, hogy a szerzők által alkalmazott módszer, mely némi rokonságot mutat C. LÉVI-STRAUSS elméletével, sok új eredményt hozott, amely végül is egy módszer helyességének egyik legalapvetőbb kritériuma.

A film szemiotikájával foglalkozik a hetedik rész. Az itt szereplő cikkek címeiből már megtudjuk, hogy a film szemiotikája mivel is foglalkozik: a denotáció szerepe a filmben, a konnotáció és denotáció kapcsolata a filmben, a metafora és metonímia és a film, a film mint nyelvi rendszer, EJZENSTEJN generatív poézise, a film szemantikája EJZENSTEJN műveiben. A film szemiotikájának művelői a nyelvészetből kölcsönzik szakmai szókincsüket, de itt valódi párhuzamokról és nem csupán képes beszédéről van szó. Érzésünk szerint a cikkek ugyan túlságosan általánosak (valószínűleg a film „szemiotikája” még kevésbé foglalható pontos szabályokba, mint a természetes nyelveké), de sejtetni engedik azokat a gazdag lehetőségeket, melyek itt még szemiotikai szempontból kiaknázásra várnak.

A nyolcadik részt átugorva (mely egyébként furcsa módon más-más címet visel angolban, franciában és oroszban: *The Semiotics of Visual Art* — *La sémiotique de*

peinture — Szemiotika iszkussztva) néhány szót kívánunk még szólni a két utolsó részből, melyet ma talán a szövegelmélet címszó alatt lehetne összefoglalni. Ezek a kötetben Az irodalom szemiotikája, illetőleg Az idézet problematikája címet viselik (az utóbbiban a zenei idézetről is szó esik). Az irodalom szemiotikája itt többé-kevésbé azonos azzal, amit ma irodalmi strukturalista szövegelméletnek neveznénk (megkülönböztetve a nyelvészeti szövegelmélettől). Sajnálatos módon kötetünkben strukturalista elemzések helyett itt is, éppúgy mint a kötet többi részében, a legtöbb cikk általános kérdésekkel foglalkozik, amelyek néha annyira általánosak, hogy semmitmondókká válnak. Pedig talán éppen az irodalom szemiotikája terén nyújthatott volna a kötet többet, hiszen a film, a folklór és a képzőművészetek szemiotikája mégis csak újabb kutatási területnek számított a hatvanas évek közepe táján, míg az irodalmi szemiotika már akkor is bizonyos hagyományokra tekinthetett vissza (gondolunk például JAKOBSON, LEVIN, RUWET és mások munkájára). Kár, hogy a szövegelmélet egyik ismert francia kutatója, ROLAND BARTHES, nem fejt ki részletesebben tézisszerű megállapításait (La linguistique du discours). Mit lehet őt oldalon erről a problémáról mondani? Ugyanilyen tézisszerű CLAUDE BREMOND tanulmánya is, amely a narratív egységek egymásutánja és azok funkciójának kombinációival foglalkozik (Combinaisons syntaxiques entre fonctions et séquences narratives). JU. K. SCSEGLOV, T. TODOROV és D. M. SZEGAL strukturalista elemzései viszont (Petronius, Dhoderios de Laços és Mandelstam egy-egy művének alapján) a kötet értékes tanulmányai közé tartoznak.

Az idézet néhány szövegelméleti szempontját tárgyalja ANNA WIERZBICKA Leírások vagy idézetek? c. tanulmányában. A szerző felfogása szerint, ha valamely A kifejezés egy bizonyos kontextusban nem helyettesíthető egy vele egyébként szinonim B kifejezéssel (szemantikai és nem stilisztikai okok következtében), akkor A idézetet rejthet magában. WIERZBICKA ilyen módon magyarázza, hogy miért helyes „Az igazi művész soha sincs megelégedve művével” mondat szemben „Az igazi művész elment (nevetett, elaludt, stb.)” mondatokkal, amelyeket furcsának érzünk. WIERZBICKA cikke nyelvészeti szempontból is érdekes és ha nem is oldja meg az „idézet” minden problémáját, sok olyan gondolatot vet fel, amelyen érdemes elgondolkoznunk. Az orosz nyelvre vonatkozóan az idézet nyelvészeti problémáit B. SZ. SVARCKOFF mutatja be (Ö nyekotorih lingviszticesszkih problemah szvjazanih sz citaciej (na materiale russz-kogo jazika)). SVARCKOFF cikke azonban inkább anyaga miatt érdekes, elméletileg nem annyira világos, mint WIERZBICKÁÉ. Az idézetekről szóló rész többi tanulmányát túl általánosnak érezzük, ezért nem is kívánunk itt velük foglalkozni.

Mielőtt összegeznénk véleményünket, úgy véljük, érdemes két általános kérdést röviden érintenünk. Az egyik: miért van az, hogy a nyelvészet — kötetünk tanúsága szerint (az azóta megjelent szemiotikai munkák is ezt látszanak igazolni) — nem tartozik a szemiotika sajátos területei közé? Más szóval, amíg a kötetünkben is szereplő különféle tudományágazatokban a szemiotikai kutatás értékes eredményeket tudott és tud felmutatni, addig a nyelvészet terén meggyőző szemiotikai munka nem született. A kérdés valószínűleg azzal függ össze, hogy a természetes nyelveknek már régóta van elmélete és strukturalista elmélete is már vagy félévszázada. A szemiotikai kutatások fellendülése idején (közelítőleg kötetünk cikkeinek keletkezésekor) a természetes nyelveknek már volt egy rendkívül fejlett elmélete: a generatív grammatika. A generatív grammatikában a hatvanas évek vége felé már felbukkantak a pragmatikai szempontok (a szemantika ekkorra már régen beépült az elméletbe), és ma már nem állunk túlságosan messze egy pragmatikai elmélet megalkotásától. A generatív grammatikán kívül számos más elmélet is hozott gyümölcsöző eredményeket a nyelvtudomány számára. A nyelvész, ha úgy kívánta és ha lehetőségei megengedték, már a hatvanas években felhasználhatta az elméleti nyelvtudomány eszköztárát és módszertanát. Más volt azonban a helyzet a zene- és filmtudományban, a képzőművészetekkel foglalkozó tudományágazatokban, sőt talán még az irodalomtudományban is. Ezeknél nem volt a nyelvészeti elméletekhez hasonló mélységű és fejlett módszertanú elmélet. Náluk az elméleti igényű kutatás a szemiotika címszó alatt kezdett kibontakozni, és ezeken a területeken a szemantika ma is mélyebb értelmet takar, mint a nyelvészetben.

A másik kérdés: azt mondtuk, hogy véleményünk szerint a szemiotika mint önálló tudomány még nem találta meg sajátos módszereit és feladatait. Mint a jelrendszerek összefoglaló tudománya még csak gyermekcipőben jár. Részben ennek a körülménynek köszönhető, hogy a nyelvészetet nem tudta eddig új szempontokkal gazdagítani. Ezzel azonban nem kívánjuk azt mondani, hogy a jövőben sem várhat a nyelvészet indíttatást, új belátásokat vagy akár új módszereket a szemiotikától. Ahhoz, hogy erre egyáltalán sor kerülhessen, a szemiotikának az eddigi nyelvelméleteknél lényegesebben gazdagabb vagy pedig más, de hasonló mélységű elméletté kell válnia.

Nem kívánjuk kétségbe vonni egy mindenféle jelrendszert átfogó tudomány létjogosultságát. Egy ilyen tudomány nyilvánvalóan a nyelvész számára sem lehet közömbös.

Összegezve tehát véleményünket: a kötet sokat ígér, de keveset ad. A tanulmányok tekintélyes része semmitmondó. Néha egy-egy tanulmány túl rövid ahhoz, hogy valamit mondhasson, gyakran azonban egy tekintélyesebb terjedelmű tanulmány is csak üresjáratokból és közhelyekből áll. Tudatában vagyunk annak, hogy a tanulmányok megírása óta eltelt tíz év alatt sok érdekes és értékes szemiotikai munka született és talán nem egészen helyes a hatvanas évek közepe táján született munkákat mai szemmel szemlélni és mai tudásunk alapján megítélni. Véleményünk szerint azonban a jelen esetben mégiscsak az a döntő, hogy egy könyv mit tud nyújtani a mai olvasónak. A kötet értékes tanulmányai közül is jó néhány azért túlhaladott, mert újabb és részletesebb munkák állnak rendelkezésünkre (gondolunk itt például MELCSUK, ZSOLKOV-SZKIJ, PADUCSEVA, APRESZJÁN, WIERZBICKA munkáira). A kötetet akkor forgathatjuk haszonnal, ha áttekintő képet kívánunk kapni a hatvanas évek szemiotikai kutatásainak problémáiról, a kutatás szintjéről és eredményeiről. A szemiotikai irodalomban nem jártas nyelvész pedig megtudhatja a kötetből, hogy a szemiotikai módszerek nagyobb haszonnal alkalmazhatók a film, a képzőművészetek és az irodalom területén, mint a nyelvészetben.

KIEFER FERENC

Papers in Interdisciplinary Speech Research

Proceedings of the Speech Symposium Szeged, 1971. Szerk.: J. Hirschberg, Gy. Szépe, E. Vass—Kovács) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. 366 l.

A Szegeden, 1971 augusztusában tartott beszéd-szimpozion világosan megmutatta, milyen széles körre terjedt ki az elmúlt negyedszázadban a beszéd kutatása. Nemcsak különböző részdiszciplínákról van szó, hanem ezek együttműködéséről, egymással való összefüggéséről is. A beszéd kutatás interdiszciplináris jellege egyben arra is fényt vet, mennyire komplex jelenség maga a beszéd. A kötet — külön formai tagolás nélkül — a beszédnek és a beszédvizsgálatnak úgyszólván minden aspektusára vonatkozólag tartalmaz friss, korszerű eredményeket. „Up to date” jellegét csak fokozza, hogy közli a szimpozion kerekasztal-beszélgetésének teljes anyagát, amelyben a beszéd kutatás jövő perspektíváiról esik szó.

A beszéd kutatás hagyományos területe továbbra is a beszéd ejtésfiziológiai, akusztikai és percepció aspektusainak vizsgálata. A szimpozion anyaga mindhárom részterületen számos újdonsággal szolgál. LADEFOGED, DE CLERK és HARSHMAN (Parameters of tongue shape. 147—8) olyan vizsgálatokról számol be, amelyekben a szerzők röntgenfilmre vették a nyelv artikuláció közbeni mozgását (ez korábban még a legjobb kontraszt-anyagokkal is nehézségbe ütközött). SAWASHIMA és USHIJIMA (The use of the fibroscope in speech reserch. 229—32) a gyógyászatban most elterjedő metódust alkalmazták a gége beszéd közben való megfigyelésére: szálóptikát bocsátottak a kísérleti személy gégejébe, ahonnan a mozgás eseményeit filmre vették (az eljárással képet kaphatunk a hangszalagok állásának módosulására vonatkozólag a mássalhangzók egyes csoportjainak ejtése közben). SUBOSITS ISTVÁN és KEMÉNY FERENC elektromiografikus méréseikről számolnak be, a hangátmeneteket vizsgálták (Electromyographic investigations of sound connection. 133—8).

A beszéddel kapcsolatos kutatások mindezideig — úgy is mondhatnánk — legnagyobb talánya, hogyan képes a fül a különféle értékek között fluktuáló hangjelenségekből (analóg tényezők) diszkrét, definitív típusokat „kihallani” (digitális módon értékelni). Az akusztikai jellemzők mindenesetre jellemző értékek körül mozognak, amelyek statisztikai módszerrel meghatározhatók (vö. L. POLS—H. TROMP, Analysis of Dutch vowel spectra. 205—6). Az akusztikai paraméterek meghatározása a mai beszédakusztika legaktuálisabb feladata, az automatikus beszédfelismerés és a mesterséges beszéd problémáinak megoldása szempontjából bir nagy jelentőséggel. (I. E. PAULUS, Automatische „Cluster”-Analyse von Sprachdaten. 203—4; H. SEIDEL—E. PAULUS, Hauptkomponentenanalyse von Sprachdaten. 235—8; H. MANGOLD, Zur Verdichtung von Sprachspektren. 167—70). J. SELVAGGI és J. DE CLERK cikke (Dynamic effects of a constriction on the eigenvalues of the vocal tract employing Webster's wave

equation. 239–44) kidolgozza a beszédképző csatorna alakváltoztatási szabályszerűségeinek matematikai leírását.

Jelentős helyet foglal el a kötetben a beszédnek mint a nyelv alkalmazási szférájának kérdése. SZÉPE GYÖRGY és KOVÁCS EMÓKE (Linguistic structure – speech structure. 269–72) a beszéd szintjeinek mibenlétét és egymáshoz való viszonyát világítják meg új fényel, DEME LÁSZLÓ (Units and levels in speech. 55–6) a nyelv szerkezete és a beszéd szerkezete közti összefüggéseket tárgyalja kivonatossan. WACHA IMRE a beszéd „zenei” elemeit foglalja rendszerbe (System und Zusammenhänge der text-phonetischen Ausdrucksmitel. 295–9). TERESTYÉNI TAMÁS a beszédnek a kommunikációs rendszeren belüli helyzetével foglalkozik (Sprechkunde in der Massenkommunikation. 273–4). Speciálisan magyar téma LOTZ JÁNOS cikke (The Hungarian vowels: Inventory and system. 163–6), amelyben a magyar magánhangzórendszer újrafogalmazásának lehetőségét veti fel, és VALACZKAI LÁSZLÓÉ (Vergleich der Realisierung ungarischer und deutscher e-Laute. 289–90), amely kontrasztív fonetikai tárgykör is egyben.

Az alkalmazott beszéd kutatás tárgykörét legnagyobb hányaddal a beszéd- és hallászavarok vizsgálata képviseli. BARTÓK JÁNOS egy skizofrén beszélő hanganyagát interpretálja (On phonetic features in schizophrenic speech. 23–6). HIRSCHBERG JENŐ (Klinische und akustische Analyse von pathologischen Säuglingstimmen. 117–26) diagnosztikailag felhasználható akusztikai eljárásokat mutat be. Süket gyerekek beszéd-készségének vizsgálata nyomán mutat rá MÁRTONY JÁNOS az artikulációs mozgások és a halláslélmény párhuzamaira (Pitch range of deaf children. 171–4), szó esik a pseudo-glottisz (műtét utáni) kialakulásáról (A. SÁFRÁN–I. LÁSZLÓ, Die Pseudoglottis, ihre Formen und Herausbildung. 225–9), valamint egyes betegségek specifikus hangjelenségeinek kérdéséről (pl. A. NOVÁK, The voice of children with Down's syndrome. 197–200; L. RENDI, Beobachtung der Eigenheiten der Stimmgebung bei den Downschen-Kranken. 217–20).

A szimpozionon LOTZ JÁNOS és SZÉPE GYÖRGY vezetésével kerekasztal foglalkozott a beszéd kutatás jövőjének kérdésével. A gyűjtemény kétségkívül legizgalmasabb fejezete ennek az anyaga (315–41). Az egyes tudósok, összesen tizenhárman, a holnap kutatási perspektíváit illetően maradéktalanul egyetértésüknek adtak hangot a beszéd kutatás szükséges komplexitását illetően. Elsősorban az automatikus beszéd felismerés és a mesterséges beszéd témakörében várnak átütő eredményeket az elkövetkezendő tíz évben. Egyhangúlag a kölcsönösen egymásra vonatkoztatott vizsgálati eljárások alkalmazása mellett törekednek (tehát a beszéd fiziológiai eredmények ellenőrzésére a mesterséges beszéd alkalmazását, a mesterséges beszéd kialakításában elért eredmények kontrolljaként pedig percepció tesztek felhasználását javasolják); különösen hangsúlyozzák a szintézis útján való elemzés fontosságát.

Mind a jelen eredményeinek felmérése, mind a jövő útjainak megszabása szempontjából nemzetközi jelentősége van a kiadványnak. Különös öröm, hogy viszonylag röviddel a konferencia után napvilágot látott az anyag. Kissé sajnáljuk viszont, hogy a szerkesztők nem vonták össze témakörönként is az előadások leírt változatát, az olvasó így könnyebben tájékozódna.

SZENDE TAMÁS

Ladislav Gáldi: Contributions à l'histoire de la versification roumaine

La prosodie de Lucian Blaga. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. 205 l.

Váratlanul megszakadt alkotó tevékenységének utolsó két évtizedében GÁLDI LÁSZLÓ különös szenvedéllyel fordult a verstan és a stilisztika művelése felé; páratlanul sok oldalú életművében még ezen belül is sajátos egységet képviselnek román prozódiai tanulmányai. Már az Eminescu költői stílusáról írott művéből (Bukarest 1964), de még inkább most ismertetett könyvéből kiderül, hogy a program jellegű első tanulmányban (Esquisse d'une interprétation fonctionnelle du vers ALH 3:373–409), majd a további kutatásai során felmerült kérdésekről írott cikkeiben (pl. Littérature comparée et métrique comparée en Europe Centrale: ALiH 5:207–13; Le vers libre est-il libre? Omagiu Rosetti 1965. 265–70.) tulajdonképpen a saját verselemző gyakorlata során felmerült problémák elméleti jellegű megoldására törekedett. A recenzens nem titkolhatja azt az

érzését, hogy ezeknek a rendkívül magas követelményeknek igazában csak megfogalmazójuk tudott megfelelni: az átfogó világirodalmi tájékozottság, a nyelvésztől elvárható adekvát megközelítési módszerek alapul szolgáltak ahhoz, hogy a végsőig kifinomult művészi érzékenységgű kutató behatoljon egy-egy költő belső műhelyébe és végigjeljelemezze a vers születését és szerkezetét.

Az erdélyi születésű Lucian Blaga (1895–1961) a XX. századi román költészetnek egyik legkiemelkedőbb egyénisége. Elvitathatatlanul nemzeti költő, a román hagyományok folytatója, de egyben merész újító és kísérletező, aki fokozatosan hasonlította át költészetébe elsősorban a német expresszionizmus (George, Trakl, Dehmel), de nem kevésbé az amerikai Walt Whitman formanyelvét. Különösen meggyőzőek GÁLDI azon elemzései, ahol az irodalmi hatást nemcsak a gondolati ihletésben, hanem a metrikai megoldásban is kimutatja.

GÁLDI LÁSZLÓ tudósi hitvallásához tartozott az irodalomtudomány és a nyelvészet egységének, a klasszikusan értelmezett filológiának az eszményítése; ennek a kötetnek valóban az az egyik nagy tanulsága, hogy a verstani és prozódiai kutatásokban a két társtudomány szétválaszthatatlanul összeforr. Könyvének zárszavában a szerző maga utal rá, hogy Blaga sajátos prozódiját nem elszigetelt jelenségként szemléli, hanem a román irodalom és vers történetébe ágyazottan. Éppen ez a tárgyalásmód a záloga annak, hogy kitűnjék Blaga versalkotásának sajátossága, harmóniája és eredetisége, mindez rámutat arra, hogy a román költő művészisége legalább olyan bonyolult, mint az a kor, amelyet kifejezni hivatott (187).

GÁLDI már 1953-ban funkcionális verstanának elvi kifejtése során nyomatékosan rámutatott arra, hogy egy-egy műalkotás igazi értéke csak akkor ismerhető fel, ha ezt az eszmei mondanivalót (a tartalom) és a művészi kifejezés (a forma) szerves egységként tekintjük. Jelen könyve egyik legfontosabb kicsengésének is ezt tekinti. Blaga versformálása egyáltalán nem másodlagos fontosságú, nem valami járulékos elem, hanem költészetének belső oldalához tartozik, ez a költő mondanivalójának nem egyszerű hordozója, hanem integráns része (188). Ugyanez a gondolat, de talán még plasztikusabban már az első oldalakon is kifejtésre kerül: „a költői üzenetnek elválaszthatatlan része a forma; neki jut az a feladat, hogy a beszélő egyik kommunikációs csatornájaként meghatározott közölnivalót továbbítsa” (9).

Valóban, a könyvet éppen azért tekinthetjük a magyar verstani kutatások fontos eseményének, mert a rendkívül gondos, olykor talán túlságosan is aprólékosnak tűnő metrikai elemzések mindig azt a célt szolgálják, hogy a költő mondanivalóját jobban és mélyebben megértsük. Bár a Blaga által gazdag változatosságban művelt formai megoldások (mértékek, versszak-formák, rímkepletek, ütemszerkezetek stb.) feltárása önmagában is komoly teljesítmény, a szerző szándékától mi sem állt távolabb, minthogy ezek leltárszerű felsorolására korlátozza feladatát. Erre vall, hogy könyve elején Blaga tíz, illetve húsz legjellemzőbb prozódiai formájának kronológiailag is rendezett tipológiáját mutatja be (9–15). GÁLDI nyilván azért választotta a sűrítésnek ezt a módját, mert így bizonyos, másképpen elkerülhetetlen ismételtetések kikerülhetett, sőt sikerült az olvasó figyelmét arra irányítani hogyan, mikor és milyen költői h a t á s érdekében nyúl a román költő a iambushoz vagy a trocheushoz, milyen sajátos feladatok szolgálatába állítja a hendekaszillabát vagy a polimetrikus megoldások lüktetését.

Az elemzésnek ez a módja különösen érdekessé válik, amikor a szerző azt vizsgálja, hogy Blaga visszatérő témáinak (a misztikus világképből származó vak isten, az elmúlás gondolata stb.) meg-megújuló feldolgozásai során a metrikai megoldás hogyan változik meg vagy milyen formák maradnak változatlanok. Sok egyéb tényező mellett ez a vizsgálat egyben Blaga költői útjának egyes állomásait is megmutatja.

Központi helyet foglal el a könyvben annak a vizsgálata, hogy élete különböző alkotói szakaszaiban Blaga hogyan használta fel a szabad verset. GÁLDI nyomatékosan rámutat, hogy a költőnek a román prozódia megújításában betöltött szerepét helytelen lenne a szabad vers mesteri kezelésére korlátozni, de ez nem mond ellent annak, hogy Blaga művészi fejlődésének egyes szakaszai szabad versformáihoz is köthetők. Az elemzés e területen kettős irányú. Ismét bizonyítást nyer, hogy a szabad vers távolról sem valamely szervesetlen alakulat, szabad voltáról legfeljebb olyan értelemben beszélhetünk, hogy az egyéni megoldásoknak, művészi variációknak szinte kimerülhetetlen változatosságával szolgál. A szabad vers végigkíséri Blaga egész munkásságát: fellépésekor és első alkotói szakaszában újító törekvéseihez természetszerűen kínálkozik ez a forma; az érett művész a szabad vers adta lehetőséget használja fel arra, hogy a vele elérhető ritmikai feszültség és lüktetés révén juttassa kifejezésre nem kevésbé nyugtalan gondolat- és érzelmvilágát; az alkotói útjának végére ért költő letisztult nyelve visszatér

a román népköltészet és a klasszikus formák forrásához, de a szabad vers virtuóza ebbe is belefoglalja a már kivívott eredményeket.

GÁLDI LÁSZLÓ könyvének felépítése rendkívül egyszerű és áttekinthető: az első zsengéktől a posztumusz kötetekig sorra veszi az egyes versciklusokat és nagyobb drámai műveket, a fejezetek címei is jobbra az eredeti Blaga kötetek címével azonosak. A könyv célját kijelölő rövid Bevezetés a már említett prozódiai tipológiát is magába foglalja (7–15), a tárgymutató előtt pedig a tömör Összefoglalás (187–9) zárja a mű érdemi részét. A megfelelő fejezetekben összefoglaló képet kapunk róla, hogy a tárgyalt verskötetben vagy alkotói periódusban melyek Blaga költészetének legsajátosabb jegyei. GÁLDI különös gonddal ügyel arra, hogy kiemlje az újonnan megjelenő tematikai és stílusjegyeket, de ugyanakkor rámutat ezeknek az egész életműben elfoglalt helyére, továbbá nem mulasztja el azt sem, hogy felhívja az olvasó figyelmét az ismétlődő, megváltozó vagy visszatérő motívumokra. A témához illő hasonlattal élve, a könyv végigkomponált dalformára emlékeztet.

Bármennyire értékesek legyenek is ezek a részleges összefoglalások, számomra a legnagyobb élményt azok a műelemzések jelentették, ahol a szerző az elemzett verset vagy versrészletet atomjaira bontja le és szinte anatómiai pontossággal vizsgál minden olyan tényezőt, amely a művészi összehatáshoz a maga eszközeivel hozzájárul. Így veszi számba nemcsak a prozódiai eszközöket, hanem az elemzett alkotásban felhasznált nyelvi elemeket is. Nem elégszik meg a metrikai alakzatok és képletek bemutatásával, hanem a hangszimbolikának, a megválasztott szóképzleti elemeknek, a szokatlan szókapcsolatoknak, a vers mondattani szerkezetének költői hatásfokát is bemutatja. Nagyon nehéz eldönteni, hogy Blaga alkotása során mindebben mennyi volt a valóban tudatos választás és mennyi a tudat szintjéig nem jutott költői intuíció, bizonyos azonban, hogy az ihletett tolmácsolás nyomán a román költő művészete sokkal szemléletesebben bontakozik ki előttünk.

Könyvének utolsó bekezdésében GÁLDI LÁSZLÓ nem titkolt megilletődéssel tiszteleg Lucian Blaga emléke előtt. Szomorú párhuzam, hogy ez a recenzio egyben tisztelgés is a könyv szerzőjének emlékezete előtt. Önkéntelenül is felvetődik a gondolat, hány hasonló mű maradt megiratlan, mekkora űrt hagyott ennek az egészen ritka, megismételhetetlen kutatói egyéniségnek a korai elvesztése.

BAKOS FERENC

Nyelvtörténeti monográfiák a középoszmánli korszakról

Suzanne Kakuk: Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles

Les éléments osmanlis de la langue hongroise

Bibliotheca Orientalis Hungarica, XIX. Akadémiai Kiadó és Near and Middle East Monographs. Columbia University, Mouton, The Hague, The Netherlands, 1973. 660 l.

Georg Hazai: Das Osmanisch-Türkische im XVII. Jahrhundert

Untersuchungen an den Transkriptionstexten von Jakab Nagy de Harsány

Bibliotheca Orientalis Hungarica, XVIII. Akadémiai Kiadó és Near and Middle East Monographs. Columbia University, Mouton, The Hague, The Netherlands, 1973. 498 l.

Az ismertető két monográfia szerves folytatása annak a több évtizedes szisztematikus munkának, mely a budapesti egyetem török filológiai katedráján NÉMETH GYULA irányítása alatt évtizedekig folyt. A nemzetközi turkológiában általában a modern, ill. a XIX. század török nyelve állt az érdeklődés homlokterében, nyelvtörténeti síkon pedig az arab-írással emlékekből rekonstruálható ó-oszmánli.

NÉMETH GYULA az arab-perzsa szavakkal túlsúlyolt oszmán-török irodalmi nyelv kutatásával szemben már a huszas években célul tűzte ki az igazi török nyelvi anyagot hordozó török nyelvjárások kutatását. Ehhez neki tápot főleg T. KOWALSKI macedóniai szövegei adták, melyeknek speciális hangalakjai különösen felkeltették figyelmét. Elképzelésében ezek a jelenségek már összekapcsolódtak a török-korban Magyarországon

beszélt török idioma problémájával. KOWALSKI deli-ormáni nyelvjárás-rendszerező tanulmánya szolgált mintául a balkáni nyelvjárások feltérképezésének munkájához, és ezért ide küldte nyelvjáráskutatásra a 30–40-es években tanítványait, HALASI–KUN TIBORT és ECKMANN JÁNOST.

Később — mikor vidini (1931–38), bulgáriai (1954), szerbiai (1966) és albániai (1956) kutatóútjai során felfedezte és tisztázta a nyugat-ruméliai nyelvjárás csoport különállását, már kirajzolódott előtte, hogy nem a kelet-ruméliai csoport adja a kulcsot a magyarországi török nyelv megfejtéséhez. Így tanítványainak háború utáni generációját már a nyugat-ruméliai lelőhelyekre vitte magával, ill. küldte kutatásra.

Ugyanakkor NÉMETH GYULA oktatómunkája során végig nagy súlyt helyezett az átírási emlékek nyelvtörténeti elemzésére. Ha GEORGIEVITS török szövegeinek HEFFENING-féle feldolgozása — az Auflag 1942. évi elége miatt — akkor közvetlenül nem is hatott a török nyelvtörténeti kutatásra, de NÉMETH GYULA — tiszteletpéldány birtokában — évekig elemezte és többször újraértékelte HEFFENING megállapításait és a szövegek értékét a nyelvjárástörténeti kutatás számára. E munkájának iránymutató állomásai BALASSA török szórványainak feldolgozása és a nyugat-ruméliai nyelvjárás csoport történeti kulsmunkája, ILLÉSHÁZY „Nyelvmeester”-nek prezentálása.

Tanítványainak háború utáni gárdája már a középoszmáni problematika, ill. az oszmán-török nyelvjárástörténet ismeretének teljes fegyverzetében szállhatott síkra. A nyelvi anyagok széles távlatú nyelvtörténeti perspektívában való értékelésére évtizedeken át LIGETI LAJOS irányította a kutatók generációinak figyelmét és teremtette meg a méltó kiadás lehetőségeit.

*

KAKUK ZSUZSA tanulmánykötete két főrészből áll: Az első rész tartalmazza a török hódoltság kori magyar hivatalos és magániratokban előforduló oszmán-török szavak teljes corpusát 1040 szócikkben. Az egyes szócikkek tartalmazzák az illető szó legkorábbi és további előfordulásait, alakváltozatait, szerepét a balkáni nyelvekben, oszmán-török szótörténeti adatait (és esetenként a szó eredetét).

Mivel a nemzetközi turkológiában a fő figyelem természetszerűleg a szóanyag középoszmáni nyelvtörténeti eredményeire irányul, így a magyar ismertetőre hárul az a feladat, hogy a gazdag szóanyag magyar társadalom- és művelődéstörténeti jelentőségét is kiemelve.

Ritkán lehet a nyelvtudományban egy nyelvi hatás időbeli kereteit megközelítőleg olyan pontosan meghatározni, mint a magyarba került oszmán-török szavak esetében. E török szavak javarésze a hódoltság 150 éve alatt jutott nyelvünkbe, illetve került említésre magyar irodalmi műben. Ez az időbeli keret tette lehetővé, hogy a szerző a korszak teljes szóanyagát egy corpus-jellegű műben felölelhesse. A szerző roppant nagy anyagot búvárolt át, az erdélyi fejedelmek, a főúri családok, a budai basák kiadott hivatalos és magániratait, levelezését, irodalmi műveket stb. E bő anyagból több évtizedes munkával összegyűjtött 13 000 tétel szolgált alapanyagként a corpus 1000-nyi címszavához (illetve a perifériális anyagot is ideszámítva kb. 15 000 tétel 1200–1300 címszavához)¹.

E gazdag szóanyag készen tárja a kor társadalomtörténetének kutatója elé a török hatás teljes vetületét. Az iratanyag összetétele természetszerűleg elég vegyes: hivatalos irat, magánlevelezés, irodalmi mű, stb. és így az iratok szerzői is változatos képet mutatnak: fejedelem, főúr, polgár, de lényegében a társadalmi szint nem bontja rétegekre a szóanyagot, hiszen egyrészt az iratok szerzői itt is, ott is deákok és a török közigazgatási és katonai hatóságok mindennapi nyelvhasználatában nemigen lehetett különbség.

Az írók közül talán csak Zrínyit lehetne e csoportba vonni a közvetlen érintkezés vonalán, de az ő térségében gyakran inkább szerb-horvát közvetítéssel kell számolnunk. A Thököly emigráció vagy Mikes levelei török környezetben jöttek létre, tehát kategorizálás szempontjából aligha kezelhetők magyar jövevényszavak gyanánt. A társadalmi környezet kérdése inkább a szavak utóéletében merül fel, mert míg a köznyelvből a szavak javarésze eltűnt, addig többje megmaradt egyes vidékek nyelvhasználatában.

KAKUK ZSUZSA monográfiája természetesen megkülönböztetés nélkül foglalja magában mindannyit, hiszen akár az általános használatú szó, akár a hapax legomenon

¹ Vö. Die osmanisch-türkischen Elemente der ungarischen Sprache als Denkmäler der osmanisch-türkischen Sprache: Sprache, Geschichte und Kultur der Altaischen Völker, Protokollband der XII. Tagung der PIAC 1969. Berlin, 1974. 274. l.

többé-kevésbé egyaránt tükrözi, vagy tükrözheti a török szavak magyar ajkon reprodukált hangállapotát.

KAKUK ZSUZSA e szavak magyarérdekű osztályozását jövevényszavak és idegen szavak szerint több dolgozatában elemezte, legrészletesebben az 1974. augusztus 22–24-én Budapesten tartott etimológiai kongresszuson elhangzott előadásában. E dolgozatban általában 700–800 közszeről tesz említést, ez a szám azonban csak a szavak két fő kategóriáját foglalja magában, kb. 450 közigazgatási és katonai műszót, és 250 tárgyi jellegű.² Az előszóban említett 1040 tétel nyilván a teljes keret, az 1200, illetve a szótmutatóban is szereplő 1300 adat fennmaradó kb. 500 szava nyilván a perifériális tételeket, a hapax legomenonokat foglalja magában. (Míg a török hangtan számára bizonyító erejű a kb. 600 személynév és 250 helynév, addig ez magyar szempontból teljesen kihagyható a számításból.)

Az etimológiai konferencián tartott előadásában KAKUK ZSUZSA pontos statisztikai felmerést adott a magyar érdekű jövevényszavak gyakorisági paramétereiről, ami érdekes bepillantást enged a nyelvhasználat mechanizmusába.³

Az oszmánli jövevényszavaink utóéletének érdekes jellegzetessége, hogy a kölcsönszavak kb. 70–80%-át kitevő török közigazgatási és katonai terminusok java-része a hódoltság után hamarosan kipergett nyelvünk-ből, úgyhogy később — amikor a török kor jellemzéséhez szükség lett rájuk — idegen (főleg német) irodalmi forrásból ismét átvettünk belőlük egyeseket.

Társadalom- és kultúrtörténeti szempontból érdekes összehasonlítás adódhat a magyar, illetve a balkáni nyelvek török kölcsönszavai között. A hatás arányáról fogalmat ad, ha a szerb-horvátba került és jórészt élő ötszeres mennyiségű szókincsent a kb. 800 magyar közszóval összehasonlítjuk, melyekből mindössze egy-két tucat nyert szilárd polgárjogot a magyar köznyelvben. Az időtényezőn kívül ez az arány is tanúsítja a balkáni uralom teljesen más hatásfokát, ahol a hosszú együttélés mennyiségből minőségbe csapott át. E hatásban nagy szerepet játszott az is, hogy a XIV–XV. század fordulóján egy évszázadig Edirne volt a török főváros, azonkívül, hogy a Balkán továbbra is állandó felvonulási bázis maradt, a szultán hadainak jelentős kontingensét is onnan toborozta.

E kérdés-komplexummal kapcsolatban felmerül a nyelvészeti szóhasználat kérdése, hiszen oszmán-török kölcsönszavainkat inkább „idegen szó” terminussal kell illetnünk. KAKUK ZSUZSA taglalja a török szavak e túlnyomó jellegét, és a jövevényszavaktól való megkülönböztetésképpen még le is fordítja a franciából hiányzó terminust (Fremdwort) — „mot étranger”-nek, sőt még a perifériális használatú hapax legomenonokra is külön műszót használ (527. l.).

KAKUK ZSUZSA témáján kívül esik a társadalmi-gazdasági problémák szókincsenbeli visszatükröződésének kérdése, de a szerző így is — a közvetlen átvétel és szerb-horvát közvetítés tárgyalása során — voltaképp erre a kérdésre is kitér. Egy igen érdekes fejezetben fejtegeti, hogy miként lehet nyelvi ismérvekkel igazolni a művelődéstörténeti hatás fokát és tartósságát (541–545).

Az oszmán-török nyelvtörténet kutatásának a középoszmánli vizsgálata az utóbbi időkgig mostohagyermek volt. Míg az oszmánli kutatása az arab írásos emlékek alapján jelentős fejlődést ért meg, addig csak az utóbbi évtizedekben vált általánossá az a felismerés, hogy az idegen ortográfiával írt török szövegek, illetve szavak elég szilárd alapot nyújtanak a XVI–XVII. századi török nyelv hangállapotának rekonstruálásához.

A középoszmánli korszak nyelvészeti vizsgálatára igen alkalmasak a magyar nyelv oszmánli jövevényszavai, hiszen e korszak keretei, 150 év éppen egyes hangtani jelenségek lezajlásának is szokásos időtartama lehet. LIGETI LAJOS volt az, aki évek hosszu során át a szerző figyelmét e magyar szókincsentörténeti szempontból olyan értékes anyag török nyelvtörténeti szempontú feldolgozására irányította és ösztönözte.

A török hangtan vizsgálata szempontjából egyáltalában nem jön számításba a szavak használatának gyakorisága. (A hapax legomenonnál legfeljebb a közlő egyéni sajátága hathat esetenként zavarólag.) Az egyetlen átirásos emléket feldolgozó tanulmányokkal szemben e vegyes, változatos anyagnak az az előnye, hogy az egymásmellettség révén pregnánsan kidomborodnak az irodalmi, köz- és népi nyelvi alakok és így közvetlen összehasonlításra is van lehetőség.

² Pl. Die südslavische Vermittlung bei den osmanisch-türkischen Lehnwörtern der ungarischen Sprache: Actes du I^e Congrès International des Études Balcaniques et Sudest-Européens 6. Sofia, 1968, 763. l.

³ Idegen szó, kihalt szó, jövevényszó (A magyar nyelv oszmán-török átvételei alapján (NyttudÉrt. 89: 163–164).

A szerző érdeme, hogy éppen ezen egyedi vizsgálattal szemben újszerű módszerrel a jövevényszavakat rendszerben használja fel nyelvtörténeti vizsgálatra. Azóta ezt a módszert mások is átvették, legutóbb St. Stachowski alkalmazta sikerrel a szerb-horvát nyelv oszmán-török kölcsönzéseinek tanulmányozásánál.

Az 1000 szó szótárilag ugyan nem nagy mennyiség, tárgyi és hangtani diapazonja azonban elég széleskörű nyelvészeti megállapítások levonására. Tekintettel arra, hogy az egy nyelven belüli korszakolás fő ismérvei a hangtani változások, a szerző kitűzött célként az anyagot elsősorban a hangtani változások vizsgálatára használta fel.

A latinbetűs szöveg hangtani kiértékeléséhez elsősorban a jövevényszót, idegen szót vagy glosszát hordozó környezet ortográfiájának megállapítása szükséges. Bár a szövegek nyelve egyöntetűen magyar, azonban a használt ortográfia egyrészt a műveltségi kör, másrészt a tájegység eltérése révén nem egyöntetű. Mindenesetre a szerző helyes kritériumok alapján megbízható következtetéseket von le.

Ezután a szerző szembeállítja az oszmán-török és az átvétve nyelv fonémarendszerét és az ortográfiai és fonematikai megfelelésekből egyöntetű morfológiai következtetésekre jut. Kitűnő segítséget nyújt ehhez a magyarba átkerült török szóképzletet is magában foglaló balkáni (elsősorban szerb-horvát) nyelvi, fonematikai sémák szembeállítása. Ugyanakkor ezekből a párhuzamokból nyilvánvalóvá válnak az átvétel hangtani korlátai; különösen megmutatkoznak ezek a magyarban hiányzó veláris *ɣ* (437–440), vagy a balkáni nyelvekből hiányzó palatális labiálisok hanghelyettesítéses megoldása esetében (441–443). A nyelvi háttér határozott lerögzítése módot nyújt pl. a nyílt és zárt *e* szétválasztására (443–444). Szerző megállapításai tanulsággal szolgálnak mind a magyar, mind a szerb átvételek hangalkata szempontjából, és egyben kidomborodik a magyar ortográfia több előnye a hangjelölésben.

A szerző egymás után vizsgált tárgyává teszi a labializálódás, palatalizálódás változatos eseteit, kiemelve, hogy e nyelvallapokra kölcsönösen jellemző a labiális harmónia hiánya a szóvégeken, alapszóban képzőben egyaránt.

A tanulmány komoly eredménye, hogy a történeti hangtani következtetések segítségével biztonságosan szétválasztja a különböző nyelvi rétegeket, az irodalmi nyelvi, köznyelvi és népnyelvi formákat.

Mind nyelvészeti, mind történeti szempontból alapvető fontosságú a nyugat-ruméliai jellegű kölcsönzések rétegének kiválasztása, melyek a maguk összességében kiváló adalékot szolgáltatnak a balkáni nyelvjárások NÉMETH GYULA által rendszerbe sorakoztatott jegyeinek nyelvi háttéréhez: a felgyűjtött anyagból világosan kirajzolódnak a szövegben a magas nyelválású hangok között az *-i* egyeduralma (453), a középső nyelválású labiálisok zártabbá válása (447, 453), vagy a *k, g* palatalizálódáson keresztül affrikátába hajló tendenciája (474–477).

A palatális labiálisok részleges velarizálódásának tanúsága ugyan nem egyértelmű, mert fennállhat a szerb-horvát közvetítéses átvétel lehetősége (531), de az *ó, ű* esetleges jelenléte többnyire a kísérő jelenségek tanúságát is igényli. A szerző csokorba köti a nyugat-ruméliai sajátosságokat (529–534) és összegezi az anyagból adódó konkrét eredményeket.

Az utóbbi évtizedekben KNEJZA és HADROVICS kutatásai nyomán a szerb-horvát kölcsönzésekben kitisztuló körképhez újabb jelentős adalék KAKUK ZSUZSA anyaga. A közvetett átvételek nyelvi tanulságainak rendszerezése a tanulmányban újabb fontos állomás a szerb-horvát és magyar nyelvi kapcsolatok kérdéskomplexumához. A határozottan szerb-horvát közvetítést tanúsító nyelvi jegyek mellett így kirajzolódnak a közvetlen és közvetett átvételek hangtani határkérdései; a palatális labiálisok említett velarizálódása, vagy a *k, g* palatalizálódása és alveolarizálódása általában szláv nyelvi hatásra látszik utalni, de ezek a sajátosságok nyugat-ruméliai török nyelvjárási sajátosságok is egyben; a nyugat-ruméliai nyelvjáráscsoport több évszázados nyugat-balkáni „elkülönülése” mindkét alternatívát feltételezhetővé teszi. A szerző világosan taglalja a délszláv közvetítés kérdését, bár ez nem a dolgozat feladata, de csak ezzel az eljárással tudja elkülöníteni a délszláv közvetítésű alakokat (534–545).

A középoszmánli sajátosságok szétválasztásához jó segítséget nyújtott az eddig feldolgozott, de összességében még ki nem értékelt főleg latin- és görögbetűs anyag, melyet a Corpus minden címszavában gondosan figyelembe vesz. (Örmény írásos anyagból, glosszákból eddig még csak kevés került komoly feldolgozásra, mégpedig a közelmúltban megjelent publikációkban, úgyhogy ezek még nem voltak tekintetbe vehetők a Corpus 4–5 éve lezárt anyagával való összehasonlítás céljára.)

De a jövevényszóanyag legértékesebb tanulságainak levonásához a legfőbb és legmegbízhatóbb eszközt a szerző balkáni helyszíni nyelvjáráskutatásai szolgáltatták. KAKUK ZSUZSA 1956–58. három nyarán át Bulgáriában, majd 1964-ben Jugoszláviában

vizsgálta a balkáni török nyelvjárásokat, eredményeit számos nyelvjárastanulmányában publikálta, és kitűnően hasznosította oszmánli jövevényszavaink vizsgálatához.⁴

Ami a morfológiát illeti, KAKUK ZSUZSA ugyan elemzi a szuffixumok előfordulásait (507—515), bár ez a dolgozatnak az anyag természetéből kifolyólag nem feladata.

Külön kiemelendő a magyaron kívül a kötetben közölt török, arab, perzsa, szerb-horvát, bolgár, albán, görög, román szótutató, mely török kölcsönszavaink értékes anyagát könnyen hozzáférhetővé, azaz hasznosíthatóvá teszi a magyar kutatók és az egész balkáni filológia számára.

Összefoglalólag meg kell állapítanunk, hogy KAKUK ZSUZSA monográfiája a XVI—XVII. századi oszmán-török jövevényszavaink teljes corpusát nyújtja és e jövevényszavakból átfogó képet nyújt a középoszmánli korszak nyelvallapotára, kor-⁴zakmeghatározó hangtani ismerveire, de egyben a hódoltságkorban a magyarságot ért török társadalmi-történeti hatás összképéhez is jelentős hozzájárulást jelent.

Az oszmán birodalom európai hódításai és az ennek következtében megélnéknél diplomáciai kapcsolatok az európai udvarokban előtérbe állították a török nyelvismeret fontosságát. Így van ez a háborús állapotban álló bécsi császári udvarban, a fenyegető veszélyt elhárítani igyekvő lengyel udvarban (Podoliát éppen 1672-ben foglalja el a török), és a Portával állandó közvetlen kapcsolatban álló erdélyi fejedelmi udvarban.

Az oszmán birodalom hanyatló korszakában a diplomáciai kapcsolat fokozódásának köszönheti létrejöttét HARSÁNYI NAGY JAKAB „társalgási könyve. Ezen 1672-ben Kölnben megjelent, „Colloquia Familiaria Turcico-Latina” c. kézikönyv török szövegeknek és synoptikus latin fordításának kritikai kiadását bocsátotta most közre HAZAI GYÖRGY német fordítás és a török nyelvi anyag tüzetes modern nyelvészeti feldolgozása kíséretében.

Ami a Nyelvemester létrejöttének körülményeit illeti a keleti nyelveket is oktató nagyváradi gimnázium tanáraként működő HARSÁNYI 1651-től a brandenburgi választófejedelem szolgálatába kerül és hét évet tölt diplomáciai szolgálatban az oszmán birodalomban. Ebben a rendkívül adatdús, életszerű közvetlenséggel szerkesztett nyelvemsteri könyvében kimerítő tájékoztatást ad a török birodalom életéről. A diplomáciai szolgálatra Isztanbulba induló követ beszélgetéséből élénk táruul az oszmán birodalom egész államapparátusa, katonai szervezete, az udvar belső felépítése, de ugyanakkor könnyed stílusban írt részletes beszámolót kapunk a török mindennapi élet fontos állomásairól: az esküvőről, a körülméletésről, a temetésről, és objektív nyilatkozatot a mohamedánok jutulajdonságairól is. A könyv aktualitását fokozzák a mindkét oldalon folyó háborús előkészületekre a lengyel határvidék elleni tatár becsapásokra tett utalások.

Ez a tárgyválasztás és a közvetlen hang — mely bármely modern társalgási zsebkönyv díszére válna — biztosíték egyben arra, hogy a terjedelmes kézikönyv anyaga kitűnően alkalmas a köznapi nyelv tanulmányozásához, és egyben olyan anyagot tartalmaz, melynek egy része bekerült az oszmán birodalommal háborús állapotban levő szomszédos népek nyelvébe is. Így értékes összehasonlító anyagot nyújt a magyar nyelv, meg a balkáni nyelvek oszmán-török kölcsönszavaihoz is.

A mű terjedelmére jellemző, hogy 16000 szót tartalmaz GEORGIEVITS kb. 600 és a Balassa-szövegek 250 szavával szemben. Meglepő, hogy ennek a rendkívül gazdag anyagnak a feldolgozására eddig nem került sor. Kereshetnénk ennek okát esetleg abban, hogy a mű már a maga idejében nyomtatásban is megjelent (1672-ben Kölnben), vagy talán azért, mert a nyelvemster a középoszmánli korszak végéről való. Valószínűbb talán azonban, hogy ez a kutatás kezdeti stádiumának általános jellemzője, miképpen a régészetben is a gazdag leletanyagban bővelkedő fejedelmi sírok álltak az érdeklődés középpontjában, úgy az oszmánisztikában is az újoszmánlival szemben a pregnáns jegyeket viselő óoszmánli emlékek felé irányult a kutatók figyelme.

Amikor az érdeklődés alig néhány évtizede az átírási emlékek felé fordult, akkor is elsősorban a kuriózumok, az egyes nyelvemlékekben előforduló „különleges” hangtani, ill. morfológiai jegyekre vadásztak a kutatók és nem az emlékekben rejlő nyelvallapot egészére, de ez nem is csodálható, hiszen az új- és az óoszmánli korszaknak még a pontos határai sem rajzolódtak ki.

⁴ Le dialect ture de Kazanlyk. AOH 8 [1958] Die türkische Mundart von Küstendil und Michailovgrad. ALH 11 [1961] Le dialect ture d'Ohrid en Macédonie. AOH 2 [1972].

A kutatás ezen hiányosságának végső alapokára találóan mutatott rá HAZAI GYÖRGY: a középoszmánli korszak elhanyagolása voltaképp azon alapult, hogy az oszmánlit általában „stabil” nyelvként kezelték, amely hosszú évszázadok során alig változott. Ezen mostohán kezelt átmeneti korszak fontossága indította a szerzőt arra, hogy HARSÁNYI Colloquia familiaria c. nyelvemsterével folytassa a régibb, de sokkal rövidebb átírási emlékek eddigi feldolgozásait. Választásának egyik fő indítéka az volt, hogy e bő anyag általánosabb és szilárdabban adatolt megállapítások levonását teszi lehetővé, és ennek során kitűnően alkalmazható a statisztikai módszer.

A feldolgozás első stációja a szótári számbavétel, mely a kommentárokból szereplő anyaggal együtt kb. 80 oldalt tesz ki (201–278). Szerzőnek azonban sem célja, sem feladata a szókincs feldolgozása. A szócikkekben való eligazodást megnehezíti, hogy a minimális ortográfiai eltérések külön szócikket kapnak (pl. *ş* – *s*, azaz *ʃ*), addig a derivátumok és ragozott alakok megkülönböztetés nélkül automatikusan a tömorféma alá vannak sorolva. Ebből adódik, hogy az emlékekben szereplő szavak száma nem azonos a szójegyzék címszavainak mennyiségével. (Az ortográfiai eltérések közötti eligazodást egyébként külön index megkönnyíti). A szócikkek szerkezeti felépítésének kereteit alighanem a computeres feldolgozás lehetőségei szabták meg, amire a 278. lapon levő jegyzet is utal. De feltehetőleg nemcsak technikai okok határozták meg a derivátumok és esetragos alakok egybesorolását (hiszen e tekintetben nem tesz megkülönböztetést a szerző a tanulmány értekező részében sem), hanem az az alapfelgondolás, hogy a munka célja a hangtani rendszerezés, melynél a kötött morfémák funkcionális eltérése nem bír érdekel.

Az értekezés jelentéstani kérdéseket természetesen egyáltalán nem tárgyal és a szókincs kérdésével sem foglalkozik, hiszen a korszakolás kérdésében a szókincs semilyen (ill. minimális) támpontot sem nyújthat, t. i. HARSÁNYI nyelvének szókinccse és az új-oszmánli között eltérés voltaképp nincs (vö. 458. l.).

A szerző az értekező rész kilenczetedét a hangállapot rendszerének rekonstruálására fordítja. Mivel a mű helyesírási rendszerében HARSÁNYI magyar voltából és németországi szolgálatából kifolyólag a magyar és német ortográfiai rendszer dominál, HAZAI GYÖRGY részletesen tárgyalja e két ortográfiai rendszert tükröző eseteknek és fonéma-rendszerüknek a törökhöz viszonyított eltéréseit, melyek az ortográfiából kikövetkeztethető hanghelyettesítéseket indukálnak. Ugyanakkor leleplezi az arab írásképp hatásának e két rendszert keresztező izoglosszáját (vö. 325–326). Újszerű eljárással kiküszöböli a nyomdabetűk sérüléseiből származó nyomtatási tökéletlenségekből adódó hibás alakokat, az egyponthoz *ó* és *ű*-t. A statisztikai valószínűségszámítás ilyen kérdésben is sikerrel alkalmazható.

A szerző sorba veszi az ortográfiának a várható hangállapottól eltérő eseteit, a magánhangzóknál a velarizáció, a zártabbá-nyitabbá válás eseteit, a labializálódást és delabializálódást, a mássalhangzóknál a zöngésedés és zöngétlenedés eseteit minden hangkörnyezetben és minden pozícióban. E kérdések taglalásának az ad különös nehézséget, éppen a közelfekvő új-oszmánli hangállapot viszonyának pontos elhatárolása érdekében, hogy ki kell szűrni a különböző ortográfiai formalitások előfordulásait, az esetleg megőrzött archaikus vonásokat (33. fej.), és a nyelvjárásnak tűnő alakokat. E kérdések eldöntése igen nagy jelentőségű az emlék nyelvének térben való pontos behatárolása kérdésében.

Az esetleges nyelvjárási elemek több feltevést tesznek lehetővé. Egyrészt HARSÁNYI hétéves törökországi tartózkodásának helymeghatározását, másrészt esetleg az isztanbuli köznyelv összetevőinek kérdése is felmerülhet. Különösen súlyosan esnek latba a nyugat-ruméliának tűnő hangalakok (l. különösen a labiális vokálisok fejezetét, 6. fej.). A kérdés tisztázása az ortográfia helyértékeinek pontos megállapítását (3/a) és a fonémakészlet precizizálását tette lehetővé (39. fej.).

A morfonológiai kérdések tisztázása a mű egyik legrészletesebb és legfontosabb része, a szerző mindenestre elhagyja a mai köznyelvi vonásokkal egyező jegyek vizsgálatát és teljes figyelmét a palato-veláris, és labiális-illabialis illeszkedés alapvető, korszakmeghatározó vizsgálatára fordítja.

A palato-veláris harmónia érvényesülésének esetei különösen az arab-perzsa jövevényszavak esetében vezettek tanulságos megállapításokhoz (41. fej.). A labiális illeszkedés eseteit a szerző a történeti fejlődés fázisait tükröző táblázatos szemléltetéssel mutatja be és statisztikai számításai százalékosan megfoghatóvá teszik a korszak illeszkedési állapotát (43. fej.). Ez a statisztikai felmérés módját ad olyan finom fejlődési árnyalatok felderítésére is, hogy az illabialis illeszkedés a labiállissal szemben tempóbeli előnybe került az új-oszmánli felé való előrehaladásban.

A kötött morfémák illeszkedésének, az *E*, *I*, *Ü* osztályú affixumok felsorolásából

és az illeszkedés hiányának táblázatos bemutatásából áttekinthető és számszerűen ellenőrizhető kép tárul elénk (48–51. fej.). Rendkívül tanulságos az igei személyragok és a birtokos személyragok morfológiai fejlődésének kifejtése (53. fej.). E kézzelfogható szemléltetésből közvetlenül adódik a kérdés megoldása, azaz, hogy a labiális-illabiális illeszkedés az emlék korában még nem zárult le.

A szerző elemző munkája során végig figyelemmel kíséri az eddig kiadásra került, illetve feldolgozott emlékekből leszűrhető eredményeket, és ez széles háttérrel biztosít precíz statisztikai megállapításainak.

Különösen szilárd bázist biztosítanak szerzőnek az elmúlt két évtizedben folytatott nyelvtörténeti kutatásai, különösen a cirill írásos török szövegek terén, valamint balkáni nyelvjárástanulmányai.⁵

Indokolt, hogy a szerző nem törekszik az emlék teljes grammatikai leírására. A morfológiai fejezetek lényegében csak a nyelvtörténeti érdekű alakokat taglalják. A morfológia a nyelv legkonzervatívabb komponense és így rövidtávon nem alkalmas az egy nyelven belüli korszakolásra, sőt nyelvjárási kategorizálásra sem. Így a szerző természetszerűen nem tartotta szükségesnek az anyag szinkronikus kiértékelését, ennek inkább inventáriját adja (58–87. fej.).

A szerző alapos hangtani elemzése szinkronikus szinten azzal az eredménnyel zárul, hogy az emlék az isztanbuli köznyelv korabeli képét nyújtja, pregnáns nyelvjárási jegyek nem mutatkoznak a szövegben. Ezt az alapvető megállapítást nyilván az a körülmény is alátámasztja, hogy HARSÁNYIT követi minősége lényegében a fővároshoz kötötte. Az elszórt, nyelvjárásinak tűnő néhány jegy talán nem is azzal magyarázható, hogy HARSÁNYI Anatólia egyes vidékein maga is megfordult, hanem hogy Isztanbul, a főváros, elfoglalása óta újjátelepítés színhelye, és különösen a dzseláli felkelés ideje óta a Kelet-Anatóliából ideözönlő menekültek rezervoárja is volt.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy HAZAI GYÖRGY a hangállapot jellemző jegyeire kiterjesztett statisztikai vizsgálati módszer rendszerszerű alkalmazásával egzakt eredményt nyújtó nyelvtörténeti következtetéseket tudott levonni a középoszmánliból az újoszmánliba való átmeneti korszak hangállapotára.

SCHÜTZ ÖDÖN

⁵ Pl. lásd: Les dialectes turcs du Rhodope. AOH 9–10 [1959–1960] Monuments linguistiques osmanli-turcs en caractères cyrilliques dans les recueils de Bulgarie. AOH 11 [1960] Zu einigen Problemen der Lehnwortforschung in den osmanisch-türkischen Mundarten des Balkans. AOH 18 [1965]. L. még a bibliográfiát: NyK 76 [1974]: 223.

[illegible][illegible]

TARTALOM

KOMORÓCZY GÉZA: A sumer—magyar nyelvrokonítás [Die sumerisch—ungarische Sprachvergleichung]	3
GHEENO, DANILO: A erza-mordvin névutók áttekintése [Aperçu des postpositions en Mordve-Erza]	39
HONTI LÁSZLÓ: Az osztják személyjelölő szuffixumok történeti áttekintése [A Historical Survey of Suffixes Marking Person in Ostyak]	71

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

BITTER, RALF-PETER: Uralisch *kuñé(э) 'leuchtend, hell'	121
ZSIGMOND GÁBOR: A néprajz és a nyelvtudomány kapcsolatai a XIX. század derekán [Relations of Ethnography and Linguistics in the Middle of the Nineteen Century]	127
KEMÉNY GÁBOR: Stilisztika és statisztika [Stilistique et statistique]	135

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

KÁLMÁN BÉLA: Bárczi Géza 1894—1975	149
VERES PÉTER: B. O. Dolgih 1904—1971	152
ZAICZ GÁBOR: Kecskeméti István 1937—1975	156
KORENCHY ÉVA: Vaszilij Iljics Litkin 80 éves	160
MAYRHOFER, MANFRED: Aulis J. Joki: Uralier und Indogermanen	162
KÁLMÁN BÉLA: Congressus Quartus Internationalis Fenno-ugristarum Budapestini habitus anno 1975. Pars I.	164
H. LABORC JÚLIA: Lakó György: Sajnovics János	167
MÁRK TAMÁS: Havas Ferenc: A magyar, a finn és az észti nyelv tipológiai összehasonlítása	169
ZAICZ GÁBOR: Günter Johannes Stipa: Mordwinisch als Forschungsobjekt	174
VOIGT VILMOS: László Vikár—Gábor Bereczki: Cheremis Folksongs	177
KÁLMÁN BÉLA: Honti László: System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda	179
CSEPREGI MÁRTA: Két eidei nyenyec nyelvten	180
KEMÉNY GÁBOR: Jelentés a stilisztika	184
ZAICZ GÁBOR: Keresztes László: Unkarin kieli	193
FÜREDI MIHÁLY: Jékel Pál—Papp Ferenc: Ady Endre összes költői műveinek fonémastatisztikája	197
PAPP FERENC: Опыт обратного диалектного словаря	198
SZENDE TAMÁS: The Hungarian—English Contrastive Linguistics Project Working Papers 1—4. és 6.	200
KIEFER FERENC: Sign, Language, Culture	204
SZENDE TAMÁS: Papers in Interdisciplinary Speech Research	208
BAKOS FERENC: Ladislav Gáldi: Contributions à l'histoire de la versification roumaine	209
SCHÜTZ ÖDÖN: Nyelvtörténeti monográfiák a középoszmánli korszakról	211

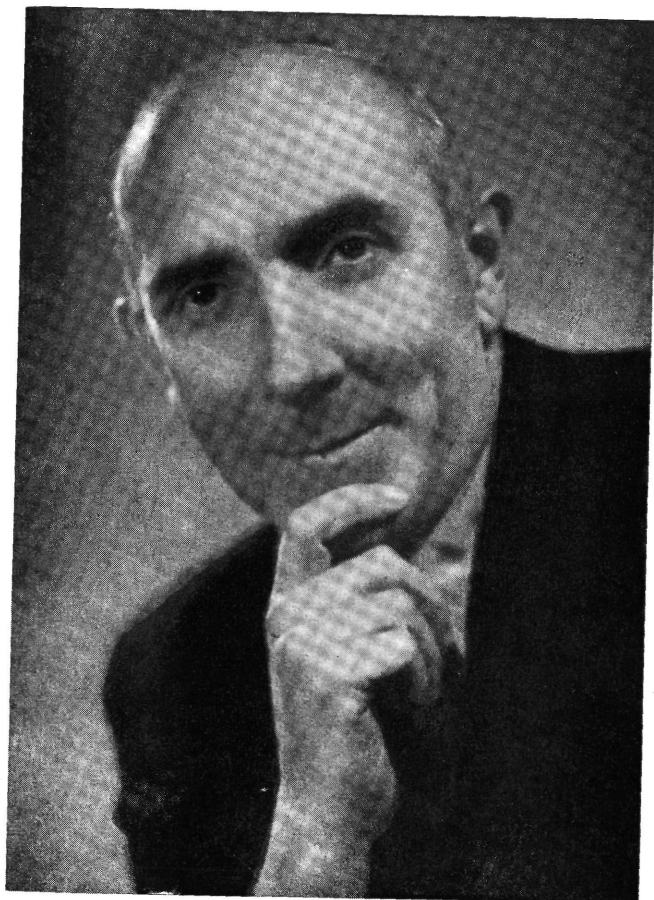
1976. I. 29.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1976. I. 29. — Terjedelem: 19,25 (A/5) ív

76.2737 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

EMLÉKKÖNYV LAZICZIUS GYULA

SZÜLETÉSÉNEK NYOLCVANADIK ÉVFORDULÓJÁRA

Caricature

MUNKATÁRSAINKHOZ

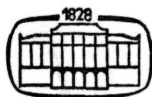
Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

- 1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.*
- 2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.*
- 3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: ——— kurzív (nyelvi adatok jelölésére), — — — ritkított (értelmi kiemelésre), ===== félkövér (alcímek betűtípusaként), ——— kapitálchen (a szerzők nevének kiemelésére).*
- 4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával vagy golyóstollal írják.*
- 5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát arab számmal írják. A kötet-szám és lapszám közé kettőspontot tegyenek.*

Ára: 24,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 40,— Ft

INDEX: 25.666

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI
BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI:

HAJDÚ PÉTER és RÉDEI KÁROLY

78. kötet 2. szám

Budapest, 1976

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

BERECZKI GÁBOR
DEME LÁSZLÓ
FÓNAGY IVÁN
HAJDÚ PÉTER
JUHÁSZ JÓZSEF
N. KAKUK ZSUZSA
KÁLMÁN BÉLA
KÁROLY SÁNDOR
KOVÁCS FERENC
LAKÓ GYÖRGY
RÉDEI KÁROLY
TAMÁS LAJOS

Felelős szerkesztő:

HAJDÚ PÉTER

Szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

Technikai szerkesztő:

HONTI LÁSZLÓ

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
1014 BUDAPEST I., SZENTHÁROMSÁG U. 2.
I. EMELET; 1250 BUDAPEST I. PF. 19.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára.

Egyes példányok beszerezhetők a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11 488.,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22. Telefon 185—680.

Szerkesztői bevezetés

A magyar nyelvtudománynak van törleszteni valója Laziczius Gyula iránt. Emlékkönyvünk szerény nyitány lehet ehhez születése nyolcvanadik évfordulóján, de egyben ösztönzés is munkásságának objektív értékelésére, és beillesztésére a nyelvészet általános fejlődéstörténetébe.

Fulmináns elme volt, aki izzásba-forrongásba hozta maga körül a légkört s ezért személye a magyar tudománytörténet egyik legellentmondásosabb alakjának tűnhet, aki vagy vonzotta vagy taszította a körülötte lévőket: voltak föltétlen hívei és meggyőződéses ellenfelei, de az utóbbiak is respektálták káprázatos elméleti felkészültségét, gondolkodásának kérlelhetetlen logikáját, elegáns és félelmetes vitakészségét. Nem csoda hát, hogy egész életét az éles kritikai hajlam, a heves viták sorozata jellemzi. Ám e robbanékony közegben maradandót alkot, rangot, színvonalat képvisel a magyar tudományban, amely Laziczius révén kapcsolódik a nyelvészet európai élvonalához. Laziczius Gyula hosszú időn át egyetlen képviselője a nemzetközi nyelvészet akkor leghaladóbb irányának, a klasszikus fonológiai iskolának, majd a bühleri nyelvszemlélet hazai adaptálására vállalkozik. De nem pusztán közvetítő: módosítja, következetesebben végiggondolja és a hazai viszonyokra a gyakorlatban is alkalmazza ezeket az új elméleteket.

Váratlanul, teljes tudományos vértetben, kész nyelvészként tűnik föl a hazai szakéletben kezdeményező és polémikus írásaival. Tudományos pályája alig másfél évtizedig ível fölfelé, professzori működése pedig mindössze tíz esztendőre tehető. Tragikus fordulat életében, hogy ugyanolyan hirtelenséggel kényszerül visszavonulni az egyetemi élettől és a tudománytól, mint amilyen váratlanul berobbant oda. Méltatlan és igazságtalan belső száműzetésben kell ezután élnie haláláig. Nem csoda, ha ilyen körülmények között alig volt tanítványa (s aki volt, abból sem mind lett nyelvész), hiszen ehhez az idő szűkre méretett, de ő maga is tudatosan korlátozta közvetlen tanítványi körét. Közismert, hogy a szemináriumain való részvételt előzetes tanári engedélyhez kötötte, amivel nem bánt bőkezűen, s hogy a magas mérce és hűvösen elzárkózó természete általában nem gyakorolt vonzó hatást a hallgatókra. Igazi lényét így csak keveseknek sikerült közelről megismerniük.

Működését végleges elszigetelődése ellenére sem nevezhetjük hatástalannak, s a kedvezőtlen körülmények ellenére sem beszélhetünk Laziczius visszhangtalanságáról vagy kudarcáról, ahogyan erre régebben kísérlet történt. Közhely, hogy a torzó nem föltétlenül kudarc, Laziczius életműve befejezetlenségével is klasszikus egész, amely hatással volt a nyelvészet alakulására: szűkebb körű tanítványain kívül munkái is toboroztak híveket s ekkép a közvetett és közvetlen tanítványok révén kialakult egy szellemileg

homogén kör Laziczius Gyula körül. A haladó, igényes, a tudományok általános fejlődésével lépést tartani kívánó nyelvészek számára Laziczius munkássága nemcsak forrás, hanem jelkép is, a következetességnek, a gondolati tisztaságnak, az igényességnek a szimbóluma.

Folyóiratunk emlékszáma a lazicziusi gondolat folyamatosságát is óhajtja példázni: közleményeink — néhány cikket nem számítva — felkérésre készültek és általában valamilyen módon csatlakoznak Laziczius Gyula munkásságához. Ezzel egyrészt Laziczius művének sokoldalúságát dokumentálják, másrészt azt, hogy gondolatai néhány évtized távolából is megtermékenyítik korunk nyelvészetét: megerősítésre, továbbfejlesztésre vagy éppen ellentmondásra ösztönöznek. Közleményeink írói közül nem mindenki egyformán híve Lazicziusnak, s ez olykor nemcsak a nyelvről kifejtett nézetekben vagy az alkalmazott módszerekben nyilvánul meg, hanem bizonyos szubjektív véleményekben is. Természetesen nem teljes a tisztelőknek, tanítványoknak valamint egy-két régi barátnak ez az együttese, amelyet folyóiratunk összeverbuvált. De a körkép sem az, amely az itt közölt cikkekből Laziczius Gyulával kapcsolatban kibontakozik. Előszavunkat ezért két sürgető feladat hangsúlyozásával zárjuk: igen nagy szükség volna a Laziczius életművét feldolgozó és bemutató monográfiára valamint publikálatlan és nehezen hozzáférhető munkáinak új (ill. csak idegen nyelven megjelent tanulmányainak magyar nyelvű) kiadására.

H. P.

Lazicius Gyula

„Minden tudományos írás, ha csak nem érint egészen szűz területet, többé-kevésbé [!] vitajellegű. Ahol járt már egyszer valaki, ott mindig van vélemény, amelyhez minden ott járónak állást kell foglalni valamiképpen [!], és ha csak nem feltétlen csatlakozásról van szó, a vita elkerülhetetlen.”

„Szerintem a tudományokban nincs támadás, csak elgondolások, elméletek vannak, érvek és bizonyítékok, s akinek a tromfja erősebb, annak van igaza.”

Lazicius

Egy olyan ember életútjának a rövid felvázolását kísérelem meg ebben az írásban, akinek a tudományos hitvallását tömörebben és egyértelműbben jómagam sem tudnám megfogalmazni, mint ahogyan ez a mottóul választott sorokban olvasható. A tudományos igazságok végső győzelmébe vetett meg-ingathatatlan hit, a nyelvi tények mélységes tisztelete, a tekintélytisztelet nyomasztó hatása folytán kialakult és igen sokszor évtizedekig ható téveszmék, álgazságok elleni könyörtelen harc mind-mind ebből a hitvallásból fakadt, illetőleg segítette az azokban lefektetett elvek valóra válását.

Az itt következő rövid életrajzi vázlatból elsősorban azokat a mozzanatok emelem ki s tárgyalom részletesebben, amelyek kevésbé, vagy egyáltalán nem ismertek, megismerésük talán egy-egy fontosabb mozzanattal hozzájárul a valódi Lazicius-portré végső kialakításához.

Lazicius Gyula 1896 augusztus 18-án született Újpesten jómódú polgári — művészi családból. Az ősök — a családi krónika szerint — Lengyelországból származtak. Ennek a családi kórnikának a hatása alatt Lazicius maga is foglalkozott a család eredetével. Kutatásai eredményeit „Báthori István lengyel történetírója” című cikkében publikálta. (Magyar Könyvszemle 35: 67—72). Eszerint: Joannes Lasitius (lengyelül Lasicki) református teológus, lengyel arisztokrata ifjak praeceptor a különböző európai egyetemeken (Heidelberg, Altdorf, Strassburg, Wittenberg, Lipcse, Basel, Milánó, Pádua, Párizs, Brüsszel, Prága) végezte tanulmányait. Báthori Istvánnak lengyel királlyá való választása után, annak követe lett a berlini választófejedelemnél (i.h. 67).

A XVI. század második felében Trencsén vármegye kuriális családjainak egyikeként jegyzik fel a nevet. A név a XIX. század első feléig megtalálható a magyarországi nemesi családok nemzedéki rendjét magába foglaló táblázatokon (NAGY I., Magyarország családjai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal 5: 74). Csak érdekességgként jegyzem meg, hogy Lazicius — később bemutatandó haladó polgári nézetei és magatartása ellenére — német nyelvű publikációi szerzőjeként mindig szerepeltette a nemesi származására utaló „von”-t.

Elemi és középiskolai tanulmányait szülővárosában végezte. Középiskolai évei alatt nagy hatással volt rá magyartanára, Babits Mihály, akinek a hatása alól élete végéig nem tudott, de nem is akart szabadulni. Irodalmi érdeklődése ettől a találkozástól számítódik. A középiskolai tanulmányok utolsó évében az iskolai önképzőkör elnöke, a tanárelnök pedig maga Babits Mihály volt

(Laziczius Ákos szóbeli közlése; a továbbiakban L. Á.). A másik tanára Viski Károly volt, aki Laziczius életének későbbi alakulásában jelentős szerephez jutott.

1914. júniusában érettségizett „jó” eredménnyel. Ugyanazon év szeptemberében kezdte meg egyetemi tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán magyar–német szakos tanárjelöltként. A közben kitört első világháború miatt meg kellett szakítania egyetemi tanulmányait. 1915. május 15-től 1918. november 20-ig katoná, majd orosz hadifogoly. Orosz hadifogságát arra használta fel, hogy tökéletesen megtanult oroszul. Hadifogsága idején kezdett megismerkedni a XIX. század haladó orosz irodalmával és vezető esztétikusainak írásaival. Az itt felkeltett irodalmi érdeklődés hazatérése után is folytatódott és egyre fokozódott.

Különösen nagy hatással volt rá Belinszkijjel való megismerkedése és műveinek tűzetes tanulmányozása. Belinszkij írásai hívták fel a figyelmét a hegeli tanokra, amiket a fiatal tanárjelölt a szikkadt föld szárazságának a mőhóságával szívott magába. Ezeket a tanulmányokat később is folytatta. A belinszkiji–hegeli hatás egy életre meghatározta tudományos szemléletét. Nemcsak egy egyetemi doktori disszertáció született ebből (Belinszkij és Hegel. Pécs 1929), hanem a dialektikus szemlélet egy igen markáns és egyértelmű tudósarcél kirajzolódásához is meghatározó vonásokkal járult hozzá.

Betegsége, illetőleg hadirokkantsága miatt 1918-ban hazaengedték a hadifogságból. Hazatérése után azonnal hozzákezdett egyetemi tanulmányainak folytatásához, illetőleg befejezéséhez. 1918-ban tett tanári alapvizsgát „dicséretes”, majd 1919-ben szakvizsgát „megfelelő” eredménnyel. 1920. november 22-én szerzett magyar–német szakos középiskolai tanári oklevelet.

Még tanári oklevelének a megszerzése előtt, a proletárdiktatúra alatt, 1919 május 29-én kinevezték középiskolai rendes tanárrá (az akkori terminológia szerint „középiskolai tanító”-vá) és a Közoktatási Népbiztosság szolgálatátételre a VII. kerületi István úti állami főgimnáziumba osztotta be. A diploma nélküli tanárjelölt rendes tanárrá való kinevezésében fontos szerepet játszott a már említett, volt tanára, Viski Károly, aki a proletárdiktatúra alatt a Közoktatásügyi Népbiztosság személyügyi referense volt (100127/1919. V. Közokt. Népbizt.: ad 31715/1932/V. VKM). A kinevezési ügyirat pro domo-jában ez olvasható: „Hadviselt, orosz fogságban volt. Szakv. értesítőjét bemutatta. Szaksz. tag. — A legújabb irod. irányok kiváló ismerője és értelmezője. Viski”). A diploma nélküli kinevezést a Hadviselt Tanárok Országos Szövetségének az ajánlása is elősegítette, amely szerint: „rendes tanárrá való kinevezését ajánljuk lehetőleg a VI. főreálhoz, mivel magyar–német szakos tanárban nagy hiány van. 1919. május 23. Volenszky, a szövetség titkára.” (ad 100127/1919. IV/1. Közokt. Népbizt.)

Az említett okirat mellékleteiből, pontosabban az ahhoz csatolt sajátkezűleg írt kérvényéből értesülünk arról, hogy azért sürgette a kinevezést lehetőleg a fővárosba, legfeljebb annak közvetlen környékén levő bármelyik középiskolába, mivel apja akkor beteg volt, és támogatása céljából a fővárost nemigen hagyhatta volna el. Hogy a háború és az azt követő forradalmak folytán a család anyagi helyzete lényegesen megromlott, arról az a tény is tanúskodik, hogy a tanárrá történő kinevezés előtt, már 1919 májusában és júniusában is tanítást vállalt a VI. kerületi Bulyovszky utcai állami főreálban (103929/1919. V. VKM).

A proletárdiktatúra alatti szereplése tragikus fordulatot adott további életútjának. A proletárdiktatúra bukása után kinevezését — ugyanúgy, mint valamennyi tanári kinevezést, amit a proletárdiktatúra alatt fogatosítottak — a hatalomra jutott fehérterror kultuszkormányzata 1919. augusztusában érvénytelenítette, és az 1920. június 17-én kelt fegyelmi határozattal a Magyar Királyi Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium egy életre elzárta a tanári munkától.

A legszigorúbb fegyelmi határozat indoklását érdemes elolvasni: „A tanár úr ellen a proletárdiktatúra alatt tanúsított magatartásának igazolására illetékes tanári testület erre vonatkozó határozatának és javaslatának figyelembevételével elrendelt és lefolytatott fegyelmi vizsgálat során beigazolást nyert, hogy egy átképző tanfolyam előadója volt, az intézeti iskolavezetőnek [Viski Károly, aki a proletárdiktatúra alatt a népbiztossági személyügyi referensi funkció mellett ennek az iskolának az igazgatója is volt] teljes elismerését vívta ki.

Ennek alapján Önt, aki azóta nem is jelentkezett szolgálatra, újabb beosztásra alkalmasnak nem tartom. Budapest, 1920. évi július hó 17-én Haller s.k.” (OL, 3. 108948/1920).

Talán nem felesleges egy kicsit elidőzni ennél a fegyelmi határozatnál, illetőleg indokolásánál. Laziczius tizenharmadmagával szerepel ugyanazon az ügyiraton, mint fegyelmmivel sújtott pedagógus. Mind a tizenkét másik fegyelmi határozattal megbélyegzett kollégájának „súlyosabb bűnei” voltak, mint Lazicziusnak. Egy vidéki tanárnak a fegyelmi határozata, illetőleg annak indoklása: „... viselkedése állandóan nemzet-vallás ellenes [!] volt, tanári kötelességét soha sem teljesítette, hanem állandóan izgatott. A z a l a e g e r s z e g i törvényszék egy évi hat hónapi börtönre ítélte. — Minthogy ezek alapján megállapítható, hogy tanár úr a fennálló állami és társadalmi rendet, az állam épségét veszélyeztető törvénytelen és erőszakos eszközökkel dolgozó, úgynevezett proletárdiktatúrát tettelesen és erkölcsileg is támogatta... III. fokú fegyelmi büntetésre, állásvesztésre ítélem azzal, hogy... 6 évig semminemű más intézetben nem taníthat” (uo.). Talán még egy, egy másik tanár ellen hozott határozat indoklása: „... bűnlajstroma két lapot kitölt, benne az alispán és rendőrkapitány tetteleges bántalmazása, a proletárok fel-fegyverzése is szerepel, direktóriumi tag a budapesti katonai főreálban...” Ugyancsak III. fokú fegyelmi büntetést kapott, 6 évre elzárták a tanítástól (uo.)

Laziczius „vétke” az volt tehát, hogy előadást tartott a proletárdiktatúra átképző tanfolyamán, és ez az előadás igen nagy sikerű volt. Mint egy későbbi írásból kiderül, nem valami „bolsevik propaganda”-előadásról van szó, hanem i r o d a l m i r ó l. Volt tanára, Viski Károly 1932. március 8-án kelt „igazoló írásából”: „Kívánságára szívesen elismerem, hogy... 1919 nyarán Újpesten tartott tanítói [értsd: tanári] tanfolyamon, amelynek adminisztrálására én rendeltem ki, Kolléga úr az én felkérésemre tartott előadást a m o d e r n i r o d a l m i í r á n y o k r ó l [eredeti kiemelés]; — továbbá azt is, hogy a budapesti István-úti áll. főgimnáziumhoz az én hívásomra és ajánlásomra osztották be szolgálatra.

Mindkét alkalommal indítékom az volt, hogy mind az újpesti áll. gimnáziumban volt kiváló taítványomat jól ismervén, Kolléga urat nagyra becsültem s meg voltam győződve arról, hogy tapintatos, megfontolt egyéniségevel... a magyar tanügy érdekeinek minden tekintetben kifogástalanul

lesz szolgálatára. E feltevésemben nem is csalódtam" (ad 29216/1932. VKM, V.sz.).

A rendkívül súlyos kimenetelű fegyelmi vizsgálat értékeléséhez még azt is meg kell jegyeznem, hogy a fegyelmi határozatot távollétében, meghallgatása nélkül hozták. Ez ugyanabból az iratból egyértelműen kiderül: „A fegyelmi bizottság... határozatát Laziczius Gyula meghallgatása nélkül hozta meg...” (uo.). Ugyanennek az ügyiratnak egy másik pontjában megtalálható a magyarázat is arra, hogy miért nem jelenhetett meg Laziczius a fegyelmi tárgyaláson. A fegyelmi tárgyalásra hívó idézőlevélen ez a címzés állott: „Laziczius Gyula, tanár, Budapest”. Egy későbbi ügyirat expresiss verbis igazolja, hogy „a fegyelmi vizsgálatra szóló meghívása helytelen címzés következtében nem került kezeihez.” (ad. 31715/1932/V. VKM sz.).

Laziczius — ha nem is jelent meg fegyelmi ügyének tárgyalásán — nyilván értesült az ellene távollétében hozott súlyos fegyelmi határozatról. Tisztában volt vele, hogy a fehérterror kezdeti, dühöngő korszakában hiába próbálkozott volna akármilyen fórumnál is az ellene törvénytelenül hozott fegyelmi határozat megváltoztatása céljából. Éppen ezért nem is jelentkezett az István úti gimnáziumban, hanem az egyik fővárosi iskolánál vállalt tanári állást. 1919. szeptember 22-től óraadó helyettes, majd 1920. április 15-től ideiglenes tanár lett a VII. kerületi Fővárosi Községi Női Felsőkereskedelmi Iskolában (403888/1920. IV. 15. Székfőv. Tan.), majd 1921. szeptember 1-től 1922. március 31-ig a Fővárosi Községi Fiú Felsőkereskedelmi Iskolában. Ekkor és itt érte utól a VKM. fegyelmi határozata, és a fentebb már idézett indokolás alapján innen is elbocsátották, azzal, hogy semmiféle iskolában nem taníthat többé. (108949/1920/V. VKM; 122003/1946. VI./a VKM sz.)

Laziczius tehát csak 1922. március 31-én értesült hivatalosan az ellene indított vizsgálatról és a meghallgatása nélkül hozott fegyelmi határozatról. A fővárostól való elbocsájtása után azonnal kérte az ellene indított és szabálytalanul, törvénytelenül lefolytatott fegyelmi eljárás, illetőleg fegyelmi határozat korrekcióját, az ügy újrafelvételét, de ez a kérelme „teljesíthető nem volt”, mivel — úgymond — az igazolásra adott alkalmat önhibájából elmulasztotta (ad 122003/1946. VI/a. VKM sz.). Későbbi újrafelvételi kérelmeire nem is válaszoltak.

Önkéntelenül felmerül a kérdés, mi lehetett a háttérben meghúzódó oka ennek a súlyos fegyelmi határozatnak. A kérdés annál inkább jogosult, mivel — mint láttuk — a fehérterror szempontjából sokkal súlyosabb proletárdiktatúra alatti vétkeért is lényegesen kisebb fegyelmi büntetést szabtak ki. Semmiféle írásbeli dokumentum nem áll rendelkezésemre, amely indokolná ezt a rendkívüli súlyos elmarasztalást.

Minden bizonnyal szerepe volt az „indoklás”-ban is említett előadásnak. Az előadás — mint láttuk — a haladó magyar irodalmi mozgalmakról szólt, és a dokumentumok egybevágó értékelése szerint igen színvonalas volt. Ez a pusztán tény a fehérterror szempontjából egy színvonalas elméleti ellenfél figuráját alakította ki a fegyelmi határozatot meghozó Haller államtitkár gondolatvilágában. Köztudomású ugyanis, hogy a fehérterror, majd az egész Horthy-kurzus propagandájában a 19-es proletárdiktatúra „kultúra- és tudományellenes lázadás”-nak minősült, amely csak „az emberi értékek pusztítására volt alkalmas.” Ebben a kontextusban egy, a proletárdiktatúra alatt kinevezett fiatal tanárnak a színvonalas előadása is potenciális ellenfélnek

tűnt, és élő cáfolata volt a fehérterror és a Horthy-fasizmus proletárdiktatúra-ellenes kampányának.

Feltevésém szerint a másik ok az lehetett, hogy Laziczius már fiatal tanárjelölt, illetőleg tanár korában is rendkívül szókimondó lehetett, mindenfelé igazságtalanság ellen — a maga kertelés nélküli stílusában — határozottan felemelte a szavát, amivel jó pár kollégájának az ellenszenvét vívhatta ki, akik aztán a fegyelmi vizsgálat alkalmával ellene vallottak. Az utóbbi feltevésnek a megtámogatására had utaljak Laziczius későbbi, érett tudós korabeli vitáinak a hangnemére, vitapartnereinek az arra adott reakcióira és arra az általános véleményre, amit Lazicziusról kialakítottak: vitákban nem ismert semmiféle tekintélyt, és a sertésig igazmondó volt.

Mindezekén túl egy igen érdekes dokumentum is valószínűsíti Laziczius bátorságát, gerincességét, igazságérzetétől hajtott kiállását abban a periódusban, amikor neki is „nyakán volt a kés”. Egy volt hadifogolytársa, aki a Magyar Tanácsköztársaság idején felelős funkciót vállalt, Balogh Flórián visszaemlékezéseiből idézek: „Elhatároztuk [a proletárdiktatúra fegyveres leverését követő napokban], hogy a legrövidebb úton Budapestre megyünk, hogy még ugyanazon a napon odaérjünk, amikor még mindenütt teljes zűrzavar uralkodott. Néhány órai keresgélés után Újpesten megtaláltam a barátomat, Laziczius Gyulát, akivel együtt voltunk orosz hadifogságban, nála menedéket kaptam.

Itt — 9 hónapi állandó rettegés után, amikor is alig tudtam biztosítani megélhetésemet — Laziczius-sal való tanácskozás alapján elhatároztam, hogy átmegyek Csehszlovákiába. Laziczius elkísért Balassagyarmatig, és segített a csehszlovák határnak az Ipoly folyón történő illegális átlépésében.”¹

Az utóbbi kiadványból idézett visszaemlékezés arról is egyértelműen árulkodik, hogy Laziczius a barátságért, a szilárd emberi magatartásért mi mindenre volt képes, vállalta az életveszélyt, ami a fehérterror első hullámának korszakában nagyon könnyen kijárt ilyen politikai jellegű „bűnök”-ért.

Mindehhez tudni kell, hogy Laziczius sem a proletárdiktatúra alatt, sem később sem volt kommunista, de rendkívüli módon tisztelte az elvhűséget, a helytállást és mindazt, ami a magyar proletárdiktatúra rövid időszaka alatt felsejlett a kulturális élet, a tudományok felvirágoztatása területén is.

Ugyancsak ide kívánczik Laziczius egy későbbi periódusban megnyilvánuló emberi magatartásának, segítőkészségének a megítélése is. Jakobsonról van szó. Miután a német fasiszták lerohanták Csehszlovákiát, Jakobsonnak menekülnie kellett Brünnből. Ebben az időben az első napokat — Laziczius vendégeként — Budapesten töltötte. Körülbelül 10 napig — két hétig tartózkodott Laziczius lakásán (L. Á.). Ez sem volt veszélytelen vállalkozás abban a korban, amikor a magyar kormány egyértelműen a fasiszta Németország szövetségese volt, különösen Laziczius részéről, aki — mint láttuk — „19-es magatartása” miatt el volt tiltva a tanárkodástól.

¹ Az idézet „A Magyar Tanácsköztársaság megsegítése. (A romániai dolgozók szolidaritása a Magyar Tanácsköztársasággal. 1919. Dokumentumok és Emlékek. Politikai Kiadó, Bukarest 1969.” 327—8. l-járól való. Az idézet a román nyelvű kiadvány: În sprijinul Republicii Ungare a Sfaturilor. (Solidaritatea vamenilor muncii din România cu Republica Ungară a Sfaturilor 1919. Documenta și amintiri. Ed. Politică, București, 1969.) c. kiadvány nyers fordítása.

Elbocsátása után magántisztviselő az Angol—Osztrák Bank (Anglo—Austrian Bank Limited), Kohner Adolf és Fiai fedőnév alatt működő magánbanknál (ad 35605/1940. IV. 1. sz. VKM; ad 28065/1935. IV. VKM V. sz.).

A rendkívül tehetséges fiatal tanár, a modern irodalomban igen jártas entellektüel tehát a számára „széklábakat faragó” magántisztviselőiségre kárhoztatott!

Egyértelmű elhivatottságát, rendíthetetlen elszántságát tükrözi az a tény, hogy ebben a korban is állandóan rajta tartotta szemét a kor haladó irodalmi, művészeti irányzatainak külföldi és hazai megnyilvánulásain. Nem véletlenül került tehát kapcsolatba a két világháború közötti, modern hazai művészeti—színházi törekvésekkel.

A Horthy-kurzus hivatalos színházpolitikai irányzataival szemben, a polgári színpad ellen lépten-nyomon feltűntek az úgynevezett kisszínházak, amelyek egyikében-másikában az illegalitásba szorult kommunista pártnak is szerepe volt. A hivatalos színházpolitika ellen fellépők egyik vezéralakja, Hevesi Iván például kapcsolatban volt a hazai és a külföldre emigrált magyar kommunistákkal.

1922-ben kezdték meg előadásait a különböző munkásotthonokban. (Újpesti Munkásotthon, MNOSZ, stb.). Hevesi és szellemi harcostársai, Mittay László, Balasovszky Ödön és Bortnyik Sándor megalakították a „Zöld Szamár” nevű satirikus avantgard színházat abból a célból, hogy — Kosztolányi szavait idézve — „tormát reszeljenek” a hit nélkül szűkölködő társadalom orra alá (Kocsis Rózsa, Igen és Nem. A magyar avantgard színjáték története. Budapest, 1973. 311). A „Zöld Szamár” Bortnyik Sándor megegyező című képének a szellemi mondanivalóját idézi fel: „a polgári életszemlélet képviselőinél még egy szamár is értelmesebb. »mert előítéletektől mentes és nem tagadja, hogy szamár«” (uo.). Ennek a színháznak a létrejöttét Laziczius — bankos összeköttetései alapján — anyagilag is támogatta, különböző hitelekkel szerzett a színház megindításához. A megindulás után Laziczius volt a színház dramaturgja (uo.). A színház összesen három előadást ért meg, két Goll- és egy Cocteau-darabot játszottak. A három darab közül kettőt Illyés Gyula fordított. (A fővárosi kisszínházak műsora. A Tháliától a Felszabadulásig 1904—1944. Budapest, 1974. 82.)

Laziczius színházművészeti érdeklődése mellett változatlanul tovább folytatta irodalomtörténeti kutatásait. Elsősorban a már említett XIX. századi orosz haladó irodalmi műveket tanulmányozta. Tovább tanulmányozta a nagy orosz teoretikus, Belinszkij munkásságát, tüzetesen áttanulmányozta Hegel dialektikáját, és ennek a munkának az eredményeként született meg a már említett doktori disszertáció: „Bjelinszkij és Hegel”.

1929 novemberében védte meg disszertációját és szigorlatozott szláv filológiából, mint főtárgyból, továbbá magyar nyelvészetből és esztétikából, mint melléktárgyakból a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán. A doktori cselekmények végső eredménye „summa cum laude”. (Az ad 25978/1938. IV. o. ügyirathoz mellékelte „Életrajz”-ból.)

A kiváló elmééről tanúskodó, meggyőző dialektikával megírt disszertáció és a szóbeli szigorlat felhívta a magántisztviselőre a Kar vezetőinek a figyelmét. Ennek alapján — ugyancsak még magántisztviselő korában — 1930. szeptembertől a Bölcsészettudományi Karon az orosz nyelv lektora. Orosz nyelvi lektori munkásságát kari elismeréssel honorálta a Bölcsészet-

tudományi Kar 1931–32-es tanévi dékánja, Heinlein István: „... igazolom, hogy nevezett ezen idő alatt [1930. szeptember 1–1932. március 10] úgy szorgalmával, mint lelkiismeretesen végzett pedagógiai munkásságával karunk elismerését vívta ki magának, amit karunk a nevezett részére kiutalt jutalomdíjjal honorált” (ad 29216/1932. VKM V. sz.).

Érdeklődési köre azonban a 20-as évek legvégétől, a 30-as évek elejétől egyre inkább a nyelvészet, a modern nyelvtudomány felé fordult. A különböző folyóiratokban megjelent irodalomtörténeti, történelmi, filozófiai, esztétikai, vallástörténeti tanulmányokat egyre inkább a nyelvészeti–fonológiai tanulmányok váltották fel, majd teljes mértékben kiszorították. 1930-ban jelent meg két fonológiai tanulmánya: Egy magyar mássalhangzó-változás phonológiája (MNy. 26 : 1–11) és A phonológiáról (i. h. 18–30). A két cikk, magára vonta az akkori magyarországi vezetőnyelvészek (Gombocz Zoltán, Melich János) figyelmét, és közbenjárásukra az 1930–31 és 1931–32-es tanévben az Országos Ösztöndíjtanácstól általános és összehasonlító nyelvészeti kutatások végzésére belföldi kutatóösztöndíjat kapott. (A fent hivatkozott „Életrajz”-ból.)

Laziczus igen alaposan felhasználta a kutatói ösztöndíj adta lehetőségeket. Kutatómunkája alapján jelent meg 1932-ben első nagy összefoglaló munkája, a Bevezetés a fonológiába (NyK. 48: 1–30, 165–206, 349–81). Gombocz igen elismerően nyilatkozott erről a tanulmányról. Az 1928. évi hágai nemzetközi kongresszus fonológiai előadásainak és Laziczus most idézett cikkének a hatására ő maga is egyre inkább a funkcionális nyelvsemlélet felé fordult, és ilyen címen tartott elnöki megnyitót a Nyelvtudományi Társaság 1934. évi közgyűlésén (MNy. 30 : 3).

A megjelent, új utakon haladó, iránytszabó tanulmányokat Gombocz és Melich közbenjárásával különböző díjakkal jutalmazták. 1930-ban megkapta a Szily-jutalmat, majd 1932-ben a Sámuel–Kölber-díjat. (Az idézett „Önéletrajz”-ból.) Mindezek még abban a korban történtek, amikor Laziczus a legsúlyosabb fegyelmi határozattal sújtott, a tanári pályától elzárt banktisztviselőként dolgozott. Hatalmas akaraterő és elszántság volt szükség ahhoz, hogy ilyen körülmények között ilyen színvonalú tudományos munkát végezhesen! Erre a mozzanatra HARMATTA JÁNOS is felhívta a figyelmet (NyK 60: 210).

Joggal felmerülhet a kérdés, hogy miért fordult Laziczus figyelme egyre inkább, majd az idő múlásával elhatározóan az általános nyelvészet felé. Fiának szóbeli közlése szerint véletlenszerűen kerültek a kezébe a genfi tanítások alapján álló hosszabb-rövidebb ismertetések, amelyek felhívták a figyelmét Saussure posztumusz művére, és azt igen gyorsan el is olvasta, majd többször áttanulmányozta. Ennek alapján fordult figyelme Trubetzkoy felé, akivel még magántisztviselő korában, bécsi utazása alkalmával megismerkedett, majd többször találkozott. Valamennyi bécsi útján felkereste Trubetzkoyt, és igen szilárd, de polemikus veretű emberi kapcsolat, tudományos fegyverbarátság alakult ki köztük (L. Á.).

A már említett elméleti beállítottság, dialektikus szemléletmód mellett még szubjektív mozzanatok is a nyelvtudomány felé terelték a sokirányú érdeklődési körű fiatal tudóst. Ha valaha is meg akart szabadulni a számára tragikus sorsfordulatot eredményező fegyelmi határozat következményeitől, erre a magántisztviselőség nem sok reményt nyújtott. De orosz irodalmi érdeklődés se jöhetett úgy számításba, hogy annak alapján az éppen 19-es

múlt által motivált fegyelmi eltörlését valamikor is elérhette volna. Maradt tehát a modern nyelvtudományi irányzatokkal való intenzív foglalatzkodás, ez e területen elért tudományos eredmények, amelyek nyomós érvként jöhetek számításba — mint ahogyan jöttek is — a fegyelmi határozat terhétől való megszabadulás szempontjából (L. Á.).

Gombocz és Melich kezdeményezésére a VKM végre elrendelte az egész fegyelmi vizsgálat újrafelvételét (29707/1932. VKM sz.), és ugyanebben az évben hatályon kívül helyezték az elmarasztaló határozatot (31715/1932. V. VKM sz.).

A fegyelmi határozat eltörlése után ismét tanári állást vállalhatott, és 1932. szeptemberében kinevezték a mátyásföldi egyesületi reálgimnáziumba órádíjas tanárnak (32746/1932. V. VKM sz.). Tehát: 1919-ben rendes tanári kinevezést nyert, de 13 évvel később, 38 éves korában, amikor újból megkezdhette a tanárkodást, a teljesen bizonytalan, órádíjas tanári állást kellett vállalnia.

Ugyancsak Gombocz kezdeményezésére — szintén órádíjasként — a Bölcsészettudományi Kar dékáni hivatalába rendelték, ahol is 1933 július 10-én középiskolai helyettes tanárrá, majd 1935 július 1-én rendes tanárrá nevezték ki (31437/1933. VKM; 37514/1935. VKM).

Amilyen elsőprő erejű volt kezdeti tudományos munkásságának a hazai vezetőnyelvészekre gyakorolt hatása, olyannyira késett az állami vonalon történő, megfelelő kinevezésekben testet öltő elismerés!

1933-ban a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara — Gombocz és Melich professzorok kezdeményezésére — magántanárrá habilitálta az „Általános hangtan, különös tekintettel a magyar és a szláv nyelvekre” című tárgykörből.²

A magántanári habilitációs cselekmények minősítésében Gombocz és Melich egyértelműen, félreérthetetlenül értékelték, igen magas színvonalúnak tartották Laziczius tudományos munkásságát: „Laziczius Gyula nagy érdeme, hogy személyesen bekapcsolódott a háború utáni évek fonológiai kutatásaiba és az új disciplina elveit és eredményeit nálunk elsőnek ismertette és megkísérelte a magyar nyelvtudomány számára értékesíteni.” (Gombocz Zoltán „Érdemleges jelentése” Laziczius Gyula magántanári képesítése tárgyában: jegyzőkönyv az ad 15952/1933. IV. VKM sz. ügyirathoz csatolva). Továbbá: „a nyelvtudomány területén érdeklődését általános elvi jelentőségű kérdések... továbbá szoros értelemben vett lingvisztikai [...] kérdések kötötték le és foglalkoztatták... Mind az elvi jelentőségű, mind pedig a szoros értelemben vett nyelvtudományi, lingvisztikai kérdések tárgyalása s a feltett kérdések megoldása azt bizonyítja, hogy dr. Laziczius az ifjabb nyelvész nemzedék legjelesebbjei közé tartozik, aki sok problémát vet fel s kiváló eredménnyel fejt meg.” (MELICH jelentése, uo.), és végül: „E dolgozat [A fonológiáról] az első irodalmunkban, amely a nyelvtudomány hangtani... részében a hangok fizikai és fiziológiai szemlélete helyébe vagy inkább felébe [?!] a beszédhangok funkcióját vizsgálja” (uo.).

² Magántanári próbaelőadását „Hangváltozások fonológiai szempontból” címen tartotta meg.

Magántanárrá történő habilitálása után két évvel a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották.³ Egyidejűleg a Magyar Nyelvtudományi Társaság jegyzője, majd titkára lett (MNY. 31: 353, 32: 342).

A Prágai Nyelvész kör fonológiai tanításai való bekapcsolódása igen termékenynek minősült, mi több, ezeket a tanításokat egy új kategória bevezetésével lényegesen gazdagította. A II. Nemzetközi Fonetikai Kongresszuson ismertette a prágai fonológiai tanítások továbbfejlesztését jelentő eredményeit: „A New Category in Phonology” (The Proceedings of the Second International Congress of Phonetic Sciences. Cambridge 1936. 57–60).

Ugyancsak az új tanítások továbbfejlesztését tükrözte a „Die Scheidung langue-parole in der Lautforschung” c. előadása is (Proceedings of the Third International Congress of Phonetic Sciences. Ghent 1938).

Ezek a nem magyar nyelven publikált írások egy csapásra ismertté tették nevét külföldön is, és sorra-rendre közltek dolgozatait neves külföldi folyóiratok, ugymint az Acta Linguistica, az Archiv für vergleichende Phonetik, a Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft, sőt ezeknek a neves folyóiratoknak szerkesztőbizottságai is beválasztották.

A kiáltó ellentmondás legfőbb tanúi tehát: 1937-ban egyetemi magántanár és az Akadémia levelező tagja, a Magyar Nyelvtudományi Társaság jegyzője, majd titkára, neves külföldi folyóiratok cikkírója és szerkesztő bizottsági tagja, az új utakat kijelölő nemzetközi kongresszusok előadója, ugyanakkor a dékáni hivatalba beosztott tisztviselő! Talán még annak a

³ Érdemes beleolvasni az ajánlók (Szinyei József, Melich János, Gombocz Zoltán, Németh Gyula, Pais Dezső, Zsirai Miklós) előterjesztésébe: „LAZICZIUS GYULA dr. egyetemi magántanár, a budapesti tudományegyetem bölcsészettudományi karának dékáni hivatalába szolgálatértelre beosztott középiskolai tanárt levezető tagnak ajánljuk. Lazicius dr. a fiatalabb tudós nemzedék legjelesebb tagjai közé tartozik, aki sok problémát vet fel s kiváló eredménnyel fejt meg. Munkássága kezdetben inkább irodalomtörténeti, folytatásában főleg nyelvtudományi. A világháborúban orosz fogságba került, s ekkor kötötték le érdeklődését a XIX. század nagy orosz írói, főként Dosztojevszkij és Tolsztoj. Ide vonatkozó dolgozatai kiváló esztétikai ismereteinek, alapos orosz irodalomtörténeti tájékozottságának, s mély filozófiai érdeklődésének tanúbizonyságai [itt felsorolják az idevágó cikkeket]. E munkásságával egy időben kötik le érdeklődését általános elvi jelentőségű s szoros értelemben vett nyelvészeti kérdések. Ez utóbbi csoportba tartozó dolgozatai közül kiemeljük a következőket [felsorolás]. E dolgozatok azt bizonyítják, hogy tudós szerzőjük biztosan mozog az indogermán, ezen belül a szláv és az árja nyelvtudomány területén, nem különben kiváló tájékozottsága van a finnugor s a szorosabb értelemben vett magyar nyelvtudomány terén.

De bármennyire jelesek is Laziciusnak a szorosabb értelemben vett nyelvészeti értekezései, eddigi munkásságának mégis legnagyobb érdeme elvi jelentőségű dolgozataiban van. Lazicius nagy érdeme, hogy a háború utáni évek fonológiai kutatásaiba bekapcsolódott. Ő ismertette először irodalmunkban ez új disciplina elveit és megkísérelte a magyar nyelvtudomány számára értékesíteni. E téren legfontosabb munkája: Bevezetés a fonológiába. [Következik a munka ismertetése.] Ennek a munkának folytatása a Jeltan, elemtan c. értekezése, amelyet a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1935. január 29-én tartott közgyűlésén olvasott föl.

A fonológia, mint magyarázó disciplina ma még új a mi irodalmunkban. Vannak, akik kétkedve fogadják s akik ellenében a nagy képzettségű szerzőnek erősen kell még igazát védelmeznie, kétségtelen azonban az is, hogy a szerzőnek eddig is több ponton sikerült ez új disciplinának tiszteletet és elismerést szereznie. — Az Akadémia Lazicius dr. megválasztásával jeles képzettségű, kiváló tudós érdemeit méltányolná. Budapest, 1935. febr. 18.” Az ajánlók: Szinyei József ig. és r. t., Melich János ig. és r. t., Gombocz Zoltán ig. és r. t., Németh Gyula l. t., Pais Dezső l. t., Zsirai Miklós l. t. (MTA Tagajánlások 1935-ben, Budapest 1935. 6–8). Az Akadémia 1935 május 16-án választotta levelező tagjává. (MTA Almanach 1936: 31).

megjegyzése is idekívánczozik, hogy egzisztenciális bázist jelentő keresete hogyan alakult. Az 1934-es minisztériumi aktához mellékelve van egy kimutatás a havi fizetéséről. Eszerint 113,50 P. havi fix, amit különböző pótlékokkal (családi, hadi pótlék, közlekedési segély) 157,10 P-re egészítettek ki.

A magas tudományos kvalifikáció és az új utakat kijelölő tudományos eredmények egyre tűrhetetlenebbül feszegették Laziczius lehetetlen egzisztenciális körülményeinek a prokruszeszi kereteit. Számára is megalázó volt ez a helyzet, ami a hivatalos állami (státusbeli) elismerés elmaradása folytán jött létre, és nem véletlenül sodródott a kisebb-nagyobb gravámenek folytán laza kötelékű társasággá alakult úgynevezett „Destruktív Nyevlészek Köre” asztaltársasághoz (Bárcki Géza, Pais Dezső, Ligeti Lajos, Tamás Lajos, Kniezsa István) A társaság a Kruzsok „mellékhatása”-ként a hivatalos Kruzsok befejezése, este 7 után még együtt maradt, és kisebb-nagyobb hévvel vitakoztak a Gombocz halála után kialakult hivatalos (Melich fémjelezte) nyelvtudomány-politikának az akkori kulturális politika nacionalista jellegéhez való sodródása miatt (Bárcki Géza és Tamás Lajos szóbeli közlései).

A Gombocz halálával létrejött oktatói úrt a Kar először helyettesítéssel igyekezett semlegesíteni. Az 1936/37. tanév első felében a magyarnyelvi előadásokat kari megbízás alapján helyettes tanári minőségben Pais Dezső, az Eötvös Kollégium tanára és Laziczius Gyula magántanár látta el. Ugyanez volt a kari szándék a tanév második felére nézve is. Az ezzel kapcsolatos jegyzőkönyv (902/1936 – 37. D. sz.) mellékleteként olvasható „körlevél”-ben (ahol a professzorok hozzájárulását kéri az említett megoldáshoz), Horváth János professzor ezt jegyzi meg: „A tanszék végleges betöltését most már sürgősnek tartanám”. Ehhez a véleményhez csatlakozott ugyanazon az iraton Eckhardt Sándor is (uo.).

A Kar nem sokáig tudta tartani a Gombocz halálával kialakult helyzetet. Egyre sürgetőbbben merült fel a tanszék végleges betöltésének az ügye. Ugyanakkor az is világossá vált, hogy az új nyelvtudományi diszciplínák számára mindenképpen önálló tanszéket kell létesíteni. Az új tanszék (általános nyelvészeti és fonetikai) felállítását Melich János kezdeményezte 1938. áprilisában. Az az évi dékán (Császár Elemér) Melich Jánost bízta meg az előadói javaslat elkészítésével. A Császár elnöklétével ülésező bizottság Melich előadásában tárgyalta az új tanszékre vonatkozó javaslatokat. Az előadó két javaslatot terjesztett elő:

1. A kar kérje az „Általános Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék” felállítását,

2. „a felállítandó tanszékre dr. Laziczius Gyula egyetemi magántanár, akadémiai levelező tag hívassék meg nyilvános rendes tanári minőségben.”

A bizottság mind a két javaslatot egyhangúlag elfogadta. (ad 25978/1938. VKM. IV.) A bizottság egyhangú álláspontjáról a dékán hivatalosan értesítette Lazicziust, és nyilatkozatot kért tőle a rá vonatkozó javaslattal kapcsolatban. Laziczius nyilatkozatából: „A felállítandó Általános Nyelvészeti és Fonetikai Tanszékre vonatkozó esetleges megbízásomat, természetesen, kész örömezt elfogadom, hisz tudományos munkásságom már hosszabb idő óta a tanszak terén mozog, és ezt akarom művelni tőlem telhetőleg a jövőben is...” (uo.). A Kar hatodik rendes ülésén a bizottság mindkét javaslatát egyhangúlag elfogadta. Az Egyetemi Tanács május 24-én tartott hetedik rendes ülésén tárgyalta a Kar javaslatait. Mindkét javaslatát egyhangúlag magáévá tette, és úgy határozott, hogy előterjesztését pártolólág felküldi

a Minisztériumba. (Uo. l. még az 1938. május 10-én kelt 881/1937—38. sz. bölcsészkar és az 1938. május 31-én kelt 6820/1937/38. sz. rektori előterjesztést.)

Mindezek ellenére az 1938. július 11-én tartott minisztertanácsi ülésen nyert hozzájárulás alapján a kormányzó elé készült 23422/1938. VKM sz. előterjesztés csak egyetemi nyilvános rendkívüli tanárrá történő kinevezést javasolt. A javaslat alapján a kormányzó 1938. évi július hó 28-án kelt „legfelsőbb elhatározásával” egyetemi nyilvános rendkívüli tanárrá nevezte ki. (Az erről szóló miniszteri értesítést lásd a 25978/1938. IV. VKM sz. alatt.)

A Kar és az Egyetem 1939-ben — Melich kezdeményezésére — újból javasolta Laziczius egyetemi nyilvános rendes tanárrá történő kinevezését ugyancsak egyhangú szavazattal. Az előterjesztés indoklásából:

„a) Az az egyetemi munka, amelyet Laziczius Gyula végez, semmiben sem különbözik fontosság, terjedelem, elfoglaltság, felelősség szempontjából az egyetemi rendes tanári munkától.

b) Javadalom tekintetében ma az egyetemi rendkívüli tanári fizetés olyan minimális, hogy abból az egyetemi tanár foglalkozáshoz szükséges, nélkülözhetetlen folyóiratok s időnként megjelenő tudományos művek megszerzésére nem telik, Laziczius havi fizetése 351,50 P

c) . . .

d) Laziczius Gyula nehéz anyagi helyzete mellett is mind tudománya terén, mind az egyetemi oktatás terén kiváló eredménnyel működik. Kinevezése óta több cikke jelent meg a szaklapokban, így a Magyar Nyelvben s külföldi szaklapokban. Az egyik külföldi nyelvtudományi lapnak egyúttal szerkesztőtársa is. Külön nagy érdeme Lazicziusnak, hogy ő szervezte meg, ő rendezi be tanszéke mellé az Egyetemi Fonétikai Intézetet, amelynek egyúttal vezetője. A fonétikát minden nyelvi szakos tanárjelöltnek hallgatni kell. Az általános nyelvészetet is köteles minden jelölt hallgatni. Ebből következik, hogy Dr. [!] Laziczius nagy hallgatóságnak ad elő, sok hallgatóval érintkezik, tanulmányait vezeti, irányítja, gyakorlati irányú fonétikai ismereteiket gazdagítja.

e) Igaz, Dr. [!] Laziczius Gyula csak egy éve neveztetett ki tanszékére, azonban a felterjesztéskor a Kar rendes tanárrá való kinevezését kérte. Tette ezt nemcsak elvi okokból, hanem azért is, mert dr. Laziczius korban is túl van már a 40. éven.” (Bk. jegyzőkönyv 1304/1938—39. D. sz.)

Az Egyetemi Tanács a Kar állásfoglalását elfogadta, és 1939. június 13-án 5214/1938—39. szám alatt felterjesztette a Minisztériumba.

A Minisztérium nem is válaszolt a Kar és az Egyetem fenti számú felterjesztéseire. A 31045/1939. VKM IV. sz. alatt iktatott egyetemi felterjesztés pro domo-jában ez olvasható „indoklásul”: „Tisztelettel jelenti a számvevőség [?!], hogy dr. Szily államtitkár úr Ónagyméltósága az 1939. évi egyszeri kinevezési lehetőségek során dr. Laziczius Gyula budapesti tud.-egyetemi ny. rk. tanárnak rendes tanárrá leendő kinevezéséhez nem méltóztatott hozzájárulni. Ezért az ügyirat irattárba helyezendő lenne.” Szily kiadásával oda is helyezték.

A sértő diszkrimináció-sor után tehát a Minisztérium csak 1940. október 17-én kelt 34857/1940. IV. szám alatt terjesztette a kormány elé Laziczius nyilvános rendes tanárrá történő kinevezését. A kormány az előterjesztést elfogadta, és így terjesztette a kormányzó elé, aki is október 19-én kelt elhatározásával (6079/kabinet sz.) kinevezte, és erről a Minisztérium 1940. november 2-án értesítette az érdekeltet (34857/1940. IV. VKM sz.).

A rég megérdemelt egyetemi tanári kinevezés végre sok huzavona után 1940. őszén megszületett!

Öt évvel rendes tanárrá történő kinevezése után a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjává is megválasztották.⁴

A „hivatal packázásai” azonban még sokáig megkeserítették Laziczius életét. Többrendbeli kísérletezés ellenére a Minisztérium nem volt hajlandó beszámítani mindazokat az éveket, amelyekről Laziczius Gyula a törvénytelen fegyelmi kapcsán elesett. Végül is csak a felszabadulás után, a kormány 1947. április 24-én tartott ülésén fogadta el a VKM. 34222/1947/6. számú előterjesztését, amely szerint az 1919. évi október hó 1. napjától 1932. szeptember 7. napjáig más szolgálatban töltött idejét hivatalos szolgálatába beszámították.

Egyetemi tanárrá történő kinevezése után előadásai igen nagy hatást váltottak ki a hallgatóság éppen legigényesebb tagjainak sorában. Köztudomású pl. hogy az Eötvös Collegium tagjai nem igen látogatták az egyetemi előadásokat. Laziczius előadásain azonban majdnem kivétel nélkül valamenynyien részt vettek, olyanok is, akik később nem a nyelvészetet választották hivatásul (Szabolcsi Miklós akadémikus, Nagy Péter akadémikus, Kéry László professzor stb., stb.). Előadásai remekbe szabott vitairatok és mesterpéldák arra, hogyan kell egy tudományos problémát megközelíteni, megoldását a legkisebb hibaszázalékkal elérni.

⁴ Az ajánlás: „Laziczius Gyulát Akadémiánk 1935-ben választotta meg levelező tagjának. Az azóta eltelt 10 esztendő alatt önálló műveknek és tanulmányoknak egész sorával gazdagította az általános nyelvészetet, a fonétika és a magyar nyelvészet tudományát.

Önállóan megjelent művei közül kiemeljük a következőket:

Általános nyelvészet I. Alapelvek, módszertani kérdések (Akad. Értek. Ny. Sz. k. XXV, 2. Bp. 1942. 115 l.) c. művében az általános nyelvészethez adja a külföldi szakirodalomban is páráját ritkítóan értékes, korszerű szintézisét. Briliáns kritikai érzékkel bonckés alá veszi külföldi szakemberek sok pontban vitatható nézeteit, elfogadva belőlük azt, ami elfogadható, hozzáfűzve önálló kutatásain alapuló eredményeit s úgy tárja a tudós olvasó elé az általános nyelvészetről vallott, kristálytisza rendszerét. E nagy jelentőségű munka II. és III. részének a kézírata is elkészült.

Számos kisebb, de mindenkor a dolgok velejéig ható tanulmánya és cikke után fonetikai kutatásainak is fontos állomására érkezett Fonétika c. (Bp. 1944. 256 l. [ez nyilván sajtóhiba l h.] Királyi Magyar Egyetemi Nyomda kiadása) könyve kiadásával. A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyvében (I/11. füzet) ő írta meg a Magyar Nyelvjárásokat (1936. 58 l.). E rendeltetése szerint eredetileg összefoglaló jellegű műben is tömördek mondanivalója, korábbi, főleg fonetikai tanulmánya alapján a magyar nyelvjárásokat teljesen új szempontok szerint osztályozza. A magyar nyelvtörténet sokat feszegetett, megnyugtató eredményre nem jutott, nagy kérdés-komplexumát teszi kritika tárgyává. Egy nagy pör felújítása c. tanulmányában (MNYTK 65. Bp. 1943. 39 l.), amelyben arra keres és talál feleletet, hogyan hangzott a magyar nyelv az Árpád-korban. Ezen kívül számos kisebb-nagyobb dolgozata, értekezése látott napvilágát a következő folyóiratokban: Magyar Nyelv, Nyelvtudományi Közlemények, Archivum Europae Centro-Orientalis, Egyetemes Philológiai Közlöny, Athenaeum, Acta Linguistica, Archiv für die gesammte Phonetik [sic!], Archiv für vergleichende Phonetik, Ungarische Jahrbücher, a londoni és a ghentli nyelvészeti kongresszusok aktái.

Laziczius nagy műveltségű, széles látókörű, erős kritikai érzékű, eredeti gondolkodású kutató, aki nemcsak idehaza foglal el előkelő helyet a tudomány művelői között, hanem a külföldi szakkörök is igen nagyra becsülik s ennek látható jeleként az Acta Linguistica és az Archiv für die gesammte Phonetik [!] nemzetközi szerkesztőbizottság tagjai sorába is meghívták.”

Az ajánlók: Zsirai Miklós l. tag, Alszegehy Zolt l. tag, Moravcsik Gyula l. tag, Ligeti Lajos l. tag, Sági István l. tag, Bárczi Géza l. tag, Némethi Gyula r. tag, Pais Dezső r. tag, Huszti József r. tag, Kniezsa István l. tag, Tamás Lajos l. tag, Gáldi László l. tag (MTA tagajánlások 1945-ben. Bp. 1945. 1—3).

Nagy gonddal készült előadásaira. Soha nem tartott szabadelőadást, minden előadása „nyomdakész állapotban” leírva áltt azon a közismert kis pulpituson, amelyről igen nagy gonddal olvasta őket. Egy-egy szemeszterre tervezett előadás-sorozatát a szemeszter kezdetéig teljes egészében elkészítette és ismert, kalligrafikus betűível leírta.

Rendkívül igényes tanár volt önmagával, de hallgatóival szemben is. Éppen ezért nem volt túl sok tanítványa, és a közben bekövetkezett második világháború még ezeknek a sorait is megtizedelte. Jómagam abban a szerencsés helyzetben voltam, hogy elsőéves hallgató koromtól fogva a háború utáni tanulmányaim bevezetéséig hallgathattam előadásait, részt vehettem szemináriumain. Mind az egyik, mind a másik rendkívül mély benyomást gyakorolt rám, és meghatározó volt egész munkásságomra.

Nagyon kevés hallgatót vett fel szemináriumába. Csak azoknak engedélyezte a szemináriumi munkában való részvételt, akik hozzá írták szakdolgozatukat vagy bölcsészdoktori értekezésüket. A szeminárium nála azt jelentette, hogy a professzorral kettesben beszélünk meg a kapott feladat megoldásának fő irányvonalát, részleteit. Egy-egy ilyen szemináriumi beszélgetés másfél–két óráig tartott.

Igényességére jellemző: Amikor szakdolgozatomat bölcsészdoktori értekezéssé kívántam átdolgozni, az ezzel kapcsolatos tennivalókat a professzorral megbeszéltem. Miután a megadott bibliográfiát feldolgoztam, a disszertációt szöveges részleteességgel leírtam, be is kötettem. Közben azonban két cikk jelent meg egy svájci meg egy émet folyóiratban, amelyek az általunk képviselt tétellel nem egyeztek. Részletkérdést taglaló cikkek voltak, nem is emlékszem már egyikre sem. A professzor azonban ragaszkodott hozzá, hogy bekötött dolgozatomat szedjem szét, a két laphoz egy-egy pótlapot írjak, vitatkozva a két cikkben leírtakkal, újból gépeltessem le az egész disszertációt és újból köttessem be. (Mindezt 1946-ban!) A professzor indoklása: ha a disszertációt kinyomtatják, ne mondhasa senki, hogy ezeket a cikkeket nem ismertük. (így többszám első személyben!)

Ennek a rendkívül magas színvonalú és igényes professzori munkának tragikus hirtelenséggel vége szakadt. A második világháború alatt idősebbik fia szovjet hadifogságba került. A hadifogságból — legjobb emlékezetem szerint — Scserba akadémikus valamelyik igen befolyásos tanítványának az intervenciójára soron kívül hazaengedték. Hazafelé utaztában azonban a kiállt háborús megpróbáltatások következtében, leromlott egészségi állapota folytán meghalt. Ez olyan nagymértékű csapást jelentett Laziczius Gyula számára, hogy lelkileg meghasonlott önmagával, az őt személyében erősen érintő adott esetet általánosítva felelőtlen politikai kijelentéseket tett. Azok között, akiknek beleszólása volt Laziczius további életútjába, olyan vélemény alakult ki, hogy ez jellemző Laziczius általános politikai beállítottságára. Ez a vélemény legalább olyan mértékben igaztalan általánosítás, mint amilyen mértékben általánosította Laziczius fia tragédiájának kiváltó okait. Haladó polgári beállítottságáról, egyértelmű baloldali politikai manifesztációiról már korábban szó esett. Hadd tegyem ezekhez még hozzá, Laziczius abban a korban volt levelező viszonyban szovjet kollégákkal, amikor ez Magyarországon nem volt divatban. És tette mindezt politikailag rendkívüli módon megbélyegzett állapotban, a 19-es fegyelmi utáni időszakban.

Ezeknek a kijelentéseknek tragikus következményei lettek: az akkor merev tudomány- és művelődéspolitikai vezetők csak a teljes elkeseredésből

fakadó kijelentésekre támaszkodtak és teljes mértékben anullálták Laziczius korábbi politikai magatartását és értékét, ezért 1949. november 11-én a Minisztérium „illetékes ügyosztály főosztályvezetője” „a tényleges szolgálat alól azonnali hatállyal felmentette és rendelkezési állományba helyezte” (VKM 1404-L-24-1/1949. L. 1.), majd 1950. február 22-én „hivatalból végleges nyugállományba helyezte” (ad 1400-L-1/1950. VKM).

A rendelkezési, majd a nyugállományba helyező iratok között semmi-féle írásos bejelentést nem találtam. Laziczius egy beadványából, amelyben betegszabadságra való bocsátását kérte, tudjuk meg, hogy szóbeli értesülés alapján rendelkezett az illetékes főosztály vezetője úgy, ahogy rendelkezett. Laziczius beadványából: „Az egyetemi ügyosztály főosztályvezetője... illetékes helyre való hivatkozással felszólított, hogy adjam be nyugdíjazás iránti kérelmemet.” A betegszabadságra vonatkozó kérelmet nem teljesítették, kényszernyugdíjazással ért végett ez a szépen felfelé ívelő professzori pálya.

Minden valószínűség szerint hasonló módon ment végbe az akadémia átszervezése kapcsán úgynevezett „tanácskozó tag”-gá való visszaminősítése is.

Rendkívül nehéz hónapok és évek következtek ezután Laziczius életében. A csekély nyugdíj nem volt elégséges ahhoz, hogy fenntarthassa magát. Különböző fordításokból élt.

Annak ellenére, hogy reaktiválása ügyében maga W. Steinitz professzor is interveniált, az nem következett be. Laziczius nyugdíjaztatása után a tanszök betöltetlen maradt, és csak 1957. januárjában kezdeményezte a bölcsészettudományi kar Lazicziusnak tanszékére való visszajutását. Kardos Tibor prodékán felkérésére Bárczi Géza és Pais Dezső professzorok írták meg véleményüket Laziczius rehabilitációjához.⁵

⁵ „Felszólításra a következőkben foglaljuk össze Laziczius Gyuláról való véleményünket:

Laziczius Gyula egyike a legkiválóbb magyar nyelvészeknek. Rendkívül éles ragyogóan logikus elme. Tudományos működését alkotó, teremtő lelemény és ötletesség éppúgy jellemzi, mint a hajszálfinom analízis képessége és a világos rendszerezés adománya. A magyar nyelvtudomány utóbbi évtizedeinek fejlődésében Lazicziusnak jelentős része volt. Ő plántálta át Magyarországra a fonológiai kutatást, a funkcionális hangtánt, és általában az általános nyelvtudomány művelésének új lendületet adott és új irányokat szabott. Munkássága, melynek — jelentékeny számú bel- és külföldi folyóiratokban megjelent tanulmányai között — mintegy határkövei nagyjelentőségű önálló kötetei (Bevezetés a fonológiába [1], Fonétika, Általános nyelvészet, A magyar nyelvjárások) erősen színező, alakító hatással volt nemcsak a fiatalabb, de az idősebb nemzedékre is, és kétségtelen, hogy a magyarországi nyelvtudomány képe, mai alakulása Laziczius működése nélkül más, lényegesen hiányosabb volna. Általános nyelvészeti eredményeit Laziczius jórészt magyar nyelvi anyagból növelte ki és magyar nyelvű anyagra alkalmazta. Foglalkozott különleges magyar nyelvészeti kérdésekkel, új szemléletet, új vizsgálati módokat érvényesítve, és értékes eredmények sorát érte el. Megállapításainak egyik-másik részletével lehet egyet nem érteni, de a legelőkelőbb tudományos színvonalon kifejtett nézetei mindig nagy súllyal esnek a latba. Neve igen jó csengésű nemcsak Magyarországon, hanem a külföldi szakkörökben is. Az 1938-i fonetikai kongresszuson előadása méltán feltűnést keltett, s egyik legelőkelőbb, világszerte nagy súlyú német szakfolyóirat meghívta szerkesztő-bizottságába.

Laziczius Gyula kitűnő előadó. Mondanivalójának világos felépítése, kristálytisza logikájú gondolatvezetése, szabatos, egyszerű mondatfűzése előadását rendkívül vonzóvá és megnyerővé teszi. Viszonylag rövid ideig tartó egyetemi tanári működése alatt több értékes szakembert nevelt, de munkáin keresztül mint említettem [1], a magyar nyelvtudomány egész közösségére értékes hatással volt.

Lazicziusnak az egyetemről való eltávolítását nagy igazságtalanságnak és súlyos hibának tartjuk, egy nemzetközi viszonylatban is igen jelentős tudományos érték megmagyarázhatatlan fecsérlésének. Ez az intézkedés nyelvtudományunk tetemes kárával

A rehabilitálási, reaktiválási kezdeményezésnek nem lett foganatja, Laziczius a kiállt megpróbáltatások következtében 1957. augusztus 4-én meghalt.

Tudományos munkásságát e helyen nem kívánom méltatni, mégcsak vázlatosan felsorolni sem. Laziczius Gyula emlékének szentelt kötetünkben mások ezt minden bizonnyal megteszik.

Írásom végén csupán a rendelkezésemre álló nyelvészeti bibliográfiáját kívánom közölni. A teljes bibliográfia közzététele még nem áll módomban, ahhoz még több folyóirat, újság átnézése, az álnéven megírt cikkek azonosítása hátralévő feladat.

KOVÁCS FERENC

hosszú időre kikapcsolta Laziczius hézagpótló munkásságát nyelvtudományunk mai életéből. Feltétlenül szükségesnek tartjuk rehabilitálását, illetőleg reaktiválását: e neves tudósunk méltatlan és igazságtalan mellőzésének, egy megokolatlan és fölötte káros intézkedésnek megszüntetését.

Lazicziusnak az egyetemre való visszatérése igen jelentős nyereség volna, mert ezzel egy — megfelelő szakember híján — elárvult, sőt szünetelő tanszék kérdése a legszerencsésebb módon megoldódna, egy jelenleg kissé háttérbe szorult diszciplína, az általános nyelvészet méltó képviselőéhez jutna, és lehetővé válnék, hogy az új tudós- és tanárnemzedék nevelésébe új, sajnálattal nélkülözött szín vegyüljön. És Laziczius élénk, harcos vitaszelleme, mellyel a maga véleményét másokkal, egyebek között velünk, a magyar nyelvészeti tanszékek ellátóival szemben képviseli, mozgalmasságot, más jellegű tudományos pezsgést vinne be karunk életébe. Ez mindenképpen nagy érték még akkor is, ha közöttünk és közte jó ok nélkül fennálló feszült viszonyt a jövőben sem sikerülne kedvezőbb fokra melegíteni.

Összegezve: Laziczius Gyula rehabilitálását nemcsak méltányosnak, igazságosnak de feltétlenül a tudomány és az egyetem érdekében valónak tartjuk és a legmelegebben javasoljuk. Budapest, 1957. január 25." (A kar D. 12/1957. számú felterjesztésének melléklete.)

Gyula Laziczius

VON FERENC KOVÁCS

Einer der vielseitigsten, interessantesten Persönlichkeiten der ungarischen Sprachwissenschaft des 20. Jahrhunderts, deren Lebenslauf nicht ohne tragische Wendungen war, Gyula Laziczius, wurde am 18. August 1896 in Újpest als Sohn einer wohlhabenden bürgerlichen Künstlerfamilie geboren. Die Schule besuchte er in seiner Geburtsstadt. Das Interesse für die Literatur weckte sein Gymnasiallehrer, der berühmte ungarische Dichter Mihály Babits.

An der Philosophischen Fakultät der Budapester Pázmány Péter Universität begann Gy. Laziczius die Fächer Ungarisch-Deutsch — als Lehrerkandidat — zu studieren. Nach Ausbruch des ersten Weltkrieges mußte er seine Studien unterbrechen. Er wurde Soldat und später russischer Kriegsgefangener. Während der Kriegsgefangenschaft erlernte er die russische Sprache. So konnte er die klassische russische Literatur im Original studieren. Die Werke Belinskis, die er eingehend studierte, übten auf Laziczius besonders große Wirkung aus. Sie machten ihn auf die Hegelsche dialektische Methode aufmerksam. Seine wissenschaftlichen Anschauungen wurden für das ganze Leben davon bestimmt. Daraus entstand nicht nur eine Doktorarbeit (Belinski und Hegel), sondern die dialektische Anschauungsweise übte bei der Entfaltung dieser markanten Gelehrtenpersönlichkeit eine starke Wirkung aus.

1918 kehrte Gy. Laziczius aus der Kriegsgefangenschaft zurück. Am 22. November 1920 erhielt er das Diplom eines Gymnasiallehrers für die Fächer Ungarisch-Deutsch.

Aber schon im Mai 1919 war er zum Gymnasiallehrer ernannt worden.

Wegen zweier literarischer Vorträge zur Zeit der Räterepublik strengte man ein Disziplinarverfahren gegen ihn an, und wurde aus dem Lehrdienst ausgeschlossen. Deshalb nahm er eine Stellung als Privatbeamter in der Englisch-Österreichischen Bank an. Auch zu dieser Zeit hörte er nicht auf, die Literatur zu studieren. Er schloß sich der ungarischen avantgardistischen Theaterbewegung als Dramaturg des satirischen Theaters „Zöld Szamár“ [„Grüner Esel“] an.

Im November 1929 bestand er das Doktorexamen. Zur Doktorprüfung gehörten Slawistik — als Hauptfach —, ungarische Sprachwissenschaft und Ästhetik.

Vom Ende der zwanziger Jahre an interessierte er sich immer mehr für die Linguistik und für die moderne Sprachwissenschaft. Als Privatbeamter war er öfters nach Wien gekommen. Während seiner Aufenthalte in Wien hatte er Trubetzkoy besucht und Jakobson kennengelernt. Aus diesen Bekanntschaften entwickelten sich später sehr tiefe Freundschaften, die Gemeinschaft theoretischer Kampfgefährten. Vor allem auf dem Gebiet der Phonologie gelangte er zu bedeutenden Ergebnissen.

1933 wurde er zum Privatdozenten für das Fach „Allgemeine Phonetik“ ernannt.

Er hielt Vorlesungen auf vielen phonetischen und sprachwissenschaftlichen internationalen Kongressen, und er war Mitarbeiter der Redaktionen ausländischer sprachwissenschaftlichen Zeitschriften.

Im Herbst 1940 wurde er an der Philosophischen Fakultät der Budapester Pázmány Péter Universität zum Professor ernannt und mit der Leitung des Lehrstuhls für allgemeine Sprachwissenschaft und Phonetik beauftragt.

Die Ungarische Akademie der Wissenschaften wählte ihn 1935 zum korrespondierenden, 1945 zu ihrem ordentlichen Mitglied.

Fünf Jahre arbeitete er als Professor. Im Februar 1950 wurde er in den Ruhestand versetzt.

Seine Universitätsvorlesungen waren sehr sorgfältig formuliert, und hatten vor allem auf die anspruchsvollsten Studenten einen großen Einfluß. Gy. Laziczius wissenschaftliche Tätigkeiten waren vielseitig, aber hauptsächlich in der Phonetik, der Phonologie und in der allgemeinen Sprachwissenschaft schuf er Bleibendes. Er starb am 4. August 1957.

Lazicius Gyula nyelvészeti munkássága

1930

1. Egy magyar mássalhangzóváltozás phonológiája (MNy. 26: 1—11)
2. A phonológiáról (MNy. 26: 18—30)

1931

3. A prágai négy nyelvű sóhajtás (MNy. 27: 118—19)

1933

4. A finnugor igeidők kialakulásának kérdéséhez (MNy. 29: 18—25)
5. Cikornyás (MNy. 29: 302—303)
6. Zur Wandlung idg. *s* > slav. *ch* (Indogermanische Forschungen 51: 196—199)

1931—1934

7. Bevezetés a fonológiába (NyK 48: 1—30, 165—206, 349—381)
8. L. Hjelmslev: Principes de grammaire générale (NyK 48: 88—93)

1935

9. Válasz Balassa Józsefnek (MNy. 31: 48—53)
10. Jeltan, elemtan (NyK 49: 172—189)
11. Bühler, Karl: Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache. Jena, 1934. c. könyvének recenziója (NyK 49: 365—379)
12. Korinek J. M. [!]: Studie z oblasti onomatopoeje (NyK 49: 379—381)
13. Probleme der Phonologie, Zeichenlehre — Elementenlehre (Ungarische Jahrbücher 15: 193—208)

1936

14. A finnugor hangjelölés kérdéséhez (NyK 50: 219—226)
15. A magyar nyelvjárások (MNyTK I/11)
16. A New Category in Phonology (The Proceedings of the Second International Congress of Phonetic Sciences. Cambridge 1936. 57—60)
17. Titkári jelentés 1935-ről (MNy. 32: 275—277)
18. A nemzetközi fonológiai munkaközösség megalakulása (MNy. 32: 278—279)
19. A negyedik nemzetközi nyelvész-kongresszus (MNy. 32: 340—342)

1937

20. Az affrikáta-vita (MNy. 33: 76—82)
21. A zöngés *h* kérdése. (MNy. 33: 305—310)
22. Die Vertretung des fiugr. anl. *k* in hintervokalischen Wörtern des Ungarischen (Archivum Europae Centro-Orientalis 3/4: 1—9)

1938

23. A magyar kiejtésről (MNy. 34: 307—316)

1939

24. Magyar nyelvtudományt! (MNy. 35: 129—135)
25. A magyar hangsúly és hanglejtés dolgában (MNy. 35: 173—76)
26. Faramuci (MNy. 35: 255—256)
27. Darácc (MNy. 35: 256)
28. Szőnyeg (MNy. 35: 22—26)
29. Finnisch-ugrische phonetische Literatur (Archiv für vergleichende Phonetik 3/1: 43—46)
30. Die Scheidung langue-parole in der Lautforschung (Proceedings of the Third International Congress of Phonetic Sciences. Ghent 1938.)
31. Zur Lautquantität (Archiv für vergleichende Phonetik 3/4: 245—50)
32. Das sog. dritte Axiom der Sprachwissenschaft. (Acta Linguistica [Copenhagen] 1: 162—67)

1940

33. Egy cikk margójára (MNY. 36: 81–89)

34. A nyelvtudomány harmadik axiomája (Athenaeum, 1940. 1–9)

1941

35. Pozsgás, poskos (MNY. 37: 296–303)

36. Átmeneti szókatagóriák (NyK 51: 14–25)

37. Az átmeneti szókatagóriák kérdése (NyK 51: 279)

1942

38. Általános nyelvészet. Alapelvek és módszertani kérdések. Budapest 1942.

39. A magyar szóképzés nagysága (MNY. 38: 65–73)

1943

40. Egy nagy pör felújítása (NyK 51: 1–39)

1944

41. Fonétika. Budapest 1944.

1945

42. La définition du mot (Cahiers Ferdinand de Saussure 5: 32–37)

43. Die Kernfrage der Syntax (Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft 10: 224–230)

1948

44. Phonétique et phonologie (Lingua 1/3: 293–302)

1961

45. Lehrbuch der Phonetik. Berlin 1961.

1963

46. Fonétika, Budapest 1963.

A fonológia axiomatikus problémája*

A fonológia — mint funkcionális fonetika — önálló nyelvelmélet; kísérlet a nyelvi elem lényegének, tehát funkciójának megállapítására, szerkezetének minősítésére és az elemek egyetemes rendszerének meghatározására. Módszere elvben helyes, célját a logikai elvek alkalmazásával kívánja elérni.

A fonológia több jó eredményt ért el, azonban a nyelvi elemnek szükségképpen tehát lényegi, teljes és egyértelmű meghatározását máig sem tudta megállapítani; s következésképpen nem tudta meghatározni az elemek teljes, általános viszonszerkezetét és egyetemes rendszerét sem. Minden eddigi elemtani eredménye részleges, és következésképpen részleges minden szó- és szintagmafonológiai eredménye is. Ennek az az oka, hogy alapelveinek rendszere, vagyis axiomatikája hiányos és következésképpen önellentmondó.

Az univerzumban a jelenségek összessége az előfeltétel és feltételezett, az abszolútum és relatívum, az egyetemes és egyedi korrelatív rendjében áll fenn. A logikai alapelvek teljes, véges rendszere „monomorf” módon, egyértelműen és „definit” módon meghatározza a létnek viszonyított rendjét: megállapítja a lét fennállását, minősíti viszonszerkezetét és meghatározza rendjét. A nyelv az univerzumnak (a létegyetemnek) részrendje. A fizikai hullámmrend hangjelenségeinek egy meghatározott részrendszere előfeltétele az emberi hangképző szervektől képezhető virtuális, teljes, általános és egyetemes emberi „hangiságnak”, amelyet szonikumnak nevezünk, illetőleg a belőle implikált nyelvi hangok rendszerének. Ez a szonikus hangrendszer elsődleges jelanyaga a dolgok emberi leképezése jelölésének: a nyelvnek. A logikai alapelvrend így szükségképpen előfeltétele, határozmánya a nyelvi viszonyrend elméletének, vagyis megfelelő részrendje, axiomatikája a nyelvtudománynak. Következésképpen a nyelvészetnek feladata: axiómái teljes véges rendszerével monomorf módon, egyértelműen és definit módon meghatározni a tudománytárgyát — a nyelvet, mégpedig létében, tehát fennállásában, viszonyaiban és rendjében.

A teljes axiómarend tartalmi implikációval korrelatíven és korrelálva definit módon meghatározhatja a nyelvnek egész explicit szerkezeti rendjét. Az érvényesített axiómarend tehát eleve meghatározza a tudomány lehető eredményét.

* Az 1967-ben elhunyt szerző a magyar fonológiai kutatások úttörője volt (l. SZÉPE Gy.: NyK 72: 213—216). Jelen cikke az 1966. évi bécsi Internationale Phonologietagungon tartott német nyelvű előadásának magyar szövege (a német változat „Axiomatische Probleme der Phonologie” címen jelent meg: Phonologie der Gegenwart. Hrsg. von J. Hamm. Graz — Wien — Köln 1967. 382—385). A magyar kéziratot, melyet Franz Zagiba professzor őrzött meg, a szerző Bécsben írta. Sajátos, egyéni fogalmazásán minimális szerkesztői alakítást hajtottunk végre a jobb olvashatóság érdekében. — A FEL. SZERK.

A fonológia axiómarendszere két alapelvet és e kettőből következő 3–3 korolláriumot érvényesít: az első az ellentét elve és a belőle következő diszjunkció, korreláció és konjunkció; a második a funkció és a belőle következő szerkezet, rendszer és egyezés elve. Hallgatólágosan vagy másodlagosan érvényesíti még az azonoság, viszony és egyenértékűség valamint az összeférhetetlenség elvét.

A fonológia elméletének sarkköve tehát az ellentét elve. Az ellentét elve alapján valamilyen önazonos „A” dologgal tetszés szerinti ellentétbe állítható a „non-A”-ba osztott különféle különböző dolgok bármelyike. Az „A” dolog így előtaggá válik (relatum), a tetszőlegesen párba vont különböző dolog utótaggá, azaz korrelálttá és a kettő együtt „aliorelatív”, tehát páros (bináris) viszony. E tetszőleges páros viszonyból szükségképpen következik a két tag önazonossága és diszjunkciója, a kettő konverziójának lehetősége és teljes vagy részleges, esetleg egyedi ellentétpár-egysége. Az ellentéti viszony lehet megengedően vagy kizáróan diszjunkt (a latin *vel-vel* vagy *aut-aut* értelmében). A két tag viszonya tehát nem a lényegből következő szükségképi viszony, hanem tetszőleges jegy szerint konzekutív viszonyú ellentett pár, vagyis a következő nem az előfeltétel lényegéből implikációval nyert következménye, funkciója az előtagnak; tehát nem tagja egy szükségképi sorszerűségnek. Így a fonológia, a funkcionális fonetika elmélete figyelmen kívül hagyja a lényegi, szükségképpeni, tehát elemi funkciót. Ez a fonológia axiomatikájának első ellentmondása; ebből következik a második is.

Ha a dolgok *a* összessége minden tagjának megfelel a dolgok *b* összességében azonos jegy szerint izomorf módon ellentett egy vagy több elem: ez a korreláció. Két-két tagja között ugyan fennáll ugyanaz a viszony, de ebből nem következik a két viszonypár között ugyanaz a viszony: ha *a* ellentétje a *b*-nek és *b* ellentétje a *c*-nek, ebből nem következik szükségképp tranzitív viszony. Pl. a *p* zöngétlen előfeltétele a *b*-nek, a *t* zöngétlen előfeltétele a *d*-nek, de a *p* nem közvetlen előfeltétele a *d*-nek. A korreláció nem szükségképpeni lényegi viszony; nem ismétlődik benne legalább 3 tag között a lényegi viszony, tehát nem alkot szükségképpeni tranzitív, aszimmetrikus sorszerűséget. A korreláció alapviszonya: az ellentét egy-egy vagy egy-többértelmű additív jegyű konzekutív viszony, s ez konverz, tehát általában nem tranzitív, viszont szimmetrikus; de csak kivételesen lehet tranzitív. Kivételre azonban nem lehet törvényszerűséget építeni, tehát szerkezetet és rendszert sem. Ebben van a fonológia elméletének, axiomatikájának második önellentmondása, s ez szükségképi következménye az elsőnek: a konstitutív elemi funkció hiányának.

Minden sorszerűség, szerkezet és rend alapja az implikált tranzitív viszony. Klasszikus példája a testvériség viszonya. A tranzitivitás alapja a közös lényegből, minőségből tartalmazással, leképezéssel vagy szubszumpcióval implikált sor, amelyben a következmény függvénye, funkciója az előzménynek; ez egyben a legegyszerűbb szerkezet és rend is. Az implikáció és a belőle következő szerkezet és rend elve valamint a diverzitás, korrelativitás és egyezés elve az azonoság és ellentmondás elvének korolláriumai. A nyelvnek első két alapelve tehát az azonoság és ellentmondás elve, nem az ellentét elve. Az ellentét elve harmadlagos. Az ellentét és a belőle következő diszjunkció, valamint az ismétlődő ellentétpárok következtetése: a korreláció nem szükségképi lényegi viszony, nem funkció, tehát nem is szerkezetszerűség és így nem is alkothat rendszert.

Ebben van az ellentét elvére épített nyelvelmélet önellentmondása, s

ebből következik a fonológia eredménytelensége a nyelvi elem és teljes elemrendszere meghatározásában.

A nyelvtudomány, tehát a fonológia is csak axiómarendszerének kiegészülésétől, a teljes, általános és egyetemes — ellentmondás nélküli — elvrendszert érvényesítésétől várhat újabb eredményt.

ARANY A. LÁSZLÓ

Axiomatic Problems of Phonology

by LÁSZLÓ A. ARANY

L. A. Arany (1909—1967) read a paper on the First Vienna „Phonologie-Tagung” (1966), which was published in German („Axiomatische Probleme der Phonologie”: *Phonologie der Gegenwart*, Graz—Wien—Köln, 1967, pp. 382—385). The author died in the same year of publication. The original Hungarian version of his paper has been found in his legacy and is being published here.

Über die Epithesis des Wotischen

1. Das Wotische ist im Laufe von mehr als 120 Jahren in wissenschaftlicher Transkription aufgezeichnet worden. Die meisten nach Gehör angefertigten Aufzeichnungen sind jedoch unvollkommen, da sie die selteneren und komplizierten Umstände der Artikulation nicht widerspiegeln. Diese Mängel waren objektiv bedingt. Die Aufmerksamkeit des Sprachforschers war allzusehr in Anspruch genommen, wenn er den Sprachführer befragte, dessen Antworten sich anhörte und dabei gleichzeitig bestrebt war, das Gehörte möglichst schnell zu Papier zu bringen. Aufgeschrieben wurden daher vor allem nur die Phoneme und ihre Allophone sowie die auffallendsten suprasegmentären Erscheinungen. Sprachführer sprechen meistens sehr schnell. Wenn sie gebeten werden, das Gesagte zu wiederholen, so ist gewöhnlich der Text bei der Wiederholung nicht mehr derselbe wie bei einer Erstdarbietung. Er wird beim Referieren, um dem Forscher zu helfen, langsamer und „deutlicher“ gesprochen. Als man den Phonographen in Gebrauch nahm, konnte man den Text auf die Rolle des Phonographen schon besser festhalten. Aber die aus Wachs hergestellten Rollen des Phonographen nutzten schnell ab. Sie ermöglichten das Abhören des Textes nur zu wenigen Malen. Die Glyphen nutzten ab, und der Text wurde undeutlich. Erst das Magnetongerät ermöglichte es, einen Text sogar während der Arbeit auf Expeditionen so auf Tonband zu fixieren, daß alle Einzelheiten eines Gespräches festgehalten werden und beliebige Male wiederholt werden konnten. Das Tonband ist ziemlich dauerhaft und kann auch kopiert werden. Als man das Wotische auf Tonband aufzunehmen begann, trat so mancher Umstand seiner Artikulation, den man früher nicht beachtet hatte, deutlich zutage. Die Bandaufnahmen der Texte haben auch darauf hingewiesen, wie verbreitet die Epithesis im Wotischen ist.

2.1. Da L. KETTUNEN 1915 wotische Texte mit Hilfe des Phonographen sammelte, finden sich in seinen Aufzeichnungen auch reichlich Beispiele für die Epithesis. L. KETTUNEN hat gemeinsam mit L. POSTI sein wotisches Material 1932 veröffentlicht „Näytteitä vatjan kielestä“ (SUST 63. Helsinki). Hier und im folgenden werden die Dörfer, aus denen die Belege stammen, in Klammern genannt: *troittsa tuēbā* 'Pfingsten werden kommen' (2), *dovarišadā* 'Genossen' (2), *elidā?* (Warst du?) (4), *saidā?* — *sainā!* 'Hast du es bekommen?' — 'Habe bekommen!' (4), *sai rahadā* 'er bekam Geld' (4-Iltoṽōō); *se on silmādā* 'das sind Augen' (20), *meni jānez, issus pēsa aā i idgebā. tuēbā susi* 'der Hase ging, setzte sich unter einem Gebüsch hin, und weint. Der Wolf kommt' (22), *meni jānez* 'der Hase ging' (24), *tuli tagāzā* 'er kam zurück' (34), *koāaudā* 'gestorben' (62 — Kattila) usw. L. Kettunen hat die Epithesis entsprechend der Vokalharmonie entweder mit einem vordervokalischen oder mit einem

hintervokalischen reduzierten kurzen Vokal, d.h. mit ² oder ³, bezeichnet. Die Epithesis tritt bei L. KETTUNEN nur nach stimmhaften Konsonanten auf. Ohne Epithesis sind die oben angeführten Wörter *tuēb*, *dovarišad*, *glid*, *said*, *sain*, *rahad*, *simlād*, *idgeb*, *tuāēb*, *jānez*, *tagāz*, *koāaud*.

2.2. J. MÄGISTE, der 1943 eifrig verschiedene Texte sammelte, hat die Epithesis im Wotischen vermerkt. 1953 veröffentlichte er diese Texte „Woten erzählen. Wotische Sprachproben“ (SUST 118. Helsinki). In seinen gesammelten Texten ist recht häufig die Epithesis bezeichnet worden, da er als Forscher sich für diese Erscheinung interessierte (3.1.). J. MÄGISTE hat, ebenso wie L. Kettunen, die Epithesis in Petit vermerkt: *siz²* (= *siz*) *seitsē nāteliā ku pūhiti²* 'Dann, nachdem man sieben Wochen gefastet hatte (du hattest)' (40 — Mati) *sevat pelivad²* (= *pelivad*) 'die Kleider waren verbrannt' (60), *i vo² siältä miä tūn²* (= *tūn*) 'Und da, also, kam ich (komme) von dort' (61 — Suur-Rudja); *avvad i nūd²* (= *nūd*) 'Die Gräber sind auch jetzt (da)' (69 — Lempola); *a tsako ēb²* (= *ēb*) *nuku* 'der Kuckuck aber schläft (auch) nicht' (72), *a enneti²o tūlin²* (= *tūlin*) 'ich aber wurde unglücklich' (81), *a minū jātād²* (= *jātād*) 'mich wirst du aber zurücklassen' (83), *keikk evād liene voimā müö tūōd²* (= *tūōd*) 'Es werden nicht alle Arbeiten nach (deinen) Kräften sein' (102 — Pummala); *mitä siä poikē tēd²?* (= *tēd*) 'Was machst du (mein) Sohn?' (143), *kump pari ennepi lūb²* (= *lūb*) 'Die Partei, welche (es) früher wegschlägt' (145), *nō siz²* (= *siz*) *xāāri omānikoāae* 'Also, am Morgen des Laurentii' (146), *vott i keig²* (= *keig*) 'Sieh mal, (das ist) ja alles' (153 — Jögöperä); *peaviāessā nōt ē tuēb²* (= *tuēb*) 'Das Zugnetz kommt bis an die Knie' (177), *keig²* (= *keig*) 'Alles' (105), *tämä vetti net säkiss evvāt poiz²* (= *poiz*) 'nahm er diese Wegkost aus dem Sack heraus' (213) — Luuditsa); *midä siz²* (= *siz*)? 'Was denn?' (201 — Kattila). Auch J. MÄGISTE hat, entsprechend der Vokalharmonie des Wotischen, in den vordervokalischen Wörtern die vordervokale und in den hintervokalischen Wörtern die hintervokale Epithesis vermerkt. Bei ihm tritt die Epithesis nur nach stimmhaften Konsonanten auf.

2.3. Die kompetente Forscherin des ostwotischen Dialekts E. ADLER hat in ihrem Werk „Vadjalaste endisajast. Idavadja murdetekste“ (Tallinn 1968) die Aufmerksamkeit auf die Epithesis gelenkt. Von der letzten einst im Dorfe Itsäpäivä lebenden, den ostwotischen Dialekt sprechenden Sprachführerin erwähnt E. ADLER, daß für ihr eine „gedehnte“ Aussprache der auf einen Konsonanten auslautenden Wörter charakteristisch war. Das Wortende artikulierte die Sprachführerin entweder mit einem *e* oder *e*, oder mit einem *ä* resp. *ə*. Dabei blieb der Klusil im Wortauslaut halb stimmlos (15). In bezug auf die Stimmhaftigkeit und Stimmlosigkeit des Sandhilautes der Sprachführerin erwähnte E. ADLER, daß dieser verhältnismäßig schwankend war (16). Als Belege werden angeführt *tšäritūe* (= *tšäritūa*) 'gewickelt, bewickelt', *tehāe* (= *tehā*) 'machen', *eunadē* (= *eunad*) 'Kartoffeln', *ep sūgā* (= *sūg*) 'er ißt nicht', *sinnegā* (= *sinneg*) 'dahin', *poizege* (= *poizeg*) 'weg, hinaus'. In den in den Texten vorkommenden Beispielen stehen vor der Epithesis meistens die stimmhaften *b*, *d*, *g*, *z*: *makkausseta meil' l'ə beāaue* (= *beāauē*) 'wir hatten keine Betten' (25), *sell eb anttue* (= *anttua*) 'dem wurde es nicht gegeben' (28), *sis tuēbe* (= *tuēb*) 'dann kommt es' (31), *paranebe* (= *paranēb*) 'er wird besser, gesunder' (76) usw. Die Beispiele weisen darauf hin, daß auch im ostwotischen Dialekt die Epithesis den Anforderungen der Vokalharmonie unterworfen ist.

2.4. Der Unterzeichnete hat die Epithesis in verschiedenen Dörfern

registriert. Beim Anhören der lebendigen Rede und beim Literieren der Tonbänder konnte man feststellen, daß bei den entsprechenden Sprachführern die Epithesis meistens unreduziert war. Es seien hier lediglich Beispiele aus den Dörfern Luuditsa und Lempola angeführt: *čen ecibe* (= *ecib*), *se i levväbe* (= *levvāb*) 'wer sucht, der findet es auch', *epene* (*juttēb*) *läzibe* (= *läzib*) 'das Pferd, sagt er, ist krank', *kadgeb* *lōkka*, *to mitä siält teine kadgebe* (= *kadgeb*) 'es zerreißt das Krummholz, oder es zerreißt dort etwas anderes', *meila_{on} keik koivude* (= *koivud*), *kūzede* (= *kūzēd*), *petājāde* (= *petājād*) 'wir haben alles, Birken, Fichten, Kiefern', *sōt sūrede* (= *sūred*) *pičād niku nūtude* (= *nītūd*) 'Sümpfe (sind) groß, lang, wie Wiesen', *pičād maštīt piti e_{AAA} siz* (= *siz*) 'dann mußte man lange Masten haben' *vei vimeizet poize* (= *poiz*) 'er hat die letzten weggebracht' (Luuditsa); *siä jo teiš satä vuotta elāde* (= *elād*), 'du lebst schon mehr als hundert Jahre', *tehkā jarved verizede* (= *verized*) 'macht die Seen blutig' (aus einem Märchen), *idgene* (= *idgen*), *pannas minua väčizie mehelie* 'ich weine, ich werde mit Gewalt verheiratet' usw.

3.1. J. MÄGISTE hat einen interessanten Artikel über die zusätzlichen oder nichtetymologischen Vokale der ostseefinnischen Sprachen veröffentlicht (Eesti Keel 1938: 167–181). Seiner Meinung nach ist auch die dem Wotischen eigene Epithesis nur ein Murmellaut, den die betonte Stellung des Satzes bedingt und den man für einen „unbetonten“ Vokal halten kann (179).

3.2. Die Epithesis des Wotischen ist jedoch nicht nur irgendein „gedehnter“ Usus der Artikulation oder ein „unbetonter“ Vokal, sondern sein Vorkommen ist durch die phonologischen Verhältnisse des Wotischen bedingt. Im Wotischen sind die stimmhaften Verschußlaute *b*, *d*, *g* und der stimmhafte Zischlaut *z* selbständige Phoneme: *sikā* 'das Schwein' (Part.). — *sigā* 'des Schweines', *šapkā* 'die Mütze' (Part.). — *šabgā* 'der Mütze' (Gen.), *utussa* 'neblig, nebelhaft' (Part.). — *udussa* 'aus dem Nebel', *išā* 'den Vater' — *išā* 'des Vaters', *pāsko* 'die Schwalbe' — *pāzgon* 'die Schwalben' usw. (Kattila). Im Wotischen ist die Distribution der stimmhaften Verschußlaute und des stimmhaften Zischlautes solch eine, daß sie sowohl im Anlaut als auch im Inlaut des Wortes auftreten können: *brūda* 'Teich', *bābukaz* 'Himbeere', *doro* 'Eichel', *dūmata* 'denken', *g_{AAA}zi* 'Glas', *grandašši* 'Bleistift', *sēbra* 'Freund', *kabja* 'Huf', *adra* 'Pflug', *tādīd* 'Tanten', *idgen* 'ich weine', *vargaz* 'Dieb', *vagon* 'Furchen'; *zontikki* 'Regenschirm', *paize* 'Geschwür, Geschwulst', *pihkuzikko*, *petāzikko* 'Kieferngehölz', *kazgen* 'Birken'. Im absoluten Auslaut des Wortes treten die stimmlosen Allophone von *b*, *d*, *g* und *z* *B*, *D*, *G* und *Z* auf: *annab* 'er gibt', *annad* 'du gibst', *annae* 'gib!' (im ostwotischen Dialekt), *mēz* 'Mann'. Wenn den im absoluten Auslaut des Wortes stehenden *B*, *D*, *G* und *Z* ein stimmhafter oder stimmloser Konsonant folgt, kommt Sandhi zum Vorschein: *B*, *D*, *G*, *Z* > *p*, *t*, *k*, *s* oder *b*, *d*, *g*, *z*. B. *annap_{poiga}lē* 'er gibt es dem Sohne', *annat_{poiga}lē* 'du gibst es dem Sohne', *annak_{poiga}lē* 'gib es dem Sohne', *mēs_{tuli}* 'der Mann kam', aber *annab_{emälē}* 'er gibt es der Mutter', *annad_{emälē}* 'du gibst es der Mutter', *annag_{emälē}* 'gib es der Mutter', *mēz_{eli}* 'der Mann war'. Im absoluten Auslaut des Wortes kann sich im Wotischen kein stimmhafter Klusil oder Sibilant vor der Redepause erhalten. Wenn sie aber im Redefluß erhalten bleiben, so verlangt das phonologische System der Sprache, daß ihnen noch ein Vokal folgen muß. Dieser Vokal kann ein reduzierter, kurzer oder normaler Vorder- resp. Hintervokal sein.

3.3. Aus verschiedenen Dörfern sind Beispiele dafür angeführt worden, wie der epithetische Vokal auch nach *-n* vorkommt. Dieser Umstand läßt

sich morphophonologisch erklären. Bei den Verben tritt in der 2. und 3. Person des Singulars und in der 3. Person des Plurals die Epithesis deshalb auf, damit der Konsonant im Auslaut des Wortes stimmhaft bleibt: *annabe* 'er gibt', *annade* 'du gibst', *antavade* 'sie geben', *čüzube* 'er fragt', *čüzude* 'du fragst', *čüsuvade* 'sie fragen'. Nach Analogie dieser morphophonologischen Fälle hat sich auch in der 1. Person der Verben die Epithesis entwickelt: *annane* 'ich gebe', *čüzune* 'ich frage' und hat sich von hier auch anderwärts in Wörtern mit einem auslautenden *-n* verbreitet.

In den ostseefinnischen Sprachen gibt es auch andere Fälle von Epithesis, die sich von denjenigen des Wotischen unterscheiden (Eesti Keel 1938:167—181).

4. Der epithetische Vokal ist im Wotischen nicht nur der Umgangssprache eigen. Er tritt auch als *g* und *e* oder als *a* und *ä* in den Volks- und Klageliedern auf. Es seien hier einige Beispiele aus dem Volksliederschatz der 84 jährigen O. Figurova aus dem Dorfe Rajo angeführt, die die Technik des Vortrages alter Lieder gut beherrschte: *em mennude* (= *mennüd*) *māmā paavoille* 'ich ging nicht, als die Mutter mich bat', *kui mēde* (= *mēd*) *setimā* 'wie wirst du in den Krieg ziehen', *ku siä mēdä* (= *mēd*) *setimā* 'wenn du in den Krieg ziehen wirst', *kui viroza vesi čäübä* (= *čäüb*) 'wie das Wasser in Estland fließt', *meilä on kagrade* (= *kagrad*) *kassamatta* 'unser Hafer ist nicht begossen worden', *rüčēde* (= *rüčēd*) *on keik ruimekkāda* (= *ruimekkād*) 'der Roggen ist ganz kaffig, spreuig', *teinä* (= *tein*) *tūtä koko čäellä* 'ich arbeitete aus aller Kraft (alle Hände voll)' usw. Um zu zeigen, daß die Epithesis in den alten Volksliedern recht allgemein ist, wie es gerade die Tonbandaufnahmen der vorgesungenen Texte zeigen, seien hier noch einige zusätzliche Beispiele aus dem Liederschatz der Volkssängerin N. Lukina aus Jögöperä (geb. in Luuditsa), 77 Jahre alt, gebracht: *silmäd vettä vërettide* (= *vërettid*) 'die Augen vergossen Tränen (Wasser)', *eväd laulaa lakkii pädä* (= *päd*) 'die verheirateten Frauen (die Hauben habenden) singen nicht'. In den Liedern hat der epithetische Vokal vom Standpunkt des Versmaßes aus dieselben Aufgaben wie die anderen Vokale. Das Auftreten der Epithesis in der Verstechnik als silbenbildendes Element beweist, daß sie im Wotischen ein bewußt benutztes Phonem mit Allophenen ist.

PAUL ARISTE

Az európai [w] és [v] térben és időben

1. Történelmi területi fonetika. Amikor a strukturalizmus iránti erős érdeklődés a harmincas években a tiszta elméleti fonetikát hirtelen felváltotta és bizonyos fokig diszkvalifikálta, és amikor a strukturalizmust magát felváltotta a még most is divatos, hanggal foglalkozó absztrakt gondolkodás, úgy gondolom, hogy sok érdekes kérdést hagytak figyelmen kívül. Kétségtelenül volt és most is van az areális kérdéseknek fonológiai megközelítése is, amelyek a dialektológiától az egész földrészekre kiterjedő fonológiai jellemzőkig terjednek. Szeretném egy lépéssel hátrább kezdeni és egy olyan kérdést tárgyalni, amely a fonetika és fonológia határmesgyéjén helyezkedik el. Úgy hiszem, hogy ily módon megfelelően adózunk LAZICZIUS GYULA emlékének, aki egyike volt azoknak a kiemelkedő (korai) teoretikusoknak, aki biztosan vetette meg a lábát mind a tiszta fonetikában, mind az elméleti fonológiában, aki a nyelvjárás földrajzban is termékenyen működött, és aki a nyelvtörténet szerepét is érzékelő gondolkodó volt. A kérdés, amellyel foglalkozni szeretnék, magába foglalja a történelem (idő) és a földrajz (tér) kölcsönhatását egy meg lehetőségen nagy területen, a tulajdonképpeni Európa legnagyobb részén. A feldolgozott anyag tisztán fonetikai, a keret fonológiai.

2. Fonetikai bevezetés. Először is szeretném egy kissé kétségbevonni a hagyományos feltevést, hogy

I. táblázat

p	f
b	v

egy osztályt alkot, bár a fonológia kedvező helyzetéből a feltételezés teljesen ésszerű. Mégis, az itt következő tárgyalás szempontjából szeretném felkészíteni az olvasót arra, hogy figyelmét összpontosítsa a tiszta labiális frikatívák [β] és [φ], és a jobban érzékelhető labio-dentális [v] és [f] (amelyekben több az örvénylés, mint a tiszta labiálisokban) közötti fontos fonetikai különbségre, és a félmagánhangzók meglehetősen széles elrendezésére (a szón belüli elhelyezkedés szerint, és a képzés pontos helye és módja szerint). A II. táblázatban az első oszlop tartalmazza a tiszta labiálisokat, a második a labio-dentálisokat, a harmadik a mássalhangzórendszer többi tagját (amelyek itt irrelevánsak), a negyedik a szimultán képzett labio-velárisokat, amelyek Afrikában találhatók, és az ötödik a tiszta velárisokat. A vízszintes első sor tartalmazza az affrikátákat, a második (a) és (b) sorok a zárhangokat és réshangokat, a harmadik

sor a félmagánhangzókat (félmássalhangzókat, siklóhangokat: [w-] első prevokális és [-u] végső, posztvokális helyzetben), a negyedik sort és műveleti egységet szeretném úgy tekinteni, mint nem szótagalkotó, intervokális, magas, hátsóállású, labiális magánhangzót. Az ötödik sor tartalmazza a tiszta magánhangzókat. A harmadik és negyedik sor túlságosan részletes. Ennek okára még visszatérünk. A félmagánhangzó a negyedik oszlop harmas és négyes sorában (IV/3–4) azt a gondolatot kívánja hangsúlyozni, hogy létezik olyan hangképzés, amely veláris komponenst tartalmaz, aminő — legalábbis elméletben — hiányzik az első oszlop harmadik és negyedik sorából (I/3–4). Erre a kérdésre később szintén visszatérünk. A második oszlop harmadik sorában (II/3) a képzés (labio-dentális félmagánhangzó) valószínűleg megtalálható a hollandban.

II. Táblázat

	I	II	III	IV	V
1	— —	<i>pf</i> (?bv)		— —	<i>kx</i> (?gy)
]					
2a	<i>p b</i>	— —		<i>pk bg</i>	<i>k g</i>
2b	<i>φ β</i>	<i>f v</i>	...	(?)	<i>x γ</i>
3	<i>w-</i> <i>-u</i>	<i>v</i>		<i>w γ</i>	<i>γ</i>
4	<i>-U-</i>				
5	<i>u</i>				<i>y</i> ([=i])

3. A p r o b l é m a. Meglepő, ha nem is hihetetlen, hogy nem fordítottak figyelmet arra az érdekes tényre, hogy a régi Európában, ameddig fonetikailag fel tudjuk tártani, a nyelvek bilabiális siklóhangot tartalmaztak (félmagánhangzót, félmássalhangzót) [w], de látszólag egyetlen nyelv sem tartalmazott zöngés, labio-dentális réshangot [v]. Kezdjük a téma taglalását Európára vonatkoztatva az időszámításunk szerinti 1–500 közötti időszakokkal, amennyire ez számunkra az írásbeli bizonyítékok és a rekonstrukció alapján ismert. Tudjuk, hogy a latin [w] és rövid [u] nyilvánvalóan kiegészítő megoszlásban álltak. (A szókezdő *vu-* néhány előfordulása csak azt mutatja, hogy a hosszú [ū] nem két rövid [u] összegéből adódott. Nagyon gyakran a *v + u* szókezdő hangsor váltakozott *vo-*-val.) A görögben természetesen megvolt a digamma a tárgyalt időszak előtti korokban, amely azonban ekkorra már valószínűleg valamennyi nyelvjárásból eltűnt. Az üpszilon (υ) és az omikron-üpszilon (ου) pontos hosszúságát nehéz rekonstruálni. Érdekes volna pontosan tudni, hogy az üpszilon plusz zárhang, mint az *αυτο*-mikor lett réshang ([*afto*], az átmeneti [*avto*] alakon át). A kelta, a szláv, és a germán nyelveknél vagy belső bizonyítékokra kell támaszkodnunk, vagy időben a jelen felé kell haladni. Ebben a három cso-

portban valamennyi bizonyíték arra utal, hogy történelmileg a siklóhang (a [w] típus) megelőzi a réshangot [v]. Lásd valamennyi sztenderd kézikönyvben. Az albán bizonyíték látszólag ugyanebbe az irányba mutat, és a baszkban szintén úgy tűnik, hogy hiányzott a zöngés, labio-dentális réshang. A Földközi-tenger körüli szemita szintén a bilabiális siklóhang csoportjába, és nem a labio-dentális réshangok csoportjába tartozik, bizonyíték erre a modern arab. (A [v] a modern héberben európai import.) Nem tudok semmit a nem szemita észak-afrikai nyelvekről.

Ha kelet és észak felé haladunk a kép változik. Az örmény kétséges: mind a [v], mind a [w] megtalálható. Indiában a [v] elsődleges volt már egy korábbi időszakban. Északon, a lappban vagy az egyik, vagy mindkettő megtalálható. Európa északkeleti részét, az akkori szláv területtől keletre és a tulajdonképpen Irántól északra, valószínűleg főleg az iráni nyelveket beszélő nomád csoportok lakták. Ez a terület a döntő beszámolóinkban. A feltevés: ha az e területen beszélt nyelvek többsége valóban iráni (talán lovas és nomád), és az irániiban volt [w] és [v], amint ez nagyon valószínű, akkor ez a terület lehetett a [v] szóródás magja (azaz a nem [w] mag).

Sok részlet vár tisztázásra és finomításra, de úgy gondolom, biztosan állítható, hogy az ókori és korai középkori Európa körülbelül az Atlanti óceántól és a Földközi-tengertől a Balti-tengerig északon és a fekete-tengeri sztyepékig keleten [w] terület volt, de ettől északabbra és keletebbre kizárólagosan, vagy a [w] társaságában fordult elő a [v].

Hasonlóan világos, ha nem is teljesen nyilvánvaló, hogy a modern Európa uralkodóan [v] terület a [w] néhány előfordulási esetével. Az angol, amely oly híres a nyelvújításairól (nyelvtan, szókincs, sőt fonológia) ebből a szempontból a konzervativizmus bástyája: a kezdő [w] szövegben és szavakban egyaránt gyakori, míg a [v] szinte nem létezik óangol eredetű szavakban szókezdő helyzetben és máshol nyilvánvalóan *f*-ből és más forrásokból származik (*belief/believe, live, love*). A franciában van marginális [w] és [u] (*oui, huit*). A dánban van [w], de a [v] sokkal gyakoribb szemben a svédde, amelyben csak [v] van. A holland bonyolult labiális rendszerrel rendelkezik: [v], [w] és [ɰ]. A modern keltában a [v] túlsúlyban van a [w]-vel szemben. A portugál, az olasz és a román [v] nyelvek. A kasztíliai speciális eset, amelyet az alábbiakban tárgyalunk: a kasztíliai rendelkezik [w] illetve [ɣw]-vel, mint *huesto* 'csont' és [β]-vel, mint *lobo* 'farkas' és *tuvo* 'neki van', de nem rendelkezik [v]-vel. A spanyol más ibériai nyelvjárásaiban [v] különböző mértékben található. (Az újkövői spanyollal itt nem foglalkozunk.) A Rajnától és az Alpoktól keletre a [v] terület erődjébe jutunk: ide tartozik a német, egész Közép- és Kelet-Európa, a Balti térség, a Balkán egészen a török területekig. Ezen a területen a felszínen alig található [w]. (A lengyel [w] a nyugati dialektusokban *l*-ként írva érdekes, de nyilvánvalóan új kivétel.) Ha azonban megkaparjuk a felszínt, gyakran azt találjuk, hogy a [v] [w]-ból származik, amelyre az ukrán jó példa. A magyarban, amelyben a zöngés asszimiláció éppen olyan teljes, mint bármely szláv nyelvben (*hat* [hət] '6': *hatból* [hədből]) mégsem érvényesül az asszimiláció olyan esetekben, mint *hatvan* '60', *ötven* '50' [tv]-vel és nem [dv]-vel ejtve. Még a finnben is, amely különben a labiodentális arzenálja, sokatmondó kivételeket találunk: *käy-* 'mozgásban van': *käv-ele-* 'sétál', *apu* (genitívus: *avu-n*, [v]-vel) 'segítség': *au-tta-* 'segíteni' [aw]-val; ha a képzési folyamat rendszeres lenne **avu-tta*-t eredményezne. Van azonban egy újabb képzés -v-vel: *avu-sta-* 'közreműködik'.

Így arra kérem az olvasót, fogadja el azt az állítást, hogy Európa nagyjából, amint azt a fentiekben körvonaltuk, [w] terület volt 1400–2000 évvel ezelőtt és jelenleg [v] terület.

4. **Javasolt megoldások.** Hogyan magyarázható a fonetikai térkép (azaz egy beszédsajátság földrajzi szóródásának) ilyen radikális változása az idő tükrében? Megjegyzendő: nem azt állítjuk, hogy valamennyi [w] [v]-vé alakult, hanem azt, hogy az egyik túlsúlya engedett a másiknak. Talán egy [v] hullám söpört végig a területen és megsemmisítette a [w] legtöbb fellegvárát. Még azt is feltételezhetjük, hogy egy ilyen labio-dentalis támadás arról a területről indult ki, amelyik ma megfelel az európai Oroszországnak és onnan kelet és dél felé mutat. Egy ilyen magyarázat egy kívülálló agenszt hoz be a képbe. Mégis, ez nem annyira kiagyalt, mint amilyennek látszik. Az avarok, vagy bármely más [v]-vel rendelkező iráni csoport betölthette ezt a feladatot, nyilvánvalóan földrajzi szempontból a megfelelő helyen vannak. Azonban szeretnék egy erősebb és nyelvészetileg jobban megalapozott magyarázatot találni az európai [v] drámai feltörésére. Úgy gondolom, hogy ezt a magyarázatot az európai magánhangzórendszer történetében kell keresni. Megint azt mondhatjuk nagyjából, hogy az ókori Európában a rendszerek 5 magánhangzból plusz magánhangzó hosszúságból álltak.

III. Táblázat

i	u	ĩ	ũ
e	o	ē	ō
a		ā	

Ez az ötösztatú „természetes” rendszer hosszúsággal vagy anélkül a világ sok részén még megtalálható Európát is beleértve (kasztíliai, modern görög), és több értelemben állítható, hogy sok gazdagabb magánhangzórendszer alapját képezi (orosz, német). De nagyon fontos megjegyezni, hogy a modern Európa legtöbb nyelvében, főleg a mai Nyugat-Európa nyelveiben gazdagabb rendszerek találhatók, mint az ötösztatú: [i e e a o o u ũ ø œ] (francia), [i, e e a o u] (portugál, részben olasz), [i e a o u ũ ö] (német), hogy csak a legismertebbekről szólnunk. A svéd az egyike a legösszetettebb germán magánhangzórendszereknek, és egyike a leggazdagabbaknak Európában. A románban megtalálható mind az *y* (= [ɨ], *î* és *â*), mind a teljes [ə] hangzó. A bolgárban szintén van [ə]. A többi szláv nyelv legtöbbjében öttagú magánhangzórendszer van, de enyhítő körülmények is találhatók: az orosz és a lengyel speciális palatalizációs rendszerrel rendelkezik, a szerbhorvát és a szlovén pedig bonyolult prozódiai (időmértékes) jelenségekkel. (A csehben és a szlovákban hosszúság van a régi rendszerekhez hasonlóan.) A modern görögben és kasztíliaiban csak 5 magánhangzó van és nincs hosszúság, ami lényeges. A baszk hasonló a kasztíliaihoz.

A válasz, amelyet javasolni szeretnék, röviden a következő: amíg az ókori nyelvekben csak 5 magánhangzó és hosszúság volt, a [w] hang vagy az *u* variánsa volt, vagy független volt az *u*-tól. (Az előbbi a valószínűbb rendszertani szempontból.) Alig, hogy az ősi rendszerek elkezdtek gazdagabb magánhangzórendszert fejleszteni, az *u* kevesebb fonológiai térrel rendelkezett (hogy elhelyezze variánsait) mivel el kellett különülnie a magas (szűk) *o*-tól, az elülső labiális *ũ*-tól, és valószínűleg az *y*-tól (hátsó, illabiális [ɨ]). Így, ha [w] az *u* variánsa volt, valamerre el kellett tolódnia és így a mássalhangzók területére

tolódott. Egy réshanggá alakult megkülönböztető zöngével (hogy elkülönüljön az *f*-től). A részletek a keltában számomra nem ismertek: látszólag a kelta még tovább ment és a *[w]* vagy tovább erősödött *f*-fé (*v*-n keresztül, mint az írben), vagy *[gw]* hangcsoporttá alakult (mint a welsiben). A szlávban úgyszólván nem volt *f*, így az új *v*-nek nem volt mivel rendszert alkotnia, mégis a legtöbb keleti-szlávban találhatunk *v*-t, a *[w]* néhány érdekes maradványával disztribúcióban (l. fent ukrán alatt). Így legalábbis Európa egy részében az *u* — mivel őt magát alulról az *o*, előlről az *ü*, és hátulról az *y* tolta — sajátmaga átkészítette a *[w]*-t a magánhangzóktól elválasztó határon, hogy a *[w]* mássalhangzóvá, *[w]*-vé alakuljon.

Ez a hipotézis, úgy tűnik, a legtöbb esetre alkalmazható. A modern görög az, ahol nem alkalmazható, ahol a *δ* vált *v*-vé; emlékezzünk, hogy a digamma már jóval régebben eltűnt. Továbbá, a modern görögben 5 magánhangzó van — kevesebb, mint az attikaiban — és nincs hosszúság. Ezért az ajánlott magyarázat nem alkalmazható rá. Ehelyett azt szeretném javasolni, hogy a *v* már ugyanabban az időben párt kezdett alkotni a bizánci görögben (az *f*-fel), éppúgy, mint a *[δ]* és *[γ]* a *[θ]* és *[χ]*-vel. Másrészt a kasztíliaiban is csak 5 magánhangzó van és nincs hosszúság, de a kasztíliaiban nincs labiodentális *[v]* sem, sőt tudtommal az egyetlen modern európai nyelv *[v]* nélkül. A kasztíliai ily módon támogatja a fent javasolt hipotézist: mivel a magánhangzórendszere nem gazdagodott, nem volt szükség arra, hogy a *[w]*-t mássalhangzóvá alakítsa. Továbbá a kasztíliai *[β]*, *[δ]* és *[γ]* a modern göröghöz hasonló módon az *f*, *[θ]*, és *[χ]* párjaként fejlődött. (Megjegyzendő, hogy kezdetben a régi labiodentális *f* a legtöbb helyzetben eltűnt a kasztíliaiban, ez tette lehetővé, hogy zöngés párja labiodentális *[β]* maradhasson.)

5. Finnugor kitérés. A legtöbb európaizált finnugor nyelvben (magyar, balti-finn és egy-két okból a lapp) és nagy mértékben a mordvinban és a permiben találunk *[v]*-t. De a cseremiszen és az obi-ugorban a feljegyzések szerint *[β]* van, amely sok esetben valószínűleg *[w]*; mindenesetre ezekben a nyelvekben nincsen *[v]*. Ehhez hasonlóan viselkednek a nyelvek jóval keletebbre a finnugor területen. (A zürjén egy része még keletebbre van, de csak újabban.) A szamojédokban, amely még távolabb esik kelet felé, megtalálható a *[β]* és/vagy a *[w]*. Vagyis: a régi területeken nincsen *[v]*, amint ez várható is. Ezen a ponton csak jelezni szeretném, hogy a protofinnugorban a **w*, **j* és **γ* bizonyára egy belső rendszert alkottak, és valószínűleg néha egy kumulatív **[w̥γ]* hangcsoporttá olvadtak (lásd II. táblázat). Ez magyarázatot adhat a bonyolult és látszólag rendszertelen megegyezésekre, amelyek a nyelvek között és néha egy és ugyanazon a nyelven belül találhatók (pl., *[v]* vagy *[w]* megegyezik a *[j]*-vel vagy *[γ]*-val, vagy mindkettővel, vagy a megfelelések, bármilyen permutációja fennáll.) Még tovább szeretnék menni és azt javasolnám, hogy **[w̥γ]* orális/nazális váltakozó viszonyban lehetett olyan valamivel, mint egy labializált veláris nazális (talán **ɥw*). Egy ilyen **ɥw* aztán segíthet nekünk megmagyarázni olyan megfeleléseket, mint a magyar *lev* — *e* (*lé*) és a protofinn **leme* (vagy **lēme*, > finn *liemi* 'folyadék'). Ezúttal hadd jegyezzük meg, hogy a protouráli és protofinnugor állapot egészen más kellett, hogy legyen, mint ami jellemző a *[w]* elődeire vonatkozóan a protoeurópaiban és protoindoeurópaiban. A jelen dolgozat vonatkozásában megemlítjük, hogy a *[v]* hangot ismerő modern finnugor nyelvek valószínűleg nem finnugor nyelvekkel való kapcsolatai révén fejlesztették ki azt. Mégis lehet, hogy néhány nyelv (magyar, finn) belső története segítette a *[w]*-nek *[v]*-vé változását: figyelembe veendő elülső,

labiális magánhangzók jelenléte, amely ebben a két nyelvben a gazdagabb magánhangzórendszert eredményezi. Ha pedig ez a helyzet, akkor a 4. pontban javasolt magyarázatot csak erősíti.

6. Spanyol Amerika jobban szereti a [v]-t a kasztíliai intervokális β -nél, és néha még a szókezdő kasztíliai *b*-nél is. Az erősödés más típusai szintén láthatók, a keltával kapcsolatban már említettek mellett például a spanyolban (a kasztíliait is beleértve) a [w] [gw]-vé alakult, mint például *hueso* [wesɔ] > [gwesɔ]. Figyeljük meg, hogy sok spanyol dialektusban a kezdő és intervokális *y* [j] (és néhány dialektusban a [j]-n keresztül a kezdő és intervokális *ll* [l'] is) [ʒ]-vé, illetve affrikáta párjaként [dʒ]-vé vált. Érdekes, hogy mindez a spanyol nyelvterületen folyik, az egyetlen területen, ahol a [w]-nek a [v]-vel való felcserélésére az eredeti ösztönzés (a magánhangzórendszer növekedése) hiányzott. Megjegyzendő, hogy Ibéria Európa legnyugatibb részén van és a spanyolul beszélő Latin Amerika még nyugatabbra található. A történelem és a földrajz ismét találkozik.

ROBERT AUSTERLITZ

European [w] and [v] in Space and Time

by ROBERT AUSTERLITZ

To celebrate the memory of Gyula Laziczius the author discusses a question which lies at the boundaries between phonetics and phonology i.e., that ancient Europe had languages with a bilabial glide [w], but no languages with a labiodental voiced fricative [v]. Going to East and North [v] comes into the picture (India, Iran). It is likely that Iran was the core of [v] dispersion.

Modern Europe has very few instances of [w] and is predominantly a [v] area. In terms of geography the solution is to introduce an agent, e.g., the Avars or other Iranian groups with a [v]. A more linguistically founded explanation is that a quinquipartitive vowel system became richer and the [w] as an allophone of [u] was moved into the domain of consonants.

In most Europeanized Finno-Ugric languages we find [v], but not in those of the East.

A szövegelmélet alapkérdései Lazicius Gyula megvilágításában

1. Mint közismert, K. BÜHLER nevéhez fűződik a beszéd cselekvés (Sprechhandlung) és a nyelv mű (Sprachwerk) éles elhatárolása. Bühler a beszédet az emberi cselekvések egyikeként szemléli. Szerinte minden konkrét beszéd folyamat életszerű kapcsolatban áll az ember egyéb értelmi magatartásformáival; a cselekvések között foglal helyet és maga is cselekvés („Denn jedes konkrete Sprechen steht im Lebensverbände mit dem übrigen sinnvollen Verhalten eines Menschen; es steht unter Handlungen und ist selbst eine Handlung” BÜHLER 1934. 52). A pszichológus szemszögéből nézve a beszéd-cselekvés az emberi tevékenység egyéb formáival egyezően mint célra irányuló művelet („zielgesteuerte Tätigkeit”) mutatkozik meg; a beszélő, amikor beszéd szerveit működtetni kezdi, éppúgy célirányos cselekvésbe kezd, mint az, aki kezét nyújtja ki, hogy valamit megragadjon vele.

Az ilyen tevékenység célja nyilvánvalóan valaminek a létrehozása, megvalósítása. Aki a kezét működteti, valamit meg akar fogni vele, vagy szerszám segítségével valami művet kíván így megalkotni, ami tevékenységének „kézzelfogható” eredménye lesz majd. Ehhez hasonlóan a beszédtevékenység célja is valamiféle mű létrehozása. S mert műnek általánosságban mind az a nevezhetjük, amit valaki cselekvő munkája által megalkot, megvalósít, azt, amit beszélő szervei mozgatóásával hoz létre, beszéd műnek (Sprechwerk) lehetne neveznünk. Feltűnő azonban, hogy Bühler nem beszédműről, hanem csupán nyelvműről (Sprachwerk) tesz említést. Ez következetlenségnek látszik. Valójában mégsem egészen az. Bühler ugyanis Arisztotelészre hivatkozva éles különbséget tesz az emberi cselekvésnek kezdetleges és művészi formája között; az előbbi — Arisztotelész nyomán — praxis-nak, az utóbbit poesis-nek nevezve. Úgy véli, hogy lényeges különbség van a gyermek játékos időtöltése (Handlungsspiel) és a felnőttek komoly alkotó munkája (Werkspiel) között, hiszen értékesnek, maradandónak csak az utóbbit tekinthetjük. Ugyanígy szerinte a beszédtevékenységnek csupán az az eredménye érdemel figyelmet, ami, elszakadva attól, aki létrehozta, mint nyelv mű (Sprachwerk) válik közkinccsé, mint egy-egy szállóige vagy költői remekmű.

Mármost kétségtelen, hogy a művelődéstörténész vagy az irodalomtudós számára valóban csak az ilyen jeles nyelvi alkotások értékesek, ugyanúgy, mint ahogyan a művészettörténészt is csupán a művészi értékű emberi produktumok érdeklik, a gyermek játékos tákolmányai nem. De vajon a nyelvész kirekesztheti-e vizsgálódásainak köréből a mindennapi beszédtevékenység művészi szempontból nem, vagy alig értékelhető termékeinek, a közönséges beszédműveknek, vagy a pszichológus a gyermek játékos tevékenységének a tanulmányozását? Nyilvánvalóan nem. Bühler felfogása tehát nyelvészeti szempontból egyoldalúnak, s végső soron elfogadhatatlannak bizonyul.

2. A fent ismertetett bühleri koncepció gyengéire már LAZICZIUS is rátapintott. Szerinte a beszédet — Böhler követve — valóban felfoghatjuk cselekvésnek, a beszélés is lényegileg célra irányuló tevékenység. Hangsúlyozza azonban, hogy tévednénk, ha a beszélést — SAUSSURE terminológiáját követve — kizárólag *parole*-jelenségnek tekintenénk, mivel a beszélésben „nemcsak egyéni mozzanatok vannak, hanem társadalmiak is” (LAZICZIUS 1942. 24; ugyanígy már korábban is, vö. LAZICZIUS 1939. 165). Ezt könnyű belátnunk — mondja tovább Laziczius — ha figyelembe vesszük, hogy beszédsszerveinket a nyelvi kommunikáció során nem működtethetjük egyéni tetszésünk szerint, hanem csupán úgy, ahogyan azt a nyelvközösség „íratlan parancsai megszabják”. Bizonyos egyéni ejtéssajátságok megengedhetők ugyan, de „a megszabott irányvonalaktól” lényegesen nem lehet eltérnünk. Laziczius helyesen emeli ki a nyelvi kommunikáció társas (= társadalmi) jellegét: „Ha a beszédtevékenységben csak egyéni mozzanatok volnának, nem is irányulhatna célra: csak egyéni megnyilatkozások alapján megértés nem jöhet létre” (LAZICZIUS 1942. 24; értelmileg ugyanígy: LAZICZIUS 1939. 165).

Ehhez Laziczius — jegyzetben — még hozzáteszi, hogy nem lehet egyet értenünk Saussure-nak azzal a megállapításával sem, amely szerint a hangképzés (phonation) és a nyelv (langue) élesen elkülönítendő (SAUSSURE 1916. 37), mivel „a hangképek kivitelezése egyáltalában nem érinti magát a rendszert” (SAUSSURE 1967. 36). Laziczius nyilván arra gondolt, hogy mivel a hangképzés a beszéd-cselekvés folyamán történik, a beszélésben pedig az egyéni mozzanatok mellett szükségképpen jelen vannak társadalmiak is, a hangképek kivitelezése sem lehet teljesen egyéni, ha a beszélő azt akarja, hogy megértsék, s ha súlyt helyez arra, hogy megnyilatkozása megfeleljen a nyelvi kommunikáció társadalmilag kialakult normáinak.

3. Amióta Saussure egyetemi előadásait más tanítványainak újabban előkerült feljegyzései alapján is rekonstruálhatjuk, egyre inkább kételkednünk kell abban, hogy Saussure valóban teljesen egyéninek tekintette a *parole*-jelenségeket. Az egyik ilyen feljegyzésben ugyanis azt olvashatjuk, hogy a *parole* maga, amely a társalgás szükségleteinek megfelelően, sajátos beszédművelet eredményeképpen a beszélő hangképzőszerveinek működtetésével jön létre („... qui est amené sur les lèvres par les besoins du discours, et par une opération particulière...”), a lehető legnagyobb mértékben társadalmi jellegű („... la sphère parole est la plus sociale...”), míg maga a nyelv (= langue), mint mindannak az összessége, ami az egyén agyában, a hallott és begyakorlott formáknak és ezek értelmének elraktározódása révén van jelen („Tout ce qui est contenu dans le cerveau de l'individu, le dépôt des formes entendues et pratiquées et de leur sens...”), valójában a legteljesebb mértékben egyéni („... est la plus complètement individuelle” SAUSSURE 1957. 145). Ez a megfogalmazás teljes ellentétben áll a *langue* és *parole* meghatározásának korábban ismert szövegével. Ha az imént idézett szövegvariánsok valóban híven tükrözik Saussure okfejtését, akkor azt kell hinnünk, hogy a genfi mester teljes tudatában volt a beszéd(aktus) társadalmi meghatározottságának (vö. még DUCROT 1972. 9). Amit tehát Laziczius bírálatként mondott a *parole* teljesen egyéni jellegére vonatkozó állítólagos Saussure-i megállapításokról, teljesen jogos és mindenképpen helyes, ha a *Cours* hagyományos szövegéből indulunk ki, de tárgyaltan, ha az újabb variánsokat vesszük figyelembe, mivel ezek értelme lényegében véve azonos Laziczius fenti megjegyzésével.

4. A társadalmi meghatározottság tényét emeli ki Laziczius a beszéd-

aktusok vonatkozásában is. Bühler a beszédaktust (*Sprechakt*) mint a beszélés magasabb szintjét elemezve rámutatott arra, hogy az ezzel kapcsolatos megállapítások még igen elnagyoltak és vitatottak. Említi azokat az elemzéseket, amelyek HUSSERL-nek *Logische Untersuchungen* című művében olvashatók a jelentéskölcsönző aktusokról. Hogy a *ló* szó konkrét egyedet jelöl-e, vagy általában az állatok egy fajára utal, azt a kontextus, vagy a beszédhelyzet alapján tudhatjuk meg. A hallgató, aki az ezzel kapcsolatos szöveget helyesen értelmezi (dekódolja), ezáltal mintegy belehelyezkedik a beszélő gondolatvilágába, míg a beszélő az említett szónak szabatosabb, határozottabb értelmet kölcsönöz, mint amit az elszigetelt *ló* szó sugallhatna. Nincs olyan szótár — jegyzi meg ezután Bühler —, amely a Husserltől tárgyalt jelentéskölcsönző aktusokról számot adna, hiszen magában a nyelvben az efféle fogalomszavak jószerint csak mint tulajdonnevek szerepelnek, úgy mint mondjuk *Szókratész* („In keinem Lexikon sind die Aktcharaktere HUSSERLS mitverzeichnet, es sei denn, das Wort wird in der Sprache einseitig als Eigenname verwendet wie SOKRATES.”) (BÜHLER 1934. 63).

Igaz, hogy a legtöbb szótár nem tesz említést arról, hogy mondjuk a *ló* szó nemcsak a patás állatoknak egy fajtát jelöli, hanem e faj egy-egy konkrét egyedét is. A legújabb és legjobb értelmező szótárak azonban már erre is utalnak (így az ÉrtSz. is!), sőt ezenfelül — szükség esetén — részletesen beszámolnak arról is, hogy az egyes szavak milyen szövegösszefüggésben jut(hat)nak bizonyos jelentésekhez.

Bühler fenti észrevételeire célozva Lazicius elismeri, hogy az egyén „céljának megfelelően, jelentéseket kölcsönözhet és kölcsönöz is a szavaknak”, de — teszi mindjárt hozzá — „ez a jelentésadás megint csak nem történhetik egészen egyéni módok” (LAZICZIUS 1942. 24; vö. LAZICZIUS 1939. 165). Példaként a *ház* szót említi, amelyet sok mindenre vonatkoztathatunk, „a csiga kis védőpáncéljától kezdve a parlamentig”, de azért „mégsem mindenre, s főleg nem egyéni tetszés szerint”. Ezen a téren szerinte talán nagyobb is az egyéni szabadság mint az ejtésmódok esetében, de azért „itt is vannak korlátok, amelyeket a közösség állít, és amelyeket az egyénnek figyelembe kell vennie”. Íróknál elég gyakori a szokatlan szóhasználat, s ez fel is tűnik az olvasónak (LAZICZIUS 1942. 24). Végső megállapítása az, hogy a beszédcselekvésekben (*Sprechhandlungen*) és a beszédaktusokban (*Sprechakt*) egyaránt találhatunk egyéni és társadalmi mozzanatokat (LAZICZIUS 1939. 165; 1942. 25). Ezzel mindenképpen egyetértünk. Semmiképpen sem helyeselhetjük viszont azt a következtetést, amit ebből vont le. Szerinte ugyanis mind a beszédcselekvés, mind pedig a beszédaktus éppen ezért „lényegileg *langage* természetű, tehát nem is tanulmányozható a vegyessége miatt” (Lazicius 1942. 25; vö. LAZICZIUS 1939. 165). Ez — ma egyre általánosabb felfogás szerint — túlságosan merev álláspont. Napjainkban egyre többen kezdik ugyanis felismerni, hogy mind a beszédcselekvés maga, mind pedig egy-egy beszédaktus nemcsak egyéni, hanem — a nyelvi kommunikáció társas (társadalmi) jellege folytán — bizonyos mértékig egyben közösségi mozzanatokat is tartalmaz, s hogy éppen ezért maguk a *parole*-jelenségek szükségképpen kétarcúak: egyfelől az egyén, másfelől viszont a társadalom felé is tekintenek.

Az angol analitikus nyelvfilozófia egyik képviselője, J. R. SEARLE a beszélést — J. L. AUSTINT és P. F. STRAWSONT követve — úgy tekinti, mint olyan beszédaktusok (*speech acts*) sorozatát, amelyeknek folyamán megerősítünk valamit, parancsokat adunk, kérdezzük, ígéreteket teszünk és így tovább, még

elvonatbabb szinten: közlésünket valamire vonatkoztatjuk, predikatív viszonyokat hozunk létre; mindez azonban szerinte csak úgy lehetséges, ha ezek az aktusok a nyelvi elemek használatának bizonyos szabályai szerint valósulnak meg. Mivel pedig e szabályok szükségképpen társadalmi természetűek, Searle hangsúlyozza, hogy a beszédaktusok tanulmányozása megfelelő módon csakis a Saussure-i értelemben vett *langue* kutatásának módszereivel valósítható meg („... an adequate study of speech acts is a study of *langue*” (SEARLE 1970. 17). Úgy hiszem, ez a megfogalmazás annyiban elfogadhatóbb, mint Lazicziusé, amennyiben lehetőséget, sőt tudományos rangot biztosít a korábban teljesen egyéninek (parole-természetűnek) tekintett, s ezért az igazán „komoly” kutatások köréből kizárt beszédaktusok vizsgálata számára. Persze, Lazicziusnak abban mégis igaza van, hogy a beszédaktus — egy-egy szituációban — feltétlenül egyéni is, s e kettőssége miatt — ha tetszik — Saussure terminológiáját komolyan véve — *langage* jellegűnek is minősíthetjük. Ez azonban aligha lehet akadálya annak, hogy a beszédaktusokat tanulmányozzuk.

5. Napjaink egyik legtöbbet vitatott nyelvfilozófiai kérdésének jobb megértését segítheti elő Lazicziusnak egy másik találó megjegyzése arra vonatkozólag, hogy a bühleri értelemben vett nyelvmű (S p r a c h w e r k) mennyiben függetlenül lehet, szakadhat el alkotójától. Laziczius szerint annyi kétségtelen, hogy a kész alkotás „már kívül áll az alkotóján, fizikailag elvált tőle”, de ez az elszakadás „mindig csak külsőséges: a mű az alkotójától lényegileg sohasem tud elszakadni”, mivel az igazi alkotás „mindig egyéni, mindig egy-szerű” (LAZICZIUS 1942. 25, vö. 1939. 166). Ezzel a megállapítással természetesen szintén egyet érthetünk, de ebben a formájában a nyelvészet keretein belül maradva nem sokat kezdhetünk vele, hiszen érvénye inkább a művészetszociológia területére terjed ki. A kész nyelvmű, sőt bármely beszédmű tekinthető azonban olyan kész szövegnek is, amely egy bizonyos beszédcselekvés folyamán, beszédaktusok egybeszövődésével valamely meghatározott beszédhelyzetben (szituációban) jött létre. Mármost kétségtelen, hogy egy-egy adott szöveg létrejötté maga mindig meghatározott térhez és időhöz, szituációhoz van kötve, s így egyedi, egyszeri jellegű, ami azonban, mint fentebb láttuk, a nyelvi kommunikáció mivoltának megfelelőleg, ugyanakkor mégsem csak egyéni, hanem társadalmi jellegű is. A beszédműnek és nyelvműnek mint szövegnek a kialakulása tehát nem érthető meg, sőt nem is képzelhető el bizonyos meghatározott szituáció nélkül, amely megszabja, hogy ki alkotja meg a kérdéses szöveget, mint közleményt, kihez kíván vele szólni, mit akar vele mondani, milyen hatást óhajt vele elérni. A szöveg mint közlés csak akkor felelhet meg eredeti rendeltetésének, ha mindez egyértelműen meghatározódik az illető szituációban.

Van azonban egy ettől nem független, de vele mégsem azonos másik összefüggés-hálózat is, mely a szövegbeli közlés nyelvi elemeinek: a morfémák, szavak, szókapcsolatok, szó szerkezetek és mondatok, valamint a szupraszegmentális elemek értelmet biztosító egybekapcsolódása során valósul meg, a szövegösszefüggés (textuális koherencia) megteremtődésével, amit kontextusnak is nevezhetünk.

Könnyű belátnunk, hogy a b e s z é d h e l y z e t (szituáció) és a benne létrejött s z ö v e g (k o n t e x t u s) között szoros kapcsolat áll fenn. Fontos azonban kissé közelebről is szemügyre vennünk e kapcsolat jellegét. Behatóbb elemzés révén megállapíthatjuk, hogy az adott beszédhelyzet több tekintetben is irányt mutat ugyan a szöveg kialakításában, elrendeződésében, de még-

sem határozza meg mindenben és kizárólagosan a szöveg megformálását. Ha ugyanis ez így volna, akkor egy-egy beszédhelyzetben csakis egy-egy, előre és szigorúan megszabott közlés volna lehetséges. Cyrano de Bergerac híres orrmonológja azonban egymagában is meggyőző cáfolat lehet erre: lám, milyen sokféle szöveg formálható ugyanarról a közölnivalóról, nevezetesen arról, hogy e derék lovag orra feltűnően nagy volt.

De nemcsak az kétségtelen, hogy ugyanahhoz a szituációhoz nem csupán egyetlen szöveg(kontextus) tartozhat, hanem az is, hogy ugyanaz a szöveg(kontextus) sincs kötve kizárólag egyetlen szituációhoz. Egy-egy szöveg(kontextus) ugyanis számtalan beszédhelyzetben, szituációban jelenhet meg. Azt, hogy *szeretném látni*, igen sokféle szituációban mondhatjuk, s nagyon is különböző célból.

Amit egy-egy beszédhelyzetben közlésként megformálunk, többnyire magunk szerkesztjük egybe, céljainknak megfelelő szavakat alkalmas szerkezetekbe konstruktív szövegformálással fűzve össze. Máskor azonban már kész szöveg(ek)et vagy szövegrészeket használunk fel, s z t o c h a s z t i k u s szövegelrendezésben. (E szembeállításra vö. KAINZ 1951. 112 kk.; továbbá LEONTYEV 1975. 156). Ilyesmi történik, ha közmondásokat, szállóigéket, irodalmi szövegeket idézünk.

A másoktól alkotott szövegek idézése és új beszédhelyzetekben való fölhasználása azért lehetséges, mert, mint mondtuk, a szöveg(kontextus) nincs szükségképpen kötve egyetlen szituációhoz, hanem, akárcsak a Bühler-től említett beszédmű, az eredeti beszédhelyzettől el is szakadhat, s tőle függetlenül új szerepet tölthet be a nyelvi kommunikációban.

6. A fentiekből tanulságként lezűrhetjük, hogy határozott és éles különbséget kell tennünk (b e s z é d) s z i t u á c i ó és (s z ö v e g) k o n t e x t u s között. Ezek bonyolult és sokféle módon kapcsolódnak ugyan egymáshoz, de összefüggésük mégsem megbonthatatlan, mivel ugyanahhoz a szituációhoz más-más szöveg(kontextus) is tartozhat, másfelől ugyanaz a szöveg(kontextus) is alkalmazható különféle, sokszor merőben más szituációkra is.

Jellemző, hogy az elmúlt fél évszázad folyamán a nyelvfilozófiában két olyan, egymással kibékíthetetlenül szembenállónak látszó irányzat alakult ki, amelyek közül az egyik a jelentésnek lényegében véve s z i t u á c i o n á l i s, a másik pedig jellegzetesen k o n t e x t u á l i s felfogásán alapszik. E két szemléletmód mindegyike érvényesül L. WITTGENSTEIN munkásságában: a kontextuális ifjúkori művében (vö. WITTGENSTEIN 1922), a szituacionális viszont életének végső szakaszában (vö. WITTGENSTEIN 1953).

Searle szól erről, tömören, amikor a mai nyelvfilozófiai irányzatok közül kettőt emel ki. Az egyiknek a követői azt vizsgálják, hogy a beszélők a nyelvi elemeket és az ezekből alkotott kifejezéseket hogyan használják fel egy-egy beszédhelyzetben (szituációban). A másoknak a híveit viszont az érdekli, hogy a közlésben (a mondatokban és az ezekből létesült szövegekben) hogyan alakul ki a jelentés (SEARLE 1970. 18). A fentebb kifejtettek alapján nyilvánvaló, hogy az előbbi irányzat képviselői s z i t u á c i o n á l i s, a második követői viszont jellegzetesen k o n t e x t u á l i s módszer alapján igyekeznek megközelíteni a szövegelmélet alapkérdéseit. Searle szerint e két tábor hívei nem ritkán úgy vélekednek, hogy a megközelítésnek e két módja voltaképpen összeegyeztethetetlen.

Akik ezt vallják, Searle szerint arra hivatkozhatnak, hogy e kétféle felfogásmód azért nem békíthető össze, mivel a történelmi fejlődés során mindegyi-

kük egymással összeegyeztethetetlennek vélt jelentéstani irányzatokkal kapcsolódott egybe. Ezzel szemben Searle, szerintem helyesen, úgy gondolja, hogy ez a merev szembeállítás helytelen, mivel e kétféle megközelítés végső soron egymást éppenséggel nem zárja ki, sőt egymást kölcsönösen kiegészíti: „... the two approaches ... are complementary and not competing” (SEARLE 1970. 18–9).

Napjainkban az egyik irányzat képviselői, amelyet kontextuálisnak neveznék, mint Searle említi, a kérdést így teszik föl: „Hogyan határozza meg az egész mondat jelentését részeinek jelentése?” (E kérdésföltevésre vö. KATZ 1966). Ezzel szemben a szituacionalisták ezt kérdezik: „Melyek azok a beszédaktusok, amelyek a beszéd folyamán realizálódnak?” (Erre vö. AUSTIN 1962). Searle hangsúlyozza, hogy a nyelvfilozófia csak akkor lehet teljes, ha e két kérdésre egyaránt, s egységesen felelni tudunk, de még fontosabb az, hogy ezek a kérdések szükségképpen egymásba kapcsolódnak („... more importantly, the two questions are necessarily related” (SEARLE 1970. 19).

De vajon miért függ össze egymással olyan bensőségesen a két kérdésföltevés? Searle szerint azért, mivel minden lehetséges beszédaktus megformálására szükségképpen (a nyelvi kifejezhetőség tőle később részletesen is elemzett elve, a principle of expressibility alapján) mindig van egy-egy lehetséges mondat vagy mondat sor, amelynek egy-egy beszédhelyzetben való kimondása által valósul meg egy-egy beszédaktus (uo.). Ezzel természetesen egyet érthetünk, de ez az egész bonyolult összefüggéshálózatnak csak egyik viszonylata. Mert, mint fentebb már szó volt róla, nemcsak azt figyelhetjük meg, hogy minden egyes szituáció kifejezésére rendelkezésünkre állhat (legalábbis elvben) egy vagy több mondat vagy mondat sor, aminek kimondására az egyes beszédaktusokban kerül sor, hanem azt is tapasztalhatjuk, hogy ugyanaz a mondat(sor), mint kontextuális egység a legkülönbözőbb beszéd-szituációkban is kitűnően felhasználható, mégpedig úgy, hogy eredeti kontextuális jelentéséhez különleges szituacionális jelentés társul.

Ebből azonban az is következik, hogy nemcsak a kontextust kell határozottan elkülönítenünk a szituációtól, hanem a kontextuális jelentést is a szituacionálistól. Austin, Searle és követőik nem gondolnak e szétválasztásra, holott, mint majd látni fogjuk, mindaz, amit főleg Searle az illokúció és a perlokúció fogalmának elemzése kapcsán kifejt, sokkal világosabb és egyértelműbb volna, ha a fenti elhatárolásból indulnánk ki.

7. Hogyan jön létre a kontextuális jelentés? Úgy, hogy a szavak, szókapcsolatok, szó szerkezetek mondatná, majd pedig a mondatok is még nagyobb, szemantikailag összetartozó (kohérens) értelmes egészzé kapcsolódnak össze. A szavaknak ilyen módon történő összekapcsolódását nevezhetjük kontextusnak. Először ennek kell kialakulnia, s ez hordozza a kontextuális jelentést, amely potenciálisan van adva, függetlenül attól, hogy milyen szituációban hangzik majd el. A fentiek szerint ugyanaz a kontextus a legkülönbözőbb szituációkban is felhasználható.

Mi történik azonban egy-egy ilyen kontextus eredetileg adott jelentésével, a kontextuális jelentéssel? Ennek nyilván változatlanul meg kell maradnia, ha maga az eredeti kontextus nem változott meg, hiszen a kontextuális jelentés lényege, hogy megadott szövegösszefüggéshez kapcsolódik, s attól éppen ezért akkor sem szakadhat el, ha az eredetileg potenciálisan adott szöveget változtatás nélkül folyton új meg új beszédhelyzetben aktualizáljuk is. Éppen ezért a kontextuális jelentést invariánsnak kell tekintenünk.

Ezzel szemben minden olyan jelentést, amely ehhez a potenciálisan már eleve adott jelentéshez csupán csak egy-egy beszédhelyzetben kapcsolódik, a fentiek alapján egyértelműen szituacionálisnak nevezünk.

Ennek a határozott megkülönböztetésnek az alapján teremthetünk szerintem rendet és világosságot abban az eléggé nagy zavarban, amelyet Austin és Searle keltett a lokúció, illokúció és perlokúció fogalmának bevezetésével. O. Ducrot már sejtette, hogy koránt sincs minden rendjén a fenti műszavak használata körül. Szerinte olyan mondatnak, mint *j'irai à la montagne cet été* 'a nyáron majd a hegyekre megyek', önmagában is van jelentése, amely a benne szereplő szavak kontextuális egybekapcsolódása útján jön létre. Aszerint azonban, hogy milyen körülmények között hangzik el egy ilyen kijelentés („Selon les circonstances dans lesquelles il est employé . . .” DUCROT 1972. 26), más-más lehet a közlésbeli szerepe: egyszer esetleg úgy fogják értelmezni, mint egy elhatározás tényszerű rögzítését, máskor pedig úgy, mint ígéretet. Ducrot szerint azonban mindezekről az esetleges körülményektől teljesen függetlenül, mindig ugyanarról a kijelentésről van szó, amelyet a fenti mondat fejez ki. („ . . . c'est toujours la même annonce qui est faite par la phrase” uo.). Mármost Ducrot azt ajánlja, hogy *lokúciós értékek* (valeur locutionnaire) azt nevezzük, ami a közlésben mindig benne rejlik („On peut donc convenir . . . d'appeler locutionnaire celle qui subsiste dans tous les cas” uo.), *illokúciós* n a k viszont azt, ami az egyes beszédhelyzetektől függően társul hozzá („ . . . de réserver le terme «illocutionnaire» pour la valeur liée aux circonstances d'énonciation” uo.), bár jól tudja, hogy ez az elhatárolás nem azonos azzal, amit Austin és Searle kísérelt meg a fenti műszavak bevezetésével. Én magam is azonban lényegében Ducrot e különbségtételét tartom helyénvalónak azzal a kiegészítéssel, hogy lokúciós érték helyett kontextuálist, illokúciós helyett pedig szituacionálist mondanék.

Austin szerint a *lokúció* maga az az aktus, amelynek során a közlés szavainak bizonyos jelentést kölcsönzünk. Például ha egy férfi így szól valakinek: „*Shoot her!*” 'Lődd le ezt a nőt!', akkor a *shoot* szónak azt a jelentést kívánja adni, hogy 'lelőni', a *her* szót pedig egy bizonyos nőre vonatkoztatja. Lehet azonban e közléssel más szándéka is, amit külön *illokúciós* aktus révén kíván megvalósítani, ha e szavak kimondásával felszólít, felhív, kényszerít stb. valakit e tett elkövetésére. *Perlokúciós* aktus pedig az lesz, amelynek eredményeképpen rá is sikerül vennie az illetőt e felhívás megvalósítására (vö. AUSTIN 1962, 101).

Véleményem szerint e három aktus elkülönítése és ilyen módon való meghatározása mesterkélt, s nyelvészeti szempontból joggal kifogásolható. A fentebb kifejtettek értelmében ugyanis itt voltaképpen csak két lényeges mozzanatot választhatunk szét: egyfelől a *közlésformálás* *aktusát*, amelynek során a szöveget kellő kontextus (= szövegösszefüggés) létrehozásával megalkotjuk, másfelől ennek a szövegnek bizonyos *beszédhelyzetben* (szituációban) *való kimondását*. E két aktus együttesen kódolásnak is nevezhető.

Hogy e közlés létrehozásával és megvalósításával mi volt a célom, az megint más lapra tartozik, ugyanúgy az is, hogy vele a dekódolóra milyen hatást sikerült gyakorolnom. Austinnak és követőinek legfőbb hibája az, hogy nem tesznek határozott különbséget egyfelől kontextus és szituáció, másfelől pedig *kontextuális* és *szituacionális* jelentés között. Nyilvánvaló, hogy a *shoot her!* kifejezésnek van egy potenciálisan adott kontextuális

jelentése, amely a benne szereplő két szó egybeszövődésével jön létre, s van sajátos szituacionális jelentése is, attól függően, hogy milyen beszédhelyzetben, ki, mikor és kinek mondja. Ettől a sajátos szituációtól függ azután az is, hogy a felszólításnak lesz-e eredménye, vagy nem. Ez azonban már aligha nyelvészeti kérdés.

8. Persze, az is nyilvánvaló, hogy egy ilyen mondat sokféle szituációban elhangozhat. De mégsem akármilyenben. Hangsúlyoznunk kell ugyanis, hogy a nyelvi kommunikációnak mindenütt vannak társadalmilag kialakult típusai, amelyeket mind a beszélőnek, mind társának ismernie kell ahhoz, hogy a kommunikáció eredményes lehessen. Az Austin, Searle és követőik által olyan sűrűn emlegetett beszédaktusoknak a realizálódása, mint a parancsolás, kérés, üdvözlés, kérdés, felelet, történelmileg kialakult és társadalmilag rögzített szabályok szerint megy végbe, amelyeket a társadalom minden tagjának meg kell tanulnia (vö. SCHMIDT 1973. 148). Ez annyit jelent, hogy egy-egy beszédhelyzetben sokféle módon megformált kontextus is megjelenhet, de azért ez a szöveg mégsem lehet akármilyen, mert megalkotásának azért jócskán vannak előre megszabott feltételei, vagyis a szövegformálás ilyen szempontból éppúgy nem történhetik „egészen egyéni módon”, mint az az aktus sem, amelynek során az egyes szavaknak jelentéseket kölcsönzünk. Lazicziusnak az utóbbival kapcsolatos, s fentebb idézett találó megállapítása tehát a beszédaktusok egész mechanizmusára is vonatkozik.

BALÁZS JÁNOS

Irodalom

- AUSTIN 1962: AUSTIN, J. L., *How to do things with words*. Oxford.
 BÜHLER 1934: BÜHLER, K., *Sprachtheorie*. Jena.
 DUCROT 1972: DUCROT, O., *De Saussure à la philosophie du langage*. In: John R. Searle, *Les actes de langage*. Paris. 7–34.
 KAINZ 1951: KAINZ, F., *Psychologie der Sprache*. Bd. 3. *Physiologische Psychologie der Sprachvorgänge*. Stuttgart.
 KATZ 1966: KATZ, J., *The philosophy of language*. New York.
 LAZICZIUS 1939: LAZICZIUS J. v., *Das sog. dritte Axiom der Sprachwissenschaft*. In: *Acta Linguistica Hafn.* 1: 162–7.
 LAZICZIUS 1942: LAZICZIUS GYULA, *Általános nyelvészet. Alapelvek és módszertani kérdések*. Bp.
 LEONTYEV 1975: LEONT'EV, A. A., *Psycholinguistische Einheiten und die Erzeugung sprachlicher Äußerungen*. Akademie-Verlag. Berlin.
 SAUSSURE 1916: SAUSSURE, F. DE, *Cours de linguistique générale*. Paris.
 SAUSSURE 1957: GODEL, R., *Les sources manuscrites du Cours de linguistique générale de Ferdinand de Saussure*. Genève—Paris.
 SAUSSURE 1967: FERDINAND DE SAUSSURE, *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Ford. B. Lőrinczy Éva. Bp.
 SCHMIDT 1973: SCHMIDT, SIEGFRIED J., *Texttheorie*. München.
 SEARLE 1970: SEARLE, JOHN R., *Speech acts*. Cambridge.
 SEARLE 1972: SEARLE, JOHN R., *What is a speech act? In: The philosophy of language*. Ed. by J. R. Searle. Oxford. 39–53.
 WITTGENSTEIN 1922: WITTGENSTEIN, L., *Tractatus Logico-Philosophicus*. London.
 WITTGENSTEIN 1953: WITTGENSTEIN, L., *Philosophical investigations*. Oxford.

Grundfragen der Texttheorie beleuchtet von Gyula Laziczius

VON JÁNOS BALÁZS

1. Die Unterscheidung zwischen Sprechhandlung und Sprachwerk geht bekanntlich auf K. Bühler zurück. Laziczius war der Meinung, daß man das Sprechen in Übereinstimmung mit Bühler wirklich als Handlung betrachten kann, da die Rede tatsächlich eine zielgerichtete Tätigkeit ist. Er betont jedoch, daß es ein Irrtum wäre die Rede nach Saussure ausschließlich als eine Parole-Erscheinung zu betrachten, da im Sprechen nicht nur individuelle, sondern auch gesellschaftliche Momente vorhanden sind. Laziczius hebt den sozialen Charakter der sprachlichen Kommunikation richtig hervor. Neuerlich veröffentlichte Aufzeichnungen von Saussure's Universitätsvorlesungen deuten jedoch darauf hin, daß Saussure der gesellschaftlichen Determiniertheit der Sprechakte voll bewußt war.

2. Das sprechende Individuum kann ein Wort — wie auch K. Bühler bemerkte — in neuen Bedeutungen verwenden. Eine solche neue Sinnverleihung kann sich jedoch — nach Laziczius — nie in einer vollkommen individueller Art vollziehen. Ein Vertreter der englischen analytischen Sprachphilosophie, J. R. Searle, der das Sprechen als eine Reihe von Sprechakten (speech acts) betrachtet, betont richtig, daß eine adäquate Untersuchung dieser Sprechakte nur eine Art Langue-Forschung sein kann. Das Sprachwerk kann sich nach K. Bühler eventuell als Produkt von seinem Erzeuger trennen. Laziczius war hingegen der Meinung, daß sich das Werk von seinem Schöpfer dem Wesen nach nie völlig loslösen läßt. Diese Behauptung muß aber von texttheoretischem Gesichtspunkt aus einigermaßen abgeändert werden. Es steht fest, daß zwischen einer bestimmten Sprechsituation und dem darin entstandenen Text (Kontext) eine enge Verbindung stattfindet. Es ist jedoch leicht einzusehen, daß einerseits zur selben (Sprech) Situation nicht nur ein einziger Text (Kontext) gehören kann. Und andererseits ist es gleichfalls unbestreitbar, daß auch der selbe Text (Kontext) nicht ausschließlich an eine einzige (Sprech)Situation gebunden ist. Man muß also (Sprech)Situation und Text(Kontext) scharf unterscheiden. Dementsprechend ist auch die Unterscheidung zwischen der situationellen und kontextuellen Bedeutung unbedingt nötig. Derselbe Satz (oder Text) kann nämlich in sehr verschiedenen Situationen richtig verwendet werden. Im Sinne von Laziczius muß man jedoch betonen, daß jede Textäußerung eigentlich „Vollzug eines gesellschaftlich rekurrenten, strukturell normierten Kommunikationstypes“ ist (SCHMIDT 1973. 148).

Nyelvtudományi lexikon — általános nyelvészet

Bevezetesként értelmezzük a címbe foglalt jelzős kifejezéseket a jelen sorokkal meghatározott elvi-gyakorlati állásfoglalás szempontjainak megfelelően.

A 'lexikon'-t a mai magyar köznyelvi jelentésében használjuk. Az azt kielégítően kifejező ÉrtSz.-i meghatározás: „Nagyobb terjedelmű, gyakran többkötetes kézikönyv, amely rendszerint betűrendbe sorolt, önálló, közérthető cikkeken közli valamennyi tudománynak és művészetnek, illetve egy vagy néhány tudományának a körébe vágó ismereteket, adatokat; ismeret-tár.” azért szerencsés, mert magában foglalja a nyelvi kifejezés lehető egyszerűségének a követelményét, másrészt érvényes a szaklexikonra is. Az „egy vagy néhány tudományág” valóban csak a tárgykörök mennyiségét illetően korlátozza a 'lexikon' alapjelentését, a „körébe vágó ismeretek”-kel kifejezett e g y e t e m e s s é g e t érintetlenül hagyja. Szívesen idézzük a lexikon-jelentésű 'enciklopédia' enyhe öngúnnal kísért, de mindenképpen nagyon gyakorlati amerikai meghatározását kiegészítőleg: „By definition, an encyclopedia seeks to cover everything under the sun — and as much as is known of space as well.”¹

Az előzőkkel megegyezően a 'nyelvtudományi lexikon' olyan tudományos ismeretgyűjtemény, amely minden lehetséges nyelvi jelenségről, illetőleg a nyelvtudománnyal legközelebbi vonatkozásban álló határterületekről tájékoztat. Ily módon a magyar 'nyelvtudományi lexikon' semmiesetre sem jelent egy műszó-magyarázó gyűjteményt, vagy másszóval terminológiai szótárt.

A nyelvtudományi lexikon és az általános nyelvészet címbeli szomszédsága és egymáshozvonatkoztatása azon alapszik, hogy az általános nyelvészet — ebben az összefüggésben kevésbé lényeges, hogy miképpen határozzuk meg — az összes időben és térben előforduló és pontosan leírt nyelvi jelenségből vonja el sajátos megállapításait. Ezért magától értődő, hogy az általános nyelvészet alsófokú eligazító kézikönyve az előbbieket szerint értelmezett nyelvtudományi lexikon. Így már csak megerősítő ismétlésként mondjuk ki, hogy az egyetemes nyelvtudományi lexikon még a legsikerültebb megvalósulásában sem általános nyelvészet. Viszont a kölcsönösség a két fogalom között abban az értelemben mégis fennáll, hogy egyetemes nyelvtudományi lexikon csak akkor keletkezhet, ha a szerkesztő az általános nyelvészet eddig tisztázott megállapításait és szemléleti

¹ A Preface első mondata a The Encyclopedia Americana The International Reference Work 1963 Edition Complete in Thirty Volumes c. lexikonmű 1. kötetében.

módját következetesen érvényesíti az ismeretanyag kiválasztásában és a közreadás módjában.

Legjobb tudomásunk szerint univerzális igényű nyelvtudományi lexikon eddig egy nyelven sem adtak ki. Pontosabban: ami kiadvány ilyen vagy hasonló címen megjelent, az mind a nyelvtudományi terminológiai szótárnak valamilyen változata. Egyik-másik közeledik az enciklopédikus, egyetemes tájékoztatáshoz, amennyiben a műszavakon kívül nyelvtudományi iskolákat is ismertet, esetleg közli néhány nyelvtudós személyi adatait és műveinek jegyzékét, vagy még valami további más módon bővíti a tájékoztatás körét. A teljesség igényével azonban egy sem lépett fel; az egyes nyelvek feletti általános nyelvszemlélet még nem tette közzé a maga szempontjából mérlegelt és rendszerezett lexikális ismeretanyagát.

A következőkben megkíséreljük egy egyetemes nyelvtudományi lexikon tervezetének felvázolását. A tudományos feltételek adva vannak ahhoz, hogy egy ilyen mű első alkalommal létrejöhessen.

1. Előzmények — Mint már említettük, nyelvtudományi lexikont napjainkig sehol nem adtak ki. Viszont vannak figyelemreméltó és tanulságos előzményei.

A különböző nyelveken megjelent egyetemes lexikonok (enciklopédiák) mindegyike foglal magában több vagy kevesebb nyelvtudományi részt. A cikkek szerzői a tárgyalt anyag terjedelmében és az ismeretek megfogalmazásában mindenhol alkalmazkodtak a gyűjteményes mű arányaihoz és különleges követelményeihez. Így, ha nem is önálló kiadványként, de mégis jelentek meg a nyelvtudományról lexikális összefoglalások. Ha nem a hiányokat nézzük vagy a kikerülhetetlen elavulást, ezek a tájékoztatások megfeleltek és megfelelnek a maguk kora követelményeinek, — és amennyiben önálló kiadványként jelentek volna meg, nem lettek volna lényegesen másfélék, legfeljebb bővebbek.

Az egyetemes lexikonokban a cikkek szerzői ahhoz a nyelvi rendszerhez szabják a nyelvtudományi ismeretek összefoglalását, amelyiken a gyűjteményes mű megjelenik. Nagyjából ilyen értelemben feldolgozott anyagot találunk a még a múlt század végén közzétett A Pallas Nagy Lexikona (1893—1900, 1—18. kötet) és annak nyelvi anyagát csak kis változtatásokkal és bővítésekkel átvevő Révai Nagy Lexikona (1910—35, I—XXI. kötet) sorozatos művekben. A közreműködő tudósokat² elismerés illeti meg. Jóllehet a századforduló táján és az azt követő évtizedekben főleg még mindig a magyar nyelv kérdései foglalkoztatják a magyarországi nyelvtudományt, a lexikonok munkatársai, figyelemmel kísérve a nemzetközi nyelvtudományi fejlődést, egyes cikkekben (nyelv, nyelvtörténet, írás, fonetikus írás stb.) előkészítik egy általánosabb szemléletű nyelvtudomány fejlődését. Ha közelebbről megnézzük a címszóanyagot, észrevehetjük a tudományágon belüli teljességre való törekvést. Az egyetemes lexikon kereteihez képest a címszóanyag eléggé differenciált; mondat-, alak-, szótani stb. fogalmakon kívül intézményekről, kiemelkedő művekről, folyóiratokról találunk tájékoztatást. A magyar és külföldi nyelvtudósokról egy helyen mind a mai napig ezekben a lexikonokban kapunk adatokat. Mindezzel nem merítettük ki a tárgyalt területet.

Az érvényesülő magyar központú nyelvszemlélet ebben a korban még nem hibáztatható. A magyar egyetemes lexikonok nyelvtudományi anyaga

² Megállapíthatóan a legtöbb cikket SIMONYI ZSIGMOND, SZINNYEI JÓZSEF, SZILY KÁLMÁN, BALASSA JÓZSEF írták.

így is valamennyire meghaladta a nemzeti nyelvtudomány keretét. — Összegezésként megállapíthatjuk, hogy a Pallas—Révai sorozatból egy hiányos, de gyakorlatilag hasznos kisebb nyelvtudományi lexikont ki lehetett volna emelni önálló kiadványként. Ma annnyival előbbre tartanánk.

Az előbbi jellemzéshez hasonló módon ismertet nyelvtudományi anyagot a legtöbb nagyobb, különböző kultúrközpontokban szerkesztett egyetemes lexikon. Az „Apendice” és a „Suplemento” kötetekkel együtt közel száz-kötetes Enciclopedia Universal Ilustrada (1908—1970) nagy terjedelmének megfelelően, képekkel bőven kiegészített harminc-negyven hasábos cikkeket közöl olyan címszók alatt, mint például *fonética, escritura* stb. A hagyományos nyelvtani fogalmakat mind megtaláljuk, a személyi rész meg annyira bőséges, hogy a magyar Kempelen számára is jutott még hely. A nyelvi tényekre adott példák főleg spanyolok. — A jóval újabb Lessico Universale Italiano (1968-tól) eddig megjelent tizenégy kötetében tanulmányyszerű nagyon hosszú cikkek nincsenek ugyan, de a tárgyalási mód, illetőleg a nyelvtudományi anyag közreadása itt is hagyományos. A túlnyomó olasz példaanyagon kívül előfordul más nyelvekből is vett példa, elsősorban az olyanféle címszók alatt, mint az *agglutinazione*, utóbbinál magyar és mandzsú példa is van. A lexikon többek között tud Budenzről és Gomboczról. Körülbelül hasonló a nyelvi anyag feldolgozása az 1966-ban indított tizenhetedik kiadású Brockhaus Enzyklopädie-ben, a már említett The Encyclopedie Americana-ban, az 1971-ben indított legújabb Meyers Enzyklopädisches Lexikon-ban (eddig tizenégy kötet) stb. Utóbbinál a kiemelkedő fogalmak és a nagyobb tudósok ismertetése alatt irodalom is van. — Mindezekkel szemben *L é n y e g e s e n* eltérő gyakorlatot találunk a tizenötödik kiadású The New Encyclopaedia Britannica-ban.³ A „Macropaedia” kötetekben, — ahol minden tárgykörből csak nagyobb összefoglaló-jellegű cikkek vannak (és a hagyományos lexikon-típusokkal szemben jóval kisebb számban) — a *Grammar, Linguistics, Semantics* stb. címszavakat nagyobb, 10—30 hasábos tanulmányyszerű cikkek tárgyalják, valamennyinél kiadás Bibliography-val a végükön. Viszont a „Micropaedia” nyelvi anyaga minimális, a személyi cikkek is a lehető legrövidebbek. Ilyen a nyelvtudományi anyag a la Grande Encyclopédie (1971—75 között eddig tizenégy kötet) és más, utóbbi szerkesztési elvhez igazodó (kanadai, ausztráliai stb.) egyetemes lexikonokban.

Az általános nyelvészet szemléleti módjának magyarországi fejlődése szempontjából előzménynek tekintjük többek között DR. RUBINYI MÓZES, Általános nyelvtudomány (1907), SCHMIDT JÓZSEF, A nyelv és a nyelvek (1923), és LAZICZIUS GYULA, Általános nyelvészet (1942) c. munkákat. Ma már mindegyik többé-kevésbé elavult a maga módján, de mind a három maga korában kezdeményező munka tartalmaz egy lexikon elvi megalapozásánál használható szempontokat. Schmidt József kis könyvének külön értéke és érdekessége a nemmagyar példák nagy száma a magyar példák mellett.

2. A nyelvtudomány saját területe és legközelebbi határterületei. — Egy új lexikonmű tervezésénél először a tárgyalt anyag kiterjedését, mélységét kell meghatározni. Jelen esetben a kérdés az, hogy mely jelenségek tartoznak a nyelvtudomány körletébe, és melyek

3. Címének folytatása: „in 30 Volumes Macropaedia 1—19 Knowledge in Depth Micropaedia I—X [+] Propaedia Guide to the Britannica 1974”.

a más területekkel közös jelenségek, amelyeket a szaklexikonban tárgyalni vagy legalábbis említeni kell.

Rövidre fogott gondolatmenetünk nem engedi meg, de egyébként sem lenne szükséges a nyelvtudomány tárgykörének, illetőleg területeinek felsorolása.⁴ Magától értődonek tekintjük, hogy a hagyományos mondattan, alaktan, jelentésstan stb. fogalmainak mind szerepelnie kell a szaklexikonban a) az ismerőbb-szokásos és b) esetleg módosult értelmezésükben. Felsorolás helyett azonban e vázlatos tervezetben is utalunk arra, hogy a lexikon nemcsak a régebbi és közelebbi múlt, hanem a jelenkori nyelvtudománynak is tájékoztató keresztszeme. Megfelelő szerkesztés lehetővé teszi azt is, hogy a lexikonban ismertetett álláspontok a jövő tudomány alakulását is befolyásolhatják. Ezért helyet kell kapnia benne a legújabb törekvéseknek, másrészt a lexikális keretek lehető keretein belül ki kell domborítani a jelenkori nyelvtudományi érdeklődés és kapcsolatok fő irányait. Utóbbinál gondolunk a hangos beszéd, a táv- és tömegközlés, gépi fordítás stb. kérdéseire sok más egyéb mellett. Természetesen a lexikon ezeknek az ismertetésénél is lexikonszerű marad; a tényeket, a kutatás eredményeit ismerteti táviratstílusban a legszükségesebb irodalom vagy utalások hozzáadásával.

Viszonylagosan hosszabb külön cikkek dolgozzák fel a nyelvtudomány, majd a főbb ágainak a történetét. A lexikon a nyelvtudományi önszemlélet kézikönyve is. — Továbbá: a nyelvek tanítása és azzal kapcsolatos kérdések nem tárgyai a nyelvtudománynak — ezt a nyelvésztudósok egyöntetű határozottsággal szokták megállapítani, és ez önmagában helyes is —, de a nem nyelvész olvasó számára ezt az álláspontot meg kell indokolni, és szólni arról is, hogy a nyelvtudomány miként befolyásolja a gyakorlati nyelvtanítási munkát. A teljesen merev régebbi nyelvtudományi álláspontok fölött eljárt az idő.

A nyelvtudományi szótárra nem ajánlatos úgy tekinteni, mint egy tartalmában és terjedelmében kibővített értelmező terminológiai szótárra.⁵ Ez a tény azonban egyáltalában nem zárja ki azt a nagy lehetőséget, hogy a lexikon címszóanyaga rendezi (szttenderdizálja) a magyar és közvetve az általános nyelvtudományban a műszavak használatát. Legkevesebb, hogy kiiktatja vagy másod-harmadrendűvé gyengíti az azonos jelentésű párokból (sőt hármasokból) a mellőzhető. Sajnos, egyelőre fel kell venni a címszavak közé a már most mellőzhető műszavakat is a szakirodalomban való széleskörű használatuk miatt, természetesen utalással: *frikatív* 1. réshang, *regionális* 1. helyi-területi stb. — A záró kötet végén pedig a lexikonban szereplő címszavaknak legalább egy másnyelvű ekvivalensét meg kell adni egy függelékszerű hozzáadásban, először a) magyar–nemmagyar, azután b) nemmagyar–magyar sorrendben. Mindkettőre szüksége van, mert a lexikon nem z e t k ö z i h a s z n á l h a t ó s á g á t b i z t o s í t a n i k e l l. Az elsőt csak úgy lehetne megtakarítani, ha a cikkek fejénél a magyar címszó mellett a másnyelvű ekvivalensét is közli a lexikon.

⁴ A szaklexikon szempontjából számbavett nyelvtudományi területeket *Nyelvtudományi lexikon* című, a MTA Nyelvtudományi Bizottságának átadott (1969) javaslatunkban részleteztük. Hálával emlékezünk meg KUBINYI LÁSZLÓNAK a javaslat első kéziratára tett megjegyzéseiről és kiegészítéseiről, amelyeket a végleges formában mind felhasználtunk.

⁵ A lényeges különbség a kettő között elsősorban abban rejlik, hogy a műszótár csak jelentést, vagy jelentéseket magyaráz, és megadja a másnyelvű ekvivalenseket (fejlettebb típusai esetén), a lexikon az általános nyelvtudomány szempontjából értékeli az egyes fogalmakat.

A magyarázó terminológiai szótárnak egyetlen eddig megjelent magyar kísérlete KUBINYI LÁSZLÓ Nyelvészeti műszavak és műkifejezések kis tára c. — sajnos — még az elején abbamaradt összeállítására.⁶ Egy kisebb méretű magyarázó szójegyzék megjelenése a közeli jövőben várható.⁷ Másnyelvű ekvivalenseket egyik sem közöl.

A határtudományokat — amelyeknek gyors fejlődése a jelenkori tudomány egyik jellemző sajátossága — lehetőleg *mind* fel kell venni, még pedig úgy, hogy az egyes cikkek könnyen érthető, találó példával mutassanak rá a nyelvtudomány és egy másik tudomány érintkező pontjaira, vagy éppen szoros kapcsolatukra. — A nyelvi stilisztika már múltra tekinthet vissza, a nyelvpszichológia ma éri el kezdő felnőtt korát; számos részterületnél (fonetika ~ akusztika, dialektológia ~ etnológia stb.) pedig éppencsak hogy rendelkezésre állnak az első megbízhatóbb eredmények. Mindez együtt véve egy bizonyos mennyiségű külön kezelendő ismeretanyagot szolgáltat. Napjainkban igyekszik önállóságát igazolni a szociállinguisztika, biztató módszerekkel.

A személyi rész a lexikon egyik érdekes erőssége és részben újdonsága lehet. A nyelvtudomány *összes jelentős szerzőjé*t, kutató tudósát fel kell vonlatni életrajzi adatokkal és műveik jegyzékével. Ha az életmű jegyzéke túl hosszú lenne, vagy más okból nem közölhető, meg kell jelölni az egy-egy életműt nyilvántartó forrásokat. A jelentőségbeli értékrend megállapítása és a nyelvtudósok címszóként való felvétele a múltra nézve aránylag könnyebb; a jelenkorban jobb híján az ismertséget, vagy a tárgy áttörő, fontos voltát lehetne alapul venni.⁸

Tapasztalati tényt közlünk annak említésével, hogy a lexikonszerű nyilvántartás és hozzáférhetőség hiányában ma elég körülményes esetleg éppen lényeges adatokat megtudni a nyelvtudomány jelesebb művelőiről.

A röviden érintett tartalmi-tárgyköri kérdéseket itt csupán azzal egészítjük ki, hogy az egyes nyelvek (természetesen csak korlátozott számról lehet szó) ismertetése feladata a szaklexikonnak, jóllehet egy-egy rendszer 1–2 hasábos (vagy még inkább kisebb terjedelmű) jellemzése csak hiányos lehet. Ezeket a kis összefoglalásokat mégis javasoljuk, mert egy megfelelően választott szövegmutatvány hozzáadásával (vagyis példasorozattal) lehet globális jellemzést nyújtani egy nyelvről. Ettől függetlenül a nyelvcsaládok ismertetése kötelező.

A verstani és más irodalmi—művészi műfajok címszavai teljes egészükben mellőzhetők. Az újabb terminológiai szótárakból is kihagyják őket. A beszélt nyelv ritmusjelenségei inkább függetlenek a verstani tényezőktől.

3. A szerkesztés időszerű szempontjai és a lexikon jellege. — Reméljük, az eddigiek alapján már nyilvánvaló, hogy egy egyetemes, tehát nem nemzeti-speciális nyelvtudományi ismerettárra

⁶ In: Anyanyelvünk az iskolában c. folyóirat 1954–5. évfolyama.

⁷ BOTTYÁNY ÉVA—HORVÁTH MÁRIA—KOROMPAY KLÁRA—MÁTAI MÁRIA, Bevezetés az egyetemi magyar nyelvészeti tanulmányokba. 1976.

⁸ Tekintettel arra, hogy tervezetünk egy általános nyelvészeti szemléletű és világviszonylatú szaklexikonra vonatkozik, megfontolandó, hogy a csak egyes nemzeti nyelveket kutató tudósok lexikonszerű nyilvántartása érdekében nem lenne-e célszerűbb például a magyar nyelvészeket, vagy a finnugor nyelvészeket egy külön kötetben összefoglalni. A tervezett lexikont terjedelmében roppant terhelné az összes magyar és finnugor nyelvtudós felvétele, még ha el is ismernénk elvben, hogy a teljesség nemzetközi szempontból is értékebb. Az egyetemes lexikon szerkesztésével összeegyeztethető lenne egy magyar személyi lexikon szikron szerkesztése.

gondolunk a szerkesztés vezető szempontjainak számbavételénél. Egy speciális nyelvtudomány fejlődésén belül mindig jókor érkezik egy jól szerkesztett olasz, észt, hindi, arab stb. nyelvtudományi szaklexikon. Ezzel magyar viszonylatban is számoltunk, de más részről a nyelvtudomány fejlődése mai menetének ismeretében biztosan feltételezhetjük, hogy jelenleg egy teljes horizontú, nem egyes nyelvekre korlátozott ismeretanyag közzététele időszerű, illetve szükséges. — Hogyan lehet egyetemes nyelvtudományi ismerettárat felállítani? Ameddig a nyelvtudósok többsége egy-egy speciális nyelvi közösséghez tartozik, és ameddig az általános érdekű lényeges nyelvtudományi munkák valamilyen speciális nyelven jelennek meg, az egyetemes nyelvtudományi lexikon szerkesztése mindig ellentmondásos vállalkozás marad. Viszont kitérni nem lehet előle, mert ez a továbbfejlődésnek soron levő láncszeme.

A nyelvtudománynak hivatalosan, egyezményesen megállapított közös világnyelve eddig nincsen, de ha lenne is, kevesebb segítséget jelentene, mint amennyi körülbelüli becsléssel elvárható lenne. Az egyes nyelvek igen nagy egymás közötti különbözősége mindig is fékezni fogja az általános nyelvtudomány fejlődését. Mindezek ellenére bizonyos korlátozott lehetőségek rendelkezésre állnak, és azok legnagyobb fokú kihasználása egyelőre még be nem látható könnyítéseket jelenthet. Mik ezek a korlátozott előnyös lehetőségek?

A nyelvi jelenségeket, a nyelvi kifejezés egyes alkatrészeit bármely nyelven lehet olyan tágan megfogalmazni, hogy a meghatározás fedjen például minden 'mondat'-ot, minden 'határozó'-t, minden 'hangsúly'-t, bármilyen nyelven belül is fordulnak elő ezen jelenségek a speciális nyelv sajátos tulajdonságaival átszínezve. Nincsen akadálya annak, hogy az egyetemes lexikon — amennyire lehetséges — a cikkeit ilyen fogalmazásokban adja közre. Továbbá: példákat minden esetben kívánatos több nyelvből bemutatni. És egyáltalában: az egyetemes nyelvtudományi lexikon azt emeli ki, arra irányítja a figyelmet, ami minden nyelvben közös, és a h h o z k é p e s t állapít meg eseti, egyes nyelvi rendszerekre jellemző eltéréseket. — Éppen nem új gondolatok ezek; de a belőlük való következtetések és gyakorlati végrehajtások egészen újak lehetnek. Az általános nyelvészet elvi eredményei és azok megfogalmazásai ma már elég fejlettek a széleskörű gyakorlati alkalmazás céljára. Az egyetemes lexikon hasznosítja és tovább fejleszti ezeket az eredményeket.

A maga nemében ma még úttörő műnek részleteiben is eredetinek kell lennie. Az egyetemes lexikon nem csatlakozhat valamilyen éppen érvényesülő új, vagy esetleg részben már elfogadottnak látszó irányzathoz. A valamilyen irányban való elkötelezés rövidíthetné elavulási idejét. A használó elsősorban az igazolt és elfogadott ismeretek halmazát várja; a lexikon már csak ezért sem lehet különböző nézeteknek küzdőtere vagy éppen fegyvere. Viszont az aktuálisan ható legújabb fejlődési irányokat ismertetni kell. Mellékes, hogy a nyelvtudomány továbbfejlődése számára később mit fog jelenteni például a s z ö v e g n y e l v é s z e t;⁹ jellemzését rövid példával közre kell adni.

Arra sincsen szükség, hogy a lexikon akár címszóanyagában, akár szerkesztésében bármilyen már megjelent művet kövessen. Természetesen az egyetemes lexikonokból és terminológiai szótárakból kivonható tanulságokat értékesíteni lehet, de a forgalomban volt vagy levő gyakorlatok egyike sem lehet kötelezően irányadó a lexikon szerkesztője, valamint a magyar és külföldi

⁹ 'Textlinguistik' — I. WINFRIED ULRICH, Wörterbuch — Linguistische Grundbegriffe. Kiel 1972.

közreműködők számára. A lényeges kérdésekben a magyar nyelvtudomány álláspontja és szemlélete dönt; ez vonatkozik egyaránt a feldolgozandó anyagra és a közzététel módjára.

A nyelvtudomány egyetemességét, a nemzetközi áttekintést minden kisebb vonatkozásban biztosítani kell. Hogy a részletekben ez hogyan valósul meg, arra példa gyanánt állítjuk a számtalan lehetőség közül a 'nyelvújítás'-t. A nyelv fejlődésébe való nagyobb arányú tudatos beavatkozás ismertetése után álljon a magyar, török, román stb. nyelvújítások rövid jellemzése. A részletekre a cikk végéhez csatolt „irodalom” ad útbaigazítást.

A bőséges irodalom és tájékoztató utalások lényegesen emelik a gyűjteményes munka használhatóságát.

4. A tárgyalás módja és a külső megjelenés. — Az általános nyelvtudományi lexikon minden egyes cikke és adata tudományos igényű és értékű közlés. Emellett állandóan gondolni kell arra is, hogy a nyelvtudomány — a nyelvvel történő közlés speciális tudománya — mindenkint érint, mindenki számára ad napi gyakorlatban is használható ismereteket. Amikor ezt mondjuk, akkor a nyelvtudománnyal érintkező tudományos határterületeket is számításba vettük. Mindezek magukban foglalják azt az elemi követelményt, hogy a lexikon nyelve és előadó stílusa mindenkor egyszerű és világos legyen; mondatai a közérthető tudományos ismeretterjesztés mintapéldái legyenek. A nyelvészeti szakfolyóiratokban használt sajnálatosan gyakran bonyolult nyelv (nem magyar szavak és kifejezések tömegével tetézve) itt nem használható. A való tények egymásközti sokszoros összefüggéseit nem a nyelv bonyolultságával lehet megértetni, hanem minél egyszerűbb nyelvi kifejezéssel.

Végül, de nem utolsó sori ranggal felhívjuk a figyelmet arra, hogy a lexikont fényképek, érdekes illusztrációk tömege tegye érdekessé, a nyomdai kivitel és a borítólap ötletes és vonzó legyen.

Ha az egyszerű és közérthető előadás, és az utóbb javasolt külsőségek nem biztosíthatók, akkor nem érdemes fáradozni a lexikon szerkesztésével, kockáztatni a kiadás költségét. Úgy véljük: a megfelelően szerkesztett és kiadott nyelvtudományi lexikon hatásosan támogathatja a nyelvtudományt abban, hogy a maga hagyományos izoláltságából kitörjön. Ez egyébként mindenkiéne érdeke.

BARTÓK JÁNOS

Encyclopedia of Linguistics — General Linguistics

by JÁNOS BARTÓK

For the time being linguistics has not its special encyclopedia. That is, the linguist in his daily work cannot get help by using an informatory handbook as the musicologist can do by the Grove's Dictionary of Music and Musician (London 1954) or the researcher of the dramatic art by the Enciclopedia dello spettacolo (Roma 1954–1968). As a maximum it is only the different types of the dictionaries of linguistic terms and other similar explanatory works, that are at the linguist's disposal, or, in better case, the linguistic parts involved in the traditional or perhaps in the up-to-date general encyclopedias. But we must add that neither of these comes near to the directing capacity of a properly compiled special linguistic encyclopedia. When we use the term 'linguistic encyclopedia' we mean by it a work comprising concisely all the knowledge and personalities belonging to the broad field of linguistics.

A linguistic encyclopedia published at the present time has to stand all the essential demands laid down by the contemporary trends of linguistics. Now we point at three of them only.

1. Such scientific and practical knowledge as sociolinguistics, psycholinguistics or the lingual relations of telecommunication etc. are regarded to-day as supplementary parts of linguistics. Their registration or even elaboration is expected.

2. Linguistics everywhere at all the centers in the world tends to join in the progress of general linguistics. To promote this development the consideration of the aspect of general linguistics is wanted at the elaboration of the entry-words.

3. The stylistic and grammatical presentation of the encyclopedia must be as simple as possible and easy to understand.

Miért nincs a lapp nyelvben magánhangzó-harmónia?

1. Célkitűzés és tagolás

Mivel a finnugor hangtörténet két mértékadó riválisa WOLFGANG STEINITZ (Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus. 1944. 3. f.) és ERKKI ITKONEN (pl. Virittäjä 1948: 142) a magánhangzó-harmónia (-illeszkedés) értelmezésében egyetértett, a magánhangzó-harmónia fgr. eredetét az utóbbi időben nem vonták kétségbe, és a jelenséget általában problémamentesnek tekintették. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a magánhangzó-harmónia fonológiai alapjai, ill. szabályai és fejlődése megnyugtatóan tisztázottak.

Ez a tanulmány pontosabb leírásra törekszik, mindenekelőtt szigorúbb következtetesség és a szinkrón nyelvészeti felismeréseknek a történeti nyelv-szemléletbe való jobb beillesztése révén.

Ennek megfelelően először a magánhangzó-harmónia általános leírása következik, a második rész pedig ennek a fonológiai-artikulációs irányultságú leírásnak az alapján a történeti fejlődést kívánja bemutatni.

2. A magánhangzó-harmónia, mint előreható távhasonulás (Fernassimilation)

A magánhangzó-harmónia a mgh-nak az első szótaghoz való progresszív hasonulása (E. ITKONEN, Kieli ja sen tutkimus. 166. l.), pontosabban, egy képzési mozzanatnak, az első magánhangzó palatalitításának, ill. velaritásának állandósulása az egész szóban.² Ennek a szemléletnek az értelmezése bővebb kifejtést kíván.

2.1. A magánhangzó-harmónia produktív, állandóan ható artikulációs-fonológiai szabály. Egyrészt szemben áll a szótár kész szavainak pusztá reprodukálásával; a beszélő reprodukálhat emlékezetből olyan szavakat, mint pl. a fi. *koulu* 'iskola', *kaupunki* 'város', *perhe* 'család', *kylä* 'falu' stb., elképzelhetetlen azonban, hogy egy-egy finn főnév valamennyi, kb. 200 ragozási formáját szintén csupán „reprodukálja”. Az olyan formák képzésénél, mint *koulussansa* 'iskolájában', *kaupungissansa* 'városában', *perheessänsä* 'családja-

¹ WIKLUND (Entwurf einer urlappischen Lautlehre. 1896. 3. l.), KETTUNEN, L. (Eesti kielen äännehistoria. 1929. 146–152. l.) és SZINNYEI szkepsze (Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. 1922. 41–44. l.) még VALTER TAULINál érződik (Structural Tendencies. 1966. 225. l.; On the Age of Vowel Harmony in Estonian. Apophoreta Tartuensia 1949: 62–72. l.).

² Az asszimilációs hatás a leghangzósbab nyílt magánhangzóknál a legszembetűnőbb, és a hangzóság, ill. a nyíltság fok szerint csökken az ereje. Ez a magyarázata, hogy a hangrend szempontjából miért az *a* és az *ä* a legaktívabb hang, míg a szűk ajakrésű magánhangzók (mindenekelőtt az *i*) gyakran semlegesesen viselkednek; vö. W. SCHLACHER, Hauptzüge der fgr-en Grammatik (Vorlesungen in 1965/66, 1966.) és Décsy „fgr. univerzáliai”, Search for Universals: UAJb. 42 (1970): 12.

ban', *kylässänsä* 'falujában' stb. aktív szerepet kell játszania a magánhangzó-harmónia szabályának.

Másrészt a hangrendileg determinált formákat a hangváltozás útján létrejött formákkal is szembe kell állítanunk. Mihelyt pl. a fi. *-ti* > *-si* hangváltozás lezárult, az új formák egyszerűen reprodukálódnak; képtelenség volna feltételezni, hogy a paradigmatisztikus váltakozásokban — pl. *vesi* ~ *veteen* 'víz', *käsi* ~ *käteen* 'kéz' — mindig újra végbemegy a hangváltozás.

Természetesen nem mond ellent a magánhangzó-harmónia produktivitásának, hogy alkalmanként a szó hangfejlődését, ill. lexikalizálódott formáját is a hangrend határozza meg. A magánhangzó-harmóniának ezek a megkövesült maradványai azt bizonyítják, hogy a magánhangzó-harmónia már a fejlődés korábbi fázisaiban is hatékony erő volt. Így az elhomályosult összetételek, pl.³ m. *jámbor* < *jó-ember*; *némber* < *nő-ember*; *ünne* < *üd-nap*; *kengyel* < *kegy-al*; *hatvan* < *hat-men*; fi. *yhdeksän* '9' < *yksi* + *das* 'egy-tíz'; *kahdeksan* '8' *kaksi* + *das* 'kettő-tíz' (SKES 138. l.); nyj. *vyöline* 'kötény' < *vyö-linna* 'öv-kendő' stb. azt mutatják, hogy bennük a palatális harmónia megtámadta az összetételi tagok önállóságát. Az első szótaghoz hasonult a többi, a hátrább álló szótaghoz való hasonulás sokkal ritkább (pl. m. *nélkül* < *nálkül*; fi. *iankaikkinnen* 'örök' < *iän* + *kaikkinen* 'idő-minden').

A magánhangzó-harmónia elevenségére bizonyítékot szolgáltatnak azok a köznyelvi alakok is, melyek a hangrendi illeszkedést nem követő idegen szavak esetenként kiegyenlítődnek: fi. *olimpialaset* < *olympialaset*, *lyseo* < *lyseo*, *poluppi* < *polyppi*, *setsuri* (brod) 'savanykásan édes (kenyér)' < svéd *sötsuri* stb. Az idegen szó magánhangzóinak sora hangrendileg elfogadhatatlan, ezért a hangzók a szókölcsonzés helyettesítési szabályai szerint a hozzájuk legközelebb állóra cserélődnek. Ez általában is jellemző a jövevényszavakra, különösen a régiekre, amelyek kiegyenlítődnek a magánhangzó-harmónia szabályainak megfelelően: idg. *medhu* > fi. *mete-*; balti *jevo* > fi. *jyvä* (vö. ITKONEN: UAJb 41: 81); óbolg. *maštecha* > m. *mostoha*; óbolg. *čeljad* > m. *család* ~ *cseléd* stb. (vö. BÁRCZI GÉZA, Magyar Szófejtő Szótár. 35, 38).

2.2 A magánhangzó-harmóniás nyelvekben csak az első szótag magánhangzója van teljesen meghatározva, a többi csak tökéletlenül és az első szótaghoz igazodik. Az első szótagnak a magánhangzó-illeszkedésben való kiemelkedő szerepe a nyelv linearitásából adódik, ezt még a szó eleji hangsúly is erősítheti; a magánhangzó-harmónia valószínűleg mégsem függ föltétlenül a szó eleji hangsúlytól. A cseremiszből nem mindig az első szótagon van a hangsúly, itt nem világos, hogy a magánhangzók az első szótaghoz illeszkednek-e, pl. KB *ki-dem* 'kezem', *kidé-mem* akk., *kidé-men* gen., *a-la* 'város', *ala-na* 'városunk', vagy *ä-bä* 'anya', *ä-bän* 'anyám', *äbä-nä* 'anyánk' stb. (WICHMAN, Tscheremissische Texte. 114.; a példák a nyugati cseremiszből valók, mivel a keleti cseremiszből nem annyira szembetűnő a magánhangzó-harmónia). A déli és keleti osztyákokban, ahol lehetséges némi szóhangsúly-ingadozás, szintén nincs bizonyíték rá, hogy az illeszkedést nem az első, hanem a hangsúlyos szótag határozza meg.⁴

³ A m. példák BÁRCZI Magyar Szófejtő Szótárából, ill. A magyar szókészlet finn-ugor elemeiből (FESz.) valók.

⁴ ITKONEN (Über die Betonungsverhältnisse in den finnisch-ungrischen Sprachen. ALH 5 (1955): 31) ősi fgr. sajátásgnak tartja a szó eleji hangsúlyt. Másképpen: LYTJIN, Isztoričeskij vokalizm permszkij jazykov. 233–235, RAUN, On Stress and Length in Proto-Uralic. ALH 14 (1974): 303–306.

Mindenesetre a különösen erős magánhangzó-harmóniával rendelkező nyelvekben az első szótag hangsúlyos, mint pl. a magyarban, a finnben, de a török nyelvekben és a mongolban is (N. POPPE, *Introduction to Altaic Linguistics*. 181 kk.).

A többi, nem első szótag magánhangzóinak kisebb fokú meghatározottsága azt jelenti, hogy ezek (jellemző módon vonatkozik ez a végződéses magánhangzóira) csak a függőleges nyelvmozgás (és esetleg a labialitás) szempontjából jelöltek, de az elülső vagy hátsó nyelvvállás szempontjából nem. Az első szótagban a nyelv vagy elől (palatális, pl. fi. *pää-*) vagy hátul áll (fi. *saa-*), és ez a helyzete elvben az egész szóban megmarad, míg a függőleges nyelvvállás akadálytalanul váltokozhat:

fi. <i>säästää</i> 'megtakarít'	<i>kala</i> 'hal'	<i>kalla</i> 'tündérkonty'
<i>säästö</i> 'megtakarítás'		<i>kallo</i> 'koponya'
<i>säästy(ä)</i> 'ment'	<i>kalu</i> 'bútor'	

Ezek a példák azt akarják megvilágítani, hogy tévedés a magánhangzó-harmóniát úgy tekinteni, mint a fonémaoppozíciók semlegesítésének egy fajtáját (A. ROR, *O garmonii glasnih*. VFUJ 1964. 59–68. és DÉCSY: UAJb 41: 56–57), amely összehasonlítható az északi nagyorosz hangsúlytalan magánhangzók sorvadásával, mint: *moloko* > *malakó*. 'tej', *d'erevna* > *d'iré-vna* 'falu' stb. A magánhangzó-harmónia által nem tűnik el észrevehető opozíció a második és a további szótagokból: ezeknek a szótagoknak a fonémakészlete elvileg nem kisebb, mint az első szótagé. A magánhangzó-harmónia által nem törlődik ki ismertetőjegy, mint ahogy ez jellemző eset a dinamikus hangsúllyal rendelkező nyelvekben, amelyekhez a már említett oroszokon kívül az angol is tartozik (orosz *vopro-s* 'kérdés' > *voprosi-tel'nyj* 'kérdéses', angol *explain* > *explanation* stb.). A hangsúlytól függő magánhangzósorvadás és a magánhangzó-harmónia közötti összehasonlítás (TRUBETZKOY határjelző funkciójára való hivatkozással vagy anélkül) a teleologikus absztrakció szintjén mozog, ahol minden empirikus bizonyítás megdőlt. Gyümölcsözőbb a magánhangzó-harmónia transzformációs feldolgozása; természetesen nem szabad ezt sem szó szerint venni, valójában teljesen férevezető a transzformáció által sugallt dinamicitás (R. HETZRON *Studies in Hungarian Morphophonology*. UAJb. 44 (1972): 80–83).⁵ Ha a magánhangzó-harmóniát hangképzési folyamatnak tekintjük, nyilvánvalóvá válik, hogy itt nem vívódik át ismertetőjegy egyik magánhangzóról a másikra. A magánhangzó-harmónia ugyanis éppen a beszélszervek renyheségén alapszik.

Az ismertetőjegyek átviteléről alkotott elképzelést csak absztrakt értelemben lehet felfogni. Mégis vonzó az ismertetőjegyekről és ismertetőjegy-nyalábokról alkotott elképzelés, a trobetzkoyi fonémaelmélettel ellentétben, amely szerint a szó ismertetőjegy-nyalábok sorából áll (és nem fonémákból), amelyek további hangsúly- és hasonulásszabálynak vannak alávetve.

⁵ A magánhangzó-harmóniát tárgyalja: CHOMSKY-HALLE: *Sound Pattern of English*. (1968) 377–379. 1. A generatív szemlélet áttekintését tartalmazza továbbvezető irodalommal: Robert M. Vago *Abstract Vowel Harmony Systems in Uralic and Altaic Languages*, Indiana University Linguistics Club 1972.

2.3. A kivételek kezelése automatikusan adódik.⁶ Az előreható hasonulásnak csak azok a szavak vannak alávetve, melyeknek nem minden ismertetőjegye adott. Az idegen szavak csupa teljesen meghatározott hangot tartalmaznak, azaz a beszélőnek külön kell képeznie minden hangot és nem hagyatkozhat a hangrendi automatizmusra. Hasonlóképpen csupa teljesen specifikált hangot tartalmazhatnak egyes magányos szavak és az olyan végződéses, amelyek hangrendileg semlegesek és ezért nem követik a magánhangzó-harmóniát.

2.4. A magánhangzók részleges artikulációs meghatározottságának ez a hipotézise magával hozza, hogy az empirikus vizsgálat során a magánhangzó-harmónia tulajdonképpeni kritériuma a párhuzamos ragoknak (és pedig szimmetrikusan magas és mély magánhangzókat tartalmazóknak) és egyéb formánsoknak a megléte. Fi. *talo* 'ház', *talossa*, de *kylä* 'falú', *kylässä*, itt a *-ssa*, ill. *-ssä* inesszívusz rag formája egyértelműen hangrendi feltételekhez van kötve.⁷ A szókinsnek magas hangrendű (cser. U *jižŋ* 'csukló', *indeš* '9') és mély hangrendű (*ku-škä* 'hangya', *ku-šš* 'nyári kunyhó' stb.) szavakra való felosztása csupán a korábban ható progresszív hasonulás következménye, és a párhuzamos ragok megléte nélkül a legjobb esetben arról tanúskodik, hogy a fejlődés korábbi fázisában (pl. az őscseremiszből) a magánhangzó-harmónia (még) hatékony volt. Csak akkor indokolt a magánhangzó-harmónia létének feltételezése, ha a nyelv alakrendszerében a párhuzamos formák megvannak, különben nem; e feltétel szempontjából közömbös, hogy melyik eset, vagy melyik más végződés ismer hangrendi alakpárokat. A függelékben összeállított táblázat csupán néhány esetformát mutat be. Az összeállításból kiviláglik, hogy az észben, a permi nyelvekben és a lappban nincs magánhangzó-harmónia, hogy a volgai nyelvekben a hangrend felismerhető ugyan, de gyenge stb.

3. A magánhangzó-harmónia történeti szempontból

A táblázatos összeállítás azt mutatja, hogy a magánhangzó-harmónia elterjedése a fgr. nyelvekben olyan, hogy a priori nem lehet meggyőző kijelentést tenni koráról, ill. fgrkori származásáról.

A ma általánosan elfogadott nézet, mely szerint a magánhangzó-harmónia fgr. eredetű, nem közvetlenül az elsődleges adatokra támaszkodik, hanem a hangtörténeti bizonyításra. Ez a bizonyítási eljárás legalábbis logikai-módszertani alapvonásaiban BJÖRN COLLINDER alkotása (Das Alter der Vokalharmonie in des uralischen Sprachen. 1941.).⁸

Collinder nemcsak a magánhangzó-harmóniának az egyes nyelvekben meglevő állapotát írta le, hanem megkísérelte a hangrend hézagainak megmagyarázását is (a vepszében, a lappban, a permi nyelvekben stb.). A magánhangzó-harmónia fgr. eredete ugyanis csak akkor tehető hihetővé:

⁶ A leírástechnikai optimalásra való törekvés egyoldalúvá teszi az mgh-harmónia transzformációs tárgyalását: az iskola hívei a magánhangzó-harmónia kivételeire irányítják figyelmüket. Ez nemcsak Chomsky-Halle-ra és Hetzronra érvényes, hanem általánosságban is.

⁷ Ezt a nézetet indirekt módon Lehtisalo is megerősíti (Über die primären ururalischen Ableitungssuffixe. MSFOu. 72. 1936.), aki csak a mássalhangzókkal foglalkozik, a magánhangzókat pedig hangrendileg kötöttnek tekinti (24. l.).

⁸ COLLINDER érvelése mindenekelőtt KETTUNEN ellen irányult, aki a magánhangzó-harmónia balti-finn eredetét kétségbevetta, és ezzel szemben a finn nyelvjárások, valamint a déli vepsze magánhangzó-harmóniáját másodlagosnak tekintette, vö. KETTUNEN, Vepsän vokalisoinnun iästä. Virittäjä 1935: 231–236.

a) ha egyidejűleg megmagyarázzuk a magánhangzó-harmónia hiányát, éspedig úgy, hogy a visszafejlődése, ill. eltűnése lehetőleg teljesen beépül a nyelv egész hangtörténetébe, ill. abból szervesen következik, és

b) ha sikerül kimutatni a hangrendi illeszkedés nyomait azokban a nyelvekben is, amelyek ma nem ismerik a magánhangzó-harmóniát.

COLLINDER fejtegetésének részletei időközben bizonyára megtámadhatók lettek, noha bizonyítási módja nagy vonalakban továbbra is érvényes.

3.1. A vogul út: analogikus kiegyenlítődé

Collinder elképzelése szerint a magánhangzó-harmóniát ismerő fgr. alapszavakból az egyedi fejlődés során lényegileg függetlenül egymástól a belső hangfejlődés eredményeként kiveszett a hangrendi illeszkedés.

Ezt a fejlődést általánosságban analogikus kiegyenlítődésként lehetne jellemezni, így például a vogulban vö. KANNISTO (Die Vokalharmonie im Wogulischen, FUF 14 (1914): 41–81):

a) Az $\bar{a} > a$ változás zavarokhoz vezet (a tavadai kivételével valamennyi vogul nyelvjárásban):

	fgr.	tavadai vogul	szoszvai vogul
* <i>pāṇz</i> 'fej'		<i>pāṇk</i>	<i>puṇk</i>
* <i>mälke</i> 'mell'		<i>māoṇl</i>	<i>māṇl</i>
* <i>säptz</i> '7'		<i>sāät</i>	<i>sāD⁹</i>

b) A palatális mássalhangzók palatalizálják az utánuk következő magánhangzókat (KANNISTO: i.m. 56):

<i>pālem</i>	'fázom'	(< * <i>pālom</i>)
<i>pāli</i>	'fázik'	(< * <i>pāl̥i</i>)

c) Az orosz jövevényszók tömege nem követte a magánhangzó-harmóniát. Ezek a fejlődési momentumok önmagukban mégsem vezetnek a magánhangzó-harmónia felbomlásához, csupán a feltételeket teremtik meg hozzá.

A magánhangzó-harmónia eltűnése ugyanis analogikus kiegyenlítődé hatására következik be. Miután a nyelvben elegendő számú, a hangrendtől eltérő forma meghonosodott, a páros végződések közül a domináns alakok válnak általánossá, azaz most egységesen ezek jelennek meg mindenütt, olyan együttesekben is, amelyek a törvényszerű hangfejlődés útján nem jöhettek létre.

Hasonlóan írja le a fejlődést a mordvinban RAVILA (Über eine doppelte Vertretung des urwolgafinnischen *a der nichtersten Silbe im Mordwinischen. FUF 20 (1929): 83–120, különösen 100–101), és az osztjákban VÉRTES EDIT (Vokalharmonie und Vokalbestand im Südostjakischen. FUF 37 (1969): 1–69, különösen 35–39).

3.2. A vepsze út: Az orosz hangrendszer befolyása

Mint Collinder, POSTI is azt vallja, hogy a magánhangzó-harmónia fgr. eredetű (Vepsän vokaalisoinnusta. Virittäjä 1935: 73–89); ő ugyan csak a vepszével foglalkozik, de részletekben sokkal meggyőzőbb képet ad, mint Collinder:

Posti az orosz érintkezési hasonulás (Kontaktassimilation) átvételével magyarázza a magánhangzó-harmónia felbomlását. Az oroszban ugyanis az előző mássalhangzó határozza meg a magánhangzó minőségét: veláris (kemény) mássalhangzót mély (veláris) magánhangzó követhet (tehát csak *ta* lehet, *tā*

⁹ Kannisto példáit a FESz. alapján meggyőzőbbekre cseréltem.

nem), palatalizált mássalhangzót pedig csak a magas változat (tehát csak *tä*, nem *ta*). A finnben eredetileg nem volt palatalizált mássalhangzó, azaz veláris mássalhangzó után *a* és *ä* is előfordulhatott (tehát *sata* '100' és *setä* 'nagybácsi'). Ha most balti-finn szavakat — pl. *lehmät* 'tehenek', *menit* 'mentél', *löydän* 'találok' stb. — az orosz hangrendszer szerint újraértelmezzük, akkor kétféle kiegészítődési lehetőség képzelhető el:

- a) a mássalhangzó igazodik a magánhangzóhoz,
- b) a magánhangzó igazodik a mássalhangzóhoz.

Pontosabban: a magas magánhangzót megelőző mássalhangzók palatalizálva jelennek meg; vö. vepsze *lehmäd*, *münit*, *lüüdän*,¹⁰ ill. kemény mássalhangzók után veláris magánhangzók jelennek meg, tehát fi. *syödä* ~ vepsze *söda*, fi. *tytär* ~ vepsze *tütar* stb. A dentális mássalhangzók, mindenekelőtt a *d* és a *t*, befolyásolják az utánuk következő magánhangzókat, az intervokális mássalhangzók pedig általában a második és a további szótagok magánhangzóira hatnak.

Kannisto és Posti nem föltétlenül egymásnak ellentmondó hipotéziseket állítanak föl; az analógia és az orosz nyelv érintkezési hasonlása egyidejűleg hat, és valójában ez a két tényező befolyásolja a többi fgr. nyelvben is a magánhangzó-harmónia visszaszorulását. Kiváltképpen föltűnő, hogy ez a folyamat a nyelvjárásokban különböző sebességgel halad előre, és a magánhangzó-harmónia visszahúzódása a nyelvjárások összehasonlításával lépésről lépésre nyomon követhető.

3:3. A lapp út: magánhangzó-harmónia helyett umlaut

Alapvetően más a helyzet a lapp nyelvben:¹¹ Itt a nyelvjárások közötti összehasonlítás nem ad magyarázatot a magánhangzó-harmónia fokozatos kiszorulására (ITKONEN, Der ostlappische Vokalismus. MSFUu 79: 127).¹² Hogy a magánhangzó-harmónia a lapp nyelvből teljesen hiányzik, arra enged következtetni, hogy a magánhangzó-harmónia már a korai őslappban, vagy másképpen a közfinnből a (korai) őslappba való átmenet idején elveszett.¹³

¹⁰ Posti szabályai a valóságban valamivel bonyolultabbak, ezen kívül még a nyelvjárási különbségeket is figyelembe kell venni.

¹¹ Bizonyos mértékig a permiben is. A „horizontális magánhangzó-harmónia” megjelölés, amelyet nemrég RÉDEI vezetett be (Neue Aspekte zur permischen Vokalforschung. UAJb 41 [1969]: 138. l.), nem szerencsés. a) A bemutatott esetekben (**elä* > *ol*; **pele* > *pql*) hangváltozásról van szó és nem fonológiailag produktív hasonulásszabályról. b) Nem progresszív, hanem regresszív hasonulásról (umlautról) van szó. Igaz, hogy ez a terminológiai melléfogás Trubetzkoytól ered (Grundzüge der Phonologie 1962³ 251. l.), aki a tamil nyelv regresszív hasonulását szintén magánhangzó-harmóniának minősíti. Vö. M. S. ANDRONOV, Grammatika tamil'skogo jazyka. 1966. 28. RÉDEI legutóbbi állásfoglalása (NyK 77: 480–484) arra vall, hogy ő tágabb értelemben akarja használni a magánhangzó harmónia műszót, felölelve az előreható és a hátraható (umlaut-szerű) hasonulást is. Itkonen terminológiája azért szerencsésebb („regressive Vokalharmonie”), mert megengedi a magánhangzóilleszkedés és az umlaut szembeállítását: az asszimiláció iránya (előreható, vagy hátraható) ugyanis fontosabb, mint az érintett fonológiai jegyek. A permi nyelvekben megfigyelt „horizontális” illeszkedés (KORENCHY É.: NyK 76: 37–75) az asszimiláció irányváltozásának a következménye és végső soron hasonlít a lapp fejlődésre.

¹² COLLINDER (i. m. 95–96. l.) megkísérli ugyan a lapp fejlődést az obi-ugor séma szerint felvázolni, de megjegyzi végül, hogy „A mai viszonyokat ugyanilyen jól meg lehetne magyarázni a magánhangzó-harmónia feltételezése nélkül”.

¹³ A COLLINDER idézte (Comparative Grammar 1960. 209) lainiovuomai labiális harmónia (lp. N *dow'dät* 'tudni', *dög'dok* stb.) nyilvánvalóan másodlagos és igen korlátozott. Köszönetet mondok RAJJA BARTENS asszonyoknak ennek a feltevésnek az igazolásáért, valamint a lapp nyelvvel vonatkozó egyéb irodalmi utalásaiért.

A magánhangzó-harmónia hirtelen, nyomtalan eltűnése a lapp nyelvből ezenkívül felkelti a gyanút, hogy ezt másképpen kell motiválni, mint a fokozatos visszafejlődést pl. az obi-ugorban. Am módszertani szempontból kétségkívül támadható a hiányzó (vagy negatív) ismertetőjegyekből levont következtetés (FOKOS-FUCHS, *Rolle der Syntax* 1962. 22. l.).

3.3.1. A módszertani zsákutcát segít elkerülni egy másik megfigyelés: a fgr. nyelvekben egyébként idegen umlaut hirtelen megjelenése a lappban, nevezetesen már a korai őslappban (ITKONEN, i. m. 68).¹⁴ Ezt a két izolált megfigyelést egyesíteni lehetne egy hipotézisben, amely szerint az őslappban a progresszív hasonulást (= magánhangzó-harmónia) regresszív hasonulási elv (az umlauté) váltotta fel.¹⁵

Az umlaut és a magánhangzó-harmónia a magánhangzók egymást kizáró artikulációs hasonulási lehetősége; ha egy nyelvben a magánhangzók előre hasonulnak, természetesnek látszik, hogy egyidejűleg nem hasonulhatnak hátra.¹⁶

Kétségtelen, hogy a mai lapp nyelvjárásokban az umlaut fonológiailag már nem él, az umlaut morfológizálódott.¹⁷ (KORHONEN, *Die Entwicklung der morphologischen Methode im Lappischen*. FUF 29: 294–295). A teljes ragozásnak az umlaut által létrejött formái, valamint a lapp hangfejlődés sok vonása mégis föltételezik, hogy az umlaut a lapp nyelv korábbi állapotában fonológiailag is élő volt (ITKONEN: i. m. 57., 68., további, utalással NIELSENre és GENETZre).

Az umlaut által okozott magánhangzó-változások őslapp rétegéhez tartozik:

- a) az első szótag középső nyelvállású magánhangzóinak nyíltabbá válása a következő nyílt magánhangzók hatására (a/æ-tövek):

e-ä > æ-ä fi. *pesä* lpN *bæsse* 'fészek'
o-a > oa-a fi. *kota* lpN *goatte* 'ház'

- b) az első szótagbeli *a* és *ä* a következő zártabb vokális (*e*-tövek) hatására zártabbá válik:

ä-e > (e)ie-e fi. *käte* — (**kete*-) lpN *giettä* 'kéz'
a-e > (o)uo-e fi. *kado-ta* (**kodo*-) lpN *guodde* 'feloldódik'.

Ugyanakkor az egyforma nyíltsági fokú magánhangzó-kombinációk, pl. *e-e* vagy *a-a*, nem szenvednek ilyen változást pl. fi. *vere* 'vér', lpN *várrá*; fi.

¹⁴ Kivétel a lív, ahol a magánhangzó-harmónia ugyancsak hiányzik. A lív umlautot POSTI a lett nyelv hatásával magyarázza (*Grundzüge der livischen Lautgeschichte*. 105 k.).

¹⁵ A szubsztrátumelmélethez — v. ö. WIKLUND (i. m. 10–14). COLLINDER (i. m. 97), újabban H. WAGNER is (*Nordeuropäische Lautgeographie. Zeitschrift für Celtische Philologie* 29 (1962): 229–230) és A. S. KYLSTRA (*Zur Substratforschung. ORBIS* 16 (1967): 113). — Ez arra mutat, hogy a lapp nyelv kialakulásában egy olyan nyelv is játszott szerepet, amelyben fonológiailag aktív umlaut (előreható távhasonulás) volt.

¹⁶ Erre az összefüggésre DÉCSY is utalt (*Streitfragen der en Lautforschung. UAJb.* 41: 197–198), anélkül azonban, hogy a részleteket közelebbről kifejtette volna.

¹⁷ Az umlaut terminus kétféleképpen használatos:

a) automatikus (fonológiai) asszimiláció, rendszerint *-i* vagy *-e* hatása az előző magánhangzóra (így pl. a közép-norvégban, D. A. SEIP, *Norwegische Sprachgeschichte*. 1971. 22),
 b) magánhangzóváltás a paradigmában (lexikalizálódott umlaut), pl. ném. *Nacht* ~ *Nächte*; *Stuhl* ~ *Stühle* stb. Ebben az esetben morfológiai a változás, meghatározott lexémákhoz kötött, és nem a fonémákhoz.

kansa lpN *gaz'ze* 'nép' (vö. ITKONEN, i. m. 59 – 67, KORHONEN: i. m. 238, akik további részleteket is tárgyaltnak). A második szótagban a vokalizmus változása ($a/\bar{a} > e$, ill. $e > \bar{a}$) nyilvánvalóan később következett be.

A germán nyelvekből elsősorban a palatalitás szerinti umlaut ismert; az őslapp esetekben a hasonulás a nyíltsági fok szerint megy végbe.¹⁸

Ez csak azzal magyarázható, hogy a közfinnben a második és a további szótagok magánhangzói nem voltak teljesen meghatározva (mint előjáróban kifejtettük), csak a nyíltsági fok tekintetében és az asszimilációs hatás ezért nem indulhatott ki egy meg nem levő artikulációs jegyből (vagyis a palatalitásból).

3.3.2. A második és a további szótagokban az *-a* és *-ä* rendszeres egybeesése szintén alátámasztja azt a hipotézist, hogy az őslappban umlaut váltotta föl a magánhangzóharmóniát. (ITKONEN, Onko kantasuomessa ollut keskivokaaleja? Virittäjä 1945: 161); COLLINDER, Comparative Grammar 1960. 187.) Hangrendileg illeszkedő nyelvben ugyanis (mint fentebb kifejtettük) az első szótag utáni magánhangzók nincsenek teljesen megadva, palatális vagy veláris színezetük csak a magánhangzó-illeszkedés révén alakul ki. Ha pedig a magánhangzó-harmónia megszűnik, nincs többé különbség a magas *ä* és a mély *a* között (vagy a többi hangrendi pár között). Az *-a* és *-ä* egybeesése tehát szükségszerű következménye a magánhangzó-harmónia elvesztésének;¹⁹ vö.

fi. <i>sata</i> ~	lp <i>čuotte</i> '100'	fi. <i>pesä</i> ~	lp <i>bässe</i> 'fészek'
<i>kota</i> ~	<i>goatte</i> 'sátor'	<i>äimä</i> ~	<i>aibme</i> 'tű'
<i>kansa</i> ~	<i>gaz'ze</i> 'nép'	<i>silmä</i> ~	<i>čal'bme</i> 'szem'
<i>kuorma</i> ~	<i>guor'bme</i> 'róka'	<i>käpä</i> ~	<i>gäppel</i> 'mancs'

Ez a magyarázat fölöslegessé teszi a hipotetikus közbülső fokozat: **ä* feltételezését (ITKONEN, Der Ostlappische Vokalismus. 152 – 155), de különben érintetlenül hagyja az Itkonen fölállította hipotézist a lapp hangfejlődésről.

A részlegesen meghatározott és a magánhangzó-illeszkedés által teljessé váló magánhangzók hipotézise és a magánhangzó-harmónia következetes figyelembevétele a korábbi nyelvallapotok esetében más vonatkozásban kerül ellentétbe Itkonen véleményével.

Mint ismeretes, Itkonen a második és a további szótagokban három magánhangzóval számol (*-e*, *-a* és *-ä*), és egyértelműen kimondja, hogy az *a* és *ä* nem csupán kombinációs változat, hanem éppolyan önálló hang, mint az első szótagban. (Die Laut- und Formstruktur der fgr.-en Grundsprache. UAJb. 34: 198, Suomalais-ugrilaisen kantakielen äänne- ja muotorakenteesta. Virittäjä 1957: 11.) A magánhangzó-harmóniára vonatkozóan ez ellentmon-

¹⁸ A déli lappban (Rörosban és Wefsenben) palatális kiegyenlítődé is előfordul (tehát a magánhangzó-harmónia fordítottja), pl. Wefsenben a három magánhangzó sor (elől, középen és hátul képzett) umlaut által is kiegyenlítődhethet:

infinitivus	sg. 3. präs.	sg. 3. prät.
<i>pássát</i> 'fél'	<i>pássa</i>	<i>pillijeo</i>
<i>pássát</i> 'mos'	<i>pássa</i>	<i>pissijeo</i>
<i>t'sjörwot</i> 'kiált'	<i>t'sjörwē</i>	<i>t'sjörwi</i>

(LAGERCRANTZ, Sprachlehre des Südlappischen. 126). Kétségtelen, hogy az umlautnak ez a típusa újabb és igen korlátozott (KORHONEN: i. m. 243 – 245).

¹⁹ ITKONEN szerint (i. m.) az oksági összefüggés fordított: a magánhangzó-harmónia tűnik el az *a* és *ä* magánhangzó egybeesésének következtében.

dásosnak látszik és végeredményben empirikusan ellenőrizhető következményének kellene lennie²⁰

Ha ugyanis *-e*, *-a* és *-ä* a második és a többi szótagban teljesen önálló magánhangzó fonéma, a fgr. származéknyelvekben ebben a helyzetben három különböző megfelelést várhatnánk, vagy legalábbis ki kellene mutatni, hogy a második és további szótagokban az *a* és *ä* (éppúgy mint az *e*) valóban különbözőképpen, nem csak hangrendileg szimmetrikusan fejlődött.

Ha az *a* feltevés, hogy az *a* és *ä* fejlődése szimmetrikus az etmológiai példaanyag rendszeres vizsgálatával helyesnek bizonyulna, ez az ősi fgr. hangrendszer bizonyos mértékű egyszerűsítését eredményezné, mivel a nem első szótagokban elég lenne két magánhangzót feltételezni (egy zártabbat és egy nyíltabbat), és nem hármat, mint ITKONEN.

²⁰ ITKONEN álláspontja nem eléggé világos: hangrendileg illeszkedő sorok helyett egyszerű (véletlenül keletkező) magánhangzó-kombinációkat tetelez fel, amelyeknek analógias hatásuk volt. Vokaalikombinaatiot ja vartalotyypit. Virittäjä, 1948: 124–144.; Zur Wertung der Lautforschung. UAJb. 41: 76–112.

²¹ A magánhangzó-harmóniát bizonyító példák az alábbi művekből valók: PAUL ARISTE, A Grammar of the Votic Language UAS 68. Bloomington, Indiana University 1966. Grammatika sovremennogo udmurtskogo jazyka. Iževsk 1962. JÁNOS GULYA, Eastern Ostyak Chrestomathy. UAS 51. Bloomington, Indiana University 1966. ERKKI ITKONEN, Lappische Chrestomathie mit grammatischem Abriß und Wortverzeichnis. Helsinki 1960. BÉLA KÁLMÁN, Chrestomathia Vogulica. Budapest, Tankönyvkiadó 1963. ARTTURI KANNISTO, Die Vokalharmonie im Vogulischen. FUF 14 (1914): 41–81. LAURI KETTUNEN, Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. Helsinki 1938 (SUS Lexica SFU V). ÖDÖN LAVOTHA, Kurzgefaßte estnische Grammatik. Wiesbaden, Harrassowitz 1973. HEIKKI PAASONEN, Mordwinische Chrestomathie. Helsinki 1953- (SUS). Sovremennyy komi jazyk. Sytyvkar 1955. WOLFGANG STEINITZ, Ostjakische Grammatik und Chrestomathie. Leipzig, Harrassowitz 1950. N. I. TEREŠKIN, Očerki dialektov chan-tyjskogo jazyka I. Moskva—Leningrad AN SSSR, 1961. EDIT VÉRTES, Vokalharmonie und Vokalbestand im Südosťjakischen. FUF 37 (1969): 1–69. YRJÖ WICHMANN, Tschere-remissische Texte. Helsinki 1953- (SUS). M. M. HÄMÄLÄINEN, Vepsskij jazyk. In: Jazyki narodov SSSR V. szerk. V. I. LYTKIN et al. Moskva, Izdatel'stvo Nauka 1966.

Függelék

A magánhangzó-harmonizált szemléltető példák a finnugor nyelvekben²¹

Finn			Vót			(Ariste 45)		
nom.	talo	kylä	nom. sg.	jarvi	'tó'	nom. sg.	jarvi	'tő'
iness.	talossa	kylässä	illat. sg.	jarve		illat. sg.	jarve	
elat.	talosta	kylästä	elat.	jarvessa		elat.	jarvessa	
(Észt (LAVOTHA 41))			Lív (KETTUNEN LIV. 1.)					
nom. sg.	laps	'gyerek'	nomsg.	pu		nomsg.	pu	
nom. pl.	laste	mehe 'férfi'	elat.	püstä		elat.	püstä	
illat. sg.	lapsesse	mehe	ablat.	püldä		ablat.	püldä	
(HÄMÄLÄIEN 84)			Lapp (ITKONEN 42-43)					
nom. sg.	Vepsze	nado 'sógornó'	nom.	boares	'öregember'	nom.	boares	'öregember'
ill. sg.	nadoho	k'irvez 'fejse'	ill.	boarrasii		ill.	boarrasii	
all. sg.	nadole	k'irvhele	lok.	boarrasist		lok.	boarrasist	
Erza — mordvin (PAASONEN)			nom. sg.			Mokša — mordvin		
nom. sg.	moda	'föld'	nom. sg.	moda	'föld'	nom. sg.	moda	'föld'
ablat. sg.	modado	vetä 'falú'		modadä			modadä	
iness. sg.	modašo	vetäse		modasä			modasä	
(keleti) hegyi cseremisiz /U.			(nyugati) mezei cseremisiz /KB.					
nom.	kit	'kéz'	nom.	kit	'kéz'	nom.	kit	'kéz'
gen.	ki-dän	län 'hó'	gen.	ki-dän	län 'hó'	gen.	ki-dän	län 'hó'
allat.	ki-dän	län	allat.	ki-dän	län	allat.	ki-dän	län
Zürjén (SovrKomiJa. 137)			Votják (SovrUdmJa. 86-87)					
nom.	mort	'ember'	nom. sg.	gurt	'ember'	nom. sg.	gurt	'ember'
instr.	morten	veren	instr.	gurtin		instr.	gurtin	
termin.	mortla	verla	direkt.	gurtlän		direkt.	gurtlän	
(északi) szoszvai vogul (KÁLMÁN 29)			(déli) tadvai vogul (KANNIST)					
nom.	püt	'bogrács'	nom.	lq	'ló'	nom.	lq	'ló'
ablat.	pütöl	eriy 'ének'	komit.	lqmnät		komit.	lqmnät	
instr.	pütäl	eriyäl	lativ.	lqmnä	'fenyvesben'	lativ.	lqmnä	'fenyvesben'
(északi) serkali osztják (STEINITZ 54)			(keleti) vahi osztják (GÜLYA 54, TEREŠKIN 33)					
nom.	xo	'ház'	nom.	kan	'fejedelem'	nom.	kan	'fejedelem'
lativ.	xota	ewä 'lány'	lokat.	kannä		lokat.	kannä	
lokat.	xotna	ewä	ablat.	kanoy		ablat.	kanoy	
(déli) osztják (VÉRTES 42)			Magyar					
nom.	ürt	'hős'	nom.	ház		nom.	ház	
lat.	ürdä	ienk 'jég'	dativ.	háznak		dativ.	háznak	
intr.	ürdät	iengä	elat.	háztól		elat.	háztól	

Zur Vokalharmonie und ihrem Fehlen im Lappischen

[von ISTVÁN BÁTORI]

Erkki Itkonen betrachtet die Vokalharmonie (= Vh) als eine progressive Fernassimilation. Diese Betrachtung kann in Anlehnung an das Merkmalkonzept der generativen Phonologie als eine artikulatorische Minderbestimmtheit präzisiert werden, die durch die Trägheit der Sprechorgane bedingt ist. Dies bedeutet, daß der Vokal der nichtersten Silbe lediglich in Hinblick der Zungenhöhe, nicht aber der (vorderen oder hinteren) Zungenstellung spezifiziert ist. Symptomatisch ist für die Sprachen mit Vh das parallele Vorhandensein von Affixen, und nicht so sehr die entsprechende Aufteilung des Wortschatzes, obwohl diese beiden Kriterien normalerweise einander nicht widersprechen müssen. Eine tabellarische Zusammenstellung zeigt, daß im Finnischen, Wepsischen, Mordwinischen (Erza und Mokscha), Tscheremissischen, Tavda-Wogulischen, Vach- und Südostjakischen, sowie im Ungarischen die Vh (und zwar in verschiedenem Umfang) lebendig ist. Anhand der Verbreitung der Vh wird heute übereinstimmend angenommen, daß die Vh ein uralisches Erbe darstellt. Diese Annahme impliziert methodologische (wie dies von Collinder, Das Alter der Vh in den ural. Spr. 1941, gezeigt worden ist), daß man auch glaubhaft machen muß, wie und warum die Vh in den restlichen uralischen Sprachen verloren gegangen ist. Bisher wurden hierfür zwei Möglichkeiten erörtert: 1. analogischer Ausgleich (etwa: Kannisto, Die Vh im Wogulische, FUF 14) und 2. russischer Einfluß (vgl. Posti, Vepsän vokaalisoinnusta. Virittäjä 1935). Das Fehlen der Vh im Lappischen läßt sich allerdings weder durch innersprachlichen, analogischen Ausgleich, noch durch russischen Einfluß erklären. Bei der Suche nach Ursachen fällt auf, daß im Lappischen die Vh plötzlich schwindet, (ohne Hinterlassung von Spuren wie etwa in den obugrischen Sprachen) und der Umlaut ebenso plötzlich erscheint. Dies legt die Erklärung nahe, daß die Vh (als progressive Fernassimilation) durch den Umlaut (also gewissenmaßen durch den entgegengesetzten, regressiven Vorgang) abgelöst worden ist. Diese Vermutung wird 1. durch den zeitlichen Zusammenfall der beiden Ereignisse im Frühurlappischen, 2. durch die Besetzung der Umlautreihen bestätigt. Es ist nämlich der Öffnungsgrad (und nicht die vordere oder hintere Zungenstellung) der von der nichtersten Silbe ausgehend assimilatorische Wirkung auf die vorangehenden Silben ausübt. So zeigen -a und -ä in nichtersten Silben dieselbe Umlautwirkung und fallen auch selbst systematisch zusammen. Diese letztere Beobachtung wirft die Frage auf, ob -a und -ä in der nichtersten Silbe im Uralischen tatsächliche Laute gewesen sind, wie dies von Erkki Itkonen (UAFb 34: 198) vertreten wird.

Egy emfatikus eredetű hangváltozásról

1. A többeli, hangsúlyos szótagi magyar nyílt e (ε) előzményeinek kérdése egyike azoknak az igen számos hangtörténeti problémáknak, melyeket ma teljesen másként látunk, mint akárcsak egy-két évtizeddel ezelőtt is. Nincs itt tér arra, hogy e másképpen látás okait és körülményeit általánosságban taglalni lehessen, ezért rögtön a konkrét tárgyra térek.

A szóban levő rész kérdésben hangtörténeti irodalmunk és erre épülően etimológiai bűvárkodásunk is egészen a legújabb időkig részben merev, részben habozó álláspontot foglalt el. Hangtörténeti viszonylatban a merevség abban nyilvánult meg, hogy a hangsúlyos helyzetű tövekben a későbbi és a mai magyar \ddot{e} és e előzményeit mind a nyelvhasznítás, mind a jövevényszavak, mind pedig a belső fejlemények terén különválasztották, az \ddot{e} előzményeit általában a felső-középső, az e előzményeit pedig általában az alsó-legalsó nyelvállású hangtartományban keresve (l. pl.: SZINNYEI, NyH⁷ 52; GOMBOCZ, Htört. 78; BÁRCZI, Htört.² 36; LAKÓ: NytudÉrt. 46: 58). A bizonytalankodás meg abban állt, hogy az általános nyíltabbá válásról vallott tételekbe a többeli $\ddot{e} > e$ változások tényeit nemigen merték beleilleszteni, s a legközelebb-ről érintkező fejlődések ($i > \ddot{e}, o > a$) tömeges feltevése mellett az $\ddot{e} > e$ -vel kapcsolatban legföljebb egy-egy habozó megjegyzés található.¹ Így például LOSONCZI (MNY. 23: 32) tesz konkrét példa nélküli röpke utalást $\ddot{e} - \ddot{e} > e - e$ változás lehetőségére. BÁRCZI (i. m. 40) sem zárja ki elvben e változás lehetőségét, de egyfelől utal Gombocz elhárító véleményére, másfelől csupán egyetlen példát említ (az erő török e -s előzményét), amely azonban több mint kétes eset (vö. a TESz.-nek az erő török előzményére vonatkozó \ddot{a} -s felfogását). Az etimológiai magyarázatok terén meg azért volt hosszú időn keresztül részben merev, részben bizonytalankodó az álláspont, mert a későbbi vagy mai magyarban nyílt e -s töveket nemigen merték korrelációba hozni \ddot{e} -s tövekkel, sőt az e ponton jelentkező különbségek rendszerint az egybevetés lehetőségét kizáró okként szerepeltek.

2. Ma már nincs kétségünk az iránt, hogy a hangsúlyos helyzetű eredeti \ddot{e} -k nagy számban váltak nyíltabbá nyelvünkben, vagyis a későbbi és a mai e -s tövek egy részének előzménye \ddot{e} -sre megy vissza. Nem is arról a változási körőről van itt szó, amelynek keretében az északkeleti-keleti nyelvjárások jó részében, majd innen kiindulván a magyar köz- és irodalmi nyelvben is

¹ Tövégen, hangsúlytalan szótagban, formánsokban már határozottabban számoltak $\ddot{e} > e$ nyíltabbá válással (l. pl. BÁRCZI, Htört.² 40–1), de ez egyrészt egészen más megítélés alá eső kérdéskör, másrészt az eddigi felfogások e téren még radikálisabb — itt természetesen nem tárgyalható — felülvizsgálatra szorulnak.

az *ē* és az *e* — hangsúlyos és hangsúlytalan szótagban egyaránt — egybeesett, és fonológiaiilag az *e*-ben egyenlítődt ki (*e* változás gyökereiről és körülményeiről l. LOSONCZI: Szily-Eml. 28; BENKŐ, Nyjtört. 91). Végző soron ugyan *e* változás eredetében nem szakítható el az itt tárgyalttól, s ténylegesen is minden elsődlegesen *ē*-s töben *ē* > *e* fejlődést tanúsít, kialakulásának eredője és jellege azonban más problémák egész sorát is felvetik, melyek itt még csak nem is érinthetők. — Témánkhoz szorosabban kapcsolódnak az első szótagi helyzetben levő tövek *ē* > *e* változásának azok az esetei, melyek a mindmáig *ē*-ző magyar nyelvi részlegek (nyelvjárástípusok) állományában jelentkeznek. E nagy számú és változatos nyelvi jellegű eseteknek is csak egy sajátos csoportját tudom itt részletezni, egyéb típusairól is szólnom kell azonban — néhány konkrét példát is felhozva — a továbbiak megértése érdekében.

Elég sok ősi eredetű töben találunk olyan *e*-zést, mely *ē*, esetleg *i* előzményre megy vissza.² Egyes esetekben az *ē* > *e* változás talán már a magyar nyelv előtörténetében végbe mehetett; pl. az *egér* első *e*-jének nyíltabbá válása még az ugor korban megindulhatott (vö. pl. a vogul megfelelőket). — Sokkal nagyobb számú töben ősmagyar kori nyíltabbá válásra utalnak a körülmények (pl. *keszeg*, *messze*, *ellik*, *nyel* stb. stb.); ezeknek a feltehetően eredetibb *ē*-zésére a magyar nyelv írásbeliségéből ismert történetében már nincs nyomunk. Ide volna sorolható pl. az *esik* is; nem zárható ki azonban teljes bizonyossággal az a lehetőség, hogy a R, N *öste* alakok a tőhangzó uráli—finnugor alapon feltehető eredeti zárttságának labialis realizációjú megőrződései (bár H *ē*). — Ismét más tövekben ómagyar kori *ē* > *e* változásra gyanakodhatunk (pl. *emik*, vö. *emlet*, *emlő* stb.); a KT *ymleti*-je még az ősi zártabb hangelőzményt idézi, de a H-ban már *è*-vel, s ma már nincs *ē*-ző változata. — Egyes esetekben még fiatalabb fejlődést tehetünk föl. Így pl. a *lélek* teljes tövében (*lelkem*, *lelki* stb.); HB *lilki ert*, BécsiK mindig *ē*, MünchK szórványosan *è* is, a mai nyelvjárások egy részében *ē*-ző, más részében, a középső és a keleti területeken már *e*-ző (l. A *lelkem*).

Átadó nyelvi *ē*-re (*i*-re) visszamenő jövevényszavainkban szintén sűrűn bukkanhatunk a tőszótagi nyíltabbá válás nyomaira. Megtörtént *e* változás nemegyes honfoglalás előtti török jövevényszavunk első szótagjában is, de többnyire nyelvjárásonként differenciáltan és időbelileg pontosabban meg nem határozhatóan. Mégis pl. a *tengely* zárt magánhangzóra visszamenő első, hangsúlyos szótagi *ē*-je a magyar nyelvterület nagy részén — főként a nyugati és a középső nyelvi típusokban — nyíltabbá vált (A 156.), ami *e* változás viszonylagos régiségét valószínűsíti. Az ugyanilyen jellegű *gyeplő* szintén több *ē*-ző nyelvjárásunkban — főként a nyelvterület középső részén — lett másodlagosan *e*-zővé (A 172.) stb. — Természetesen honfoglalás utáni jövevényszavaink is beálltak *e* sorba. Pl. a szláv eredetű *medence* átadó nyelvi alapon zárt első *e*-je már a MünchK-ban *è*-vel jelölt, s az általános nyíltabbá válást csak egészen szórványosan fennmaradt *ē*-ző alakjai élték túl; az *ē* > *e* változás

² A továbbiakban a rövidség kedvéért az egyes példákknál általában nem adok szakirodalmi forrásjelzést; a megállapítások mögött azonban ott van a vonatkozó szakirodalom állásfoglalása és összegezéséeként a MSzFgrE-nek, valamint a TESz.-nek a véleménye. A Bécsi- és a Müncheneri kódex *e*-jelöléseire összefoglalóan H jelzéssel (= Huszita Biblia) utalok. „A magyar nyelvjárások atlaszá”-nak jelzete A, melyet az eddig kiadott térképlapok viszonylatában a sorszám, a kiadatlanokéban az eredeti címszó követ.

benne bizonyosan az ómagyarba nyúlik vissza. Fiatalabb lehet pl. a *lencsének* egyes *ē*-ző területeken — nyugaton és keleten egyaránt — kialakult első szótagi *e*-zése (A 53.); de több nyelvjárási részleg őrzi még benne az eredeti zártabb változatot.

A többi *ē*-k nyíltabbá válásának legtágabb körét magától értetődően legnagyobb számú etimológiai csoportunkban, a belső keletkezésű szavak között találjuk, mégpedig mind a morfológiai továbbalakulásokban, mind az onomatopoetikus típusokban. Így igen sok olyan származékban találunk viszonylag régi időkre visszamenő nyíltabbá válást, amely többé-kevésbé elszakadt az eredeti *ē*-t megőrzött tőszavától. Pl. a *szēr* mellett a *szeret*, *szerelem* stb., az *él* mellett az *eleség*, *eleven* stb. vagy az *észik* mellett az *emészt* és- vagy ómagyar kori nyíltabbá válással alakulhatott (már a H-ban *ē*-sek).

— Valószínűleg fiatalabb, de még az ősmagyarra visszanyúló *ē* > *e* változást mutat a *töm* (R *tēm*) melletti *temet* (l. HB *tumetivc*; H már *ē*), s a *csökkik*, *csökken* (R *csēkik*) melletti *csekély* is már csak szórványosan juttatta el *ē* ~ *ō*-it az újabb nyelvtörténeti korokba. — Vannak olyan etimológiai családok is, amelyeknek a tagjai a nyelvérzék számára aligha szakadtak el egymástól, egyes tagjaikban mégis végbement a nyíltabbá válás más tagok teljesen megőrzött *ē*-ivel szemben. Így a *négy* (*nēgyedik* stb.) mellett a *negyven* már csak egyes — főként nyugati és középső — nyelvjárástípusokban tartotta meg eredetibb zárt tőhangzóját, számos *ē*-ző részlegben azonban ez nyitódott (A *negyven*). — Az onomatopoetikus eredetű *pehely*-nek eredetileg *i* ~ *ē* tőhangzója (vö. *pihe*, N *pēhely*, *pöhöly* stb.) a nyugati magyar — egyébként *ē*-ző — nyelvjárásokban *e*-vé nyitódott (l. A 368.), ami valószínűleg nem túl régi változás. Stb.

3. Ebbe az igen kiterjedt körbe tartozik egy sajátos szócsoporthunk, amely a tárgyalt változásban talán a legnagyobb figyelmet érdemli. Azokról az egyszótagos, hangsúlyos segédszókról, partikulákról van szó — közéjük számítva a sok tekintetben rokon felépítésű és viselkedésű névmásokat is —, melyek eredetibb zártabb vokálisukat vagy nyelvünk egészében, vagy egyes, különben *ē*-ző részlegeiben *e*-re váltották.

Így alakultak mindenekelőtt névmásaink. Közülük az *e*, ez mutató névmás eredeti zártabb tőhangzójának (vö. *itt*, *ily* stb. is) *é*-vé nyitódása mehet vissza a legrégebb időkre, valószínűleg az ősmagyarra (a H-ban már mindig *e*-vel; ugyanígy származékai: *erre*, *eddig* stb. is). Nagyon jellemző, és a később mondandók szempontjából fontos tény az, hogy hangsúlyát vesztett változata, az *-ē* kérdőszócska (eredetére l. BENKŐ: Symposion über Syntax der uralischen Sprachen 34) mindmáig megtartotta eredetibb állapotát. A vele végső soron összefügghető *én* személynévmás vokálisának feltehető eredetibb zártságát csak az *engēm* hozta el a mába, az is csak a középső és a keleti nyelvjárásokban, mert a nyugati területeken a nyíltabbá válás *engem* alakot produkált (A *engem*). A H-ban első szótagi vokálisa általában *ē*-s: BécsiK 191: *Engemēt*, 305: *engemēt* stb. Magának az *én*-nek a vokális-nyitódása viszont kizárólagos és legalább ómagyar kori (H *ē*) de persze jóval régebbi is lehet: s ha a vogul és osztják párhuzamok összefüggenek vele, a nyílt hangszín az ugor korig visszamehet. — Sajnos, nincs egészen pontos képünk a *te* névmás alakulásáról, sőt mai nyelvi helyzetéről sem. Vokálisa eredeti zártságát mindenesetre sokáig őrizte (H többnyire *ē*), sőt nyelvjárásainak nagyrésztében őrzi ma is. Egyes, főként keleti nyelvjárástípusainkban azonban *e*-s változata

él; ez a nyitódás az ómagyarig visszamehet, figyelemre méltó ugyanis, hogy a MünchK-ben az *è-s* jelölés aránylag sokszor feltűnik: 18: *tètlled*, *tè hoziad*, 147: *a: tè bezed* stb. — A *mely* vokálisának eredeti zártsága (vö. *mi*, *mily* stb. is) a legtöbb magyar nyelvi részlegben mindvégig fennmaradt. Egyes — főként keleti — *è-ző* típusokban azonban itt is nyitódás történt, amit talán már a *H* jelölése is tükröz, hiszen a sok *è*, *e* jelölés mellett itt-ott *è-s* is felbukkan (pl. BécsiK 28: *valamèllèc*, 288: *mèllèt*). Ugyanakkor pl. a *merré*-ben a nyíltabbá válás eléggé régi lehet; ma az *è-ző* nyelvjárások nagy részében is *e-s* a tövokálisa, *é-ző* és *ő-ző* változatok mellett *è* csak az ausztriai magyar nyelvjárásszigeteken van: *mère*, *mërre* (A 747.). A *mi*-vel közvetlen kapcsolatban levő *mekkora* tőhangzójának nyitódása is réGINEK látszik; ma szinte minden nyelvi részlegünkben *e-s*, csak igen szórványosan *è-s* (A 736.).

A határozószói—igekötői csoportban a legrégebbi, alkalmasint még ősmagyar kori változást az *el* mutatja. Az eredeti, finnugor alapú *è* az *el*-ben és családja nagy részében a nyelvelmékes korra *e-vé* lett (*H è*); az egyetlen kivételt talán az *elég* határozószó *N elég*, *ölég* változata képezheti (a *H*-ban váltakozó *è* és *é*, *é* jelöléssel). — Későbbi a *le* eredeti *è-jének* nyitódása. A *H*-ban vegyes: sok *e*, *é* jelölés mellett nem ritka az *è* sem: pl. MünchK 178: *gal lè*, 177: *lèzallatta* stb. A mai nyelvjárásokban legnagyobbbrészt *lè*, de a keleti *è-ző* vidékeken mindenütt nyíltabbá vált vokálisú *le* (A *lémentem*). Akár azonos vele etimológiailag a *leg-* partikula, akár nem, vokálisa eredetileg ennek is zárt volt. Nyitódása az ómagyarig nyúlhat vissza; a *H*-ban váltakozó (BécsiK 170: *lègottan*; MünchK 18: *leg oth* 123: *legottan* stb.), a mai magyarban legtöbb nyelvjárásunkban nyílt hangzójú, csak a nyugati és középső palócbán őrződött meg *è-s* változata (A 745.). — A *be* vokálisának eredeti zártságát a benne levő lativusrag valószínűsíti. Az eredetibb *é-s* változat mellett több nyelvjárási részlegünkben megőrződött az *è* (A 600). Más *è-ző* típusokban azonban *e-s* variánsa él, s hogy *e* nyílt minőség nem új fejlemény, azt a *H è* jelölései mutatják. — Leginkább megtartotta eredetibb *è-jét* a *meg* és a *fel*: HB: *mige*, H: mindkettő *e*, *é*-vel, s így ma is legtöbb *è-ző* nyelvjárásunkban. De hogy *e* partikulák sem kerültek el teljesen a nyitódást, azt néhány szűkebb körű nyelvjárástípusunk, főként keleten, de részben nyugaton is bizonyítja (A *meghalt*, *felvette* stb.).

A tagadó és tiltó szók kategóriájában az etimológia problematikussága és az esetleges rokon nyelvi megfelelők vokálisainak bizonytalan hangszíne mellett is aligha lehet kétséges a *ne* (*se*) és a *nem* (*sem*) vokálisának eredetileg zártabb volta. Az ómagyar *nim*, *nüm*, a *H. e* és *é* jelölései, a *soha*, R *sohol* stb. velarizációk, valamint a mai magyar nyelvjárások jelentékeny részének *è-s* realizációi erről teljesen egyöntetűen vallanak. De a nyíltabbá válás itt is érvényesült, mégpedig eléggé széles területi hatókörrel. A *ne* (*se*) esetében a keleti *è-ző* nyelvjárásokban mindenütt lezajlott e folyamát (A 768), a *nem* (*sem*) hangzójának nyitódása pedig még ennél is tágabban érvényesült, mivel a keletiek mellett középső nyelvjárásainkra is kiterjedt (A *nem lány az, hanem fiú*). Figyelemre méltók azok a nyelvatlasz-följegyzések, amelyek a *nem*—*hanem* kettőséget tükröztetik: Gerjen (Tolna m.), Abasár (Heves m.) stb. E szavaknak meglehetősen nagy területre kiterjedő nyíltabbá válása a változásnak viszonylag régi voltára utalhat, s ezt látszanak megerősíteni a MünchK ilyen jelölései: 148: *fénki*, 204: *fénkinc*, 205: *fénki* stb.

Az indulatszók, valamint az indulatszói eredetű egyéb segédszók csoportjában az *è* > *e* nyíltabbá válásra lényegében nincs példánk. Mégpedig

azért nincs, mert ezek az általában belső keletkezésű szócskák már létrejöttek során nyílt palatalis illabialissal alakultak: *be, de, ej, eh, ne, hej, sej* stb. Ennek az egyöntetű nyílt hangzós realizációnak megvan a maga — alább érintendő — jelentősége a többi segédszói kategória nyíltabbá válási folyamataira nézve is.

4. A vázlatosan felsorakoztatott anyag alapján a következő összefoglaló tanulságok adódnak:

a) A hangsúlyos tövekben végbement $\ddot{e} > e$ nyíltabbá válás a magyar szókincs minden részlegében nyomon kísérhető. A szófaji kategóriák között azonban van egy lényeges különbség. A nem segédszói kategóriákban a nyíltabbá válás csak részleges jelenség, mert bármilyen szép számú esetet is tartalmaz, koránt sem vonta hatókörébe az \ddot{e} -s tövek összességét, hiszen sokkal több olyan szavunk van, amely eredeti zártabb vokálisát az első szótagban minden \ddot{e} -zó nyelvi részlegben mindmáig fönntartotta (*szegény, észik, sèpèr, pèr, csèpèg* stb., stb.). Ugyanakkor nincs egyetlen olyan segédszónk sem, amely vagy minden \ddot{e} -zó nyelvi típusunkban, vagy legalábbis egyesekben nem ment volna keresztül e változáson.

b) A többeli $\ddot{e} > e$ változást egyik szófaji kategóriában, de még a részletesebben tárgyalt segédszókban belül sem lehet mindig ugyanazon \ddot{e} -zó nyelvi típusokhoz kötni: a nyitódás az egyik szónál az egyik, a másikinál a másik nyelvjárási típusban ment végbe, azaz szavanként váltakozóan egyaránt kivették részüket belőle a nyugati, a középső és a keleti \ddot{e} -zó táji típusok. Eléggő feltűnő jelenség, hogy amely szavakban az eredeti \ddot{e} megmaradásának, illetőleg nyíltabbá válásának kettősége mai nyelvjárásainkban is erősebb szembenállásban jelentkezik, ott a Huszita Biblia, de főként a Müncheni-kódex jelölése is többnyire megoszló. E tény azonban a jelenség területi vonatkozásain túlmenően már a magyar írott nyelvi norma történetének problematikájára felé mutat. (A Huszita Biblia e -jelöléseinek kérdéseiről l. IMRE SAMU, A magyar huszita helyesírás néhány kérdése. NytudÉrt. 43.)

c) A többeli $\ddot{e} > e$ változást egyik szófaji kategóriában, így a segédszókban belül sem lehet egy bizonyos időszakhoz kötni. E változás szinte szavanként különbözően érvényesült a rokon nyelvi együttélés korától egészen az újabb időkig, minden nyelvtörténeti korszakra jutva belőle. Feltehető legalább az ugor korra vonatkozóan, nagyszámú esetben végbement az ősmagyarban, már nyelvjárási differenciáltságra is mutat ómagyar kori megnyilvánulásai-ban, és sok példájában számolhatunk — főként a nyelvjárásilag erősebben elhatárolt estekben — viszonylag újabb időkben való érvényesülésével.

Nem lehet kétséges, hogy az itt tárgyalt jelenség egészében beleillik abba a nyíltabbá válási folyamatba, mely a magyar hangsúlyos szótagokban ment végbe, a magánhangzó-rendszernek minden elemében érvényesülve és igen korai nyelvtörténeti szakaszoktól a legújabb időkig kihatva. E változási folyamatnak az általános fonetikában gyökerező okai vannak, a hangsúlyviszonyoknak a hangszín módosító hatásával, közelebbről a nagyobb hang-erőnek a nyelvállásfokot lenyomó szerepével függ össze. A kérdést nagy nyelvi anyagon vizsgálva részletesen taglaltam „A hangsúly hangmódosító hatása a keleti magyar nyelvjárásokban. Adalékok a leíró hangtan és a hangtörténet összefüggéseihez” című tanulmányomban (NytudÉrt. 17: 53–85), ezért itt nem bocsátkoznék behatódóbb ismertetésébe. Csupán annyit jegyez-nék meg, hogy az egész jelenségekör problematikája erősen kiemeli hagyományos

hangtörténeti szakirodalmunknak azt a hiányosságát, mely nem vagy alig vesz tudomást a hangsúlyos és a hangsúlytalan szótagú hangfejlődésnek a magyarban is alapvető különbségeiről.

A hangsúlyos tövekben végbement $\ddot{e} > e$ fejlődés tágabb körén belül bizonyos mértékben külön kell szemügyre vennünk az előzőekben bemutatott segédszói kategória problematikáját, elsősorban a benne tapasztalható nyíltabbá válási folyamat keletkezésének okaira és körülményeire nézve. Az a fentebb már kiemelt tény ugyanis, hogy a nyitódás e szókatégória minden, szempontunkból számításba jöhető tagjának eredetibb \ddot{e} -it elérte valamilyen mértékben, szemben a többi szófaji csoportnak önmagában bármilyen jelentékeny számú, de a megmaradt \ddot{e} -khez viszonyítva mégis csak szórványos többeli nyitódásaival, önmagában is figyelmeztet arra, hogy itt a hangsúlyos helyzet nyitódást elősegítő szerepén túlmenően még további fonetikai tényezők közrejátszásával is számolni kell. E fonetikai tényezőkre a tárgyalt partikulák nyelvi szerepe szinte magától értetődően utal. Mindegyik említett partikulacsoport igen gyakran szerepel a közlésben kiemelt hangsúllyal, amelyet a beszélő szándékai, illetőleg a közlés tartalma érzelmi motívumokkal is aláfestenek (indulatszókban, tagadó–tiltó szókban, nyomatékosított mutató és személyes névmásokban, határozószói–igekötői kiemelésekben). Az emfatikum tehát az a többlet, amely ezekben az amúgy is mindig hangsúlyos helyzetű segédszókban gyakrabban jelentkezik, mint a szófajok egyéb régióiban, noha természetesen adott esetekben ott is többletként járulhat a szokványos első szótagi hangsúlyi tényezőkhöz.

Az emfatikumnak ez a hangerő-többlete az, amely a mai élőbeszédben is jól megfigyelhetően lefelé nyomja elsősorban a segédszók hangsúlyhordozó vokálisainak nyelvallásfokát, más egyéb fonetikai következményekkel (nyúlás, illabializáció, diftongálódás stb.) egyetemben. A mindennapi beszédből is jól ismeretesek pl. az igenlő vagy tagadó szók, a kérdő névmások stb. efféle emfatikus ejtésformái: *ëgen, ègen, êgen; nëm, nèm, nēm, sőt nãm; mësoda, mèsoda; stb.* Nyelvtörténeti viszonylatban is így jelentkezik mindez a partikulákon, de persze már fonológiailag állandósulva; mégpedig természetesen nemcsak az itt tárgyalt $\ddot{e} > e$ viszonylatban, hanem pl. az $i > \ddot{e}$ -ben is. Ebben gyökereznek ugyanis a régiség és egyes mai nyelvjárások nagyszámú *mënd 'mind', mëllyen 'milyen', ëtt 'itt', ëde 'ide'* stb. formái is. A partikulákban minden időben és minden nyelvi részlegben gyakran érvényesülő emfatikum magyarázza további $\ddot{e} > e$ változásuk nagymértékű időbeli és területi variáltságát, mely csak látszólag szeszélyes eloszlású, valójában állandóan ható fonetikai ráhatás esetenként különböző mértékű fonologizálódása.

Ilyenformán az emfatikus hangerő-plusznak a hangsúly általános nyíltabbá tevő hatását fölerősítő, megszilárdító volta az oka annak, hogy egyrészt az eredetibb \ddot{e} -zõ segédszók közül egy sem tudta teljesen kivonni magát a nyíltabbá válás hatása alól, sőt több közülük régtől fogva teljesen uralma alá került, másrészt a tipikusan belső fejleményű palatalis hangrendű indulatszók közül már eleve egy sem jött létre \ddot{e} -vel, hanem mindegyik e -zõ vokálissal lépett be a magyar nyelvi rendszerbe. A hangsúlyos helyzet és az azt még tovább erősítő emfatikus járulék, illetőleg annak hiánya ad magyarázatot az olyan említett jelenségekre is, hogy mért vált pl. az e partikula eredeti mutató névmási szerepben nyíltabbá, és mért maradt ugyanez hangsúlytalan, illetőleg emfatikum-mentes helyzetben (az \ddot{e} kérdőszóban) zárt minőségű. E tény világítja meg, mi az alapja a hangsúlyos—emfatikus

nem és a hangsúlytalan utótagú *hanēm* azonos nyelvi típusban is előforduló kettős minőségének. Stb.

Hogy *e* partikulák $\bar{e} > e$ változásában elsősorban hangerő-hatások következményéről, mégpedig a hangsúly nyitódást kiváltható szerepéhez még emfatikummal is hozzájáruló következményéről van szó, azt e szófaji kategória nyelvrendszerbeli helyzete más oldalról is alátámasztja. A szóban levő partikulák ugyanis — ellentétben a többi szófajjal — igen gyakran szerepelnek a beszédben alapalakban (nem toldalékos formában), sőt egyesek (indulat-szavak, tagadó—tiltó szavak stb.) szinte kizárólag csak így funkcionálnak. Velük kapcsolatban tehát nem vethető föl a nyíltabbá válási folyamatoknak a hangsúlyi hatások mellett számbajövő másik fő oka, a szótest vokálisainak egymásrahatása. Arról van szó konkrétan, hogy pl. a *negyven* első szótagjának $\bar{e} > e$ nyitódását a második szótag (összetételi utótag) eredeti *e*-je is elősegíthette, vagy hogy pl. a *temet* eredetileg zárt fővokálisának nyitódásához nyílt fővokálhangzója is hozzájárulhatott (vö. pl. *H téz, tézén, de téhét*; hasonló esetekről l. IMRE i. m. 52). De pl. a *te* vagy főként a *ne* típusú partikulák esetében a vokálisukat ily módon befolyásolható, hangtesten belüli egyéb *e*-kről — morfológiai okokból következően — nemigen lehet szó, következésképpen itt a hangsúlyi—emfatikumbeli tényezők nyitódási okként való kizárólagos szerepét másféle indukáló hatások nem érinthetik.

5. A magyar tudománytörténetből jól ismeretes, hogy az emfatikum nyelvi szerepére először LAZICZIUS GYULA hívta föl nálunk részletesebb tárgyalással is a figyelmet (l. pl.: Általános nyelvészet. 1942. 77; Fonetika. 1944. 177). Így bár az emfatikum itt vázolt jelenségével nem foglalkozott, a fentebb elmondottak tágabb értelemben az ő eszmekörébe vágnak, az ő fonetikai felfogásának rokonai. Ez a tény teszi megokolttá, hogy e közleményt Laziczius Gyula emlékének szentelhessem.

BENKŐ LORÁND

Über einen Lautwandel emphatischer Herkunft

von LORÁND BENKŐ

In der Fachliteratur zur ungarischen Lautgeschichte nehmen die Darstellungen über die Lage und über die Funktion der Phoneme keinen großen Raum ein. Würde man diese Faktoren in Betracht ziehen, könnte man in vielen Fällen auf die Ursachen der Lautveränderungen hinweisen.

Der Verfasser der Abhandlung greift ein Thema auf, das zu dieser Problematik gehört: die Korrelation der Laute *e*:*e* (nach der ungarischen Lautbezeichnung \bar{e} :*e*), genauer die Veränderung des ursprünglichen *e* zum *e*. Im Ungarischen tritt diese Veränderung vereinzelt in der ersten, betonten Silbe der Wörter auf, und zwar sowohl in den Kategorien der uralten und der inneren Wortschöpfung, als auch in der Kategorie der Lehnelemente. Der Grund dieser Erscheinung ist eindeutig in der lautmodifizierenden Wirkung der Betonung zu suchen, die in diesem Falle eine tiefere Bildung der Vokale verursacht. Es gibt aber einige Wortkategorien, in denen das ursprüngliche *e* aus der betonten Lage innerhalb aller dorthin gehörenden Worthelemente tiefer wurde, teils im ganzen Sprachgebiet, teils in einem Teil des Sprachgebietes: einige früher, andere später. Dazu können die Pronomen und die pronominalen Anverbien, die ein ursprüngliches *e* in betonter Lage erhalten, die Verbalpräfixe und die den Verbalpräfixen ähnlichen Adverbien, die eine Verneinung — und ein Verbot — ausdrückenden Partikeln und die Interjektionen gezählt werden.

Auf den Beginn und den Ablauf der erwähnten Lautveränderung hat noch ein mit der Betonung eng verbundener Faktor Einfluß gehabt: die hervorhebende, wirkungsvolle, affektive Emphase, die in den lebendigen, den gesprochenen sprachlichen Mitteilungen, und zwar in allen behandelten Wortkategorien, oft erscheint. Durch dieses Plus (Lautstärkeplus) ist erklärbar, daß die Vokale in den Partikeln ohne eine einzige volle Ausnahme tiefer werden, während diese Erscheinung in den anderen Wortkategorien nur vereinzelt auftritt — allerdings in nicht wenigen Fällen. Da ein bedeutender Teil der Partikeln im Ungarischen einsilbig (vom Typ *V*, *CV*, *CVC*) ist und an der Satzbildung selbständig, und nicht in paradigmatischer Wortform beteiligt ist, hat die Plus-Lautstärke der Emphase auf ihre Vokale immer Einfluß gehabt. Die assimilierende Wirkung eines anderen Vokals im Stamm eines Wortes kann aber bei der Beurteilung der Ursache ihrer Veränderung im wesentlichen ausgeschlossen werden.

A nyelvészeti fonetika szakágazatai

A hangtan — túlzás nélkül állíthatjuk — a nyelvtudomány egyik legrégebbi és legtöbbet vizsgált ága. Nemcsak napjainkban tapasztalható élénk érdeklődés a beszédjelenségek iránt, hanem a régmúlt időkben is ismerünk, elsősorban a beszédképzésre vonatkozóan, finom megfigyeléseket. A beszéd-műben megvalósuló nyelvi rendszer alapos ismerete nyilvánul meg a hangírás megalkotásában. A gyorsan tovaröppenő hangsorokból a nagy szórással realizálódó hangelemeket kellett nyelvileg általánosítani és grafikus szimbólumokkal rögzíthetővé tenni. Ez nem kis teljesítmény.

A fonetika az utóbbi 5—6 évtizedben minden korábbit meghaladó ütemben fejlődött. A sokszor nem is fonetikusoktól származó részeredmények nyelvészeti feldolgozása, tudományos rendszerbe foglalása azonban nem tart lépést a fejlődéssel. Ezzel magyarázható a kétségkívül elburjánzott terminológiai zűrzavar, a résznek egészként való beállítása, a különböző társtudományok részeredményeinek mechanikus egymás mellé sorolása, a módszereknek a kutatott tárgy fölé helyezése, a nyelvi valóságtól eltérő nyelvreírások megjelenése, a már feltárt törvényszerűségek újrafelfedezése, sokszor felesleges elméletieskedés stb. stb.

Mindez a rendezés igényét ébreszti a tudomány művelőiben és alkalmazóiban. E rendezés előfeltétele, hogy az új ismeretek, tapasztalatok és eredmények birtokában alaposan átgondoljuk tudományunk tárgyát, felépítését és szakrendszerét, a fonetikai vizsgálódások tárgyköreit, más tudományos diszciplínákkal való kapcsolódásait, a kutatás és leírás metodológiáját stb. stb. Tanulmányomban a nyelv és beszéd viszonyából kiindulva a beszédlánc anyagi, szubsztanciális jellemzői alapján próbálom a beszédlánc szakaszait meghatározni és a szakaszok jellegének megfelelően kijelölni a nyelvészeti fonetika szakágazatait.

A nyelvészeti fonetika tárgya — felfogásunk szerint — a beszéd, mint a nyelvi működés, funkcionálás fő formája. A hangtan a nyelv és a beszéd viszonyában kell hogy vizsgálja a) a „hangtestet” szerkezeti szempontból, belső struktúrája szempontjából a beszédlánc mindegyik szakaszában, valamint b) a beszédelemek (hang, szó, szakasz, szólam, kontextus, továbbá hangsúly, dallam, ritmus, tempó) és a nyelvi elemek (morféma, szó, szó szerkezet, mondat) kapcsolatait.

Ezúttal nem foglalkozhatunk a beszédmű fonetikai tagolásának kérdéseivel, úgy szintén el kell tekintenünk a beszédfolyam elemeinek strukturális vizsgálatától, valamint a hangelemek nyelvi funkciójának tárgyalásától is.

A nyelv és a beszéd viszonya

Ahhoz, hogy a nyelvészeti fonetika tárgyát közelebbről meghatározzas-

suk, mindenekelőtt a nyelv és beszéd viszonyát, illetve a beszéd fogalmát kell tisztáznunk.

A nyelv és beszéd viszonya SAUSSURE óta a nyelvtudomány sarkalatos kérdésévé vált és jellegzetesen századunk nyelvtudományi problémája. Ebben egyébként nincsen semmi különös, mivel korábban az írott nyelv- emlékek és leírt szövegek képezték mind a történeti, mind pedig az összehasonlító nyelvészet vizsgálódásainak a tárgyát. Még a hangtan is csak az utóbbi fél évszázadban szabadult meg az íráscentrikus, betűcentrikus szemlélettől.

BAUDOUIN DE COURTENAY-nek az írás és a hangzás viszonyát tárgyaló írásában a leírt szó fonetikai és morfológiai elemekre tagolásának módjáról a többek között ezt olvashatjuk: „... Rendszerint nemcsak az iskolai tankönyvekben, hanem olyan munkákban is, melyek tudományosságra tartanak igényt, a betűből indulnak ki és betűt, betűkapcsolatot választanak el betűtől és betűkapcsolattól, ezzel helyettesítve a nyelv artikulációs-auditorikus lényegébe való behatolást. Hisz különben gondolkodni kellene, megmozgatni az agyat, de az ilyen foglalatосkodás nehéz is és — meglehet — veszélyes is.”¹ (BAUDOUIN DE COURTENAY, I. A. Válogatott általános nyelvészeti munkái. Moszkva 1963. II: 224. oroszul.)

A nyelv és beszéd dichotomiára az élő nyelvek tanulmányozásának előtérbe kerülése, a szinkron nyelvészet kifejlődése és megerősödése hívta fel a figyelmet. Az élőszó, a hangzó beszéd hangosfilmen, hanglemezen, majd később hangszalagon való rögzíthetőségének a feltalálása és ennek következtében a lemezjátszó és a magnetofon elterjedése adta meg a lehetőségét a beszédesemények jobb és sokoldalú megfigyelésének, elemzésének és egzaktt leírásának.

A beszéd és nyelv, jazik és recs, language és speech, Sprach és Sprech, langue és parole párhuzam majd minden nyelvben megtalálható nyelvészeti műszóként. A terminológiai szétválás mögött azonban nincsen egyértelmű fogalmi elkülönülés. Ez alkalommal eltekintünk ennek bizonyításától, megelégedve a tény pusztá konstataálásával.

Számunkra a legelfogadhatóbb az a felfogás, mely a nyelvet egy olyan szimbólumrendszernek, jelrendszernek tekinti, mellyel gondolataink és érzelmeink másokkal közölhetők és számunkra is a megértés eszköze.

A nyelv a fentiek értelmében az emberi kommunikáció eszköze. A nyelv jellemzője elemeinek nagyfokú elvontsága, s ezzel összefüggő állandósága, széleskörű kombinativitása, magasfokú belső szervezettsége, rendezettsége, hogy csak a leglényegesebbeket említsem. A nyelv lényegét tekintve tehát általános emberi szemiotikai rendszer.

Ezzel szemben a beszéd a nyelv működésének eszköze. A beszéd a szemiotikai rendszer biológiai eszközökkel történő megvalósulása, azaz az ember hangképző szervei által keltett és hallószervünkkel felfogott akusztikai rezgéseknek az agyközpontban ingerek formájában létező és megragadható anyagi valósága.

¹ «Обыкновенно не только в школьных учебниках, но даже в сочинениях, претендующих на научность, выходят при этом от букв и просто отделяют буквы и сочетания букв от букв и сочетания букв, заменяя этим проникновение в сущность произносительно-слухового языка. Ведь иначе пришлось бы мыслить и шевелить мозгами, а подобное занятие и тяжело и, может быть, даже опасно.» (И. А. Бодуэн де Куртене, Избранные труды по общей языкознанию. Москва, 1963. том 2. 224).

A beszéd tehát a nyelv beszédszerveinkkel létrehozható és érzékszerveinkkel felfogható formája. S talán nem járunk messze az igazságtól, ha a nyelv és beszéd viszonyában a tartalom és forma, valamint az általános és egyedi viszonyoknak egy speciális esetét tételezzük fel, vagy olvassuk ki.

Ez a felfogás eltér DEME LÁSZLÓ feltételezésétől, mely szerint nyelv nélkül is létezhet beszéd a nyelvfejlődés kezdeti szakaszában. DEME LÁSZLÓ az emberi faj fejlődési folyamatából vezeti le a beszédet és a nyelvvel szemben elsődlegesnek tartja. (I. DEME LÁSZLÓ, Az általános nyelvészet akapjai. Bratislava 1969. 17–19.) „... az emberi beszéd jelzései, a mondatok, a fejlődés folyamán túlnyomó többségükben tagolttá, mégpedig funkcionálisan tagolttá váltak...” — írja, majd így folytatja: „... a beszédből kicsapódott a nyelv, a fogalmi gondolkodásnak e nélkülözhetetlen terméke és segítője.” (17) A könyvben máshol is visszatér e problémakörre. „A nyelv a beszédből ered; abból csapódott ki a valóság ellenőrzési kontrollja alatt.” (41) „Beszédünk eszköze, a nyelv, társadalmanként különbözik.” (7.) DEME a beszéd elsődlegességének fenntartása mellett úgy vélekedik, hogy a nyelvfejlődés későbbi szakaszában a beszéd a nyelvnek működési formája: „... minden általunk ismert beszédforma mélyén valamilyen nyelv van; nincs ma olyan beszédforma — a legkezdetlegesebb sem az ismertek közül —, amely ne valamiféle nyelvnek a működési formája volna” (8). Ez utóbbi gondolat már teljesen összhangban van felfogásunkkal.

A beszéd lingvisztikai műszóként való értelmezéséről

A fogalom tisztázódását nehezíti, hogy beszéd szavunk sokjelentésű. Jelenti:

- a beszélést mint tevékenységet (Nehezére esik a beszéd.),
- a beszélés képességét (Az emberi beszéd hosszú fejlődés eredménye.),
- a beszédben kifejezett tartalmat (zagyva beszéd),
- a kifejezés- ill. közlésmódot (cikornyás beszéd),
- társalgást (beszédbe elegyedik valakivel),
- pletykát (Ne hallgass minden beszédre!),
- szónoklatot, alkalmi előadást, megemlékezést (ünnepi beszéd).

(ÉrtSz. 1: 575–576).

E felsorolásból még hiányzik jónéhány jelentés abból, amit az ÉrtSz. megad.

Számunkra azonban egy lényeges mozzanat ebből is kiviláglik. Az, hogy a közlés tartama és formája nem különül el fogalmilag a beszéd szavunkban. Annál öröndetesebb, hogy egyik nyelvészeti műszói értelmezése megegyezik azzal, amit a fentiekben a beszéd és nyelv viszonyáról mondtunk: „Valamely közösség tudatában élő nyelvi jelrendszernek a közlésben, kifejezésben a beszélőszervek útján hangosan történő egyéni felhasználása, ill. a felhasználás eredménye.” (ÉrtSz. 1: 575.)

A beszédet a továbbiakban a nyelvi működés formájaként tekintjük és tesszük vizsgálat tárgyává. Ebben az értelemben használok még a beszédlánc és beszédfolyam szavakat is.

A beszédlánc (beszédfolyam) szakaszai

Beszédláncon értjük azt a szignálsort, amely a kommunikációs csatornán a nyelvi tartalmat (közlést, üzenetet) közvetíti a beszélőtől (az adótól) a hallgatóhoz (azaz vevőhöz), illetőleg a feladótól a címzetthez. A kommunikációs csatornán üzenetet vivő beszédsszignálok áramlása kétirányú: a gondolat-

csere során a beszélő és hallgató a közlési szándékoknak megfelelően változtatják egymást, sőt adott esetben szimultán jelzések is történhetnek mindkét partner részéről. (Ez az egyszerre beszélés esete.) Az emberi jelzőrendszer (biológiai jelzőrendszer), azaz az ember beszédképző és beszédelfogó apparátusa biztosítja a saját jelzések visszacsatolását is, ezzel az önkontrollt valósítja meg.

Láttuk, hogy a beszédjelenségekben nyelvi jelek és jelkombinációk öltenek testet, mely jelek és jelkombinációk szemantikai, szemiotikai entitások kifejezései. A fonetika feladata a beszédjelenségek vizsgálatában kettős: egyrészt vizsgálnia kell a beszédsszignálkomplexumokat anyagi szubsztanciális szempontból; a beszéd belső struktúráltságát, szerkezeti felépítését, szerkezeti elemeit, a hangsorépítés biofiziológiai mechanizmusát, a hangrezgések előállítását, percepcióját. Az agyban lejátszódó folyamatokat éppúgy, mint a beszédsszignálok különböző átalakításait / átalakulásait az emberi testben és a hangrezgéseket továbbító közegben.

Másrészt a fonetika feladata megkeresni a kapcsolatokat, megfeleléseket a beszédelemek és nyelvi jelek, a beszédelemek és szemantikai egységek között. A fentiekből egyenesen következik, hogy a fonetika tárgya nemcsak a beszédhang, hanem az egész folyamat, a teljes beszédlánc. Vizsgáljuk meg egy kicsit közelebbről a beszédláncot! Előbb még két apró megjegyzés: a) A beszédaktus időbeli lefolyását a közlési szándék megszületésétől a közlés megértéséig számítjuk. b) Térbeli kiterjedését pedig a közlést végző partner agyközpontja és a címzett agyközpontja közötti távolság adja, melynek részei (közégei): a feladó testi csatornája — külső légtér — a címzett testi csatornája.

A beszéd legkisebb eleme a beszédhang, mely a beszédképzés (kódolás) során a fonémából indul ki, s a beszédlánc különböző szakaszaiban más s más megjelenési formát öltve (neuréma — kinéma — akuszéma — szonusz-hangérzeti elem — neuréma) idézi fel agyunkban ismét a fonémát.

A beszédlánc a szignálkomplexumok létezési, megjelenési formáját véve alapul öt egymástól lényegesen eltérő szakaszra bontható. Ezek a következők: (lásd 296. l., táblázat).

E vázlatos leírás meggyőzően bizonyítja, hogy a mindannyiunk számára oly egyszerűnek tűnő, a részletekben számunkra nem tudatosult beszédfolyamat valójában nagyon is összetett, bonyolult, több szaktudomány kompetenciájába átcsapó jelenségkomplexum. A beszédsszignál különböző megjelenési formái szerves egésznek képeznek, közülük egyik se iktatható ki, nem hagyható el anélkül, hogy a beszédet létezésében ne szüntetnénk meg. Ugyanakkor a folyamat egyik láncszemének a kiemelésével, vizsgálatával és elemzésével nem adhatunk teljes képet, objektív képet a beszédre. A teljes láncolat képezi azt a komplexitást, melyben a beszéd megragadható, mozgásilletőleg működésmechanizmusai vizsgálhatók, s végső soron a beszédbeli formák nyelvi értelmezése, funkcionális értékrendje meghatározható.

A beszéd keletkezésének módjáról még keveset tudunk. Új eredmények a sejtbioológiai kutatásoktól várhatók. Az anatómia megfelelően feltárta már az agy szerkezetét. A fiziológiának sikerült az agykérgen lokalizálnia a látási, hallási és beszédsszférákat. De a fő kérdés megválaszolása még várat magára. Senki sem tudja megmondani, hogy milyen működési modell szerint, hogyan szervezi meg a központi idegrendszer az agyban tárolt jelkészletből a beszédet.

Feltételezésem szerint itt kell keresnünk a beszédhang és fonéma problémájának megoldását is. Ebből a szempontból tanulságos P. SZ. KUZNYECOV

a) a szakasz megnevezése	b) a folyamatban résztvevő szervek, ill. a folyamat közegei	c) a folyamat jel- lege	d) a szignál egységének megnevezése
1. A kódolás szakasza (az artikulációs program megszületése)	a központi idegrendszer: az agy kortikális szférájá- ban az ún. BROCA-mező- ben a mozgató (motori- kus) szféra, a WERNICKE- féle mezőben az érző (szen- zorikus) beszédshféra	sejtbiológiai	neuréma
2. A beszédképzés szaka- sa (az artikulációs prog- ram végrehajtása)	szomatikus beszédképző szervek	fiziológiai műkö- dés	kinéma
3. A beszédshgnálok to- vábbítása a címzetthez akusztikai rezgések for- májában	külső légtér	fizikai, akusztika- i folyamat	akuszéma
4. A beszédshgnálok fel- fogása (percepció), audi- torikus szakasz	szomatikus hallószerv	akusztikai-pszí- chofiziológiai fo- lyamat	szonusz
5. A beszédshgnálok de- kodolási szakasza (megér- tés)	az agyközpont halánték- lebenye (idegsejtek)	sejtbiológiai fo- lyamat	neuréma

megállapítása: „Ha az ember agyközpontjában, nyelvi tudatában nem létezne a közlés formái kódolásának absztrakt analógja, ami a nyelv fonológiai rendszerének felel meg, akkor a kontinuumot képező beszéd folyamatból nem tudta volna jóval a nyelvtudomány megszületése előtt létrehozni a hangjelölő írást.” (P. Sz. KUZNYECOV, A megkülönböztető jegyek fonológiai problémái és a különböző típusainak elhatárolása. Fonológiai kutatások. Moszkva 1966. 203–204, oroszul.) Érdeemes elgondolkozni ezen a sokatmondó hipotézisen.

Ha már a hipotéziseknél tartunk, hadd szaporítsam még egyet számukat. Hogyan raktározódik el és hogyan mobilizálható a nyelv agyközpontunkban?

Az agy szenzorikus (érző) és motorikus (mozgató) mezői mellett bizonyára más eddig még ismeretlen funkciók mezői is vannak. A nyelvi rendszer tárolására a szenzorikus mezőben léteznie kell egy szemantikai memóriának, egy grammatikai vagy más szóval szerkezeti-relációs memóriának, valamint

² «Если бы у говорящих не возникало какого-то аналога той дискретной последовательности единиц, которую представляют фонемы в речи, при непрерывности речевого потока, люди никогда бы не дошли до буквенного письма, которое создавалось тогда, когда не только фонологии, но и научного языкознания в целом еще не было.» (П. С. Кузнецов, Проблемы дифференциальных признаков в фонологии и разграничения различных типов их. В сборнике: Исследования по фонологии. Москва, 1966. 203–4.)

egy realizációs memóriának. Ez utóbbi révén valósul meg a nyelvinek beszéd-beli kifejezése. A memóriákban tárolt jelkészlet felhasználásához és közléssé alakításához szükség van a motorikus mezőben egy úgynevezett gondolkodató-operációs rendszerre. Ilyen modellben képzelhetjük el a nyelvi működést, az artikulációs programot az emberi agyban a beszéd keletkezésének szintjén.

A feltételezett artikulációs program az idegpályákon jut el a végrehajtó beszédszervekhez. A beszéd artikulációs mechanizmusa a fonetika legkidolgozottabb szakágazatát képezi. Minden iskolai tankönyvben megtalálható. Ehhez csak annyit teszünk hozzá, hogy a beszéd e szakaszban nem más mint az idegpályákon vezérelt, s az izomzat által mozgásba hozott beszéd-szervek összehangolt működéséből származó mozgáskomplexumok, folyton ismétlődő mozgássztereotípiák sora. A kinéma olyan mozgáskomplexum (kinetikai egység), amely a hangsorépítés törvényeinek megfelelően változatlan formában ismétlődik az ún. környezeti vagy pozicionális tényezők által meghatározott lehetőségeken belül. E kinémák összessége adja a nyelv artikulációs bázisát.

A beszéd általános emberi jellege e szakaszban abban nyilvánul meg, hogy az artikuláció minden nyelv hordozója számára közös anatómiai alapokon nyugszik és lényegében megegyező fiziológiai működés eredményeképpen valósul meg. Egy-egy nyelv beszédrendszerét az teszi specifikussá, hogy a potenciálisan megvalósíthatóból mit és milyen kombinációkban valósít meg. Ezt pedig a nyelvi kód határozza meg. (Az élő nyelv elsajátítása jelenti a beszédképzés eme sajátságainak ismeretét és ezen ismereteken létrejövő artikulációs készségeket, képességeket, kinetikai automatizmusokat.)

A beszédlánc akusztikai szakaszával foglalkozó témakörökből legfeljebb az akusztikai alapfogalmak ismertetéséig jutnak el hazai fonetikáink; gyakran azonban még ez is hiányzik, pedig a beszéd ebben a nem szomatikus megnyilvánulásában vizsgálható leginkább egzakt módon; akusztikai mivoltában rögzíthető a legkönnyebben és legteljesebben. A múlt század végétől elindult és századunkban kiterelblyesedett beszédakusztika óriási szakirodalommal rendelkezik, s a fonetika vezető szakágává vált. Nálunk sajnos lassúbb a fejlődés.

A beszéd akusztikai meghatározása így hangzik: a beszéd frekvenciáját, intenzitását és tartamát folytonosan változtató rezgéseknek szünetekkel váltakozó sora. A beszéd tehát hanghullámok formájában terjedő levegőrezgések láncolata, s mint ilyen a fizikai jelenségek egyik részesete. Alapegysége a kinémának megfelelő akusztikai képződmény az akuszéma, meghatározott rezgéssztereotípiá. (Számos fonológiai elmélet, így pl. R. JAKOBSON dichotomikus fonológiai elmélete is a beszéd akusztikai jegyeire épül.)

A beszéd percpiciós szakaszának fonetikai vizsgálata talán még az akusztikainál is elhanyagoltabb hazai tankönyveinkben. A nyelvészeti fonetikai vizsgálat itt az akusztika, pszichológia és fiziológia területéről merített ismeretekkel egészül ki. Az ember hallószerve által felfogott akusztikai rezgések az észlelés révén válnak hanggá. A beszédlánc ebben a szakaszában ismét „szubjektíválódik”, amennyiben a rezgés hangérzet, hangmagasság érzet; az intenzitás hangosság, az abszolút időtartam relatív időtartamban jelentkezik. (Sok fonológiai elméletnek szolgált kiindulópontul a beszédlánc e szakaszának sajátága, főleg a század elején, az ún. pszichofonológiai irányzatnak.)

A beszédlánc befejező, vagy záró szakasza az agyi megértés. Jelleget tekintve mint láttuk sejtbiológiai folyamat. Az idegpályákon az agyba jutó ingerek hozzák létre azokat a sejtbiológiai folyamatokat, melynek eredményeképpen megtörténik a nyelvi dekódolás, az idegingerületek nyelvi értelmezése. A beszédlánc tehát a nyelvi rendszer által meghatározott kódolási művelettel kezdődik, majd különböző átalakulásokon megy át a beszéd-szignál, míg az utolsó etapban végbemegy a nyelvi értelmezés, a megértés; a kódolásnak megfelelő, de fordított sorrendben végbemenő dekódolás. Az ingerkomplexumok nyelvileg releváns elemekké, funkcionális egységekké válva, s a nyelvi szabályoknak megfelelően szerveződve tudati tényezőként működve létrehozzák a beszédértést. Összefoglalva a mondottakat arra a következtetésre jutottunk, hogy a nyelvészeti fonetika belső szakágazatait az alábbiak képezik:

1. beszédkódolás	~ kortikális fonetika
2. beszédfiziológia	~ artikulációs fonetika
3. beszédakusztika	~ akusztikai fonetika
4. beszédpercepció	~ auditorikus fonetika
5. beszédértés	~ kortikális fonetika

(Szomatikus ágazatok: 1, 2, 4, 5.)

A fentiekben a beszédlánc egyes szakaszait jellemeztük. A szakaszra jellemző folyamat jellegének megfelelő beszédmeghatározást próbáltunk adni és megneveztük az elemi beszédegységet is. A beszéd általános meghatározásából indultunk ki, mint a nyelvi működés formájából, s eljutottunk a részegységek általánosításából a beszédhang fogalmáig.

A bőséges irodalom ellenére sincs a nyelvészeti fonetika tárgya egyértelműen meghatározva és megnyugtatóan tisztázva. A tudományok fejlődése századunkban hihetetlen mértékben felgyorsult. A beszéd és nyelv vizsgálata nemcsak a nyelvészet szférájában folyik. A matematika, szemiotika, kibernetika, pszichológia, akusztika, fiziológia és más tudományok jelentős eredményeket értek el a nyelvi valóság kutatásában és új ismeretekkel gazdagították/gazdagítják a nyelvtudományt. A társadalom részéről is egyre sürgetőbbben jelentkezik az igény a tudományok eredményeinek gyakorlati hasznosítására. Az anyanyelvoktatás, az idegennyelv tanítás/tanulás, a beszédjavítás, a tömegkommunikációs intézmények, a kriminológia, a gyógypedagógia stb. stb. számára kell a nyelvtudománynak a gyakorlatban használható eredményeket produkálnia.

A társtudományok vívmányait a nyelvészet, s ezen belül a fonetika, csak úgy tudja hasznosítani, ha képes adaptálni és tudománya szerves részévé tenni a nyelvészetétől eltérő metodológiával és célzattal végzett kutatásokban elért új eredményeket.

Ezt tette a maga korában BALASSA JÓZSEF és LAZICZIUS GYULA is, akik koncepcionálisan átértékelték és a nyelvészet számára érthető módon feldolgozták, kikristályosították a korabeli tudományosság által létrehozott értékeket. Nekünk is ez a kötelességünk, azonban az eddiginél többet kell tennünk, ha meg akarunk felelni e nemes, de nehéz feladatnak.

BOLLA KÁLMÁN

Branches of Linguistic Phonetics

by KÁLMÁN BOLLA

During the last 50 years interest in human speech has increased to an extent unprecedented before. Not only linguistics but many other branches of human and natural sciences (psychology, physiology, acoustics, telecommunication technique) made sounding speech the subject of their investigation and have achieved important results using more sophisticated instruments and more effective methods. It has become timely to integrate partial results into the system of scientific disciplines and to draw theoretical generalizations. The scientific knowledge gained from the investigation of human speech has enlarged the earlier concepts about the subject of linguistic phonetics. In his study the author attempts to throw new light upon the subject of phonetics, and in doing so he draws attention to the 5 branches, i.e. 5 directions of investigation of equal rank in linguistic phonetics.

In defining the subject matter of phonetics the point of departure is the dichotomy of language and speech. The subject matter of linguistic phonetics is speech, as the main form of linguistic activity and functioning. Phonetics must investigate the relation of speech elements and linguistic elements and the body of sound from its inner structural point of view in the relation of language and speech in all the phases of the chain of speech. The chain of speech considering its character consists of 5 chainloops, phases:

1. In the phase of encoding the articulatory programme appears in the cortical spheres of the brain as a process of cellular biology. The branch of phonetics dealing with the problems of this phase is called cortical phonetics and the basic unit corresponding to speech sound is called neueme.

2. In the phase of speech formation the articulatory programme is realised as a result of the psychological functioning of the somatic speech forming organs. The psychophysiological mechanisms of speech formation are dealt with by the branch called articulatory phonetics. In this phase speech is a sequence of interactive motion-stereotypes. Its smallest kinetic unit is called kineme.

3. In the acoustic phase of the chain of speech the speech sound is the sequence of air vibrations spreading in the form of sound waves, and as such it is a subdivision of physical phenomena. Its basic unit is an acouseme, the vibration stereotype corresponding to a sound of speech.

4. The phonetic basic unit of the acoustic and psychophysical process of speech perception is called sonus. The phonetic branch dealing with this field is called audioric phonetics.

5. The final phase of the chain of speech is the cerebral comprehension, which is also a process of cellular biology, as to its character; its basic unit is a neueme. This is where speech signals appearing as nervous impulses are decoded, according to codes defined by the linguistic system. The impulse complexes become linguistically relevant elements, functional linguistic units in this phase. All these are dealt with by the branch of cortical phonetics.

A nyelvtudomány elméleti alapjai és a mondattan

„Es ist ratsam, die Kernfragen einer Wissenschaft oder wissenschaftlichen Disziplin von Zeit zu Zeit neu zu stellen und die darauf gegebenen früheren Antworten einer Überprüfung zu unterziehen”. (LAZICZIUS)

Ezeket a szavakat LAZICZIUS GYULA írta le húsz évvel ezelőtt, velük vezette be a *Die Kernfragen der Syntax* című cikkét (*Selected Writings of Gyula Laziczius*. Hága 1966. 105–115, röv. LAZICZIUS 1957). Ebben RIES ismert könyvét „Was ist Syntax” elemzi, amely jó hatvan évvel korábban jelent meg. A szerző a mottóban szereplő mondat után még ezt írta: „Besonders zu empfehlen ist dies im Falle der Syntax” (LAZICZIUS 1957, 105).

Az alábbiakban Laziczius enlített cikke és Általános nyelvészet. Alapelvek és módszertani kérdések c. könyve (Budapest 1942. röv. LAZICZIUS 1942) alapján szólok arról, hogyan látom én, s velem többé-kevésbé egyezően mások, ma 1976-ban a mondattan elméletének és módszertanának Laziczius-tól vizsgált kérdéseit.

1. A nyelvtudomány elméleti alapjait HUMBOLDT vetette meg, de tudományosan exakt és világos megfogalmazásuk SAUSSURE érdeme. Kettőjük között jelentős VON GABELENTZ szerepe, aki találónan így jellemzi Humboldt írásait: „Művei mindmáig az általános nyelvészet klasszikus szövegei; sajnos inkább mélyek, mint világosak, jobbára megállapításokat tesznek és nem tanítanak”.¹ Az elméleti alap tárgyalásában a gondolatok mélysége mellett nagy jelentősége van a megfogalmazás pontosságának: meg kell határozni az alapfogalmakat, megállapítani viszonyukat. Köztudott, hogy ezt Saussure olyan világossággal tette meg, ahogy senki előtte; s hogy lényeges kérdéseket vetett föl, azt századunk nyelvtudományának eddigi története igazolta. Egy prágai körhöz tartozó tudós nézetei természetesen akkor érthetők meg teljességükben, ha Saussure tanításainak prágai továbbfejlesztését is figyelembe vesszük, de én nemcsak ettől, hanem a saussure-i felfogás ismertetésétől is el kell hogy tekintsek.

Az elméleti alapok kifejtése Saussure-nél, de alighanem általában, csak az alapfogalmakra, viszonyaikra s ezzel a tudomány tárgyának általános jellemzésére szorítkozik, de a konkrét tudományos vizsgálathoz, amelyben pontos módszerre is szükség van, ez nem elegendő. TRUBETZKOJ joggal tette ezt szóvá Saussure munkásságával kapcsolatban. A prágai iskola konkrét kutatások, szilárd empirikus bázis alapján tudta pontosítani a saussure-i elmélet örökségét: fonológiai elméletét felépítve konkrét kutatási módszereket dolgozott ki a fonológiában, s részben az alaktanban is. Igaz, a megkülönböztető jegyek alkalmazásának forrása megvan Saussure-nél: a nyelvi rendszer szolidáris voltából adódik az oppozíció. Az amerikai strukturalizmus

¹ GEORG VON DER GABELENTZ, *Die Sprachwissenschaft, ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse*. Leipzig 1891. 28.

viszont a módszert helyezte előtérbe, exakt eljárásokat dolgozott ki a fonológia és alaktan számára, elméletének kialakulását azonban megakadályozta pozitivistá alapállása. Az elmélet hiánya így tulajdonképpen egy magasabb szintű, filozófiai elmélet következménye. Egyet lehet érteni ZVEGINCEVvel, hogy az elméleti alaptól egy koherens nyelvelmélet felé vezető úton legmesszebb a glosszematika jutott.² A strukturális irányzatok módszertani örökségét felhasználva az amerikai generatív grammatika kifejlesztette formális elméletét és módszereit, amelyek a mondattant is átfogják.

Lazicziust ilyen háttérrel tekintve világos, miért a nyelvtudomány elméleti alapjának kimunkálásában, a nyelvtudományi ágak közül pedig a fonológiában ért el jelentős eredményt. A mondattanban csak az elméleti alap problematikájához jutott el, a konkrét kutatáshoz hiányoztak az új módszerek, ezt megújítani nem tudhatta.

Lazicziusnál a saussure-i nyelv és beszéd kettőssége alapvető szerepet játszott. Szóban forgó két munkájában Laziczius ragaszkodott a fogalompáreles szembeállításához. Saussure-nél a nyelvi tevékenység fogalmának nem volt jelentősége, semmiesetre sem emelkedett az elméleti alap fogalmainak rangjára, s így tisztázatlan maradt viszonya az alap többi részéhez. BÜHLER, mint pszichológus, jól érezte, hogy itt lényeges hiányosságról van szó és „beépítette” az energia és ergon kettősséget saját elképzelésébe, vagyis „így négyes beosztás szerint különbséget teszünk a beszéd belüli a beszéd cselekvés (Sprechhandlung) és a beszédaktus (Sprechakt), a nyelven belül pedig a nyelv mű (Sprachwerk) és a nyelvi alakulat (Sprachgebilde) között” (LAZICZIUS 1942, 124). Laziczius elemezve Bühler fogalomnégyesét megállapítja „kissé közelebb kerülve a dolgokhoz, rögtön látnivaló, hogy a HUMBOLDT-féle kettősség nem fér bele a language-parole megkülönböztetés keretébe” (LAZICZIUS 1942, 128). A további vizsgálat során arra jut, „hogy HUMBOLDT sokszor alapvetőnek mondott különbségtévése a nyelvtudomány számára nem gyümölcsöző, és nem is lehet az”, (LAZICZIUS 1942, 130). Messze, a nyelvtudományon túlra vezetne Bühler nézeteinek elemzése. Úgy gondolom, hogy bár Bühler helyesen ismerte föl a cselekvés fogalom fontosságát, de leegyszerűsítve kapcsolta össze a saussure-i fogalompárral, s ebben Laziczius joggal bírálta. Az utolsó húsz év története bebizonyította, hogy Laziczius második megállapítása nem helytálló, csak-hogy ezt korábbi huszonöt év választotta el a könyv megjelenésétől, 1942-től. Az utolsó két évtizedben a nyelvtudományban jelentős fordulat következett be a nyelvi jelenségek megközelítésében; az analízist kiegészítette a szintézis, amint ezt lentebb meglátjuk. Ezzel a fordulattal nem számolhatott Laziczius.

Volt azonban olyan nyelvész, akinek ezt sikerült előrelátnia már 1931-ben, s ez L. V. SCSEBBA volt. Ugyanannak az orosz tradíciónak a folytatója ő is, amelynek JAKOBSON és TRUBETZKOJ köszönhatték szemléletük és módszereik elindulását. Scserba a saussure-i kettősség helyett három alapfogalommal operált: nyelvi rendszer, beszédtevékenység és nyelvi anyag, a viszonyukat is dialektikusabban fogta fel. Ilyen elméleti alapon, nagy kutatói, közte nyelvelsajátítási vizsgálat birtokában, felismerte a tevékenység fogalmának fontos szerepét nemcsak általában, hanem a nyelvleírás folyamatában is. Szerinte a nyelvi rendszert a nyelvi anyagon keresztül lehet megközelíteni,

² Részletesebben kifejtését I. V. A. ZVEGINCEV, Jazik i lingvisticseskaja teorija. Moszkva 1973.

de leírásához szabályok alkotására van szükség, amelyek a beszélő és hallgató tevékenységének alapjául szolgálnak. Segítségükkel minden helyes nyelvi anyag produkálható, ill. megérthető. Ezzel Scserba messze megelőzte korát, s megvetette egy szintetikus megközelítés elméleti alapját.³ Laziczius, miként kortársai, ezt a lépést nem tudta megtenni, de nem ez, hanem Scserba zseniális meglátása igényel magyarázatot.

2. Laziczius a mondattan alapkérdéseire szolt hozzá a bevezetőben idézett cikkében. Ries elemzett műve jó félévszázadon át határozta meg a nyelvészek igen nagy, bár egyre kissébedő részének felfogását a szintaxis tárgyáról és megközelítési módjáról. Laziczius helyesen állapítja meg, hogy a mondatban tulajdonképpen két megközelítés van és nem négy, ahogy ezt Ries állítja: az egyik, amelynek tipikus képviselője volt a szláv komparativisztika nagy alakja MIKLOSICH, a szófajok és szóalakok szerepének elemzését tekinti a mondatban tárgyának, a másik a szavak kapcsolódását elemzi szókapcsolattá és mondatná. Ehhez tartozik Ries is, aki a kapcsolódások vizsgálataiba bevonta a mondatnál kisebb egységeket.

Laziczius a szintaxis tárgyának meghatározását a saussure-i és Bühler-i elméleti alapra építve közelíti meg, de sajátos eredeti felfogásában. Nézete szerint az első irányzat az eszközöket kutatja, nem pedig az elemeket, ahogy Ries hiszi, s mivel „a nyelvtudomány par excellence eszköz kutatás” (LAZICZIUS 1957, 111), Miklosich megközelítése helyes. Sőt egyedül ez a helyes, mert a második irányzat tárgya a képződmény (Gebilde) vagy a mű, amelyet ezen eszközökkel létrehozhatunk vagy összeállíthatunk (vö. uo.). Az utóbbiak tanulmányozása esetén viszont pl. a latin accusativus cum infinitivo vizsgálatánál, az összes példát, s az azokat tartalmazó összes latin mondatot meg kellene vizsgálni.

Ha a nyelvtudomány, s vele a szintaxis eszközkutató tudomány, természetesen adódik a kérdés: mire szolgálnak ezek az eszközök. Laziczius ennek megvilágítására Bühler elméletéhez csatlakozva fejti ki elképzelését, amelyet csak fő vonalaiban ismertethetek. Laziczius, tizenöt évvel általános nyelvészeti könyve után, már figyelembe veszi a nyelv tevékenység jellegét és éppen Bühler alapján. Nem a saussure-i nyelv és beszéd Humboldt alapján történő tovább osztására épít azonban, hanem Bühler mező elméletére. A nyelv két alapvető tevékenységet végez: szókiválasztást és mondatépítést. Az első során a világot „szétdarabolja” és szimbólumokkal jelöli, amelyekből a második során újraalkotja (vö. részletesebben LAZICZIUS 1957, 112). Tulajdonképpen a második folyamat jellemzése érdekes számunkra, amelynek során egy igen érdekes csinuk mondat szószerint francia fordítását használja illusztrációul: *lui elle cela avec / / tuer homme femme couteau*. Itt a mondat első része a relációs vázat mutatja be, amelyet aztán szavak töltenek ki a második részben (vö. LAZICZIUS 1957, 112). Ez a felfogás a jakobsoni kombináció és szelekció kettősségnek felel meg, de vele nem azonos: kevésbé általánosított, de a mondattan illetően sokkal konkrétebb. Nem nehéz felfedezni benne a jelenlegi szintetikus mondatalkotás egyik első megfogalmazását. Az általános nyelvészeti könyv után Laziczius óriást lépett előre: nemcsak a nyelvi tevékenység fontosságát ismerte föl, hanem ebben a mondatban szerepét is jól látta. Ezzel egyidőben azonban egy amerikai nyelvész N. CHOMSKY már

³ Erről részletesebben l. DEZSŐ LÁSZLÓ: A nyelvtudomány szerepe az idegennyelv-oktatás komplex megközelítésében. Budapest 1977. 1.1. pont.

megjelentetett egy könyvecskét, amely ezt a felfogást matematikai megalapozottsággal egy formalizált elmélet keretében realizálta formális módszerekkel, anélkül azonban, hogy a saussure-i eléleti alapra tekintettel lett volna. Csak évek múltán tér majd vissza hozzá a kompetencia és performancia dichotómiájával.

Lazicius a bühleri felfogásban tovább elemzi a szintaxis miklosichi irányzatát, s rámutat lényeges hiányosságaira: a kontextuális tényezők közül csak kettőtől számol (szófajjal és a szóalakkal), a szórenddel, a „zenei” esz-közökkel stb. nem (vö. LAZICIUS 1942, 113). Miklosich azonban nem ismeri a mondatot, s mint köztudott, a Saussure-i felfogásban sem jut neki szerep.⁴ Ez a körülmény sok vita alapjául szolgált, ennek ismertetése igen tanulságos volna, de messze vezetne. Lazicius szerint „A mondat mindig egy beszédmű, a lehető legelembb” (LAZICIUS 1957, 113). Benne a szociális és az egyéni összefonódik. Az előbbihez tartozik a „mondattani keret, amelyet a szavak kitöltötenek” és „nyelveként különböző formát vesz fel” (LAZICIUS 1957, 114), de ide tartoznak a szavak is. Az egyéni érvényesül a megfelelő keret és a szavak megválasztásában (vö. uott). Mivel a mondat egyszerre szociális és egyéni, csak a langage-ba tartozhat. Viszont langage-nyelvészet nincs, hiszen csak langue és parole nyelvészet lehetséges, így a mondat nem tárgya a nyelvészeti kutatásnak (vö. uo.).

Erre a következtetésre cáfolat a nyelvtudomány gyakorlata. De nézzük meg közelebbről az érvelést. Egyrészt az egyetemes és egyedi nyelvi momentum következetes megkülönböztetését kell észrevennünk. Másrészt a mondat langage-hoz való kapcsolása méltó figyelemre. A mondat jelenlegi nyelvtudományunk legnagyobb egysége, nincs általánosan érvényes meghatározása. Amíg a mondatgrammatikák keretében maradunk nincs is rá szükség, maradhat definiálatlan, ilyen szempontból valóban nem a nyelvtudomány tárgya. A nyelvtudósok zöme, köztük Chomsky is, a nyelvhez, kompetenciához sorolta a mondatot, amely nem valamely, hanem „kitüntetett” egysége tudományunknak. Ezzel azonban az érdeklődési körön kívül rekedt vagy a perifériára szorult az, ami nem nyelvi jellegű: egyéni vagy az egyéni keresztül a társadalmi csoportokat jellemzi (a stilisztikum és a szociolingvisztikai). Napjainkban a langue tárgyának maximálisan pontos, formális meghatározása ezt a körülményt kielezte és negatív indítást adott a szociolingvisztika fejlődésének, külön tudományággá formálódásának. Az idegennyelv-oktatásban nem lehet a tiszta kompetencia fogalmával beérni, a kommunikatív kompetenciát kell figyelembe venni, ennek lesz alapegysége a mondat. Ez a szélesebb értelemben vett langage tudomány ma már megvan, s ezzel Lazicius érvelése nemcsak a nyelvészeti gyakorlat, hanem a nyelvtudomány elméleti alapjai szempontjából sem helytálló. Igen, de Lazicius a kérdés vizsgálata során észrevett valamit, ami igen lényeges volt a nyelvtudomány jövő fejlődése szempontjából, s ez fontosabb, mint következtetésének helyessége, amit egyébként a nyelvtudomány akkori elméleti alapja és a szerző kategorikus felfogása magyaráz.

3. Lazicius műveit elemezve kerestük, hol bukkannak fel olyan momentumok, amelyekben korunk nyelvészetének jellemzőire ismerünk. Azt

⁴ Erről részletesebben I. TELEGDY ZSIGMOND, Egy fordulópont a grammatika történetében: a hagyományos nyelvtan bírálata és megújításának programja Saussure előadásában: Hagyományos nyelvtan — modern nyelvészet. (Szerk. TELEGDY ZSIGMOND). Bp. 1974. 7—31.

találtuk, hogy ezek azután jelennek meg, amikor a saussure-i elméleti alap kiegészül a Bühler-i felfogással, s a szerző a nyelv tevékenység jellegének tagadásától eljut ennek igenléséig, sőt részletesebb elemzéséig. Nem véletlen, hogy a pszichológus Bühler vezette el ide, s előbb jutott el erre a pontra Scserba, akinek munkásságában a nyelvoktatás szemléletet meghatározó szerepet játszott.

Mivel nem egy tudományról, s alkalmazásáról van szó, magyarázatért egy szinttel magasabbra a tudománymódszertanhoz kell fordulnunk. Egy tudomány vizsgálati módszere lehet induktív vagy deduktív. Hogy mit kell érteni rajtuk, köztudott, s azzal is egyetért a nyelvészek jelentős része, hogy tudományunkban a kettőnek kombinálnódnia kell. Ez nem zárja ki, hogy az empirikus kutatásokban ne domináljon az indukción, az elméleti alap kidolgozásában pedig a dedukción. A nyelvtudomány tárgyát eddig elsősorban analízis útján közelítette meg: a tényektől jutott el az általánosításokig, s ezek magyarázatára részelméleteket alkotott. Egész tevékenysége általános elméleti alapokon nyugodott, amelynek problematikájáról fentebb volt szó. A megismerés során azonban az analízist kiegészíti a szintézis: a felismert lényegtől visszatérünk a valósághoz, újraalkotjuk, s e közben újabb oldalait, törvényszerűségeit ismerjük fel. A szintézishez, mivel a lényeg felismerésén alapul, egy tudomány magas fejlettségi fokára van szükség. Míg az analízisben döntő szerep jut az indukciónak, a szintézisben előtérbe kerül a dedukción. Például a modern tipológiai elemzésben számos nyelv tényeiből jutunk általánosításokhoz, típusok és univerzálék megállapításához, s alapvető eljárásunk az indukción, de szükségképpen kiegészül a dedukcióval, hiszen teljes indukción nem lehetséges, de nem is volna kifizetődő. Ha már felismertük a lényegét, visszatérünk az egyes nyelvekhez, de az utunk most már az egyetemes felől vezet a típushoz és az egyedihez, s itt már deduktív eljárásnak jut a fő szerep. Teljes, megbízható megismerést csak a kettő együtt biztosítja, hiszen az analízis kontrollja a szintézis, amely lényegesen egészíti ki az ismereteinket.

Az analízis és szintézis megközelítési párral nem azonosítható a nyelv mint energia és ergon szemlélete. Kétségtelen viszont, hogy a nyelv tevékenységként való felfogása csak a nyelvtudomány fejlettségének magas fokán válik konkrét kutatásokban realizálhatóvá, s nem meglepő, hogy nem találta gyümölcsözőnek sem Saussure, sem a 40-es évek elejének Lazicziusa. A nyelv tevékenységként való felfogásának elkerülhetetlenségét csak egy pszichológus és egy nyelvoktató nyelvész láthatta, s a tiszta nyelvészet elméleti alapjáról, csak a nyelvészet keretein belül maradva nem lehetett eljutni hozzá. A nyelv tevékenységként való felfogását megkövetelte a nyelvlélektan olyan megközelítése, amelyben a nyelv a beszélő és hallgató aktív tevékenységeként jelenik meg. A két felfogás izomorf egymással, bár lényegesen különböznek, hiszen az egyik nyelvészeti, a másik pszichológiai. A nyelvoktatásban a két tudomány ilyen megközelítése alkalmazható gyümölcsöztethetően. Volt egyébként egy igen érdekes ellenpélda. Az amerikai strukturális nyelvészet tipikusan analitikus, s mégis sikerült alkalmazni a nyelvoktatásban, a direkt módszer egy változataként. Ez lehetséges volt, mert az analízisnek és szintézisnek lényeges közös része van. De a megközelítést gyökeresen át kellett alakítani: a fonémától a mondat felé haladó elemzés helyébe a mondatközpontság lépett, a mondat osztódott részekre és ezek alaki kifejezése variálódott. A különböző konstituensekből álló mondatmodellek mechanikus gyakorlata alkotta az oktatás gerincét. Fel kellett tehát adni az analitikus

megközelítés alapjait, de még így is csak korlátozott célú és határfokú nyelv-tanítás lett az eredmény. A mai nyelvoktatás alapját már nem ilyen jellegű megközelítés alkotja, hanem olyan, amelyben a beszélő aktív és kreatív cselekvése áll az előtérben, s szintetikus nyelvészeti és pszichológiai megközelítésre épül.

A szintetikus modellek ismert példája a nyelvtudományban a generatív grammatika, amely a nyelvi cselekvést modellálja. Deduktíve halad egy absztraktról a konkrét mondatig, s a létrehozott mondatot a derivációs folyamat szabályai jellemzik. A generatív nyelvtan tehát pontról-pontra megfelelni látszik a szintézis tudomány módszertani követelményeinek. Nem szabad azonban megfeledkezni egy alapvető körülményről, amely a szintézis kötelező jellemzője: a szintézisnek magában kell foglalnia az analízis eredményeit. Ezt a követelményt a generatív grammatika teljesítettnek tekinti: szerinte az eddigi grammatikákat magában foglalja. Ez a vizsgálat módszertanát tekintve igaz lehet: a generatív fonológia inkorporálta a prágai iskola eredményeit, mondattani vizsgálata pedig túlhaladta az amerikai strukturalizmusét. Nem képes azonban átfogni a grammatika egészét, s az eddigi nyelvtudomány eredményeinek felhasználásával, átértékelésével adós maradt. Nem teljesül tehát a szintézis iránti minden követelmény. Az utóbbi tíz év fejlődésének egyik jellemzője, hogy mind a generatív grammatikán belül mind tőle függetlenül a szintetikus, de nem vagy csak részben formalizált koncepciókban kiszélesül a szintetikus vizsgálat köre, teljesebben fogja át a nyelvet és egyre inkább magába olvasztja a nyelvi rendszer eddigi vizsgálatának eredményeit. A nyelvtudomány a szintetikustól a szintézis felé halad, egyre jobban megvalósítja ez utóbbi követelményeit. Mindezt egyetlen elmélet vagy modell sem érheti el valószínűleg, de a nyelvészet „kutatási programjának” egésze erre irányul.

DEZSŐ LÁSZLÓ

Syntax and the Theoretical Basis of Linguistics

by LÁSZLÓ DEZSŐ

The paper analyses how Laziezius's concept on the theoretical basis of linguistics and on the subject matter of syntax developed. In his book *General Linguistics: Basic Principles and Methodological Questions* (1942) he does not yet attach significance to the Humboldtian thought to consider language as activity. But he accepts it later, in his article *Die Kernfragen der Syntax* (1957), and leaning on Bühler's field theory he analyses the subject matter of syntax and its two main tendencies. He arrives at the conclusion that the sentence belongs to „language” and so it cannot be the subject matter of linguistics. Although the development of linguistics has disproved this latter conclusion, many interesting and progressive ideas are to be found in Laziezius's statements with regards to linguistic activity and synthetic approach to language.

Az igeidők rendszere a vahi osztjákban

„A finnugor idők kialakulásának magyarázatában olyan mozzanatok merültek fel, amelyek mellett, azt hiszem, nem szabad szótlanul elhaladnunk.”

(LAZICZIUS GYULA: A finnugor idők kialakulásának kérdéséhez. MNy. 29 [1933]: 18)

Az osztják nyelv vahi nyelvjárásában az időszemlélet szempontjából jellemző kijelentő módbeli mondatokban a következő igeidők vannak: a) jelen, b) négyféle múlt, valamint c) jövő idő. Az egyes időket a következő elemek jelölik: a) a jelen időben: *l* (egyes alakokban: *w*, *p*), b) az egyes múlt időkben: 1. *s*, 2. *γas*, 3. *γal* és 4. *Ø* (a Sg3Ps-ban: *-iγan*), illetve c) a jövő időben: 1. *l* (azonos a jelen idővel), 2. analitikus szerkezet (a *püt-* 'jut, kerül; kezd, lesz, válik' ige segítségével) és 3. *kät* inchoatív képző.¹

Az egyes időjelek során végigtekintve kétségtelenül a múlt idő és jelölése vonja magára elsőként a figyelmet. N. I. TYERJOSKIN véleménye szerint (i. h.) az egyes alakok használata attól függ, hogy a kérdéses esemény a) régen vagy nem régen történt-e, illetve, hogy az b) határozott jellegű-e vagy sem. Ennek alapján úgy véli, hogy az *s* nem régen történt és meghatározott, a *Ø* régen történt és meghatározott, a *γas* nem régen történt és meghatározatlan, míg a *γal* régen történt és meghatározatlan eseményt jelöl. Vahi osztják nyelvtanulmányomban (I. GÜLYA: i. m. 202–203, ill. 110–111) az 1. *s*, a 2. *γas* és a 3. *γal* múltidő-jeles alakok között a múltba visszafelé menő fokozatos időviszony-megkülönböztetést véltem felfedezni, míg a 4. *Ø*-jeles múlt mindössze csak azt fejezte volna ki, hogy az esemény a múltban történt. KARJALAINEN (KARJALAINEN-VÉRTES: i. m. 125–148) a vahi osztják időjeleiről érdemben nem szól. A vahihoz igen közel álló vaszjugániban viszont a kérdéses időjeleket egy 1900. november 13-án Szurgutból küldött levelében meglehetősen szűkszavúan a következő megoszlásban ismerteti: *s* = imperfectum, *Ø* = perfectum, *γal* = perfectum historicum és *γas* = imperfectum historicum.³ Egy megjegyzéséből pedig — mely valószínűleg nyelvmesterétől származik (vö.: KT 936 b, a *čoy-* 'schneien' ige alatt) — arra lehet következtetni, hogy a kérdés kapcsán KARJALAINEN esetleg gondolhatott láthatósági—nem láthatósági (oroszul: очевидное—не очевидное) kategória meglétére is.⁴ Magam egy 1971. februárjában a Magyar Nyelv-

¹ Az egyes alakokra nézve részletesebben lásd: K. F. KARJALAINEN—E. VÉRTES: MSFOu. 128 (1964): 125 kk.; Н. И. Терешкин, Очерки диалектов хантыйского языка. I. Ваховский диалект. Москва—Ленинград 1961, 76–95, különösen 80 kk.; GÜLYA J.: NyK 67 (1967): 195–216, különösen 198 kk., Uő.: Eastern Ostyak Chrestomathy. UAS 51 (1966): 97–129, különösen 103 kk. — L. még: SÁMSON E., A jelentő mód múlt idejének jelölése az osztjákban. NyK. 66 (1964): 263–278.

² L. még Н. И. Терешкин, О некоторых особенностях ваховского, сургутского и казымского диалектов хантыйского языка. В помощь учителю школ Крайнего Севера. Вып. 8. (1958): 319–330, különösen 329–330.

³ K. F. KARJALAINEN: JSFOu. 20/4: 4; l. még KARJALAINEN: MSFOu. (OL) 23: 240–241; KARJALAINEN—VÉRTES: i. m. 174 kk.

⁴ Az említett helyen a következőket találjuk: *čoyayen* [*Ø*-jeles múlt] «(сам увидишь)», *čokkas* [*γas*-jeles múlt] «(другой увидел и скажет)».

tudományi Társaságban tartott „Megkülönböztető jegyek a szintaxisban” című előadásomban (l. MNy. 67: 381–2) a szóban forgó múltidő-jeles alakokban egy „ismert” (a szituációban konkrétan jelenlevő) ↔ „nem-ismert” (közlés útján történő) (deiktikus ↔ anaforikus), továbbá még egy „nem régen”, illetve „régen” jegy szerinti megoszlást láttam. A vahi osztják igeidők kérdéséről tudomásom szerint legutóbb, 1973-ban, már csak LIESELOTTE SCHIEFER szólt „Gemeinsame Fixpunkte im Tempussystem einer finnisch-ugrischen und einer Papua-Sprache” (SFU 9 (1973): 49–56) című, általános nyelvészeti szempontból rendkívül érdekes dolgozatában. Schiefer kollégina munkájában a pápua k a t e nyelv oldaláról jövő impulzus alapján — egyebek mellett — az egyes osztják múltbeli időket is aszerint különbözteti meg, hogy az esemény lezajlása óta h á n y é j s z a k a t e l t e l. Időfokozataiban „fixpontjai” — az alájuk besorolt osztják időjelekkel együtt — a következők: 1. „hic et nunc” (osztják: jelen és \emptyset -jeles múlt), 2. „noch keine Nacht vergangen” (s- és γ s-jeles múlt), 3. „eine Nacht vergangen” (γ s- és γ al-jeles múlt) és 4. „zwei oder mehr Nächte vergangen” (γ al- és \emptyset -jeles múlt).

A további tudománytörténeti fejtegetés helyett rátérek a vahi osztják igei időrendszerének egy más indítású, főként szövegek elemzésére támaszkodó bemutatására. Ezt megelőzően azonban szükségesnek látszik még egy kis módszeres kitékintés.

Az utóbbi években egyre gyakrabban merül fel az a gondolat, hogy az egyes igeidőket és módokat jelölő paradigmák valamiféle általánosabb jelleg szerint (is) különböznek egymástól. E nézet képviselői a nyelvhasználat, közelebbről pedig az igeidők alkalmazásának a módjában rendszerint két síkot (rendszer) különböztetnek meg. E. BENVENISTE e két síkot a *discours*, illetve a *histoire* terminusokkal határozza meg. Részletesebben is idézem: „Ces deux systèmes manifestent deux plans d'énonciation différents, que nous distinguerons comme celui de l'*histoire* et celui du *discours*.”⁵

H. WEINRICH igen szemléletes „die besprechenden Tempora” és „die Erzähltempora” megkülönböztetést, tesz.⁶ N. SZ. POSZPELOV és nyomában JU. N. KARAULOV kommunikációs és információs síkról beszél.⁷ POSZPELOV e kérdésről summázva a következőket mondja: «В основу семасиологического разграничения грамматических значений в формах глагольного времени в их синтаксическом употреблении в качестве сказуемых следует положить глубокое, коренящееся в самой природе речи различие между двумя планами высказывания: 1) планом свободной речевой деятельности говорящего, не ограничиваемой никаким специальным заданием, т. е. планом коммуникации, и 2) планом информации, ограничиваемой своими назначением — сообщения о событиях в рассказе о прошлом, при регистрации происходящего в настоящем или программировании предстоящего, имеющего произойти в будущем.»⁸ H. RÄTSEF egy hasonló kérdéssel kapcsolatban a kommuni-

⁵ E. BENVENISTE, Les relations de temps dans le verbe français. Bulletin de la Société de Linguistique de Paris. 54 (1959): 69–82, közelebbről: 70.

⁶ H. WEINRICH, Tempus. Besprochene und erzählte Welt. Stuttgart 1964. 48, 50.

⁷ Н. С. Поспелов, О двух рядах грамматических значений глагольных форм времени в современном русском языке. В Я. 1966/2: 17–29; Ю. Н. Караулов, Языковое время и языковое пространство. Вестник Московского университета. Филология, 1970/1: 61–72.

⁸ N. SZ. POSZPELOV: i. m. 17. — L. az előző jegyzetben.

káció direkt és közvetett, indirekt módja között tesz különbséget.⁹

Az igeidők (és módok) e kettős megkülönböztetésének a szakirodalomban több, főként egy-egy nyelvre kiterjedő részkérdése is van. Ezek számunkra — legalábbis az osztják nyelv szempontjából — elhanyagolhatók. Ami pedig az eddigi változatos terminológiát illeti, a legcélszerűbbnek azt tartjuk, ha a kérdéses két kategóriát a magyarban jobb híján *kötetlen beszéd* (beszélgetés) és *kötött beszéd* (elbeszélés) terminusokkal jelöljük. E mellett az elnevezés mellett különösen az szól, hogy 1. a két kategória jellemzésében a beszéd „kötetlen” — „kötött” jellegére több szerző is utal (többek között az általam részletesebben idézett Pospelov is), 2. a „kötött beszéd” megjelölés igen jól fedi a körébe tartozó formák műfaji meghatározottságát. (Erről lásd még alább is.)

Az igeidőknek e két síkjával azért foglalkoztam ilyen részletesen, mert úgy tűnik, hogy e megkülönböztetés az alapja a vahi osztják igeidőrendszernek is. Ennek ismeretében további kritériumként már csak az időbeli viszonyítás, pontosabban: a beszélő és a beszédhelyzet szempontjából történő időviszonyítás kategóriáját kell felvenni, melyen belül *a)* időviszonyítás alapjául szolgáló, központi, s ennek következtében további időviszonyítás nélküli (nulla-idő), *b)* közeli (idő) és *c)* távoli (idő) megkülönböztetés látszik szükségesnek.¹⁰

A vahi osztják nyelvben e kritériumok alapján az egyes igeidők a következőképpen oszlanak meg: 1. a beszéd kötöttsége szerint, 2. időviszonyítás szerint.

A beszéd kötöttsége szerinti kategóriában a kötetlen beszéd körébe tartozik: az *l*-es jelen idő, az *s*-es múlt idő és a jövő idő. Kötöttek: a \emptyset -jeles múlt, valamint a *pas*- és a *yal*-jeles múlt idők.

Az időviszonyítás szerinti szerepük szerint: *a)* időviszonyítás nélküli: az *l*-es jelen idő és a \emptyset -jeles múlt idő, *b)* közeli időt jelez az *s*-es és az *pas*-jeles múlt idő, *c)* távoli időt fejez ki a jövő idő¹¹ és a *yal*-jeles múlt idő. E két szempont szerinti rendszert érdemes közös egészében is felvázolnunk. Mégpedig oly módon, hogy a kijelentő módbeli alakok mellé a vizsgálatba bevonjuk a felszólító módot is. A felszólító mód jele: *a/i*.¹² A teljesség igénye megkívánja, hogy összegezésünkben helyet adjunk még a feltételes módnak is, annak ellenére, hogy e módnak a státusa a vahi osztjákban még nem teljesen tisztázott.¹³

⁹ H. RÄTSEP, „Kas kaudne kõneviis on kõneviis? Verbivormide situatsiooniana-lüüsi”. Keel ja struktuur 5 (1971): 43–69, angol rezümével. — A jeles munkára T. SEILENTHAL hívta fel a figyelmem.

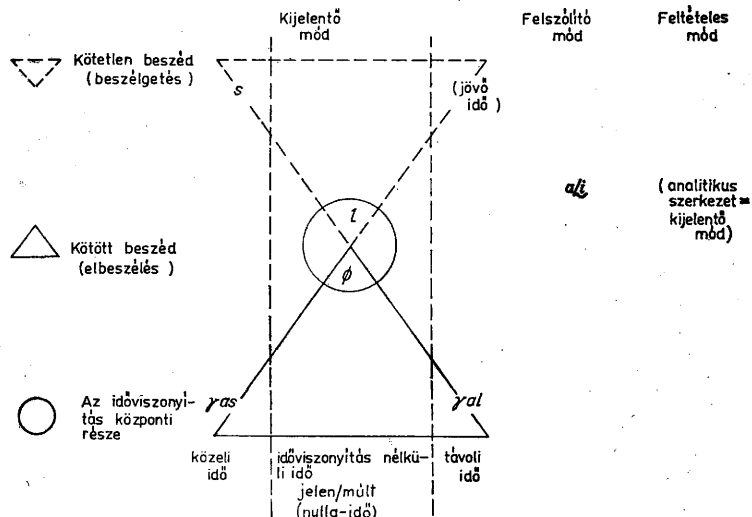
¹⁰ A nulla-időre nézve l. H. WEINRICH: i. m. 72–73; az igeidőkre nézve: GYÖRKE J., Az igeidő. Melich-Emlk. (1942) 95–103.

¹¹ E kategória-besorolás maradéktalanul kétségekívül a *pil*- igével szerkesztett jövő időre érvényes. És esetleg még a *kat* inchoatív képzővel kifejezett alakokra. Sajnos, a kérdés eldöntéséhez nincs elég nyelvi anyagunk. Mindez a rendszerezés lényegét azonban érdemben nem érinti. (L. még alább is.)

¹² A tempus és a modus viszonyának a kérdéséről l. H. WEINRICH: i. m. 277 kk., különösen: 278; l. még M. HUTTERER, Über die Wechselbeziehungen der Kategorien der Tempora und Modi. Az ige grammatikája és szemantikája. (Szerk.: KÁROLY S.) Budapest 1967. 28–36, 115–116.

¹³ Az eddigi szakirodalomban (KARJALAINEN, TYERJOSKIN, GULYA) feltételes módként *két* paradigma is szerepel: 1. *-η*-jeles (pl. *mā ti kul liñām, mənām* '[ha] én ezt a halat megeszem, (elmegeyek') és 2. *verbum finitum* alakoknak a *tōη* partikula segítségével alkotott sora (pl. *mā joypa mənām tōη* 'én haza mentem volna'). E két paradigma

Az igeidők rendszerezése
(összefoglalás)

Az egyes igeidők további jellemzése. Az alábbiakban — példamondatokkal — végigvesszük az egyes igeidőket s a rendelkezésünkre álló anyagból felsoroljuk a rájuk vonatkozó ismereteinket.

1. Az *l*-jeles jelen idő. Pl.: (KT 997 b) *lay äj-köl tölaywält* 'ők beszélgetnek (tkp. hírt beszélnek)', (TYERJ., Ocs. 104) *jay minä mæram ik ontarna äjpä-kippä jähilwält welam kul totkältäläti* 'az emberek hozzánk (ktsz.) (egy) hónap alatt csak egyszer-kétszer jönnek (tkp. járnak) a fogott halat elvinni', (KT 956 b) *kiriw älampäl sat put äpas* 'a csónak elbír (tkp. emel) mintegy száz pudnyit', (KT 1069 b) *älätan täyja wajay nõnä joy äntä lähawäl* 'fekvő helyedhez a vad hozzád haza nem megy (közmondás)', továbbá: (GU.: mscr.) *mäm-pä mänlem* 'én (is) megyek', (TYERJ., Ocs. 102) *jaya eryällimän ti täy* '»az embereknek elmeséljük (ktsz.) ezt a dolgot (tkp. helyet)«, (GÜLYA, EOChr. 135) *ulä, kalay, mõyi may-peläkpä mänlän?* '»nos, unoka, merre (tkp. mely földfel felé) megyünk (ktsz.)?«, (TYERJ., Ocs. 121) *koji nõnäti, punaη lök, säwäl turkawäl?* '»ki (fogja) neked a borzas fajt nyakát elvágni (é.: ki ölne meg téged)?«. A felsorolt példák is, különösen a jövő idő tartalmú utóbbiak, jól mutatják, hogy a vahi osztjákban a jelen idő köre meglehetősen széles kiterjedtségű: jelölhet a szituációban konkrétan meglevő „hic et nunc”-

közül az első kétségtelenül igeenes szerkezet. A példamondat helyes értelmezése: *mä ti kul linäm mänlän* 'én azt a halat (ha) megevén (vagyok; vö. -äm!) megyek'. Tehát az -η-jeles formák nem verbum finitum alakok, s ezért ezeket az ige-ek között kell számon tartanunk (l. még GÜLYA: NyK 67: 212. a 16. sz. lapalji jegyzetet). A feltételes mód kategóriájában ezek szerint egyedül csak az analitikus *tõη*-típusúak maradnak. Ezek pedig — amint ezt a rendelkezésünkre álló kevés adatból meg lehet állapítani — az egyes igeidők használatának általános szabályszerűségei szerint viselkednek.

eseményt, hosszabb időtartamon át ismétlődő cselekményt, elvont lehetőséget és általánosítást, továbbá bekövetkező eseményt egyaránt.

2. A \emptyset -jeles múlt idő. Mindössze csak azt jelzi, hogy az általa kifejezett esemény a múlttal kapcsolatos. Egyéb tekintetben időtlen jellegű (is lehet). Érvényessége akár a jelenre is kiterjedhet.¹⁴ Ebben az esetben főként állapotot jelöl. Az elmondottak alapján a \emptyset -jeles időt teljes joggal osztják aorisztosznak is nevezhetjük. Pl.: (TYERJ., Ocs. 111) *il nowə'na wālyan pūt-kāl'i pāni lōŋkər* 'a régi időben élt (ktsz.) (egy) madár és (egy) egér', (GU., EOChr. 136) *mā mənām pīrnə təkālīm kəčəy jəyiyən* 'az én elmentem után (ti. az internátusba, part.) húgocskám beteg lett', (uo. 140) „*mīn juy-kurīmən ārəy pəkəyliyən*” '»a mi (ktsz.) fateknónk széjjel hasadt', (TYERJ., Ocs. 103) *jəy jəm mīnətə tim nowə' pāni tom nowə' wāyə' pānt* 'az emberek (a temetőben) a jeles ládákba mostani (tkp. e kori) és régi (tkp. az kori) pénzt (tbsz.) tettek', (GU., EOChr. 141) *kōtkəlā sārīaŋ luj-wāyə' tōkəmtiyən* 'kezére (ktsz.) arany gyűrűket húzott', (PRA., Po. 10) *kəčəŋ kəsī nīpik tōŋəmtiyən* 'minden ember írástudó (tkp. könyvet tudott)'. E kategóriának van valamelyes duratív jellege is, pl.: (GU., mschr.) *mā tim katnə wāləm* (когда-то) я в этом доме бывал; (valaha) én szoktam lenni ebben a házban'. A nyelvmesterek közlései szerint az így kifejezett esemény „régén, régi korban volt”, „ő nem tudja, csak úgy mondják, hogy ez volt”, „nem függ tőle”, „nincs meghatározva, hogy mikor”.¹⁵

3. Az *s*-jeles múlt idő alig-múltat fejez ki. Minden bizonnyal az alig-múlt jellegéből következőleg az *s*-jeles múlt időnek másodlagos momentán és perfektív vonása is van. Pl.: TYERJ., Ocs. 122) „*āpa, luwən mənā məji, mā luwəm tōyī morimətə*” '»apa, az eveződ add nekem, az én evezőm eltört le', (GU., mschr.) *nōŋ oytīnoy wəsəy ləyləs* 'te feletted (egy) kacsa elröpült', (TYERJ., Ocs. 106) „*mā jəŋkə kat kəlasəm*” '»én majdnem vízbe fulladtam (tkp. haltam)«, (GU., mschr.) *tī nīpik wəsīn?* 'vetted ezt a könyvet?', (GU., mschr.) *lōy mənəmāl pīrnə mā ālīm jōs* 'az ő elmente után az én atyám jött', (TYERJ., Ocs. 114) „*təy ləyā — mətə —, mā tamimət sārīaŋ wāy nāl kəsəm*” '»ide nézz — úgy mond —, én ilyen arany nyilat találtam', (GU., mschr.) *tī lerālī kōtəy jəs* '[rajzolás közben] ez a vonalacska kéz(zé) lett'.

4. A γ *a*-jeles múlt idő. Másodlagos jellegében az *s*-jeles múlt idővel egyezik. Pl.: (GU., mschr.) *mā tim kotəl tim katnə wālyasəm* 'én ma voltam (oroszul: был) ebben a házban', (TYERJ., Ocs. 103) *tū alnə mīn āpimnatī lāwasəŋ jōyən puylənə wālyasmən* 'abban az évben mi (ktsz.) apámmal l. j. faluban voltunk', (GU., EOChr. 139) „*tim kotəl mā kulālī kat kətəlyəsəm*” '»ma én majdnem (egy) halacska-t fogtam«, (TYERJ., Ocs. 111) „*nōŋ, mətə, mənət munt jōyən jōyimyasīn*” '»te, úgy mond, engem a múlt éjjel megütöttél', (TYERJ., Bukv. 111) „*mā əŋkim pama mənəyəs, ərki wert-ot tājələm*” '»az én anyám szé-náért ment, sok dolgom van (tkp. dolgot bírok)«, (TYERJ., Bukv. 105) [levélben] *mā jəmə' školaŋjəyə jōyəsəm* 'én rendben (tkp. jól) megérkeztem az iskolába'.

5. A γ *al*-jeles múlt idő. A γ *al*-jellel jelölt múlt időhöz másodlagosan gyakran duratív jellegű cselekvés képzeje is járul. Pl.: (GU., mschr.) *wālyələm* '(я) жил [én éltem]' (vö.: *wālyasəm* '(я) был [én voltam]'), (GU., mschr.) *ilən mā tət əntə wālyələm* 'előbb [régén a múltban] én itt nem laktam (tkp. éltem)', (TYER., Ocs. 103) *tū al čəkə ləyər' wālyal* 'az az év nagyon nehéz volt',

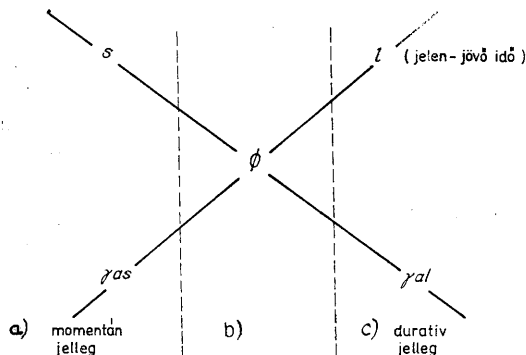
¹⁴ Vö. magyar: *citra bunda szegre van akasztva* (népdal).

¹⁵ Vö. magyar *R vala*.

(GU., mscr.) *māla-kotal jāla pətkələkatəyāl* 'tegnap korán kezdett sötétedni', (GU., mscr.) *mā ōkam wālmamnə kan'yaləm* 'kis koromban (tkp. én kis voltomban; part.) beteg voltam', (TYER., Ocs. 65) *ənkił layapā tōlaywal*: „*āj-ni koyən manjāl*” 'az anya (így) beszél nekik: „a kislány régen elment”, (KT 286 b, 878 b) *mā əsəylām jəkkələm koyən suryalən* 'az én szüleim (tkp. anyám-apám; ktsz.) régen meghaltak (ktsz.), (GU., mscr.) *mā nou tam ontərna t'imint tulpuł əntə wuyaləm* 'én (egész) életem tartamán ilyen bolondot nem láttam [mint te]’.

6. A jövő idő tartalmú jelen idejű alakokról már szoltunk (l. az *l*-jeles idő alatt). Jövő időt fejez(het)nek ki még a *kət* inchoatív képzős, formailag jelen idejű verbum finitimos alakok is. Pl.: (GU., mscr.) *pīrna mā tət əntə wələkətaləm* 'ezután én itt nem fogok élni', (PRA., Po. 23) *jōnk narwələkətaləwəl* 'a jég el fog menni (tkp. úszni kezd)'.¹⁶ A *pit*- ige segítségével analitikusan szerkesztett jövő idő anyagunkban elég ritkán fordul elő. Pl.: (PRA., Po. 12) *pən litə pitləmən* 'bogyót fogunk enni (ktsz.)', (GU., mscr.) *kojnə tuta pitwəl?* 'ki (ergatív) fogja vinni?'¹⁷

A felsorolt példákból is kitűnik, hogy e rendszerben más (imperfectum/perfectum, aspectus, actio stb.) kategóriáknak meghatározó szerepük nincs. Másodlagos jellegként azonban a *momentán/duratív* jegy számottevőnek látszik. E másodlagos jegyek az egyes igeidők között a következőképpen oszlanak meg:

(A közelebbiről meg nem nevezett időjelek múlt idejűek.)

A másodlagos jegy szerint az egyes igetövek *momentán/duratív* jellege és az egyes (múlt) idők között valamelyes megkötöttséget csak a létingével kapcsolatosan tapasztaltunk (l. fentebb a *yas*, illetve a *yal* igeidők jellemzése alatt). A kérdés tüzetesebb vizsgálata egyelőre még várat magára. Ennek ellenére is

¹⁶ A *kət* inchoatív képző bármelyik múltidő-jeles alakban szerepelhet. Ezekben a funkciójában a cselekvés inchoatív voltának a kifejezése. Pl.: (TYERJ., Ocs. 120) *tu pīrna kət silā wert pāni tōt wələkətaləwəl* 'azután [az osztjájok] ott odébb (tkp. félre) házat csináltak (ø-jeles múlt)'. De inchoatív szerepe jelen idejű alakban is lehet. Pl.: (GU., EOChr. 140) *sarriən kulətiya təliləkətaləwəl* 'az arany halacsának kiabálni kezd'. A képzőről G. GANSCHOW, VerbÖstj. 74–5.

¹⁷ A *pit*-igés szerkezet előfordul múlt idővel is. Pl.: (GU., mscr.) *lōŋə'ta pītəmən* 'olvasni kezdtünk (ktsz.)'. Ezt azonban nyelvmesterem később kifogásolta. Helyette inkább a *kət* inchoatív képzős formát mondta „jobbna”. Egy mondatban — múlt időben — a *pit*- igeinek *kət*-képzős alakjára is van példánk: (GU., mscr.) *lōŋə'ta pītəkətaləwəl-mən* 'olvasni kezdtünk (ktsz.)’.

az látszik valószínűnek, hogy az igetöveknek — beleértve a képzett alakokat is — e tekintetben nincs meghatározó szerepük.

Az egyes igeidők és módok a vahi osztjában morfonológiailag is motiváltak: a tárgyalt, igeidőt kifejező alakok, az *l*-jeles jelen, az *s*-, a *vas*- és a *yal*-jeles múlt, valamint a *ø*-jeles múlt (aorisztosz) és a felszólító mód alakjai között a többeli magánhangzó-váltakozás szempontjából szembenállás van. Az első csoportban — ha a magánhangzó-váltakozás fonológiailag lehetséges — a szótóban magánhangzó-váltakozás lép fel. Pl. a 'lop' jelentésű igeiben:

$$lalam- + \begin{cases} l, vas \\ s, yal \end{cases} \sim lulm- + \phi \sim lilim- + a/i \text{ (felsz. m.)}.^{18}$$

A vahi osztjában sajátos, de igen világos szabályszerűség határozza meg az egyes (múlt)idők egymásutánságát (*consecutio temporum*), szövegbeli előfordulását. Saját gyűjtésemből származik a következő mondat: *mā joypa jalsam, nīpik wasam pāni tay tusim, lōŋtakatasiman* 'én haza mentem, fogtam (tkp. vettem) (egy) könyvet és ide hoztam, olvasni kezdtük (ktsz.)'. Nyelvemsterem, R. F. PRASZINA e mondathoz e magyarázatot fűzte: „ha valami ugyanegy időben történik, akkor az egy időalakba kerül”. E szabály ismeretében válik érthetővé az a feltűnő jelenség, hogy az egyes osztják nyelvi szövegekben miért fordul elő dominánsan vagy csak ez, vagy csak az az időalak! Többé-kevésbé oly módon, mint az idézett példában. A rendelkezésünkre álló szöveganyagból erre nézve lásd különösen a következő szövegeket: TYERJ., Ocs. 111, 114–116, 119–121, GÜ., EOChr. 135–136, TYERJ., Bukv. 141 stb.¹⁹

E szabályosság alól az *l*-jeles jelen idő és a *ø*-jeles múlt idő (az aorisztosz) kivétel: a jelen idő kifejezhet egyidejűséget, a *ø*-jeles múlt idő pedig előidejűséget is. Pl.: (GÜ., EOChr. 137) *mā tuta noməpsiləyaləm, löy wəskətā talwal* 'én úgy gondoltam (*yal*-jeles m.), ő vadkacsákra ugat (jelen idő)',²⁰ (GÜ., mscr.) *löy əntə jös, möyətī əpīl tewərsəy jəyiyən* 'ő nem jött (el) (*s*-jeles m.), mert apja meghalt (*ø*-jeles m.)', (KARJ., Gram. 122) *möyi kəsija möyi köl tölən, tu jös* 'amelyik emberről beszéltél (tkp. mely emberre mely szót szóltál, *ø*-jeles m.), az jött' (*s*-jeles m.), (TYERJ., Ocs. 105) *əokin maskoya təy ilə kassəm, sōymə kasna əpīm kəltiyən* 'alig valamelyes távot (tkp. helyet) előre futottam (*s*-jeles m.), a nyírfa mögött feltűnt (*ø*-jeles m.) apám'. E szerepében mind a jelen idő, mind a *ø*-jeles múlt is átlép(het)i a kötetlen beszéd/kötött beszéd kategóriájának a választóvonalát is. (Erről lásd alább is.)

A szövegek tanúsága szerint az osztjában igen kedvelt az egyes igeidők átképzeléses használata. A kötött beszédbeli múltidő a beszélő stílusa, beleélése következtében gyakran kötetlen idejűbelire váltódik. Pl.: (TYERJ., Ocs. 99) (8) *taləy jor moča jəmə wəlyaləy*. (9 a) *taləy jor pirnə lənki kətləy jəyəkətəyəl* (9 b) *pāni əpīm pā-lə nə məram əj-kə lənki jəy tuwal*. (10) *tətəy werəm lit-otlōy-pə kōlakətəsət* '(8) tél közepéig jól éltünk (*yal*-jeles m.). (9 a) tél közepe után a mokus kevés(sé) kezdett lenni (*yal*-jeles m.) (9 b) és apám néha csak egy-két

¹⁸ A magánhangzó-váltakozásról és feltételeiről l.: KARJALAINEN: MSFOu. 23 (OL): 233 kk., STEINITZ, OstjVok. 33–42, TYERJOSKIN, Ocs. 20–23, GULYA: NyK 67: 191–3, EOChr. 39–41.

¹⁹ Hogy egy szövegnek milyen az idejűsége, azt rendszerint már a szöveg első mondata elárulja, s mintegy viszonyítási alapot ad a szöveg összes többi mondata idejűségének a felméréséhez.

²⁰ E jelenségre és példamondatra MALECZKI MÁRTA hívta fel a figyelmem, melyet ezúton is köszönök.

mókust hoz (jelen idő!) haza. (10) a tartalék ételünk is fogyni kezdett (*s*-jeles *m.*). Általános szabályszerűségnek látszik, hogy kategóriaváltás esetén a kötetlen beszédbeli forma a szövegbe a jelen időn keresztül lép be (lásd a példában a 9 b mondatot), *s* az *s*-jeles múlt csak ez után következik (lásd a 10. mondatot). A jelen idővel e tekintetben többé-kevésbé azonos szerepet tölthet be a felszólító mód is.

Mind a jelen időnek, mind a \emptyset -jeles múlt időnek a kategória-váltásban játszott szerepe jól egybevág azzal a ténnyel, hogy éppen e két kategória áll az időjelölési rendszer középpontjában (lásd az igeidőket összefoglalóan bemutató ábrát).

Az átképzelés kiterjedhet az egész szövegre is vö.: TYERJ., Ocs. 109–110.

Az egyes igeidők használatának *m ű f a j i* kötöttségei is vannak. Különösen érvényes ez a \emptyset -jeles, régmúltnak is nevezhető múlt időre, mely szövegszerűen leginkább folklór (jellegű) elbeszélésekben használatos (l. TYERJ., Ocs. 114–116, 116–118, 121–123 stb.). A régmúlt e használata azonban nem kötelező. TYERJOSKIN két szövege például (i. m. 108–109 és 110–111) ugyanazt a mesei szüzsét mondja el, az utóbbi a „szabályos” \emptyset -jeles múlttal, az előbbi pedig a *yal*-jelessel. A modern(ebb), irodalmi igényű elbeszélésekben mintha az *s*-jeles múlt idő használata kerülne mindinkább előtérbe (lásd: GULYA, EOCh. 135, 139–142 stb.). A „közönséges” életből vett történetekben általában a *yal*-jeles múltat használják (pl.: GULYA, EOChr. 135–136, 136 stb.). A *yas*-jeles múlt — úgy látszik — csak friss szóbeli elmondásban él. Írott (vagy leírásra kerülő) szövegben csak idézetként ismeretes. Egyébként csak elvétve fordul elő (pl. TYERJ., Ocs. 103). — A \emptyset -jeles múlt elég gyakori egyes fordulatokban, állandó jellegű kifejezésekben és ezek kapcsán egyes igék mellett, pl. *ja(γ)*- 'lesz, válik (vmivé); beszélni kezd', *tõŋamt*- 'tud, ismer . . .' stb. Pl.: (GŰ., EOChr. 137) *äpim mänä tuta jayiyän*: 'apám így szól nekem:', (TYERJ., Ocs. 103) *äpimna tu täŋi toŋamtj päni tu köl atwal* 'apám azt a helyet ismerte (passz.) és így (tkp. e szót) szól'.

GULYA JÁNOS

System der Tempora im Vach-Ostjakischen

VON JÁNOS GULYA

Im Vach-Ostjakischen gibt es neben dem Präsens sogar vier Formen für den Ausdruck der Vergangenheit, deren Kategorisierung den Forschern seit langem viele Sorgen bereitet. Nach Meinung des Verfassers lassen sich die Tempora dieser Sprache nach den folgenden zwei Kriterien unterscheiden: 1. nach der Gebundenheit der Rede, 2. nach dem Zeitverhältnis. Entsprechend dem ersten Kriterium wird das Tempus bestimmt: *a*) durch die ungebundene Rede (Konversation), *b*) durch die gebundene Rede (Erzählung); nach dem zweiten Kriterium: *a*) durch die nahe Zeit, *b*) durch die Zeit mit unbestimmten Zeitverhältnis und *c*) durch die ferne Zeit. Die einzelnen Tempuskategorien tragen auch noch sekundären momentanen/durativen Charakter.

A gólyaláb (ném. *Stelze*, ang. *stilt*)

Bizonyára alig van etnográfus, aki ne tanulmányozta volna ANDREE R. Ethnographische Parallelen und Vergleiche (Leipzig 1889) c. könyvét. Ebben a sokoldalú tanulsággal járó munkában a játékok során szó van az ún. gólyalábakról (német *Stelzen*, angol *stilts*, francia *échasses*, pl.), amelyeken sáros, mocsaras területeken lábolnak át. Így délnyugati Franciaországban (Landes) a pásztorok nagy ügyességgel járnak két méter magas gólyalábaikkal a mocsaras, bozótos síkságon s az ügető lóval is lépést tudnak tartani. Használják a gólyalábat Kínában, Afrikában, a malájoknál és a Csendes Óceán szigetein. A Marquesas szigeteken (Francia-Polinézia) a gyerekek már egészen fiatalon megkezdik a gólyalábbal való futkározást s az idősebbek a síkos köves talajon a gólyalábon versenyfutást is rendeznek. Vajon átvételről kell-e beszélnünk az ilyen eszköz használatánál — teszi fel a kérdést Andree R. s mindjárt azzal felel, hogy nem kell valami nagy szellemi képesség, hogy az ember feltalálja a gólyalábat s a mocsaras területeken használja (99–100).

A gólyaláb a magyarságnál sem ismeretlen. Az ÉrtSz. így határozza meg: „Mocsaras, lápos területen gyalogos közlekedésre v. egyéb célra, pl. játékszerű haszn. két faléc, amelyet hosszabbításul a lábhoz erősítenek.” Vidékenként egyszerűbb és kimódoltabb formái vannak.

A gólyaláb *faláb* néven már Calepinus szótárában (1592) felbukkan és Comenius „Orbis sensualium pictus”-ában (1658, CXXXVI) a gyermekjátékok között mutatja be szintén *faláb* néven. CzF. *faláb* és *garagulya* néven említi, elmondva, hogy a falábak „hosszú póznák, melyek bizonyos magasságban lábtartókkal és hón alá valókkal vannak ellátva, s melyek segédelmével járni, vizeket átgázolni vagy egyedül mások mulattatására holmi mutatványokat előadni lehet.” A sokoldalú BORBÁS V. a Pallas Lexikonban emlékezik meg róla (4: 658): a „*cséklye* a nógrádi palócság nyelvében am. másutt a *garagulya* vagyis az alsó felében ágas farúd, amelyre ráállva a nagy sárban járni szoktak, sőt cséklyeversenyt vagy cséklyejátékot űznek.” A hevesi palócoknál régebben *cséklyéztek* a gyerekek 'azaz gólyalábon jártak'.¹ Sem CzF., sem Borbás V. a *garagulya* 'gólyaláb' jelentésének az előfordulási helyét nem közli. Valószínű, hogy északmagyarországi tájszó, ahol a *garagulya* 'vízhordó rúd' jelentésben is ismeretes (Győr m. Bóny, MTSz., Zempléni hegység, Tokaj, GUNDA, Néprajzi gyűjtőúton, 128.). Szótári adataink szerint a *garagulya* 1838-tól ismert (ÉtSz.). CzF. még annyit mond, hogy a *garagulyáz* am. 'garagulyán jár'. BÁTKY Zs. Útmutatójában képen is bemutatja a *falábat*, amely régebben a Székelyföldön

¹ MORVAY J., Asszonyok a nagycsaládban. Budapest 1956. 79.

és az Alföld sárfészkeiben volt divatban.² A BÁTKY által közölt kép látható a MagyNépr.-ban is (2²: 207), amelyhez GYÖRFFY I. hozzáteszi, hogy a két térdig-érő rudat, — amelyre a közepe táján egy-egy talptartó deszka van erősítve — a lábszárhoz kötik. A Nagy-Kunságban a falábat a múlt század második felében az iskolás gyerekek még általánosan használták s helyenként a székelyek is. A Nagy-Kunság környékéről további adataink is vannak. Hajdusoboszlón *faláb*, Balmazújvároson *gólyaláb* az ilyen eszköz neve. Parasztok, pásztorok használták a lábszárhoz szíjazható gólyalábat. Azzal járva nem ragadtak bele a feneketlen sárba, amely néha még a csizmát is lehúzta. Az öregek szerint a parasztok sokat használták a falábat s talán ezért neveztek el sok embert falábúnak, — írja ECSEDI I. Ma már csak a gyermekek ügyeskednek vele.³ A Nagy-Sárréten is falábon jártak az emberek.⁴ A *gólyaláb* Szeged vidékén a gyermekek játékszere (SzegSz.). Két darab kb. 2 méter hosszú lécs a tápai *gólyaláb*, mindkettőre a végétől számítva 60–70 cm-re keresztben lécből lábtartót szerelnek. A lécs felső végét járaskelés közben fogják.⁵ A SzamSz. *gólyaláb* és *gamó* néven ismeri s gyermekjátéknak mondja. A Zempléni hegyekben a magyarok *gólyaláb* néven tartják számon (Regéc, Makkoshotyka), a középhutai szlovák gyerekek-nél *honomankó* nevét jegyeztem le. A kárpát-ukrán lakosságú Komlóskán *karagula*.

Már 1845-ben írja HÖLBLING M., hogy Baranya megyében a posványos helyeken falábon járnak az emberek (Baranya vármegyének orvosi helyirata. 94). A baranyai Szentdienesen még századunk elején is használták a nagy sárban. A 40–50 évesek emlékeznek rá, hogy tanításkor az iskola falának mindig 30–40 pár *mankó* volt nekitámasztva. Ügyesen jártak vele az idősebbek is (l. kép). Ha más vidékről Szentdienesre jöttek a vásárba azt mondták: „ennyi nyomorék, hogy lehet egy helyen?”⁶ A MTSz. szerint a Balaton mellékén a *bankó* faláb, amelyet sáros időben a gyerekek a lábukra kötnek (l. *mankó* címszó alatt).

Elterjedt a gólyaláb használata Erdélyben. A Mezőség falvaiban a magyar és román gyerekek a sáros utakon általánosan használták. De felhágtak rá és lábolták vele a sarat a felnőttek is. Mezőkeszűn, Magyarpalatkán az iskolás gyerekek között annyira általános volt, hogy a kerteken át falábbal közlekedtek s ha nem volt rá szükség az iskola előtt hagyták. Magyar elnevezése *faláb* (Magyarderzs, 2. kép, Botháza, 3. kép, Mezőkeszű, Magyarpalatka, Ajtony, Györgyfalva, Kolozs). A románoknál *catarigi*, *catarigă* a neve (Magyarderzs, Botháza, Mezőkeszű). Kalotaszeg magyarjainál szintén *faláb* néven ismerik és gyerekek, felnőttek használják. Az előbbieknél már csak játékszer, de a felnőttek a sarat is ezzel lábolták. A Lápos völgyi színmagyar Domokoson még az 1940-es években szinte minden háznál volt egy-egy pár gólyaláb (*kotorág*), amelyek aránylag rövidek voltak (60 cm hosszú), a lábfejet a rudakba beerősített patkóalakú nyírág tartotta. A Lápos folyón való átkeléshez a víz mélységének megfelelő hosszabb vagy rövidebb gólyalábat használtak. Felső részét az alsó lábszárhoz kötötték (Néprajzi Múzeum gyűjt., lsz. 137.374, 4. kép, GUNDA B.: i. m. 54, NyÍrK 1963: 286). Mezőveresegyházán, a szilágysági Lelén

² BÁTKY Zs., Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére. Budapest 1906. 58.

³ ECSEDI I., Népies halászat a Közép-Tiszán és a tiszántúli kisvizeken. Debrecen 1934. 153–154.

⁴ SZÜCS S., A régi Sárrét világa. Budapest é. n. 103.

⁵ JUHÁSZ A. (szerk.), Tápe. Szeged 1971. 795.

⁶ KOGUTOWICZ K., Dunántúl és Kisalföld, II. Szeged 1936. 21–22.

1. kép. Gólyalábon járó férfiak. Szentdienes, Baranya megye. Néprajzi Múzeum, F. 63145. Gönyey S. felv.

a felnőttek, gyerekek sarat láboló gólyalába a *katariga*. Ezeket az adatokat 1941–1948 között Erdélyben gyűjtöttem, de a román irodalom is említi a Mezőségen és a Szilágyságban használt gólyalábakat (*cătăligă*).⁷

Magyar- és Szászrégenben ősszel, tavasszal a sárban egyenes és görbe *falábbal* közlekedtek, amelynek az alsó végén szorítókarika és szeg is volt.⁸ Az aranyosszéki Aranyosrákoson a domokosi formához hasonló gólyalábbal (*faláb*) gázolták át a patakokat, az utcai sarat. Az udvarhelyi Firtosváralján ismert gyermekjáték a *faláb*, amelynek egyszerűbb és csinosabb, módosabb formája is van. A *faláb* szárát színes pamutbojttal is díszítik (5. kép).⁹ Csikban *vargaláb* néven ismerik a gólyalábat s a gyerekek ezzel a 60–80 cm hosszú doronggal — amelynek az oldalába az alsó végétől felfelé mintegy 30 cm-re lábtartó van befúrva — mentek az iskolába. Felső részét madzaggal a lábszárhoz kötötték.¹⁰ A háromszéki Papolcon *faláb* néven ismerték a gyerekek. A fentebbi, Bátky által közölt adattól eltérően a gólyaláb székelyföldi elterjedéséről többet nem tudok, de valószínű, hogy adatok az irodalomban még lappanganak s a terepen való gyűjtés sem lenne eredménytelen.

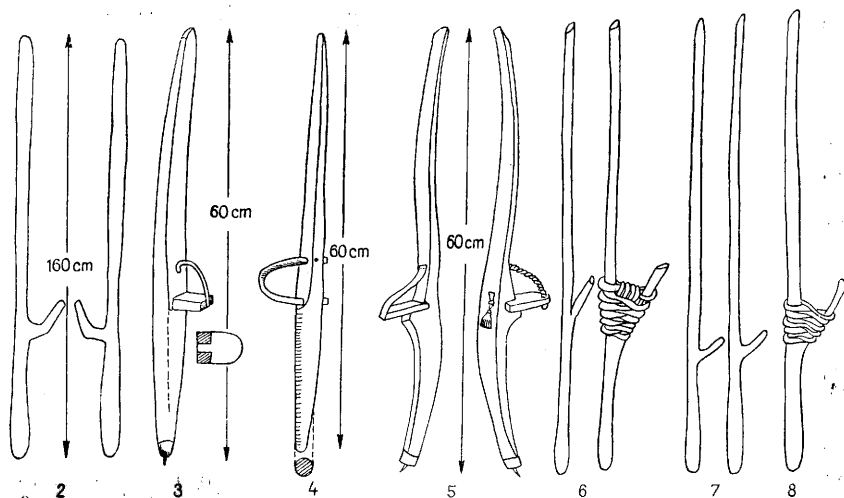
Nézzük most a magyar népterületen kívüli használatát és elterjedését.

⁷ DUNĂRE N., Specificul etnografic al Cîmpiei Ardealului. Sibiu 1956. 8.

⁸ KOÓS F., Életem és emlékeim, 1828–1890. I. Brassó 1890. 46.

⁹ JÓZSEF D., A nyikómenti gyermek magakészítette játékszerei. Kolozsvár 1943. 11.

¹⁰ T. NAGY I., Cirkálások, I. Csikszereda 1926. 91. Ismerik a gólyalábat a moldvai magyarok is, I. KÓS K., Mihez kezdünk a természetben. Bukarest 1968. 59.

2—8. kép. Különböző gólyalábak

2. Magyarderzs, Mezőség, Erdély. 3. Botháza, Mezőség, Erdély. 4. Domokos, Lápos völgye, Erdély. 5. Firtosváralja, Udvarhely, Erdély. 6. Hlinné, Zemplén, Szlovákia. 7. Polesia, Szovjetunió. 8. Kupiškis vidéke, Litvánia, Szovjetunió

A román Tecuciu megyéből említi PAMFILE T., hogy az anyák bosszúságára a gyerekek gólyalábbal (*catalige, picioroange*) járnak.¹¹ TIKTIN H. szótára szerint a *piciorongă* a gólyaláb moldvai elnevezése.¹² A Latorcán való átkelésnél a beregi Hanykovicán magas gólyalábakat használnak a kárpáti ukránok (NéprÉrt. 1940: 230), akik halászat alkalmával is ezzel (*hudljami*) gázolnak bele a vízbe.¹³ Zemplénben az Ondava öntésterületein és másutt Kelet-Szlovákiában a szlovákok körében is ismert a gólyaláb (*chodula, garagula, karagula*, 6. kép) s használták a nyíregyházi tírják gyerekek is.¹⁴

A gólyalábnak a szláv népek közötti használatáról egyébként tanulságos képet rajzol MOSZYŃSKI K., elmondva, hogy a szlávok körében általánosan ismert. Elsősorban gyermekjáték, de a patakokon való átkelésnél, a halászatnál helyenként még századunk elején is használták (7. kép). Nagyoroszország északi vidékein a használata járás-kelés közben egészen megszokott s a gólyalábbal olyan gyakorlattal kelnek át a patakokon és folyókon, mintha saját lábukon mennének. Változatos a gólyaláb népi elnevezése (nagyorosz *šestý, chodŭli*, fehérorosz *chaduli, krŭki, dŭby, kastali, kakaški, kavŭly*, kisorosz *chodŭlnici, klučké, kostylŭ*, bolgár *ščŭli, štŭlci, noščalki, naščŭlci, kokŭli, ždrákŭli, nogáčki, nogarŭci, patarŭgi, gŭgi*, lengyel *chodule, krŭkwię, dŭby, szczudla*, horvát *hŭdulje, štŭle, gŭgalje*, stb.). Moszyński K. szerint vitathatatlan, hogy a gólyalábat a szlávok már évezrede ismerik. Régiségére utalnak az etimológiai tanulságok: a bolgár *ščŭli, ščŭlci, štŭlci* terminológiák szorosan összetartoznak

¹¹ PAMFILE T., Jocuri de copii, adunate din satul Țepu (jud. Tecuciu), I. Bukarest 1906. 64.

¹² TIKTIN H., Rumänisch-Deutsches Wörterbuch, I. Bukarest 1903. 309.

¹³ VLADIKOV V., Ribi Podkarpatskoj Rusi. Užgorod 1928. 103

¹⁴ ANDEL A.—MARKUŠ M., L'udový transport v strednom Zemplíne. Slovenský Národopis 19 (1971): 409.

a horvát *štüle*, a lengyel *szczydła*, a cseh *štidla* elnevezésekkel. A lengyel *chodul* is kapcsolatban áll a hasonló nagyorosz, fehérorosz, kisorosz, horvát terminológiákkal. Az eszköz régi használatára utal az is, hogy Európa nem szláv népeinél s más kontinenseken is használják.¹⁵

Nem tartom szükségesnek, hogy a gólyaláb más világrészekben való használatát sorra vegyem. Erről LINDBLOM K. G. írt két tanulmányt. Csupán Andree R.-nak már említett európai közlését szeretném kiegészíteni. A francia Landes pásztorai magas gólyalábukról át tudták tekinteni a bokros, füves területen legelő nyáját. A pásztorok támasztórudat is használtak a gólyalábhoz s így meg tudtak állni s valamit tenni-venni, pl. kötni. A Gironde balpartján elterülő híres francia — korábban mocsaras — borvidéken (Médoc) férfiak, nők használják a gólyalábat. A baszkoknál gyümölcszedésnél nélkülözhetetlen eszköz a gólyaláb s nyilvánvalóan Landes és a baszk vidékek gólyalábai kapcsolatban vannak egymással. MONTANDON G. baszkoktól való átvételnek tartja a Landes pásztorainak gólyalábait. Délnyugati Németországban a pásztorok eszköze, de árvíz alkalmával a gyerekek másutt is járnak gólyalábon. Angliában (Kent) a komlóművelésnél használnak igen magas gólyalábakat. Lucia napján Svédországban álarcos gyerekek járkálnak gólyalábbal s egy 1785-ben készült festményen a májusfa körül táncoló alakok mellett két gólyalásbas fiataalt is láthatunk. A régi Rómában ünnepi játékokon a bohócszerű alakoskodók használták a gólyalábat (*grallae*). Farsangi felvonulások alkalmával Olaszországban, Franciaországban ma is gyakoriak a gólyalábon tipegő maskarák. Előkelő személyek előtt Namurban már a XVII. században rendeztek gólyalábon viaskodó fiatalok harci játékot, amelyet 1814-ben a hatóságok betiltottak.¹⁶ Gyermekjáték a gólyaláb a litvánoknál, de a legelőn a pásztorok is ügyesen követik a csordát ezzel a két rúddal (8. kép, *keblés*, *kujokai*, *stypynės*, *klumbo-kai*).¹⁷ A finn Österbottenben, mint a gyerekek szórakozó eszközét fényképeztem a gólyalábat (9. kép).¹⁸ Igen tanulságosan mutatja be a gólyaláb használatát 1689-ben VALVASOR J. W. A közölt képen azt látjuk, hogy nők, férfiak gólyalábon kelnek át a Száva egyik mellékfolyóján a szlovén Krajnában.¹⁹ LINDBLOM K. G. a gólyalábnak háromféle használatát különbözteti meg: gyakorlatit, rituálist (Afrika, Róma) és játék vagy sport célokra való használatát.²⁰ A múltban különösen a hidak hiánya tette szükségessé gyakorlati használatát.²¹

¹⁵ MOSZYŃSKI K., Kultura ludowa Słowian I. Kraków 1929. 623—624. További gazdag terminológiát közöl még MOSZYŃSKI K. Ethnographische Studien in Ostpolen, Krakau 1929. c. tanulmányában (165). VAKARELSKI CHR. azt írja, hogy Rila és Vitoša vidékén, a nyugati Stara Planinában különös gondot készítenek a gólyalábat s a lábtartó hajlatát fűz vesszőből fonják. Közli még *naštulci*, *patarági*, *páterici* elnevezését (Bulgarische Volkskunde. Berlin 1929. 126).

¹⁶ HABERLANDT A., Die volkstümliche Kultur Europas in ihrer geschichtlichen Entwicklung; G. BUSCHAN, Illustrierte Völkerkunde. II. Stuttgart 1926. 248, 371—372; LINDBLOM K. G., The use of stilts, especially in Africa and America. Stockholm 1927. 5—6; LINDBLOM K. G., Further notes on the use of stilts. Stockholm 1928. 3—4; MONTANDON G., L'ologénese culturelle. Traité d'ethnologie cyclo-culturelle et d'ergologie systématique. Paris 1934. 555. A római anyaghoz l. Thesaurus Linguae Latinae VI. 2165.

¹⁷ BUGAILIŠKIS P., Galvijų ganymas ir piemenų būklė. Gimtasai Kraštas, 2. 1935. 271; VYŠNIAUSKAITĖ A., Lietuvių etnografijos bruožai. Vilnius 1964. 462.

¹⁸ VUORELA T. szerint is gyermekjáték a finneknél (VUORELA T., Kansatieteen sanasto. Helsinki 1964. 166—167).

¹⁹ VALVASOR J. W., Die Ehre des Hertzogthums Crain, I. Laybach 1689. 152.

²⁰ LINDBLOM K. G., The use of stilts... 5

²¹ LINDBLOM K. G., Further notes... 4

9. kép. Finn gyerek gólyalábon. Lappajärvi, Österbotten, Finnország.
Gunda B. felv.

A gólyaláb használata során nem felejtkezhettünk el id. Bruegel Pieter játszó gyermekeket ábrázoló képéről (1560). A képről Hills Jeanette kisebb monográfiát írt s a magasabb és alacsonyabb gólyalábon tipegő két gyermek alakjához további értékes adatokat fűz. Elmondja, hogy nemcsak a görögök és rómaiak ismerték a gólyalábat, hanem a középkori németek és hollandok is. Zürichből 1349-ben említik. Cats Jacob (1577—1660) egyik versében szól róla, de más közlések is tanúskodnak XVII. századi és későbbi használatáról. Gyermeekjáték Schleswig-Holsteinban. Salzburgban táncot járnak a gólyalábon. (HILLS J., *Das Kinderspielbild von Pieter Bruegel d. A.*, 1860. Wien 1957. 31, 68. l. s az ott idézett további irodalom.)

A néprajzban nálam jártasabb kutató bizonyára további adatokkal tudja a fentieket kiegészíteni. Néhány kérdésre azonban már az eddigiek nyomán felhívhatom a figyelmet.

A gólyaláb magyar elnevezéseiről a következőket mondhatom:

1. A *gólyaláb* terminológia a TESz. szerint hasonlítás alapján keletkezett s új etimológiai szótárunk a múlt század közepétől Jókai szépirodalmi munkáiból közli ezt az elnevezést.

2. A *faláb* szemlélet nyomán kialakult terminológia. Úgy tűnik, hogy ez a gólyaláb legrégebb magyar elnevezése. Már a XVI. századból ismert.

3. Az északi magyar területeken előforduló *garagulya* a hasonló jelentésű szlovák *garagula*, *karagula* átvétele lehet. Az EtSz. nem ismerve szlovák terminológiákat a *garagulyát* játszi keletkezésű szópárnak mondja.

4. *Mankó* szavunk a TESz. szerint ismeretlen eredetű s így a szó története nyomán a délbaranyai *mankó*, a Balaton melléki *bankó* 'gólyaláb' múltját nem közelíthetjük meg.

5. A palóc *cséklye* talán összefügghet az eltérő jelentés ellenére is a *csekle*, *csikle* 'madárhurok' szavainkkal (MTSz.), a *csikő*, *csekő*, *csikéző*, *csekéző* terminológiákkal, amelyek a Sárközben a vízimadarak nyílt vízre járó útjaira vonatkoznak (*csikő*, *csekő* utak, NéprÉrt. 1904: 52, 53). Feltétlenül a gólyalábat jelentő *cséklyével* áll kapcsolatban *cséklyés-lábu* 'botorkálva járó' (Borsod m., Eger vid., MTSz.) kifejezésünk s az a borsodi *cséklye* is, amely az 'állat nyakára akasztott fadarab, mely az első lábai közé akadva a futásban akadályozza' (MTSz.). *Cseklye*, *cséklye*, *csikle* szavaink eredetét nem ismerjük (TESz., EtSz.) s a fenti szócsoport jelentésváltozásainak kérdése is további nyelvészeti vizsgálatot kíván. Az EtSz. a *cseklye*, *cseklész*, *cséklye* szavakat eltérő jelentésük miatt külön tárgyalja s a *csikő*, *csekő* stb. alakokat kéteseknek tartja.

6. A *gamó* a TESz. szerint bizonytalan eredetű.

7. A Lapos völgyi *kotorág*, a szilágysági, mezősegi *katariga* a román *catarigă* átvétele.²² Ezek nyilvánvalóan újabb elnevezések a magyar nyelvben, mert a Mezőségen igen elterjedt a gólyaláb *faláb* elnevezése is. Az együttjátszó gyerekek révén az ilyen eszköz neve minden nehézség nélkül átkerülhet egyik nyelvből a másik nyelvbe. A Mezőségen a berkenyesi magyarok körében jegyezzem fel, hogy a gyerekek ha együtt vannak, magyarul beszélnek, de ha köztük egy román is van, akkor már románul. (1946-ban a berkenyesi, botházai magyarok egy része nehezen fejezte ki magát magyarul.)

8. A *vargaláb* a vargamesterséget csúfoló kifejezéseink, szólásaink körébe tartozhat (vö. *vargafolt*, *vargakanyar*, *vargabetű*, *vargalégy*, *varganyaláb*).²³

A gólyalábnak a magyar népnyelvben nincs általánosan elterjedt elnevezése. Viszont az eszköz, mint gyermekjáték, mint a sarat láboló közlekedési eszköz a XIX. század második felében még általános lehetett. A felnőttek eszközvilágából azonban mindinkább lekerült a gyermekek szórakozó eszközei sorába, noha az iskolába járásnál nemcsak a játékot szolgálta. COMENIUS közléséből arra gondolhatunk, hogy használatának, terjedésének az iskolák is centrumai voltak. A tárgynak vagy csak nevének egy-egy szűkebb területen való ide-oda terjedése, átadása és átvétele gyakran előfordulhatott, amit a *garagulya*, *katariga*, *kotorág* terminológiák bizonyítanak. Ezek nyilvánvalóan korábbi magyar elnevezéseket szorítottak ki vagy — pl. a Mezőségen — kezdenek kiszorítani. A Mezőségen a kétnyelvűséget is tekintetbe kell venni akkor, amikor egy-egy ilyen eszköz elnevezését feljegyezzük. Adatközlőim Mezőveresegyházán a nyomatékossabb rákérdezésre a *katariga* helyett a *faláb* elnevezést mondták, ahogyan azt szerintük a régi öregek nevezték. A *faláb* elnevezés a magyarságnál igen régi s a gólyaláb eredeti neve lehet. Az eszköz földrajzi elterjedése is nagy múltját bizonyítja. Az alföldi, dunántúli, mezősegi sáros

²² A *kotorág* román eredetével foglalkozik Bakos Ferenc is akadémiai doktori értekezésében. A gólyaláb román terminológiájáról részletes áttekintést nyújt az Atlasul Lingvistic Român. SN. 1307. A Székelyföldről *óriási láb* elnevezését közli az atlasz. A MTSz.-ben utólag látom, hogy a Székelyföldön *lábka* néven is ismert. Sztrinkó István tanítványom arra figyelmeztet, hogy a mezősegi gólyalábat Sütő András is említi egyik novellájában, pl. „Ha esik az eső akkora sár van a faluban, hogy a tiszteletes asszony is falábal megy a templomba.” (Egy pakli dohány. Budapest—Bukarest é. n. 72. l.)

²³ O. NAGY G., Mi fán terem. Budapest 1965. 324—325; Uő. Magyar szólások és közmondások. Budapest 1966. 712—713.

vidékeken, nedves réteken az ökológiai viszonyok tették szükségessé a használatát. Az utak megépülésével, a vadvizek lecsapolásával a gólyaláb azonban mindinkább szükségtelenné vált s a gyermekek alkalmi játékszerei közé került. Feltűnő, hogy vadászkönyveink is ajánlják használatát. A róka vadászatnál a leshelyet gólyalábon kell megközelíteni, hogy az emberi nyom szagát az állat észre ne vegye.²⁴

Le kell mondanom arról, hogy a magyar gólyaláb középeurópai, balkáni kapcsolatáról valamit is mondjak. Csupán azt állapíthatom meg, hogy a tárgy elterjedése Közép- és Kelet-Európában, a Balkánon eléggé összefüggő területet alkot. Viszont igazat adhatok ANDREE R.-nak, hogy nem kell valami nagy szellemi képesség a gólyaláb feltalálásához. De egy ilyen egyszerű tárgy történetének felderítése mégis alaposan próbára teszi a tárgyak és szavak bűvarát s a jelen esetben is valamiféle végső következtetéstől tartózkodnia kell.

* * *

LAZICZIUS GYULA, mint a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának dékáni titkára, figyelemmel kísérve munkásságomat több alkalommal juttatott javaslataival kutatási segélyhez. A fenti írással az iránta való tiszteletemet is ki szerettem volna fejezni. El szeretném mondani azt is, hogy amikor az 1930-as évek végén a Magyar Néprajzi Atlasz tervét készítettem, A magyar nyelvjárások c. munkája elősegítette elképzeléseim kibontakozását. Amit Laziczius Gyula a nyelvjárások határsávjairól, átmeneti zónáiról és magterületeiről ír a néprajznak is lényeges kérdései. A megvalósuló Magyar Néprajzi Atlaszban benne lesz Laziczius Gyula szelleme is.

GUNDA BÉLA

The Stilts

by BÉLA GUNDA

The stilts are used these days at the Hungarian people only by children, but earlier it was known among the peasants and shepherds, as well. They waded across the streams by stilts. At marshy, muddy places these stilts were indispensable. The stilts have several terms in Hungarian (*gólyaláb* 'stork-leg', *faláb* 'wooden-leg', *vargaláb* 'shoemaker's leg', *mankó* 'crutches', *gamó* 'hook', *csékltye*, *garagulya* < Slovak *garagul'a*, *kotorág* < Roumanian *catari-gă*). The stilts are known among the Roumanians, Bulgarians, Croatians, the Poles, Russians, Lithuanians, Finns, etc. We have a few facts about their usage in Western Europe, too. Thus, we can see stilts in one of Pieter Bruegel the Elder's pictures. The use of the stilts was originally introduced because of geographical circumstances. It is remarkable, that stilts have a lot of terms in Central- and East-European languages (e.g. in Bulgarian *ščŭli*, *ščŭlci*, *noščalki*, *naščŭlci*, *kokŭli*, *ždrákŭli*, *nogàčki*, *nogavici*, *pata-ràgi*, *gigi*).

²⁴ DIEZEL-MIKA K., Az apróvad vadászata. Budapest 1899. 321. CSISZÁR SAROLTA tanítványom közli Gergelyiugornyáról, hogy az orvvadászok gólyalábon mennek azokra a helyekre, ahová a hurkokat lerakják s a gólyaláb alsó végét úgy faragják ki, hogy az óz, szarvas nyomához hasonlítson. Így megtévesztik a hivatásos vadászokat.

L. Gy. a finnugor hangjelölés jellegéről

1. Éppen negyven esztendeje, 1936-ban tette közzé LAZICZIUS GYULA „A finnugor hangjelölés kérdéséhez” című cikkét (NyK 50: 218–226), amelyben joggal tette szóvá, hogy a korabeli finnugrisztika zabolátlanul hajszolja a legapróbb fonetikai részletfolyamatok jelölését s eközben megfelelkezik arról, hogy „a beszédhangok utáni hajszában könnyen elsikkadhat a nyelv hangjainak vizsgálata” (i. m. 220). L. Gy. „furor phoneticus” néven diagnosztizálja e jelenséget, melynek gyökerét a FUF hangjelölés eltorzulásaiban látja. Nagyon világosan leszögezi azonban — és nemcsak ebben a cikkében —, hogy az akkori finnugor hangjelölés abszurditásaiért nem Setälä, a FUF átírási rendszer kidolgozója a felelős, hiszen SETÄLÄ hangjelölése — állapítja meg L. Gy. — „alapjában véve *fonémjelölő*” (i. m. 224). Setälä eredeti javaslata szerint ugyanis nem minden hangkülönbséget kell jelölnie a fonetikai írásnak, hanem „csak azokat a hangellentéteket, amelyek a leírt nyelvben fontosak: a hangkülönbségek száma végtelen, viszont nyelvileg felhasznált hangellentét aránylag kevés van, tehát ezeket és csak ezeket szabad jelölni”, adja vissza. L. Gy. a finn mester intencióit (L. Gy., Fonétika. Bp. 1944.42; vö. még Uő, Selected Writings. The Hague – Paris 1966. 163 és NyK 50: 223).

2. A plautusi *n o m e n e s t o m e n* szállóige érvénye a jelek szerint a monogramokra is kiterjeszthető: 1976-ban ugyanis L. Gy.-éra emlékeztető megállapításra jutott LAKÓ GYÖRGY „Behauptungen und Einwendungen bezüglich der charakteristischen Züge der sog. »traditionellen« Sprachwissenschaft” című tudománytörténetileg érdekes tanulmányában (JSFOu. 74: 58–75). Persze Lakó mondanivalója pusztán látszólag emlékeztet L. Gy. idézett vélekedésére, valójában annál messzebb menő következtetésekre jut. I. m. 73. lapján arra keresi a választ, hogy mióta ismeretes a finnugrisztikában a fonéma fogalma: azért fontos ezt tisztázni, mert a finnugor tudományág megújulását egyesek a fonéma fogalmának bevezetésétől számítják. Lakó Setälä ismert álláspontjának egyik megszövegezéséből, továbbá RAVILÁNAK egy lapalji jegyzetéből és egy COLLINDER-cikkből arra következtet, hogy Setälä már 1890–1891-ben ismerte a fonológiai oppozíció fogalmát (i. m. 74). Figyelemre méltó állítás, amely megérdemli a közelebbi szemügyre vételt.

RAVILA jegyzete (MSFOu. 135/1: 7) a Setälä által használt „ellentétes” (*v a s t a k o h t a i n e n*) jelzővel kapcsolatban csakugyan kijelenti, hogy ez a modern fonológia oppozíció-fogalmát jelenti. Bővebb indokolás, bizonyítás nincsen. — COLLINDER meg (SSUF 1955–1957: 69) arra utal, hogy Setälä hang-szemlélete ADOLF NOREENÉVAL megegyezett (erre egyébként LAKÓ másutt emlékeztet is: CQIF 1975: 42 és Magyar Tudomány 1975: 748). Véleményem szerint ezzel kapcsolatban érdemes emlékeztünkbe idézni COLLINDERnek a

IV. (koppenhágai) nyelvészkongresszuson előadott fonológia-ellenes nézeteit („Lautlehre und Phonologismus”: Actes du Quatrième Congrès Intern. de Linguistes tenu à Copenhague 1936. Copenhague 1938: 122—127), melyben részletesen is kifejti, hogy Noreen már 1905-ben ismerte a fonéma fogalmát. Aki viszont ezt a cikket felüti, az egyben elolvashatja azt is, hogy a hozzászólók (pl. R. JAKOBSON vagy LAZICZIUS) határozottan cáfolták Collinder állításait. „Der Vortrag hat keinen einzigen sachlichen Einwand weder gegen die Phonologie, noch sogar gegen die phonologische Terminologie gebracht” — mondotta JAKOBSON (i. m. 126; hasonló vélekedéssel van később G. C. LEPSCHY, Die strukturelle Sprachwissenschaft. München 1969. 200).

Ilyenformán kizárólag Setälä nézeteire alapozható LAKÓ GYÖRGYnek ez a véleménye: „Wie sehr es auch wahr ist, dass W. Steinitz der erste Finnougrist war, der das Phonemsystem einer finnischugrischen Sprachform darstellte, war er dennoch nicht der erste Finnougrist, der sich über den Begriff Phonem klar gewesen ist” (JSFOu. 74: 73), hanem a fonéma felfedezésében az elsőbbség Setäläé, aki ezzel a teljesítménnyel messze megelőzte a prágai iskolát, sőt magát DE SAUSSURE-t is — állítja Lakó (mindhárom idézett helyen). Újdonságszámba menő megállapítás ez, amelynek sajátos következményei lehetnek. Érdemes ezekre is kitérni. Ha ugyanis Setälä tényleg tisztában volt a múlt század végén vagy századunk elején a fonéma fogalmával és bevezette azt a finnugor nyelvészetbe, akkor ebből két dolog következhet: vagy az, hogy nem STEINITZ, hanem ő volt a finnugrisztika megújítója, vagy pedig az, hogy továbbra is Steinitz felléptét tekintve a modern finnugrisztika határkövének, nem a fonéma jelentőségének felismerésében látjuk e megújulás legjellemzőbb jegyét. Egyik következtetés sem volna védhető. Az első azért nem, mert Setälä munkássága korszakos jelentőségű ugyan, de egy korábbi fejlődési szakaszt reprezentál, nem a modern értelemben vett finnugrisztikát. A másik következtetéssel kapcsolatban pedig azonnal fölmerül egy kérdés: ha mégis Steinitz felléptétől számítjuk a modern módszerek alkalmazását tudományágunkban, ám ha ezekre nem a fonológikus szemlélet a jellemző, akkor vajon mi az új irányzat legszembe-tűnőbb ismérve? Világos, hogy mindkét következtetéssel olyan logikai patt-helyzetbe kerülünk, amelyből a továbblépés az egész gondolati konstrukció összeomlásához vezet. Méltányolható, hogy Lakó alapmegállapításánál tovább nem lépett.

3. Lakó György véleményéről azt mondtuk, hogy emlékeztet Laziczius negyven évvel ezelőtti megállapítására. Fűzzük most hozzá: jelentősen különbözik is ettől (valószínűleg ezért nem hivatkozik Laziczius idézett helyeire). A különbség pedig abban áll, hogy míg Lakó szerint Setälä ismerte a fonéma, a fonológiai oppozíció fogalmát, addig LAZICZIUS pusztán annyit állapít meg, hogy Setälä nem tudatosan, hanem „megsejtésszerűen” fejtette ki a fonéma-jelölőnek nevezhető hangjelölési rendszere alapelveit. (NyK 50: 224). Laziczius elismeréssel idézi Setälä álláspontját, amely szerint nem minden hangkülönbséget kell jelölni, csak azokat a hangellentéteket, amelyek a leírt nyelvben lényegesek. „Itt egy nagyon fontos elvre tapint rá Setälä: a fonémjelölés elvére — írja L. GY. —, s teszi ezt két évtizeddel a [APhI átírási rendszert 1925-ben kodifikáló — HP] koppenhágai értekezlet előtt!” (L. GY., Fonétika 42). A továbbiakban azután még azt is kifejti, hogy ez az alapelv lett volna Setälä hangjelölésének a legfőbb erőssége, ha ezt a gyakorlatba sikerült volna átültetni. Ma már világosan látjuk, s látta Laziczius is, hogy a FUF hangjelölési rendszer a gyakorlatban egészen más irányba terelődött, és eltorzult.

Lakó kategorikus kijelentésével szemben Laziczius árnyaltan fogalmaz: Setälä „megsejtésszerűen” tapintott rá a fonémajelölés elvére, anélkül, hogy a fonéma fogalmát, funkcióját, vagy pláne a fonológia és a fonétika viszonyát tisztázta volna. Bizonyára nem is akarta, nem is tudta, hiszen tudománytörténetileg a helyzet erre még nem volt érett.

A mai szóval fonémajelölésnek mondott elv megsejtése nála gyakorlati indítékú: „Im Namen der wissenschaftlichen Vollständigkeit könnte man verlangen, dass so viel wie möglich zu bezeichnen wäre, d. h. alle einzelnen phonetischen Momente beachtet würden; vom Standpunkt der Praxis hinwieder ist zu hoffen, dass nur so wenig bezeichnet würde, wie ohne Schädigung der Klarheit möglich ist . . .” írja Setälä (FUF 1 [1901]: 32), majd így folytatja: „Es ist an und für sich klar, dass die Bezeichnung aller einzelnen phonetischen Momente in einer Schrift, die lesbar sein soll, praktisch unmöglich ist. Im allgemeinen ist man ja gezwungen sich in der Hauptsache mit der Bezeichnung der Einzelaute zu begnügen . . .” (i. h.). Az „Einzellaute” fogalmát pedig úgy írja körül, hogy abban vannak a fonémára emlékeztető mozzanatok, ám a fonéma fogalom felismerésének tudatossága nem fedezhető fel benne. Ezt írja: „ . . . auf alle Fälle ist er [t. i. az Einzellaute — HP] eine ziemlich willkürliche Abstraktion, unter der man eine ganze Gruppe von Lauten versteht, deren akustische Wirkung einigermaßen gleich ist, und deren physiologische Bildung in derselben Artikulationszone vor sich geht. Aus der theoretisch unbegrenzten Anzahl der Laute werden gewisse Lauttypen ausgewählt, die als Gegensätze verwandt werden, und die wir als Einzelaute auffassen und bezeichnen” (i. h.).

Az absztrakciónak csakúgy szerepe van a fonéma fogalmának megalkotásában, mint a hangtípus vagy az ellentét szavak használatának e fogalom meghatározásában, ámde ezek sem külön-külön, sem együttesen nem azonosíthatók a későbbi fonéma-meghatározásokkal s ilyen értelemben Setälä sem minősíthető a fonéma-elmélet korai képviselőjének. Ez olyan evidencia, amit talán nem is kell magyarázni.

Viszont figyelembe lehet venni a Setälä idézet teljes megértéséhez azt, hogy a fonetikai analízis és leírás a múlt század közepén rendkívül nagy mértékben föllendült, főleg ELLIS, BELL, CZERMAK, BRÜCKE, LEPSIUS és mások érdeméből. Ezért aztán e kor már képes volt az egyes hangkategóriák (hangtípusok) gondos megkülönböztetésére (I. R. H. ROBINS, *Ideen- und Problemgeschichte der Sprachwissenschaft*. Frankfurt 1973. 64). Nincsen tehát semmi csodálkoznivaló azon, hogy MAX MÜLLER, a nyelvészet száz évvel ezelőtti népszerűsítője már a hatvanas években írhatott a hangtípus és a változat kategóriáiról¹, ennek ellenére senki nem tartotta őt még eddig a fonológia úttörőjének. S legalábbis Müller munkáit Setälä ismerte (I. RAVILA: MSFOu. 135/1: 1, 14).

Hogy HENRY SWEET munkásságát ismerte-e Setälä, nem tudom. Ő sem nevezhető fonológusnak, bár az előkészítők sorában előkelő hely illeti meg, hiszen 1877-ben megjelent „Handbook of Phonetics”-ében arról ír, hogy a nyelvek leírásánál korlátlan hosszúságú szövegeket kell fonetikusán lejegyez-

¹ Pl.: „A magánhangzóknak mindenféle változatai voltaképpen megszámlálhatatlanok. De gyakorlati célból bizonyos tipikus magánhangzókat . . . állapítottak meg minden nyelvben . . .” (M. MÜLLER, Újabb fölolvadásai a nyelvtudományról. Budapest 1876. 135).

nünk, de ehhez csak korlátozott számú hang áll rendelkezésre. Ha e hangok viszonyait vizsgáljuk, akkor megelégszünk egy olyan alfabétummal, amely a fontosabb hangkülönbségeket tükrözi: e hangkülönbségek a nyelv tényleges „jelentéskülönbségeinek” felelnek meg és ezeket adják vissza betűkkel — írja Sweet és a továbbiakban még azt is kifejti, hogy egy-egy nyelvben csak azokat a hangkülönbségeket kell szimbolizálni, amelyek feltétel nélkül lényegesek. Tehát, ha két „jelentés”-kritérium egymással kapcsolódik (az ő példája szerint a kvantitás a zártsággal vagy a nyíltsággal), akkor elég közülük az egyiket — a szignifikánst — megjelölni. S hogy a hangfiziológiai megfigyelések már száz esztendeje is olyan általánosításokhoz vezettek, amelyeknek így vagy úgy a mai fonológiában is szerep jut, arra nemcsak Sweet munkássága ad példát.

Itt van kortársa EDUARD SIEVERS, akinek a „Grundzüge der Lautphysiologie” című könyvében (Leipzig 1876. 1) a rendszerszerűség gondolati csíráját vélhetjük felfedezni: „... für den Sprachforscher ist die Lautphysiologie nur eine Hilfswissenschaft. Für ihn hat nicht der einzelne Laut einen Werth, sondern die Lautsysteme der einzelnen Spracheinheiten, deren Verhältnis zu einander ...” A 4. lapon meg azt fejtegeti, hogy a hangrendszer megismerése szempontjából nem a benne előforduló hangok száma a lényeges, hanem a közöttük levő viszonyok ismerete. Amikor ezt olvassuk, akkor arról sem feledkezhetünk meg, hogy Sievers baráti és munkatársi kapcsolatban állott éveken át JOS DE WINTER svájci dialektológussal (l. i. m. előszavának VII. lapját), akinek 100 éve kiadott „Die Kerenzer Mundart des Kantons Glarus in ihren Grundzügen dargelegt” (Leipzig 1876) című munkáját a tudománytörténet a fonológiai irányzat visszhangtalan előzményeként értékeli².

Visszatérve Sievershez, említünk kell, hogy az ő „Grundzüge der Phonetik” című évtizedeken át használt alapművét, pontosabban ennek harmadik kiadását (Leipzig 1885) jól ismerte Setälä. Hivatkozik is rá az „Yhteissuomalainen äännehistoria” című könyvében (Helsinki 1890–1891). Sőt, nemcsak használta ezt a könyvet, hanem ez volt egész fonetikai szemléletének megalapozója. Meggyőzően bizonyítják ezt azok a részletek, amelyekben Sievers az „Einzellaut” fogalmát körülírja: „Hier ist nun etwas genauer auf die Frage einzugehen, was denn ein Einzellaut ... sei und was für dessen Charakteristik in Betracht komme. Streng theoretisch wäre wohl zu antworten, dass darunter ein isolirbares Etwas (meist ein Schall) zu verstehen sei, das durch eine bestimmte Zusammenwirkung bestimmter Factoren der Sprachbildung und nur durch diese erzeugt wird. Aber in der Praxis hat Niemand daran gedacht, diesen Satz in voller Strenge durchzuführen. Um überhaupt eine Uebersicht über die zahllose Menge der Einzellaute, die durch jene Definition gegeben sind, zu ermöglichen, hat man stets eine Anzahl naheverwandter Laute zu einer Gruppe oder Kategorie zusammengefasst und als 'Einzellaute' betrachtet ... Diese Verallgemeinerung kann nur geschehen, wenn man gewisse Factoren der Sprachbildung als nebensächlich für die Definition ignorirt.” (Phonetik³ 41). Pl. az *a* kategóriájába foglalunk bizonyos meghatározott artikulációjú zöngés hangokat függetlenül az egyes előfordulások („Lautexemplare”) hangmagaságától, hangerejétől stb. Az *a* kategória tehát az előfordulások konkrét eseteiből van absztrahálva. „Dies Verfahren ist an sich willkürlich, — folytatja

² „... in a descriptive inventory of dialectal sounds he in fact used phonological criteria ... But his pioneer work remained almost unnoticed by his contemporaries” — mondja róla MILKA Ivić, Trends in Linguistics. The Hague-Paris 1970. 133).

SIEVERS — aber praktisch berechtigt, weil *a* von verschiedener Tonhöhe, Stärke u. dgl. thatsächlich von den Sprechern und Hörern nicht als verschieden empfunden und demnach nicht in einen Gegensatz zu einander gestellt werden. Wie viel von den Unterscheidungsmerkmalen der einzelnen Lautexemplare als gegensätzlich und demnach als wesentlich empfunden wird, lässt sich natürlich nicht allgemein bestimmen." (i. m. 42) Konkrét példákön is bemutatja a különböző értékelési lehetőségeket, amelyekből az tűnik ki, hogy az artikuláció helyének különbségei rendszerint fontosabbak, mint a hangerő és a hangmagasság különbségei, s a példák bemutatása után ekképpen fogalmazza meg az általánosítható tapasztalatokat: „Die Zahl der an sich unterscheidbaren 'Sprachlaute' ist also, wie die Erfahrung in Uebereinstimmung mit der Theorie lehrt, eine unbeschränkte zu nennen. Aber aus dieser unendlichen Zahl wählt die Praxis zunächst nur eine beschränkte Anzahl von gegensätzlich verwendeten Typen oder Kategorien aus, um an deren spezifische Charakteristica ihre Definitionen anzuknüpfen. Für jeden einzelnen Sprachlaut in diesem weiteren Sinne bleibt dabei ein gewisser Spielraum übrig, innerhalb dessen die Untertypen oder Varietäten ihren Platz finden..." (i. m. 43). Akárcsak Setälät olvasnánk: nemcsak a felfogás és a mondanivaló ugyanaz, hanem olykor a megfogalmazás is félreismerhetetlen egyezéseket mutat. Voltaképpen talán nem tévedünk, ha megkockáztatjuk azt a feltevést, hogy Setälä fonetikai nézeteivel együtt az egész FUF hangjelölés alapelve Sievers tanaira épült.

4. Sikerült talán fölvázolnunk, hogy a *típus, változat, hangkülönbség, ellentét, megkülönböztető jegy, rendszerösszefüggés* gondolata, amelyek a fonológiai irányzatok központi kérdései közé tartoznak, többé-kevésbé marginálisan, mindenesetre a nyelvelméletre nem meghatározó módon, már több mint 100 esztendeje kimutathatók. De még régebbi időkből is. Elég itt utalnunk VÉRTES O. ANDRÁS „A magyar fonetika története az 1880-as évekig” című kandidátusi értekezésére, amely frappáns példákat említ arra, hogy a fonetikai és fonológiai szempont kettőssége — nyilván nem tudatosan, hanem sejtésszerűen — már BÉL MÁTYÁSNAÁL dokumentálható, de a XIX. század eleji SZÉCHY KÁROLY munkásságában, vagy még később BUDENZ JÓZSEFNél is, aki pl. a magánhangzók funkcionális szempontú vizsgálatát sürgette (l. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1975. 3–4)³.

Mindazonáltal sem ezek a tudománytörténeti kuriózumok, sem a múlt századi fonetika fiziológiai hangtípus-fogalmának dokumentumai közvetlenül nem minősíthetők a fonológiai szemléletmód jelentkezésének, ahogyan pl. a régi ind grammatikusok fonémára emlékeztető nézeteit sem soroljuk oda.⁴

5. A fonéma (*phonème*) terminus első használója Saussure. Persze ő sem mai értelmében alkalmazta e szót „Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indoeuropéennes” c. tanulmányában (1879), mindössze az egy hangrendszeren belül artikulatorikusan elkülöníthető hangegysé-

³ Ebből a szempontból jelentősége lehet annak a Vértés O. A. által fölfedezett ténynek, hogy Budenz levelezési kapcsolatban állhatott a fonológia közvetlen előzményének tekintett kazanyi iskola nagy hírv képviselőjével, BAUDOUIN DE COURTENAY-val (uo. 15.).

⁴ Az i. e. 2. századi PATAÑJALI és a 900 évvel később működött BHARTBHARI ahhoz a grammatikai iskolához tartoztak, amely a beszélt nyelvi változatok állandó, változatlan lényegének elméletét dolgozta ki: a hangok vonatkozásában számoltak pl. az egyéni ejtéstől elvonatkoztatható invariáns hangértékkel, amely a szavak értelmének megváltoztatására alkalmas, l. M. Ivić: i. m. 24.

geket nevezi így, s később a „Cours de linguistique générale”-ban a fonológia és fonétika megkülönböztetés bevezetésével is voltaképpen a leíró hangtant (fonológia) választja el a hangtörténettől, melyet fonetikának nevez (VII. fejezet 1. szakasz). A fonológia létrejöttében a fordulópont akkor következik be, amikor Baudouin de Courtenay, ŠČERBA és mások munkássága nyomán már kétféle leíró hangtannal számolnak, amelyek közül az egyik — a dolgokat kissé egyszerűsítve — a konkrét hangot fizikai jelenséggént, a másik pedig a beszédtevékenységet szolgáló jelként értelmezi és kutatja. A fonológia teljes kibontakoztatása — ezt senki nem vitatja — századunk huszas éveiben történt meg⁵.

Amennyire világos, hogy Baudouin de Courtenay és tanítványi köre közvetlenül előkészítette a talajt a fonológia megteremtéséhez, annyira evidens az is, hogy a prágai fonológiai iskola működése előtt nem számolhatunk a mai értelemben vett fonéma fogalommal⁶, mégha bizonyos elméleti kezdeményezések voltak is e tekintetben.

Ilyen körülmények között a konfúzió veszélye nélkül nem állítható Setäläről, hogy tisztában volt a fonéma fogalmával. A két L. Gy. vélekedése közül számunkra tehát a Lazicziusé autentikus. De az ő minősítését is ki kell egészítenünk két megjegyzéssel. (1) Ha Setälä hangjelölése „megsejtésszerűen” volt fonémajelölő, akkor ilyenek voltak a WIEDEMANN, AHLQVIST, ANDERSON, GENETZ és WIKLUND által használt finnugor hangjelölések is, amelyek jobbra a Lepsius-, vagy a LUNDEL-féle alfabétumot, ill. a TECHMER romic írásának rendszerét vették alapul, mint ahogy ösztönösen „fonológikusak” a gyakorlati betűírások is általában (vö. K. AMMER. Einführung in die Sprachwissenschaft I. Halle/Saale 1958. 135). (2) Setälä megsejtéseinek bizonytalanságát sokféle-képpen lehetne dokumentálni. Ami ezek közül a legfontosabb: a „furor phoneticus” szellemét palackba kényszerítette ugyan, de olyanba, amelynek biztonságos lezárásáról nem gondoskodott.

HAJDÚ PÉTER

Gy. L. über den Charakter der FUF-Transkription

von PÉTER HAJDÚ

Nach Gy. LAZICZIUS (1936) hat SETÄLÄ in seinem Transkriptionssystem unbekannt phonematische Prinzipien vorgeschlagen, ohne das Wesen des Phonems überhaupt gekannt zu haben. Gy. LAKÓ hat kürzlich (1976) seiner Meinung in dem Sinne Ausdruck gegeben, daß Setälä der erste Forscher der finnougri-schen Sprachen war, dem — schon um die Jahrhundertwende! — der Begriff des Phonems — unter dem Namen „Einzel-laut” — bekannt war. Der Verfasser dieses Artikels weist aber darauf hin, daß die Behauptung von Lakó wissenschaftsgeschichtlich nicht haltbar ist. Setälä hat den Begriff des „Einzel-laut”-es von SIEVERS übernommen, und dessen Charakteristika haben den in phonologischen Fragen skeptischen Kommentator irreführt.

⁵ A fonológia történeti alakulására, előzményeire l. LAZICZIUS, Bevezetés a fonológiába. Bp. 1932. 3—32; TRUBETZKOY, Grundzüge der Phonologie. Prága 1939. 5—17; MATHESIU, Zur Entstehungsgeschichte der modernen Phonologie: Xenia Pragensia 1929. 432 kk.; VACHEK, Professor Daniel Jones and the phoneme: Charisteria Guilelmo Mathesio quinquagenario oblata. Prága 1932. 25—33, stb.

⁶ Amikor a mai értelemben vett fonéma fogalmáról szölünk, tisztában vagyunk azzal, hogy a fonéma meghatározásában a különféle fonológiai irányzatok meglehetősen nagy eltéréseket mutatnak, vö. W. ABRAHAM, Terminologie zur neueren Linguistik. Tübingen 1974. 323—5; Obsčee jazykoznanie. Vnutrennjaja struktura jazyka. Szerk. B. A. SEREBRENNIKOV. Moszkva 1972. 146—153.

A francia */E/*, */œ/*, */O/* archifonémák és a klasszikus fonológia néhány elméleti kérdése

Előljáró megjegyzések

1. Az idősebbik Cato a maga *ceterum censeo*-ját a hagyomány szerint mondanivalója végéhez szokta volt fűzni. Mint ahogy sok más egyébben is — hátrányomra — különbözöm Catótól, én a magamét rögtön az elején mondom el, minden kapcsolat nélkül azzal, ami a következőkben kifejtésre kerül. 1968-ban a debreceni ún. nyelvészaktíván megjegyeztem, hogy a Laziczius-ügy nyelvtudományunk igen csúnya fejezetei közé tartozik¹. Hadd ismételjem meg, más szavakkal: bizonyos, 1919 utáni eseményeket nem számítva, LAZICZIUS története a magyar nyelvtudományi közélet és tudománypolitika történetének legelszomorítóbb fejezete; s még két évvel Laziczius halála után, 1959-ben, egyik legfontosabb nyelvészeti folyóiratunk olvasgatásakor, az lehetett az ember benyomása, hogy e történet sajátos rútsága in *aeternum* rontani fogja közérzetünket. Helytelen volna tagadni: a helyzet azóta rengeteget javult, amit ennek a kötetnek a megjelenése is bizonyít. Óvatos optimizmussal talán azt is lehet remélni: nyelvtudományunkban nem lesznek többé kisebb-nagyobb Laziczius-ügyek — mert hiszen ez volna a múlt teljes jóvátételének egyetlen módja.

2. Egyik ismert cikkében² Laziczius Gyula némi melankoliával jegyzi meg: mivel TRUBETZKOY már halott, nem lehet vele többé vitatkozni. Azután több lapon át vitázik vele. Itt-ott én is vitázni fogok az alábbiak során Laziczius nézeteivel, s ezt nem tekintem ebben az ünnepi kötetben sem kegyeletsértésnek: azt mutatja csupán, hogy művét elevennek és fontosnak tekintem, s tévedéseit jövővel terhesebbnek, mint sokak kötetnyi igazságát.

3. Cikkem címében a „klasszikus fonológia” kifejezés a „generatív fonológia” kifejezéssel való szembeállításban értelmezhető. A cikk tehát annak a problémakörnek egy részére vonatkozik, amelyet különböző terminológiai és módszerbeli megközelítéssel a prágai iskola nyelvészei és BLOOMFIELD, valamint követői alakítottak ki a fonémák meghatározásával, osztályozásával, rendszerével, szinkron funkcionálásával és történeti változásaival kapcsolatban. Ismeretes, hogy a fonológiának ezt a korpuszát a generatív nyelvtenban rendkívül tudományos színezetű álgörög szóval „taxonomikus” (*t a x o n o m i c*) fonológiának nevezik, miután egyébként kifejtették róla, hogy tárgya, a fonéma, feltehetőleg nem is létezik, a „fonematikus szint” a generatív modellen belül pedig felesleges, sőt zavaró.³ A magam részéről nem kívánok az ezzel kapcsola-

¹ Általános nyelvészetünk helyzete — Az alkalmazott nyelvészet helyzete Magyarországon. Budapest 1968 (kézirat gyanánt sokszorosítva). 67. l.

² LAZICZIUS GYULA, *Phonétique et phonologie*. *Lingua* 1 (1948): 293.

³ L. már M. HALLE, *The sound pattern of Russian*. The Hague 1959, majd N. CHOMSKY, *Current issues in linguistic theory*. The Hague 1964, s. utána sokan mások, legélesebben P. M. POSTAL, *Aspects of phonological theory*. New York 1968.

tos, máris terjedelmes vitába bekapcsolódni, annál kevésbé, mivel néhány éve a generatív fonológia egyik jeles képviselője a fonémát újból rehabilitálta, legalábbis a Pokolból a Purgatóriumba emelte vissza.⁴ Elég itt annyit megjegyezni, hogy én a magam részéről a generatív fonológia létjogosultságát nem tagadom, a generatív fonológiát nem is ignorálom, csupán zárójelbe teszem. Azt, hogy a generatív nyelvtan szorosan vett apparátusán belül fonematikus szintnek van-e helye, vagy nincs, eldöntik majd azok, akik generatív keretben dolgoznak. Az viszont, hogy az absztrakció egy magasabb síkján, a beszédhangok disztinktív (s esetleg egyéb) funkcióinak foglalataként (s a generatív modellben is létező lexikon elemei közti viszonyok egyik lényeges rendező elveként) a fonémák rendszere létezik és ezért vizsgálendő, aligha vonható komolyan kétségbe.⁵

4. Nem használom a következőkben a közismert JAKOBSON – HALLE-féle megkülönböztető jegyeket (*distinctive features*) s a reájuk épülő fonéma-osztályozást. Teljes mértékben elismerem ugyan a „distinctive features” szerinti elemzés jelentőségét, azonban úgy látom, hogy a következőkben vizsgálendő probléma egyszerűbben, rövidebben és áttekinthetőbben – s remélem, ugyanakkor kellő világossággal – tárgyalható a megszokott fonetikai és fonológiai átírás közismert jelei és a legalapvetőbb artikulációs kategóriák segítségével.

A tényanyag

5. Az iskolázott párizsi ejtésnek megfelelő „standard” francia a fonológiai és fonetikai kézikönyvek gyakorlatilag egybehangzó kánonja szerint 12 orális magánhangzó-fonémával rendelkezik.⁶ Ha eltekintünk az ún. *e „instable”*-tól, azaz a /ə/-tól, amelynek besorolása vitatott, de a mi témánk szempontjából nem lényeges, ezek a fonémák az alábbi háromszög-táblázatban ábrázolhatók, amely sematikusán, a pontos leképezés igénye nélkül jelzi a nyelvemelkedés irányát és fokát.⁷

Palatálisok				Velárisok	
i	y			u	
e	ø			o	
ɛ	æ		ɔ		
a	ɑ				

⁴ S. A. SCHANE, *The Phonem revisited*. *Language* 47/3 (1971): 503–521.

⁵ Nagyjából hasonlóan S. K. SAUMJAN, *Phonology and generative grammars: 1. Phonologie der Gegenwart. Vorträge und Diskussionen anlässlich der internationalen Phonologischen Tagung in Wien. Graz – Wien – Köln 1967*. 216.

⁶ A „klasszikus” összefoglalások hosszú sorából két újabbat idézek, amelyekben a megelőző bibliográfia is megtalálható: H.-W. KLEIN, *Phonetik und Phonologie des heutigen Französisch*. München 1963, és W. ROTHE, *Phonologie des Französischen*. Berlin 1972. A magyar olvasó számára könnyebben hozzáférhető J. HERMAN, *Précis de phonétique française*. Budapest é.n. (1966). Az alábbiakban (a 6–8. pontokban) az egyes fonémák használati lehetőségeiről, funkcionális terheléséről stb. előadott anyag – más felosztásban és más kommentárral ugyan – az említett három könyvben megtalálható, illetve a bennük idézett bibliográfia segítségével ellenőrizhető.

⁷ A dolgozatban az Association Phonétique Internationale szerinti fonetikai jelölést használom, mint ez ma már a franciára vonatkozó lefró fonetikai munkákban szokásos.

6. Nagyszámú és banális minimális pár mutatja, hogy az orális magánhangzók rendszerén belül vitathatatlan fonológiai oppozíciók léteznek az alábbi viszonylatokban:

(i) A labializáció megléte, ill. hiánya oppozícióba állít a nyelvemelkedés fokát és irányát tekintve egyébként azonos magánhangzókat:

$[\varepsilon] \sim [\text{œ}]$, pl. *perd* ~ *peur*
 $[e] \sim [o]$, pl. *nez* ~ *noeud*
 $[i] \sim [y]$, pl. *dit* ~ *dú*

(ii) A nyelvemelkedés veláris, ill. palatális irányának különbsége oppozícióba állít a labializáció meglétét és a nyelvemelkedés fokát tekintve egyébként azonos magánhangzókat:

$[\text{œ}] \sim [\text{ɔ}]$, pl. *coeur* ~ *corps*
 $[\phi] \sim [o]$, pl. *veut* ~ *vaut*
 $[y] \sim [u]$, pl. *sur* ~ *sourd*⁸

(iii) A nyelvemelkedés fokában megmutatkozó különbség oppozícióba állít a nyelvemelkedés irányát és a labializáció meglétét, ill. hiányát tekintve egyébként azonos magánhangzókat. Ebben a kategóriában vitathatatlan, és a banalitásig gyakori és nyilvánvaló oppozíciókat viszont csak akkor kapunk, ha a középnyelvállású magánhangzó-fonémák közötti nyíltsági-zártsági különbségtől eltekintünk; az alábbi példákban éppen ezért jelölésükre a megfelelő archifonéma-jeleket használjuk.

$[a] \sim [E]$ *parlera* ~ *parlerai*, *parlerais*; *part* ~ *perd*
 $[E] \sim [i]$ *bouillait* ~ *bouilli*, *prêt* ~ *pris*
 $[a] \sim [O]$ *basse* ~ *bosse*, *mât* ~ *mot*
 $[O] \sim [u]$ *tôt* ~ *tout*, *tort* ~ *tour*
 $[E] \sim [y]$ *meurt* ~ *múr*

Az (i) – (iii) pontokban felsorolt és illusztrált oppozíciók közös sajátossága, hogy állandó jellegűek, tehát minden pozícióban (a hangszínmegkülönböztetések szempontjából „liberális” hangsúlytalan pozícióban is) megmaradnak és megtartják disztinktív szerepüket; más szavakkal, a klasszikus prágai terminológia értelmében vett neutralizációjuk nem lehetséges; az oppozíciók elemeinek disztribúciója egymáshoz képest nem mutat semmiféle komplementáris jelleget, ami azt jelenti, hogy az oppozíciók elvben mindenütt érvényesülhetnek, ahol magánhangzó használata egyáltalán lehetséges.

7. Az $[E]$, $[E]$ és $[O]$ archifonémák alá tartozó oppozíció-párokra az jellemző (ellentétben a 6. pontban felsoroltakkal), hogy érvényesülési lehetősé-

⁸ Rendszertani szempontból idetartoznék a palatális *a* - veláris *a* $[a] \sim [\text{œ}]$ oppozíció (pl. *bat* ~ *bât*). Ez az akusztikai és artikulációs szempontból egyaránt ingatag oppozíció minden valószínűség szerint visszavonhatatlanul eltűnőben van; funkcionális terhelése egyébként jelentéktelen. Az 1940-es évek elején A. MARTINET szerint a franciák nagy többsége megkülönböztette a két fonémát, kivéve Délfranciaországban (l. A. MARTINET, *La prononciation du français contemporain*. Paris 1945. L. pl. 76–77.). Újabb felméréseket alapul véve ugyanő állapítja meg húsz évvel később (*Pour un dictionnaire de la prononciation française*. In: *Honour of Daniel Jones*. London 1964. 353), hogy az iskolázott párizsiaknak csak kb. egy harmadrésznél létezik az oppozíció. Az oppozíció felszámolódása egyébként a palatális $[a]$ általánosulásának az irányában folyik, egyes kivételekről l. alább, 17. jegyzet.

geik páronként eltérő mértékben és módon, de általában erősen korlátozottak. Ezek az oppozíciók könnyen és gyakran neutralizálódnak; tegyük hozzá, hogy a hangsorban az oppozíciók neutralizálódásának gyakorisága nyilvánvalóan meghaladja az oppozíció disztinktív funkciójú érvényesülésének a gyakoriságát. A kérdés lényegét nem érintő egyszerűsítéssel a szóbanforgó oppozíciók hatályon kívül helyeződésének két tipikus esetét különböztethetjük meg:

A) A hangsúlyos szótagban az egymással oppozícióban álló elemek előfordulási lehetőségei nagyrészt komplementárisak, egymást kiegészítők, ami számos esetben kizárja a két elem közötti szabad választást és így a funkcionális, disztinktív értékű felhasználást:

(i) Az /ɛ/ fonéma zárt és nyílt szótagban egyaránt állhat, az /e/ fonéma csak nyílt szótagban; mivel a franciában a szó utolsó (/ə/ nem tartalmazó) szótagját tekintik hangsúlyosnak, ez azt jelenti, hogy /e/ csak abszolút szóvégeben állhat, /ɛ/ viszont szóvégeben is, szóvégi mássalhangzó előtt is. Más szavakkal: az oppozíció csak abszolút szóvégeben érvényesül (pl. *fée* ~ *fait* [fɛ] ~ [fe]), egyébként a két változat valamelyike a környezettől eleve meghatározva, tehát önálló megkülönböztető funkció nélkül jelenik meg.

(ii) A /ɔ/ ~ /o/ és /œ/ ~ /ø/ oppozíciók elemeinek előfordulási lehetőségei első látásra szoros párhuzamosságot teremtenek a két oppozíció között. A nyílt változatok, tehát /ɔ/ és /œ/, csakis zárt szótagban, azaz szóvégi mássalhangzó előtt állhatnak, a zárt változatok, /o/ és /ø/, főképp abszolút szóvégeben állnak ugyan, de – hosszú időtartammal párosulva – előfordulhatnak szóvégi mássalhangzó előtt is; az oppozíció tehát – eltérően az /E/-típusú hang oppozíciójától – abszolút szóvégeben neutralizálódik, s szóvégi mássalhangzó előtt jelenhetik meg disztinktív funkcióban: *sotte* ~ *saute* [sɔt] ~ [so:t], *jeune* ~ *jeûne* [ʒœn] ~ [ʒø:n].

B) Míg az A. alpontban felsorolt eseteknél a szóbanforgó oppozíciók „neutralizálódása” abban áll, hogy a párnak bizonyos esetekben csak az egyik – de fonetikai szempontból továbbra is egyértelműen karakterizált – eleme jelenhetik meg, létezik a három idézett oppozíció esetében olyan neutralizáció is, amely a két oppozícióban álló elem közötti fonetikai különbség elmosódásával egyenértékű: nagy általánosságban ez a helyzet az ún. hangsúlytalan szótagban,⁹ ahol a nyílt változat kevésbé nyílt, a zárt kevésbé zárt, mint hangsúlyos szótagban, s így a különbségek már az ejtésben relativizálódnak, bár a hagyományos kézikönyvek – sok bizonytalansággal – még jegyzik őket.

8. Az eddigiekből kitűnik, hogy az orális magánhangzó-fonémák körében két oppozíció-típust ismer a jelenlegi francia rendszer: olyan oppozíciókat, amelyek semmiféle helyzetben sem neutralizálódhatnak: ezeket korlátozott nélküli oppozícióknak nevezhetnők; másrészt olyan oppozíciókat, amelyek csak bizonyos meghatározott esetekben érvényesülnek: ezeket korlátozott körű oppozícióknak hívhatjuk.

⁹ Amikor a franciára vonatkozóan hangsúlyos és hangsúlytalan szótagról beszélünk, állandóan figyelemben kell tartani két, magyar vagy német anyanyelvűek számára igen szokatlan körülményt: a) a nyomatéki hangsúly a franciában rendkívül gyenge, számos esetben nem is mérhető semmiféle tényleges nyomatéki csúcs; b) bár a hangsúlyos szótag más eszközökkel „kitüntetett” szótag marad (l. erről alább, 11. B), a szó, ill. a közös hangsúlyt viselő szócsoporthoz tényleges nyomatéki csúcsa részben kiemelkedő hangsúlyként, részben kimutatható stílári szándék nélkül rendkívül gyakran „elvonul” az ún. hangsúlyos – tehát utolsó – szótagról. L. erről FÓNAGY IVÁN a maga idejében úttörő fejtegetéseit: ECKHARDT SÁNDOR, Francia leíró nyelvtan. Budapest 1952. 66–71.

A korlátozott körű oppozíciók közelebbi vizsgálata következtetéseink szempontjából fontos jellegzetességeket tár fel.

(i) Az abszolút szóvégen érvényesülő (ϵ) \sim (e) oppozíció funkcionális terhelése látszólag igen jelentős: a hagyományos norma szerint ez az oppozíció különbözteti meg minden igénél a jövőidő egyes szám első személyét a feltételes mód jelen idejének egyes szám első személyétől: *je dirai* \sim *je dirais* [$ʒdiRe/ \sim$ $ʒdiRe/$]; több igealak megkülönböztetésénél játszik jelentős szerepet ez az oppozíció az ún. -er típusú igék esetében (*je parlai*, *parler*, *parlé* — valamennyi szóvégi $/e/$ -vel, míg *je parlais* szóvégi $/\epsilon/$ -vel). Emellett van egy tucatnyi szópár, amelynek elemeit ez az oppozíció különbözteti meg; ez ismertebbek közül említsük példaként a *fée* \sim *fait*, *thé* \sim *taie*, *taït*, *pré* \sim *prêt*, *épée* \sim *épais* párokat. Valójában az a helyzet, hogy az abszolút szóvégen is mód van ennek az oppozíciónak teljes neutralizálására oly módon, hogy — látszólag szeszélyes szabályszerűségeknek megfelelően — az addig megkülönböztetett alakok hol az egyik, hol a másik fonéma általánosulásával homonimakká válnak. A jövőidő -rai és a feltételes mód -rais végződése közötti különbség sokak ejtésében eltűnt, mégpedig úgy, hogy mindkét esetben $/\epsilon/$ -t ejtenek, tehát a nyílt fonéma-változat általánosul. Ez annál figyelemreméltóbb, mert egyébként inkább a zárt $/e/$ terjed: a norma szerint $/\epsilon/$ -re végződő szavak ejthetők $/e/$ -vel, de a fordított eltolódás nem lehetséges, pontosabban néhány szóra korlátozódik:¹⁰ *parlais* ejthető $/parle/$ -ként, persze a gondos normának megfelelően $/parle/$ -ként is, *parlé* azonban csak zárt magánhangzóra végződhetik. Éppígy a *tais* igealak (pl. *je me tais*) ejthető $/te/$ -nek is, meg $/\epsilon/$ -nek is, de a *thé* főnév csak $/te/$ -nek.

Sajátos helyzet áll így elő. Téves volna azt állítani, hogy az $/\epsilon/ \sim /e/$ oppozíció eltűnt vagy akár világosan kirajzolódó tendencia mutatna az eltűnésére — nem csupán azért, mert a francia anyanyelvűek nem jelentéktelen részénél az oppozíció még él,¹¹ nem is csak azért, mert a két fonéma abszolút szóvégen akusztikai szempontból teljesen megőrzi különállását akkor is, amikor funkcionálisan neutralizálódik, hanem azért is, mert — megfigyelésünk szerint — olyan iskolázott francia anyanyelvű beszélők, akiknek folyamatos, mindennapi beszédében az oppozíciónak már nincs funkcionális terhelése (tehát akik például *parlerai*-t és *parlerais*-t egyaránt $/parl\epsilon re/$ -nek ejtik), időnként „előveszik” az oppozíciót, egyébként homonim morféma szembeállítására, hangsúlyozott megkülönböztetése céljából. Valószínű egyébként, hogy azok között, akik az oppozíciót a hagyományos normáknak megfelelően mindennapi beszédükben is rendszeresen megőrzik, sokan vannak, akik erre nyelvtani tudatosságból, vagy éppen purista szándékból ránevelődtek vagy ránevelték magukat.

¹⁰ G. Apollinaire, akinek rímei fonetikai szempontból igen gondosan alkalmazkodnak a hagyományos normákhoz, kötetlenebb hangú verses leveleiben többször is megenged magának $/e/ \sim /e/$ -rímeiket (az ejtésben ugyanis mindkét szó $/e/$ -re végződött), pl.

*La tour Magne tournait sur sa colline laurée
Et dansait lentement lentement s'ombraït*

(Poésies Posthumes — Mon Lou la nuit descend...)

Vas István fordításában:

*Forgott a Nagytorony dombján babér között
S lassan táncolt amíg homályba öltözött.*

Néhány szó van csupán, amelyet tradicionálisan $/e/$ -vel ejtenek, mint *quai*, *gai*, s amelyekben — részben a helyesírás hatása alatt, részben talán „hiperkorrekt” tendenciáknak megfelelően — előfordul az (ϵ)-vel való ejtés is.

¹¹ L. MARTINET, *La prononciation du français contemporain*. Paris 1945. 116—129.

Említeni kell azonban a tárgyalt jelenségek egy másik tanulságát is: nyilvánvaló, hogy az oppozíció neutralizálása és disztinktív funkciójának teljes eltűnése a nyelvi kommunikációban nem okozna jelentős vagy akár érezhető zavart: a jövő idő és a feltételes mód között a homonímia végeredményben csak az egyes szám első személyére korlátozódik, s legtöbb esetben a szövegösszefüggés segítségével a kétféle igei jelentés világosan megkülönböztethető; a *parlai* „passé simple” a beszélt nyelvből eltűnt, ezért a *parlais*-val való homonímiája nem is jön számításba; az elszigetelt minimális párok homonímmá válása pedig az elemek közötti szófaji, szemantikai különbségek következtében nem jár zavaró következményekkel.¹²

(ii) Egészen más a helyzet a /ɔ/ ~ /o/ oppozíció esetében. Mivel disztinktív funkciója csak néhány elszigetelt szópárban van,¹³ az oppozíció funkcionális terhelése a /e/ ~ /e/ oppozíció terheléséhez képest elhanyagolható. Az oppozíció ennek ellenére teljesen stabil a párizsi franciában: a *fait* és a *fée* szavakat lehet azonos módon ejteni (tehát /fe/-nek), de a *sol* és a *saule* szavakat soha.¹⁴ Az (ɔ) és az (o) megkülönböztetése egyébként kötelező és teljesen egyértelmű azokban az esetekben is, amelyekben a különbség komplementáris disztribúciónak felel meg és így semmiféle disztinktív szerepe nem lehet: a *sotte* /sɔt/ és *sot* /so/ alakpárt egymástól kielégítően megkülönböztetné a szóvégi /t/ jelenléte, illetve elmaradása, ennek ellenére világosan különböző marad a két magánhangzó hangszíne is, s aki a különbséget nem érvényesíti, nem „standard” franciát beszél (s feltehetően nem is francia). Az oppozíció funkcionális terhelése tehát tényleges, de csekély s felszámolódása tulajdonképpen nem járna kommunikációs zavarral; az oppozíció ennek ellenére szilárd, s a két fonéma közötti különbség érvényesítése az ejtésben a standard franciát beszélők közösségéhez való tartozás egyik jele.

(iii) A /æ/ ~ /ø/ oppozíciónak funkcionális terhelése van, de a kommunikáció szempontjából teljesen elhanyagolható: a *jeune* ~ *jeûne* szópárt szokás említeni (mi is ezt tettük, l. fent); bizonyos lebegés észlelhető még szóvégi /l/ hang előtt: a *meule* ejtése hol /mœl/, hol /mø:l/; állítólag a *veule* 'akarategyenge, puhány' melléknevet lehet /vø:l/-nek ejteni, ami oppozícióba állítaná a *veulent* igealakkkal, amelyben /æ/-t ejtünk. Én ezt az ejtést soha nem hallottam, a *veule* különben is ritka, irodalmi. Ezekről az esetektől eltekintve a két fonéma eloszlása szigorúan komplementáris.¹⁵ A két hangszín közötti különbség ennek ellenére teljesen szilárd, akusztikailag félreismerhetetlen a párizsi norma szerinti ejtésben. A *boeuf* /bœf/ és *boeufs* /bø/ alakpárok közötti különbséget a szó-

¹² Különbö is fontos megemlíteni, hogy a francia — ha a lexikon elemeit elszigetelten, felsorolásszerűen vizsgáljuk — homonimsorokban rendkívül gazdag nyelv; alig van egyszótagú szó, amelynek ne lenne — rendszerint több — homonímája; véletlenszerű példaként idézem, hogy a /so/ hangsor megfelel a következő szavaknak: *sot*, *saut*, *seau*, *seau*, a /le/ hangsor a következőknek: *lait*, *laid*, *lais*, *legs*, és így tovább. A sokszáz homonim elem a mondatok szerkezetében, mondattani és jelentéstani körülmények egész sorából kifolyólag, nem okoz kommunikációs zavart. Nyugodtan feltételezhetjük, hogy két-három tucat homonim párral többet a francia lexikonmindent nehézség nélkül kibírna.

¹³ Néhány jellemző példa: *hotte* ~ *hôte*, *ôte*; *pomme* ~ *paume*; *sol* ~ *saule*; *sotte* ~ *saute*, mindegyikben /ɔ/ ~ /o:/ oppozíció.

¹⁴ MARTINET a 11. jegyzetben idézett munkában (l. 91.1) rámutat, hogy a (nem délfraanciaországi) franciák 96%-a különbözteti meg tudatosan is a *sotte* és a *saute* szavak hangalakját.

¹⁵ A meglehetősen bonyolult részleteket l. az 5. jegyzetben idézett kézikönyvek vonatkozó fejezeteiben.

végi // jelenléte, illetve elmaradása önmagában is biztosítaná, a magánhangzók közötti hangszínkülönbség ennek ellenére stabil, s éppúgy a standard franciát beszélők közösségéhez való tartozás jele, mint az /ɔ/ ~ /o/ oppozíció.

Következtetések

9. Terméketlen terminológiai okoskodás volna annak a taglalása, hogy /ɛ/, /e/, /œ/, /ø/, /ɔ/, /o/ fonémák-e vagy sem. A klasszikus fonológia bármelyik fonéma-definícióját vesszük is alapul, vitathatatlanul azok: még a legkisebb funkcionális terhelésű /œ/ ~ /ø/ oppozíció esetében is találunk legalább két minimális párt, amelyben ez az oppozíció disztinktív szerepet játszik. Az a körülmény, hogy ezekben az esetekben — éppúgy, mint az /O/ archifonéma minimális párjainak esetében — a hangszín-különbséget időtartam-különbség is kíséri, ezt a helyzetet alapvetően nem módosítja, legfeljebb bonyolultabbá teszi a fonológiai rendszer leírását.

Arra viszont felhívja az előadott tényanyag a figyelmünket, hogy a fonémák funkciói a nyelvi kommunikáció folyamatában nem azonos módon érvényesülnek. Két oppozíció-típust figyelhettünk meg:

(i) Alapvető, neutralizálásnak sohasem kitett disztinktív funkciójú oppozíciókat; ezeknek az oppozícióknak kiküszöbölődése összekuszálná a lexikont, s lehetetlenné tenné értelmes mondatok produkálását.

(ii) Olyan oppozíciókat, amelyeknél a disztinktív funkció csak járulékos, vagy azért, mert figyelmen kívül hagyható és egyéni szokásnak vagy éppen alkalmi megkülönböztető szándéknak megfelelően „vehető elő” (ez az /ɛ/ ~ /e/ oppozíció esete), vagy azért, mert olyan esetekben érvényesül csupán, amelyeknél a közlés hatásfokában és a lexikon szerkezetében az oppozíció elmaradása semmiféle érezhető zavart nem idézne elő.

10. Felvetődik természetesen a kérdés: a (ii) típusú, korlátozott körű oppozícióknak mi az elsődleges funkciója, miután disztinktív funkciójuk járulékosnak látszik, a rendszer működése szempontjából lényegtelen. A stilisztikai, emfatikus funkció hipotézise itt kizárható: a hangszínkülönbségek a legérzelementesebb, legmindennapiabb nyelvi közlésekben is világosan érvényesülnek. Bármennyire jogos és előremutató is volt Lazicziusnak az a törekvése, hogy a fonéma és a variáns merev, klasszikus dichotómiájából kitörjön, az emfatikum fogalmának kialakítása ebben a törekvésben csak részleges eredménynek tekinthető.

Nehéz volna MALMBERGET is követni, aki szerint¹⁶ a (ii) típusú oppozíciók felszámolás alatt álló maradványok, amelyeket az egyszerűségekre törekvő népi beszélt nyelv éppen mostanában kiküszöböl. Ha el is tekintünk az azonnal felöltő elméleti aggálytól (attól, hogy minden alapot nélkülöz az a feltevés, amely szerint az ún. „egyszerű emberek” nyelve egyúttal egyszerű szerkezetű

¹⁶ B. MALMBERG idevágó nézeteinek legteljesebb összefoglalása, ahol előző munkáira is hivatkozik: *La structure phonétique de quelques langues romanes: Phonétique générale et romane*, The Hague—Paris 1971. 301—342; a cikk eredeti megjelenése *Orbis* 11 (1962). Hosszan lehetne azokat a munkákat idézni, amelyek — a cikkünkben előadott tények figyelembe vételével — a középnyelvállású magánhangzók egyikét vagy másikát „megfosztják” a fonéma-státusztól; példaként utalok G. L. TRAGER cikkére (*The verb morphology of spoken French*. *Language* 20 (1944): 131—141) aki szerint nincs két/œ/ típusú fonéma, viszont van két/O/ típusú; megint másképp TOGEBY (*Structure immanente de la langue française*. 2. kiadás, Paris 1965, különösen 44. l.). A fentiekben előadottak megmagyarázzák, miért nem veszem ezeket a gondolatmeneteket tekintetbe.

nyelv is), a tények önmagukban is ellentmondanak ennek a hipotézisnek: az /**Œ**/, /**O**/ archifonémákon belüli oppozíciók a társadalom minden szintjén szilárdak, az /**E**/ archifonémán belüli oppozíció időnkénti neutralizálódása pedig a társadalom minden szintjén bekövetkezik.¹⁷

II. A fentiek után már csak két — egymást kizáró — következtetés maradhat hátra:

A) A fonémarendszerben — és ennek következtében a nyelvtani rendszeren belül, amely a fonémarendszert így vagy úgy magában foglalja — lehetnek olyan elemek és nekik megfelelő alkalmazási szabályok, amelyek a mondatok azonosítása és „dekódolása” szempontjából funkciótlanak. Az ilyesfajta következtetés nyelvtudományi iskolázottságunk következtében riasztónak, abszurdnak látszik, holott logikai szempontból nem az, s még nyelvészeti szempontból is megemlíthető, hogy az ilyen „felesleges” elemek közlésen kívüli, de a közlésre vonatkozó funkcióval rendelkezhetnek, amennyiben jelezhetik azt, hogy a beszélő az adott nyelvi változatot — adott esetben a „standard” franciát — anyanyelvi szinten használók csoportjához tartozik. Mégsem hisszük, hogy a tőlünk vizsgált esetekben ez kielégítő magyarázat volna; a tárgyalt oppozíciók viszonylag bonyolult, információ-elméleti zsargonban szólva túlságosan „költéses” rendszert alkotnak ahhoz, hogy a nyelvi kommunikációs aktuson belül könnyedén funkciótlannak lehessen őket tekinteni.

B) A második lehetséges következtetés: a fonémarendszer elemeinek a disztinktív (s ezáltal szóazonosító) funkción kívül egyéb nyelvi funkciójuk is lehet, s előfordulhat — mint a mi esetünkben —, hogy a disztinktív funkció a rendszer működése szempontjából járulékos, jelentősége csupán annyi, hogy a fonéma önállóságát a beszélő szubjektív nyelvi tudatában biztosítja és bizonyítja.

Ha ezt a második következtetést próbáljuk a tőlünk vizsgált esetekben hasznosítani, a következő hipotézist állíthatjuk fel a tárgyalt oppozíciók tekintetében:

Több ízben megjegyeztük, hogy a /**ɛ**/ ~ /**e**/, /**œ**/ ~ /**ø**/, /**ɔ**/ ~ /**o**/ oppozíciók, illetve a nekik megfelelő konstans és világos hangszínekülönbségek a francia szó hangsúlyos szótagjában érvényesülnek, a hangsúlytalan szótagban viszont egy egyszerűbb, lényegileg három nyíltsági fokú magánhangzórendszer található. Más oldalról tudjuk viszont, hogy a francia szóhangsúly nyomatéki komponense rendkívül gyenge, s számtalan esetben gyengébb, mint a különböző stílári okokból — vagy egyéb, még pontosan fel nem derített mechanizmusok következtében — más szótagra eső nyomatékok.¹⁸ Éppen ezért a szótag hangsúlyos — kényelmes matematikai műszóval „kitüntetett” — jellegének és a fonológiai oppozíciók előfordulásának kapcsolata teljes joggal prezentálható megfordítva is: „hangsúlyos”, kitüntetett a szónak — illetve a több elemből álló „mot phonétique”-nek¹⁹ — az a szótagja, amelyben a /**E**/, /**Œ**/, /**O**/

¹⁷ L. MARTINET, a 14. jegyzetben idézett helyen. Tegyük hozzá, hogy a szerintünk is eltűnőben levő /**a**/ ~ /**ɑ**/ oppozíciót éppen az iskolázatlan párizsi ejtés igyekszik „megmenteni”, amelyben bizonyos körülmények között a palatális **a**-t majdnem /**e**/-ig zárják, az /**a**/-t pedig majdnem /**ɔ**/-ig zárják és velarizálják (l. erről H.-W. KLEIN, 5. jegyzetben idézett munka, 18. l.).

¹⁸ Tegyük hozzá az eddigiekhez, hogy a melodikus csúcs is gyakran másutt van, mint a hagyományos hangsúly, l. erről az 5. és 9. jegyzetekben idézett irodalmat.

¹⁹ Ismeretes, hogy a főnév a hozzá tartozó ún. segédzavakkal (*un bel homme*), ill. az igealak a hangsúlytalan névmásokkal, tagadózavakkal stb. (*je ne le sais pas*) a franciában fonetikai szempontból egy szót alkot, belső szóhatár nélkül és hagyományosan e g y hangsúllyal.

archifonémákon belüli oppozíciók rendszeresen — néha időtartamkülönbségekkel kiegészülve — érvényesülnek, s amelyben ebből kifolyólag minden vokális-sor négy nyíltsági fokú fonéma-skálával rendelkezik, mindegyik fonéma egy rövid és egy hosszú variánssal. Mivel az ún. hangsúlyos szótag a szót, illetve „mot phonétique”-et alkotó szintagma utolsó szótaga, a meggyengült, igen gyakran teljesen eltűnt nyomatóki csúcs helyett a teljes vokális fonéma-rendszer vette át a dekódolás szempontjából lényeges szintagma-demarkatív funkciót; a kommunikáció során közvetlenül jelentkező felszíni struktúrában így a négyfokozatú vokális-rendszer a háromfokozatú vokális rendszerrel áll szemben s a hanglánc értelmes organizálása szempontjából lényeges szerepet tölt be.

Ebben a hipotézisben az is érthető, hogy disztinktív funkciójuk minden gyengesége ellenére miért változatlanul szilárdak a $/E/$, $/\mathcal{E}/$, $/O/$ archifonémákhoz tartozó oppozíciók: ha egyszer a négyfokozatúságnak a háromfokozatúsággal szemben sajátos funkciója van a hangsor értelmes organizálása terén, a négyfokozatúság megvalósításának és szilárd fenntartásának artikulációs szempontból legegyszerűbb — és talán az egyetlen tartósan lehetséges — módja az, hogy a nagy artikulációs túréssal ejthető középnyelvállású magánhangzók helyén két világosan megkülönböztetett — egy „viszonylag nyílt” és egy „viszonylag zárt” — fonéma álljon.

12. A fentiek implikálnak a francián túlmutató következtetéseket is. A világosság kedvéért mégis szükséges két összefoglaló megjegyzés:

A) A klasszikus fonológia szempontjából azt kell megállapítanunk, hogy — ha hipotézisünk helyes — a fonémák disztinktív funkciójának a fonémarendszer egyes pontjain csupán annyi jelentősége van, hogy a fonémák „ontológiai státuszát” biztosítja és bizonyítja a szubjektív nyelvi tudatban; ugyanezeknek a disztinktív szempontból lényegtelen oppozícióknak azonban lehet más, a hangsor közléssé organizálásában igen lényeges szerepe, amennyiben pusztán létük fenntartja a rendszer komplexitásának a hangsor tagolásához szükséges szintjét.

B) Nem lehetetlen, hogy az elmondottaknak van generatív keretben is jelentőségük; ha ugyanis a felszíni struktúra fonetikai megjelenésekor a szintagma különböző pontjain más és más szabályrendszerek érvényesülnek — például a szintagma leginformatívabb, egyben demarkatív pontján bonyolultabb, többlépcsős rendszer, mint egyebütt — ezzel a mondatok generálásának analízise során kétségtelenül számot kell vetni.

HERMAN JÓZSEF

Les archiphonèmes français $/E/$, $/\mathcal{E}/$, $/O/$ et quelques problèmes théoriques de la phonologie classique

par JÓZSEF HERMAN

Après avoir rendu hommage à la mémoire de Gy. Laziczius, l'auteur examine les problèmes que soulèvent les oppositions phonologiques $/e/ \sim /e/$, $/\mathcal{e}/ \sim /e/$, $/o/ \sim /o/$, c'est-à-dire les oppositions des voyelles orales françaises d'aperture moyenne. Il rappelle, à l'aide d'un certain nombre d'exemples, que le rendement des oppositions $/\mathcal{e}/ \sim /e/$, $/o/ \sim /o/$ est pratiquement négligeable, et la disparition de ces oppositions ne causerait aucune perturbation dans la communication. Bien que le rendement de l'opposition $/e/ \sim /e/$ soit nettement plus important, la liquidation de cette opposition chez un nombre considérable de locuteurs français montre amplement qu'ici encore, l'opposition n'est

pas essentielle du point de vue de la distinction des morphèmes. Il apparaît donc que le système des voyelles orales françaises comprend d'une part des oppositions fondamentales, non neutralisables, essentielles à la suite de leur fonction distinctive pour la constitution des messages, et d'autre part des oppositions à portée limitée, facilement neutralisables, et qui paraissent être «superflues» du point de vue de la distinction des éléments du message.

La question se pose de savoir si les oppositions en question sont en effet «superflues» (ce qui signifierait qu'elles servent simplement à marquer l'appartenance du locuteur à la communauté linguistique des Français non méridionaux) ou bien s'il peut leur être attribué une fonction autre que la fonction distinctive. L'auteur émet l'hypothèse selon laquelle ces oppositions, qui ne se réalisent pleinement que dans la syllabe dite accentuée, opposent un système phonologique à quatre degrés d'aperture (opérant en syllabe accentuée) à un système à trois échelons (syllabe non accentuée, malgré l'existence de flottements non phonologiques et phonétiquement limités dans ces syllabes). Ainsi, étant donné surtout la faiblesse de l'accent traditionnel français, ces oppositions — et le système vocalique particulier qu'elles contribuent à constituer — marquent la place de «l'accent» et possèdent un rôle de démarcateurs de syntagme. Cet état de choses peut présenter un certain intérêt du point de vue de la phonologie générative-même.

Laziczius Gyula és a magyar nyelvjáráskutatás

1. LAZICZIUS GYULA nem volt dialektológus. Legalábbis a szó megszo-
kott értelmében nem. Hiszen — tudomásom szerint — terepmunkát sohasem
végzett; kora nyelvjárásainak állapotáról közvetlen tapasztalatai nem voltak;
nyelvjárástani részletkérdések kutatásával nem foglalkozott, ilyen tárgyú
publikációi nincsenek. Laziczius Gyula az általános nyelvészet felől jutott el
a nyelvjárásokhoz, mint a prágai iskola fonológiaelméletének nemzetközi
tekintélyű képviselője és művelője, mint ennek az elméletnek hazai úttörője.
S a magyar nyelvjárások fonológiai problémáival, a magyar nyelvjárásoknak
fonológiai alapon történő osztályozásával két munkájában is foglalkozik:
Bevezetés a fonológiába. MNyTK 33 (1932): 33—74; A magyar nyelvjárások.
Bp. 1936. 19—58.

Laziczius osztályozását saját korának szakemberei egyértelműen elve-
tették. HORGER — részletesebb megokolás nélkül: „Ettől [ti. a BALASSA-féle
felosztástól] egészen eltérő módon (phonológiai alapon) próbálta újabban
LAZICZIUS GYULA felosztani a magyar nyj.-okat (NyK 48: 190), de ez a felosz-
tás nézetem szerint elfogadhatatlan.” — Balassa teljes értetlenséget és érzé-
ketlenséget mutat az egész fonológiai elmélet iránt, s bizonyára ez is közreját-
szott abban, hogy Laziczius osztályozásáról a következő a véleménye: „... az
ő fonológiai alapon történt osztályozása a nyelvjárások megfigyelése és tanul-
mányozása szempontjából elfogadhatatlan és értéktelen” (Nyr. 63: 111).

Reálisabb elemzést, elismerést-bírálatot csak jó két évtizeddel munkái-
nak megjelenése után kapott Laziczius (vö. DEME, NyjKérd. [1953] 20—22,
86—87; KÁLMÁN, MNyj. [1951] 14—15, Nyj. [1966] 66—67; IMRE, MNyjR
[1971], 57—58). Annak a ténynek, hogy Laziczius eljárását, munkájának nyelv-
járástani eredményeit a korabeli szakemberek teljesen negatívan értékelték,
szerintem két oka van. — a) A fonológia ebben a korban még ismeretlen, meg
nem emésztett elmélet volt a magyar nyelvtudósok többsége számára, s így
vele szemben eleve bizonyos fenntartással éltek. — b) A fonológia elméletének
gyakorlati alkalmazása a magyar nyelvjárások felosztásában, ezen keresztül
az elmélet használhatóságának bizonyítása, Laziczius részéről nem sikerült
a legjobban. Az addigi nyelvjáráskutatás eredményeit nem mindig értékelte
és használta fel a legszerencsésebb módon; az általa elméleti úton kialakított
magánhangzórendszereknek területhez kötésében nem járt el eléggé körül-
tekintően, sőt még a prágai iskola föllálította és saját maga által is vallott
fonológiai elveket sem alkalmazta mindig eléggé következetesen. Így azután
munkájának konkrét eredményei a magyar nyelvjárások felosztását illetően
ellene mondtak az addigi kutatások eredményeire épülő gyakorlati tapasztala-
toknak. A korabeli szakemberek — sajnálatos, de részben érthető módon —

nem tudták szétválasztani az el nem fogadható, helytelen gyakorlati eredményeket és az ezek mögött meghúzódó, lényegét tekintve helyes elmélet és helyes módszertani eljárás racionális, előremutató elemeit, s az egészet együtt elvetették.

Laziczius osztályozásáról indult ugyan egy folyóiratvita, de ezt BALASSA a Nyr.-ben (63: 107—111) túlságosan is éles-gúnyoros hangon kezdte, LAZICZIUS (MNY. 31: 48—53) ugyanebben a hangnemben folytatta, s így ez a vita nem is hozhatott semmi konkrét eredményt — nem kis kárára az akkor éppen fellendülőben levő magyar nyelvjáráskutatásnak.

2. Nyelvjárástani munkáiban Laziczius a prágai iskola fonológiai és nyelvföldrajzi elveit követi. Erről TRUBETZKOJ — többek között — a következőket írja: „Die lautlichen Unterschiede zwischen zwei Dialekten können dreifacher Art sein: sie können das *phonologische System* betreffen oder die *phonetische Realisierung* einzelner Phoneme oder die *etymologische Verteilung* der Phoneme in den Wörtern” (Phonologie und Sprachgeographie: TCLP 4 (1931): 228).

2.1. Osztályozása alapszempontjának Laziczius a fonológiai rendszert tekinti. Ennek helyes voltát DEME megkérdőjelezi, s ezt írja: „... észrevételünk szerint a nyelvjárásoknak nem az a legdöntőbb jellemzője egymással szemben, hogy melyik hány fonémet használ. Lényegesebbnek látszik ennél — erre mutat LAZICZIUS kiegészítő szempontja is —, hogy az egyes használt fonémeknek mekkora a megterheltsége, s az melyik másik fonémmal szemben fogyott vagy gyarapodott” (NyjKérd. 21). Én ebben a kérdésben inkább Lazicziusszal értek egyet. A magyar nyelvjárások tipizálása során végzett kísérletezésem-kutatásaim alapján ugyanis az a meggyőződése alakult ki, hogy a nyelvjárások hangtani alapon történő osztályozásának-tipizálásának alapja csak a fonémaállományban mutatkozó mennyiségi vagy minőségbeli eltérés lehet; mert szerintem: „... nem tartozhatnak egy nyelvjárástípusba azok a helyi nyelvjárások, amelyekben legalábbis a szabad fonémák rendszere nem azonos. De ugyanakkor: a teljesen azonos hangrendszerrel használó helyi nyelvjárások nem tartoznak szükségszerűen azonos nyelvjárástípusba. Az egyazon nyelvjárástípusba való tartozásnak alapvető fontosságú feltétele ugyan a szabad fonémák rendszerének azonos volta, de még a kizárólag hangtani alapon történő tipizálásban is csak egyik feltétele az egyes fonémák megterhelésében és a hangtani realizációkban mutatkozó viszonylagos azonosság mellett” (MNYjR 86—87). Vagyis: Laziczius ebben a kérdésben — szerintem — elméleti szempontból helyes álláspontot képviselt.

2.2. Gyakorlati szempontból azonban eljárása több tekintetben is vitatható:

a) Bár a nyelvjárások osztályozását fonológiai alapon végzi, csak a magánhangzókat veszi figyelembe. Utal ugyan rá, hogy egyes palóc nyelvjárásokban az *ly* „fonémnek látszik” (vö. Bev. 43), de figyelembevételét az osztályozásban mégis elutasítja ezzel a — számomra érthetetlen — megokolással: „... a mássalhangzók terén mutatkozó különbségek szintén elég jelentéktelenek. Legfeljebb az *ly* megkülönböztetése vagy elejtése kerülhetne itt szóba, de ha ezt tennők meg felosztási alapk [Én ritkítottam. I. S.], osztályozásunk ... aligha lenne kielégítő, differenciálatlanságával még a legrégebb felosztásokkal szemben sem jelentene haladást”. (Bev. 55) Úgy látszik, Laziczius arra nem is gondolt, hogy a magánhangzók és a mássalhangzók rendszerét az osztályozásban együttesen kellene tekintetbe venni; tehát valóban a „hangrendszer”-t kellene megtenni osztályozása alapjának.

b) A nyelvjárásgyűjtőknek azt a régebbi megfigyelését, hogy az *ú, ű, í* egyes nyugati nyelvjárásokban hiányzik a hangrendszerből — nem fogadja el. Pedig BALASSA teljesen világosan ezt írja az őrségi (és a hetési) nyelvjárásról: „Hosszú *í, ú, ű* egyáltalán nem fordul elő, még *l* kiesése után sem: *pörüt, szabadtut, lőünek*” (i. m. 34). Ezeknek a megállapításoknak LAZICZIUS szerint „nincs alapja”, mert igaz ugyan, hogy a köznyelvi *ú, ű, í* helyén a megfelelő rövid hang szokott jelentkezni, de — szerinte — a *lű, bűr, íg*-féle alakok „bizonyos fokig gondoskodnak is a pótlásról” (Bev. 41). Arra azonban, hogy az Őrségből és a Hetésből az idézett típusú alakok valahol hiteles módon adatolva lennének, nem utal. (Csak mellékesen jegyzem meg, hogy a nyelvatlasz mintegy nyolcvan év távlatából is Balassát igazolta ebben a kérdésben.) LAZICZIUSnak ez az eljárása azért sem egészen érthető, mert más esetekben sokkal problematikusabbnak látszó, kevésbé világos fogalmazású megállapításokat is elfogad.

c) Az *ő-ző* nyelvjárásokban jelentkező *ē* hangokat (pl. *lē, nē, sē, tē, ēggy*; ill. *szēda, lēkvár* stb.) nem tekinti fonémának, hanem szerinte itt az *ē* csak „mellékváltozata” az *e*-nek (vö. i. m. 38). LAZICZIUS ezt a nézetét nyilván arra a feltételezésre alapítja, hogy ezekben a nyelvjárásokban nincs két olyan szó, amely csupán az *e : ē* ellentétben különböznék egymástól. Egyrészt azonban — legalább egy — ilyen szópár van: *ne* 'nesze' : *nē* (tiltószo). (Lehetséges persze, hogy Lazicius ezt nem ismerte.) De ha ilyen szópár valóban nem lenne is, Lazicius állásfoglalása ez esetben akkor sem egészen helytálló. A fonéma : változat kérdésének eldöntésében ugyanis aligha helyes — különösen kis megterheltségű hangok esetében — egyedül a funkcionális szemléletet érvényesíteni, hanem feltétlenül figyelembe veendő szerintem a szociológiai szempont is. Elméletileg ezen a nézeten van Lazicius is, hiszen ezt írja: „Más az, ha a nyelv nem használja ki az adott lehetőségeket, és más, ha nem is használhatja ki őket. Különös véletlen, hogy a magyar irodalmi nyelvben csak egy szó kezdődik *ty*-vel, a *tyúk*. Mivel ennek zöngés kezdetű párja (*gyúk*) hiányzik, hiba volna azt mondani, hogy a magyarban a *gy : ty* korreláció székezdeten nincsen. Van, csak kihasználatlan. A lehetőség megvan, de a nyelv nem él vele. Lappangó lehetőség ez...” (i. m. 29). Ennek a véleménynek az ismeretében még kevésbé érthető az *ē*-vel kapcsolatos állásfoglalása. Annál is inkább, mert azzal ő is nyilvánvalóan tisztában volt, hogy az illető nyelvjárást beszélők számára az *e : ē* használata világosan, történetileg meghatározott okokból morfémahoz kötött. Függetlenül attól, hogy van-e „jelentésmegkülönböztető” szerepük vagy sem, „szóépítő” szerepük feltétlenül van. Nem lehet tehát tényként kimondani azt, hogy az *e : ē* szembenállást az *ő-ző* nyelvjárás fonológiaiailag nem használhatja ki.

Laziciusnak ezt az állásfoglalást DEME (NyjKérd. 86) némileg másképp ítéli meg. Szerinte LAZICZIUS véleménye — szigorúan fonológiai szemmel nézve — helytálló; hiszen „E hangok valóban felcserélhetők lennének az illető nyelvjárásban nyílt *e* hanggal az értelem veszélyeztetése nélkül”. (Úgy látszik, a *nē : ne* ellentétpár DEME figyelmét is elkerülte.) Ezután azonban így folytatja: „Felcserélhetők lennének, de a nyelvjárás mégsem cseréli fel őket. Megtartja zárt ejtésüket, amely a nyílt *e* hangétól egy teljes képzőmozzanatban, egy zárttsági fokban eltér. Ez a »változat« fonetikai helyzetéhez sem köthető itt, hiszen nem minden egytagú, nyíltszótagos szót ejtenek így (vö. *de, be* stb.); s nem is fonetikai értékű, hanem történeti alapon meghatározott elhelyezésű változat.”

Lazicius állásfoglalása ellentmondásos és következetlen azért is, mert — mint fentebb láttuk — azokban a nyelvjárásokban, amelyekben a köznyelvi

ú, ű, í fonémákat törvénytörően a megfelelő rövid váltotta fel, az *ú, ű, í* fonéma voltát a *lú, búr, íg* típusú nyelvjárási formákkal próbálta igazolni. Ez esetben nem keresett csak *ú : u, ű : ű, í : i* ellentétet mutató szópárokat. De ha keresett volna is — nem talált volna. A két jelenségtípust azonban nem lehet fonológiai szempontból másképpen megítélni.

d) Nem értek egyet Lazicziusnak azzal a nézetével, hogy a polifonémikus értékű *ā, ē* hangokat nem fonémának, hanem az *a + l, r; e + l, r* „difftongusok” egyik, és pedig monoftongusos változatát — tekintti (Bev. 42). Ez a nézet történeti szempontból helyeselhető. Leíró szempontból, az egyes nyelvjárásoknak mint viszonylag önálló nyelvi részrendszereknek a saját belső hangtani rendszere szempontjából azonban aligha. Ezeknek a hangoknak is lehet — más fonémákkal szembeállítva — jelentésmegkülönböztető szerepük: *āsó : ásó, ēső : eső*. Vannak nyelvjárások, amelyek ezeket a hangokat felhasználják, vannak, amelyek nem. Előfordulásuk szintén bizonyos morféimákhoz kötött. Nyelvjárásonként, a nyelvjárás saját belső törvényeinek megfelelően más-más módon, más-más morféimákban — sok különféle tényezőtől függően — jelentkezhetnek, de egyetlen nyelvjárásban sem mechanikusan, az illető hangkapcsolatot hordozó minden morféimában (vö. IMRE, MNyjR 261–262).

e) Laziczius fonológiai alapon összeállított magánhangzórendszerei tehát — csupán a korabeli, megbízható nyelvjárástani ismereteket véve is figyelembe — bizonyos korrekciókra szorulnak. A 7 hosszú fonémából (*ú, ű, í, ó, ő, é, á*) álló „háromszögű” és a 8 hosszú fonémából (*ú, ű, í, ó, ő, é, á, ē*) álló „négyyszögű” rendszer mellé mindenképpen fel kellett volna vennie az elfogadandó módon igazolt 4 fonémából (*ó, ő, é, á*) álló, „fekvő téglalap alakú” rendszerét a hosszú magánhangzóknak. Problematikusnak látom azt is, hogy — leíró alapon — azonosnak lehet-e tekinteni a középpalc nyelvjárás és „Tiszahát, Szamosahát és Ugocsa” „négyyszögű” hosszú magánhangzórendszerét. Szerintem nem.

A polifonémikus értékű *ā-t* és *ē-t* én mai ismereteink alapján ugyan — mint kifejtettem — önálló hangszköznek tartom a nyelvjárásokban, de el tudom fogadni, hogy ezt a kérdést Laziczius a maga korában másképpen ítélte meg, ugyanis ennek az erősen bonyolult kérdésnek számos részletét nyelvjárástanunk csak később tisztázta.

A mássalhangzók rendszerében mutatkozó fonológiai eltérést — az *ly* fonéma megléte vagy hiánya — azonban mindenképpen figyelembe kellett volna vennie, ha a magyar nyelvjárásokat akarta fonológiai alapon osztályozni.

Vagyis: ha a fonológiai alapot következetesen választja meg, és figyelembe veszi a korabeli magyar nyelvjáráskutatás reális eredményeit, akkor legalább a következő hangtani részrendszerekkel kellett volna dolgoznia LAZICZIUSNAK: rövid magánhangzók: 8 és 7 tagú; hosszú magánhangzók: 8, 7 és 4 tagú; mássalhangzók: 26 és 25 tagú. S így az elméletileg lehetséges kombinációk száma: $2 \times 3 \times 2 = 12$.

Mégpedig: a) $8 + 8 + 25$; b) $8 + 7 + 25$; c) $8 + 4 + 25$; d) $7 + 8 + 25$; e) $7 + 7 + 25$; f) $7 + 4 + 25$; g) $8 + 8 + 26$; h) $8 + 7 + 26$; i) $8 + 4 + 26$; j) $7 + 8 + 26$; k) $7 + 7 + 26$; l) $7 + 4 + 26$. S ebből az elméletileg lehetséges 12 alaptípusból 8 — a)–e); g)–h); k) — a Balassa-féle leírás alapján is kirajzolódik, s a nyelvatlasz anyagának tanúsága szerint ma is él. 4 típus azonban gyakorlatilag nem található meg nyelvjárásainkban.

(Csak tájékoztatásként jegyezzük meg: a vizsgált három hangtani részrendszer — a nyelvatlasz anyaga alapján szerzett ismereteink szerint — a való-

ságban jóval gazdagabb; rövid magánhangzó: 8, 7, 6; hosszú magánhangzó [a polifonémikus értékű *ā*, *ē*-vel]: 12, 10, 9, 8, 7, 6, 4; itt az azonos fonémaszám mögött azonban 4 esetben minőségileg más fonémák kombinálódnak, így a típusok száma 11; r. msh.: 26, 25; a hosszú mássalhangzók rendszere egyes helyi nyelvjárásokból hiányozhat; ezeknek a részrendszereknek a kombinációiból elméletileg kialakítható „hangrendszer”-eknek természetesen csak viszonylag kis része él mai nyelvjárásainkban [vö. IMRE, i. m. 72–76].)

Vagyis: az elméletileg fennálló lehetőségeket a nyelv ezen a téren is — pl. a fonémakombinációkhoz, a fonémakorrelációk realizálódásához hasonlóan — gyakorlatilag csak részben használja fel. Nyelvjárásainknak ezt a jellegzetességét azonban LAZICZIUS — éppen a fonológiai részrendszerek nem egészen helyes megállapítása miatt — nem ismerte fel.

3. A nyelvjárások osztályozásának mellékszempontjaként figyelembe vesz Laziczius két megterheltségi szempontot is: az *ö*-zést és az *í*-zést. Eljárásának elméleti alapja szintén feltétlenül helyes (vö. DEME, NyjKérd. 21). A gyakorlati megoldás helyessége azonban ismét vitatható. Ennek a két jelenségnek a kiválasztásában ugyan — szubjektíve — teljesen következetes. Szerinte ugyanis nyelvjárásaink magánhangzórendszerei között „nincs más lényeges eltérés” (Bev. 55), mint az *e* : *ē*, *ē* : *é* szembenállás (az utóbbi esetleg más fonetikai realizációban). Minthogy az *ö*-zés az előbbi, az *í*-zés pedig az utóbbi szembenállás megterheltségbeli realizálódását érinti, érthető, hogy éppen ezeket emeli ki. Kétségtelen amellet még az is, hogy mindkettő igen fontos jelenség, olyan, amely egy-egy nyelvjárás hangtani arculatát jelentős mértékben módosíthatja. Legalább két ellenvetést azonban mégsem hallgathatunk el.

a) Nyelvjárásainkban van több más, az *ö*-zéshez és az *í*-zéshez hasonló igen nagy hatású, nagy területre jellemző megterheltségbeli eltérés. Pl.: az *o*-val szemben jelentkező *a*-zás (*akas*, *malam* stb.) amely — különböző fokozataiban — főleg a közép-erdélyi területekre jellemző. S ahol erősen virulens jelenség, ott az *o* fonéma gyakorlatilag alig jelentkezik; az *ö* terhére jelentkező *e*-zés hangsúlytalan szótagban (pl. *könyereg*, *ördeg*) nagyjából az előbb említett területen ma is szinte általános; a köznyelvi *ú*, *ű*, *í* helyett *u*, *ü*, *i* használata (pl. *ur*, *tűz*, *víz*) jellemző még ma is szinte az egész Dunántúlra, az észak-keleti nyelvjárásokra, sőt az erdélyi nyelvjárások jelentős részére is. S különösen a Dunántúlon igen nagy az intenzitása. De még lehetne folytatni is a sort. Így csak az *ö*-zésnek és az *í*-zésnek a kiemelése elhatároló szempontként a nyelvjárások osztályozásában — nyelvjárástani szempontból — vitatható, önkényesnek látszik.

b) A két említett jelenségnek az intenzitása nyelvjárásainkban igen különböző. A nyelvatlasz anyaga alapján megvizsgált, a köznyelvben *é*-t tartalmazó 109 morfémból egyes nyelvjárásokban az *í*-zés csak egyet-kettőt érint, másutt 60 fölött lehet a számuk. Hasonlóképpen a megvizsgált, a köznyelvben *e*-t tartalmazó 334 morfémból egyes nyelvjárásokban szintén csak egy-kettő *ö*-zó, máshol 100-nál is több. Illetőleg a részletesen megvizsgált 233 atlaszkutatópont közül 160-ban találhatók *í*-zó megoldású alakok; *ö*-zó megoldású alak pedig csupán 3-ban (!) nem fordul elő (vö. IMRE, MNyjR 120, 208). Így azután csak teljesen szubjektív alapon lehet eldönteni, hogy egy nyelvjárás „*ö*-zőnek”, „*í*-zőnek” tekintendő-e vagy sem.

Laziczius a fonémaszám és a megterheltségbeli két mellékszempont alkalmazásával összesen 9 hangrendszertípust kap. S minthogy ezeket nem

csupán az egyes részrendszerek kombinációjával kialakított elméleti lehetőségnek, hanem gyakorlati realitásnak tekinti, s így területhez is kívánja kötni őket, éppen az *ő*-zés és az *í*-zés megítélésében nemegyszer erősen szubjektív módon kénytelen eljárni.

Meg kell azonban mondanunk azt is, hogy az *ő*-zés és az *í*-zés intenzitásának ezeket a nyelvjárásonként való nagyfokú eltéréseit az 1930-as években még a dialektológus szakemberek sem látták elég világosan, így Laziczius még kevésbé ismerhette.

4. Az egyes fonémák realizálódásának módját Laziczius a nyelvjárások osztályozásában nem veszi figyelembe. Az egyes fonémák leírásakor azonban a legfontosabb realizációs típusokat megemlíti. Minthogy ez nem fonológiai, hanem fonetikai probléma — bár néhány esetben a nyelvjárásra alapvetően jellemző sajátság — eljárása elvszerű, és teljes mértékben egyet lehet vele érteni.

5. Az eddigieknél is több és súlyosabb probléma jelentkezik LAZICZIUS-nak abban az eljárásában, ahogy az általa elméletileg kialakított egyes hangrendszereket területhez kötötte.

Joggal és helyesen hiányolja Balassa felosztásában a világos elvi alapokat. A Balassa-féle elv, amelyet előbb az „összes kritériumok elvé”-nek (Bev. 54) — később, a Balassával folytatott éleshangú vitában a „szedett-vedett kritériumok elvé”-nek (MNY. 31: 51) — nevez, úgy látja: „nem szolgálhatnak alapul a nyelvjárások osztályozásánál” (Bev. 54). Szerinte Balassa észrevette, hogy az „összes kritériumok” alapján nyelvjárási egységeket nem tud kapni. De mivel a felosztáshoz szüksége volt egységekre, idegen területre kalandozott, s ezek: a földrajzi egységek. S mindebből ezt a következtetést vonja le: „Ezzel azonban BALASSA — mint előtte már annyian — lesodródott a helyes nyelvi alapról, amelyet ilyen felosztási kérdésekben nem szabad elhagynunk” (vö. Bev. 54–55).

Abban kétségtelenül igaza van Lazicziusnak, hogy Balassa felosztása mögött nincs eléggé szilárd elvi alap. Bár a teljes igazsághoz hozzátartozik az is, hogy Laziczius némileg önkényesen minősítette Balassa elveit az összes kritériumok elvének, hiszen BALASSA maga félreérthetetlenül ezt írja: „Ha tehát azt akarjuk, hogy osztályozásunk megfeleljen a magyar nyelvjárások természetes fejlődésének, tekintettel kell lennünk az egész magyar nyelvterületre és a nyelvjárási különbségeket létrehozó minden fontosabb sajátságra” (Nyj. 17). (Az eredetiben is ritkítva. I. S.)

Fontosabb azonban ennél az, hogy elmélet és gyakorlat Lazicziusnál ezúttal két, teljesen más úton jár. Hibáztatja Balassát, hogy felosztását a földrajzi egységek alapján végezte, tehát „lesodródott a helyes nyelvi alapról”. — Ugyanakkor: a saját, fonológiai alapon megalkotott magánhangzórendszereit a Balassa-féle „földrajzi” egységekre próbálja ráhelyezni, nemegyszer úgy, hogy a Balassa-féle — helyes — nyelvjárástani eredményeket figyelmen kívül hagyja.

Így lesz azután Laziczius felosztásában *í*-ző az egész Balassa-féle nyugati nyelvjáróterület, jöllehet déli felének egy része — Balassa leírásából világosan kivehetően — még az *í* „hangot” sem ismeri; így kerül azonos (*í*-ző) típusba a valóban erősen *í*-ző nyugati, és a — Balassa szerint is — az *í*-zést lényegében nem ismerő keleti palócság; így lesz *í*-ző a felsődrávai, és *é*-ző a kiskunsági nyelvjárás, bár — Balassa leírásából jól kivehetően — „*í*-zésük” mértéke lényegében

azonos. — És, minthogy Laziczius a részrendszerek kombinációi útján kialakított hangrendszereit nyelvjárási realitásnak tekinti, megtalálja a földrajzi helyét a maga \bar{o} -zó + \bar{e} -zó, illetőleg \bar{o} -zó + i -zó nyelvjárásainak, bár ilyen nyelvjárások a valóságban nincsenek (vö. KÁLMÁN, Nyj. 67). Kétségtelen azonban, hogy Lazicziusnak ehhez a legutóbbi tévedéséhez legalábbis némi alapot adott Balassa könyve is (vö. Nyj. 58, 103).

6. Az eddig elmondottak alapján — úgy gondolom — eléggé világosan kiderül, hogy Laziczius nyelvjárástani felosztásának gyakorlati eredményei — kizárólag saját kora magyar nyelvjárástani ismereteinek alapjánól nézve is — súlyosan kifogásolhatók, nyugodtan mondhatjuk azt is, hogy elfogadhatatlanok. Szinte érthetetlen, hogy ez, az elmélet területén olyan biztosan mozgó, élesszemű és éleselméjű tudós, a dialektológiának — a köznyelvénél, igaz, sokkalta szövevényesebb és sok buktatóval terhelt — útjára lépve milyen könnyen téved, ítél elhamarkodottan, milyen gyakran követ el a gyakorlott dialektológus szemével nézve szinte eleminek mondható hibákat. S ez nyilván szorosan összefügg azzal, amit cikkem legelején mondtam: Laziczius Gyula nem volt dialektológus; nem voltak közvetlen tapasztalatai a magyar nyelvjárásokról, s így nem is lehetett meg benne az a sajátos — nyugodtan mondhatjuk „dialektikus” — nyelvészlelet, amely a dialektológiai munkához elengedhetetlen.

Az elmondottak azonban talán azt is érzékeltették — s ebben a tanulmányban ez a fontosabb —, hogy Laziczius Gyula volt a modern magyar dialektológia egyik úttörője, a fonológiai szemlélet első alkalmazója a magyar nyelvjáráskutatásban. A magyar nyelvjárások osztályozásáról írt munkáiban található elméleti-módszertani pozitívumok ma is előremutatók, a hasonló célú kutatásokban ma is igen jól felhasználhatók. Én magam a hazai szakirodalomból a nyelvjáráskutatás elméleti-módszertani kérdéseit illetően a legtöbb tanulságot és a leghasznosabbakat kétségtelenül az ő munkáiból merítettem.

IMRE SAMU

Gyula Laziczius und die ungarische Mundartforschung

VON SAMU IMRE

GYULA LAZICZIUS war kein Mundartforscher. Mit dialektologischen Fragen beschäftigte er sich nicht; er kannte auch nicht die ungarischen Mundarten seiner Zeit. Von der allgemeinen Sprachwissenschaft her ist dieser international angesehene Vertreter und ungarische Bahnbrecher der Phonologietheorie der Prager Schule zu Fragen der Dialektologie gekommen. Mit phonologischen Fragen der ungarischen Mundarten, mit der Typisierung der ungarischen Dialekte befaßte er sich in seinen zwei Werken.

Die Typisierung der ungarischen Mundarten durch Laziczius wurde in den 30-er Jahren von den Fachleuten für ungarische Dialektologie einhellig verworfen.

Seine Theorie, seine Forschungsmethoden und die Ergebnisse seines Forschens wurden erst seit Beginn der 50-er Jahre ausführlicher analysiert, anerkannt und auch kritisiert.

Zur Grundlage der Typisierung der ungarischen Mundarten nimmt Laziczius das phonologische System. Die praktische Realisierung des vom theoretischen Gesichtspunkt aus richtigen Standpunktes ist aber in mancher Hinsicht anfechtbar. Einerseits baut er seine Typisierung nur auf den Vokalen auf; andererseits hat er bezüglich der Vokale die dialektologischen Ergebnisse seiner Zeit nicht sorgfältig genug berücksichtigt. So müßten also die von ihm zusammengestellten Systeme der Vokalphoneme auch auf der Grundlage der zeitgenössischen dialektologischen Kenntnisse modifiziert werden.

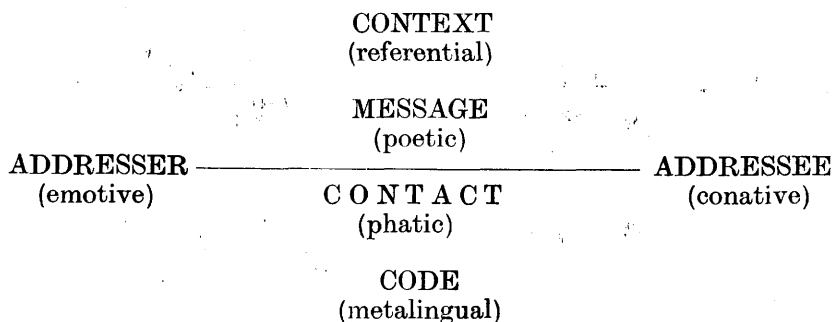
Laziczius versucht, die von ihm zusammengestellten Vokalsysteme zu lokalisieren. Theoretisch skizziert er die Aufgabe klar. Richtig weist er auf die Fehler früherer Versuche hin: auf das Fehlen klarer theoretischer Grundlagen, darauf, daß die sprachlichen Kriterien in diesen Konzeptionen zu weit in den Hintergrund gedrängt wurden und daß die Einteilung der Mundarten vor allem nur auf den geographischen Einheiten beruht. Praktisch ist aber auch seine eigene Einteilung nach diesen Gesichtspunkten geschehen.

Die Forschungen von Laziczius auf dem Gebiet der ungarischen Dialektologie haben zwei Gesichter. Theoretisch war er einer der Bahnbrecher der ungarischen Dialektologie. Er verwendete zum ersten Mal in der ungarischen Mundartforschung die phonologische Betrachtungsweise. Seine theoretischen Darstellungen sind auch heute noch richtungsweisend und in ähnlichen Forschungsbereichen gut anwendbar.

In der Anwendung seiner eigenen Theorie war er aber nicht immer konsequent genug. Seine Ergebnisse auf diesem Gebiet können — auch wegen der unzureichenden theoretischen Voraussetzungen seiner Zeit — überwiegend nicht anerkannt werden.

Metalanguage as a Linguistic Problem*

Language must be investigated in all the variety of its functions. An outline of these functions demands a concise survey of the constitutive factors in any speech event, in any act of verbal communication. The ADDRESSER sends a MESSAGE to the ADDRESSEE. To be operative the message requires a CONTEXT referred to („referent” in another, somewhat ambiguous nomenclature), seizable by the addressee, and either verbal or capable of being verbalized; a CODE fully, or at least partially, common to the addresser and addressee (or in other words, to the encoder and decoder of the message); and, finally, a CONTACT, a physical channel and psychological connection between the addresser and the addressee, enabling both of them to enter and stay in communication. The six different functions determined by these six factors may be schematized as follows:

Although we distinguish six basic aspects of language, we could, however, hardly find verbal messages that would fulfill only one function. The diversity lies not in a monopoly of some one of these several functions but in their different hierarchical order. The verbal structure of a message depends primarily on the predominant function. But even though a set (*Einstellung*) toward the referent, an orientation toward the CONTEXT—briefly the so-called REFERENTIAL, „denotative”, „cognitive” function — is the leading task of numerous messages, the accessory participation of the other functions in such messages must be taken into account by the observant linguist.

* The author dedicates this Presidential Address, delivered at the Annual Meeting of the Linguistic Society of America, December 27, 1956, to the memory of his true friend and the courageous champion of linguistic truth, Gyula Laziczius.

The so-called EMOTIVE or „expressive” function, focused on the ADDRESSER, aims a direct expression of the speaker's attitude toward what he is speaking about. It tends to produce an impression of a certain emotion whether true or feigned; therefore, the term „emotive”, launched and advocated by MARTY, has proved to be preferable to „emotional.” The purely emotive stratum in language is presented by the interjections. They differ from the means of referential language both by their sound pattern (peculiar sound sequences or even sounds elsewhere unusual) and by their syntactic role (they are not components but equivalents of sentences). „*Tut! Tut!*” said McGinty”: the complete utterance of Conan Doyle's character consists of two suction clicks. The emotive function, laid bare in the interjections, flavors to some extent all our utterances, on their phonic, grammatical, and lexical level. If we analyze language from the standpoint of the information it carries, we cannot restrict the notion of information to the cognitive, ideational aspect of language. A man, using expressive features to indicate his angry of ironic attitude, conveys ostensible information. The difference between [jes] „yes” and the emphatic prolongation of the vowel [jɛ:s] is a conventional, coded linguistic feature like the difference between the short and long vowel in such Czech pairs as [vi] „you” and [vi:] „knows”, but in the latter pair the differential information is phonemic and in the former emotive. As long as we are interested in phonemic invariants, the English [ɛ] and [ɛ:] appear to be mere variants of one and the same phoneme, but if we are concerned with emotive units, the relation between the invariant and variants is reversed: length and shortness are invariants implemented by variable phonemes.

Orientation toward the ADDRESSEE, the CONATIVE function, finds its purest grammatical expression in the vocative and imperative, which syntactically, morphologically, and often even phonemically deviate from other nominal and verbal categories. The imperative sentences cardinaly differ from declarative sentences: the latter are and the former are not liable to a truth test. When in O'Neill's play *The Fountain Nano*, „(in a fierce tone of command),” says „Drink!” — the imperative cannot be challenged by the question „is it true or not?” which may be, however, perfectly well asked after such sentences as „one drank”, „one will drink”, „one would drink,” or after such conversions of imperative sentences into declarative sentences: „you will drink,” „you have to drink,” „In order you to drink.” In contradistinction to the imperative sentences, the declarative sentences are convertible into interrogative sentences: „did one drink?”, „will one drink?”, „would one drink?”, „do I order you to drink?”

The traditional model of language as elucidated particularly by KARL BÜHLER was confined to these three functions—emotive, conative, and referential—and to the three apexes of this model—the first person of the addresser, the second person of the addressee, and the „third person,” properly—someone or something spoken of. Certain additional verbal functions can be easily inferred from this triadic model. Thus the magic, incantatory function is chiefly some kind of conversion of an absent or inanimate „third person” into an addressee of a conative message. „May this sty dry up, *tfu, tfu, tfu, tfu*” (Lithuanian spell). „Water, queen river, daybreak! Send grief beyond the blue sea, to the sea-bottom, like a grey stone never to rise from the sea-bottom, may grief never come to burden the light heart of God's servant, may grief be removed and sink away.” (North Russian incantation). „Sun, stand thou

still upon Gibeon; and thou, Moon, in the valley of Aj-a-lon. And the sun stood still, and the moon stayed . . ." (Josh. 10.12). We observe, however, three further constitutive factors of verbal communication and three corresponding functions of language.

There are messages primarily serving to establish, to prolong, or to discontinue communication, to check whether the channel works („Hello, do you hear me?"), to attract the attention of the interlocutor or to confirm his continued attention („Are you listening?" or in Shakespearean diction, „Lend me your ears!" — and on the other end of the wire „Um-hum!"). This set for CONTACT, or in B. MALINOWSKI's terms PHATIC function, may be displayed by a profuse exchange of ritualized formulas, by entire dialogues with the mere purport of prolonging communication. DOROTHY PARKER caught eloquent examples: „Well!' she said. 'Well, here we are,' he said. 'Here we are,' she said, 'Aren't we?' 'I should say we were,' he said, 'Eeyop! Here we are.' 'Well!' she said. 'Well!' he said, 'well.' 'The endeavor to start and sustain communication is typical of talking birds; thus the phatic function of language is the only one they share with human beings when conversing with them. It is also the first verbal function acquired by infants; they are prone to communicate before being able to send or receive informative communication.

The set (Einstellung) toward the MESSAGE as such, focus on the message for its own sake, is the POETIC function of language. This function cannot be productively studied out of touch with the general problems of language, and, on the other hand, the scrutiny of language requires a thorough consideration of its poetic function. Any attempt to reduce the sphere of poetic function to poetry or to confine poetry to poetic function would be a delusive oversimplification. Poetic function is not the sole function of verbal art but only its dominant, determining function, whereas in all other verbal activities it acts as a subsidiary, accessory constituent. This function, by promoting the palpability of signs, deepens the fundamental dichotomy of signs and objects. Hence, when dealing with poetic function, linguistics cannot limit itself to the field of poetry.

„Why do you always say *Joan and Margery*, yet never *Margery and Joan*? Do you prefer Joan to her twin sister?" „Not at all, it just sounds smoother." In a sequence of two coordinate names, as far as no rank problems interfere, the precedence of the shorter name suits the speaker, unaccountably for him, as a well-ordered shape of the message.

A girl used to talk about „the horrible Harry." „Why horrible?" „Because I hate him." „But why not *dreadful*, *terrible*, *frightful*, *disgusting*?" „I don't know why, but *horrible* fits him better." Without realizing it, she clung to the poetic device of paronomasia.

Two alliterative clusters must have favored the coalescence of „French fries" into a habitual phrase-word.

The political slogan „I like Ike" [ay layk ayk], succinctly structured, consists of three monosyllables and counts three diphthongs [ay], each of them symmetrically followed by one consonantal phoneme [...l...k...k]. The setup of the three words shows a variation: no consonantal phonemes in the first word, two around the diphthong in the second, and one final consonant in the third. Both cola of the trisyllabic formula „I like/Ike" rhyme with each other, and the second of the two rhyming words is fully included in the

first one (echo rhyme), [layk] — [ayk], a paronomastic image of a feeling which totally envelops its object. Both cola alliterate with each other, and the first of the two alliterating words is included in the second: [ay] — [ayk], a paronomastic image of the loving subject enveloped by the beloved object. The secondary, poetic function of this electional catchphrase reinforces its impressiveness and efficacy.

A discrimination clearly anticipated in the Ancient Greek and Indic tradition and pushed forward by the medieval treatises *de suppositionibus* has been advocated in modern logic as a need to distinguish between two levels of language, namely the „object language” speaking of items extraneous to language as such, and on the other hand a language in which we speak about the verbal code itself. The latter aspect of language is called „metalanguage”, a loantranslation of the Polish term launched in the 1930s by ALFRED TARSKI. On these two different levels of language the same verbal stock may be used; thus we may speak in English (as metalanguage) about English (as object language) and interpret English words and sentences by means of English synonyms and circumlocutions. JEREMY BENTHAM respectively delineates „expositions by translation and by paraphrasis.” Like Molière’s Jourdain, who used prose without knowing that it was prose, we practice metalanguage without realizing the metalingual character of our statements. Far from being confined to the sphere of science, metalingual operations prove to be an integral part of our verbal activities. Whenever the addresser and/or the addressee need to check up whether they use the same code, speech is focused upon the CODE and thus performs a METALINGUAL (or glossing) function. „I don’t follow you—what do you mean?” asks the addressee, or in Shakespearean diction, „What is’t thou say’st?” And the addresser in anticipation of such recapturing questions inquires: „Do you know what I mean?” Then, by replacing the questionable sign with another sign or a whole group of signs from the same or another linguistic code, the encoder of the message seeks to make it more accessible to the decoder.

— I eagerly brought out: „But not to the degree to contaminate.”
— „To contaminate?” — my big word left her at a loss. I explained it. „To corrupt.” She stared, taking my meaning in (Henry James, *The Turn of the Screw*).

— It done her in . . . — What does doing her in mean? — Oh, that’s the new small talk. To do a person in means to kill them. — You surely don’t believe that your aunt was killed? — Do I no! (B. Shaw, *Pygmalion*).

Or imagine such an exasperating dialogue. — „The sophomore was plucked.” „But what is *plucked*?” „*Plucked* means the same as flunked.” „To be *flunked* is to fail in an exam.” „And what is *sophomore*?” persists the interrogator innocent of school vocabulary. „A *sophomore* is (or means) a *second-year student*.”

Such equational propositions ordinarily used by interlocutors nullify the idea of verbal meanings as „subjective intangibles” and become particularly conspicuous in cases of their reversibility: „As second-year student is (called) a sophomore”; „a gander is an adult male goose”, but also conversely „an adult male goose is a gander.” The former proposition is an example of C. S. PEIRCE’s thesis that any sign translates itself into other signs in which it is more fully developed, whereas the reverse translation from a more explicit into a terser way of expression is exemplified by the latter proposition.

Signs are viewed by Peirce as equivalent „when either might have been an interpretant of the other.” It must be emphasized again and again that the basic, immediate, „selective” interpretant of any sign is „all that is explicit in the sign itself apart from its context and circumstances of utterance”, or in more unified terms: apart from its context either verbal or only verbalizable but not actually verbalized. Peirce’s semiotic doctrine is the only sound basis for a strictly linguistic semantics. One can’t help but agree with his view of meaning as translatability of a sign into a network of other signs and with his reiterated emphasis on the inherence of a „general meaning” in any „genuine symbol”, as well as with the sequel of the quoted assertion: A symbol „cannot indicate any particular thing: it denotes a kind of thing. Not only that, but it is itself a kind and not a single thing” (Collected Papers, 2.3000). The contextual meanings which particularize, specify, or even modify such a general meaning are dealt with in Peirce’s speculative grammar as secondary, „environmental” interpretants.

In spite of some students’ objections, it is clear that the „selective interpretant” of a proper name, too, necessarily has a more general character than any single „environmental interpretant”. The context indicates whether we speak about Napoleon in his infancy, the hero of Austerlitz, the loser at Waterloo, the prisoner on his deathbed, or a hero in posthumous tradition, whereas his name in its general meaning encompasses all these stages of his life and fate. Like the metabolic insect in the sequence *caterpillar-pupa-butterfly*, a person may even acquire different names for consecutive temporal segments, „momentary objects” in W. V. Quine’s terminology. Married name is substituted for maiden name, monastic for secular. Of course, each of these named stages could be further segmented.

Metalingual operations with words or syntactic constructions permit us to overcome LEONARD BLOOMFIELD’s forebodings in his endeavors to incorporate meaning into the science of language. Thus, for instance, the alleged difficulty of describing meanings in the case „of words like *but*, *if*, *because*” has been disproved by the treatment of conjunctions in symbolic logic, and such anthropological studies as *Les structures élémentaires de la parenté* by CLAUDE LÉVI-STRAUSS have proved the groundlessness of assumptions that the various terminologies of kinship „are extremely hard to analyze.” Yet on the whole Bloomfield’s justified view of „one of the meanings as *normal* (or *central*) and the others as *marginal* (*metaphoric* or *transferred*)” requires a consistent application in semantic analysis: „The central meaning is favored in the sense that we understand a form (that is, respond to it) in the central meaning unless some feature of the practical situation forces us to look to a transferred meaning.” Such is the contextual metaphoric use of *gander* or *goose* in application to a person who resembles the bird in stupidity. The same word in the contextual meaning „look, glance” is a metonymic transfer from the goose to its outstretched neck and goggling eyes in a metaphoric application to a human being. *Goose* is a designation of a bird species with no reference to sex but in contexts opposing *goose* to *gander*, the narrowed meaning of the former vocable is confined to the females. The opposite transfer, Bloomfield’s widened meanings, may be exemplified by the use of the phrase-word *morning star* to designate the planet Venus without reference to the time of its appearance. The literal, untransferred meaning of the two phrase-words, *morning star* and *evening star* becomes apparent, for example, if during an evening stroll, by a

casual slip of the tongue one would bring to the attention of his perplexed partner the bright emergence of the *morning star*. In contradistinction to the indiscriminate label *Venus*, the two phrase-words, discussed by G. FREGE, are actually suitable to define and to NAME two different spatio-temporal phases of one planet in relation to another one.

A relational divergence underlies the semantic variance of near-synonyms. Thus, the adjectives *half-full* and *half-empty* refer to quantitatively the same status of the bottle, but the former attribute used by the anecdotal optimist and the latter one substituted by the pessimist betray two opposite frames of reference, the full and the empty bottle. Two slightly deviant frames of reference separate the anticipatory *twenty minutes to six* from the retrospective *five forty*.

The constant use of metalingual commutations within the actual corpus of any given language offers a groundwork for a description and analysis of lexical and grammatical meanings which complies even with the platform of those inquirers who still believe that „the determining criteria will always have to be stated in distributional terms.” Let us cite such pairs of reversible propositions as „hermaphrodites are individuals combining the sex organs of both male and female” — „individuals combining the sex organs of both male and female are hermaphrodites”, or such pairs as „centaurs are individuals combining the human head, arms, and trunk with the body and legs of a horse” — „Individuals combining the human head, arms, and trunk with the body and legs of a horse are centaurs.” In those two pairs we are faced with metalingual statements which impart information about the meaning assigned to the words *hermaphrodite* and *centaur* in the English vocabulary, but which say nothing about the ontological status of the individuals named. We apperceive the semantic difference between the nouns *ambrosia* and *nectar* or between *centaur* and *sphinx* and we can, for instance, transmute the two latter words into pictures or sculptures, despite the absence of such kinds of individuals in our experience. The words in question may even be used not only in a literal but also in a deliberately figurative meaning: *ambrosia* as a food which gives us a divine delight; *sphinx* as a designation of an enigmatic person.

Statements of existence or nonexistence in regard to such fictional entities gave rise to lengthy philosophical controversies, but from a linguistic point of view the verb of existence remains elliptic as far as it is not accompanied by a locative modifier: „unicorns do not exist in the fauna of the globe”; „unicorns exist in the Greco-Roman and Chinese mythology”, „in the tapestry tradition”, „in poetry”, „in our dreams”, etc. Here we observe the linguistic relevance of the notion *Universe of Discourse*, introduced by A. DE MORGAN and applied by PEIRCE: „At one time it may be the physical universe, at another it may be the imaginary 'world' of some play or novel, at another a range of possibilities.” Whether directly referred to or merely implied in an exchange of messages between interlocutors, this notion remains the relevant one for a linguistic approach to semantics.

When the universe of discourse prompts a technological nomenclature, *dog* is sensed as a name of various gripping and holding tools, while *horse* designates various supportive devices. In Russian *kon'ki* "little horses" became a name of skates. Two contiguous stanzas of Puškin's *Eugene Onegin* (Fourth Chapter, XLII—XLIII) depict the country in early winter, and the gaiety of the little peasant boys cutting the new ice with their skates (little

horses) is confronted with the tedious time of the landlord whose helpless saddle horse stumbles over the ice. The poet's clear-cut contrastive parallelism of *kon'ki* and *kon'* „horse” gets lost in translation into languages without the equine image of the skates. The conversion of *kon'ki* from animals into inanimate tools of locomotion, with a corresponding change in the declensional paradigm, has been effected under a metalingual control.

Metalinguage is the vital factor of any verbal development. The interpretation of one linguistic sign through other, in some respect homogeneous, signs of the same language, is a metalingual operation which plays an essential role in child language learning. Observations made during recent decades, in particular by the Russian inquirers A. N. GVOZDEV and K. I. ČUKOVSKIJ, have disclosed what an enormous place talk about language occupies in the verbal behavior of preschool children, who are prone to compare new acquisitions with the earlier ones and their own way of speaking with the diverse forms of speech used by the older and younger people surrounding them; the makeup and choice of words and sentences, their sound, shape and meaning, synonymy and homonymy are vividly discussed. A constant recourse to metalinguage is indispensable both for a creative assimilation of the mother tongue and for its final mastery.

Metalinguage is deficient in aphasics with a similarity disorder, labeled „sensory impairment”; despite any instructions, they cannot respond to the stimulus word of the examiner with an equivalent word or expression and lack the capacity of building equational propositions. Any aptitude for translation, either intralingual or interlingual, is lost by these patients.

The buildup of the first language implies an aptitude for metalingual operations, and no familiarization with further languages is possible without the development of this aptitude; the breakdown of metalinguage plays a substantial part in verbal disturbances. Finally, the urgent task which faces the science of language, a systematic analysis of lexical and grammatical meanings, must begin by approaching metalinguage as an innermost linguistic problem.

We realize ever more clearly that any verbal message in the selection and combination of its constituents involves a recourse to the given code and that a set of latent metalingual operations underlies this perpetual framework.

ROMAN JAKOBSON

Megjegyzések a participiumból alakult verbum finitumok mondattanához az északi osztjában¹

A) A participium imperfectumból alakult verbum finitum

1. Ezt a verbum finitumot a továbbiakban — a rövidség kedvéért — *t* képzős verbum finitumnak fogom nevezni. A *t* képzős verbum finitum a participium imperfectum és a birtokos személyjel kapcsolatából keletkezett igealak. A szakirodalomban a participium imperfectum terminus helyett egyesek a participium praesens terminust használják.² A *t* képzős verbum finitum paradigmája a Serk. nyelvjárásban a következő: Esz. 1. *māntem*, 2. *mānten*, 3. *māntat*, Ksz. 1. *māntemən*, 2., 3. *māntan*, Tsz. 1. *māntew*, 2. *māntan*, 3. *māntel* (*mānta* 'gehend, Gehen')³. A paradigmában *a ~ e ~ a* magánhangzó-váltakozás észlelhető, ugyanaz a váltakozás, amely az *-a* végű főnevekben is megvan⁴. Az *l*-ző Szin. nyelvjárásban pedig a következőképp alakul a paradigma: *māntem*, *mānten*, *māntal* — *māntemən/māntem̃*, *māntan*, *māntan* — *māntew*, *māntan*, *māntel*.⁵ A REGULY-féle szövegekben, azaz a Szig. nyelvjárásban is kimutatható a teljes paradigma, sőt ezekre a szövegekre igen jellemző ennek az igealaknak a gyakori használata — nyilvánvalóan az akkoriban még meglevő (a jelen dolgozatban később tárgyalandó) funkciója miatt —, mint SARKADI is megállapította: „... a hősi énekekben sokkal gyakrabban helyettesíti a verbum finitumot személyragos igenév, mint a mai nyelvben”⁶. A Szig. paradigma ragjai a következők (egyetlen ige teljes paradigmáját nem sikerült összeállítanom): Esz. 1. *-tem*, 2. *-ten*, 3. *-tal* (olykor *-tāl*, *-tel*, *-tāly*), Ksz. 1. *-temen*, 2.3. *-ten*, *-tan*, *-tān*, Tsz. 1. *-teu*, *-tēu*, 2. *-tān*, 3. *-tel*. Reguly a redukált magánhangzót nem jelölte, az *e ~ a* magánhangzó-változások azonban megfigyelhetők a személyragokban. Példák: *mal̃zati woji putlēm̃ tēti wōjem̃ tam nēš ūltal* 'Das ist sicher das Tier, das gestern aus unserem Fettkessel gegessen hat.' (OvD. 129)⁷, *pūt-wer wermañ*

¹ Ez a közlemény egy hosszabb, az északi osztják igenevek mondattanáról írt tanulmány része.

² A participium praesens terminust használja pl. W. STEINITZ, B. COLLINDER, G. SAUER, szerintem a német nyelvészeti irodalom terminológiáját átvéve, helytelenül, mert az igenévnek nincs ideje, csak akciója (erről legutóbb RÁCZ ENDRE írt: Nyr. 98. 386). A magyar finnugristák — pl. RÉDEI, GÜLYA — az imperfectum terminust használják.

³ W. STEINITZ, Ostjakische Grammatik und Chrestomathie mit Wörterverzeichnis. Leipzig 1950. 79. (a továbbiakban OGr.).

⁴ OGr. 40.

⁵ W. STEINITZ, Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. (Tartu-)Stockholm 1941. 50 (a továbbiakban OvD.).

⁶ SARKADI NAGY JÁNOS, Az északi-osztják nyelv igeneves szerkezetei. NyK 42: 252.

⁷ Az adatközlésekben a rövidítések az alábbi művekre vonatkoznak: NOT: RÉDEI KÁROLY, Nord-ostjakische Texte (Kazym-Dialekt) mit Skizze der Grammatik. Göttin-

veranpli ma pa tãjijæstem 'habe ich eine Topf-Arbeit machende arbeitsame Geliebte' (NOT 92), *wanKaren æntæp ar wũli aræd xoxæijæata* 'viele Rentiere... mit krummen Hörnern laufen viele' (NOT 96).

2. A *t* képzős verbum finitumnak és az *l* időjeles verbum finitumnak más-más funkciója volt, de funkcióváltozás történt: a modern lejegyzésű szövegekben a *t* képzős verbum finitum éppen úgy jelen idejű cselekvést fejez ki, mint az *l* időjeles verbum finitum. W. STEINITZ egyik megjegyzéséből tudjuk, hogy az énekmondó a szabadelődás közben igenévi alakokat használ, míg ha leírja az éneket, akkor a *t* képzős verbum finitumot *l*-es jelen idővel, az *m* képzős verbum finitumot pedig *s*-es múlt idővel helyettesíti.⁸ Ez azt mutatja, hogy a *t*-képzős verbum finitum elvesztette eredeti funkcióját, illetve funkciója egybeesett az *l*-es jelen idővel, ennek következtében fölöslegessé vált: az újabb szövegekben lényegesen kevesebbszer fordul elő, mint a hősénekekben. Ez a folyamat már régen megindulhatott, hiszen már az énekekben is tükröződik, itt is gyakran szinonimikus a *t* képzős verbum finitum az *l*-es jelen idővel: *ænteu*... *nirrteu* 'bedúcoljuk... begerendázzuk' (OH² 6/23, 24); (*kætt sem*)... *kæsslem*... *hoti vantlem* (OH² 32/265,6); *nyel kogollaingen*... *nyel kogollan* '(két szememet) köd futja be' (OH² 207/359); *ar pogeu*... *vuonschlä*... *vuonschtel* 'sok apródunk... meg van tépve' (OH² 58/506).

A *t* képzős participium, valamint a belőle alakult verbum finitum eredetileg akciót fejezett ki, mégpedig folyamatos cselekvést; az állítmányi helyzetben álló igenév érzékeltette a végbemenő folyamatot, majd a hozzá csatlakozó birtokos személyjel konkretizálta, számra és személyre vonatkoztatta. A morféimakkal kifejezett idő viszonylag késői kategória; a beszélő számára eleinte csak az volt lényeges, hogy a cselekvés folyamatban van-e, vagy pedig már befejeződött. Az énekekben még szórványosan megtalálható a *t* képzős igenév állítmányi használata, sőt egymás mellett is előfordulhat a személyjeles és a pusztá igenév: *loll kuli ku puttsiss kua læital* / *poætem kul ku puttsiss kua næpetti* 'míg egy fölengedett hal az üstben megfőhet, annyi ideig áll, míg egy fagyos hal az üstben megfőhet, annyi ideig lebeg' (OH⁴ 161/1458, 9).

Az igenév folyamatos voltát az alábbi tény is bizonyítja. Az énekekben az elbeszélő, a hős jelen időben mesél, cselekszik. Ez a cselekvés a pillanatnyi szituáció, az elbeszélés ideje, ezt mindig az *l*-es jelen idő fejezi ki: pl. *æmeslem* 'ülök, suoslem 'lépek stb. Ha az elbeszélő — főleg saját magával kapcsolatban — olyasmiről beszél, ami hosszantartó folyamat, tartós cselekvés vagy állapot, akkor *t* képzős verbum finitumot használ, pl. *sokæ oltal* 'ínségünk van' (OH³ 24/83), *ord*... *olteu* 'fejedelmhősök vagyunk' (OH³ 150/147). Tehát a *t*

gen 1968. OH¹: Osztják Hősénekek. REGULY A. és PÁPAY J. hagyatéka 1. kötet. Közzéteszi ZSIRAI MIKLÓS. Budapest 1944. OH²: Osztják (chanti) hősénekek. REGULY A. és PÁPAY J. hagyatéka. 2. kötet. Közzéteszi ZSIRAI MIKLÓS. Budapest 1951. OH³: Osztják (chanti) hősénekek. REGULY A. és PÁPAY J. hagyatéka. 3. kötet (1. füzet). ZSIRAI M. hagyatékából közzéteszi FOKOS DÁVID. Budapest, 1963. OH⁴: Osztják (chanti) hősénekek. REGULY A. és PÁPAY J. hagyatéka 3. kötet (2. füzet). ZSIRAI M. hagyatékának felhasználásával közzéteszi FOKOS DÁVID. Budapest 1965. ÉOM: PÁPAY JÓZSEF, Északi-osztják medveénekek. Adalékok az obi-ugor népek medveköltéséhez. Saját gyűjtése és REGULY A. hagyományai alapján feldolgozta PÁPAY JÓZSEF. PÁPAY JÓZSEF nyelvészeti hagyatékából sajtó alá rendezte FAZEKAS J. a Pápay-hagyaték ismertetésével. Acta Classis I. Soc. Scient. Debrecinensis V 9. Budapest 1934. ÖNy.: PÁPAY JÓZSEF, Északi-osztják nyelvtanulmányok. Finnugor Füzetek 15. Budapest 1910.

⁸ OVD. 227.

képzős verbum finitum egyik funkciója a folyamat, a tartós állapot vagy cselekvés kifejezése volt.

A *t* képzős verbum finitumnak van egy másik funkciója is, ez a jelenség azonban csak az OH³ első énekében és az EOM egyik énekében valósul meg viszonylag következetesen. Az elbeszélő hős a saját cselekvésére a *z* 1-es időt használja (ez rendszerint beszédet vagy hallást jelentő ige), míg minden más szereplő cselekvése *t* képzős verbum finitummal van kifejezve, pl. *ameslem ... kolilem ... ar nai eult kollem ... jajem iki ... unt koschä ... vuäs amesti siel / ischki turpi turing vuät mohti katal* 'ülök ... mulatok ... sok asszonytól hallom ... bátyámuram ... erdőhöz (ment) ... város építésének (ülésének) a zaját a hideg torkú torkos szél átverdesi' (OH³ 26/89); *lai uri älnge! laje pontlisstal* 'Alvilági (é. sötét) véres vége sötétté omlik' (OH³ 56/327); *ungeltei ar jazsing mui nyaga kaital* 'szájhegyre (való) sok szavát mennyire dobálja' (OH³ 56/320); *läulenylkel ... katlemtal ... vuanltitäl ... kongottal* 'lovacskáját ... megragadja ... vezeti ... fölkúszatja' (OH³ 94/629 kk). Ez a funkció az oka annak, hogy az első személyben a többi személyhez képest ritkán fordul elő a *t* képzős verbum finitum; de — mint a fentiekben már szó volt róla — tartós cselekvés kifejezésére első személyben is használatos: *mui unter älingpa täitem* 'micsoda vélekedés jeles végét bírom' (OH² 233/685).

A *t* képzős verbum finitum folyamatos akcióminőségű, élesen elkülönül az *m* képzőstől, amely befejezett akcióminőségű (a magyar fordítás természetesen jelen, ill. múlt időt használ): *kärel eslme! / vojel esltel* 'rénbikájukat kieresztették, ua. kieresztik' (OH² 56/498, 9); *ar tuit ar! taltel / ... ar tuit ar! totel / ... jogottel / ar poschkä ar! tūmel* 'sok szán sokját húzzák ... hozzák ... érkeznek ... sok kis hordó sokját hozták' (OH² 32/273). Olykor a fordítás a beszéd-szituáció alapján jövő időre következtet, de az elbeszélő számára csak az akció lényeges, mivel imperfectumot használ: *tongelt kattl mättä oling eult / tarn alpi äschli tiutal* 'egykor, majd ha valamerről / vészes dolog támad' (OH⁴ 9/46, 7).

Az igenem külön nyelvtani eszközökkel nincs kifejezve sem az igeneven, sem a belőle alakult verbum finitumon, így nem beszélhetünk aktívumról vagy passzívumról, de mind az igenévnek, mind a belőle keletkezett verbum finitumnak a mondattól függően aktív, ill. passzív jelentése lehet: *siung an siutna áll männtem* 'A gőzölgő edény gőze jár csak engem' (OH⁴ 74/664), *ma schi taltem* 'húznak ím engem' (OH² 152/301), *teel lomeltättem* 'páncélruhába öltöztet engem' (OH² 162/390), *entep jerrtem* 'övet köt föl nekem' (OH² 164/404).

B) A participium perfectumból alakult verbum finitum

1. Az *m* képzős verbum finitum a participium perfectum és a birtokos személyjel kapcsolatából keletkezett igealak, pl. Serk.: *mänmem, mänmen, mänmat — mänmemän, mänman, mänman — mänmew, mänman, mänmel*⁹; Szin.: *mänmem, mänmen, mänmal — mänmemän / mänmemn, mänman, mänman — mänmew, mänman, mänmel*¹⁰. REGULY feljegyzésében a ragok a következők: Esz. 1. -mem, 2. -men, 3. -mal, -mäl, (néha -mall, -mäll, -mel); Ksz. 1. -memen, 2. -män, 3. -man, -mann; Tsz. 1. -mew, -méu, 2. -man, 3. -mel. Ugyanaz a *a ~ e ~*

⁹ OGr. 79.

¹⁰ Ovd. 50.

a magánhangzó-váltakozás jelentkezik itt, mint a *t* képzős verbum finitumokban.

Példák: *pałəŋ iki ʃli nē wujmal*, ... 'Der Wolkenalte hat eine unglückliche Frau genommen' (OVD. 122), *antəp kēlem ɣəsmal* 'ist mein Gürtel liegen geblieben' (OVD. 117), *i-manmal rił lōyēftəsl̩* 'Ment egyfolytában s a nyilat kihúzta' (ONY. 158), *muŋ moyna loy ioyətmal nalləm tol-kəmə ʃis* 'Hogy a mi vidékünkre érkezett, annak már vagy négy éve is van' (ONY. 37), *wan' ʔəʔəʔə, ɣəʔəʔə ʔəməmə* 'Sie sieht, die Sonne ist untergegangen' (NOT 58), *aj məs neriye ʔəw jeʔəpəʔən jōɣətmə* 'dass die kleine məs-Frau vor ihr läuft (gelangt)' (NOT 72), *roʔ molyə pomməm* 'réülést tettem a minap' (ÉOM 44), *nyum-sərhi ɣəʔiəm* ... *əlməl* 'Fenséges Arany atyácskám volt im' (ÉOM 24).

2. Valamikor az *m* képzős verbum finitum funkciója más volt, mint az *s* időjeles múlt idő funkciója; ezért gyakoribb az *m* képzős múlt a hősénekekben. Azonban már a hősénekekben is észrevehetjük, hogy a határ a két funkció között elmosódott: *nəmsenki pites / untrenki pittmə / jachtempa muil atom* 'Ha neked úgy tetszik, ha kedvedre van, járásom talán rossz lenne' (OH² 12/63, 70); *əil tūmen / ... kəlil tuosen* 'üzenetét hoztad, híradását hoztad' (OH² 36/301, 2); *pa kun vantsem / pa kun vantmen* 'mikor láttam volna, ua.' OH² 42/357, 8; passzív jelentésben: *endepne tōsain / ... endepne tūmem* 'övet hoztak nekem, ua.' (OH² 217/480, 1).

Az *m* képzős verbum finitum eredetileg a befejezett akciót fejezte ki, a folyamatos akcióminőségű *t* képzős verbum finitummal szemben. Utalhat a cselekvés kezdetére: *ar jogan arl poəgenməll* 'sok folyó sokja kezdett folyni' (OH⁴ 243/2253), utalhat a cselekvés eredményességére, befejezettségére: *kartəŋ nyəl karten nəlłt̩ nemən jumem* 'vasas nyíl vasát nyelezni (?) jöttem valóban' (OH⁴ 207/1900), jelölheti az állapotváltozás eredményét: *kur aberli schidi tumem* 'lábügyetlenné lettem im' (OH⁴ 194/1771), *ortnən senkəlmən* 'két fejedelemlhős serdült föl' (OH⁴ 24/186). Úgy tűnik, hogy az akcióviszonylatok rendszerében az *s*-es múlt idő pillanatnyi cselekvést jelölhetett (tehát nem időt, hanem akciót), míg az *m* képzős verbum finitum a huzamosabb cselekvést (hasonló funkciót tulajdonít az *s*-es múlt időnek GULYA a keleti osztjákban¹¹): *porlesem / ... katil koltmem* 'elrepültem ... napot elfogyattam' (OH⁴ 1704, 5)¹². Így alakulhatott ki az *m* képzős verbum finitumnak az a funkciója, amiről W. STEINITZ ír egy lábjegyzetben: „Die mit Possessivsuffixen versehenen Formen werden auch als Perfectum historicum gebraucht.”¹³

A hősénekekben ha az elbeszélő, azaz a hős cselekszik, *s*-es múltat használ, ha pedig más valaki cselekedett, akkor *m* képzős verbum finitumot. Tehát az *m* képzős verbum finitumra is jellemző az a funkció, amely a *t* képzősre, azzal a különbséggel, hogy itt befejezett cselekvésről van szó, amelyet a magyar fordításban múlt idővel tudunk visszaadni. A következő példák együttesen szemléltetik az összes igealak funkcióját: *jengver verti nosing ərl jogotmal / tut jogi arp ai arl seurtal / ma koti jastelem* 'vízi munkáját végző ... szolgálja (im) megérkezik [tkp. megérkezett], a tűzifa rakásának sokját vágja. Én miképpen szólok' (OH³ 148/1133, 4, 5). Tehát a főszereplő, az elbeszélő cselekvését jelöli

¹¹ GULYA JÁNOS, Eastern Ostyak Chrestomathy. Bloomington 1966. 110.

¹² Olyan akcióhármasság képzelhető el az osztjákban — de ez az állítás még bizonyításra szorul —, mint az indoeurópai alapnyelvben: imperfectum, aoristos, perfectum, azaz folyamatos, pillanatnyi és befejezett cselekvés (vö. pl. J. B. HOFMANN — A. SZANTYR, Lateinische Syntax und Stilistik, München 1963. Erste Lieferung. 300 kk.).

¹³ OVD. 50.

az *l*-es jelen idő, a másik személy (akiről mesél) folyamatos cselekvését a *t* képzős verbum finitum, ugyanezen személy befejezett cselekvését az *m* képzős verbum finitum. *entep pa kun äntlem... sahung su jām öling jogotmem... ogem... teutemnä schidi achtem* 'övet megint hogy öltének... mankós botja jó végére jutottam... fejem tetőtől íme megtelt' (OH³ 46/256). Itt az *l*-es jelen idő a hős jelenbeli cselekvését jelöli, az *m* képzős verbum finitum pedig a múltban lezárult cselekvést. *nängen ma monteeln jastelem | näng lähring ko telen kollt enhnten schedä muui sok | poken kojat oss uitti louata jūmal | näng semen ki lāngitsen | schiel karti mochtī lāngitmen | ūlenki pussn | morrkarti mochtī pūssen | puning sempi ur otschi pātschā nāngel vuantal | näng eulten pälltal ūringnä schi kälttel* 'Én az imént mondtam (tkp. mondom) neked: páncélos férfi ruhádat levetned milyen baj az ott? Fiad már férfiakat megismerő nagyságú lett; (ha) tefeléd néz: ha (azaz: mikor) szemedet kinyitod, (mintha csak) tiszta vason keresztül nyitnád, ha a szájadat nyitod ki, (mintha csak) silány vason keresztül nyitnád ki. Szőrös szemű hegyi *otši* (-manó)-nak néz téged, ... minthogy téled fél, íme ezért sír' (OH⁴ 227/2092 kk.). A beszélő *l*-es jelent használ (de: ez jelzi a szöveg végén a kisgyerek cselekvését is), a gyerek befejezett (múltbeli) cselekvését *m*-es ige (*jūmal*) fejezi ki, folyamatos (jelenbeli) cselekvését *t* képzős ige (*vuantal*), a pillanatnyi, feltételelesen bekövetkező cselekvést *s*-es ige (*lāngitsen*), a férfi befejezett cselekvését *m*-es ige (*lāngitmen*).

Az *m* képzős verbum finitum is lehet passzív jelentésű, éppúgy, mint a *t* képzős, pl. *azseu... müllmeu* 'atyánk... igézett bennünket' (OH⁴ 5/5), *ischenä kamen vuähmen* 'öcsédtől kihívattál' (OH³ 40/342), *vuaschelnä senh käimem* 'nycmorúság nagyon sújt engem' OH² 186/85, *manem mīmen* 'téged nekem adott' (OH² 195/194).

C) Mind a *t* képzős, mind az *m* képzős verbum finitumnak van egy olyan funkciója, melyet nem *m*-szemtanúsági módnak vagy *absentiv*usnak nevezhetünk (HAJDÚ az auditivus, ill. a narrativum terminusokat használja¹⁴). Ez igeidőtől függetlenül végbemenő cselekvést jelent, melynek végbemenetelekor az elbeszélő személy nincs jelen vagy nem volt jelen, melynek az elbeszélő nem szemtanúja vagy nem volt szemtanúja, amiről hallott, vagy amiről mások meséltek neki. Ez a funkció az OH-kban és az ÉOM-ben mutatható ki, pontosabban: az *l*-es jelen és az *s*-es múlt olykor szemtanúsági mód, míg velük szembeállítva a *t* képzős és az *m* képzős verbum finitum a nem-szemtanúsági mód.

Ez a jelenség megtalálható több finnugor és nem finnugor nyelvben, a *permi* és a *volgai* nyelvekre vonatkozólag SZEREBRENNYIKOV beszél róla részletesen¹⁵, pl. a *zürijénben*: Esz. 1. —, 2. *мунѡмѡд* 'ты ушѡл, ходил, оказыва-ется stb. 3. *мунѡма* Tsz. 1. —, 2. *мунѡмнѡд* 'вы ушли, ходили, оказывается' stb. 3. *мунѡмаѡсь* Ennek az igealaknak egyik funkciója a perfectum praesens, azaz olyan múltbeli cselekvést jelöl, melynek eredménye a jelenben is megőrződött, a másik funkciója pedig az, hogy olyan cselekvést jelöl, melynek a beszélő nem volt szemtanúja, ezért hiányzik a paradigmából az első személy. LITKIN a неочевидное прошедшее (результативное) terminust alkalmazta. Szerebrennyikov fejtegetése szerint minden nyelvre jellemző, hogy a már meglévő

¹⁴ HAJDÚ PÉTER, Chrestomathia Samoiedica. Tankönyvkiadó, 1968. 65., 149.

¹⁵ Б. А. Серебrenников, Категории времени и вида в финно-угорских языках пермской и волжской групп. Москва 1960. 58–66., 80–82., 118–120., 122., 126., 132., 160–167., 171–172., 176–178.

jelenség alapján újat hoz létre: itt a perfectum az elsődleges funkció, ebből alakult ki a nem-szemtanúsági mód. Idézi azokat a nyelveket, amelyekben tudomása szerint ez a változás végbement: török, votják, cseremis, vogul, nyenyec, bolgár, lett, észt, finn, albán, grúz stb. A nem-szemtanúsági mód a zürjénben nemcsak a perfectumban jött létre, hanem a Прошедшее длительное время абсентива-nak nevezett igeidőben is: *муна өдлөм 'я шёл, оказыва-ется'* stb. Ezek az igealakok a jelen időből és a létige elszigetelődött, absentivusi alakjából tevődnek össze, és olyan hosszantartó folyamatot fejeznek ki, amelyet a beszélő személyesen nem figyelt meg. Tehát a zürjénben a nem-szemtanúsági mód megvan mind a perfectumban, mind az imperfectumban. Számunkra még SZEREBRENNYIKOVNAK azon megállapítása is fontos, mi szerint a perfectumot a modális (nem-szemtanúsági) funkcióban főleg függő beszédben használják, elsősorban beszédet (verba dicendi) és hallást (verba audiendi) jelentő igék után. A votjában ugyanígy megvan a perfectumnak a modális jelentése¹⁶, sőt azt is hangsúlyozza, hogy ez az igehasználat a népmesékben gyakori. Az is lényeges a mi szempontunkból, hogy a zürjénben, a votjában és a cseremisben a nem-szemtanúsági módok mindig igevekhez, azaz igenévi eredetű igealakokhoz kapcsolódnak.

Megállapíthatjuk tehát, hogy az osztjában is megvan az absentivus, mégpedig igenévi eredetű verbum finitumok funkciójaként. GÜLYA JÁNOS szóbeli közlés alapján tudomásomra jutott, hogy ő maga is – újabb kutatásai alapján – absentivusi funkciót tulajdonít a keleti osztják – *γa* – / – *γä* – elemű múlt idejű igealakoknak.

Az osztjában a *t* képzős folyamatos igenév és az *m* képzős befejezett igenév birtokos személyjellel ellátva már verbum finitumként is használatos. Ezek az igealakok eredetileg folyamatos, ill. befejezett cselekvést fejeznek ki, ebből a szerepükből fejlődött ki a nem-szemtanúsági mód, amely a hősnékekben figyelhető meg. Hasonló jelentésfejlődés folyamatos és befejezett akciójú igék esetében egyéb finnugor nyelvekben is megfigyelhető. Az eredeti akciókat a mai osztjában az időkategória váltotta fel, tehát nagyon régi jelenséggel van dolgunk. Az osztják igevekre helyesebb az imperfectum – perfectum terminust alkalmazni.

A. JÁSZÓ ANNA

Bemerkungen zum syntaktischen Gebrauch aus dem Partizip gebildeten finiten Verbformen im Nordostjakischen

VON ANNA A. JÁSZÓ

In dem vorliegenden Aufsatz wird die Funktion solcher Verbformen im Satz des Nordostjakischen untersucht, die aus Partizipien mit *t* und *m* Elementen gebildet werden.

Als Ergebnis wird festgestellt, daß diese Verbformen absentive (auditive) Funktion haben, was hier „Nicht – Augenzeugenschaftsmodus“ genannt wird. Der Beweis dafür kann vor allem in den nordostjakischen Heldenliedern gefunden werden.

Van-e labio-palatoveláris mássalhangzó-fonéma a vogulban?

Az obi-ugor nyelvek vokalizmusáról már elég sokat tudunk, hála KARJALAINEN, KANNISTO és STEINITZ munkásságának. E nyelvek konsonantizmusáról azonban még nem jelent meg összefoglaló tanulmány.

A vogul is azon finnugor nyelvek közé tartozik, amelyeknek első szórványemlékei néhány tulajdonnév kivételével csak a XVIII. század második felében gyűjtött szójegyzékekből ismeretesek. A följegyzők ekkor általában a nyelvet nem ismerő orosz tisztviselők közül kerültek ki.

Az első vogul nyelvű szövegeket REGULY ANTAL jegyezte föl az 1840-es években. Egy részük megjelent HUNFALVY kiadásában (A' vogul föld és nép. Pest 1864), nagyobb részük pedig MUNKÁCSI BERNÁT átírásában a VNGy. kötetekben, de Munkácsi ugyanitt közli Reguly eredeti följegyzését is. Reguly a labio-palatoveláris mássalhangzót általában *kv ~ gv ~ ku* betűcsoporttal jelzi, Munkácsi pedig *kw ~ χw ~* (nem-északiban még) *khw*-vel. Néhány találmásra kiragadott példa Reguly eredeti írásmódjával (zárójelben az idézett alak lapszáma, a KL adatokban a VNGy. 2., a P adatok a 4. kötetből, valamint Munkácsi É ill. P átírása és a szó jelentése): KL *vuatäkvä* (76, *vötakwé* 'bodonyka'), *kvälln* (78, *kwolné* 'házba'), *äku* (uo., *akw* 'egy'), *kvän* (82, *kwon* 'ki'), *schanguesitén* (84, *sāṅχwäsitén* 'rugják'); P *kuäntli* (104, *khwöntli* 'néz'), *kvärmität* (106, *khwärmētēt* 'ugatnak'), *schäkw* (107, *šakwi* 'szopik').

Munkácsi 1888–89-ben jegyezte föl szövegeit. Nála az É nyelvjárásban szó kezdetén *ä*, a és *o* előtt fordul elő a labiopalatoveláris mássalhangzó a következő szavakban: *kwäli* 'kel', *kwälē* 'kötél, szíj, beszéd(fonala)', *kwärēχ* 'nyaláb, csomó', *kwasis* (egy hegy neve), *kwōip* 'sámándob', *kwon* 'ki (igekötő)', *kwons* 'köröm, karom', *kwonl-äul* 'könyök', *kworēs* 'ég (fn.)', *kwoss* 'amint', *kwossēm* 'nyírhéjkád', *kwossi* 'izzik', *kwossjät* 'balszerencse', *kwosér* 'csíkos mókus', *kwosértawe* 'megperzselődik', *kwosñä pärä* 'kopott suba', *kwot* '(szarvas) lábszárbőre', *kwotér jiw* 'kiszáradt (?) fa', *kwotl* 'középső'.

Szó belsejében és végén gyakoribb, pl. *akw* 'egy', *äkw* 'nagyanya', *āṅχwi* 'levet', *āṅkw* 'anya', *āṅkwäti* 'tekint', *āṅkwēl* 'tuskó', *ēkwä* 'asszony', *ēkwōj* 'ugyan', *jēkw* 'tánc', *jēkwēr* 'gyökér' stb. Képzőkben is előfordul, mint a *-ṅkwē* infinitívusi és a *-kwē* kicsinyítő képző (nom.). Ugyanez a precatívus módjele is (3. szem.).

Kannisto sokféleképpen írja nem-szókezdő helyzetben *vö*. (STEINITZ, WogVok. 18). Nála azonban a *kβ* már nem fordul elő *o* előtt.

Steinitz *k_o* (χ_o, η_o)-val jelöli. Említett könyvében kereken 60 szót sorol fel, amelyben több (ritkán csak egy) nyelvjárásban labio-palatoveláris mássalhangzó fordul elő. Ezek közül a következő északi példákat találjuk szókezdő helyzetben: *k_oäl-* 'aufstehen', *k_oäliχ* 'Seil', szó belsejében vagy szó végén:

ak_oa 'eins', *ēk_oa* 'Frau', *āη_oχ_o-* 'ausziehen', *āη_ok_o* 'Mutter', *āη_ok_oal* 'Baumstumpf', *jēk_o-* 'tanzen', *kāk_o-* 'husten', *lak_o-* 'springen', *nāχ_o-* 'picken', *pāk_o* 'Zapfen e. Nadelbaumes', *pāk_ona* 'Knollen', *pupak_oe* 'Bär', *rāχ_oa* 'Kragen', *rak_o* 'Regen', *siχ_o-* 'schluchzen', *sak_o* 'Hügel', *sak_oal-* 'zerbrechen', *sāk_oalak* 'Elster', *sāη_oχ_o-* 'ausschlagen', *sāη_ok_o* 'die Weichen', *saη_ok_o* 'Hügel', *saη_ok_o* 'Keil', *sēη_ok_o* 'Nebel', *sak_o* 'Euter, Zitze', *tak_os* 'Herbst', *talk_oa* 'niedrig', *taη_ok_o* 'Moos'.

A felsorolt 60 (kb. 240 labio-palatoveláris adat) szó természetesen nem fordul elő minden nyelvjárásban. Ezen kívül Kannistonál a TČ gyéribben adatolt, mint a TJ, a VS adat ritkább, mint a VN, az LM pedig egészen gyéren van csak képviselve. Egyáltalában nem fordul elő nála labio-palatoveláris a TČ nyelvjárásban, a P-ben és KU-ban az egyik fő adatközlőjénél megvolt, a másikonál nem, így tehát a véletlen kérdése, vajon párhuzamos alakok vannak-e ezekben vagy sem. A többiben a következő a számszerű arány:

TJ	10	KM	29	VN	24	LU	28	LO	13
KUaf.	25	KO	27	VS	27	LM	8	So	27

Egyáltalában nem mindegy, vajon melyik nyelvjárásban mikor van meg és mikor nincs, mert bizonyos hangtani előzmények után és helyzetben nyelvjárásonként vagy megvan szabályosan, vagy egyáltalában nincs meg. Így pl. az ősvogul **kō-* fejleményei: T *kō-*, P (beszélők szerint) *k_o~k_o-*, VN *k_o~*, VS *k_oa-*, LU *k_oa-*, LO So *χ_o-*, KUJe. *χ_o-*, KUaf. *χ_oā-*, KM-O *k_oā-*, pl. So *χol*, *χolan̄ka*, *χon̄-*, *χosa*, *χolan̄*, T *kōr-* és megfelelőik (STEINITZ: i.m. 254–6). Az ősvogul **ōk* megfelelői pedig: T *ōχ-ōk*, KU *oχ*, KM *oχ-ōk*, KO *oχ_o~ōk_o*, VN *oχ_o*, VS *oχ_o~aχ_o*, LU–LM *oχ~ōk*, LO So *oχ*. A **kō-* folytatásaiban tehát a labio-palatoveláris a KUaf., KM-O, VN-S, LU nyelvjárásokban jelentkezik szabályosan, az **ōk* megfelelői közül pedig a következőkben: KO, VN-S. Az ősvogul **kā* megfelelői közül a Steinitznél felsorolt 13 etimológiában a T és É nyelvjárások kivételével mindenütt szókezdő labio-palatovelárist találunk (i.m. 277–8), az **ūk* tíz megfelelőjében pedig a T és P kivételével mindegyikben (uo. 279–84).

Saját magam 1957–8-ban és 1966-ban Leningrádban három északi (Szi., Szo., Ob) és két keleti (JkH, JkL) nyelvjárást tanulmányoztam. Ezek közül a Szi., Szo., és a JkL ismeri és szabályosan használja is a labio-palatális fonémákat (Munkácsi nyomán és *kw~χw* betűkapcsolattal jelöltem).

Cikkem megírására az is késztetett, hogy az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkaközössége 1967–68 folyamán az Uráli Etimológiai Szótár részére egy fonematikus átírási javaslatot készített. A javaslatot 1968-ban szakértők bevonásával meg is vitatták (én akkor hosszabb időre külföldön tartózkodtam). Az 1970-ben megtartott III. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson betérjesztette a munkaközösség előzetes formában a javaslatot az átírási bizottságnak (vö. FU-transzkription yksinkertaistaminen. Szerk. LAURI POSTI–TERHO ITKONEN. Castrenianumi toimitteita 7. sz. Helsinki 1973. 14. 1.). Ugyanebben a kiadványban (110) olvashatjuk: "A *k_o*, *χ_o*, *η_o* más-salhangzók labiális jellege másodlagos; nem jelöljük." Hasonló megállapítás található az osztjákra vonatkozólag is (103). Tekintve, hogy a munkaközösség célja egyfajta gyakorlati fonematikus átírás volt, nem közölték az egyes nyelvek részletes fonológiai elemzését. De mivel éppen fonematikus átírás volt a céljuk, nem ártott volna a vitatható fonémákat előbb alaposan megvizsgálni. Szóban elmondtam a labio-palatovelárisokra vonatkozó kifogásomat 1970-ben

a tallinni bizottsági ülésen, majd 1974-ben a berlini szümpozicionon is, egy bírálathoz is kitértem rá néhány sorban (FUF 41: 249–250). Mivel azonban nem tudok róla, hogy a munkaközösség módosította volna álláspontját, abban a reményben írtam meg ezt a fonológiai forgácsot, hogy a szerkesztők majd fontolóra veszik érveimet.

HONTI LÁSZLÓ (System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda. 18) kérdésesnek tartja ugyan, vajon fakultatív kombinatorikus variáns-e a k_o és az η_o , de így indokolja nem-jelölésüket: „Mein Verfahren wird aber dadurch berechtigt, daß [k_o] und [η_o] nur in der Umgebung von illabialen Vokalphonemen vorkommen können, bzw. daß ihre Belastung sehr gering ist. Diese dürften in einem früheren Sprachzustand selbstständige Phoneme gewesen sein. Daß sie allmählich zurückgedrängt wurden, ihre Position erschüttert wurde, wird dadurch bestätigt, daß sie im TČ-Dialekt überhaupt nicht, im TJ-Dialekt nur in einigen Wörtern in der Nachbarschaft von illabialen Vokalphonemen erscheinen” (uo.).

Honti érveit nem tartom kielégítőnek. Mindez csak azt bizonyítja, hogy a k_o és a η_o a TČ-ben nem fonéma, de a TJ-ben ettől még lehet. Az északi tájszólások közül például az obiban nem fonéma, de a többiben (Szi., Szo., FL) az. Valamely hang fonéma volta nem függ gyakoriságától és hangkörnyezetétől. A magyarban az $ú$ és ty ritka fonémák, de azért fonémák. Ha például a magyarban a *vu-* szókezdet csak két új jövevényt szóból fordul elő (*vilgáris*, *vilkán* és származékai), a *vü-*, *vü-*, *vü-* pedig sohasem, ez még nem ingatja meg sem a *v*, sem pedig az *u*, *ú*, *ü*, *ű* fonéma voltát. A *ji-* szókezdet is csak egyetlen új jövevényt szavunkban van meg (*jiddis*). Szó végén az *-o* csak a *no*, *nono* indulatszóból fordul elő, az *-ö* meg sohasem. A zürjén *kv-* szókezdet (tulajdonképpen ez is k_o) az új jövevényt szavakon kívül csak a *kvajt* 'hat' szóból található, de ezt nem írhatjuk „fonematikusan” sem **kajt*-nak. Hogy a TJ-ben a k_o (η_o) csak bizonyos hangtörténetileg meghatározott helyzetben fordulhat elő, de ott szabályos hangmegfelelés, arra STEINITZ eléggé meggyőző bizonyítékot szolgáltat (i.m. 176, 179–80, 206, 216, 262–3).

Ma már a déli és nyugati nyelvjárások kihaltak tekinthetők. Kannisto idejében azonban a labio-palataloveláris mássalhangzók közül a k_o , χ_o (a T-ben az η_o is) megvoltak a következő nyelvjárásokban: TJ, VN-S, LU-M. Nem volt labio-palataloveláris fonéma a TČ nyelvjárásban és a P-t beszélők egy részénél. A ma is élő nyelvjárások közül az obi és Jk. (*čarm-p.*) kivételével tudomásom szerint mindegyikben megvannak.

Ha tehát úgy tesszük fel a kérdést, van-e a vogulban labio-palataloveláris mássalhangzó-fonéma, a válasz csak az lehet, hogy a nyelvjárások többségében megvan (a kihaltakban nagyrészt megvolt), kisebb részükben nincs (illetőleg nem volt meg 1900 körül). Sehol sem gyakori fonéma. Az η_o -et egyébként csak a TJ-ben tartom fonémának, a többi nyelvjárásban csak az η fonéma kombinatorikus variánsának k_o vagy χ_o előtt. Kannisto korában a k_o és χ_o a P nyelvjárást beszélők egy részénél nem volt már fonéma, de nem is fakultatív variáns, mert csak egyes szavakban lehetett használni, nem pedig bármely *k* és χ helyett ejteni. A Szi., Szo., FL nyelvjárásban a 19. sz. végén ment végbe a k_o - o > *ko*- hangváltozás.

Vegyünk egy magyar párhuzamot: ha megkérdezik, van-e a magyarban \ddot{e} fonéma, akkor is csak az lehet a válasz, hogy az írás nem jelöli ugyan, de a nyelvjárások egy részében megvan, más részében nincs, a köznyelvnek pedig van egy *e-ző* és egy *ë-ző* változata.

Most megpróbálom összegezni az érveket, hogy miért tartom a k_{\circ} -t és a χ_{\circ} -t fonémának az említett nyelvjárásokban.

1. Fonetikusan világosan megkülönböztethetők a k -tól és χ -tól.

2. Csak bizonyos szavakban fordulnak elő. Azonos hangtani helyzetben azonban a k és a χ is megtalálható, tehát nem lehet a labio-palatovelárisokat a k és a χ kombinatorikus változatának tekinteni (példáimat most csak a Szo. nyelvjárásból veszem): $k_{\circ}āli$ 'kel', $k_{\circ}āliy$ 'kötél', $k_{\circ}ārak$ 'köteg', de: $kāt$ 'kéz', $kāsali$ 'észrevesz', $kārali$ 'furkál', $ak_{\circ}a$ 'egy', $ēk_{\circ}a$ 'asszony', $jik_{\circ}i$ 'táncol', de: $tākam$ 'tetű', $tākamti$ 'szid', $hāki$ 'tapes', $kak_{\circ}er$ 'gyomor', $pāk_{\circ}$ 'toboz', rak_{\circ} 'eső', de: nak 'izület', $wol_{\circ}ak$ 'sima', $ānk_{\circ}al$ 'fatuskó', $sēnk_{\circ}$ 'köd, pára', $ānχ_{\circ}o$ 'levet', de: $ēnkaj$ 'szolgáló', $jānk$ 'jég', $ānχa$ 'hófajd'.

3. Nem fakultatív variánsok, mert pl. a $*k_{\circ}āt$, $*nak_{\circ}$, $*ēnk_{\circ}aj$ sohasem fordul elő, ugyanakkor a Szo. nyelvjárásban soha senki nem jegyzett föl $*rak$, $*kāli$, $*ānχi$ alakot.

4. A szigvai nyelvjárásban a XX. században (Kannisto útja után) egy $ke \sim ki > te \sim ti$ hangváltozás ment végbe. Ez a változás általános érvényű (zárójelben a Szo. szóalak), pl. $tēnt$ ($kēnt$) 'sapka', $titiy$ ($kitiy$) 'kettő', $āyilem$ ($āyikem$) 'lánykám', $jik_{\circ}etēn$ ($jik_{\circ}ekēn$) 'szépen táncolsz'. Ebben a hangváltozásban azonban nem vett részt a k_{\circ} , tehát mindkét említett nyelvjárásban: $jik_{\circ}i$ 'táncol', $āyik_{\circ}e$ 'lányka', $rak_{\circ}i$ 'esik (eső)'.

5. Egyetlen ún. minimális fonematikai ellentétpárt is ismerek: Szo. Szi. sak 'gyöngy', sak_{\circ} 'domb'; Szigva folyó'. Hadd idézzem itt a magyar fonológia klasszikusát: „Az egyik nyelv többször és többféle helyzetben használhatja fel valamelyik fonémját, mint a másik... Más az, ha a nyelv nem használhatja ki a lehetőségeket, és más, ha nem is használhatja ki őket... hiba volna azt mondani, hogy a magyarban a $ty:gy$ korreláció szókezdetén nincsen. Van, csak kihasználatlan” (LAZICZIUS: NyK 48: 26–27).

6. Nem döntő érv, de megemlítem, hogy a Szo. nyelvjáráson alapuló irodalmi nyelv következetesen jelöli: $квалыг$, $эква$, $пакв$, (régies helyesírással) $ангхуыгкв$.

7. Ugyancsak nem döntő a tekintélyi érv sem, de nem lehet véletlen, hogy a vogul nyelv eddigi kutatói (REGULY, AHLQVIST, MUNKÁCSI, KANNISTO, STEINITZ és ROMBANGYEJEVA) következetesen jelölik, ahol megvan.

8. Mivel kialakulásuk kapcsolatban van a magánhangzókörnyezettel, hangtörténeti szempontból fontos fogózt adnak, ezért is kár lenne jelölésükről lemondani.

9. Mivel csak néhány tucat szóban fordulnak elő, még utólagos bejelölésük sem jelentene nehézséget.

És mi szól jelölése ellen?

Egy túlzottan egyszerűsítő munkaközösségi megállapodás és néhány kis karika megtakarítása a kéziratban.

Még ha a szerkesztőbizottság egyes tagjainak továbbra is az a véleménye, hogy a vogulban egyetemlegesen nincs labio-palatoveláris mássalhangzófonéma, akkor is megjegyezhetik az előszóban, hogy itt nyelvtörténeti szempontból engedményt tesznek a (szerintük) fonetikus jelölésmód javára. Ugyanígy meg kellene vizsgálni, vajon egyes osztják nyelvjárásokban (Trj., Jg.) nem fonéma-e a k (vö. STEINITZ, OstjVok. 7, 74–5).

KÁLMÁN BÉLA

Gibt es ein labiopalatovelares Konsonantenphonem im Wogulischen?

von BÉLA KÁLMÁN

Ein Arbeitskollektiv des Instituts für Sprachwissenschaft der Ungarischen Akademie der Wissenschaften hat für das Uralische Etymologische Wörterbuch eine Vorlage gestellt, die die phonematische Transkription betrifft. Hier ist bezüglich der wogulischen Sprache der folgende Satz zu lesen: „Der labiale Charakter der Konsonanten ist sekundär; wird nicht gezeichnet“ (FU-transkription yksinkertaistaminen, Red. L. Posti — T. Itkonen, Helsinki, 1973. S. 14).

Der Verfasser setzt sich mit dieser Auffassung auseinander, weil die Konsonanten k_o , χ_o in einem beträchtlichen Teil der wogulischen Dialekte (in einem Dialekt auch der Konsonant η_o) als Phoneme gewertet werden können.

Der Verfasser nennt die folgenden Argumente, um den Phonemcharakter der labiopalatovelaren Konsonanten zu beweisen: 1. Von phonetischem Gesichtspunkt aus kann man die Laute von ihren illabialen Parallelformen deutlich unterscheiden. 2. Sie kommen nur in bestimmten Wörtern vor, man kann also nicht von fakultativen Varianten sprechen. Die Phoneme k und χ erscheinen in gleicher phonetischer Lage, sie sind also keine kombinatorischen Varianten. 4. Im 20. Jahrhundert ist der Lautwandel $ke \sim ki > te \sim ti$ im Sy. Dialekt vorgegangen, aber das hat auf das Phonem k_o nicht gewirkt. 5. Es gibt ein Paar für die minimale Gegenüberstellung im So.—Sy. Dialekt. 6. In der Rechtschreibung der Literatursprache werden diese Phoneme konsequent gekennzeichnet. 7. Auch die bisherigen Forscher haben sie in solchen wogulischen Mundarten konsequent gekennzeichnet, wo diese Laute Phoneme sind. 8. Auch vom lautgeschichtlichen Gesichtspunkt aus ist ihre Bezeichnung wichtig.

Diese Feststellungen beziehen sich natürlich nur auf die wogulischen Dialekte, in denen die labiopalatovelaren Konsonantenphoneme vorhanden sind (bzw. zur Zeit von Munkácsi und Kannisto vorhanden waren). Als Ausnahmen müssen also angesehen werden: Ob, einige P-Gewährsleute, Jk., TC.

Lazicius utolsó nyelvészeti tevékenysége

LAZICZIUS GYULA élete utolsó éveiben — 1950-től 1957-ben bekövetkezett haláláig — az úgynevezett Nyelvtörténeti Adattár irányításával foglalkozott. Ezzel a munkával a MTA Nyelvtudományi Intézete bízta meg mint nyugdíjas egyetemi tanárt, s ez volt nyelvészeti feladatvállalásai közül valószínűleg az utolsó, s ha esetleg nem is az, az utolsók közül mindenesetre a legjelentősebb. Lazicius 1951 júliusára készítette el az Adattár gyűjtési tervét, s ez 1952 februárjában megvitatásra került. A II. Országos Magyar Nyelvész-kongresszus már jelezhetette: „Örvendetes, hogy a Nyelvtörténeti Adattár kiadásának előkészítése révén a történeti alaktan és mondattan kiadásához szükséges előmunkálatok már meg is indultak” (NyIOK 4 [1953]: 536).

A gyűjtési munkát a Bécsi Kódexszel kezdték el 1952-ben, mint az első olyan könyvméretű nyelvemlékünkkel, amelynek megbízható kiadása van. A gyűjtés 1955-re fejeződött be. A Bécsi Kódex anyaga sokszorosított cédulákon együtt volt. A gyűjtés addigi tapasztalatainak a szélesebb olvasóközönség előtt való megvitatása és a további gyűjtéshez szükséges módszertani elvek végleges kialakítása céljából egy kiadványt terveztek, amelyhez Lazicius írta volna a bevezető tanulmányt, s amely szemelvényeket mutatott volna be a Bécsi Kódex anyagából. E tervezett kiadvány előzményeként jelent meg S. HÁMORI ANTÓNIA-nak — mint az Adattár adminisztratív felelősének — az összeállításában a Mutatvány a Nyelvtörténeti Adattár próbagyűjtéséből című dolgozata (NyIOK 14 [1959]: 313—332).

Lazicius halála után az adattári ügyet az Akadémia rám bízta. Az eredeti tervezet átalakításáról 1960-ban számoltam be a Történeti Nyelvtani Adattár tervmunkálataival kapcsolatos kérdések címen (MNY. 56: 333—334), s itt észrevételeket tettem Lazicius tervezetére is. Hasonló megjegyzések olvashatók a kiadvánnyá érett munka Bevezetésében is (A Bécsi Kódex Nyelvtana Szótárszerű Feldolgozásban I. 1965. 7—8). Megőriztem Lazicius tervezetét és a munka irányítására vonatkozó iratokat (28 irat) is. Ezek közül kettő olyan, amely elvi szempontból is jelentős: A gyűjtés elvi alapjai (1951 júliusából) és Válasz a hozzászólásokra (1952 februárjából). E két írásból — célszerű válogatással, némi rendezéssel és megjegyzéssel — alább szemelvényeket közlök. A fejezetcímeket is én adtam.

A hely szűke nem engedi meg — s talán nem is teszi szükségessé — a teljes közlést, de a közlendőkkel való vitát vő. „Lazicius Gyula szellemi hagyatékából” című cikkemben: MNY. 72: 395—408. Némi értékelő megjegyzésem s GOMBOCZAL való összehasonlítás olvasható A mai prágai iskola c. tanulmányomban (Nyr. 92 [1968]: 197—204).

Bizonyos, hogy a gazdag Lazicius-hagyatékban található még sok,

közlésre érdemes nyelvészeti anyag, amelynek a kiadása sürgető feladat. Addig is kár volna, ha az alábbi tanulmányos gondolatok nem kerülnének minél előbb bele nyelvtudományunk vérkeringésébe, különös tekintettel nyelvtani munkálatainkra, leíró és történeti nyelvtanra egyaránt. A következőkban — a kegyelet miatt is — szó szerint idézzük Laziczius szövegrészleteit, amelyeknek válasz-része eleven vitaszellemről is tanúskodik.

A gyűjtés elvi alapjai. (Az Adattár gyűjtési terve I, 1–11.)

1. Az adattárnak szintaktikai természetűnek kell lennie.

„Az előkészítő munkák során két dolog tisztázódott véglegesen. Az egyik az, hogy az adattárnak merőben és tisztán szintaktikai természetűnek kell lennie. Ez ugyan kezdettől fogva nyilvánvaló volt, de mégis jó ideig tartott, amíg az eredeti gyűjtési tervből mindent ki lehetett gyomlálni, ami nem volt szintaktikai jellegű. Itt elsőbben is a képzett szók gyűjtésére irányuló eredeti szándékot kellett elejteni és ez az elvi tisztaság érdekében meg is történt” (3.1.).

„A Szarvas—Simonyi-féle Nyelvtörténeti Szótár maga is a régi magyar nyelv egyik adattára, amely azonban — amellett, hogy sok tekintetben kiegészítésre, ill. átdolgozásra szorul már — csak a régi magyar szókincséről ad gyűjteményszerű képet. A NySz. példamondataiban hiánytalanul ott van ugyan az a grammatikai eszköz-halmaz is, amely a szavakkal annakidején együtt járt, ezt azonban onnan úgy kiolvasni, hogy a tanulság nyelvészetiileg is felhasználható legyen, természetesen nem lehet. Ha ezekről a grammatikai eszközökről, ill. azok történetéről világos képet akarunk alkotni, külön gyűjtést kell rendeznünk, és pedig olyant, amely kizárólag ezt a célt szolgálja” (1.1.).

„[Benkő Loránd] Kifogásolta, hogy a szóképzés és szóösszetétel nincs benne az adattár gyűjtési tervében... Az ellenvetést őszintén szólva nem értjük, mert el sem tudjuk képzelni, hogy a képzett szókat és szóösszetételeket az új nyelvtörténeti szótár ne gyűjtse. Ha pedig gyűjti, mert mint szókészleti tényeket természetszerűleg gyűjtenie is kell, akkor minek gyűjteni őket a szintaktikai adattár keretében is, ahova lényegileg amúgysem tartoznak.” (Ezt a passzust a Válasz a hozzászólásokra című kéziratból [5.1.] idézzük, mert értelmileg ide kívánczozik.)

Lazicziusnak itt kifejtett — gyakorlati célokat szolgáló — nézete szervesen összefügg a nyelvről szóló általános felfogásával, amely szerint a nyelvi rendszer szótan és szintaxis tagozatot mutat, s a szóösszetétel és a szóképzés egyértelműen a szótanba tartozik (lásd A nyelvi rendszer tagozódása és a Nyelvi egység című fejezetet az Általános nyelvészet című könyvében). Feltétlenül igaza van abban, hogy a képzett és összetett szavakat a szintaxis számára külön gyűjteni nem kell, hiszen ezeket a szótárnak tartalmaznia kell. Viszont az is tagadhatatlan, hogy a grammatika számára külön kell őket rendszerezni, legalábbis külön mutatóval felszínre kell hozni őket, hogy a szabályalkotás felől is hozzáférhetővé váljanak. A grammatikának a szintaxisal való Laziczius-féle azonosítása már eléggé problematikus. Kár, hogy arra nincs konkrét kéziratot anyagunk, hogy hogyan tisztázódott véglegesen és miért volt kezdettől fogva nyilvánvaló, hogy a grammatikai adattárnak szintaktikai természetűnek kell lennie. Ez a felfogás elvileg tagadja, hogy a lexikológiának is van grammatikai része. Nem is szólva arról, hogy — különösen mai elképzelésünk szerint — a szintaxis sem lehet meg a szóképzés és a szóösszetétel teljes mellőzésével.

2. Az Adattárnak nyelvi eszközöket kell tartalmaznia, nem nyelvi alakulatokat.

„A másik dolog, ami tisztázódott, az volt, hogy milyen szintaktikai elgondolás szolgáljon is alapul az adatgyűjtésnek” (3.1.) „Amíg... az egyik oldalon azok vonultak fel, akik azt hangoztatták, hogy a szintaxisnak a mondatokkal, ill. a szó szerkezetekkel, tehát egészen elvontan szólva nyelvi alakulatokkal illetőleg művekkel kell foglalkoznia, addig a másik oldalon azok tömörültek, akiknek meggyőződése szerint a szintaxisnak csak a szintaktikai eszközökkel szabad törődnie” (5.1.). „Hogy a nyelvészet par excellence eszköz-kutatás, azt még eddig senkinek sem sikerült kétségbevonnia, de ezzel senki nem is próbálkozott, nem is próbálkozhatott, mert egészen nyilvánvaló, hogy amióta létezik, a nyelvészet mindig csak azt vizsgálta, hogy milyen eszközöket használt vagy használ ez vagy az a nyelv, ill. a nyelv, amikor valamit ki akar fejezni... Az elmondottakból nyilvánvaló, hogy nekünk a Miklosich-féle elgondolás mellett kellett síkra szállnunk, s ezt kellett az adattár gyűjtési alapjává megtennünk” (6.1.). — „Megigazított formában a Miklosich-féle elgondolás úgy szól, hogy a szintaxisnak azokkal az eszközökkel kell foglalkoznia, melyek a nyelvekben arra valók, hogy a szavakból szó szerkezeteket, ill. mondatokat lehessen alkotni. Ezek az eszközök az úgynevezett szintaktikai eszközök, amelyek merőben másfélék, mint a szavak, s ezért a szótan körében nem is tárgyalhatók” (4.1.).

Érdekes, hogy a szabály vagy művelet fogalma itt még nem merül fel Lazicziusnál, csak később. S még később sem az, hogy voltaképpen minden eszköz használata és minden alakulat létrehozása művelethez kötött, így maga a mondat is.

3. A szófajta is fontos szintaktikai tényező. „Az a körülmény, hogy egy szó főnév-e, ige-e, melléknév-e, az nemcsak a szóra magára jellemző adottság, hanem egyúttal olyan is, amelynek szintaktikailag is van fontossága. Az egyes kategóriák szavai főleg és elsősorban csak bizonyos kategóriák szavaival keresik a kapcsolatot. A melléknév vagy számnév keresi a főnévét, a határozószó az igéjét vagy melléknévét, s minden megtalált kapcsolatot szintaktikailag is jelentős.

A szófajta — ha nem is olyan eszköz, mint pl. egy rag —, de kétségtelenül fontos szintaktikai tényező, a szónak nemcsak szótani, hanem szintaktikai vonatkozású adottsága, tehát az adattárral kapcsolatban mellőznünk nem szabad.

Arra természetesen nincs szükség, hogy a szövegekben előforduló szavakat kategóriánként csoportosítva külön összegyűjtsük. Ezt a Nyelvtörténeti Szótárból is megcsinálhatnók, ha éppen szükség volna rá. De erre nem igen lesz szükség. T ö r t é n e t i adattárról lévén szó, azok a kategóriaadottságok, amelyek 1000 évvel ezelőtt is ugyanazok voltak, mint manapság, nem tartanak számot különösebb érdeklődésre, annál inkább a változások... tehát a mostanitól eltérő kategóriájú szókra kell csak tekintettel lennünk” (8.1.).

A szófajoknak a szintaxis szempontjából való nagy jelentőségét LAZICZIUS már korábban is észrevette és hangsúlyozta (Általános nyelvészet 52). A 3. bekezdésben idézettek azonban mutatják, hogy ezt a kérdést Laziczius még nem a kívánt konkrétságban látja, hogy ti. a szófajoknak a szintagmákon belüli kapcsolódása a megfelelő formális elemmel és a szófajokat alkotó szavak jelentéstípusával együtt szintén a szintaxis hatáskörébe tartozik.

4. A szintaxis műveleteket is tartalmaz.

„A szintaktikai adattárnak autarkióra kell berendezkednie. Benne meg kell lennie mindannak, ami belevaló, s így csak azt a kérdést lehet felvetnünk, vajjon a vonzatok ügye beletartozik-e vagy sem. Kétségtelen, hogy beletartozik, mert a vonzat nem más, mint egy nyelvileg szabályozott szintaktikai művelet. Hogy a *hű* a magyarban allatívust vonz, az egy sajátos adottsága ugyan a szónak, de feltétlenül olyan sajátsága, mely egy másik szót determinál ragozásilag.

A vonzatok gyűjtése új szintaktikai eszközöket nem revelál, de nem is ez a célja. A cél itt az, hogy számbavegyük azokat a mozzanatokat, melyek egyes eszközcsoporthoz coexistentiáját szabályozzák.

Mindez mutatis mutandis áll természetesen az egyeztetésre is. Ennek a felvétele tekintetében nem vetődött fel semmi kétség, de nem is vetődhetett, hisz a művelet szintaktikai jellege itt talán még nyilvánvalóbb, mint a vonzatok esetében” (10. 1.).

Noha Lazicziusnál — mint láttuk — a mondatban elsősorban szintaktikai eszközökkel foglalkozik, nem kis szerepe van benne a szintaktikai műveleteknek is, bár a művelet fogalma nála még szűkebben van értelmezve, mint a mai nyelvészetben. Mondhatjuk nyugodtan, hogy Lazicziusnál nem tudatosult teljes mértékben, hogy a műveletnek milyen általános a szerepe a nyelvben. Nem is szólva arról, hogy a vonzat fogalma milyen bizonytalan, kétségtelen, hogy a nem-vonzat jellegű határozós szerkezetek is művelet, azaz „szabály” alapján jönnek létre. Laziczius a művelet szerepét csak az Egyeztetés és a Vonzatok című adattári fejezetek szempontjából hangsúlyozza, de nem vitás, hogy a Tövek, a Ragozás, a Formaszók és a Szórend című fejezetekben is nagy a jelentősége.

Válasz a hozzászólásokra. (Az Addatár gyűjtési terve II, 5–14.)

Az alábbiakban, ahol szükséges, idézzük a megelőző, Hozzászólások a kidolgozott gyűjtési tervet című fejezetből (1–5. l.) is a hozzászóló megfelelő sorait. A „Névtelen” megjelölés — erre utalunk a legtöbbet — BÁRCZIRA vonatkozik. LAZICZIUS is tesz célzást erre, de kétségtelenül kiderül ez a szöveg stílusából is.

5. A történeti szemléletmód hiányával nem vádolható Laziczius.

Névtelen: „Ebhen [a tervezetben] ugyan teljesen hiányzik a történeti szemlélet, mert csak a mai állapotot veszi alapul s ettől a régi nagyon különbözik. Koronként azonban olyan nagy különbségek vannak a tövek között, hogy egységes skémáról szó sem lehet. Itt is, mint egyebütt a cédulázó feljegyzi a tövet, s majd a teljes anyag birtokában a szerkesztőnek kell megoldani azt az igen fogas kérdést, hogy a történet folyamán változó tőtípusokat hogyan szorítja be egy prokrusztesz ágyba” (2. 1.). Felelet: „A tövek kérdésénél — a névtelenül hozzászóló bíráló (Bárczi Géza?) azt kifogásolja, hogy a kidolgozott gyűjtési tervből »teljesen hiányzik a történeti szemlélet«. Ez a kifogás nemcsak a tövekkel kapcsolatban hangzik el, hanem másutt (a ragozásnál és egyeztetésnél) is, s nem kétséges, hogy ad personam a gyűjtés vezetőjének szól. A baj csak ott van, hogy az ahistorizmus vádját igen nehéz elhíttetni olyasvalakiról, akinek a munkássága javarészt nyelvtörténeti jellegű, elhíttetni pusztán azért, mert az illető a leíró nyelvészetnek is megadja a magáét.”

„Még furcsább alakot ölt azonban a dolog, ha figyelembe vesszük, hogy a tövekkel kapcsolatos ahistorizmus vádja — bár a gyűjtésvezetőnek szól — voltaképpen nem is őt illeti, hanem Gomboczot és Simonyit. GOMBOCZ Magyar

történeti nyelvtanának III. részében (Alaktan) — tudjuk — főleg a tövek kérdésével foglalkozik és az a schéma, mely szerint ő csoportosítja az idevágó tényeket, úgyszólván pontról-pontra egyezik a gyűjtési tervezetünkben szereplő tőschémával. Ugyanezt mondhatjuk SIMONYI Tüzetes magyar nyelvtanának vonatkozó fejezeteiről is, amelyek Gombocznak is kiinduló pontul szolgáltak. Mármost igen-igen bajos Simonyit is, Gomboczt is a történeti szemlélet hiányának vádjával illetni, hisz mind a ketten főleg és kiváltképp nyelvtörténészek voltak” (6.1.).

6. A történeti séma nem mindig tér el gyökere-sen a leíró sémától.

„De függetlenül attól, hogy ki is a gazdája a kérdéses tősemának és hogy az illető milyen nyelvészetet művel vagy képvisel, a történeti szemlélet vajjon tud-e egyáltalán változtatni azon a schémán, mely tervezetünkben szerepel?

A névszótöveknél ugyanis két nagy csoportot különböztetünk meg: a változatlan és a váltakozó tövek csoportját. Miféle historizmussal, miféle történeti szemlélettel lehet ezen változtatni? Vagy talán volt a múltban valamikor egy olyan névszótó, mely sem ide, sem oda, hanem egy harmadik csoportba tartozott? A változatlan névszótövek két csoportra bontva szerepelnek schémánkban, aszerint, hogy magánhangzóra vagy mássalhangzóra végződtek-e. Volt talán a múltban egy harmadik kategória is, amely sem magán, sem mássalhangzóra nem végződött?” (6.1.)

7. A gyűjtési séma kiinduló pontul támaszkodhat az előző kutatások eredményeire.

„Ami pedig azt a tanácsot illeti, hogy »elég, ha a cédulázó feljegyzi a tövet«, s csak a szerkesztő döntse el »a teljes anyag birtokában«, hogy miképp tudja beszorítani a »történet folyamán változó tőtípusokat« »egy prokrusztész ágyba«, ez akkor volna helyénvaló, ha még eddig soha semmiféle vizsgálat nem történt volna a magyar szótövekkel kapcsolatban, vagy ha történt is valami, az teljesen hibás és hasznavehetetlen volna. Ez esetben valóban előlrol kellene kezdeni a dolgot és schéma nélkül kellene nekivágni a gyűjtésnek, de hát Révai Miklós óta mégis csak tisztózódott már egy és más a magyar tövek történeti alakulása körül...” (6.1.).

8. Ha valaki belebotlik az elnevezésekbe, akkor még a római számokkal való jelölés is jobb.

Névtelen (a múlt időnél): „Itt nyilván nem az elnevezés a fontos, hanem az alak. Ki fog derülni, hogy az elbeszélő múlt néha nem az, a rendes vagy befejezett múlt viszont elég gyakran elbeszélő (2.1.).” Felelet: „Az általunk használt elnevezések elég közkeletűek a magyar nyelvtani irodalomban, ezért is vettük fel őket, de a megkülönböztetésen kívül semmire sem akartunk utalni velük. Ha sejtettük volna, hogy még ebbe is belebotlik valaki, talán inkább a római számokkal való jelöléshez folyamodtunk volna. Igaz viszont, hogy akkor meg a közkeletű terminológiától való eltérést vethette volna szemünkre bírálónk” (7.1.).

9. Nyelvészeti alapelv, hogy minden nyelvi ténynek alakí és funkciós része van, s a kettő egymástól elválaszthatatlan. Ez áll a gyűjtésre is. Névtelen: „Általában nem kell félni annak a kimondásától, hogy csak az

alakot kell figyelembe venni, a funkció a szerkesztő dolga. Ellenkező esetben feltétlen hibás eredmények születnek, mert az itt vázolt rendszer történetiellen... E megjegyzés különben az egész tervre vonatkozik. Csak a formák kijegyzése a fontos, a skatulyázást anticipálni nem lehet, sőt a cédulák első rendezésének is csak a formák alapján szabad történnie" (2.1.). — Felelet: „Mit jelent az, hogy »csak az alakot kell figyelembe venni?« Ez szerintünk a legtisztább formalizmust jelenti, amely a nyelvészetben egyáltalán lehetséges. Megtagadását jelenti annak a nyelvészeti alapelvnek, mely szerint minden nyelvi ténynek két (külső vagy alaki és belső vagy funkciós) része van, s a kettő egymástól elválaszthatatlan. Gyakorlatilag viszont ez azt jelenti, hogy a gyűjtőnek nem kell törődnie a belső vagy funkciós részzel, tehát az összes tárgyas alakokat pl. mind egy fiókba dobálhatja. És nem csak a gyűjtésnek, de még az első rendezésnek is csak az alak számbavételén kell alapulnia, aminek persze az volna a következménye, hogy a *Székesfehérvárt* accusativus egy csoportba kerülne a *Székesfehérvárt* locativusszal, sőt nyilván a *várt* múltidejű alakokkal is!

Nem, az ilyen gyűjtésből mi nem kérünk. Mi a gyűjtőkkel szemben nem támasztunk teljesíthetetlen követelményeket, de nem is akarjuk lélektelen cédulázó gépekké degradálni őket. Azt akarjuk, hogy ők csinálják meg a besorolást — hisz ez az érdemi része gyűjtési tevékenységüknek —, a gyűjtésvezetőre már legfeljebb csak az ellenőrzés és a vitás esetek eldöntése tartozhat.

Érdekes, hogy a névtelen bíráló milyen gyakran változtatja szempontjait. Egyszer a legelemibb skatulyázást sem akarja rábízni a gyűjtőre, máskor meg olyasmit is követel tőle, ami kívül esik feladatkörén. »Az igealakok mellett nagyon fontos a latin megfelelő (ha van) kiírása. Ezt feltétlenül meg kell követelni« — mondja. Hogy az esetleges párhuzamos latin helyek felkutatása nem vág az adattári gyűjtés körébe, az pillanatig sem lehet vitás. Szintaktikai adattárunk nem kidolgozni akarja a magyar nyelv történeti szintaxisát, csak adatokat kíván szolgáltatni, segítséget akar nyújtani a magyar történeti szintaxis feldolgozásához. Hogy egy magyar igealak használatában valahol a múltban esetleg latin hatás mutatkozik, annak megállapítása már a feldolgozó munkára tartozik, ennél fogva az említett követelménnyel semmiesetre sem fogjuk terhelni ragozásgyűjtőnket...

Ugyancsak érthetetlen számunkra a dativusi *-nak*, *-nek* raghoz fűzött amaz észrevétel is, hogy annak »számos más funkciója is van«. Itt először is nem tudjuk, hogy bírálónk milyen funkciókra gondolt voltaképpen. Másodszor nem értjük, miért nehezményezi bizonyos funkcióknak a hiányát éppen ő, aki az imént még azt az álláspontot képviselte, hogy a funkciókat egyszerűen ki kell hagyni a gyűjtési tervezetből!" (7.1.)

BENKŐ LORÁND: „A névragozást részletesebben kellene kidolgozni: az egyes ragokat különböző funkciójuk szerint többször is fel kellene venni. Hasonlóan a kötőszók kidolgozásához" (3.1.).

Felelet: „Hogy a ragozás részletezésénél meddig kell és meddig szabad elmennünk, az egyike a legfontosabb kérdéseknek, melyekkel munkánk során találkozunk. Annyira semmiképp sem szabad semmibe vennünk a funkciókat, hogy egy skatulyába kerüljenek az egyalakú ragok, még az olyanok is, amelyek toto coelo különböznek egymástól. Viszont olyan messze sem mehetünk, hogy a *-ban*, *-ben* ragot külön tárgyaljuk a temporális esetről, mert időhatározói ragként (*délben*), illetve a modálisnál, mert okhatározói ragként (*bánatában meghasadt a szíve*) is használatos. Meggyőződésünk szerint az adattár eleget

tesz feladatának, ha az inessivus címke alatt elskatulyázza az összes *-ban*, *-ben* ragos alakot és azoknak funkcióárnyalatunként való megkülönböztetését a feldolgozó munkára bízva" (9.1.).

Amint látjuk, a funkciók elkülönítésének a határa a gyakorlatban — a gyűjtés stádiumában — még sok problémát okoz mindkét vitatkozó fél számára az elvek leszögezése után is.

10. Formaszavak hiányát nem lehet gyűjteni. „Itt nem elég a névelő kicédulázása» — mondja a névtelen hozzászóló. Szerinte a névelő hiányát is konstatálnunk kell, mégpedig »a mai helyzethez viszonyítva«.

Az kétségtelen, hogy a régi emlékekben sokszor találhatunk olyan helyeket, amelyek mai nyelvérzékünknek meglepőek, mert nem tartalmaznak névelőt. Különösen az egyházi emlékekben gyakoriak az ilyen esetek, s ezek többnyire a szakrális szövegekhez való túlbuzgó ragaszkodásra vezethetők vissza. Bizonyára vannak olyan esetek is, amelyek másképp értelmezendők, s aki a névelő használatának a kérdését feszegeti, annak e tényeket kétségtelenül mind számba kell vennie. Ez azonban nem a gyűjtő dolga, feladata. A gyűjtésre a névelőkkel kapcsolatban csak a van tartozik, a nincs nem. A növény- vagy rovargyűjtő is csak azt gyűjtheti, ami van: az esetleges hiányokat, ennek vagy annak a növényesaládnak vagy rovarfajnak a hiányát (más területekkel vagy más korokkal szemben) már a feldolgozó munkára bízva. Nyelvi tényeket is ugyanúgy kell gyűjteni, mint növényeket vagy rovarokat, csak a vanra szorítkozva. (Durva hiba volna itt ellenvetésül a zérusragokra hivatkozni, mert a zérusrag is a van rovatába tartozik.)

Ezért nem találja Tompa József a »köötőszó nélküli mondatfűzés példáit« a gyűjtési tervezetben. Köötőszókat lehet gyűjteni, kell is, a köötőszóhiányt azonban már csak a feldolgozó munka keretében lehet és kell konstatálni" (10.1.).

A növény- és rovar-tani hasonlat nem a legszerencsésebb, ezt mindenesetre megállapíthatjuk. A nyelv olyan sajátos entitás, hogy egészen más kezelésmódot kíván, mint a biológiai létező. A \emptyset rag elfogadása, amely feltétlenül helyesítható, felveti azt a kérdést, miért ne lehetne \emptyset formaszó is.

KÁROLY SÁNDOR

Die letzte sprachwissenschaftliche Tätigkeit von Laziczius

VON SÁNDOR KÁROLY

Laziczius befaßte sich in den letzten Jahren seines Lebens, von 1950 bis 1957, mit der Lenkung der Arbeiten der Sprachhistorischen Datensammlung. Er hat die prinzipiellen Grundlagen für die Materialsammlung ausgearbeitet. Dazu hat man Bemerkungen gemacht (neben anderen Géza Bárczi); Laziczius hat darauf geantwortet.

Der Entwurf und das Diskussionsmaterial sind als ein Manuskript erhalten, das sowohl von allgemeinen als auch von wissenschaftsgeschichtlichen Gesichtspunkten aus beachtenswert ist. Im vorliegenden Artikel wird eine Auswahl aus diesem Manuskript mit eigener Anordnung und mit Anmerkungen vorgelegt.

Die Einteilung in Kapitel und die Überschriften stammen von dem Verfasser des Artikels.

Néhány megjegyzés az aktuális mondattagolás és az előfeltevések közötti összefüggésről

1. Az aktuális mondattagolás problémája több évtizede foglalkoztatja a nyelvészeket, akik nagyszámú értékes megfigyeléssel gazdagították a nyelvtudományt.¹ Ennek ellenére még ma sem tudjuk pontosan meghatározni, hogy mi a „téma” és mi a „réma”.² Mi sem tehetünk egyebet, minthogy példán bemutatjuk „preteoretikus” fogalmainkat, amelyeket azután felhasználunk bizonyos preszuppozíciók összefüggések megmagyarázására.³ A téma-réma meghatározások sokaságából úgy tűnik, az előfeltevések szempontjából kettőnek van kitüntetett szerepe. Az egyik meghatározás szerint „téma” az, amiről valamit mondunk és „réma” az, amit erről a valamiről mondunk.⁴ Ezek szerint az (1) (a) és (b) valamint a (2) (a) és (b) mondatok a téma-réma-felbontásában különböznek egymástól.

- (1) (a) *Budapest Magyarország fővárosa.*
- (b) *Magyarország fővárosa Budapest.*
- (2) (a) *Anna járt Stockholmban.*
- (b) *Stockholmban járt Anna.*

(1) (a)-ban „Budapest”-ről állítjuk, hogy „Magyarország fővárosa”, (2) (b)-ben viszont „Magyarország fővárosát”-ról állítjuk, hogy „Budapest”. (2) (a)-ban „Annát”-ról állítjuk, hogy „Stockholmban járt”, (2) (b)-ben viszont „Stockholm”-ről állítjuk, hogy „Anna-ott járt”.

A téma-réma másik kurrens meghatározása szerint a téma az ismert, a réma pedig az új információ. Jobb terminusok híján mi ebben az esetben „topic”-ről és „comment”-ről fogunk beszélni, és a téma-réma-felbontást mindig az előző értelemben fogjuk használni. A két fogalom nyilvánvalóan nem azonos. A téma nem biztos, hogy „topic”, és a réma nem biztos, hogy „comment”. Ezenkívül nem minden mondat bontható fel „topic”-ra és

¹ A korábbi kutatásokról jó áttekintést ad SGALL, HAJIČOVÁ és BENEŠOVÁ könyve.

² A „téma” és „réma” meghatározásával kapcsolatos problémákra a Sgall-Hajičová-Benešová-féle könyv is utal. Az eddig legpontosabb meghatározást Ö. DAHL egyik cikkében találhatjuk.

³ Ebben egyébként nincs semmi meglepő. Intuitív, de nem formális (egzakt) szempontból világos fogalmakat gyakran használ fel a tudomány különböző jelenségek magyarázatánál. Ez természetesen nem jelentheti azt, hogy nem kell törekednünk a fogalmak pontos meghatározására.

⁴ Ezt a meghatározást találjuk meg például Sgall különböző írásaiban is (vö. a Sgall-Hajičová-Benešová-kötetet!), és erről a meghatározásról értekezik Dahl is (vö. DAHL 1974).

⁵ Vö. például SGALL-HAJIČOVÁ-BENEŠOVÁ, 18. l.

„comment”-re, sok mondat csak új információt tartalmaz (ezek az úgynevezett „topic”-nélküli mondatok). Mindezek az összefüggések ismertek az aktuális mondattagolás irodalmából és itt most nem szükséges részletesen ismertetni őket.⁵ Hadd álljon itt azonban néhány példa! „Topic”-nélküli mondatok például a következők:

- (3) (a) *Esik az eső!*
 (b) *Megjött Péter!*

A következő mondatokban a „topic-comment”-felbontás nem egyezik meg a téma-réma-felbontással:

- (4) (a) *Szilveszterre meghívtuk Péteréket és Jánosékat.*
 (b) *Péterék Stockholmból jönnek.*
 (c) *Stockholmból Péterék jönnek.*

(a) (b)-vel vagy (c)-vel (vagy még sokféleképpen) folytatható. A szöveg-összefüggésből nyilvánvaló, hogy „Péterék” mind a (b), mind pedig a (c) mondatban „topic”, de csak a (b) mondatban téma. A (b) mondatban „Péterék”-ről állítjuk, hogy „Stockholmból jönnek”, (c)-ben pedig arról beszélünk, hogy ki jön Stockholmból, és azt állítjuk, hogy „Péterék”.

Először most a téma-réma-tagolás és az előfeltevések közötti kapcsolat kérdésével foglalkozunk. A következő példák világosan mutatják a problémát.

- (5) (a) *Széchenyi volt a legnagyobb magyar.*
 (b) *A legnagyobb magyar Széchenyi volt.*
 (6) (a) *Molnár Béla Magyarország királya.*
 (b) *Magyarország királya Molnár Béla.*
 (7) (a) *Molnár Béla azt hiszi, hogy 41 a legnagyobb törzsszám.*
 (b) *Molnár Béla azt hiszi, hogy a legnagyobb törzsszám 41.*
 (8) (a) *Ha nem vigyáztunk volna, Molnár Béla most követte volna el az első baklövést.*
 (b) *Ha nem vigyáztunk volna, Molnár Béla az első baklövést most követte volna el.⁶*

A tulajdonneveken kívül minden mondatban találunk egy preszuppozíciós szerkezetet, amely azonban csak akkor kapcsolódik előfeltevéshez, ha a mondat témája. Így (5) (a)-ban nem kell feltettünk, hogy „van legnagyobb magyar”:

- (9) *Széchenyi nem volt a legnagyobb magyar, hiszen minden magyar egyforma, nincs köztünk legnagyobb.*

Ez a mondat nem tartalmaz logikai ellentmondást, ugyanakkor viszont (10) rossz mondat:

- (10) *A legnagyobb magyar nem Széchenyi volt, hiszen nincs is legnagyobb magyar.*

⁶ A témát félkövérrel jeleztük. Ugyanakkor feltételezzük, hogy a mondatokat megfelelő hangsúlyozással mondjuk. Különböző hangsúlyozással, mint ismeretes, a megadott szórend esetén is megváltozhat a téma-réma-tagolás.

Hasonlóképpen (11) (a)-nak nem előfeltevése, hogy „Magyarországnak van királya”, ugyanakkor viszont (11) (b) ehhez az előfeltevéshez kapcsolódik:

(11) (a) *Molnár Béla nem Magyarország királya, hiszen Magyarország nincs is királya.*

(b) *Magyarország királya nem Molnár Béla, mert Magyarország nincs királya.*

A (7) mondatok is hasonlóképpen elemezhetők: (7) (b)-ben előfeltevés, hogy „van legnagyobb törzsszám”, (7) (a)-ban viszont ez az előfeltevés nincs jelen.

Érdekes jelentéskülönbséget figyelhetünk meg (8)-ban: (8) (a) azt jelenti, hogy Molnár Béla még nem követett el baklövést, mivel az „első baklövés” preszuppozíciós szerkezet nem jár egzisztenciális előfeltevésével. (7) (b) viszont azt jelenti, hogy Molnár Béla már elkövetett baklövést régebben, mivel most már „az első baklövés” egzisztenciális előfeltevéshez kapcsolódik.

Összegezeképpen tehát megállapíthatjuk, hogy az (a) mondatokban, ahol a preszuppozíciós szerkezet a mondatok rémája, nincs előfeltevés, a (b) mondatokban pedig, ahol a preszuppozíciós szerkezet a mondatok témája, mindig jelen van az egzisztenciális előfeltevés. Példáink azt mutatják, hogy ez az összefüggés független attól, hogy a mondat milyen modális kontextusba van beágyazva, a (7) mondat hitet fejez ki („belief context”), a (8) mondat pedig irreális feltételt.

Kérdés most már az, hogy vajon minden preszuppozíciós szerkezetre, PSZ-re áll-e, hogy ha PSZ réma, akkor a PSZ-hez kapcsolódó előfeltevés nem lép működésbe, ha viszont PSZ a mondat témája (vagy témájának része), akkor PSZ-hez kapcsolódik előfeltevés. Már az (5) és (6) példák is azt mutatják, hogy nem mindig van ez így, hiszen „Széchenyi” (5) (b)-ben is kapcsolódik egzisztenciális előfeltevéshez, és ugyanez áll (7) (b)-re is, ahol „Molnár Béla” egzisztenciáját feltételezzük. Fentebb viszont azt láttuk, hogy (5) (a)-ban „a legnagyobb magyar” és (6) (a)-ban „Magyarország királya” nem kapcsolódik egzisztenciális előfeltevéshez. Mi a különbség tehát a „Széchenyi” és „a legnagyobb magyar”, valamint „Molnár Béla” és „Magyarország királya” főnevek között? Nyilvánvalóan az, hogy az előbbieket tulajdonnevek, az utóbbiak meg nem azok. A tulajdonnevek úgy látszik, akkor is kapcsolódhatnak egzisztenciális előfeltevéshez, ha a rémában állnak. Ez a tulajdonnevek sajátos funkciójából adódik: a tulajdonnév valaminek a neve, vagy hogy a MÉRtSz meghatározását idézzük: a tulajdonnév „személynek, állatnak v. dolognak a nyelvi közösség tudatában élő egyedi neve v. több egyedet egységmenten összefoglaló csoportnak egyedileg meghatározott neve; fő feladata az azonosítás...”. Megjegyezzük, hogy a tulajdonnevek preszuppozíciós szempontból más esetben is másképpen viselkednek, így például az úgynevezett „álomvilág”-igéknél a tulajdonnevek általában — a legtöbb preszuppozíciós szerkezettől eltérően — nem esnek bele ezeknek az igéknek a szkópuszába, más szóval, a tulajdonnevek „álomvilágban” is kapcsolódhatnak a valóságos világhoz.⁷

⁷ Így például, ha azt mondjuk, hogy

(a) *Péter azt álmodta, hogy Anna abbahagyta a veszekedést.*

akkor itt a beszélő világában nem kell föltétlenül igaznak lennie annak az előfeltevésnek, hogy „Anna előzőleg veszekedett”. Lehet ugyanis, hogy Péter azt álmodta, hogy Anna veszekedett és aztán abbahagyta a veszekedést. Bárhogy legyen is, ahhoz nem fér két-

Térjünk most vissza a téma-réma felbontás és az előfeltevések közötti összefüggések vizsgálatához. Megállapítottuk, hogy a tulajdonnevek rematikus helyzetben is járhatnak előfeltevéssel. Tekintsük most a következő mondat-párokat:

- (12) (a) *Péter árusította a képet.*
(b) *A képet Péter árusította.*
- (13) (a) *Anna sütötte a kenyeret.*
(b) *A kenyeret Anna sütötte.*
- (14) (a) *Péter elvitte az újságot.*
(b) *Az újságot Péter elvitte.*
- (15) (a) *Anna megfőzte az ebédet.*
(b) *Az ebédet Anna megfőzte.*

Úgy látszik, hogy az előfeltevések függetlenek a téma-réma felbontástól a (12) és (14) mondatokban, míg az előfeltevések és a téma-réma felbontás között fent megfigyelt összefüggést tapasztaljuk a (13) és (15) mondatok esetén. Ez könnyen belátható, ha a fenti mondatokat a megfelelő tagadómondatokkal vetjük össze.

- (16) (a) *Péter nem árusította a képet.*
(b) *A képet Péter nem árusította.*
- (17) (a) *Anna nem sütötte a kenyeret.*
(b) *A kenyeret Anna nem sütötte.*
- (18) (a) *Péter elvitte az újságot.*
(b) *Az újságot Péter nem vitte el.*
- (19) (a) *Anna nem főzte az ebédet.*
(b) *Az ebédet Anna nem főzte.⁸*

A fentiekből a következő szabályszerűséget vonhatjuk le: rematikus helyzetben a határozott iránytárgy előfeltevéshez kapcsolódik, a határozott eredménytárgy ezzel szemben nem jár előfeltevéssel. Ez érthető is, hiszen az eredménytárgy az ige által leírt cselekvés révén jön létre, ha ez a cselekvés nem megy végbe (mint például (17) (a) és (19) (a) esetében), akkor az eredménytárgy által jelölt dolog sem jön létre. Ezért tehát ilyen esetekben nem is

ség, hogy az „Anna” tulajdonnév mind Péter álomvilágában, mind pedig a beszélő világában valóságos személyre utal. A nem valóságos személyt „be kell vezetni az álomba”. Valahogy így:

- (b) *Péter azt álmodta, hogy volt egy nő, akít Annának hívtak és aki abba-hagyta a veszekedést.*

⁸ A nem tagadó esetben sok mondat csak hangsúlyviszonyaiban válik el az úgynevezett emfatikus (l. alább) mondatoktól. Így például a

(a) *Péter árusította a képet.*
értelmezhető úgy is, hogy „Péter” emfatikus. Ebben az esetben azonban erősebb hangsúlyt kap. Világosabban elválik a kétféle felbontás akkor, ha igekötős igét használunk:

(b) *Az újságot Péter elvitte.*
(„az újság”-ról állítjuk, hogy „Péter elvitte”) és

(c) *Az újságot Péter vitte el.*

Itt „Péter” már nem lehet része a rémának: „Péter” vagy emfatikus vagy válasz a következő kérdésre: „Ki vitte el az újságot? (l. alább).

A tagadás egyébként a téma-réma-tagolást és a „topic”-„comment”-tagolást sokszor elválasztja egymástól,

beszélhetünk egzisztenciális előfeltevésről. Amint azonban az eredménytárgy a témában szerepel ((13) (b), (15) (b)), akkor ez már azt jelenti, hogy az eredménytárggyal jelölt dolog létrejött, és ezért természetes, hogy ilyen esetekben az eredménytárgy is kapcsolódik egzisztenciális előfeltevéshez. (A megfelelő mondatok tagadása igazolja ezt: vö. (17) (b) és (19) (b)).

Valószínű, hogy általános szabályként igaz a következő tétel:

Ha valamely PSZ a rémában nem jár előfeltevés-sel, akkor a témába kerülve fellép az előfeltevés; ha valamely PSZ már a rémában is tartalmaz előfeltevést, akkor a témába kerülve nem veszítheti el ezt az előfeltevést.

2. Nézzük most meg, hogy a „topic-comment”-tagolás hogyan befolyásolja a mondatok preszuppozíciós viszonyait. A réma-réma és a „topic-comment”-tagolás nem mindig válik el világosan egymástól. Sokszor a kétféle tagolás szorosan összefonódik egymással.⁹ Éppen ezért itt most csak néhány olyan kérdés vizsgálatára szorítkozunk, ahol valamennyire világos, hogy az új és ismert információ az alapja a tagolásnak.

Bizonyos emotív predikátumok jellemző tulajdonsága a preszuppozíciós kétértelműség.

(20) (a) *Péter örült, hogy Anna megérkezett.*

(b) *Péter bosszankodott, hogy Anna elment.*

Itt tehát a „hogy”-os mellékmondat igaz lehet a beszélő világában és/vagy „Péter” világában.

Ez a preszuppozíciós kétértelműség megszüntethető utalószóval:

(21) (a) *Péter örült annak, hogy Anna megérkezett.*

(b) *Péter annak örült, hogy Anna megérkezett.*

(22) (a) *Péter bosszankodott azon, hogy Anna elment.*

(b) *Péter azon bosszankodott, hogy Anna elment.*

Az utalószó sorrendje, azaz helye a mondatban tehát döntő szerepet játszik e mondatok preszuppozíciós tulajdonságai szempontjából. Az utalószó helye azonban valójában a szóban forgó mondat „topic”-„comment” — szerkezetére utal: ha az utalószó az ige után áll, akkor az ’utalószó + a „hogy”-os mellékmondat „topic”, ha pedig az utalószó az ige előtt áll, akkor az ’utalószó + „hogy”-os mellékmondat’ a „comment”.

Második problémaként vessünk egy pillantást az emfatikus mondatok preszuppozíciós viszonyaira! Az emfatikus mondatokban a nem-emfatikus rész a „topic”, az emfatikus rész pedig a „comment”:

(23) (a) *Anna főzte meg az ebédet.*

(b) *Nem Anna főzte meg az ebédet.*

⁹ Van olyan eset is, amikor a kétféle tagolás egybeesik. Például

(a) A: *Mit csinál Anna?*

B: *Anna tanulja a leckét.*

Itt „Anna” a mondat témája, de ugyanakkor „topic”-ja is, a „tanulja a leckét” a mondat rémája és egyúttal „comment”-je. A következő példában csak a „határok” esnek egybe:

(b) A: *Ki tanulja a leckét?*

B: *Anna tanulja a leckét.*

Ebben a mondatban „Anna” téma és „comment”, a „tanulja a leckét” pedig „réma” és „topic”.

A (23) (a) (b) mondatokhoz a következő előfeltevés kapcsolódik:

- (24) *Valaki (≠Anna) megfőzte az ebédet.*

Ebből már következik, hogy ebben az esetben az eredménytárgy is kapcsolódik előfeltevéshez: „Az ebéd elkészült, az ebéd megvan”. Nem meglepő, hogy ugyanerre az eredményre jutnánk iránytárgy esetén is:

- (25) (a) *Péter vitte el az újságot.*
(b) *Nem Péter vitte el az újságot.*

ahol az előfeltevés:

- (26) *Valaki (≠Péter) elvitte az újságot.*

amiből következik, hogy „az újság” határozott főnévhez egzisztenciális előfeltevés kapcsolódik. Mi történik azonban, ha a tárgy az emfatikus rész a mondatban?

- (27) (a) *Az ebédet főzte meg Anna.*
(b) *Nem az ebédet főzte meg Anna.*

és

- (28) (a) *Az újságot vitte el Péter.*
(b) *Nem az újságot vitte el Péter.*

(27) előfeltevése (29) és (30)-é (30):

- (29) *Anna valamit (≠az ebédet) megfőzött.*
(30) *Péter valamit (≠az újságot) elvitt.*

(29)-ből nem következik, hogy „az ebéd” megvan” és (30)-ból sem következik, hogy az „újság” egzisztenciális előfeltevéshez kapcsolódik. Ugyanakkor azonban a (28) mondatokban „az újság” mégis jár előfeltevésével, míg ez nem áll (27)-ben „az ebéd”-re. A magyarázat kézenfekvő: a különbség megint abból adódik, hogy „az újság” iránytárgy, míg „az ebéd” eredménytárgy.

Eredményeink a következőképpen általánosíthatók. Amennyiben a határozott tárgy iránytárgy, akkor az ilyen főnévi szerkezethez kapcsolódó előfeltevés emfatikus mondatokban sem változik meg. Az ilyen előfeltevés szempontjából teljesen közömbös, hogy az iránytárgy „topic” vagy a „comment” része-e. Ezzel szemben az eredménytárgy másképpen viselkedik. Amennyiben a határozott eredménytárgy a „topic” része, akkor egzisztenciális előfeltevéshez kapcsolódik, ha viszont a „comment” része, akkor nem áll előfeltevésével.

Az emfatikus mondatok sajátos előfeltevései alapján eredményeinket még általánosabban fogalmazhatjuk meg. A „topic”-ban szereplő bármilyen nem-generikus határozott főnévi szerkezet egzisztenciális előfeltevéshez kapcsolódik. „Comment”-ként viszont csak olyan határozott, nem generikus főnévi szerkezet áll egzisztenciális előfeltevésével, amely tematikus helyzetben is kapcsolódik ilyen előfeltevéshez (tulajdonnév, iránytárgy). Más szóval a téma-réma felbontáshoz képest csak a „topic”-részen várhatunk „új” előfeltevéseket: bármilyen főnévi szerkezetet emelünk is ki emfatikus helyzetbe (teszünk „comment”-té), a határozott főnév megtartja eredeti

(rematikus) preszuppozíciós tulajdonságait, azaz ha a főnévi szerkezet rematikus helyzetben nem kapcsolódik előfeltevéshez, akkor emfatikus helyzetben sem fog, ha viszont rematikus helyzetben előfeltevással jár, akkor emfatikus („comment”) helyzetben is azzal fog járni.

A fenti megállapítás a téma-réma felbontással kapcsolatban tárgyalt névszói állítmányt tartalmazó mondatokra is vonatkozik:

- (31) (a) *Molnár Béla Magyarország királya (és nem császára).*
 (b) *Molnár Béla Magyarországnak nem királya (hanem császára).*
- (32) (a) *Molnár Béla Magyarország királya (és nem Tóth István).*
 (b) *Nem Molnár Béla Magyarország királya (hanem Tóth István).*
- (33) (a) *Molnár Béla Magyarország királya (és nem Németországé).*
 (b) *Molnár Béla nem Magyarország királya (hanem Németországé).*

(31) (a)-nak nem előfeltevése, hogy

(34) *Magyarországnak van királya.*

vagy hogy

(35) *Molnár Béla király.*

(32) (a)-nak viszont előfeltevése (34) és (33) (a)-nak (35).

Az emfatikus szerkezetek egyik változata a következő kiemelt szerkezet:

(36) *Péter volt az, aki elvitte az újságot.*

Itt a mellékmondat + az „az” utalószó alkotja a „topic”-ot. Az előfeltevések szempontjából (36) egyenértékű (25) (a)-val. És az általában is igaz: a mondatok preszuppozíciós szerkezetére nézve közömbösnek látszik, hogy az emfázis hogyan realizálódik szintaktikailag.

Utolsóként még egy az emfázissal rokon problémát említünk: a „csak” szó preszuppozíciós viselkedését.

A

- (37) (a) *Csak Péter jött el.*
 (b) *Nemcsak Péter jött el.*

mondatokban a „Péter eljött” a „topic”. Ugyanakkor viszont az (37) mondatok előfeltevése is ez. Ebben az esetben tehát a mondatok „topic”-ja és előfeltevése egybeesik: a mondat állítása a „csak” szóban fejeződik ki (illetve tagadó esetben a „nemcsak”-ban). A „csak” viselkedése olyan esetekben érdekes, ahol a határozott főnévi szerkezet hol kapcsolódik előfeltevéshez, hol meg nem. Ilyen például az irány- és eredménytárgy kérdése:

- (38) (a) *Csak a levelet vitte el Péter.*
 (b) *Nemcsak a levelet vitte el Péter.*
- (39) (a) *Csak az ebédet főzte meg Anna.*
 (b) *Nemcsak az ebédet főzte meg Anna.*

Itt tehát az iránytárgy is, meg az eredménytárgy is a mondat „topic”-jának része. Ez magyarázza, hogy mindkét esetben jelen van az egzisztenciális előfeltevés, ami teljes összhangban van az emfatikus mondatokkal kapcsolatban megállapított eredményeinkkel.

3. A fenti vázlatos áttekintésből kitűnik, hogy a téma-réma valamint a „topic”-„comment”-felbontás (és az azzal járó szórendi változások) lényeges mértékben kihatnak a mondatok preszuppozíciós szerkezetére. A kétféle felbontás következményeivel kapcsolatban néhány általános szabályszerűség megállapítására szorítkoztunk, a kérdést távolról sem meritettük ki. A probléma részletes vizsgálata azonban megkövetelné, hogy a „téma”-„réma”, valamint a „topic”-„comment” fogalmakat pontosítsuk, amire itt most nem vállalkozhatunk.

KIEFER FERENC

Irodalom

PETR SGALL, *Focus and Contextual Boundness*. In: *Topic and Comment, Contextual Boundness and Focus* (Ö. DAHL, ed.) Helmut Buske Verlag, Hamburg 1974. 25–51.

Ö. DAHL, *Topic and Comment, Contextual Boundness and Focus*. Helmut Buske Verlag, Hamburg 1974.

Ö. DAHL, *Topic-comment structure revisited*. In: DAHL 1974. 1–24.

PETR SGALL—EVA HAJTČOVÁ—EVA BENEŠOVÁ, *Topic, Focus and Generative Semantics*. Scriptor, Kronberg/Taunus 1973.

Some Remarks on the Interrelationship between Functional Sentence Perspective and Presuppositions

by FERENC KIEFER

In this paper it is argued that from among the multitude of phenomena generally referred to as functional sentence perspective two types of relations deserve special attention. The first one is connected with „what is spoken about” and with „what is said about it”. This relation is called the theme-rheme-relation. The other relation has to do with „what is known” (in some sense) and „what is new.” This is referred to as the topic-comment-relation. Both relations are closely connected with the presuppositional structure of sentences. It seems to be the case that all presuppositional constructions carry presuppositions in thematic and topic position, while this is generally not true for the rhematic or comment position. Definite directional objects and proper names seem to carry a presupposition even if they occur in rhematic or comment position. It is thus a general principle that presuppositions cannot get lost if the corresponding presuppositional constructions are moved into thematic or topic position and that all presuppositional constructions carry presuppositions in thematic or topic position.

A szöveghasználat kutatásának néhány tanulságáról

1. Az általános nyelvészeti kutatásokban viszonylag hosszú időn át a valójában közbülső szerepű mondatnak volt központi szerepe. A szöveg — a valódi, nyelvilleg formált közlési egység — azonban rendszerint hosszabb, nagyobb a mondatnál. A mondanivalót, a szöveget összetartozó „mondatok összefüggő egésze” alkotja (ÉrtSz), akár beszéd folyamán hangzik el, akár írásban vagy nyomtatásban rögzítik. A mondatok egy sajátos szövegszintaxis szabályai szerint kapcsolódnak egymáshoz, a közlési egység rövidebb-hosszabb voltától függően. Az Értelmező Szótár említett szócikkében utal még a dal-szövegre (ez itt nem tárgyalom), valamint számos összetételre, de nincs ott pl. a *szöveg* ('hablatyol, locsog' jelentésben), amely körülbelül úgy aránylik a *beszél*hez, mint a *fiók* az *író*hoz.

A szöveg megalkotásában — ha az adó/vevő viszonylatból az adó nyelvi tevékenységét figyeljük — a kiindulás első fázisa: szelektálás és elrendezés. A tárolt jelekből, vagy az ezek alapján létrehozott megfelelő jel-egységekből választjuk ki a szándékunknak megfelelőket: ezek összekapcsolt és elrendezett szövedékét, szövetét (szövevényét?) azaz *s z ö v e g é t* mondjuk ki, írjuk le. (Részletesebben dolgozatunkban: A kommunikációs és szövegszerkezeti egységekről. ÁNyT 11: 247–260, uo. a felhasznált irodalom is.)

Foglalkozik az írásművek megszerkesztésének szabályaival, az iskolai fogalmazástanítás szintje fölött, a retorika, de elsősorban azokéval, amelyeket szónok mond el (perbeszéd, gyászbeszéd, politikai és egyházi szónoklat, dicsőhimnusz stb.). A retorika továbbfejlesztésének valamint a stilisztika korszerűsödésének vagyunk tanúi. Vö. DEME L. (szerk.), Szónokok, előadók kézikönyve. Bp. 1974, FÁBIÁN — SZATHMÁRI — TERESTYÉNI, A magyar stilisztika vázlata. Bp. 1958, FÓNAGY I., A stílus hírértéke (ÁNyT 1). Budapest 1963, GRÉTSY L. (szerk.), Anyanyelvi kaleidoszkóp. Bp. 1973, IMRE S. — SZATHMÁRI I. — SZÜTS L. (szerk.), Jelentéstan és stilisztika. Bp. 1974, SZATHMÁRI I., A magyar stilisztika útja. Bp. 1961 — kitűnő lexikonnal és bibliográfiával 417 és kk., SZENDE — KÁROLY — SOLTÉSZ, A szép magyar nyelv. Bp. 1967 — főleg 164 és kk., TERESTYÉNI F. (szerk.), Nyelvtan-stílus-szónoklás Bp. 1960, ZOLNAI B., Nyelv és stílus. Bp. 1964, stb. Az 'explication de texte', valamint az írott, ill. szóbeli szövegek megalkotásának tana tartozik még ide: az előbbi az analízis, az utóbbi a szintézis tárgya.

2. A szöveg megszerkesztettsége szempontjából a tényeket, ismereteket közlő szövegekben, a nem szépprózai művekben figyelmet érdemel a sajátos szóállomány, a mondatokon belüli főbb szerkezeti egységeknek és, főképpen, a mondatok egymáshoz kapcsolódásának tipikus rendje. A megszerkesztettség kelti a rendezett-befejezett egész érzetét. Jól ismertek a tipikus kezdő fordulatai az üzleti levélnek (*hivatkozással f. hó 3-án kelt ajánlatukra*), az ételreceptnek

(*végig egy középnyagyságú zellert*), a mesének (*egyszer volt, hol nem volt*) stb.; avagy a „záróakkordjai” az esküvői meghívának (*sürgöncím: Kós, Bp. I. Ág u. 15*), a gyászjelentésnek (*minden külön értesítés helyett*), a színházi plakát-nak (*jegyelővétel a színházjegyirodákban*), a baráti/rokoni levélnek (*sokszor csókolak, Gabi*) stb. Az itt csak jelzésszerűen említettekben viszonylag ritkák az esztétikum-stilisztikum elemei, de megvan a belső strukturáltsága a szöveg-egésznek, legyen az regény, időjárásjelentés, recenzió, tudósíróra felhívó nyomtatvány, vezércikk vagy egyéb.

Ha a szöveg három részre tagolásának általános szokásából indulunk ki, valószínűnek tarthatjuk, hogy ez a tagolás valójában az organikus fejlődés menetét, az élet egészét adja vissza. Már csak azért is, mivel a bevezetés-tárgyalás-befejezés hármassága világunk számtalan metszetében érvényes. Emberek közötti kapcsolatokban csakúgy, mint emberi tevékenységekben, intézményekben. Idesorolható egy jó ebéd esetén „szerkezete” épp úgy, mint egy irodalmi alkotásé vagy zeneműé. Az irodalmi műben — mutatis mutandis — a gramatika 'mondatrész'-nek nevezett kategóriáit lelhetjük fel. Alany bennük a hős, állítmány pedig a meseszöveg főszereplője. A bővítmények szerepét az epizódok, a háttér-leírások töltik be. (Az irodalmi formabontás híjával lesz egyiküknek-másikuknak, vagy valamely szokatlan funkcióval látja el őket: pl. az 'új regény' vagy egy Juhász Ferenc-vers...)

A szöveg jelentésbeli koherenciájának vizsgálata egy ún. szövegszemantika tárgya. Ez nyelvenként jobbára változatlan. (Tárgyalására nem itt keríttek sort.) Tanulásokkal szolgál a szöveg belső rendje, a strukturáltság többféle típusával. A legfőbbek:

a) strukturált linearitás: asszociatív kapcsoltság, időbeli egymásután, térbeli közelség, ok-okozat sorrendje, kölcsönhatás, stb.

b) változatossá tett elrendezés: beékelés, kihagyás, több szál fonadékának szabályos mintázata, ötletszerű-meglepetésszerű rendezetlenség, stb.

Hogy a linearitás „rendjében” az-e a célravezetőbb, ha a nem azonos fontosságú denotátumok felsorolását a legfontosabbal kezdjük, vagy hogy inkább a legjelentősebb kerüljön a sor végére ("last but not least"), azt a tárgykör és az adott helyzet épp úgy megszabhatja, mint pl. a szöveg befogadójának szintje.

3. Vizsgáljuk meg a továbbiakban a gazdaságos szöveghasználatot, az információ-továbbítás, szórakoztatás stb. jellegét. Ha munkahipotézisként a „szöveg mint olyan” megszerkesztésének főbb jellemzőivel foglalkoztunk, ettől nem választható el a szöveghasználat vizsgálata.

A legáltalánosabb (bár, sajnos, nem mindig a leggyakoribb) a partnert célratorően informálni kívánó közléslánc. Ebből következően az „ideális” szöveghasználó — az ideális szöveg ideális megformálója — gazdaságosan fog bánni a saját és a mások idejével, energiájával: nincs semmi felesleges, semmi ismétlés a szövegében (nem így az értekezletek redundáns hozzászólói!). Ellenkezőleg: többségükben ráértékes, kihagyásos, elliptikus megoldásokkal találkozunk. Az előzőekben mondottakra főleg névmás, névelő, igekötő utal vissza; a tömörítést többszörös igeneves szerkezetek, vonatkozó mellékmondatok viszonylag nagy száma látja el. A kontextus ismeretében válik világossá — vö. a valenciaelmélettel — a (*tévézés közben*) köt, (*a férje*) ült, (*a beteg valamit*) fogyasztott ki nem mondott eleme. Az el nem hagyható — bár kitalálható — szintagma-alkotóelemek nélkül viszont hibás — esetleg tréfás — szövegrészeket kapunk: *kirí, leró, pödör, tulajdonít, kecsegtet* stb.

Arra is törekszik a szöveg, hogy a tartalmazta információk mennyisége megfelelő legyen. A szövegminták közül az első és a második a két egyaránt túlzó végletet példázza: az első túl sok és így megjegyezhetetlen, jóformán követhetetlen információ-„adag”, a második viszont alig-alig tartalmaz informatív értéket, tájékoztatást.

(1) „Varga Bálint Budapesten megkért, hogy Cegléden keressem meg sógornőjét, Török Zsófit a nagytemplommal szemben és mondjam meg neki, hogy Vargáék június 15-én elutaznak Bicske mellé Tükröspusztára. Ezért Törökék a három gyerek közül Jancsit és Pistát egyelőre még ne vigyék fel Pestre, Ilonka azonban utazzék a szülei után Tükröspusztára úgy, hogy 20-ára odaérkezzék. Vigyen magával 50 tojást. Pesten menjen el a lakásba, a lakás kulcsa a házmesteréknél lesz. A ruháit hagyja otthon, de azt a sőt, amit a házmesteréktől az 50 tojásért kap, vigye magával a pusztára. A szülei 20-án délután a bicskei állomáson kocsival várják.”

(2) „Ruth Brend írása egy másik igen elterjedt amerikai strukturális megközelítést, a tagmemikát mutatja be. Talán megkönnyíti a megértését, ha elmondjuk róla, hogy olyan ez, mintha valaki — a deskriptív nyelvészet után dolgozta volna ki a szintagma-tant, ezt a mifelénk is jól ismert mondattani ágazatot. A tagmemikusok azonban elsősorban írástudatlan népek nyelveit gyűjtötték, hogy a leírt nyelvnek ábécét adjanak, azon tankönyveket írjanak, hogy végül is a bibliát lefordíthassák a nyelvtan segítségével. Nyilvánvaló, hogy számukra fontos volt a fonetikától a nyelvi pragmatikáig (ahogy ők mondják a „behaviorémák” tanáig) minden.”

Az információk közlésén túl — amelyben a groteszk 'másképp-összeolvashatóság' (pl. „*leginkább a fiúkat foglalkoztatta a hétfalusi vár területe*” — *kába fiúk, hét falu sívár területe*; „*a palóc ángya lázas*” — *apa lócán gyaláz* stb.) már-már veszélyezteti az eredeti információ vételét — szándéka lehet a szöveg használójának, hogy eleget tegyen bizonyos formai követelményeknek, protokolláris előírásoknak. Eerre példa a harmadik szöveg minta.

(3) „La Commission économique pour l'Europe
Ayant examiné les rapports de ses organes subsidiaires sur leurs activités, les notes du Secrétaire exécutif relatives à certaines questions, le programme de travail de la Commission pour 1975/76,
Notant qu'à sa trentième session diverses délégations ont fait un certain nombre d'observations à propos du programme de travail de la Commission,
1. Appelle l'attention des organes subsidiaires de la Commission sur les résolutions pertinentes et autres décisions de la Commission, ainsi que sur les observations consignées dans les comptes rendus analytiques;
2. Prie ses organes subsidiaires de tenir compte de ces décisions et observations lorsqu'ils passeront en revue leurs programmes de travail à court terme et à long terme; et
3. Approuve son programme de travail pour 1975/76 et, sous réserve de l'examen qui sera fait à la trente et unième session, donne en principe son approbation à son programme de travail à long terme pour 1976—1980.”

Az effajta szöveg hivatott kielégíteni pl. egy adott kollektíva olyan igényét, hogy említés tételesség — legalább formailag — az ő szövegükről, még ha a konkrétumok teljes kerülése, a csupán általánosságban mozgás jellemzi is azt. Az ilyen szöveghasználat bizonyítéka annak, hogy a szöveg megalkotója jól ismeri és képes/hajlandó használni az adott körben szokásos, feltétlenül tiszteletben tartandó nyelvi megoldásokat.

Lehet a szöveg célja szórakoztatás, szándékoltan groteszk nyelvi játékkal, ahol a lényegesről alig esik szó, lényegtelen és mellékes nyelvi „melléktermékekről” annál inkább. Idetartoznak a negyedik szöveg minta szóviccei-szójátékai:

- (4) „Pesti: Hát nézd ezt a széket. Ez, mondjuk a paripa. Nagyon finom paripa, mondjuk: körtésszürke.
 Pestiné: Almásszürke.
 Pesti: Ribizli-szürke. Bánom is én. Szóval ez az a gyümölcsös paripa, amiről szó van. Ezt fogom én most nyereg alatt puhítani, mint őseink tették az ütőkei szorosan.
 Pestiné: Verecke.
 Pesti: Az lényegtelen. Szorosan véve a szoros nem is olyan fontos. (—) Ott van egy szék, azon te is lovagolhatsz.
 Pestiné: Miért?
 Pesti: Mert én lovagolok emezen és te lovagolsz amazon.
 Pestiné: De én szeretnék emezen.
 Pesti: Azt nem lehet! Egy nő, ha lovagol, akkor mindig amazon.”

Ismeretes továbbá a szöveghasználatnak egy olyan vetülete, ahol a szöveg belső mozgásának az oszcillálás a főjellemvonása: a kívánt hatást elérendő váltakoznak egyszerű-egyszerűsített egységek bonyolultakkal, tömör és sűrített megoldásúakkal. Sűrítés, a szöveghasználat sajátos esete pl. az irodalmi paródia. Az egy-egy író használta tartalmi és formai jegyeket sűríti az ötödik szövegminta:

(5) „Egy fiatalember ment végig a Korszki-prospekten, forró, poros, júliusi reggelen a m...i vámház irányában, a folyóparton, ahol már az ötödik kormányzóság hivatalnokai kezdődnek. — Jöreggelt, bátyuskám, Fjédics Nikomir! — kiáltott a háta mögött egy jóízű hang. Kotyka megfordult. De nem felelt rögtön. (—) A beszélő közben közelebb jött: Á, á, Petrics Nabukoszma! Fogadjunk, hogy nem is emlékszik rám?! De hogy is emlékezne, hogysis! ... Pedig Porfiroszoma Agacsja tudja, a dohánytőzsde, no igen,”

A közönség körében népszerű parodizálásnak — színészenek, politikusának — is itt a kulcsa: a valakinél gyakran észlelhető kísérőjelenségek, gyakori fordulatok még sűrűbb előfordulatásával, így helyezve őket a figyelem középpontjába. A sűrítés, csakúgy mint a hígítás, lehet egyébként figyelemfelcsigázó is. A tömör-túltömör és a terjengős-semmitmondó — avagy a szöveg semmitmondó voltát takarni igyekvő — szövegmetaszetek azonban legtöbbször fárasztókká válnak, ennek következtében aztán unalmasak is.

Az adott beszédhelyzet és a partnerek sokkal inkább megszabják a szöveghasználatot, mint a tárgykör. A sportriporter másképp beszél a bajnokságról a rádióban, mint a borbélyánál; a művezető szövege egy-egy műszaki megoldásról nem lesz ugyanolyan a munkahelyén, mint otthonában, stb.

Ez a szöveghasználati-beszédcselkvési változó a stílusváltás fogantyújának tekinthető. Ezt kezeli — a humboldti—bühleri—laziczusi értelmezésében — a nyelvi alakulat/nyelvmű ill. beszédcselkvés/beszédaktus „alanya” (Vö. LAZICZIUS GY., Általános nyelvészet, Bp. 1942. 20 és kk.).

4. Válaszolnunk kell arra a kérdésre, hogy ki alkotja a szöveget. Hogy a szöveg milyenné lesz, azt több tényező befolyásolja. Elsősorban a társadalmi-művelődési hatás, hiszen a nyelvet a társadalomban használjuk. Az adott társadalmi közeget tükrözi a nyelvhasználat minden szakasza.

Kiemelkedő hatás a családé, a lakóhelyé, a koré (korszellemé), az iskoláé, az intézményeké-hatóságoké, a sajtóé-rádióé-tévéé, az irodalmi és művészeti élményeké. Ezek a hatások témát és stílust determinálnak, de természetesen elsősorban az adott társadalmi közegben mozgó egyént alakítják. Hatásuk így — közvetetten — érvényesül a szövegben. (Ehhez hozzáteendő még, hogy manipulált társadalom manipulált egyedeitől csak manipulált szövegek várhatók.)

Milyen szempontokat látunk érvényesülni az egyén szövegalkotói tevékenységében? Itt érdemes kettéválasztani az állandó és változó paramétereket. Még akkor is, ha ez a csoportosítás igencsak asszimmetrikus lesz. Nevezetesen, csupán egyetlen tényező állandó: az illető neme. Változik az összes többi: életkora, iskolai végzettsége és életismerete, társadalmi státusa, szerepe (gondolhatunk itt az olykor célnak tekintett, olykor rettegett mobilitásra), földrajzi-térbeli elhelyezettsége, környezete, stb.

A nyelvhasználat, a szöveg milyensége egyben tükrözi azt, hogy rendes munkakörben kinek-kinek kell a nyelvet eszközként vagy célként kezelnie:

Másodlagos eszközként használják a szöveget munkájukban

a) a „kevésszavúak”: erdész, éjjeli őr, halász, háziasszony, járművezető, kertész, postás, segédmunkás, mezőgazdasági munkás, sportoló, stb.;

b) a „nem fecsegők”: gazdasági és termelési irányító, műszaki és irodai alkalmazott, szakmunkás stb.

Kenyere a hatékony szöveg, a hatékony nyelvhasználat

a) annak, aki hivatásszerűen foglalkozik szövegalkotással: író, jogász, pap, politikus, tanár, tudós, újságíró;

b) annak, akinek munkaköre sikeres ellátásához „jó szöveg” is kell: diák, színész, hivatalnok, kereskedő, kikiáltó stb.

A szöveg megalkotása és használata tehát nem csupán segít társadalmi-gazdasági-művelődési ismereteket megszerezni és továbbítani, hanem, amint látjuk, gyakran maga is társadalmi-gazdasági-művelődési tevékenység.

5. Térjünk rá most arra, hogy kihez fordul és milyen hatásra törekszik a szöveg használója. Mássá válik a szöveg, ha jelenlevőkhöz vagy jelen nem levőkhöz szól; nem használható ugyanúgy egy személyhez intézve, mint ha nagyobb hallgatósághoz fordulunk vele. Hogy mennyire összefügg a szöveg formája a beszéd társsal, azt akkor látjuk igazán, ha figyelembe vesszük ez utóbbinak, mint „lehetséges megszólaló”-nak a státusát. Minél inkább megszólalhat a szöveg hallgatója, annál gondosabban kell ügyelni a szöveg tartalmára és formájára. Vannak beszédhelyzetek, amelyekben egyenrangú társak vesznek részt, másokban föl- és alárendelt (vagy így kezelt) emberek. Előfordul, hogy a magát hallgatója/hallgatósága fölöttinek érző beszélő visszaél vélt fölényével: sajnálatosan szószaporító s ezt még tetézi hatásvadász, meszterkél, kedélyeskedő előadásmódjával.

A szöveghasználat vizsgálatából kiderül, hogy a beszélő egyéniségén, hovatartozásán és a „műfaj”-on árnylik az érzelmi töltet. Ez gyakran szupraszegmentális elemekkel jelzi a megatartottságot, dühöt, örömet stb. (szünetek, tompított hangerő, el-csukló hang). Így határozza meg a szöveget a címzett, a helyzet és e kettőnek olyan összefüggése, hogy mi a beszélő szöveghasználati szándéka a címmel.

Ha saját — baráti, szakmai — közösségünkbe beletartozónak akarjuk tekinteni beszéd tárunkat s ezt érzékeltetni is akarjuk vele, akkor úgy fordulunk hozzá, mint régi barátainkhoz, a „hasonszórűekhez” szoktunk. „To make him an insider simply by treating him as an insider” — tanácsolja M. Joos (*The five clocks*. IJAL. 1962: 19). A szöveghasználat „befogadott” partnerről ugyanis azt tételezzük fel, hogy érti tolvajnyelvünket, az utalásokat és a kihagyásokat egyaránt. Ugyanez a szöveghasználat egyben arra is szolgálhat, hogy megfosszon egy nem kívánatos jelenlevőt az ott folyó beszélgetés vagy előadás követésének lehetőségétől.

Akarhat a szöveghasználat egy bizonyos beszédpartnert vagy hallgató-

ságot megszégyeníteni, nevetségessé tenni. Ez a fajta nyelvi cselekvés a szöveg kifejezte antipátia. (A kedveskedés nyelvi eszköztára már számos elemzést kapott, ez a negatív vetület azonban viszonylag keveset.)

Nem csupán a szitok-elnevezések tartoznak ide. Ezek egyikét-másikát bizonyos esetekben joggal tekinti bizalmasnak, barátinak a *na, te, vén csibésznek, hájasnak* szólított személy. Sokkal inkább a szöveg-egész tartalmazza a szöveg használójának rosszallását, mert valakivel vagy egy helyzettel elégedetlen, pontosabban: ezek negatívumai miatt az. Sértő, bántó megszólítás pl. a látszólag objektív — esetleg metaforikus — megjelölése annak a fajnak, kor- vagy foglalkozási csoportnak, állapotnak, amelybe a megszólított személy beletartozik: *cigány, zsidó, néger; vénasszony, taknyos; paraszt, sintér, hentes; égimeszelő, kopaszé* stb. Enyhén szólva: nem vall nemes lelkületre, nem nevezhető nyájasnak a negatív konnotációjú állat- és növénynevek használata sem: *béka, teve; kóró, dinnye* stb., még kevésbé a testi hibáké, furcsaságoké: *dadogó, sánta, szeplős* stb.

A beszélő ellenszenvét bizonyítja a partnert gúnyoló szöveghasználat: gúnyolva tévedéseinek idézésével, modorosságának utánzásával, gúnyosan „helyeslő”, „udvariaskodó” félszavak — *aha, persze-persze* — beiktatásával. Említsük még a kinezikai kísérő-helyettesítő elemeket, hiszen a zérusfokú szöveggel is foglalkozhatik a szövegelmélet: a homlok vagy a halánték néma ütögetése mutatóujjunkkal, a fej ingatása *c, c, c* (csettintő hang) kíséretében, szemünk lehúnyása két-három pillanatra, legyintés, stb. „Biztos receptek” ezek partnerünk ingerültségének fokozására. Értékrendet árul el a feszített ejtésű, nyújtott magánhangzók alkalmazása is, egyértelműen közölve, hogyan vélekedik a szöveg alkotója a beszédtárs(ak)ról. ⑩

Rossz érzést kelt a címzettben bizonyos — austini értelemben vett — beszédcselekvések beágyazása a szövegbe: *erről jobb nem beszélni, na hagyjuk ezt, magával nem állok szóba, nem óhajtok önnel (veled) vitatkozni, ennek ugyan beszélhet az ember, csak nem állsz oda neki magyarázni? nem érdemes szót se vesztegetni rá,* stb.

A legtöbb beszélő azon van, hogy szövegéből előnye és haszna származzék. A fenti „negatív” vetület haszna „csupán” annyi, hogy a beszélő kiadja jogos mérgét és emellett alaposan bebizonyítja, hogy nem megalkuvó (ha következetesen, „fölfelé” is mer így szólni). Az átlagos szöveghasználó önmagát igyekszik szimpatikusnak feltüntetni. Arra törekszik, hogy megnyerni kívánt partnerét ne sértse, hanem maga iránt kedvező véleményűre hangolja. De sokszor vagyunk tanúi annak, hogy a „körültekintő” szöveg nem hízeleg ugyan, de azt és úgy mondja, amire — remélhetőleg (!) — elismerően fognak reagálni! Ez a fajta „kreativitás” tekintélyt akar szerezni vagy legalábbis nem elveszteni. Eleve a beszédpartner(ek) elvárásaihoz igazodik. Gyakran fordulnak elő az ilyen szövegekben presztizs-szavak, amelyek a beszélő szocializációs törekvését, társadalmi célját hivatottak egyengetni, hogy feljebb, hogy előre jusson.

Idetartozik — sajnos — az iskolai feleltetés gyakorlata: szöveghasználat jobb vagy jó osztályzatért. Jól ismert változata ennek a diák felelete pl. idegen nyelven, amikor ösztudásánál jóval kevesebbet produkál. Csak azt a minimumot adja, amiben biztos. Bizonyos nehéz formákat szándékosan mellőz és azért szűkszavú, hogy így csökkentse az elkövethető hibák számát.

6. Lássuk még a nyelvi norma és a nyelvi kód szerepét a sikeres (vagy kudarcot valló) szöveghasználatban. Nemcsak Bernstein óta tudjuk, hogy egy

bizonyos nyelvhasználat társadalmi közösségeket képes összekötni vagy elválasztani. Ebben az összefüggésben ajánlja a nyelvhasználat „illemtana” a nyelvi normát. A nyelvi normára törekvés az eredményes nyelvi nevelés során alakul ki az egyénben. Először a családi körben, aztán az iskolában. Túlzásoktól ez sem mentes. Az „elit”-nek látszani akarás olykor — kiejtésben, szókinszben, nyelvtani pontosságban — a nyelvi normáénál választékosabb „hiperkorrekt” nyelvhasználattal jár s ezzel valamelyes nyelvi gőg párosulhat.

A nyelvi normától a szöveg használója főleg annak az illúzióknak engedve tér el, hogy így válik beszéde eredetivé, egyénivé, kötöttségektől mentessé. (Vö. KÁROLY S., Általános és magyar jelentéstan, Bp. 1970. 180 és kk.) Ha viszont minden áron ez a célja, akkor szöveghasználata óhatatlanul eredetieskedővé, egyénieskedővé lesz. Feltehető, hogy a tizenévesek divat-nonkonformizmusa is hozzájárul a kedvelt, a normától igencsak eltérő diáknyelv használatához, a norma — szerintük: nyelvszegényítő-uniformizáló hatás — ellensúlyozására. Eközben dehogy veszik észre, hogy saját-sajátos szövegük, a 'Basic Studentianus' legalább úgy egyszerűsödik. Pontosabban szólva: szegényedik, hiszen az egyes jelentéskategóriák árnyalt jelölési lehetőségei helyett csak néhányat használnak: *jó nála, fej, krapek, begurul, eszméletlen, oltári* stb.

A szöveghasználat és a kommunikatív funkció a kombinatorika szabályai mentén halad: szabály és kivétel oppozíciói, összefüggései a közös jelállományon alapulnak. Ez utóbbi nélkül a dekódolás nem sikeres. Ha ugyanis a vevő jeltartaléka kisebb, akkor nem érti a leadó szövegét. Ha viszont a vevő jelállománya nagyobb, akkor színvonalán alulinak tartja a kapott üzenetet s annak (hír)értékét, s ez szintén zavar.

Korrekt formájú, nem feltűnő megoldásokkal agyontűzdelt szöveg-norma visz közel a sikeres szöveghasználathoz, de csakis akkor, ha a szöveg hitelt érdemlő tartalomhoz simul megfelelően. A tartalom valóságértékének tiszteletében fogant szöveg ugyanis nem tűri a pontatlan, ellentmondásos, nem tárgyilagos „helyzetismeretet”. Valós és világos gondolatok adekvát kifejezője a jó szöveg. Az átlagos szöveghasználó ezért törekszik a szöveg egyértelműségére, noha ismereteseek a szándékoltan homályos szöveg funkciói is (pl. szépirodalmi, jogi, politikai-diplomáciai szövegeké). Ügyelni kell arra is, hogy a formák eluralkodása ne akadályozhassa a szöveghasználatot: elsikkad a tartalom, csak a formát figyeljük pl. az ún. skandáló versmondáskor.

Veszélyeztetni a sikeres szöveghasználatot esetenként maga a nyelvi kód is. Hibái közül itt a használati poliszémia okozta félreérthetőségből hozok példát: nem egyértelmű az *első, második, harmadik* csoportba (fok, osztály) sorolás; árvízi készülségről, égési sebekről, hatóságról szólva az *első* a legenyhébbet, a legalacsonyabbat jelzi. Étterem, szálloda, áru (kávé, stb.) minősége ezzel szemben épp e megjelöléssel garantálja a legjobbat.

A helyzethez, személyekhez kötötten 'ellenjavallott' nyelvi fordulatokra ugyancsak akad példa. A *csehül áll* bizonyos helyzetben *nem valami rózsás a helyzete*-re „fordítandó”, a *nem viselkedik gerincesen* meghatározott körülmények között *jellemtelenül viselkedik*-kel helyettesíthető. Lásd még a *baj van Kőpecen, nem ér többet a Deákné vásznánál* stb. szólásokat, amelyeket a bennük szereplő tulajdonnév viselője előtt csak az illető jó humorérzékét ismerve ajánlatos használni. Az újságolvasó már megszokta a *szállására hajtatott, megkezdte rendes évi szabadságát* stb. protokoll-kliséket, amelyek menten bizarr hatásúak, mihelyt nem államférfiakra vonatkoznak. (A fenti példák csak bizonyos kontextusban jelentik a szöveghasználat kudarcát: ott, ahol a helyzet,

a szövegek környezet teszi az egyébként kifogásolhatatlan szövegrészeket mássá, mint aminek eredetileg szánták őket.

7. Összefoglalóul: a szöveghasználat kutatása nem valamiféle merőben új nyelvészeti elmélet és gyakorlat tárgya. Egyesülnek azonban benne régi és új részdiszciplínák. Ígéri a retorikai-stilisztikai összefüggések további feltárását, ösztönöz pragmatikai-nyelvészociológiai komplex vizsgálatok folytatására.

A főbb szövegelméleti kérdéskörök kutatásában a nyelvi, konkrét indítatás és ellenőrzés módszerével léphetünk előre, a szövegek mozgásában keresve az állandót és a fejlődőt.

Dolgozatom erre tett kísérletet. A szöveg meghatározásában először a koherens mondatok belső, tartalmi megszerkesztettségét kereste, majd egymáshoz illesztésük rendjét körvonalazta. A szövegalkotás/szöveghasználat felől közelítette meg a szöveg alkotóját meghatározó tényezőket, valamint az adott helyzet és a befogadó(k) jellegzetességeit (ki — mit, miről — hol, mikor, ki(k)nek — miért — hogyan szól). Kiemelte a funkcióját annak a hatásnak, amelyet a szöveg létrehozója óhajt kelteni befogadójában. Sor került végül a szöveghasználat céljainak, valamint a norma és a kód egyes visszasságainak felvázolására.

Mindezekből a vizsgálatokból is sorra-rendre bontakozik ki a nyelv 'langue' és 'parole'-tényeinek egymástól függése, a nyelv elsődlegesen társadalmi szerepét valló felfogásunkban.*

MIKÓ PÁLNÉ

Some Conclusions of Research in Text Theory

by MRS M. MIKÓ

The research of text usage is not the subject matter of some totally new linguistic theories and practices, parts of old and new disciplines are united in it. It promises further explorations concerning rhetorical-stylistic connections and it encourages complex studies in pragmatics-sociolinguistics.

In the research of the main problems of text theory the method of concrete linguistic approach and control is rewarding, seeking the constant and the change in the movement of texts.

This is what my paper has attempted. In the definition of text it has first sought the inner, contextual structuralization of coherent sentences, and it described the order of their succession. It has approached the factors defining the author of the text, the characteristics of the given situation and the recipients (who — what, about what — where, when, to whom — why, how) from the basis of text formation/text usage. It has emphasized the function of the influence the creator of the text wanted to elicit in the recipient. It has finally dealt with the goals of text usage and some of the preposterousness of norm and code.

The interdependence of the facts of „langue” and „parole” of the language is revealed from these investigations, since in our concept the language has a primarily social function.

* Kéziratom nyomdába adása után kaptam kézhez GRASSEGGER—SORNIG tanulmányát, — GLB 1 : 39 és kk., Graz 1975 — amely az enyémhez hasonlóan csoportosítja a nyelvhasználatokat.

Utólagos megjegyzések a permi és az ősmagyar szóvégi magánhangzóinak történetéhez

Az NyK 1974. évfolyamában egy tanulmányt közöltem „A permi nyelvek szóvégi magánhangzóinak történetéről” címmel (76: 77–118). Az ebben fölmerült kérdések némelyikéhez fűznék további gondolatokat. Ezekkel kapcsolatban most sokszor nem idézem az eddigi irodalmat, csupán említett írásomra utalok, amelyben az megtalálható. A zárójelben álló puszta szám ennek a lapszámára utal.

1. Korábbi cikkemben kimutattam, hogy a finnugor alapnyelvből (PFU) az őspermibe (PP) átszármazó szóvégi magánhangzórendszer tendenciaszerű zártabbá váláson ment át, s ez a változás a PP második szakaszában történt, ugyanis a PP *-a* és *-ä* végű óiráni jövevényszavai a későbbi közép-bolgár (ócsuvas) kölcsönzésekkel szemben még részt vettek a zártabbá válásban. A PP körülbelül i. e. 1500-tól i. sz. 800-ig, az óiráni kor i. e. 850-től i. e. 250-ig tartott, közép-bolgár hatással az i. sz. 7–8 századtól számolhatunk (92). A zártabbá vált magánhangzók aztán még jórészt a PP-ben lekoptak, s eltűnésük a zürjénben gyakorlatilag teljesen, a votjákban pedig majdnem teljesen végbement. A hajdan meglevő végvokális egyik apró bizonyítékeként LITKIN után (IsztGramm. 82, VokPerm. 241; ESzK) négy olyan elhomályosult összetételt, illetve toldalékolt szót idéztem (114), amelyben az előtag valószínűleg az egykori szóvégi magánhangzót tartotta meg. Ezek a szavak eggyel még megszerezve a következők:

zürj. *bara*, perm. *bera* 'опять, снова' < PP **bōra* < **bōrak* (ESzK),
vö. finn *perä* 'задняя часть';

zürj. *hela-m̄n* '40', vö. finn *neljä* '4', zürj. *hol* '4', votj. *hūl* '4';

zürj. *veti-m̄n* '50', vö. finn *viite* '5', zürj. *vit* '5', votj. *vil* '5';

zürj. *kvajti-m̄n* '60', vö. finn *kuute* '6', zürj. *kvajt* '6', votj. *kval* '6';

zürj. (nyelvj.) *ešimes* 'колодец', ? vö. mdE *eši* 'колодец', finn *ihištää* 'наводнять, течь' (VokPerm. 241).

LITKIN a PermVok.-ban a felsorolt szavak után stb.-t ír, mivel azonban tudtommal máshol sem ad több példát, egyelőre ennyivel kell beérnünk.

Tisztában vagyok azzal, hogy ilyen kevés szóból kockázatos nyelvtörténeti tanulságokat levonni, mégis azt hiszem, kár volna, ha ezt legalább hipotézis formájában nem tenném meg. Látható, hogy a zürjén *bara* és *hela-m̄n* szavakban a finn (és a PFU) szóvégi *-ä*-nek a felel meg. Egy PP *-ä* > *-a* változással már számolt a szakirodalom, ez azonban még további vizsgálatokat igényel. Az *-ä* > *-a* lehet szórványos és a késői PP-ben már a zártabbá válás után történt is (106). SZEREBRENNYIKOV a *bara*, *bera* vég-

hangzóját is nem a tőhöz tartozónak, hanem lativusragnak tartja (IsztMorf. 65–66).

A másik jelenség, amit megállapíthatunk az, hogy az illető szavak előtagjában az eredeti középső nyelvállású végvokális felső nyelvállásúként, az alsó nyelvállású viszont a nyelvállás szempontjából változatlanul marad meg. A finnugorságnak csak 1-től 6-ig közősek a számnevei, s a tízes számrendszerre való áttérés az ugorban, illetve a finn-permi alapnyelvből kiváló nyelvekben ment végbe. Az idézett zürjén számnevek ősei is ekkor, nyilván nagyjából egy időben, a korai PP-ben keletkezettek. Ugyanekkor jöhettek létre a zürj. *kekjamis* '8', votj. *lamis* '8' (tkp. '2 a 10-hez'), zürj. *ekmis* '9', votj. *ukmis* '9' (tkp. '1 a 10-hez') közös alapalakjai is. A *-mis* utótag PP előzményének eredeti jelentése '10', a *-min* PFU előzményéé pedig 'bizonyos mennyiség, sok', amely a magyar, a vogul és a permi nyelvek összetett tízes számneveiben '10' jelentést vett fel. A *-mis* előzménye feltehetőleg a permi számnevek utótagjának átvételével bekerült az ősmagyarba, ez lehet meg a *harminc* (eredeti jelentése 'három tíz') és a *kilenc* (tkp. 'egy kivételével tíz') (n)c elemében. A *-min* a magyar összetett számnevekben szereplő *-van(-ven)* elemmel egyeztethető (*hatvan, negyven* stb.). Az sem lehetetlen, hogy a magyar *-van* (esetleg ugor kori) permi jövevényszó (L. MSzFE; TESz.; irodalommal). Az ősmagyar kort – amelyet a honfoglalással zárhatunk le – HAJDÚ i. e. 500-tól (FgrNNy 59, BUNyt. 14), BÁRCZI pedig i. e. 1000–i. e. 500-tól számítja (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR, A magyar nyelv története 18).

A permi–magyar érintkezés az i. e. évezred középső századaiban akkor lehetett viszonylag a legintenzívebb, amikor a finn–volgai csoport nyugatra húzódása után az őpermi népesség még hosszabb ideig az ugor ágból kiszakadó nyugat, délnyugat felé húzódó ősmagyarok szomszédságában élt (vö. HAJDÚ, A magyarság kialakulásának előzményei 45–46; KÖVESI: MNyj. 9: 59; a magyar–permi kapcsolatokra l. RÉDEI: NyK 66: 253–261). Az ősmagyar PP jövevényszavai szintén arra vallanak, hogy az említett összetett számnevek valószínűleg a magyar–permi kontaktusok előtt, tehát a PP korai szakaszában alakultak ki. A számnevek rendszere ekkor még nem a maihoz hasonlóan fejlett. Noha a fenti összetett számnevek tanúsága szerint a PP-nek már volt '10' jelentésű szava, ezt később egy iráni jövevény szorította ki: zürj., votj. *das* '10' < iráni **dasa-* vagy középiráni **das* (93), amely a zürjén *šizimdas* '70', *kekjamisdas* '80', *ekmisdas* '90' stb. szavakban is megvan. A magasabb tízes számnevek a '30', '40', '50', '60' jelentésűek után alakulhattak ki, vagy válhattak gyakoribbá, mert az előbbieknél a *-min* vagy *-mis* elemekkel való kifejezésére a nyelvjárásokban sincs példa. E tényben talán a hajdani hatos számrendszer hatását kereshetjük. Az egyes finnugor nyelvek számnevei közt levő iráni kölcsönzések az irániakkal való kereskedelem erősségét mutatják. Ha mármost LITKINNEL (i. h.), SZEREBRENNYIKOVVAL (i. m. 220, 224) és az ESzK-kel elfogadjuk azt a nézetet, hogy számneveink előtagjában az eredeti végmagánhangzó maradt meg, akkor arra a megállapításra jutunk, hogy a PP szóvégi magánhangzóinak zártabbá válása két szakaszban történhetett. A PP első felében a középső nyelvállásúak záródtak, s az alsó nyelvállásúak csak később, a második szakaszban követték őket. Ezt támogatná egy hangtörténeti meggondolás is, a zürj. *nelamin* PP alakjának már i. e. 250 előtt összetett szóvá forrottának kellett lennie, különben az előtag végmagánhangzója még zártabbá vált volna. A zürj. *kekjamis ja* elemének eredete nem világos (IsztMorf. 221), az ESzK szerint lehet, hogy

elhomályosult duálisjel. SZEREBRENNYIKOV a *kvajtimin* előtagjának *i*-jét nem tartja etimologikusnak, hanem úgy véli, hogy a *kvajtimin*-ba a *vetimín* analógiájára hatolt be az *i* (i. m. 224).

2. UOTILA a zürj., votj. *das* '10' és a zürj. *dar* 'Schöpflöffel, Kochlöffel' ~ votj. *durî, durî* 'ua.' szavak előzményeit a finn-permibe vagy a korai PP-be került jövevényszavaknak tartja (MSFOu. 65: 5). Az ősmagyarba '10' jelentésben más PP szó került át, a permi *das*-t így feltehetőleg később, a PP második szakaszában, az óiráni korszak vége felé, vagy még inkább a középiráni kor (i.e. 250-től) elején vették át. Az ősmagyar korszak elején kölcsönzött *tíz* előzménye is ugyanarra a forrásra megy vissza, mint a permi szó, csak más iráni nyelvváltozatból való (BÁRCZI, Szók.² 52). Az iráni eredetű szó a magyarban szintén kiszorította a PP-ből átkerült és úgy látszik még nem eléggé meggyökeresedett '10' jelentésű számnevet. A zürj. *dar* ~ votj. *durî* esetében HARMATTA JÁNOS professzor levélbeli közlése szerint iráni oldalról kronológiai kritérium nincs. Ugyanez mondható a zürj., votj. *das*-ról (93). ABAJEV szerint a *das* valószínűleg a szkítából származik. JOKI a *tíz*-ről azt írja, lehetséges, hogy a középirániból való (L. Uralier und Indogermanen. MSFOu. 151: 257, 329–330; irodalommal; JOKI könyvét l. a többi iráni szóra is).

3. A PP és az ősmagyar alsó nyelvallású szóvégi magánhangzók zártabbá válásának mikéntjéhez szintén tennék egy-két újabb megjegyzést. A zártabbá válási tendencia, a magyar nyelvtörténeti irodalom gyakorlatának megfelelően is, magában foglalhatja a fokozatosságot, tehát azt, hogy az alsó nyelvallású végmagánhangzók előbb középső nyelvallásúvá lettek, s csak azután váltak felső nyelvallásúvá. Nem óhajtom ezt a lehetőséget sem elvetni, megjegyzem azonban, hogy pusztán fonetikai és logikai megfontolások alapján tehetjük fel, bizonyítékunk nincs rá. A nyílt végmagánhangzó záródása például a finnben — noha OJANSUU (MSFOu. 30/17: 15) itt ugyan csak föltesz egy közbülső **e* hangot — szintén végbemehetett a középső fok kihagyásával: *kumpi* < **kumpa*; *menevi* < **meneä* stb. A *järvi* (*järven*), *kaksi*, *pieli* stb. szavak korábbi **järvä*, **kakta*, **peeljä* nominativusai pedig az *-*a*, *-*ä* > -*i* változás után a *polvi* : *polven* típus analógiájára vonódtak az -*e* tövű szavak közé. Az *a*, *ä* > *i* változás a finnben sincs kellően tisztázva (L. HAKULINEN, SKRK³ 35–36). A végmagánhangzó (egyszerre) két fokkal való záródása — s utána esetenként eltűnése — az aunoszi finn nyelvjárásból is kimutatható: *silmä* > *silmü*, *jumala* > *jumalu* > *jumal* (SIMONYI, TMNy 286; PAPP I.: NytudÉrt. 40: 290).

A PFU *-*a*, *-*ä* középső nyelvallásúvá válását a magyarban szintén nem tudjuk bizonyítani. Ebben a kérdésben az óiráni jövevényszavak sem igazítanak el, az óiránira szóvégi középső nyelvallású magánhangzót ritkábban szoktak rekonstruálni (vö. Handbuch der Orientalistik. Erste Abteilung, Band IV, Iranistik. 222–224; HARMATTA, Studies in the History and Language of the Sarmatians.² 125–127; JOKI i. m.). Bizonyos török nyelvekre, a permi nyelvekre és az ősmagyarra is jellemző (volt), hogy szóvégen vagy csak felső vagy csak alsó nyelvallású magánhangzók állnak (GOMBOCZ: MNy. 23: 127; LAKÓ: FgrÉrt. 2: 56). Az iráni jövevényszavak a permi nyelvek mellett talán a magyarban szintén támpontot nyújtanak az alsó nyelvallású végmagánhangzók záródása kezdetének datálásához. Igaz ugyan, hogy nem ismerjük azt az iráni nyelvváltozatot, amely néhány jövevényszót adott a magyarnak, a következő kölcsönzések közt azonban talán lehetett -*a* vagy -*ä* végű: *tehen* ~ óind *dhenūh* 'tehen; tejelő tehen', *dhēnā* 'ua.'; *tej* ~ óind *dhāyati* 'szopik',

dhāyah 'tápláló, gondozó'; *tiz* ~ óind *dāsa* '10'. Ezek az átvételek föltehetőleg az uráli őshaza korában (kb. i. e. 500–i. sz. 500) történtek (l. BÁRCZI, Szók.² 52), ennek pedig legalábbis első 250 éve még az óiráni idejére esik. Természetesen az is lehet – sőt valószínűbb –, hogy fenti szavaink a közép-irániból valók, a *tiz*-zel kapcsolatos időrendi problémákat már láttuk.

4. Korábbi cikkemben LITKIN nyomán (ÍsztGramm. 71) megjegyeztem, hogy a főleg a PFU *-e töre visszamenő zürjén szavak ragozott alakjaiban jelentkező *j* toldóhang a lekopott -i véghangzó maradványa lehet (79, 114). A *j* toldóhang feltehetőleg az e cikkben tárgyalt két hangváltozás valamelyikéből magyarázható. Ha korai -*ā* > -*a* fejlődést teszünk fel, akkor az -*e* tövűek *j*-je az -*a* tövűekkel szemben hangrendi különbséget takar, s a szóvégi palatális vokálissal függhet össze. Ha pedig arra tekintünk, hogy a középső nyelvállású végmagánhangzó, azaz a korai PP *-e záródása, -i-vé válása hamarabb ment végbe mint az alsó nyelvállásúaké, arra gondolhatunk, hogy az előbbieket -i-jének – tovább állván a szóvégen – nagyobb lehetősége volt palatalizáló hatásának kifejtésére. Hasonlóan magyarázza LAKÓ (i. m. 19) majd KÖVESI (NyK 55: 120) a zürj. *l* ~ votj. *li* képző viszonyát. Természetesen a *j* toldóhang, a végmagánhangzó palatalizálódása esetében analógiás hatásokkal is számolhatunk. A PP és az ősmagyar végvokálisainak fejlődésében és e nyelvek számneveinek kialakításában is föltétlenül volt szerepe az analógiának. Például egyes összetett számnevek első tagjából (a hangtörvények mellett) az egyszerű számnevek analógiája tüntethette el a hajdani véghangzót.

5. A permi nyelvek egyszótagú szavaiban – különböző hangtörténeti fejlődés következményeképp – részben más a szóvégi magánhangzórendszer, mint a többszótagú szavakban (106–108). Ilyesmire a magyarban is van példa, az -i szóvégen csak egyszótagú szavakban fordul elő: *hi* (< *hiu* < **hißs*), *ri*, *si*, *vi* stb.

6. Végül „A permi nyelvek szóvégi magánhangzóinak történetéről” című tanulmányom pontatlan jelöléseit és sajtóhibáit szeretném helyreigazítani. Ezek nem a forrásokból származnak, nagyrészt engem terhelnek, s sajnálatos okokból kerültek be a szövegbe, főleg az iráni és a karjalai jövevényszavakat tárgyaló részekbe. Néhány kisebb hibát nem számítva a javítások az alábbiak (a helyes alak a h. = helyett után áll): zürj. *kosmi*- h. *košmi*- (81¹³), 'Waare' h. 'Ware' (87₁₀), szóban h. szavakban (90²⁰), **buris* h. **buris* (93²⁰), av. *barasa* h. *baraša* (93²¹), óiráni **barsa*- h. **barša*-, av. *barasa*- h. *baraša*- (93²³), av. *maēši*- h. *maēši*- (93₁), ói **maiši*- h. **maiši*- (94¹), munji *məškāy* h. *məškay* (94¹⁶), óiráni **hamhūskaka*- h. **hamhuškaka*- (94¹⁷), ósiráni **osura**, h. **osura** (94₂₁), előpermi **šskä* h. **šškä* (95²), *oska* h. *oška* (95⁴), vog. *uskä* h. *uškä* (95⁵), óriáni **pātaka* h. **pātaka*- (95¹⁶), av. *saēta* h. *šaēta*- (95₂₂), ki **sēd* h. **šēd*, **sēti* h. **šēti* (95₂₁), előpermi **šsdz*- h. **ššdz*- (95₁₁), *mašmi* h. *mašmi* (96¹²) 'перень' h. 'парень' (96₁) Izs. Ud. *коз'ал* 'приялка, приялица' h. *коз'ал* 'прялка, 'приялица' (101¹²) vepsze-karjalai **козал* h. **козал*', vepsze *кажал*' h. *кожал*' (101¹³), liv *alli* h. *alli*, karjalai *alli* h. *alli* (101²³), *-*e*-n h. (*-*e*-n) (107⁵), NyK 79 h. NyK 70 (107¹³), permi **šgu* h. **šgu* (108¹⁴). A hibás alakok tanulmányom angol nyelvű fordításában (Studia Uralo-Altaica V. Szeged 1974 [1975]) egy vagy két kivételtől eltekintve helyesen szerepelnek.

A. MOLNÁR FERENC

Additional Remarks on the History of Permian and Proto-Hungarian Word-final Vowels

by FERENC A. MOLNÁR

The author has recently published a paper entitled „A permi nyelvek szóvégi magánhangzóinak történetéről” [On the History of Word-final Vowels in the Permian Languages] (NyK 75: 77–118). In this article new reflections are added to one or two parts of the paper referred to. The vowel present in the anterior constituent of several Zirylene compound numerals (*hel'a-mjn* '40', *vetj-mjn* '50', *kvajti-mjn* '60') has been regarded in the special literature since LYTKIN (IstGramm 82, etc.) as continuing the ancient Finno-Ugric word-final vowel. On the basis of an examination of certain Permian and Hungarian numerals, the author sets up the following hypothesis: the Proto-Permian half-close word-final vowel (*e*) underwent the process of raising as early as the first part of this period, the open word-final vowels (**a*, **ā*), however, were raised only in the second half of the same period, and perhaps by a direct transition from open into close, avoiding the middle stage. Then the author writes about several concordant features existing between the histories of the word-final vowels of Proto-Permian and Proto-Hungarian. Next he expounds his opinion on the origin of the *j* linking sound appearing in the declination of certain Zirylene words. Finally, a correction of the misprints in the previous paper is provided.

Nyelvi bonyodalmak az időtartam kérdésében

Majd negyven éve annak, hogy LAZICZIUS GYULA a beszédhangok időtartamával foglalkozott (Zur Lautquantität. Archiv für vergl. Phon. 3 (1939): 245—249; valamint magyarul a Fonetiká-ban 1944. 147—171 és 1963. 107—126). A kérdés bonyolult összetettségét és sokrétűségét igyekezett elvileg tisztázni és az addigi méréseket a nyelvtudomány számára elfogadható rendszerbe csoportosítani. Az azóta eltelt évtizedek alatt azonban egyre újabb mérések egyre újabb kérdéseket vetettek fel, így időszerű visszatekinteni Laziczius munkájára.

A beszéd során hang hangot követ, ezek hangsort alkotnak, majd ezek a hangsorok váltakozó gyorsaságban hangzanak el és jutnak el a beszélőtől a hallgatóig. Mindez egy meghatározott időn belül. A kommunikáció folyamatában ennek megfelelően három szempont szerint vizsgálhatjuk az időtartamot: (1) A beszédhangok képzésére, artikulációjára fordított idő (a beszélő szempontja); (2) a beszédhangok térbeli terjedési ideje (tér és közeg akusztikai jellemzői); és (3) a beszédhangok megértésére, percepciójára fordított idő (a hallgató szempontja), ezek alapján röviden (1) artikulációs, (2) akusztikai és (3) percepciós időkről beszélhetünk. E felosztást tekintve meg kell állapítanunk, hogy a kutatók eddig szinte kizárólagosan a beszédhangok képzésére, artikulációjára fordított abszolút időt mérték és egyedül ebből kíséreltek meg következtetéseket levonni a nyelvtudomány számára. Eljárásuk részben megérthető, mert eleddig nyelvészeti szempontból nem volt elsőrendű az utolsó két vizsgálati eljárás. A technika fejlődésével azonban egyre nő jelentőségük. Már nem hanyagolható el a beszéd térbeli terjedésének ideje. Ez az idő első sorban a távolságtól valamint a közvetítő közegtől függ. Színházban a rosszul kialakított tér rossz akusztikát eredményez, a mélytengeri kutatásokban vagy az űrkutatásban a közvetítő (a kabinban levő) közeg is számottevően hathat a hang terjedésére és ezzel gátolhatja a megértést.

A beszédhangok percepciós idejének mérése, ill. kutatása elsősorban nem nyelvészeti hanem pszichológiai feladat. De nyelvészeti feladat azért, mert a hang észlelése — a hallás — az embernek legáltalánosabb és legfontosabb funkciója a tekintetben, hogy lehetővé teszi a beszédet. Maga a hallás is a beszéd kapcsolatában fejlődik ki, elsősorban az anyanyelv beszédhangjaival kapcsolatban. Eleve különbséget kell tennünk az anyanyelv vagy egy idegen nyelv beszédhangjainak apperceptálásában. — Mivel e két utóbbi vizsgálati szempontot Laziczius sem tárgyalta, másrészt a kérdés összetettsége miatt a rendelkezésre állónál sokkal több teret és időt igényelne kifejtésük, inkább Laziczius összefoglalásához, ill. kérdésfelvetéséhez térünk vissza és ahhoz kapcsolódunk.

Lazicius munkájában joggal kezeli fenntartással a fizikai időtartam egzaktságát, hisz korábban és korában még nagy vitákat kiváltó problémát jelentett a hangelhatárolás pl. a regisztráló technikai eszközök elégtelensége miatt is. A technika fejlődésével, az elektronikus mérőműszerek segítségével elért pontos mérések és a hangelhatárolás megnyugtató tisztázása sem tudtak Lazicius fenntartásán alapvetően változtatni. Laziciust nem nyugtatták meg a beszédhangok abszolút időtartam adatai, minduntalan olyan megoldást, olyan arányszámot várt a kutatóktól, amely általánosan és megbízhatóan fejezi ki a beszédhang időtartam viszonyát. — Lazicius tulajdonképpen a többi kutatóval együtt a vizsgálatok ki nem mondott szubjektivitását szeretné valami módon elkerülni. Annak ellenére, hogy a kutatók közömbös hangulatú hangsorokat vizsgálnak, általában egy személy olvasatában, már eleve kizárják az objektiv vizsgálatot, de leginkább a kevés mérési adat nyugtalanítja.

Az abszolút és relatív időtartam kérdéskörén belül Lazicius főképp a tempókülönbségek zavaró hatását igyekszik kiszűrni, erre a Heinitz-féle módszert valamint a mérések nagyobb számát tartja alkalmasnak. Ugyanakkor óvatosságra int az eddigi eredmények felhasználását illetően (egy kísérleti alanytól származó adatok, kis számú mérés, heterogén anyag stb.). Ennek ellenére keres és Meyer alapján összefoglal bizonyos összefüggéseket (hangképzési sajátságok összefüggése az időtartamok sajátságos alakulásával), ezek adatait táblázatban is közli. Lazicius azonban mindvégig óvatos: az egyik nyelvben tapasztalható határozott összefüggésre mindjárt ellenpéldát hoz egy másik nyelvből: az általános érvényűt keresi, mely minden nemzeti nyelvre vonatkoztatható. Ez azonban mindössze ZWIRNER alapján egy meredekebb és lankásabb Gauss-görbében jelentkezik. Ez pedig nem más, mint az egyes időtartam kategóriák előfordulási gyakoriságának statisztikája.

Napjainkban, a „technikai forradalom” korában ugrásszerűen megnőtt a beszéddel kapcsolatos abszolút mérések száma. Az utolsó évtizedben se szeri, se száma az egyes nyelvek beszédhang időtartam mérésével foglalkozó cikkeknek. Ezek valamennyien a legmodernebb mérőeszközöket (oszcillográf, mingográf, szonográf stb.) vették igénybe, úgy hogy hangelhatárolásaikhoz és méréseik abszolút pontosságához nem férhet kétség. Mégis többnyire adósak maradnak azzal, amit Lazicius már korábban elvárt a kutatóktól: az általános(ítható) összefüggések és törvényszerűségek kimutatását az abszolút időtartam és a nyelvi kvantitás tekintetében. Továbbra is a beszédhang fizikai időtartamának egzakt mérése foglalkoztatta a kutatókat, csak néhány kivétellel találkozunk, így a magyar nyelvvel kapcsolatban MAGDICS KLÁRA cikkét kell kiemelniünk (A magyar beszédhangok időtartama. NyK 68 (1966): 125—139), ő dolgozata végén 13 pontban foglalja össze az általánosítható eredményeket.

Nem célom és feladatom, hogy jelen dolgozatomban a beszédhangok időtartamával kapcsolatos kérdéseket teljesen kimerítsem, inkább csak néhány problematikus kérdést érintek, amelyeket a jövőben az ez irányú kutatásban is fel lehet használni.

Először a vizsgálatok objektivitása és összehasonlíthatósága érdekében egységesíteni kellene az eljárásokat. A legkézenfekvőbb, hogy ugyanaz vagy legalábbis hasonló struktúrájú szöveg szolgáljon a vizsgálat alapjául. Ez első sorban kötött szöveget kíván meg, melyet (1) felolvasással vagy (2) szabad (kívülről való) elmondásával vizsgálhatunk. A (3) összefüggő, spontán beszéd

bár a legjobb vizsgálati anyag, csak bizonyos fokig hasonlítható össze más hasonló spontán beszéddel. Az egyes kategóriák különböző vizsgálati szempontok alkalmazását biztosítják, a kategórián belül pedig nagyon gazdag és konkrét összevetési lehetőség nyílik az egyes kísérleti alanyok beszédét, hangképzését stb. illetően.

További két kérdés rövid tárgyalásában egyrészt a szöveg oldaláról, másrészt a beszélő hangképzése felől közelítem meg az időtartamot. Az egyik a hangsorok eltérő terjedelméből adódó tempókülönbségeket, illetőleg ennek függvényében a beszédhangok abszolút idejének változását vizsgálja, a másik pedig a beszélő hangképzőszerveinek jelen esetben a fogaknak a szerepét a hangképzésben.

Az első kérdés már Laziczius idején is többször szerepelt napirenden és a kutatók aránylag megnyugtató módon foglalták össze az eredményeket. Laziczius MEYER és GOMBOCZ vizsgálatát ismerteti, „hogy elszigetelt hangsorok (szavak) esetén az egyes hangok időtartamát jelentősen befolyásolja a hangsor terjedelme: minél terjedelmesebb a hangsor, annál rövidebb a benne helyetfoglaló hangok képzési ideje.” Tehát pl. *tát* . . . , *tátog* . . . , *tátogat* . . . , *tátogatók* . . . , *tátogatóknak* hangsorok első szótagi magánhangzójának időtartama a szó hosszúságával arányosan csökken. „Ez az észlelet megegyezett GRÉGOIRE hasonló tapasztalatával . . . s ennek érvényét aztán MENZERATH és DE OLEZA a spanyolra vonatkozólag is teljes mértékben igazolta.” (Fonetika. 1963. 115–116). — Ez alapjában ma is így van amennyiben a hangsort a *tát* . . . , példához hasonlóan folyamatosan mindig egy szótaggal növeljük. Megjegyezni kívánom, hogy Gombocz eredetileg mért abszolút idői majd a kétszeresét teszik ki a mai normális beszédtempóval ejtett *tát*, *tátog* . . . példasornak. (TARNÓCZY mérései szerint is: A magánhangzók akusztikai vizsgálatának problémái. ÁNYT 10: 193 és kk.) — de mi van akkor, ha e példasort nem a növekvő terjedelem, hanem fordítva a csökkenő terjedelem irányában olvasom, mondom. Az ez irányú kísérletek ugyanúgy megerősítik Gombocz—Meyer észlelését, de nem mondhatjuk, hogy a rövidebb szavak, hangsorok időtartama jelentősen növekedne. A jó beszédkulturával rendelkező kísérleti alanyoknál is volt eltérés a két különböző irányú olvasat között, még ha minimális is. Egyes kísérleti alanyok olvasatában az egyszótagú *tát* időtartama majdnem megegyezett vagy csak néhány φ -vel (1/100 mp) volt hosszabb a *tátogatóknak* *tát*- szótagjánál. E kérdés objektív vizsgálata sok mérést követel számos kísérleti alannyal, ezek azonban jól összevethetők. A vizsgálat objektivitása és komplexitása megkövetelte, hogy valamennyi magyar magánhangzóra készítsünk a *tát*, *tátog* . . . , példasor mintájára hasonló jellegű sorokat. Ezeket három variációban mondattuk, ill. olvastattuk a kísérleti alanyokkal: A) felülről lefelé az oszlopokat (előbb az egy szótagúakat, majd a két szótagúakat, és így tovább, tehát az oszlopon belül nem növekedett a hangtest); B) vízszintesen a hangtest növekvő irányában (a klasszikus *tát*, *tátog* stb. módjára); C) visszafelé, azaz a hangtest csökkenése irányában (*tátogatóknak*, *tátogatók*, *tátogat* stb. — a könnyebb olvashatóság érdekében azonban így is írtuk le a félreérthetőség kizárása és az objektivitás érdekében a kísérleti alanyok számára). Példasoraink a következők:

1.	tát	tátog	tátogat	tátogatók	tátogatóknak
2.	lat	latol	latolgat	latolgotók	latolgotóknak
3.	csók	csókol	csókolgat	csókolózik	csókolózásakor
4.	tol	tolok	tologat	tologatás	tologatással
5.	szúr	szúrok	szúroгат	szúroгатók	szúroгатóknak
6.	tud	tudat	tudatos	tudatosság	tudatossággal
7.	szép	szépít	szépítget	szépítgetők	szépítgetéssel
8.	szed	szeder	szederfa	szederbokor	szederbokorban
9.	szín	színész	színészet	színészkedik	színészkedőknek
10.	hit	hittel	hitelez	hitelezők	hitelezőknek
11.	főz	főzés	főzöget	főzögetés	főzögetéskor
12.	tör	törül	törülget	törülgető	törülgetőknek
13.	fűz	fűzők	fűzőget	fűzőgetés	fűzőgetéssel
14.	szül	szülők	szülőknek	szülőszo	szülősobában

Az egyszerűség kedvéért nem közlöm valamennyi kísérleti alanyunk részidejét, hanem csak 5 alanyunk ejtésében egy-egy plédasor összidejét másodpercben. Az eltérések így is élesen rávilágítanak a problémára és az összidő (a szavak közötti szüneteket is beleszámítva!) közelebb áll a beszédtevékenység időadataihoz.

A) Az 1, 2, 3, 4 és 5 szótagú szavakat mind a tizennégyet, az egyes oszlopokat felülről lefelé olvasták

Alany	1 szótagú	2 szótagú	3 szótagú	4 szótagú	5 szótagú	teljes idő
I. férfi	12,5	12,3	13,0	13,0	15,0	72,0
II. nő	10,2	11,5	12,8	15,0	17,6	70,0
III. nő	8,0	8,0	9,0	10,6	14,4	55,6
IV. nő	12,0	13,0	14,4	16,2	20,0	80,0
V. férfi	10,0	10,6	11,7	14,0	18,0	68,6

Amennyiben a szöveget most a klasszikus módon a hangtest folyamatos növelésével (B) valamint a hangtest csökkenése irányában (C) olvastatjuk, a következő eredményeket kapjuk másodpercben a 14 példasorban:

(A jobb összehasonlíthatóság érdekében a B és C adatokat alanyonként egymás alá írtuk, a teljes idő feltüntetésekor a fenti A táblázat teljes időértékeit is közöljük, hogy a három időteljesítmény együtt mutassa a problémát.) Az adatok magukért beszélnek. Mint a táblázatból látható, az olvasatok zömében nagyobb időt igényelnek a növekvő hangtestű példasorok, mint a csökkenők; ez az egyes példasorokban konkrétan is megfigyelhető. A jó beszédkulturával rendelkező kísérleti alanyoknál azonban azt tapasztalhatjuk, hogy mindegy, milyen irányba olvassák a szöveget, akkor is egyformán ejtik az azonos hangtestű szavakat. Ezt azonban csak a nagy „beszédgyakorlattal” rendelkező előadóművészeknél találjuk meg, de még náluk is előfordul, hogy nem tudnak szabadulni a hosszabb hangtestű kezdő példa tempót növelő kényszerítő hatásától, és ezt a kezdeti gyorsabb tempót őrzik meg a példasor csökkenő hangtestű példáinak olvasásakor is. Az eltérés, a két olvasat közötti

Alany	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	teljes idő
I. B	4,0	4,0	4,2	4,4	4,2	4,2	4,6	4,6	4,5	4,0	4,6	4,5	4,5	4,5	74,2
C	3,6	3,5	4,2	3,6	3,6	3,4	4,0	4,2	4,0	3,5	4,0	4,0	4,0	4,0	65,6
															72,0/A idő
II. B	3,8	4,4	4,6	4,2	4,4	4,0	4,6	4,2	4,2	4,0	4,2	4,0	3,8	4,0	66,6
C	4,2	3,4	3,6	3,4	3,8	3,4	4,0	3,4	3,6	3,8	4,0	3,4	3,8	3,4	62,0
															70,0/A idő
III. B	3,8	4,0	4,3	3,8	3,6	3,6	4,4	4,0	3,8	4,3	4,0	3,8	3,6	3,8	70,8
C	3,6	2,8	3,0	2,8	3,0	3,2	3,4	3,0	3,0	2,6	3,0	2,6	2,5	2,8	54,0
															55,6/A idő
VI. B	5,0	4,8	4,8	4,8	4,6	4,3	4,6	4,5	5,0	4,0	4,8	5,0	4,6	4,6	73,2
C	5,0	4,4	4,5	4,0	3,8	4,0	4,4	4,0	3,8	3,8	4,0	4,0	4,0	3,8	72,0
															80,0/A idő
V. B	4,4	4,6	4,2	3,6	4,2	4,2	4,8	4,6	4,6	4,0	4,2	3,8	4,2	4,0	71,0
C	4,0	4,0	4,0	3,4	4,2	3,6	4,4	4,0	4,6	3,6	4,2	3,8	4,2	4,0	68,2
															68,6/A idő

időkülönbség a jelen esetben vizsgált 5 kísérleti alannál maximálisan 16,2 mp (III. kísérleti alany) és minimálisan 1,2 mp (IV. kísérleti alany) volt. Ezek az eltérési idők egyben a kísérleti alanyok beszédképességére is jellemzők; minél nagyobb az eltérés a két olvasat között, annál kevésbé ura a kísérleti alany a szövegnek, nem tudja áttekinteni és nem tudja a beszédben a tempóváltást (fordított irányban) alkalmazni; minél kisebb az eltérés a két olvasat ideje között annál inkább ura a kísérleti alany a szövegnek, jó az áttekintése, jó a tempóváltása és kellő beszédkulturával rendelkezik, ennek következtében olvasatában a hosszú—rövid szembenállás mindenféle szempontból megbízható arányt mutat. Ez a tempó függvényében mindig biztos fogódzót ad a beszélőnek és a hallgatónak egyaránt. Átlagszámításaink alapján ez az arányszám a magánhangzóknál a hosszú-rövid korreláció tekintetében 1 : 0,6, a mássalhangzóknál 1 : 0,65 (majdnem teljesen azonos). Ez az arányszám akkor is mérvadó, ha a beszélő másodpercenként 15 hangot is tud képezni spontán beszédben vagy ha csak 4 hangot (a szélsőséges eseteket említtem csak).

E problematikával nemcsak a magyar nyelvben találkozunk, más nyelvekben ugyanígy megtaláljuk. Ezért tarthatjuk helyesnek Zwirner kísérletét, melyben a beszédhangok időtartamát a köznap beszédéből (hanglemezeiről) vett anyag alapján mérte. A beszédben a hosszabb és rövidebb hangtestű szavak, szólamok váltják egymást és ezek kölcsönös egymásrahatása a beszédtempóban végül is kiegyenlítődik, de az egyes beszédhangok egzakt ideje egy beszédben belül is változó.

Az egyes példsorok eltérő adatait hangsoruk jellegzetes fiziológiai sajátosságai, valamint 1—2 hanggal nagyobb hangtestük magyarázza.

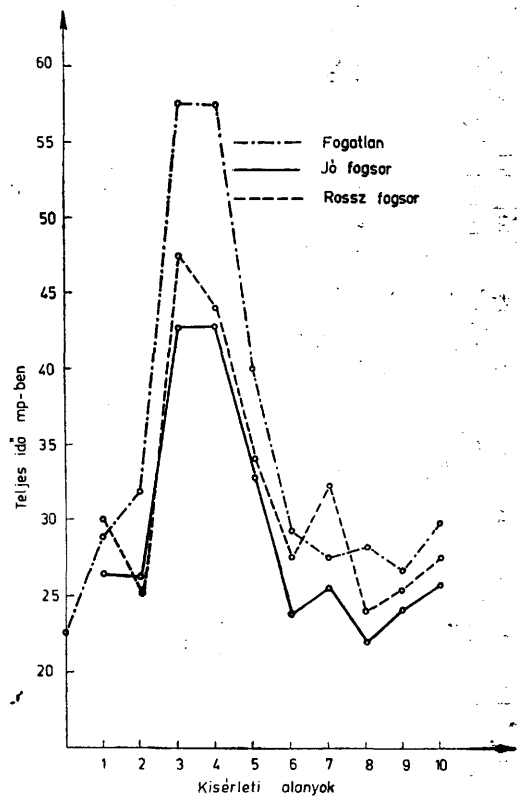
Eljutottunk ahhoz a problémához, hogy a beszédtempó ugyanazon beszélőnél egy szövegen, olvasaton — beszédben belül is változik, ami nagy mértékben hat a beszédhang artikulációs „egzakt” idejének nagyságára. Már Laziczius is megállapította „a hangok abszolút időtartama a beszéd iramától tempó) függ. Minél gyorsabb iramban beszélünk, annál kevesebb jut egy-egy hang képzésére, minél lassúbb az iram, annál hosszabb az az időszak,

amelyet az ejtett hangsor egy-egy tagja igénybe vehet a maga számára.” (Fonetika. 1963. 107) — Továbbá a beszédíram gyorsasága vagy lassúsága sok mindentől függhet. Függhet a beszélő egyéntől, nyelvtől, nyelvközösségtől, érzelmeiktől, gyakorlattól (anyanyelv), alkalmától, a hangsor eltérő terjedelmétől stb. Végeredményben a különféle okokból származó iramkülönbségek — mintegy ismeretlen együtthatók — nehezítik meg a hangok időtartamának tanulmányozását. Nézzük meg ezt a kérdést egy eddig kevésbé kutatott témában: mi a fogazat szerepe a hangképzésben, ill. beszédben (ismét egy újabb ismeretlen együttható). E kísérletünkben olyan alanyokat vettünk, kiknek kivehető protézisük van (mi több egy jó és egy rossz!). E kísérleti alanyok ugyanazt a szöveget először protézis nélkül (azaz fogatlanul), másodszor a jó fogsorral és harmadszor a rossz fogsorral olvasták fel. Azt várhattunk volna, hogy a harmadik olvasat (már jól begyakorolva és ismerve a szöveget) adja a legjobb (a legrövidebb) idő eredményeket. Nem! Várakozásunkkal szemben egészen más eredmények születtek az egyes kísérleti alanyoknál. E nagyobb mérési anyag közlésétől most eltekintek, később egy külön dolgozatban visszatérek rá.

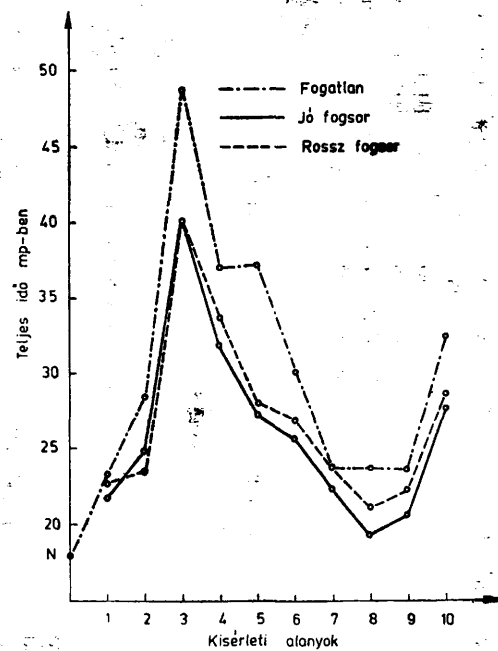
Kísérleti alanyaikkal három különböző terjedelmű és nehézségű szöveget olvastattunk fel. Az egyes szövegeket, pedig szintén háromszor (az előbb jelzett módon) olvastattuk. A felolvasásra fordított idő személyenként, de szövegenként és ugyanazon a szövegen belül is a különböző eljárással, mindig más és más volt. A jobb áttekinthetőség érdekében grafikonon ábrázoltuk a mérési adatokat: az 1., 2. és 3. ábra a három különböző szöveg olvasására fordított teljes időt ábrázolja a tíz kísérleti alany három különböző olvasatában. Ezekből kiderül, hogy az egyén beszédének gyorsasága a fogazat hatására változik. A szöveg elmondására fordított teljes idő a fogatlan állapotban a legnagyobb (és a beszéd hangszíne is a legrosszabb), holott a kiáramló levegő útjában nem áll akadály (jelen esetben fog, sem természetes, sem műfog). Már jobb (rövidebb) idő eredményeket kapunk a rossz protézis használatával (ez a 3. olvasat), de a legjobb (legrövidebb) időt a — természetes fogállapotra jellemző hangszínnel — a jó fogsorral való beszéd során mértük. Ebből is kiviláglik, hogy milyen nagy szerepe van a „jó fogazatnak” a beszéd helyes hangoztatásában, holott a fogak csak passzívan vesznek részt, a hangképzésben. A fogaknak már részleges hiánya is okozója lehet a beszéd valamint hangszínképe romlásának, a fogak teljes hiánya pedig egészen megváltoztatja a beszéd jellegét, akusztikai körülményeit, így például a dentális zár- és réshangok sajátos jellege elvész.

Grafikonjainkon (4., 5., 6. ábra) N-nel szerepel a normál beszéd adata; mint látjuk ezt leginkább az 1., 2., 8. és 9. kísérleti alany olvasata közelíti meg. Ezek beszédkulturája az átlagosnál jobb volt, így alig van különbség náluk a háromféle olvasat adatai között. A grafikonból az is kiderül, hogy minél rövidebb a felolvasandó szöveg, annál jobbak az eredmények, minél hosszabb a szöveg, annál nagyobbak az eltérések az olvasatok között és a hangképzésre fordított idő is jelentősen megnő.

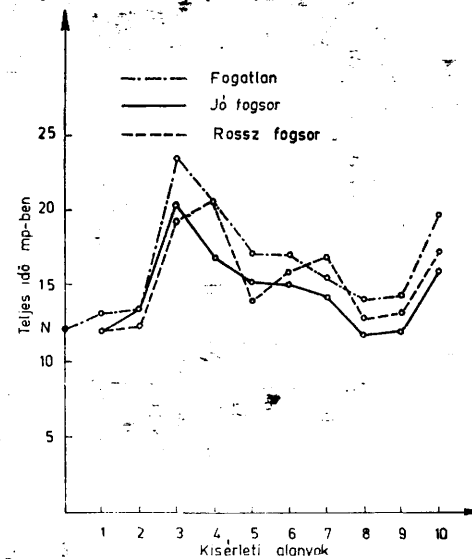
A normál beszéd (felolvasás) tempója — átlagot számítva — 10 hang/sec. körül van, a jelen esetben a 4., 5. és 6. ábra világosan mutatja az ettől való eltérést (mind a háromfajta olvasatban). Láthatjuk, hogy különböző fiziológiai körülmények között ugyanazon egyén olvasatában közel 10%-nyi tempókülönbség van. A normál 10 hang/sec. beszédtempóhoz viszonyítva — az egyén beszédképességétől függően — még jóval nagyobb eltérések is lehetségesek.

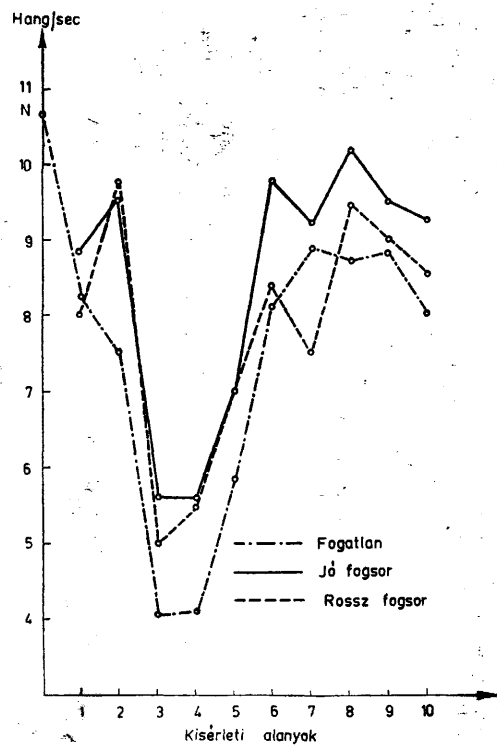
1. ábra

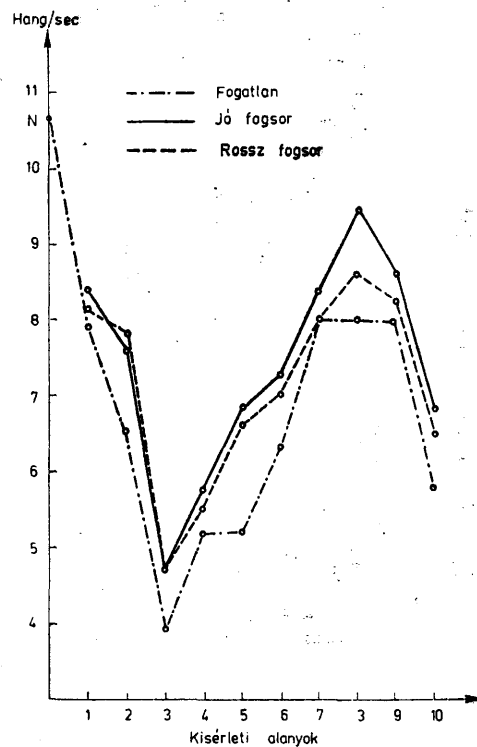
2. ábra

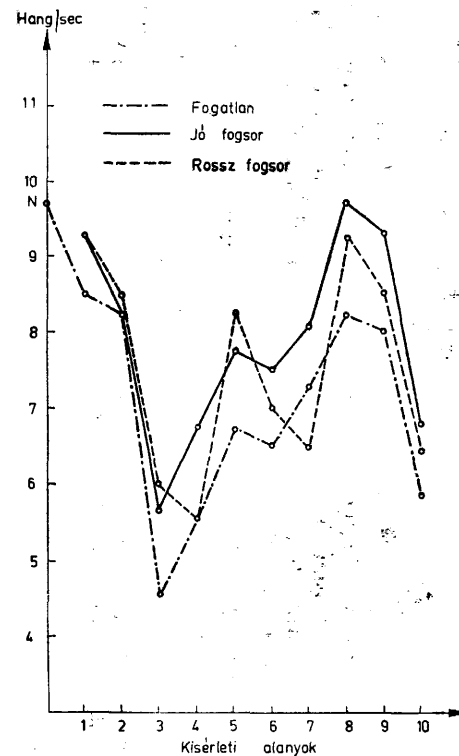
3. ábra

4. ábra

5. ábra

6. ábra

E vizsgálatok során a fiziológiai — anatómiai körülmények nagy mértékben hatottak az egyes hangok képzésére. Ennek következtében a hangsor — a szólam — időtartama is megnövekedett, arányai megváltoztak, eltért a természetes ritmustól, tempótól és így a beszédhangok hosszú-rövid szembenállása (ami az egzakt időt illeti, sőt bizonyos fokig az arány is) megbomlott. Ennek ellenére a szöveg nem vált érthetetlenné, csak nehezebb lett a megértése.

Végeredményben az időtartam kérdésével kapcsolatos tanulságokat Lazicziusal együtt egy mondatban összegezhetjük: „Az a hangtulajdonság, amelynek nem jut fontosabb nyelvi szerep, felhasználtatik arra, hogy a fontos szereppel bírókat támogassa”. E mondatával Laziczius akaratlanul is a nyelv hallatlan redundanciáját ismeri el.

MOLNÁR JÓZSEF

Zur Frage der Lautquantität

VON JÓZSEF MOLNÁR

Laziczius hat sich vor vierzig Jahren mit der Dauer der Sprachlaute eingehend befasst. Er versuchte die komplizierte Zusammengesetztheit und Vielfältigkeit der in der zeitgenössischen phonetischen Literatur allgemein behandelte Frage theoretisch zu klären und die damalige Erfolge in ein für die Sprachwissenschaft akzeptables System zu ordnen. Die absoluten Daten der Sprachlaute fand Laziczius keinesfalls befriedigend, er wünschte eine allgemeine Lösung der Frage, die die Korrelation der Kürze und Länge der Sprachlaute in der Rede zuverlässig ausdrückt. Er versuchte den störenden Einfluss der Subjektivität und der Ungleichheit des Sprechtempo, usw. in der Forschung auszuschliessen.

Seit dem sind 40 Jahre vergangen, die Zahl der Messdaten betreffs der Lautdauer ist in jeder Sprache stark gestiegen, das heisst die Frage ist noch immer aktuell. Die Befürchtung von Laziczius ist beseitigt: die grosse Zahl und Exaktheit der neueren Messdaten gewährleisten die Objektivität; auf Grund verschiedener Untersuchungen ist ein allgültiger Verhältniszahl für Länge und Kürze festzustellen, dieser Index beträgt bei den Vokalen 1:0,6 und bei den Konsonanten 1:0,65.

Wir erwähnen von den vielen Untersuchungen nur zwei:

1. Auf Grund früherer Messungen behaupteten Gombocz und Meyer: je länger die Lautreihe um so kürzer die Zeit, die die darin befindlichen Laute für sich beanspruchen (z.B. *tát, tátog, tátogat, tátogatók, tátogatóknak*). Diese Behauptung ist allerdings nur in diesem Fall richtig, wenn wir aber die Wortreihe in gegengesetzter Richtung lesen, dann besteht sie mehr nicht. Die Messungen wurden in drei verschiedenen Leserichtungen unternommen: *A*) von oben nach unten (Silbenzahl gleichbleibend), *B*) von links nach rechts (zunehmende Lautreihe) und *C*) von rechts nach links (abnehmende Lautreihe). Die Messdaten der einzelnen Lesearten unterscheiden sich. Dadurch sind verschiedene Folgerungen zu ziehen unter denen auch diese, die die Sprechkultur der Versuchsperson festzustellen ermöglicht: je geringer der Unterschied zwischen den Ergebnissen, desto besser die Sprechkultur — Redekunst, und je grösser der Unterschied desto schlechter.

2. Die andere Untersuchung bezieht sich auf die Physiologie der Lautbildung, es wird die Rolle der Zähne in der Lautbildung und Sprechtempo geprüft. Zehn Versuchspersonen mit Prothese lesen denselben Test dreimal: *a*) ohne Prothese, *b*) mit geeigneter Prothese und *c*) mit weniger (un)geeigneter Prothese. Es stellte sich heraus, dass die Versuchspersonen ohne Prothese am schlechtesten sprechen (Klang und Tempo), etwas besser schon mit einer weniger geeigneten Prothese und am besten (fast ganz natürlich) mit geeigneter Prothese (Abb. 1.2.3.). Mit der Änderung der Umstände (*a*, *b*, *c*) wächst bzw. fällt 10% das Sprechtempo (Abb. 4.5.6.). Diese Umstellung kann den natürlichen Sprechrhythmus stören und die Verständigung erschweren.

Laziczius hat letzten Endes die Kompliziertheit sowie die Vielfältigkeit der Frage erkannt. Er suchte die allgültige Lösung, er ahnte die grosse Redundanz der Sprache und Rede, darin jede Lauteigenschaft eine sprachliche Rolle hat. Dies zu forschen ist unsere Aufgabe.

Lazacra emlékezve

Mindenki így emlegette: tanítványai is, pályatársai is, barátai is, ellenségei is. Lazac volt mindnyájunknak, s e familiaritásban talán nem csak a név tréfás megrövidítése játszott szerepet, hanem az is, hogy volt az emberben valami csillogó szellemi elegancia, valami megfoghatatlan, rejtekező, sebes észjárású és villanóan sebes ítéletű: lazac a pataokban.

Ha az ifjúság pernyéje alól megpróbálom felidézni eltűnt alakját, először boltozatos homloka bukkan elő. A fényképei nem adják vissza ennek a tar homloknak az impozáns fényét, hajlatát, moduláltságát és simaságát; aki e homlokot megpillantotta a katedrán, amint enyhén az állópult fölé hajolva, hol olvasva, hol jegyzeteiből feltekintve s szabadon beszélve előad, még ha nem értette is, tudnia kellett: jelentős egyéniséggel, jelentős elmével találkozott. S ezt a benyomást csak megerősítette a szigorú villanású szeműveg, mely mögött okos, mindig figyelő, sosem ellágyuló szeme ült; s nem rombolta az a különösség sem, amelyről sokszor tréfálkoztak, sokszor gúnyolódtak, de ami annyira sajátja volt, hogy nélküle elképzelni sem lehet: a felső ínyre szorított mozdulatlan felső ajak beszéd közben, mely beszédét csöppet sem torzította, de előadásmódjának nemcsak egyéniséget, valljuk be: modorosságot adott.

A diák- és tanár-tréfák forrása az volt, hogy éppen az beszél így, aki a fonetika mestere és oktatója. S a fonetikának kitűnő mestere volt: ha ma még tudok erről valamit, azt tőle tudom, aki fonetika-oktatásában az anatómiának legalább olyan jelentőséget adott, mint annak, hogy a hangot pontosan definiálni tudjuk latinul; mert az egyikről rá tudott vezetni a másikra, de fordítva bajosan. S nemcsak nekem s kortársaimnak volt mestere a fonetikában: apámnak is, aki a beszéd megszállottja volt, s aki hivatása gyakorlatát mindig maximális tudatossággal próbálta szakmává, tudományá emelni. E törekvésében kereste meg Gombocz Zoltánt (vagy már régebben barátok voltak? erről gyermeki emlékeim nem szólnak; de arról igen, hogy ezután Gombocz korai haláláig igen) s kért tőle fiatal nyelvész-konzultánst a maga problémáihoz. Gombocz ismertette meg Lazicziusszal (azt hiszem, akkor még dékáni titkár volt), mint a legkiválóbb nyelvésszel az utána következő nemzedékből. Ettől kezdve rendszeresen találkoztak: éveken át hetente-kéthetente egy délutánt töltöttek együtt az Upor-kávéházban. Beszélgetésük: öregek dolga, nem sokat törődtem vele. De nem hiszem, hogy csak fonetikáról beszéltek volna: mindkettő a maga szakmája kivert farkasa volt, s körülbelül hasonló okból.

Vajon hány ilyen asztaltársasága volt különböző kávéházakban azoknak, akik megpörköldtek tizenkilencben s aztán igazán sosem tudtak be-

illeszkedni a „keresztény, úri” Magyarország világába? Magam vagy kettőt-hármat ismertem: ezek egyike volt ez az intim fonetikai kettős. S ezek az asztaltársaságok legtöbbször fiatalokat is vonzottak: szellemi fölényükkel, tájékozottságukkal, szakmai kiválóságukkal, fiatalokat, akiknek múltjuk nem volt, de feszengésük az adott társadalom keretei között, s e régi okokon feszengőkben rokonlelkeket ismertek fel.

Az az Upor-kávéházbeli kettős tudtommal sosem „hígult fel” fiatalokkal. Mindkettőjüknek megvolt az érintkezésük az ifjúsággal saját területükön. És én Lazicziust igazán ott ismertem meg. Talán apai örökségként kaptam, talán először azért írtam be a lecke könyvembe a nevét, mert ez volt szinte az egyetlen ismerős nyelvész-név előttem (a többi úgyis előírta a Tanárképző Intézet s az eötvöskollégista obligó) — s szinte az egyetlen nyelvész, akit hivatalosan senki sem kért számon.

Az első félévben talán ezért írtam be; de saját okán-jogán került be abba a lecke könyvbe nyolc félévén át. S nemcsak a lecke könyvbe került: alig volt órája a négy egyetemi év alatt, amire be ne mentem volna — pedig mi eötvöskollégisták a magunk külön oktatása fölényével eléggé sznoboltuk az egyetemi órákat, s jómagam hamar tudtam, hogy nyelvész nem nagyon lesz belőlem. Miért kollokváltam hát hűségesen nemcsak fonetikából és általános nyelvészetből, de jártam még szemináriumára is és dolgoztam a vezetése alatt nyelvészeti témán?

Azt hiszem, elsősorban azért, mert az ő nyelvészeti óráin más szelek fújtak. Nem volt magávalragadó előadó: Kerényi, de még Hekler, de még Kornis is más szeszekkel izgatták a fiatal kedélyeket. Nem is próbált a kedélyekre hatni; még annyira sem, mint Horváth János, akinek, igaz, a tárgya is hálásabb volt etekintetben, hiszen gyönyörködő elandalodása egy-egy régi vers vagy szöveg szépségein a studium közvetlen előmozdítása volt. Laziczius szigorúan, villogó szemüveggel, merev felső ajakkal ragaszkodott a logikához, a következtetés szigorához, az empiriához és a rációhoz; de amikor mindenféle misztika szelleme s mindenféle szellemek misztikája kísértett a már akkor is előregedett múzeumkörűi épület folyosóin, ez friss és felszabadító volt. S nem kevésbé volt felszabadító az a nyelvszemlélet, amelyet ő képviselt; a porosfűlű unalom, mely a leírónyelvtannak nevezett órákból áradt, az a betűduktuson túl alig néző, betonnadrágos nyelvtörténet, mely a gondolkodástól szinte hivatalból elriasztott s helyébe a vak szorgalmat próbálta ültetni (s a személyi kötöttségű szervilizmust), kihívta szabadabb lélekből a lázadást. Laziczius ezt nemcsak hogy nem bánta, de szinte megkívánta; szeretett vitatkozni, mert rendkívüli anyagismerettel és logikával rendelkezett, nehezen lebírható vitakozó volt, mi meg, nagyralátó filoszok, az ő logikájának inkább csak gyakorló-labda voltunk, mint partnerek; de minket hallatlanul megemelt, öntudattal töltött el és személyi vonzalmat gerjesztett bennünk, hogy elfogadott vitapartnernek, bár mi is tudtuk, hogy hátrakötött félkézze is győzné velünk a vívást.

De már megint a jellemről, a tudósi vagy tanító alkatról beszélek, s nem a nyelvszemléletről, melyet képviselt, s amely akkor valóban sose hallottan új volt — s a kruzokban még évekkkel később is, amikor be-bejártam, fölénnel gúnyolt. Az ő általános nyelvészeti kurzusa már a harmincas évek végén Saussure és Trubetzkoy tanításain épült, nála és csak nála lehetett olyan istentől elrugaszkodott fogalmakról hallani, mint: fonéma, langue és parole meg szemiológia, s a nyelvi tények, különbözőségek és hasonlóságok

vizsgálatába, illusztrálásába az indogermán és finnugor nyelveken kívül bevonta az afrikai néger nyelvjárások jelenségeit is. Ez hallatlan távlatot nyitott, nyelvész-hajlandóságúnak nyilván hatalmas bázist adott; de nekünk, néhányunknak, akik nem nyelvésznek készültünk, csak szerettünk volna műveltekké lenni, elsősorban módszert adott, gondolkodási formát, önmagunkkal szembeni igényességet, saját hipotéziseinkkel szembeni kérlelhetetlenséget.

Ezt egyébként közvetlenül is láttam működni: négy félétven át vettem részt azokon a szemináriumokon, amelyek felhasználásával is a magyar *a*-hang történetéről írott dolgozatára készült, annak anyagát vitatta meg velünk. Illetve olvastatott, olvastatott, olvastatott és beszámoltatott; a magyar hangtörténet egész területét bepásztáztuk ezekkel az olvasmányokkal, sejtelmünk sem volt, hogy egy rejtett cél érdekében (azt hiszem, csak az utolsó órák egyikén árulta el, min dolgozik) olvassuk el mindazokat a cikkeket, amelyek a magyar hangok kialakulásának történetével foglalkoznak; s e cikkek valamennyi következtetését, hipotézisét szálán szedette, pontos és kérlelhetetlen logikával felboncolta, illetve ráébresztett bennünket, ha a beszámolás során logikánk megzökkent, ha hipotézist kézpénznek vettünk, ha elfogadtuk, hogy bevett igazság az, ami csak régi közhely s esetleg alaptalan. Már ezeknek a cikkeknek a címeit is elfeledtem; de ha kritikus lett belőlem s tán néha vitatkozásra is képes, akkor ahhoz a módszert és a fegyvert nem utolsósorban Lazac adta a kezembe. Egyébként úgy emlékezem, hogy az e szemináriumoknak is ürügyül szolgáló nagy dolgozata ugyanezekkel az erényekkel ékes; ha jól tudom, nem is vitatta senki soha, csak éppen átlépett rajta a magyar nyelvészet, mintha nem is lett volna a világon.

Mert magános farkas volt. Nem emlékezem rá, hogy láttam volna megállni a folyosón, kollégával beszélgetve; nem emlékezem rá, hogy a szobájában vagy tőle kijönni láttam volna egyetemi pályatársát. A szellemi függetlenség s a hajdani forradalom kénköfűstje lebegte körül; az élet keserű tréfái közé tartozik, hogy a kénköfűst körülötte csak sűrűsödött a felszabadulás után — nem kis részben azért, mert múlt érdemekre hivatkozni gőgös lélek volt, s mert a falka mindig könnyen végez a magános farkasokkal. De akár-hogy s akármi történt is: a keveseknek, akik tanítványai voltunk, máig szívünkben villog az ő szemüvege, s szakmai, gondolati igényessége tanít.

NAGY PÉTER

Le souvenir de Laziczius

par PÉTER NAGY

L'auteur — historien de littérature et critique — se souvient de ses années d'études quand il fut un disciple du linguiste éminent. En brossant son portrait de souvenir, il cherche le secret de sa force d'attrait pour certains et ce qui a éloigné de lui bien d'autres. Il le retrouve d'une part dans le fait que Laziczius a prôné de la chaire universitaire comme dans ses écrits les résultats de l'école de Saussure et de Troubetzkoi, tandis que la science linguistique hongroise piétinait encore dans les eaux basses des néogrammairiens. D'autre part dans sa logique impeccable, dans sa rigueur scientifique, dans son éthique rigoureux et impitoyable de polémiste. En scrutant le secret de son attachement personnel à Laziczius, il le retrouve dans le secret par lequel ses enseignements ont nourri son armature de critique et d'historien.

Adalékok a magyar nyelvtörténet két szinkrón metszetéhez (Balassi és Ady)

A hazai nyelvtudományban LAZICZIUS GYULA hívta fel különös élességgel a figyelmet a „synchronia és diachronia” megkülönböztetésének a szükségére, azokra a módszertani hibákra, melyek e különbségtétel elhanyagolásából adódnak.¹ Az alábbiakban néhány (kivált mennyiségi) adalékkal szeretnék hozzájárulni két szinkrón metszet képéhez a szövegbeli fonéma-eloszlás (1.—3.), majd a szókincs (4.) síkján; helyenként megkísérlem vázolni a majd harmadévezred diakrón fejlődésének néhány vonását is. Balassi műveiben elegendő anyag áll a rendelkezésünkre a XVI. század utolsó negyedéből ahhoz, hogy legalábbis túlságosan nagy hibákat ne kövessünk el e korábbi metszetet illetően; másik támpontul Ady műveit vettük (összes verseit és néhány év teljes novella állományát).

1. A szövegek fonémaszintű általános jellemzését végezzük el először két jellemző bevonásával: *a*) hogyan alakult a mássalhangzó (C) — magánhangzó (V) arány; *b*) a V-állományon belül hogyan alakult a magasak—mélyek ($V_{\text{pal}} - V_{\text{vel}}$) aránya. Az idevonatkozó adatokat százalékosan az 1. táblázat tartalmazza. (Abszolút értékekben: Balassi összes versei száz-ezret alig meghaladó mennyiségű fonémát tartalmaztak, levelezése és drámája [Szép magyar comoedia] külön-külön tízezres nagyságrendű fonémát; Ady összes versei több mint félmillió, feldolgozott prózája valamivel kevesebb mint félmillió fonémát. A százalékos értékek mindkét sorban a közvetlenül felettes kategória százalékában értendők: a C % azt mutatja, hogy az összes fonéma hány százaléka volt C; a V_{pal} % — hogy az összes V hány százaléka volt V_{pal} .)

1. táblázat

	BAL ÖV	BAL Lev.	BAL Com	ADY ÖV	Ady próza
C %	59,84	58,54	59,07	59,17	57,78
BAL ÖV = 100	100,00	97,83	98,71	98,88	96,56
V_{pal} %	60,95	53,82	56,89	51,21	49,79
BAL ÖV = 100	100,00	88,30	93,34	84,02	81,69

A kiinduló állapottól (melynek itt Balassi összes verseit vettük — természetesen más nulla-pontot is választhattunk volna) való 1—3%-os eltérést joggal tekinthetjük „kicsi”-nek. Akkor azt mondhatjuk, hogy mind a két szinkrón metszet önmagán belül csak kis eltéréseket mutat fel; ugyancsak kicsi

¹ LAZICZIUS GYULA, Általános nyelvészet. Alapelvek és módszertani kérdések. Budapest 1942.

az a különbség, ami a két szinkrón metszet között diakrón vonalon kimutatható. Sőt, nézzük meg jobban az adatokat: valamivel markánsabb különbség nem is a diakrónia, hanem a műfaj mentén rajzolódik ki. Nevezetesen: a költészet több száz évvel az előtt éppen úgy, mint századunk elején egy kevéssel mássalhangzó-gazdagabb, mint a próza. E szemszögből tekintve Ady versei valamivel messzebb vannak saját prózájától, mint Balassi drámájától vagy verseitől. (Ha kontrollként feltüntetettük volna a mai technikai, újságnyelvi stb. — tehát nem esztétikai céllal íródott — szövegekből vett mintát, azt láttuk volna, hogy az még magánhangzó-gazdagabb: abban csak 55,71% a C-arány.)

Mind az egyes szinkrón metszetek, mint kivált a köztük feszülő diakrón ív tekintetében egészen más képet kapunk a magánhangzókban belül a palatálisveláris arányt vizsgálva. Egy-egy szinkrón metszeten belül itt már nagyobb eltérés lehetséges. Sőt, ha a 12%-os eltérést a kiinduló állapottól „nagy”-nak nevezzük, akkor azt mondhatjuk, hogy Balassin belül nagy eltérés van e téren költészete között egyrészt és levelezése között másrészt. Továbbá: még jelentősebb az az eltérés, amelyet a diakrónia mentén észlelünk: 16–18%-os a kiinduló állapothoz képest, ami egészen nagynak mondható. E kérdés kapcsán tehát mind a XVI. századi metszeten belül nagy feszültség volt érezhető, mind kivált jelentős mozgás a XVI–XX. század vonatkozásában. Ezt megelőző és közbülső szinkrón metszetek, a Halotti Beszédőtől napjainkig, világosan mutatják e fejlődés ívét, mely így jellemezhető: szövegeink az ómagyar korban palatális dominanciát mutattak, az évszázadok során egyre velárisabbak lettek, mostanra szinte fele-fele arányban jellemzik szövegeinket a magas, illetőleg a mély magánhangzók. (Ez a „mostan” eddigi vizsgálataink szerint e szempontból legalább már Petőfi óta tart. Hogy hol van egy-egy szinkrón metszet határa, azt nyilván az a szempont is megmondja, amely szerint a rétegeket mérjük: látnunk kell, hogy a C : V arány szempontjából a „mostan” már legalább Balassi óta tartana.) Bár LAZICZIUS GYULA a bevezetőben hivatkozott helyen (kül.: 97 kk.) élesen fellép az ómagyar állapotra vonatkozó alap- (mert anyag-) talan fejtegetések ellen, számainkat látva ezen extrapolálás ellen feltehetően nem lenne kifogása. — Ámde térjünk vissza még egy pillanatra Balassihoz. Ha a „palatális dominancia” a régebbi állapot jellemzője, akkor Balassi költészetének hangzását levelezéséhez képest lényegesen archaikusabbnak kell ítélnünk. Alább (4.) rá tudunk mutatni ezen eltérés egyik (vagy fő?), triviális okára. Szemet szúr ugyanakkor, hogy ugyane skálán mérve Ady költészete is egy kissé archaikusabb, mint saját prózája; így azután ez az archaikusabb Ady-vershangzás e szempontból nincsen túlságosan messze a Balassilevelek hangjától. Itt minden esetre óvatosságnak kell lennünk az olyan, viszonylag kis, eltérések láttán, mint amit az 1. táblázat Ady versei és prózája között felmutat: e téren nagyok a szinkrón feszültségek, jelentős a diakrón mozgás, itt tehát csak a jelentősebb eltéréseknek kell valamely — diakrón, szinkrón-műfaji stb. — jelentőséget tulajdonítanunk.

2. Folyóiratunk hasábjain utaltunk először arra, miként lehet egyes minták közötti különbséget többdimenziós térben számított távolságokkal modellálni (vö. NyK 75: 31 kk.). Ezt a módszert alkalmaztuk Ady fonémastatisztikánkban², továbbfejlesztette és pontosabbá tette

²JÉKEL PÁL—PAPP FERENC, Ady Endre költői műveinek fonémastatisztikája. Budapest 1974.

azt matematikus-kollégánk egyetemi doktori értekezésében.³ Itt mindebből elég annyi, hogy e távolságok a teljes fonémaállomány hasonló vagy eltérő terheltségét tükrözik, az egyes fonémákra vonatkozóan (tehát függetlenül például a helyzettől: szókezdő, szóvégi stb.; a csoportosulástól: mássalhangzócsoporthoz, alliteráció stb.).

Míg a vizsgált XX. századi költők (Ady, Babits, Szabó Lőrinc, József Attila) 54–98 egységre voltak egymástól e többdimenziós térben (és már látjuk, hogy hasonló zónába esik Petőfi is), e XX. századi költők és a nem esztétikai céllal íródott prózai szövegek 138–167 egységre kerültek egymástól. Mind eme mintáktól elég távol kerülnek Balassi összes művei: 156–189 egységre. Az egyes szerzők Balassi összes műveitől mért növekvő távolságuk sorrendjében (zárójelben a távolság): Szabó Lőrinc műfordításai (156), Ady összes versei (165), Szabó Lőrinc összes versei (167), Babits összes versei (171) stb. Balassi összes művei és a szakszövegek közötti távolság maximális (222), elég messze kerül még Balassitól Ady prózája is (189).

Ne tulajdonítsunk különösebb jelentőséget a számoknak: a fenti zárójelek ilyen aláértékelést (is) kívántak sugallni az olvasónak. A „közel” és „távol” fogalmaknak azonban ennek alapján van értelmük; ugyanígy a „közelebb” – „távolabb” fogalmaknak. Eszerint az eddig vizsgált XX. századi magyar költői szövegek össz-hangzásukat tekintve (a fentebbi értelemben) valóban közel vannak egymáshoz. Ehhez képest távolabb van a korábbi szinkrón metszet a maga összességében. Az itt közölt számokkal, „közel” – „távol”-fogalmakkal most még inkább e módszert kalibráljuk; egy részletesebb kalibrálás elkészültevel talán majd több konkrétumot tudunk segítségével mondani.

3. Vajon mi a helyzet a leggyakoribb fonémák tekintetében? Erre ad választ a 2. táblázat.

2. táblázat

BAL ÖV				BAL Lev.				BAL Com				ADY ÖV				Ady próza			
A	B	C	D	B	C	D		B	C	D		B	C	D		B	C	D	
1.	e	13,34	13,34	e	11,86	11,86	e	13,38	13,38	e	10,02	10,02	e	10,27	10,27				
2.	t	6,73	20,07	a	8,79	20,65	a	8,36	21,74	a	9,07	19,09	a	10,12	20,39				
3.	n	6,55	26,63	n	6,58	27,23	n	6,51	28,25	n	6,01	25,10	t	6,29	26,68				
4.	a	6,52	33,14	t	6,03	33,26	m	6,18	34,44	t	5,73	30,83	n	5,82	32,50				
5.	m	5,84	38,99	m	5,75	39,01	t	6,12	40,56	k	5,55	36,38	k	5,12	37,62				

Jelmagyarázat: A = sorszám (csökkenő gyakoriság szerint), B = az adott leggyakoribb fonéma, C = a „B” rovatban álló fonéma az össz-fonémaállomány hány százalékát teszi ki előfordulásaival, D = az 1., az 1. és 2., az 1., 2. és 3. stb. fonéma együttesen az össz-fonémaállomány hány százalékát teszi ki előfordulásaival.

Magának az 5 leggyakoribb fonémának az állományát tekintve csupán egyetlen változás van: a Balassinál 4.–5. helyen álló *m* helyébe Adynál a *k* lépett (Balassinál ez összes műveiben a 7. helyen áll 4,92%-kal; összes verseiben a 7. helyen 4,96%-kal). Szembetűnő az arányeltolódás az *a* esetében: kivált Balassi verseiben lényegesen ritkább, mint egyéb műfajaiban és kivált – a XX. század elei szövegekben. Főleg ezért palatálisabbak tehát Balassi versei.

³ JÉKEL PÁL, Magyar nyelvű szövegek gépi feldolgozása – 1. (Fonémaszint) Kézirat. Debrecen 1973.

Az 5 leggyakoribb fonéma Balassi különböző műfajaiban a szöveg 39–41 %-át kiteszi (vö. a „D” oszlopok adataival), Adynál 36–38%-ot. Ezt úgy értelmezhetjük, hogy az elmúlt századok alatt (legalábbis e két szinkrón metszet szerint) mintha „színesedtek” volna szövegeink, ha színén egy-egy fonémát értünk. A leggyakoribb fonémák ugyanis mintha egy árnyalattal kevesebbet szerepelnének Adynál, mint szerepeltek Balassinál. Ezt mutatják a további eredmények is: a szöveg felét az első 7 vagy 8 fonéma teszi ki Balassinál — határozottan az első 8 Adynál; tehát Adynál valamivel több fonéma kellett a szöveg felének kiadásához, valamivel színesebb volt ilyen értelemben az ő szövege. (Az „alapszint” nem 7, hanem 8 szín keveréke adta meg.) Mindez talán két szempontból érdekes: a) a kevesebb „a” Balassi verseiben, e versek palatálisabb alapszíne stb. stb. nyilván azt a gondolatot ébresztette az olvasóban, amire tételesen a következő, 4. pontban fogunk megválaszolni — és íme, mégis, a mai szöveg némileg mintha színesebb lenne; b) olyan jó lett volna, ha a költői szövegek mássalhangzó-gazdagsága (= magánhangzó-szegénysége) mellett még „szürkeségüket” is lehetett volna kimutatni — de hiába, ez nem megy, a számok nem ezt mutatják, a fejlődés is mintha ezzel ellentétes lenne. Összehasonlításképp jegyezzünk meg még annyit, hogy a szónak ebben az értelmében az eddig vizsgált szerzők közül természetesen Juhász Ferenc a legszínesebb: neki 9 fonémára is szüksége van ahhoz, hogy szövegei felét azokkal kikeverje.

4. A s z ó k i n c s két metszetének a vizsgálata azután mintha választ adna a vártnál palatálisabb Balassi-versek kérdésére, mely eddig több összefüggésben is előkerült. Kiderül ugyanis, hogy ha a „(mutató) névmás vs. névelő” kérdést mennyiségileg közelítjük meg, vagyis például azt mondjuk: „ahol a kérdéses elem a szövegszók között 4%-os vagy annál kisebb aránnyal áll, ott még nincs névelő, csak névmás; ahol 5%-os vagy annál nagyobb aránnyal áll — ott megjelent a névelő”, akkor Balassi verseiben még nincs felfedezve a (határozott) névelő, levelezésében viszont ugyan él vele. (Más kérdés, hogy mikor érdemes valamely nyelvtani jelenséget, példánkban a határozott névelő megjelenését, ilyen mennyiségi oldalról megközelíteni. Amikor ezer és ezer szövegszónyi konkordancia áll rendelkezésünkre, melyben tehát minden egyes „az”-előfordulást minőségileg is elemezhetünk, aligha van szükség ilyen megközelítésre; más feladatok, más nyelvek stb. esetében azonban olykor célravezető lehet.) Vagyis Balassi verseinek palatális dominanciáját, az „a” fonéma 4. helyre szorulását stb. azzal az elég triviális jelenséggel is lehet magyarázni, hogy kevés bennük az „a(z)” elem. A jelenséget meg kell még tüzetesebben vizsgálnunk: valószínűleg itt is egy összetett folyamat eredőjeként észleltük a palatáliságot, e folyamatnak talán csak egyik (bár lehet, legfontosabb) összetevője volt a névelőtlenség; lehet, hogy ezzel majdnem ellentétes irányba ható összetevőket is számba kell majd vennünk. (Vö. egy futólag említett kérdéssel: Balassi óta szövegeink fonémaszempontból színesebbé váltak és ugyanakkor velárisabbakká — a velarizálódást jól magyarázhatja többek között a határozott névelő elburjánzása, ám épp ez a tényező jelentősen a színesség ellen is hat!)

Álljon itt erre néhány számadat. Míg XX. századi szövegeket vizsgálva szinte mindenütt az *a*, az névelő áll első helyen a szövegszógyakorisági listán (eddig egyetlen kivételt észleltünk: Ady „A magunk szerelme” c. kötetéből a „Hát imigyen sirok” ciklusban az *és*, *s* volt a leggyakoribb: 5,98), addig Balassi lírájában nem egyszer megelőzi az *én* lexéma különféle szóalakjaiban

vett együttes gyakorisága. Íme (gyakorisági sorszám, az adott lexéma, annak százalékaránya a szövegszók között): 1578 (Eckhardtnál „Losonczy Anna”): 1. *én* 5,96, 2. *a(z)* 3,60; 1583 (Eckhardtnál „Új szerelmek”): 1. *én* 3,63, 2. *a(z)* 2,79; 1589 (E.: „Vándorúton”): 1. *a(z)* 3,77; és így tovább. Ezzel szemben egyes ehhez hasonló szövegszóterjedelmű Ady-ciklusokban: Az Illés szekeren: Léda ajkai között: 1. *a(z)* 6,78 (+0,55%-nyi „az” névmás — itt jegyzem meg, hogy míg Balassinál e két kategóriát, talán érthető okokból, együtt kezeltem, Adynál mindig külön van az „a(z)” mint névelő és az ezzel homonim mutató névmás, ezek a számok zárójelben fognak állni); Szeretném, ha szeretnének: Esze Tamás komája: 1. *a(z)* 8,20 (+0,20%); A Minden-titkok versei: Az isten titkai: 1. *a(z)* 4,51 (+0,10%); A menekülő élet: Szomorú ódák valakihez: 1. *a(z)* 7,82 (+0,33%); A magunk szerelme: Hát imígyen sírok: 1. *és*, *s* 5,98, 2. *a(z)* 5,09 (+0,25%); A halottak élén: Ceruza-sorok Petrarca könyvén: 1. *a(z)* 6,46 (+0,20%) stb. Ezekhez az Ady-értékekhez szépen közel áll a Balassi-levelekben 8,67%-os aránnyal előforduló *a(z)*.

A szókincs két szinkrón metszetének a vizsgálata természetesen távolról sem egyenlő az „a, az”-kérdésével. Álljon itt befejezésül néhány a leggyakoribb Balassi-lexémák közül (az évszámok mint fent; az igen gyakori formaszókat elhagyom): 1578 — *szerелем*, *szív*² (fn), *lélek*, *szeret*(ő), *szép*, *ész*, *élet*, *halál*, *gyöngy*, *bánat*, *keserves*, *kín* . . .; 1583 — *szerелем*, *jó*, *lélek*, *lát*, *szép*, *élet*, *kín*, *szív*² . . . és így tovább; és Adyéi közül: Léda ajkai között: *lát*, *jön*, *éj*, *asszony*, *szeret*, *csókol*; Hát imígyen sírok: *ad*, *fáj*, *élet*, *út*; és így tovább. E listákból máskor kívánunk némi következtetéseket levonni.

PAPP FERENC

Данные к двум синхронным срезам в истории венгерского языка

Ференц Папп

Полная фонемная статистика двух поэтов показывает, что а) у Балаши (особенно — в его поэзии) пропорция палатальных гласных выше чем у Ади, б) общее звучание Балаши, измеренное во многомерном пространстве, значительно более отдалено от поэта начала XX-го века, чем прозаические тексты XX-го века, в) среди 5 наиболее употребительных фонем только в одном месте наблюдается изменение: место фонемы /m/ у Балаши занимает фонема /k/ у Ади. Приводятся также сопоставления относительно наиболее употребительных лексем у обоих поэтов. Показывается, что в поэзии Балаши определенный артикль статистически еще не обнаруживается.

Az irodalmi nyelv és a stilisztika kérdései a Prágai Nyelvész kör tanításában

1. LAZICZIUS GYULA azon nyelvészek közé tartozott, akikre érvényes Terentius mondásának ROMAN JAKOBSONTÓL származó változata: „Nyelvész vagyok, és semmi sem idegen tőlem, ami a nyelvvel kapcsolatos.” Talán ezzel magyarázható, hogy Laziczius, aki a két világháború közötti időszakban az új lingvisztika elveinek csaknem egyedüli hirdetője volt a hazai nyelvtudományban, sohasem tévesztette szem elől a nyelv életének azon oldalait, amelyeket az új irányzatok igyekeztek a nyelvészeti kutatás köréből kirekeszteni, vagy legalábbis — a „külső nyelvészet” címkéje alatt — e kutatási kör periferiájára szorítani. Laziczius felismerte a Saussure-i tanok új korszakot nyitó jelentőségét, de megőrizte érdeklődését mindazon jelenségek iránt, amelyek a nyelvnek mint univerzális és par excellence emberi kommunikációs eszköznek, mint funkcionáló és sznek működésével kapcsolatosak. Nem véletlen, hogy ez az átfogó igényű nyelvszemlélet Lazicziust a strukturalista nyelvészetnek éppen azon irányzatához közelítette, amely jelentkezésétől kezdve következetesen hirdette, hogy a nyelvtudomány nem korlátozódhat a nyelvi rendszernek a nyelv használatától elvonatkoztatott — tehát az „önmagában és önmagáért” vett nyelv — vizsgálatára. Ez az irányzat, mint ismeretes, a Prágai Nyelvész kör irányzata volt. A Prágai Kör eszméihez való közeledés jegyében dolgozta ki Laziczius ismert emfatikum-elméletét, amelyről itt most csak annyit jegyzek meg, hogy ez az elmélet közvetlenül BÜHLER ún. eszköz-modelljében gyökerezik, amely egy időben a Prágai Kör nyelvészeire is erős hatást gyakorolt.

Sajnos, a Prágai Kör és a hazai nyelvtudomány szellemi közeledése — vagy legalábbis közlekedése — tekintetében Laziczius tevékenységének nem volt közvetlen folytatása. A magyar nyelvtudomány a strukturalista nyelvészeti elvek és módszerek megismerésének, kritikai feldolgozásának folyamatában — különböző tényezők folytán — mintegy „átugrotta” a Prágai Kör tanításait. Tudományunk történetíróira vár annak tisztázása, hogy ez az „ugrás” milyen mértékben és irányban befolyásolta a magyar nyelvtudomány alakulását az elmúlt évtizedekben.

E rövid dolgozat természetesen megközelítőleg sem vállalkozhat a mulasztások pótlására. Mindössze annyit tűzhet ki feladatául, hogy — Laziczius emlékéét idézve — a Prágai Nyelvész kör tevékenységének néhány olyan területére hívja fel a figyelmet, amelyet más strukturalista irányzatok — elvi megfontolásból vagy anélkül — vizsgálódási körükön kívül hagytak. E területek főként az irodalmi nyelv kérdéskörével kapcsolatosak.

2. A prágaiak abból az alapvető felfogásból indultak ki, hogy „a nyelv

olyan kifejező eszközök rendszere, amelyek valamilyen célt szolgálnak.”¹ Ezért „egy nyelv vizsgálata megköveteli, hogy minden esetben pontosan számitásba vegyük a nyelvi funkciók és megvalósulásuk módjainak változatosságát.”² Ez a funkcionális nyelvfelfogás tette lehetővé a prágaiak számára az irodalmi nyelv lényegének új nyelvészeti értelmezését. Az irodalmi nyelv kérdésével természetesen korábban is foglalkozott már a nyelvtudomány; a kutatók elsősorban az irodalmi nyelv kialakulásának külső (gazdasági, társadalmi, politikai, vallási stb.) tényezőit vizsgálták annak tisztázása érdekében, hogy a szóban forgó irodalmi nyelv mikor, milyen nyelvjárás (vagy nyelvjárások) alapján és mi módon jött létre. E körülmények tisztázása azonban nem ad közvetlen választ arra a kérdésre, hogy az irodalmi nyelv miért és miben különbözik a népnyelvtől.

A Prágai Kör nyelvészei — elsősorban HAVRÁNEK és MATHESIUS — az irodalmi nyelv feladataiból, funkcióiból kiindulva keresték a választ ezekre a kérdésekre. Havránek felfogásában az irodalmi nyelvet a népnyelvtől elsősorban feladatainak sokrétűsége, polifunkcionalizmusa, s ennek megfelelően kifejező eszközeinek nagyobb differenciáltsága különbözteti meg. A népnyelv — ha eltekintünk a népköltészet sajátos szférájától — alapjában véve a mindennapi nyelvi érintkezés, a szűkebb értelemben vett kommunikáció célját szolgálja; a népnyelv kifejező eszközeit gyakorlatilag az adott nyelv-közösség valamennyi tagja használja. Az irodalmi nyelv a mindennapi kommunikáción kívül más feladatokat is ellát, s kifejező eszközei között jócskán akadnak nem közhasználatúak. Az irodalmi nyelv funkciói a kultúra és civilizáció valamennyi területére (termelés, közigazgatás, törvénykezés, társadalmi és politikai élet, tudomány, művészet stb.) kiterjednek. E funkciók egyik fontos igényéből ered az irodalmi nyelvnek az az alapvető sajátossága, amelyet a prágaiak a nyelv intellektualizációjának neveznek.³ Az intellektualizáció főleg a szókincsben és a szintaxisban jelentkezik, s azon eszközök kimunkálása értendő rajta, amelyek a nyelvet alkalmassá teszik a mindennapi nyelvhasználaténál magasabb absztrakciós szint jelölésére, valamint a gondolkodás logikai folyamatának, komplexitásának minél pontosabb kifejezésére. Az intellektualizáció hozza létre a műszavakat, egyes gyűjtőfogalmakat jelölő szavakat (pl. *növény, termék, jármű*), a szóalkotás új modelljeit (pl. *kérvény, rendelvény, újabban igérvény* stb.), a gondolkodási folyamatok összefüggéseit kifejező mondatkapcsolási eszközöket és modelleket stb.

3. A modern irodalmi nyelvek polifunkcionalizmusának mint alapvető kommunikatív sajátosságuknak felismerése nyomán a Prágai Kör nyelvészeinek figyelme a nyelvhasználati funkciók, illetve az azoknak megfelelő funkcionális nyelvi változatok kérdése felé fordult. A nyelvi funkciók vizsgálatánál

¹ „... la langue est un système de moyens d'expression appropriés à un but ...” Thèses présentées au Premier Congrès des philologues slaves. A Prague School Reader in Linguistics. Compiled by JOSEF VACHEK (a továbbiakban: PSR). Bloomington 1964 33. A Tézisek eredetileg a Prágai Kör nevezetes kiadvány-sorozata, a Travaux du Cercle Linguistique de Prague (TCLP) első kötetében jelentek meg 1929-ben, Prágában.

² „L'étude d'une langue exige que l'on tienne rigoureusement compte de la variété des fonctions linguistiques et de leurs modes de réalisation dans le cas considéré.” Thèses ... PSR 41.

³ BOHUSLAV HAVRÁNEK, The Functional Differentiation of the Standard Language. PSR 6—7. A tanulmány eredetileg cseh nyelven a B. HAVRÁNEK és M. WEINGART által szerkesztett Spisovná čestina a jazyková kultura c. kötetben jelent meg (Prága 1932).

kezdetben Bühler már említett eszköz-modelljéből, a nyelvi jel általa hirdetett hármas funkciójából (ábrázolás, kifejezés, felhívás) indultak ki.⁴ Csakhamar felismerték azonban ennek a modellnek fogyatékoságait. Így, például, Mathesius a bühleri három funkciót kettőre redukálta: közlésre és kifejezésre, az előbbihez sorolva a felhívást tartalmazó nyelvi megnyilatkozásokat is.⁵ MUKAŘOVSKÝ viszont egy negyedikkel, a költői (esztétikai) funkcióval egészítette ki a bühleri modellt, új irányt mutatva ezzel a költői nyelv lingvisztikai értelmezésének.⁶ Havránék az irodalmi nyelv négy alapvető funkcióját különbözteti meg: a mindennapi közlési funkció mellett a speciális gyakorlati (szakmai), a speciális elméleti (tudományos) és a költői funkciót, s e funkciók alapján négy „funkcionális nyelvet”, illetve — a későbbi, módosított terminológia szerint — négy „funkcionális dialektust” különít el (társalgási, szakmai, tudományos, költői).⁷

E „funkcionális dialektusok” nyelvészeti meghatározását, illetve elhatárolását Havránék három ismérv alapján tartja lehetségesnek: ezek a kifejezés meghatározottságának, teljességének és automatizáltságának (illetve aktualizáltságának) fokozatai. A kifejezés meghatározottságának fokozatai növekvő sorrendben: érthetőség, meghatározottság, pontosság. A mindennapi nyelvi érintkezésre (társalgásra) általában az érthetőség fokozata jellemző, amelyet nem csupán a nyelvi konvenció, hanem a beszédhelyzet és egyéb külső körülmények ismerete is biztosít. A speciálisan gyakorlati (üzleti, hivatali stb.) nyelvhasználatban a kifejezés meghatározottságát a beszédhelyzettől és annak résztvevőitől függetlenül a kialakult nyelvi konvenció önmagában is biztosítja. Végül a tudományos nyelvben a kifejezés meghatározottsága eléri az objektív gondolkodás pontosságának fokát.

A megnyilatkozás szemantikai meghatározottságával párhuzamosan szintaktikai teljessége is növekvő tendenciát mutat a mindennapi társalgás, speciálisan gyakorlati és speciálisan elméleti nyelvhasználat sorrendjében.

A kifejezés automatizáltságán a prágai nyelvészek a kifejező eszközök olyan használatát értik, amelyben a kommunikációs aktus résztvevőinek figyelmét maga a kifejezés nem köti le, azaz a kifejezés pusztán a nyelvi konvenció által, a szituációból vagy szövegösszefüggésből eredő egyéb információk nélkül is érthető. Ezzel szemben az aktualizáció a nyelvi eszközöknek szokatlan, a nyelvi konvenciótól eltérő s ezért a kommunikációs aktus résztvevőinek figyelmét magára vonó használata (pl. egy friss költői metafora ellentétben az automatizált, „megkopott” köznyelvi metaforákkal).

⁴ Bühler eszköz-modelljét a hazai nyelvtudományban LAZICZIUS GYULA ismertette: Általános nyelvészet. Alapelvek és módszertani kérdések. Budapest 1942, 30–34. Bühler modelljének és vele kapcsolatban Laziczius emfatum-elméletének újabb bírálatát I. P. B. Пазухин, Учение К. Бюлера о функциях языка как попытка психологического решения лингвистических проблем. Вопросы языкознания 1963/5: 94–103.

⁵ V. MATHESIUS, Einige Worte zum Wesen des Satzes. Časopis pro moderní filologii 10 (1924): 1–6. L. még KAREL HORÁLEK, Les fonctions de la langue et de la parole. Travaux Linguistiques de Prague 1 (1964). Uő., Sprachfunktion und funktionelle Stilistik. Linguistics 14 (May 1965).

⁶ JAN MUKAŘOVSKÝ, Jazyk spisovný a jazyk básnický. In: Spisovná čestina a jazyková kultura 123–156. Mukařovskýnak a költői nyelvről vallott nézeteiről részletesebben I. К вопросам семантики поэтического языка с. dolgozatokat: The Structure and Semantics of the Literary Text. Edited by M. Péter. Akadémiai Kiadó. Budapest 1977, 57–74.

⁷ B. HAVRÁNEK: i. m. 14–15.

Az automatizáció, ill. aktualizáció nem egyformán jellemzi az egyes „funkcionális dialektusokat”. A mindennapi társalgásban bőségesen találhatunk példát mindkét jelenségre. A tudomány nyelve általában erősen automatizált; azonban egy tudományos téma népszerűsítő kifejtése már bizonyos aktualizációt igényel, vagy legalábbis a mindennapi nyelv automatizált eszközeinek használatát. Az aktualizáció maximális használata a költői nyelvre jellemző.⁸

Mindebből Havránék azt a következtetést vonja le, hogy egyik „funkcionális dialektus” sem szolgálhat mércéül a többi vonatkozásában. Még a kifejezés pontossága sem tekinthető a nyelvhasználat általános érvényű követelményének; bizonyos esetekben a nem teljes pontosság is lehet éppenséggel funkcionális követelmény. Egyedül a kifejezés funkcionálisan adekvát volta szolgálhat alapul a megnyilatkozások normatív értékelésében.

4. A nyelvészeti stilisztika egyik sokat vitatott kérdése a stiláris jelenségek státusza a Saussure-i értelemben vett *langue* és *parole* viszonylatában. E kérdésben a Prágai Kör nyelvészeinek állásfoglalása nem egyöntetű. Havránék korai munkásságában Saussure felfogásának hatása alatt különbséget tesz funkcionális nyelvek és funkcionális stílusok között: az előbbieket a *langue*-nak mint a kifejezési eszközök strukturált összességének funkcióiból vezeti le (l. a fentebb felsorolt négy funkciót), az utóbbiakat pedig az egyes kommunikációs aktusok konkrét céljából, azaz a *parole* funkcióiból. Ennek megfelelően a funkcionális stílusokat két fő ismerv alapján osztályozza: a) a nyelvi megnyilatkozás specifikus rendeltetése (tárgyilagos közlés, buzdítás, magyarázat stb.) és b) a megnyilatkozás módja (nyilvános vagy magán jellegű, beszélt vagy írott, monológ vagy párbeszéd stb.). Havránék egyik korai meghatározása szerint a stílus „egénített (sajátszerű) szervezettsége a strukturált nyelvi egésznek, aminek minden nyelvi megnyilatkozás tekintendő.”⁹ Később Havránék több ponton is módosította felfogását: a funkcionális nyelv fogalmát felváltotta a funkcionális dialektusával, a funkcionális stílus meghatározásában az „egénített („individualisační”) szervezettség” kifejezést az „egyediesített („singularisační”) szervezettség” kifejezéssel, továbbá — ami leginkább előremutató —: felismerte, hogy az „egyediesített szervezettséget” is bizonyos társadalmi konvenciók határozzák meg, s e szervezettség megvalósulásának eszközei magasabb rendű egységekben, komplexusokban csoportosulnak, amelyeknek jelölésére — a *parole* jelentésében használt *řeč* szót elkerülendő (!) — a *mluva* (beszéd, beszélés) kifejezést alkalmazta.¹⁰ Ezzel Havránék erősen megközelítette a nyelvhasználat (usus) fogalmát, amely — a hagyományos *langue* — *parole* megkülönböztetés fogyatékossága folytán — egyre nagyobb szerephez jut az újabb nyelvészeti stilisztikai kutatásokban.

5. Havránék röviden itt vázolt nézetei mintegy kiindulási pontul szolgáltak a Prágai Kör más nyelvészei számára, akik e nézeteket részben továbbfejlesztve, részben módosítva alakították ki felfogásukat a stílusokról és stiláris jelenségekről. E folyamat tüzetes taglalása meghaladná e dolgozat kereteit, ezért a továbbiakban csupán néhány fontosabb mozzanatára kívánok utalni a teljesség és részletes kifejtés igénye nélkül.

⁸ B. HAVRÁNEK: i. m. 10–11.

⁹ „Styl je individualisační (svěbytnou) organizační jazykového strukturního celku (celistvosti), jakým je každý daný jazykový projev.” Stylistika. Ottův slovník naučný nové doby, VI/1, Praha 1940, 472.

¹⁰ B. HAVRÁNEK, K funkčnímu rozvrstvení spisovného jazyka. Časopis pro moderní filologii 28 (1942): 409–416.

Mathesius — a Prágai Nyelvész kör tulajdonképpeni megalapítója s a modern nyelvfelfogás egyik, nálunk sajnos kevésbé ismert úttörője — a nyelvi jelenségek potenciális természetéről vallott felfogásából kiindulva a stílusjelenségeket is két aspektusból szemlélte: mint valóságot és mint a nyelvi megnyilatkozás szituációja által meghatározott lehetőséget. A szituáció három alapvető tényezőjének az adott nyelv anyagát, a beszélő személyiségét és kommunikációs szándékát tartotta, s ennek alapján különböztette meg az adott nyelv (pl. angol, cseh, német) stílusát, a szerzői stílust és a funkcionális tárgy stílusát.¹¹

HAUSENBLAS, aki Havránék és Mathesius stilisztikai nézeteinek legjelentékenyebb továbbfejlesztője, elfogadja Mathesius nézetét a stílusjelenségek valóságos és potenciális természetéről, s ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy a stílus fogalma nemcsak egyedi, hanem *tipikus* jelenségeket is magában foglal. Ennek alapján egyéni és objektív (funkcionális) stílusokat különböztet meg. Nem fogadja el azonban Mathesius nézetét az adott *nyelv* (angol, cseh stb.) stílusáról, minthogy stíluson a kifejezés lehetőségeinek egy adott nyelvi rendszeren belüli változatait érti.¹² Az objektív stílusok nyelvi sajátosságait Hausenblas *stílusnormák*ként fogja fel, s hangsúlyozza, hogy e normák nemcsak a funkcionális stílusok, hanem ezeken belül számos nyelvi *műfaj* (slohový útvar) jellemzésére is szolgálnak. Hausenblas nézete szerint a stílusvizsgálat kiterjedhet *a)* egy adott nyelvi megnyilatkozásra (pl. Fučík valamelyik riportja), *b)* az egyéni, szerzői stílusra (Fučík riportjai), *c)* a nyelvi műfaj stílusára (riport), *d)* a funkcionális stílusra (publicisztika). Ez a felfogás, úgy vélem, igazolja Hausenblasnak azt a megállapítását, amely szerint a stílusjelenségeknek kizárólag a SAUSSURE-i parole-ba való besorolása szimplifikálja és torzíttja a nyelvi valóságot. Hausenblas eredményei közé számíthatjuk azt is, hogy a Prágai Kör nyelvészei közül ő dolgozta ki legrészletesebben az ún. stílusalkotó tényezők (slohotvorní činitelé) osztályozását.¹³

6. Az utóbbi évtizedben a prágai nyelvészek stilisztikai kutatásai több irányban is szélesedtek. Az egyik fő irányt a stílusjelenségek kvantitatív vizsgálata, matematikai statisztikai, valószínűségelméleti, illetve kibernetikai megközelítése jelenti. Ezen a téren mindenekelőtt DOLEŽEL kutatásai érdemelnek figyelmet. Az ő nevéhez fűződik a nyelvi kódolás stilisztikai (pragmatikus) komponense modelljének kidolgozása. Doležel abból indul ki, hogy a stílárís jellemzők a nyelvi közlemény kódolásának folyamatában jönnek létre egy olyan komponensben, amelynek feladata az optimális változat kiválasztása az alternatív nyelvi elemek halmazából. A kiválasztás objektív és szubjektív tényezők alapján történik, s a közlemények megfelelő osztályainak, illetve objektív és szubjektív stílusoknak létrejöttét eredményezi. E felfogás értelmében a különböző stílusminőségek lényegében statisztikai természetűek, s alapvetően az alternatív elemek gyakorlati megoszlása határozza meg őket.¹⁴

¹¹ VILÉM MATHESIUS, Řeč a sloh. In: Čtení o jazyce a poesii. Praha 1942. 13—102. Egy adott nyelv sajátos eszközkészletének és kifejezésmódjának stílusként való felfogása BALLYnál is megtalálható: Le langage et la vie. Paris 1926² 88.

¹² KAREL HAUSENBLAS, K základním pojmům jazykové stylistiky. Slovo a slovesnost 16 (1955)/ 1: 10.

¹³ KAREL HAUSENBLAS, i. m. 10—11.

¹⁴ LUBOMIR DOLEŽEL, Model stylistické složky jazykového kódování. Slovo a slovesnost 26 (1965)/3: 223—235. Uč.: Вероятностный подход к теории художественного стиля. Вопросы языкознания 1964/2: 19—29.

A kutatások másik fő iránya, amely elsősorban Hausenblas nevéhez fűződik, a szöveglingvisztika felé mutat. Az utóbbi másfél évtizedben megjelent tanulmányaiban Hausenblas egy olyan nyelvészeti diszciplína megteremtését sürgeti, amelynek feladata az elsődlegesen adott nyelvi anyag, vagyis a nyelvi megnyilatkozások rendszeres leírása és osztályozása. A verbális kommunikációnak, ill. a megnyilatkozásoknak e kialakítandó elméletében Hausenblas jelentős szerepet szán a stilisztikának; amíg ugyanis a grammatika a megnyilatkozás felépítésének általánosan érvényes szabályait írja le, addig a stilisztika azokat a *k ü l ö n ö s* tényezőket vizsgálja, amelyek a megnyilatkozás konkrét jelentését hozzák létre. Minthogy a stílus alkotja a megnyilatkozás egésszé szerveződésének integrációs elvét, a megnyilatkozások *t e l j e s* szemantikai értelmezésének feladata a stilisztikára vár. Ennek megfelelően bővíti Hausenblas a „stílusalkotó tényezők” fogalmát is: nemcsak a klasszikus retorika trópusait és figuráit „emeli vissza” a nyelvészeti (!) stilisztikába és sorolja őket a nyelvi megnyilatkozás felépítésének *t e k t o n i k u s* eszközei közé, hanem figyelembe veszi a *t é m a* bizonyos funkcióit is a megnyilatkozás szemantikai felépítésében.¹⁵ Ennek a koncepciónak érdekes (de, nézetem szerint, nem veszélytelen) leágazása az a gondolat, amely — a nyelvészet és irodalomtudomány keretein túllépő — *á l t a l á n o s* stíluselmélet megalkotásának lehetőségét veti fel. E gondolat csírája már korábban is kimutatható a prágai nyelvészeknél, például TROSTnak abban a megállapításában, hogy a stílus egyfelől szűkebb fogalom, mint a nyelv, minthogy az adott nyelv jelenségeinek csupán egy részét fogja át, másfelől azonban tágabb a nyelv fogalmánál, minthogy ugyanaz a stílus különböző nyelvekben is realizálódik.¹⁶ Hausenblas egyik, néhány évvel ezelőtt megjelent dolgozatában a stílust az emberi tevékenység specifikus minőségének tekinti és mint a céltudatos, irányítható emberi tevékenység megvalósulásának elvét, módját határozza meg. A stílus, nézete szerint, abban különbözik a *m ó d s z e r t ő l*, hogy míg az előbbi a *m e g v a l ó s u l t* tevékenység struktúrájára vonatkozik, addig az utóbbi a *m e g v a l ó s u l á s* genezisére, ill. folyamatára. (Pl. elemezhetjük egy megírt vers stílusát, anélkül hogy bármit is tudnánk keletkezésének, megírásának módszeréről).¹⁷

7. Bármennyire is vázlatos ez az áttekintés, nem maradhatnak benne említés nélkül azok az eredmények, amelyeket a Prágai Kör nyelvészei a nyelvi norma, a nyelv művelés és az írott nyelv vizsgálatában értek el. Magának a normának mint inherens nyelvi kategóriának feltárása a prágai nyelvészek, elsősorban Havránék érdeme. Erről szóló tanításának alapvető tételei az alábbiakban foglalhatók össze: A nyelvi norma nem azonos a norma kodifikációjával. Nem csak az irodalmi nyelv rendelkezik normákkal, azaz a grammatikai és lexikai eszközöknek a nyelvhasználatra nézve kötelező komplexusaival, hanem a népnyelv (nyelvjárások, szociális

¹⁵ KAREL HAUSENBLAS, On the Characterization and Classification of Discourses. Travaux Linguistiques de Prague 1 (1964), 67–88. Uő.: Über die Bedeutung sprachlicher Einheiten und Texte. Travaux Linguistiques de Prague 2 (1966). Uő.: К уточнению понятия «стиль» и к вопросу об объеме стилистического исследования. Вопросы языкознания 1967/5: 69–75. Uő.: Výstavba jazykových projevů a styl. Praha 1971, passim.

¹⁶ PAVEL TROST, K obecným otázkám stylu. Slovo a slovesnost 16 (1955)/1: 15–17.

¹⁷ К. Гаузенвлас, К уточнению понятия «стиль» и к вопросу об объеме стилистического исследования 70–71.

dialektusok) is. Az irodalmi nyelv normáit a népnyelvi normáktól erősebb funkcionális (stiláris) differenciáltságuk, gazdagabb rétegeződésük, továbbá fokozottabban kötelező érvényük (s ennek folytán az irodalmi nyelvet használók fokozottabb normatudata) különbözteti meg. A különbségek tehát inkább mennyiségi, mint minőségi jellegűek. A fokozott normatudat következtében az irodalmi nyelv normáinak változását nemcsak a nyelvhasználat, hanem maga a nyelvtudomány is alakíthatja. Az elméleti beavatkozás lehetősége teremti meg a tudományos nyelv művelés alapját. A nyelv művelés célját a prágai nyelvészek nem az irodalmi nyelv állapotának konzerválásában, fejlődésének mesterséges visszatartásában látják, hanem a nyelv olyan stabilitására való törekvésben, amelyet a célszerűség (funkcionális szempont), a korizlés (általános esztétikai szempont) és a nyelv tényleges állapotának való megfelelés (szinkron szempont) határoz meg. A stabilitásra való törekvés nem vezethet az irodalmi nyelv stiláris differenciáltságának kiegyenlítődéhez, s az egyes konkrét nyelvi megnyilatkozások kritikai értékelésének mindig a funkcionális megfelelés szempontján kell alapulnia.¹⁸

Az irodalmi nyelv és a népnyelv megkülönböztetésében a prágai nyelvészek — a régebbi elméletektől eltérően — a nyelv írott és beszélt változatának szembenállását másodlagos tényezőnek tekintik.¹⁹ Az írott nyelv sajátosságaival főleg VACHEK foglalkozott behatóan. Nézete szerint a nyelv írott változata eredetét tekintve kétségtelenül a beszélt változat rendszerének és normáinak transzpozíciója, azonban a történeti fejlődés során az írott változat normái éppen sajátos funkcióik következtében részlegesen önállósulnak. A modern irodalmi nyelvek írott változatai viszonylag autonóm rendszerek, amelyeket a helyesírás kapcsol össze a beszélt változatokkal. Vachek felfogása szerint ez a viszonylagos autonómia cáfolja az ismert Saussure-i tételt arról, hogy a nyelv forma és nem szubsztancia: az egyes elemek között fennálló viszonylatok kétségtelenül döntő szerepet játszanak a nyelvi rendszerben, ám maguk e viszonylatok nem függetlenek a kifejezés szubsztanciájától. A szubsztancia jelentőségét tanúsítja az a körülmény is, hogy a nyelvet használók a közlés specifikus funkciójának megfelelően választják meg a kifejezés szubsztanciáját.²⁰

8. A Prágai Nyelvész kör itt körvonalazott tanításai jelentős mértékben hozzájárultak a társadalmi nyelvhasználat nyelvészeti vizsgálatának megalapozásához, a nyelv funkcionális variációjának leírásához, a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat kölcsönös összefüggéseinek feltárásához. A modern nyelvészeti stilisztika megalapítójának általában a svájci BALLYT tekintik. Valóban ő volt az, aki a stilisztikát felszabadította az irodalomtudomány gyámsága alól és elsőnek kísérte meg a stílusjelenségeknek a modern nyelvészet fogalomrendszerével való leírását. Bally azonban egyoldalúan a nyelvi kifejezés érzelmi (affektív) oldalára korlátozta a stilisztika tárgyát. Bally után a nyelvészeti sti-

¹⁸ BOHUSLAV HAVRÁNEK, Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura. In: Spisovná čestina a jazyková kultura. 32—84. Úő.: Zum Problem der Norm in der heutigen Sprachwissenschaft und Sprachkultur. PSR 413—420. Eredetileg a IV. nemzetközi nyelvész kongresszuson elhangzott előadás (Koppenhága 1936). L. még: Obecné zásady pro kulturu jazyka. In: Spisovná čestina a jazyková kultura. 245—258.

¹⁹ ALOIS JEDLIČKA, Zur Prager Theorie der Schriftsprache. Travaux Linguistiques de Prague 1 (1964): 49.

²⁰ JOSEF VACHEK, Zum Problem der geschriebenen Sprache. TCLP 8 (1939): 94—104.

lisztika kibontakozásának második jelentős szakaszát kétségtelenül a Prágai Kör funkcionális stílusfelfogása jelenti. E felfogás napjainkban is tapasztalható gazdagodása, amely a nyelvészet és a kommunikációelmélet újabb eredményeivel való termékeny kölcsönhatásban megy végbe, önmagában is meggyőzően bizonyítja, hogy a prágai irányzat nem tekinthető lezárult fejezetnek a nyelvtudomány történetében.

PÉTER MIHÁLY

Les questions de la langue littéraire et de la stylistique dans la doctrine du Cercle Linguistique de Prague

par MIHÁLY PÉTER

Entre les deux guerres mondiales, GYULA LAZICZIUS était presque le seul linguiste en Hongrie à proclamer les principes de la linguistique nouvelle. Par sa conception de la langue, Laziczius se rapprochait du courant représenté par le Cercle Linguistique de Prague donc de la conviction selon laquelle „... la langue est un système de moyens d'expression appropriés à un but...”. C'était sous le signe de ce rapprochement qu'il a développé sa théorie célèbre sur les éléments emphatiques qui fut une contribution importante à la stylistique linguistique et particulièrement à la phono-stylistique.

L'auteur essaie de récapituler, jusque dans sa genèse, la doctrine du Cercle concernant la langue littéraire (standard) et la stylistique linguistique.

La définition linguistique exacte et la caractérisation de la langue littéraire sont dues en premier lieu à HAVRÁNEK et à MATHESIUS. Selon Havránek, la langue littéraire s'oppose à la langue populaire à la suite, avant tout, de la multiplicité de ses fonctions („polifonctionnalisme”) et de la différenciation plus poussée de ses moyens d'expression, qui découle de ce „polifonctionnalisme” même. Il considère comme la particularité fondamentale de la langue littéraire, ce qu'il appelle „intellectualisation” qui se manifeste avant tout dans le lexique et dans la syntaxe. Il distingue trois critères qui permettraient, à son avis, la délimitation des variantes fonctionnelles („dialectes fonctionnelles”) de la langue littéraire: le caractère déterminé de l'expression, son caractère accompli et automatique (ou actualisé). La notion de l'actualisation s'est révélée particulièrement fructueuse dans les recherches (entreprises en premier lieu par MUKAŘOVSKÝ) concernant la fonction poétique (esthétique) de la langue.

Les recherches de linguistique stylistique dues aux pionniers qu'étaient Havránek et Mathesius ont été reprises par HAUSENBLAS. C'est lui qui a créé la classification détaillée des soi-disants aspects constitutifs de style. Au cours des dernières dizaines d'années, les recherches stylistiques entreprises par les linguistes de Prague se sont étendues à plusieurs domaines nouveaux. L'un des courants les plus importants est celui qui se consacre à l'analyse quantitative des faits de style (DOLEŽEL). Un autre courant digne d'un intérêt particulier s'apparente à la linguistique du texte (Hausenblas). Dans ses articles les plus récents Hausenblas insiste sur la nécessité de fonder une discipline linguistique qui ait la tâche de décrire et de classer les énoncés linguistiques d'une manière systématique. Il attribue dans la réalisation de cette tâche un rôle important à la stylistique; tandis que la grammaire décrit en effet les règles générales de la formation des énoncés, la stylistique traite les aspects particuliers qui en constituent la signification concrète.

L'auteur résume brièvement les résultats du Cercle de Prague dans le domaine des recherches sur la norme linguistique, sur les particularités de la langue écrite et sur la défense de la langue nationale.

De nos jours encore, les conceptions stylistiques du Cercle de Prague vont en s'enrichissant, grâce à une interaction étroite avec les résultats les plus récents de la linguistique et de l'étude de la communication; voilà ce qui prouve amplement que l'École de Prague est loin de constituer un chapitre clos dans l'histoire de la linguistique.

A magánhangzó-harmónia egyes típusai

V. I. Litkinnek 80. születésnapja alkalmából

1. A magánhangzó-harmónia a szabad morfémán belül, továbbá a szabad és a kötött morfémák kapcsolódásakor a magánhangzók kombinációs lehetőségeinek a rendszerét jelenti. A magánhangzók kombinációs lehetőségeit az adott nyelv magánhangzó-fonémáinak a disztinktív jegyei határozzák meg. A disztinktív (palatális, veláris, illabiális, labiális, nyílásfok stb.) jegyek kombinációi alapján különböztetjük meg a magánhangzó-harmónia különböző típusait. A kvantitásjegy — úgy látszik — irreleváns sajáttság, tehát nem játszik szerepet a kombinációkban. A magánhangzó-harmóniának — minthogy a morfémakapcsolat tagjainak az összetartozását jelöli — egyúttal delimitatív (határjelölő) szerepe is van. Az említett disztinktív jegyek oppozíciói alapján a következő magánhangzó-harmónia típusokat különböztetjük meg: 1) palatoveláris vagy palatális harmónia, 2) labiális harmónia, 3) nyílásfok szerinti harmónia. Magánhangzó-harmóniával tehát csak olyan nyelvekben számolhatunk, ahol egy szóban (egy szabad morfémán belül, illetőleg a szabad és kötött morfémák kapcsolódása esetén) — bizonyos oppozícióknak megfelelően — csak azonos disztinktív jegyeket tartalmazó magánhangzók vannak. A magánhangzó-harmónia különböző válfajainak a nyelvi (morfonológiai, morfológiai) funkciója elsősorban a szabad és kötött morfémák kapcsolódásakor jut érvényre. Ezt szuffixális harmóniának, illetőleg magánhangzó-illeszkedésnek hívjuk. A szabad morfémán belül (szótövek esetében) morfémaharmóniáról vagy másképpen magánhangzó-kombinációról van szó. A szuffixális harmónia tehát működést, a morfémaharmónia pedig állapotot jelent. A morfémaharmónia meglelte általában (de nem mindig!) előfeltétele a szuffixális harmóniának. Pl. megfigyelésünk szerint a labiális harmónia csak morfonematikus alternációkban jelentkezik (szuffixális illeszkedés). A keleti csere-miszenben pedig a labiális illeszkedés csak hangsúlytalan szótagban érvényesül: *poro* 'jó', *űpőő* 'haja' ~ *kűtőe* 'keze'.

Ha a szabad és kötött morfémák magánhangzó-fonémáinak a disztribúciója pozicionálisan meghatározott, más szóval: ha a tövek és a szuffixumok magánhangzói egymással kizárásos (neutralizációs) helyzetben vannak, nem beszélhetünk magánhangzó-harmóniáról. Pl. a zürjén irodalmi nyelvben a következők magánhangzók vannak meg: *u*, *o*, *ĩ*, *e*, *a*, *i*, *e*. Közülük az *ĩ*, *e*, *a* tipikusan szuffixális magánhangzók. Az *i* szuffixumként ugyan előfordul — praeteritumjelként (*munin* 'mentél') és adverbialisragként (*uli* lent, alacsonyan', *seki* 'akkor') — de szuffixális kötőhangzóként soha! Az *u*, *o*, *e* eredeti zürjén szavakban az első szótagnál hátrább nem jelenik meg.

2.1. A palatoveláris (palatális) harmónia azt jelenti, hogy egy szabad morfémában, illetőleg a szabad és kötött morfémák kapcsolódása esetén a szó-

ban vagy csak palatális, vagy csak veláris magánhangzók fordulhatnak elő. Ennek a harmóniának két válfaja van: totális¹ (kivétel nélküli) harmónia (pl. a törökben) és részleges harmónia (a magyarban és a finnben). A totális harmónia nem szorul magyarázatra. Legfeljebb annyit jegyzünk meg, hogy a török nyelv (újabb) arab, perzsa, francia stb. vegyes hangrendű jövevényszavai esetében csak az utolsó szótag és az utána következő szuffixum között áll fenn az illeszkedés szabálya. Pl.: *cumhuriyet* 'Republik' ~ *cumhuriyetçi* 'köztársaságpárti', *hezar* 'tausend' ~ *hezarda* 'im Tausend', *kitap* 'Buch' *kitapçık* 'Büchlein', *otomobil* 'Auto' ~ *otomobiller* 'die Autos'. A részleges harmónia esetében az egyes fonémák neutralizálódnak; pl. a magyarban és a finnben az *e* és az *i* fonéma veláris fonémákkal is kombinálódik (m. *világ* 'Welt', *kocsi* 'Wagen', *dészka* 'Brett', finn *ilma* 'Luft', *mela* 'Ruder, Steuerruder', *tulen* 'ich komme'). A finnben a vegyes hangrendű szavakhoz veláris magánhangzót tartalmazó szuffixumok járulnak, pl.: *ilma* : *ilmassa* 'in der Luft', *tuli* : *tulessa* 'im Feuer'. Az idegen szavak esetében vannak persze kivételek is: *konduktööri* 'Schaffner': *konduktööriä*, *appelsiini* 'Apfelsine': (közb.) *appelsiinejä*, (irodalmi nyelv) *appelsiineja*. Ezek KANGASMAA-MINN (Sananjalka 17 [1975]: 42–3) szerint a felszíni struktúrában úgy viselkednek, mintha összetett szavak volnának. A magyarban a vegyes hangrendű szavak esetében a szuffixális illeszkedés szabályai bonyolultabbak. Három alternatíva lehetséges: 1) a szuffixum mély hangrendű (*kocsi* : *kocsiban* 'im Wagen'); 2) a szuffixum magas hangrendű (*október* : *októberben* 'im Oktober'); 3) ingadozás a járulékolásban (*oxigén* : *oxigénnal* ~ *oxigénnel* 'mit Sauerstoff'). A magyarban és a finnen kívül a palatoveláris harmónia még megvan a következő uráli nyelvekben is: a vogul nyelv déli (TJ, TCs) és néhány nyugati nyelvjárásában (AL, KI, ÉVag., DVag.), a keleti és a déli osztjákban, a nyugati cseremiszbén és a mordvinban.

A nyelvtudomány mai állása szerint a palatoveláris harmónia uráli örökség, mely egyes nyelvekben mind a mai napig megőrződött, másokban azonban különféle okok következtében eltűnt. Régebben szinte általános volt az a vélemény, hogy az uráli (finnugor) magánhangzó-harmónia előreható (progresszív) hasonuláson alapul: eszerint az első szótag vokálisa szabta meg, hogy az utána következő szótagokban palatális vagy veláris magánhangzó állt-e. Ezzel szemben E. ITKONEN (Tietolipas 20 [1961]: 64 kk.) kombinációs lehetőségekre vezeti vissza a magánhangzó-harmóniát. A finnugor alapnyelv valamennyi magánhangzója (*u, o, a, i, ü, e, ä*)² állhatott a szó hangsúlyos első szótagjában; hangsúlytalan második szótagban azonban csak *a, ä, e* állhatott. Az első szótagban tehát a következő vokálisoppozíciók fordultak elő: *a—ä, o—e, u—ü* és a pár nélküli *i*; a második szótagban az *a—ä* oppozíciós pár és a pár nélküli *e* volt meg. Mármint egészen természetes, hogy az első szótag hátsó magánhangzói a második szótag *a*-jával, elülső magánhangzói pedig a második szótag *ä*-jével kombinálódtak. A páratlan *i* mind az *ä*-vel, mind az

¹ Megjegyezzük, hogy COLLINDER (CompGr. 208—9) a „total vowel harmony” kifejezést a szuffixális illeszkedésnek azon eseteire érti a finnben és a jurákban, amikor a szuffixum magánhangzóeleme teljesen megegyezik a tővégi magánhangzóval. Pl. finn: IllativusSg. *päähän* (*pää* 'Kopf, Haupt'), *maahan* (*maa* 'Erde'), *suvhun* (*suu* 'Mund') jurák: AblativusSg. *ṇudaṇad* (*ṇuda* 'Hand'), *teṇed* (*tī* 'Rentier'), *tūṇud* (*tū* 'Feuer').

² E. ITKONEN szerint hosszú *ū, ō, ī, ē* is volt az alapnyelvben. Mások szerint az *ū* csak kötött fonémaként (labiális, illetőleg labializáló hatású mássalhangzók mellett) fordult elő.

a-val kombinálódhatott (vö. finn. *silmä* 'Auge', *ilma* 'Luft'); a második szótag *e*-jével az első szótag valamennyi magánhangzója kombinációban állt (vö. finn. *väke*- 'Stärke, Kraft; Volk', *teke*- 'machen, tun', *sylke*- 'spucken, speien; Speichel', *nime*- 'Name', *pane*- 'setzen, legen, stellen', *poske*- 'Backe, Wange', *kulke*- 'gehen, wandern, fahren'). Ezen kombinációs elmélet alapján feltehető, hogy a magánhangzó-harmónia szempontjából az *e* és az *i* a finnugor korban is neutrális hangok lehettek. Eszerint a finn és a magyar nyelv mai vegyes hangrendű szavai ősi típusokat képviselnek.

Noha a szabad morfémaikon belül a magánhangzó-harmónia — mint láttuk — nem a progresszív hasonulás hatásának köszönheti létrejöttét, a szabad és kötött morfémaik kapcsolódása esetén azonban mind az alapnyelvben, mind a palatoveláris harmóniát ismerő mai nyelvekben progresszív asszimilációval van dolgunk. A magánhangzó-illeszkedés érvényesülése értelmében persze szórványosan regresszív hasonulással is számolhatunk: (szláv >) óm. *miloszt* > mai m. *malaszt* 'Gottesgnade'.

A magánhangzó-harmónia tehát eredetileg pusztán fonológiai jelenség volt, mely az alapnyelvi magánhangzó-kombinációk alapján jött létre. Az alapnyelv agglutinatív jellege és a szuffixális magánhangzó-illeszkedés révén morfológiai, sőt egyes nyelvekben morfológiai szerepet kapott, pl. m. *on/en/ön* (superessivusrag) ~ *an/en* (modalisrag) < PFU **na/*nä*. A szuffixális illeszkedés eredeti fő nyelvi funkciója az volt, hogy a morféma kapcsolat tagjainak az egymáshoz tartozását szupraszegmentális (fonológiai — morfológiai) eszközökkel jelölje (vö. HAJDÚ, BUNYt². 54). A magánhangzó-illeszkedésnek köszönheti létrejöttét egyes finnugor nyelvek sajátos szóalkotásmódja, a — főleg onomatopoeitikus jellegű — palatoveláris szó párok alaki és jelentésbeli megkülönböztetése. Pl. m. *kever* 'umrühren, sprudeln, mischen' ~ *kavar* 'umrühren, quirlen'; finn *kilistä* 'klingeln, klingen' ~ *kolista* 'klappern, poltern'. Ez a szóalkotási mód szórványosan az alapnyelv korában is meg lehetett (l. pl. az MSzFgrE *fekély* 'Geschwür, Abszeß' és *fakad* 'ausschlagen, treiben, sprießen, sprossen', *far* 'Arschbacken, Hinterteil, Gesäß' szócikkeit).

Egyes kutatók (pl. RADLOFF, *Phonetik der nördlichen Türksprachen* 52) közvetlen összefüggést véltek felfedezni a magánhangzó-harmónia és az agglutináció között. Igaz, hogy több agglutináló nyelv ismeri a magánhangzó-harmónia ilyen vagy olyan formáját, de szép számmal vannak agglutináló nyelvek, amelyekben egyáltalán nincs magánhangzó-harmónia (pl. zürjén, votják, északi vogul, északi osztják, japán, maláj stb.) Láttuk fentebb, hogy a magánhangzó-harmónia kialakulása a magánhangzó-fonémáknak azonos disztinktív jegyeken alapuló kombinációs rendszerével, a magánhangzóknak a szabad morfémaon belüli, illetőleg a szabad és kötött morfémaik közötti egyensúlyi helyzetével függ össze. Az agglutináció megléte persze indukálhatja ezen kombinációs rendszer kiterjesztését a szuffixális elemekre is (szuffixális harmónia).

A mondottakból következik, hogy a magánhangzó-harmónia eltűnése több nyelvben az agglutinatív jelleg felbomlásával függ össze. Ilyen pl. az észt nyelv, mely ma — a magánhangzó-harmónia szempontjából — csak egyalakú szuffixumokat ismer. (Vannak persze többalakú végződések is az észten, de ezek keletkezése a magánhangzó-harmóniától független, pl. PartSg. *-d*, *-da*, *-t*, V, PartPl. *-d*, *-sid*, V.) Az egyalakú szuffixumok között vannak persze olyanok is, amelyek már a finnségi alapnyelvben egyalakúak voltak: Translativus *-ks* < **kse*; melléknévképző: *-ne* (< **-nen*) *raudne* 'eisern' (*raud* 'Eisen') stb. Egy másik csoportjuk a szuffixum végmagánhangzójának az el-

vesztése (apokópa) útján jött létre. Pl.: Inessivus $-s < *ssa/*ssä < *sna/*snä$ (*majas* 'im Haus', *maja* 'Haus'), Elativus $-st < *sta/*stä$ (*majast* 'aus dem Haus'). Az egyalakú tövek létrejöttét — s egyúttal a magánhangzó-harmónia felbomlását — elősegítette a nem-első szótagi palatális és veláris magánhangzók közötti határ elmosódása ($a/\ddot{a} > a$, $u/\ddot{u} > u$) is, mely az észten a veláris allomorf általánosulására vezetett.³ Pl.: Essivus $na < *na/*nä$ (*ema* : *emana* 'als Mutter'), Abessivus $ta < *tak/*täk$ (*emata* 'mutterlos, ohne Mutter'), helynévképző $la < *la/*lä$ (*haige* 'krank', *haigla* 'Krankenhaus'). Az észti nyelv agglutinatív jellegének a csökkenésével és a flexiós sajátosságok előtérbe kerülésével függ össze az a jelenség is, hogy a fokváltakozás morfológiai funkciót kapott. Pl.: *tuba* 'Zimmer': Gen. *toa*, Illat. *tupa*.

A lappban a második szótag vokalizmusában végbement változások — az $*a$ és az $*ä$ egybeesése: $*a/*ä > e$, a (ha a harmadik szótagban $*e$ volt) és az $*e > ä$ hangváltozás — vezettek a palatoveláris magánhangzó-harmónia teljes eltűnésére.

Az északi vogulban és az északi ostjákban (az O nyelvjárás kivételével, melyben megvan a magánhangzó-harmónia) a palatoveláris harmónia eltűnése részben azzal függ össze, hogy bizonyos, eredetileg palatális magánhangzók velarizálódtak, s ezáltal a palatális és veláris magánhangzók sok esetben egybeestek. Pl. ósvog. $*ž > Ě a$, ósvog. $*ä, *ā > Ě ā$ (vö. ósvog. $*ā > Ě a$, ósvog. $*ā > Ě ̊$); ósostj. $*ə, *ō > Ni$. Serk. Ber. $ā, ū, ̃$, ósostj. $*ā > Ni$. Serk. Ber. a . Gyakran azonban valamelyik (palatális vagy veláris) szuffixális magánhangzó-elem általánossá válása okozta a magánhangzó-harmónia felbomlását. A magánhangzó-harmónia eltűnésének a feltételei és okai az obiugor nyelvek egyes nyelvjárásaiban azonban még tüzetesebb vizsgálatra szorulnak.

2.2 A labiális harmónia azt jelenti, hogy egy adott szuffixumnak a labiális/illabiális oppozíciónak megfelelően két allomorfja van. A labiális harmónia — megfigyelésünk szerint — elsősorban a szabad és kötött morfémák kapcsolódására jellemző (szuffixális illeszkedés). Csak illabiális, illetőleg csak labiális magánhangzók a szabad morfémán belül is előfordulnak, de ez a magánhangzó-harmónia szempontjából irreleváns jelenség (vö. tör. *şeker* 'Zucker' ~ *öküz* 'Ochs'). Az uráli nyelvek közül a labiális magánhangzó-harmónia megvan a magyarban és a cseremiszben. A magyarban a labiális harmónia — a szuffixális illeszkedés — csak a palatálisokra terjed ki. Pl.: *kézhöz* 'zur Hand' ~ *tűzhöz* 'zum Feuer' (~ *házhoz* 'zum Haus'). Ez egyrészt a labiális illeszkedést keresztetű palatoveláris harmónia meglétével, másrészt a magánhangzók veláris sorában az illabiális/labiális oppozíció hiányával ($i \sim u$, $e \sim o$, $a \sim ä$) függ össze. A keleti cseremiszben a labiális harmónia csak hangsúlytalan szótagban fordul elő, mégpedig a szabad morfémán belül abszolút szóvégi illeszkedésként, szabad és kötött morfémák kapcsolódásakor pedig szuffixális illeszkedésként jelenik meg. Szabályai: a, e, i után e, o, u után o, \ddot{o} , u után \ddot{o} áll. Pl.: *tele* 'Winter' (~ *teläm* 'im Winter'), *poro* 'gut' *kudo* 'Sommerhütte' (~ *kudäs(ko)* 'in die Sommerhütte'), *körvö* 'das Innere' (~ *körväs(tö)* 'im Inneren'), *üpsö* 'sein Haar', *kitsö* 'seine Hand'. A cseremisz labiális harmónia redundáns kísérő jelensége

³ A hátsó magánhangzók domináns szerepe a finn szuffixális harmóniában már régtől fogva megvan (pl. *peni* : *penikka*, *kivi* : *kivikko*, *pese-* : *pesu*), s a beszélt nyelvben egyre terjed, vö. *neljä* : *nelkka*, *nimipäivä* : *nimmari*, *perse* : *peffa* (l. legutóbb FRED KARLSSON: *Sananjalka* 17 [1975]: 51 kk.). Némely esetben a mordvinben is a szuffixum veláris változata általánosult. Pl. *nejan* 'ich sehe' (= finn *näen*), *nejat* 'du siehst' (= finn *näet*). Vö. *palan* 'ich küsse' stb.

a palatoveláris ellentét: \ddot{o}/o ($\sim e$). — Labiális harmóniára emlékeztető jelenségekkel más uráli nyelvekben (pl. a votjákban és egyes szamojéd nyelvekben) is találkozunk. Pl. votj. *muso* 'lieb' (\sim zürj. *musá*), szam. jen. *koru*, *kolu*, taig. *kurru* 'Messer' (\sim jur. *har*). A labiális harmónia az uráli—finnugor korig nem vezethető vissza. A magyarban és a cseremiszből minden bizonnyal török hatásra keletkezett.

A törökben a labiális harmónia szuffixális illeszkedésként fordul elő és a felső nyelvválásúaknál mind a palatális, mind a veláris vokálisokra kiterjed. Pl. a genitivus ragja *-in/-in/-un/-ün* (magánhangzó után: *-nin/-nin/-nun/-nün*.)

Egy nyelven belül mind a palatoveláris, mind a labiális magánhangzó-harmónia előfordulhat (magyar, török). Vannak persze nyelvek, amelyekben csak palatoveláris harmónia van (finn, mordvin, nyugati cseremiszből, keleti osztják stb.) és vannak olyanok, amelyek csak a labiális illeszkedést ismerik (keleti cseremiszből).⁴

2.3. A nyílásfok szerinti magánhangzó-harmónián azt értjük, hogy egy adott nyelv szavaiban (a szabad morfémákban és a morfémakapcsolatokban) azonos, illetőleg közeli nyílásfokú magánhangzók lehetnek. A nyílásfok szerinti harmónia bizonyos fokig rokon jelenség az *u m l a u t*-tal vagy másképpen: *m e t a f ó n i á v a l*.⁵ Idézet egy közelmúltban megjelent dolgozatomból (NyK 77: 480—81): A nyílásfok szerinti harmónia esetében „az egymással kapcsolódó magánhangzók [a fonológiai ábrázolásban] vízszintes (horizontális) síkban helyezkednek el. Vegyünk egy tetszés szerinti nyelvet, amelynek a magánhangzó-rendszere a következő hat fonémából áll:

<i>u</i>	<i>i</i>
<i>o</i>	<i>e</i>
<i>a</i>	<i>ä</i>

Ebben a nyelvben a horizontális [= nyílásfok szerinti] magánhangzó-harmónia érvényesülése folytán a következő magánhangzó-kombinációk lehetségesek: *i—u* (*u—i*), *e—o* (*o—e*), *ä—a* (*a—ä*); továbbá: *i—e* (*e—i*), *i—o* (*o—i*), *e—u*

⁴ A palatoveláris harmónia alapján a finnben egyalakú (illeszkedés nélküli) és kétalakú formánsokkal számolhatunk, pl. allativus *-lle*, inessivus *-ssa/ssä*. Kivételesen persze többalakú végződés is vannak (pl. IllatSg. *Vn/hVn/-seen* (*-sen*), IllatPl. *Vn/hin/-siin*) de ezek keletkezése más fonetikai feltételektől függ. A palatoveláris és a labiális illeszkedés következtében a magyarban egy-, két- és háromalakú szuffixumok vannak. Pl.: infinitivus *-ni* (*menni* 'gehen', *látni* 'sehen'); *-et/-at*: *kéret* 'bitten lassen', *várat* 'warten lassen'; *-dés/-dös/-dos*: *répdés* 'umherfliegen', *lökös* 'herumstoßen', *fogdos* '(fortwährend, wiederholt) angreifen'. Az allomorfoz gazdagsága — érthető fonológiai okokból — a törökben a legsokrétebb. A legtöbb formáns két-, illetőleg négyalakú. Vannak persze egy- és hétéalakú végzések is. Pl. a *-ki* melléknévképző egyalakú (*şimdi* 'jetzt, nun': *şimdiki* 'jetzig', *orada* 'dort': *oradaki* 'dortig'). Ezzel szemben pl. az aoristos (geniş zaman) jele hét alakú: *-r/-ar/-er/-ır/-ür/-ur/-ür* (az *-r* magánhangzós tövek után fordul elő, a többi változat használatát a palatoveláris és a labiális illeszkedés szabja meg).

⁵ A nyílásfok szerinti magánhangzó-harmóniát egy korábbi dolgozatomban (NyK 70:42, ALH 41:138) horizontális harmóniának is neveztem. Ezt a terminust E. ITKONEN (FUF 41:358—70) helytelenítette. Válaszcikkemben (NyK 77:480—84) egyebek közt kifejtettem, hogy a horizontális magánhangzó-harmónia elnevezés sem tartalmi, sem terminológiai szempontból nem kifogásolható. Hogy ettől a terminushasználatától most mégis eltértek, annak a félreértések elkerülése az oka: a fonetika i szakkifejezésekkel a nyelv hangképzésbeli vízszintes, illetőleg függőleges mozgását szokták jelölni. Ezzel szemben én és rajtam kívül mások is a horizontális és vertikális terminusokon a magánhangzó-fonémák fonológiai leírásában (ábrázolásban) való elhelyezkedését értettük.

(*u-e*), *i-i*, *u-u* stb. Nem lehetséges kombinációk: *i-ä* (*ä-i*), *i-a* (*a-i*), *ä-u* (*u-ä*) . . .”

„Ilyen típusú, illetőleg megközelítően ilyen típusú magánhangzó-harmónia van az általam idézett nyelvekben (NyK 70: 42, UAJb. 41: 138).”

„Például a korjákban (SZTYEBNYICKIJ: JPNSz. 3: 56–57)” a magánhangzók két oppozíciós sorra különíthetők:

1. sor: *i e u*

2. sor: *e a o*

Neutrális fonémák: *ɔ ə*

„Egy adott szóban vagy csak az 1. vagy csak a 2. sor magánhangzói fordulhatnak elő. Kivételt képeznek a neutrális magánhangzók (*ɔ, ə*), ezek mind az 1., mind a 2. sorban elhelyezkedő magánhangzókkal kapcsolódhatnak. A szóképzés és a szóragozás során a szuffixális elem magánhangzójának a hatására az 1. és a 2. sor magánhangzói egymással váltakoznak. Például: *milut* 'nyúl' ~ *melotajtɨŋ* 'nyúlhoz, nyúlnak' (*ajtɨŋ* dativusrag), *iwɨn* 'mondta neki' ~ *ewɨŋvoj* 'beszért' (*-ŋvo-*, *-ŋvo-* durativ igeképző), *quti* 'felállt' ~ *mɔtɔlqolla* 'felálltunk' (a tő *qut/qut*, a *mɔt* többesszám 1. személyének a praefixuma, a *la* többesjel igei alakokban).”

A nyílásfok szerinti magánhangzó-harmónia megvan több paleoszibériai nyelvben, a tibetiben, a dravida nyelvcsaládba tartozó tamilban és több afrikai nyelvben. Ezenkívül a nyílásfok szerinti magánhangzó-harmónia fontos szerepet játszott több finnugor nyelv (lapp, permi és obiugor nyelvek) magánhangzó-rendszerének az alakításában is. (Az obiugor nyelvekre vonatkozóan l. HONTI LÁSZLÓ „Az obiugor vokalizmus története” című kéziratot kandidátusi értekezését.) Ez könnyen megérthető, ha figyelembe vesszük, hogy a palatoveláris harmónia megzavarodása, illetőleg felbomlása egyfajta fonológiai egyensúly felborulását eredményezte több finnugor nyelvben; az egyensúly helyreállítása céljából tehát a hangszín harmóniáját – a palatoveláris harmóniát – a nyílásfok szerinti harmónia váltotta fel. Ahogyan a palatoveláris és a labiális harmónia sem zárja ki egymást, ugyanúgy a palatoveláris és a nyílásfok szerinti harmónia együttes előfordulása is lehetséges egy nyelven belül. Jó példa erre a keleti osztják (V) nyelv, amelyben a palatoveláris harmónia és a paradigmátikus magánhangzó-váltakozás (eredetileg: nyílásfok szerinti illeszkedés) szimbiózisa áll fenn. Példa a palatoveláris harmóniára: *kan* 'Prinz, Zar': (elativus-ablativus) *kanoy* ~ *köt* 'Hand': (elativus-ablativus) *kötöy*. Példa a magánhangzó-váltakozásra: *kāla-* 'sterben': *koljəŋ* 'er starb'.

3. A magánhangzó-harmónia különféle válfajaitól megkülönböztetendő a színharmonizmus fonetikai/fonematikai jelensége, mely azt jelenti, hogy egy adott szó fonémái csak palatális magánhangzókból és mássalhangzókból, illetőleg csak veláris magánhangzókból és velarizált (nem palatalizált) mássalhangzókból állhatnak (pl. bizonyos török nyelvekben, úgymint a volgai tatárban, a baskírban, az üzbégben stb.) A szótagos színharmonizmus értelmében ez a „magán- és mássalhangzó-harmónia” csak egy szótagra érvényes, pl. a jurákban (l. HAJDÚ, ChrSam. 28, BUNyt.² 55).

4. Cikkemben a magánhangzó-harmóniának néhány elterjedtebb válfaját tárgyaltam. Célom inkább a rendszerek és a főbb fejlődési vonalak bemutatása volt, mintsem az egyes nyelvek speciális problémáinak a taglalása. A magánhangzó-harmónia különféle típusai közül elsősorban azokkal foglalkoztam, amelyek Észak-Eurázsia keleti felében, az uráli, török, továbbá a

velük szomszédos, ill. érintkező nyelvekben megtalálhatók (vagy ezen nyelvek korábbi fázisaiban megvoltak). A harmóniatípusok területi-tipológiai vizsgálata minden bizonnyal elő fogja segíteni a kérdéses nyelvcsaládok, ill. nyelvek areális viszonyainak a tisztázását is.

RÉDEI KÁROLY

Irodalom

- BEKE ÖDÖN, Cseremiszi nyelvtan. Bp. 1911. FF 16. 67–69.
 BERECKZI GÁBOR, Cseremiszi (mari) nyelvkönyv. Bp. 1971. 25–26.
 COLLINDER, BJÖRN, Das Alter der Vokalharmonie in den uralischen Sprachen. UUA 1942: 9 (SSUF [1940–1942]: 85–114)
 COLLINDER, BJÖRN, Comparative Grammar of the Uralic Languages. Stockholm 1960. 208–215.
 EVSEV'EV, M. E., Osnovy mordovskoj grammatiki (Izbrannye trudy. Tom četvertyj). Saransk 1963. 23–24.
 GRUNZEL, JOSEPH, Die Vokalharmonie der altaischen Sprachen. Sitzungsberichte der phil.-hist. Classe der Akademie der Wissenschaften. Wien 117 (1889), II. Abh. 1–42.
 GRUZOV, L., K probleme garmonii glasnych v finno-ugorskich jazykach. In CTIFU 1 (1975): 81–86.
 HAJDÚ PÉTER, Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Bp. 1973. 54–55.
 INGEMANN: I. SEBEOK THOMAS A. alatt
 ITKONEN, ERKKI, Suomalais-ugrilaisen kielen- ja historian tutkimuksen alalta. Tietoli-pas 20 (1961): 64 kk.
 JUNGRAITHMAYR, HERMANN, Vokalharmonie im Tangale. Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft 10 (1957): 144–152.
 KANNISTO, ARTTURI, Die Vokalharmonie im Wogulischen. FUF 14 (1914): 41–81.
 KARLSSON, FRED, Suomen kielen tulevaisuus. Sananjalka 17 (1975): 50–66.
 KATZ, HARTMUT, Kleingkeiten zur Phonologie des Ostjakischen. NyK 73 (1971): 133–35.
 KORENCHY ÉVA, Permi vokalizmusproblémák. NyK 76 (1974): 37–75.
 KRAMSKY, JIŘI, Über den Ursprung und die Funktion der Vokalharmonie in den ural-altaischen Sprachen. ZDMG 1956: 117–134.
 LOTZ, JOHN, Vowel Harmony in Hungarian. in: Mélanges offerts à Aurélien Sauvageot ... 1972: 175–183.
 LYTKIN, V. I., in: Osnovy finno-ugorskogo jazykoznanija. Voprosy proischozdenija i razvityja finno-ugorskich jazykov. Moszkva 1974. 165–6.
 NOVÁK, LUDOVIT, L'Harmonie vocalique et les alternances consonantiques dans les langues ouralo-altaïques, surtout finno-ougriennes. TCLP 6 (1936): 81–95.
 RÉDEI KÁROLY, A permi nyelvek első szótagi magánhangzóinak a történetéhez. NyK 70 (1968): 35–45.
 RÉDEI KÁROLY, Neue Aspekte zur permischen Vokalforschung. UAJb. 41 (1969): 130–41.
 RÉDEI KÁROLY A horizontális és vertikális magánhangzó-harmóniáról. NyK 77 (1975): 480–84.
 SAUVAGEOT, AURÉLIEN, Le timbre de la voyelle thématique en hongrois. MSFOu. 150 (1973): 340–46.
 SEBEOK, THOMAS A. – FRANCES F. INGEMANN, An Eastern Cheremis Manuel. UAS 5 (1961) 10–12.
 SPOTTS, HAZEL, Vowel Harmony and Consonant Sequences in Mazaha (Otomí). IJAL 19 (1953): 253–258.
 STEINITZ, WOLFGANG, Magánhangzó-illeszkedés az osztjákban. Nyr. 65 (1936): 14–15.
 SZÉPE GYÖRGY, Vegyes magánhangzóú szavaink illeszkedésének kérdéséhez. NytudÉrt. 17 (1958): 105–29.
 TRUBETZKOY, N. S., Grundzüge der Phonologie.⁵ Göttingen 1971. 83, 93, 250–51.
 ULDAL, H. J., Maidu Phonetics. IJAL 20 (1954): 8–16.
 VÉRTES, EDITH, Vokalharmonie und Vokalbestand im Südostjakischen FUF 37 (1969): 1–70.
 ZSIRAI MIKLÓS, Az osztják magánhangzó-illeszkedés irodalmához. NyK 51 (1941): 87.

Einige Typen der Vokalharmonie

VON KÁROLY RÉDEI

Unter Vokalharmonie versteht man das System der Kombinationsmöglichkeiten der Vokale innerhalb eines Morphems oder bei der Verknüpfung von freien und gebundenen Morphemen. Die Kombinationsmöglichkeiten der Vokale werden durch die distinktiven Merkmale der Vokalphoneme einer gegebenen Sprache bestimmt. Aufgrund der Kombinationen der distinktiven Merkmale (Palatalität, Velarität, Illabialität, Labialität, Öffnungsgrad) kann man verschiedene Typen von Vokalharmonie unterscheiden. Das Quantitätsmerkmal spielt anscheinend keine Rolle bei diesen Kombinationen. Die Vokalharmonie — da sie die Zusammengehörigkeit der Glieder von Morphemverbindungen anzeigt — hat auch eine delimitative Funktion (Grenzsignal).

Aufgrund der Oppositionen der distinktiven Merkmale können die folgenden Typen der Vokalharmonie unterschieden werden: 1) palatale oder palatovelare Vokalharmonie, 2) labiale Harmonie, 3) Vokalharmonie nach dem Öffnungsgrad.

1. Die palatale (palatovelare) Harmonie bedeutet, daß in einem freien Morphem bzw. in aus freien und gebundenen Morphemen gebildeten Wörtern lediglich palatale oder velare Vokale vorkommen können. Diese Vokalharmonie hat zwei Abarten: die totale (ausnahmslose) Harmonie (z.B. im Osmanisch-Türkischen) und die partielle Harmonie (im Ungarischen und Finnischen). Die totale Harmonie bedarf keiner Erklärung. Im Falle der partiellen Harmonie sind einzelne Phoneme neutral; so werden z.B. im Ungarischen und im Finnischen die Phoneme *e* und *i* auch mit velaren Phonemen kombiniert (ung. *világ* 'Welt', *kocsi* 'Wagen', *deszka* 'Brett', finn. *ilma* 'Luft', *mela* 'Ruder', *tulen* 'ich komme').

2. Die labiale Harmonie erscheint charakteristischerweise in der suffixalen Vokalfügung. Z. B.: ung. (*kézhöz* 'zur Hand' ~) *tűzhöz* 'zum Feuer' ~ *házhoz* 'zum Haus'. Labiale Vokale kommen auch innerhalb eines freien Morphems zusammen vor, aber dies ist — vom Standpunkt der Vokalharmonie aus — eine irrelevante Erscheinung (z. B. türk. *öküz* 'Ochs').

In einer Sprache kann sowohl die palatale (palatovelare), wie auch die labiale Vokalharmonie auftreten (Ungarisch, West-Tscheremissisch, Türkisch). Es gibt natürlich auch Sprachen (Finnisch, Ost-Ostjakisch), die nur die palatale (palatovelare) Vokalharmonie und andere (z.B. Ost-Tscheremissisch), die nur die labiale Harmonie kennen.

3. Vokalharmonie nach dem Öffnungsgrad bedeutet, daß in den Wörtern (d.h. in den freien Morphemen und in den Morphemverbindungen) nur Vokale von identischem oder verwandtem Öffnungsgrad stehen können (so z.B. in einigen paläosibirischen Sprachen: Korjakisch, Kamtschadalisch, und in mehreren afrikanischen Sprachen).

Anmerkung: Von der Vokalharmonie ist der Synharmonismus zu unterscheiden. Der Synharmonismus ist eine phonetische/phonematische Erscheinung (in gewissen türkischen Sprachen: im Wolga-Tatarischen, Baschkirischen, Usbekischen, usw.), nach der ein gegebenes Wort lediglich aus palatalen Vokalen und palatalisierten Konsonanten oder velaren Vokalen und velarisierten (d.h. nicht-mouillierten) Konsonanten besteht.

Anaptyxe im Malälappischen

Das phonetische und lautgeschichtliche Material eines Idiolekts aus der waldlappischen Mundart von Malå, das ich im Frühjahr 1940 aufgezeichnet habe,¹ liegt noch unaufgearbeitet. Im Hinblick auf die Kompliziertheit der lappischen Lautverhältnisse hätte ich die wissenschaftliche Verwertung lieber berufenen Spezialforschern überlassen. Da jedoch das Malälappische einerseits als Übergangsdialekt zwischen dem Zentral- und Südlappischen in mancher Beziehung Interesse verdient, andererseits aus Mangel an Stoff bisher kaum untersucht worden ist, gebe ich den Fachgenossen hier die deskriptive Darstellung einer leicht zu isolierenden Einzelheit aus dem phonetischen Inventar der Mundart, der Anaptyxe.

Der Sproßvokal (= Sv) ist ja aus allen westlappischen Dialekten wohlbekannt und in den Spezialgrammatiken mehrfach beschrieben worden; vgl. K. BERGLAND, Røroslappisk grammatikk (Oslo 1946), § 12; I. HALÁSZ, Pite-lappmarki szótár és nyelvtan (Budapest 1896), VIII—X; K. B. WIKLUND, Lärobok i lappska språket (Uppsala 1901, 21915), §§ 4, 20 (1S. 8, 14f.); B. COLLINDER, Lautlehre des waldlappischen Dialektes von Gällivare (MSFOu. 74), S. 72—77; 106—123; 133—135; The Lappish Dialect of Jukkasjärvi (Uppsala 1949), S. 143—153; K. NIELSEN, Laerebok i lappisk I. Grammatikk (Oslo 1926), §§ 6, 32; E. LAGERCRANTZ, Sprachlehre des Westlappischen (MSFOu. 55), §§ 114, 117ff., besonders S. 342; Sprachlehre des Südlappischen (Kristiania 1923), S. 140—142; Sprachlehre des Nordlappischen (Oslo 1929), § 295ff. Aus den ostlappischen Dialekten scheint nichts Vergleichbares bekannt zu sein, offenbar infolge der unterschiedlichen Silbenbildung.

Einige allgemeine Bemerkungen zu Lars Sjulssons Sprache seien vorausgeschickt. Ihre Phonetik zeichnete sich durch eine recht merkbare Labilität aus, wie das ja bei aussterbenden Dialekten gewöhnlich ist. Eine sichtbare Folge hiervon ist die ungewöhnlich große Zahl von Phonemen und freien Varianten, die die Distribution der Sprachlaute unübersichtlich und schwer überschaubar macht. Immer wieder fühlt man sich versucht, einen Beleg für eine bestimmte phonetische Umgebung als „zufällig“ unberücksichtigt zu lassen, weil man den betr. Laut nicht in den Rang eines Phonems erheben möchte. In solchen Grenzsituationen verlieren unsere phonologischen Fachbegriffe an Stringenz.

Eine für die lappischen Verhältnisse gut geeignete phonetische Beschreibung des Sv bietet von ESSEN in seiner Schrift „Allgemeine und angewandte

¹ Für weitere Einzelheiten vgl. Verf., *Lexica Societatis Fenno-Ugricae* XV Vorwort.

Phonetik" (Bln. 1962), S. 103f. Der Sv wird hier unter dem Stichwort „artikulatorische Verzögerung" behandelt. Der zweite der beteiligten Konsonanten setzt zu spät ein; dabei kommt es häufig zur Bildung nicht etymologischer Vokale. Durch phonetische Versuche erzielte von ESSEN folgende Ergebnisse: „1. Ein (nichtetymologischer) Zwischenvokal fand sich nie zwischen solchen Konsonanten, die an der gleichen Artikulationsstelle gebildet werden, also nicht zwischen *r-t*, *r-d*, *n-t*, usw. 2. Verhältnismäßig selten waren Sekundärvokale zwischen einem stimmlosen und einem stimmhaften Konsonanten. 3. Mit großer Regelmäßigkeit traten sie auf zwischen zwei stimmhaften Konsonanten. . . . waren hier auch viel länger als zwischen einem stimmlosen und einem stimmhaften, . . . " Verf. glaubt sich zu dem Schluss berechtigt, „daß die Stimm-tätigkeit nicht nur schwächend sondern auch verzögernd auf die Artikulation einwirkt" (S. 104).

Dieser Gedanke befindet sich in Übereinstimmung mit einer m. E. sehr wichtigen Feststellung, die VON ESSEN a.O.S. 101 macht: „Jedenfalls ist durch eingehende Untersuchungen erwiesen, daß im Sprechakt durchweg die Tendenz besteht, die Summe aller am Sprechvorgang beteiligten Teilkräfte, die der Atmung, der Stimme und der Artikulation, nach Möglichkeit konstant zu halten." Diesem Ergebnis, das ich 1940 noch nicht kannte, war ich bei meinen (freilich nur ohrenphonetischen) Aufzeichnungen immer auf der Spur, und ich meine viele Belege dafür gefunden zu haben. In diesen Zusammenhang gehört weiter die Tatsache, daß „nach dem akzentuierten Vokal . . . die folgenden Laute oft sehr nachlässig behandelt . . . werden"; so „erhält die Stimme Gelegenheit, sich mehr durchzusetzen" (a.O.). Nehmen wir nun noch ROUDETS Volumenmessungsergebnis hinzu (zit. V. ESSEN S. 14), dass stimmlose Konsonanten höheren Durchschnittsluftverbrauch haben als stimmhafte (und dadurch — so dürfen wir hinzufügen — mehr Artikulationsenergie benötigen als stimmhafte), so sind die wichtigsten phonetischen Voraussetzungen für das Vorkommen des Sv beisammen. Er entsteht meistens nach dem Hauptakzent bei relativ geringer Spannung der Sprechorgane zwischen zwei (artikulatorisch schwächeren) stimmhaften Konsonanten unter relativ hoher Stimmbeteiligung.

Wenn meine Beobachtungen mich nicht getäuscht haben, kommt wenigstens bei Sjulsson noch ein weiterer Faktor hinzu, nämlich der Anschluß. Ihn behandelt VON ESSEN S. 147ff. Seine Versuche haben die ältere Beobachtung bestätigt, dass eine feste Beziehung zwischen den Anschlussarten einerseits und der Vokalquantität andererseits bestehe. Doch seine phonetische Begründung ist anders: „ . . . , wohl aber ist akustisch der Übergang zum Konsonanten beim Kurzvokal kürzer, unvermittelter, straffer, „fester" als beim Langvokal" (S. 149). Ich hatte den Eindruck, daß Anaptyxe eintrat, wenn Intensität und Anschluß einen gewissen Grad unterschritten. Die Artikulation war relativ schwach, der Übergang zwischen den Konsonanten lang, und die Intensität, die ja im lappischen Wort das erste Lauttal zu einer Einheit zusammenfaßt, war ebenfalls schwach. Letzteres hatte zur Folge, dass der Druckgipfel flach war, sich ziemlich gleichmäßig über den 1. Gipfellaute (Vokal) und den folgenden Konsonanten hinzog und nicht das ganze Tal in einem energischen Anlauf (und schnellerem Sprechtempo) zu einer Einheit zusammenfaßte. Es schienen sich zwei rein phonetisch bedingte prosodische Typen gegenüberzustellen: einer mit steilem, die ganze erste Silbe schnell zusammenraffendem, gewissermaßen vorwärts strebendem Gipfel und einer mit fließendem, in der Anaptyxe gleichsam abbröckelndem,

statischem Gipfel, der die Wort- und Silbeneinheit nicht plastisch hervortreten ließ.

Auch COLLINDER nutzt in seiner Definition des Sv zwar — im Anschluß an PIPPING — „das produkt der zeitdauer und der intensität“ aus (Lautl. S. 72), sieht es aber nicht im Zusammenhang mit der Konstanz der Teilkräfte sondern mit der Silbenbildung, einer nicht primär phonetischen Eigenschaft, deren Wesen ja immer noch nicht geklärt ist. Diese wesentlich negative Beschreibung des Sv übergeht die oben skizzierten Strukturbeziehungen mit der lautlichen Umgebung; Collinder sagt nur, der Sv werde wegen seiner geringen Intensität unter einen der benachbarten Gipfellaute subsumiert.

Für die „generellen Entstehungsbedingungen“ des Sv zitiert Collinder SIEVERS (Phon. ⁵ § 812). Die dort angeführten Bedingungen sind für das Malälappische (= IpM) nicht alle unerlässlich. Es müssen im Lauttal 2 Konsonanten vorhanden sein (+), von denen der erste stimmhaft (+) und gedehnt (—) ist; das Tal muß zwei Intensitätsgipfel haben (?), von denen der zweite auf den ersten Konsonanten fällt. „Durch verfrühte aufhebung der *l*-, *r*-enge oder des *n*-verschlusses bei forttönender stimme entwickelt sich ein gleitvokal ...“. Wie bereits erwähnt, sieht die heutige Phonetik den Sv nicht als Folge verfrühter sonder verspäteter Artikulation an; dies scheinen die oben dazu zitierten phonetischen Fakten und meine Beobachtungen am IpM zu bestätigen. Vorgehend sei bemerkt, daß Sv nach gedehntem Konsonant im IpM so gut wie unbekannt ist. Ob man den ersten der beiden Konsonanten als Intensitätsgipfel bezeichnen kann, müßte experimentell untersucht werden; mir erschien der Sv als Vokal, der vorangehende Laut als Konsonant.

Nach diesen Vorklärunen nun zum Material. Zunächst einige Merkmale des Sv, die soweit allgemein gelten, wie das bei der Labilität des Idiolekts möglich ist. Der Sv bei Sjulsson ist reduziert, d.h. ungespannt und überkurzt. Er ist in den meisten Fällen eine Variante des e-Lautes, etwas offener als der halbenge vordere Vokal, gelegentlich ein halbenger illabialer Mittelvokal oder ein volles oder reduziertes überkurzes *a*. Die *a*-Laute treten nur in der Nachbarschaft von *a* auf; sonst schienen mir die Umfärbungen des Sv so gering, dass ich Abhängigkeit von Nachbarvokalen nicht feststellen konnte. Ich habe zwei freie Varianten des Sv notiert. Die eine, durch hochgestellte Buchstaben bezeichnet, ist etwas länger und ausgeprägter; sie kommt selten vor u.zw. besonders zwischen Konsonanten mit großer Artikulationsdifferenz. Die andere bildet den Normalfall; sie ist mit ' bezeichnet und besteht in einem ganz unbestimmten Murrelvokal. Auch von anderen lappischen Dialekten ist bezeugt, dass der Sv qualitativ nicht streng durch Nachbarlaute festgelegt ist.

Der Sv steht bei Sjulsson nur in 1. Silbe nach stimmhaftem Konsonant, vereinzelt nach *h*, das aber mit schwacher Stimmbeteiligung gesprochen wurde. *b*, *d*, *g*, die sonst im Dialekt stimmlos sind, erhalten vor Sv vollen Stimmton. Der Sv kann immer (ausser nach *h*) fehlen oder durch eine Form mit gedehntem vorangehendem Konsonant ersetzt werden; Konsonantendehnung und Sv gleichzeitig sind dagegen sehr selten. Diese Distribution zeigt bereits, dass der Sv in Malä nicht, wie in den nördlichen Dialekten, ein Kennzeichen der starken Stufe im Stufenwechsel ist. Er steht zwar überwiegend in starker Stufe, doch sein Auftreten in schwacher Stufe ist häufig genug, um ihn nicht als Merkmal des Stufenwechsels sondern der prosodischen Struktur zu erweisen.

Es folgen jetzt Beispiele für das Nebeneinander von Sv und Dehnung: *äl'œt* ~ *älkēt* 'anfangen', *byäl'wa* ~ *byawwa* 'Knie', *äl'bē* ~ *äl'pē* ~ *äl'rē* (präd.)

'billig', *bar'gat* ~ *bar'kat* 'arbeiten', *dar'fē* ~ *dar'fē* 'Sode', *dol'kat* ~ *dol'kat* 'sich vom Ren auf Skiern ziehen lassen', *gāl'bē* ~ *gāl'bē* 'Rindkalb', *gar'wg-nit* ~ *gar'wg-nit* 'fertig werden', *gar'wēt* ~ *gar'wēt* 'ausweichen, einkreisen', *gar'jtāt* ~ *gar'jtāt* 'plötzlich hintenüber fallen', *gor'jāvit* ~ *gor'jāvit* 'liegen (Füchse)', *gor'wē* ~ *gor'wē* 'Dolle' usw. — Beispiele für Sv und Dehnung: *āl'gē* 'Sohn', *bā'āl'jōt* 'lauschen', *bē'l'jē* 'Ohr', *dy'žl'jē* 'Renhaut' u.a. Der Schließungsgrad von *-lj-* ist gering, ihr artikulatorischer Abstand groß; beide Umstände erleichtern das Zusammentreffen der prosodischen Merkmale. — Beide Abweichungen von der Normalform passen nicht ins Stufenwechselsystem. Wie in den zahlreichen Fällen mit Sv in schwacher Stufe hat sich auch hier die prosodische Struktur vom Wechselsystem unabhängig gemacht. Das wohl wichtigste Prinzip ist die von Collinder sog. „Kontrastbilanz“, d.h. das Zusammentreffen zweier prosodischer Größen im Wort, die bzgl. einer prosodischen Eigenschaft in umgekehrtem Verhältnis stehen, z.B. gedehnter Vokal + kurzer Konsonant. Dementsprechend bevorzugt sowohl die Konsonantendehnung als der Sv in obigen Formen kurzen oder wenigstens nur halblangen Stammvokal; nach Länge sind beide kaum zu belegen. Nach Kürze sind sie beide Fälle von Kontrastbilanz; wenn sie gleichzeitig auftreten, hat man sie wohl als Kontamination aufzufassen.

Wenn im lpM an Konsonantengruppen die starke Stufe bezeichnet wird, geschieht das immer am 1. Bestandteil, wie obige gedehnte Formen zeigen. Das ist ein Zeichen für relativ festen Anschluß, d.h. kurzen Übergang zwischen den Konsonanten. Wenn Konsonantendehnung und Sv heute prosodisch gleichwertig sind, so deutet das auf artikulatorische Verzögerung als Ursache des Sv. Doch der Anschluss ist loser als bei Konsonantendehnung, die Silben rücken weiter auseinander. Die Silbenbildung des lpM steht derjenigen der skandinavischen Sprachen näher als etwa die des Norwegisch- und Ostlappischen; es gibt z.B. keine kurzen offenen 1. Silben, und die Quantitätsverhältnisse in der 1. Silbe sind unabhängig von denen der 2. Silbe. Es wäre verlockend, das reichliche Vorkommen des Sv mit dieser Tatsache in Zusammenhang zu bringen: die Stimmbeteiligung bewahrt, wo das Lautmaterial dies zuläßt, die Gliederung nach „Lauttälern“ (Einheiten aus Vokal + folgendem Konsonantismus, z.B. *s-ābm-ē* 'Lappe'); vor allem nach kurzem Vokal faßt die Artikulation die Laute der Einheit bei möglichst ununterbrochener Stimmtätigkeit fest zusammen. Die uns geläufige Silbengliederung ergibt sich im Stufenwechselsystem in schwacher Stufe nach langem Vokal, z. B. *sāmēh* 'Lappen'. Wenn dagegen die Artikulation eine Gliederung bevorzugt, in der der Konsonant zum folgenden Vokal gezogen wird, festigt sich der Anschluß, die Stimme bricht in der Silbengrenze ab, der Übergang zwischen den Silben wird kürzer. Der Sv bildet nach allgemeiner Meinung keine Silbe, aber einen Nebengipfel; die Stimme greift über die Silbengrenze hinaus, bricht „zu spät“ ab und verschleiert so die Silbengrenze. Die Konsonantendehnung dagegen führt zu der uns geläufigen Silbenbildung. So gesehen, wäre der Sv ein Versuch, den Auslaut der 1. Silbe von stimmhaften Konsonantengruppen zu entlasten.

Der Gegensatz zwischen den beiden Gliederungstypen tritt nach langem 1. Vokal kaum hervor, da dieser ganz überwiegend in schwacher Stufe (und also bei besonderslosem Anschluß) vorkommt, während der Sv meist fehlt. Hier war demnach ein günstiger Ansatzpunkt zum Übergang von der Tal- zur Silbengliederung. In dieselbe Richtung hat anscheinend auch der Akzent gewirkt. ÄIMÄ, LAGERCRANTZ und E. ITKONEN haben gezeigt, daß, grob

gesagt, in der starken Stufe der Druckgipfel der Talmitte, in der schwachen Stufe dem Talanfang näher lag. Die erste Alternative stand der skandinavischen Akzentuierung ferner. Wenn sich hier, wie in Malä, in der prosodischen Struktur ein Ausgleich zugunsten der schwachen Stufe anbahnte, konnte sich die Kompromißlösung mit Sv herausbilden: der Druckgipfel konzentrierte sich zwar schon auf den 1. Gipfellauf (Vokal), doch der Druck nahm noch so langsam ab, dass sich bei der Organumstellung zwischen stimmhaften Konsonanten ein Nebengipfel bildete.

Für die — schwächer bezeugten — Formen mit Konsonantendehnung läßt sich die hier besprochene Frage noch schwerer beantworten, weil zu den rein phonetischen Faktoren der Stufenwechsel hinzukommt, der ja z.T. morphologisch geregelt ist. In Malä sind alle Starkstufen nach kurzem Vokal so zusammengefallen, dass der 2. Bestandteil des Stammkonsonanten einfach, der 1. entweder einfach oder gedehnt ist, z.B.: *ballōw*, ASg. *ballōw* 'Furcht', *bal'wa*, NPl. *bal'wa* 'Wolke', *baštēt*, 1SgPrs. *bastāu* 'schneiden', *bihrā*, ASg. *bi'rāu* 'kleines Stück' (vgl. *bihtā*, ASg. *bihtāu* 'eine Ohrenmarke, etymologisch dasselbe Wort'), mit Geminata, *dahpat*, 1SgPrs. *da'pōw* 'schließen' mit Geminata, *dahkat*, 1SgPrs. *da'kōw*, 3PlPrs. *dāhk* 'machen, tun', Frequ. *da'kqvit*, 1pN *dāgādit* usw. Den Stufenausgleich nach Kurzvokal kennt auch das benachbarte Pitelappische; das ist dialektgeographisch eine Übergangsstufe zwischen dem stufenwechsellosen Südlappischen und den auch nach Kürze wechselnden Zentralsdialekten. Aber einzeldialektisch (idialektisch?) und damit am jüngsten ist (ebenso wie der Sv in schwacher Stufe) die freie Variante mit Dehnung (oder Schwächung wie in *da'kōw*) neben der Normalstufe unabhängig von der Wechselstufe². Sie ist das Ergebnis des oben erwähnten Ausgleichs zwischen den phonetischen Teilkräften, also einer weit verbreiteten Erscheinung, und der (z.B. auch in den finnischen Dialekten, im Estnischen und Livischen zu beobachtenden) Kontrastbilanz, die im Lappischen besonders vielfältig vertreten ist. Während sie aber in den Zentralsdialekten dem Stufenwechselsystem unterworfen bleibt, entwickelt sie sich in Malä fast ganz frei. Die einzige Position, die das Stufenwechselsystem noch behauptet, ist die, dass nach dehnbarem 1. Gipfellauf die schwache Stufe der etymologisch einfachen Konsonanten von der der Geminata und der Konsonantengruppen getrennt bleibt. Es heißt z.B. *bāḡhtōt*, 1SgPrs. *biḡhtōw* '(mehrmals) ermahnen' (der Brechungsdiphthong in der Starkstufe ist bzgl. seiner Dauer einem Kurzvokal gleichwertig; der merklich längere Diphthong der Schwachstufe begünstigt ebenso wie die Kontrastbilanz eine analogische Schwachstufe mit *-t*, doch das ursprüngliche Wechselverhältnis bleibt erhalten.); *bāhkōw*, NPl. *bā'ōw* 'Abhang'; *dābōtjā*, NPl. *dāb'tjā* 'Wetzstein' u.a.m. Das Prinzip des Stufenwechsels und die Kontrastbilanz treffen sich etwa in *balpēt* 'erschrecken (tr.)': der 1. Bestandteil der Konsonantengruppe ist sowohl in der Starkstufe als nach kurzem Vokal gedehnt. Hier war ein günstiger Ausgangspunkt für die Ausbreitung der Kontrastbilanz. Synchronisch betrachtet, sind aber Formen wie *balpēt* nicht mehr als alte Starkstufen zu werten, weil ungedehnte Formen frei mit ihnen wechseln können.

Das chronologische Verhältnis der Typen (nicht der einzelnen Belege) *gor'wē* ~ *gorwē* 'Dolle' (o.S. 427) scheint mir angesichts der weiten Verbreitung

² + Lenis kommt gewöhnlich in schwacher Stufe vor. Folgender gedehnter Vokal erhielt dann meist (auch in 2. Silbe) einen deutlich stärkeren Nebenton als sonst.

des Sv am einfachsten so deutbar, dass *-w-* bei der Ausbreitung der Kontrastbilanz (Dehnung des 1. Konsonanten nach kurzem Vokal) auch in denjenigen Konsonantengruppen auftauchte, die gewöhnlich Sv entwickelten. Einen Grund für diese Auffassung scheint mir ein prosodischer Umstand abzugeben. Oben war vermutet worden, dass die Entwicklungsrichtung in der prosodischen Struktur des Malälappischen von der Tal- zur Silbengliederung verläuft. Die Formen mit Sv waren als Mischbildungen zwischen beiden gedeutet worden, in denen der Anschluß schon gelockert, der Akzent aber noch nicht auf dem 1. Gipfel zentriert war. Die Formen mit Dehnung haben dagegen merkbar anderen Intonationsverlauf. Der Druckgipfel ist stärker und steiler, umfaßt nur noch den 1. Gipfellaute und den Anfang des 1. Konsonanten und fällt dann ohne Nebengipfel gleichmäßig bis zur Silbengrenze ab. Bei der Organumstellung ist der Druck so schwach, daß keine Luft für einen Sv entweicht, und der Anschluß so lose, daß keine „Verzögerung“ eintritt. Dies alles sind Kennzeichen für die Kontrastbilanz, nicht für den Stufenwechsel. Noch in den Zentraldialekten ist ja die starke Stufe der geminierten Tenues und Affrikaten (abgesehen vom stimmlosen Vokal) länger als die schwache, d.h. der Druckverlauf der starken Stufe übergreift die Silbengrenze, was in Malä nirgends der Fall ist. Man darf daher die teilweise Einbeziehung des 1. Konsonanten in den Formen mit Dehnung, die an sich ein Zeichen für Starkstufigkeit sein könnte, nicht in diesem Sinne deuten, da sie ja beliebig ausfallen kann. Sie ist ebenso natürlich als Bestandteil der Kontrastbilanz verständlich: der starke Druck kann sich auf dem Kurzvokal nicht genügend entladen.

Wie schon erwähnt, ist der Sv in Malä eine phonetische Erscheinung, die keinen phonematischen Status hat; wo sie möglich ist, kann sie beliebig auftreten oder fehlen. Das gilt in erhöhtem Masse von den mit Buchstaben bezeichneten Varianten. Hierfür jetzt Beispiele. *a: sràmana* 'Steven', *hága la'ka* 'Schrotflinte', *twigrak* NPl. zu *twäka* 'Prickeln in tauben Gliedern', *twigrak'srit* 'Prickeln bekommen (taube Glieder)', *umana* 'Backofen'. Das erste und das letzte Beispiel sind Lehnwörter mit der ungewöhnlichen Verbindung *-mn-*, der Sv durch das folgende *-a* beeinflusst. Vgl. dagegen *jennē*, attr. *jiennēs* 'eben'. Die beiden einheimischen Wörter sind auffällig: beide Schwachstufen, die einsilbige mit Apokope, die andere mit Synkope, loser Anschluß und schwere Konsonantenverbindung begünstigen den Sv. — Mit *alvmaštja* ~ *almaštja*, MPl *almatj* oder *alomatj* 'Mensch', vgl. *almatjahtā* 'menschenleer'; *ānpna*, NPl. *ān'na* 'Granne', *dābvtjā* s.o. (vgl. *dāb'tjat* 'bearbeiten'), NPl. *dugrvka*: *duāka* 'Zweig', *gālwa*, NPl. *gāl'wa* 'Stück trockenes behauenes Birkenholz'. Der Sveiner Verteilung zwischen längerem und kürzerem Sv auf die starke bzw. schwache Stufe: umgekehrt wie nach dem Stufenwechsel zu erwarten, aber übereinstimmend mit der Kontrastbilanz.

An weiteren reduzierten Vokalen sind nur *e*-Laute belegt. Der Mittelvokal *ə* wurde nur in *əōbslē* (NPl. *əōb'lēē*) 'überhängender Felsen' aufgezeichnet. Die Abweichung von dem sonst allgemeinen *ə* ist durch das *-b-* verursacht.

ə begegnet am regelmäßigsten zwischen *b* und *j*, *l*, *r*, einmal folgt *tj*; vor *dv-*, *dvh-* steht nur¹, vor *v* halten sich beide Varianten die Waage. Vor dem Sv tritt nur *h* als nicht voll stimmloser Laut auf (*-h'd* usw.). Die

¹ Der einzige Fall mit *i* sind die Wörter *kui'na*: Npl. *kui'ina* 'Frau' und *kui'inas* Adj. 'weiblich' mit ungewöhnlicher Struktur des 1. Tals.

übrigen Verbindungen sind: *dš*, *gl*, *lg*, *lh*, *lhw*, *ng*, *ŋn*, *ɣbm*, *ɣd*. Die Distribution überschneidet sich z.T. mit der von !; im ganzen zeichnen sich jedoch die Konsonantengruppen durch eine gewisse Schwerfälligkeit aus: Dreiergruppen, velarer und dentaler Nasal, ab- und aufbauende Konsonanten (*dš*, *b* + Liquida, *ng*), *hd* u.a. Die se Erschwerung der Organumstellung genügt aber offenbar allein nicht zur Erzeugung des ə; hinzukommen muß flacher Druckgipfel, langsamere Aussprache, loserer Anschluß — worauf diese nun immer beruhen mögen. Die Belege sind für alle Gruppen selten und haben als Einzelfälle zu gelten. Bezeichnend ist, daß siebenmal die Sv-Varianten erwartungsgemäß auf die Wechselstufen verteilt sind: *dubədat*: 1SgPrs. *dub'ɔw* 'zur Kenntnis kommen', *gabəbha*: NPl. *gab'əha* 'Schreckmittel gegen Rentiere', *cu'qb'la*: NPl. *cu'qb'elax* 'überhängende Felswand', *cu'aps-gəbəpē*: -*gəb'pē* 'Schamanentrommel', *həbəpē*: *həb'pē* 'Fleisch zwischen Lunge und Leber', *hubəlō*: *hub'lō* 'Hummel' *ləbətjē*: *ləb'tjē* 'Leitseil', *libəjō*: *lib'jō* 'Silberstück zum Verzieren' usw. In anderen Fällen steht ə in schwacher Stufe: *gənəgə'tit* 'kurz stehen bleiben', *nəbəwə'srit* 'mit Spitznamen nennen' (frequ. *nob'dastallat*). Das unerwartete ə in schwacher Stufe könnte mit durch den phonetischen Bau des Stammkonsonantismus bedingt sein: er enthält mehrfach *b*, das nicht dehnbar ist wie die Dauerlaute; so entsteht ein Nebengipfel. Aber eben diese Intensitätsstruktur ist nicht stufengerecht.

Noch einige Beispiele mit seltenen Konsonantenverbindungen: *bohəna*: NPl. *boh'na* 'Dachboden', *duŋəna*: *duŋna* 'Tag von 24 Stunden', *jaləŋəs*: *jaləŋə* 'Baumstumpf', *lobəla'ka* 'Schmetterling', *naɣəda:naɣəp* 'Axtstiel' (vgl. *nəɣ'da*: *nəɣd* 'Vieh'), *nuadəšw*: ASg. *nuad'šw* 'Holzunterlage für Scheiterhaufen', *ribərə*: GSg. *rib'rən* 'Leber', *saləbma:salma* 'Psalm, Gesangbuchvers', *saɣədat*: 3SgPrt. *saɣəp* 'Sprühregen fallen', *skiləw*: NPl. *skilhw* 'Schneeklumpen im Fell des Hundes', *sləbərə-bəljē* 'Schlappohr', *stryjəbmē*: InessSg. *stryjəbməna* 'Geschrei, Lärm', *trajəpē*: attr. *trajəpəs* 'fest (Teig)', *wihədera*: *wih'dər* 'Knoten an Birkenstämmen', *wygbəpēt*: 1SgPrs. *wu'əb'dəu*, 3SgPrs. *wyabəpā* ~ *wygbəpā* 'verkaufen'. Der 1. Bestandteil der Konsonantengruppe ist meist *b*, *d*, *h*, *u*; der 2. überwiegend stimmlos.

Im ganzen hat also die ausgeprägtere Variante des Sv deutlich erkennbar rein phonetische Gründe, meist grössere artikulatorische Schwierigkeiten bei Aussprache des Stammkonsonantismus. Zu erwähnen ist, daß ə außer in dem onomatopoetischen *stryjəbmē* in Polyphthongen auf -*ɣ*- nicht vorkommt, nach -*u*- dreimal. Auch ...! findet sich nach *ɣ* seltener als nach *u*. Bemerkenswert ist schließlich noch, daß ə in Gruppen aus 3 Konsonanten einschl. *ɣ* und *u* nur in Wörtern mit (sekundärem) Nasalvorschlag und in *skilhw* vorkommt. Statt seiner steht regelmäßig die schwächere Variante. Auch hier liegt zweifellos eine gewisse Erschwerung der Aussprache vor, so dass man ə erwarten möchte. Der Grund dürfte darin zu sehen sein, daß es weniger auf die Häufung der Konsonanten als auf den artikulatorischen Abstand zwischen ihnen ankommt. Die schwache Variante des Sv kommt sogar nach Triphthong vor, z.B. *bəɣ'la* 'Achtelkanne Branntwein'. Im ganzen sind Verbindungen aus mehr als 2 Konsonanten in Malä nicht häufig, wenn man die Nasalvorschläge ausnimmt. Sie entstehen meist durch junge Synkope, die keinen Sv zur Folge hat sondern irgendwelchen konsonantischen Nebengipfel erzeugt, z.B. *bəktjəswyqhta* 'Schmerz' zu *bəktjas* 'vorübergehend schmerzhaft'. Dreiergruppen sind etwa *dhw*, *lhw*, *dhk*, *lhk*, *lhp*, *ɣst*, *rhw*, in denen der Übergang keine Schwierigkeiten macht.

Folgende Konsonantengruppen mit Sv in der schwächsten Variante wurden notiert: *bd, bl, br, bt; da, dg^aη, dš, dw; gl, gr; hd, hn, hw; ibm, id, ig, il, im, in, ir, iw; lbm, lbr, lg, lhw, lj, lk, lm, lw; m; rbb, rd, rg, rj, rs, rw; ul, ur, ut; w; yl, yr*. Nicht allein wegen der reichlicheren Bezeugung ist die schwächste Variante vielseitiger belegt als *a*. Die Konsonantengruppen sind sogar artikulatorisch meist ziemlich leicht; der 1. Bestandteil nie stimmlos, der 2. in etwa 40% der Verbindungen, darunter die homorganen *rd, rs*. Unbekannt scheinen dem Dialekt zu sein Kombinationen von Liquiden und von Nasal + Liquida. Am häufigsten sind Verbindungen mit Liquida als 1. Bestandteil; oft begegnet *bd*. Halbvokal an 1. Stelle ist selten, besonders *-i-*; nach *-j* scheint Sv nicht aufzutreten. Vor 2 Konsonanten findet sich ' (von den Nasalvorschlägen abgesehen) ein paarmal mehr als *a*. Die Mehrzahl der belegten Verbindungen kommt überhaupt nur vereinzelt vor; es handelt sich meist um Lehnwörter oder Deskriptiva. Gerade ihre Ungewöhnlichkeit könnte das Aufkommen des Sv begünstigt haben.

Eine detaillierte Beschreibung vom Vorkommen des Sv in den Texten muß ich mir hier aus Platzgründen versagen. Ich beschränke mich auf Beispiele für die Verteilung in den Wechselstufen (o.S. 427 f.).⁴ Zunächst einige Beispiele für die Beliebtheit des Sv.: *skil'bü*, Wörterbuch (= Wb) *ski'lbü* 'geriet ins Schwanken'; *ulks* ~ *ul'ks* ~ *uleas* 'hinaus'; *gal'eat* ~ *caleat* 'werden, sollen'; *gual'gida* 'Tierhaar (AkkPl.) zu *gual'ea*'; *miäl'gaba* 'länger her' zu *määl'gaba* 'entfernt'; *sar'rës*, Wb. *sarwës* 'Renhirsch'; *viäl'jah*, Wb. *wi'älja* 'Brüder'; *sjal'jösna* 'Platz vor der Kote (InessivSg.)', Wb. NPl. *šaljōs* (beide Formen schwachstufig); *voub'd*, Wb. *wua_{pt}* 'Kopfhaar (NPl.)'; *tjow'rü* 'mußte', Wb. *tjow'rüht* Inf. u.a. Die Texte wurden nach Diktat niedergeschrieben; das Sprechtempo war also kaum viel schneller als beim Abfragen einzelner Wörter. Die öfter zu beobachtenden Abweichungen zwischen Wb. und Texten beruhen jedenfalls nicht auf dem Sprechtempo.

Ungekennzeichnete Starkstufe in den Texten⁵: *älmaa* 'Männer', *bargat* 'arbeiten', *läidoo* 'Strecke', *sarvaida* 'Renhirsche (Akk.)', *tjuovreimè* 'mußten (1Pl.)', *näyree* 'schlecht (Präd.)', *ruabdōhta-jūhtēmōv* 'Rückwanderung (Akk.)', *älgen* 'anfangen (3Pl.)' usw. — Schwachstufe mit Sv: *dual'bs* 'flach' (attr.), *jug'lōv* 'Kind (Akk.)', *ääl'gi* (!) 'fing an (3Sg.)' (trotz dem langen Vokal), *ii* ... *gal'g* 'wird nicht', *duar'gide* 'Zweige (Akk.)', *gir'jèsna* 'Buch (Inessiv)', *daal'vèu* 'Winter (Akk.)', *gieb'dnèu* 'Kessel (Akk.)', *dāb'dòs* 'bekannt (attr.)', *gāb'dòì* 'Breite', *giid'gida* 'Steine (Akk.)', *āl'mài* 'Mann', *tjäl'mide* 'Augen (Akk.)', *gul'man* 'drei (Gen.)', *tjai'madijōv* 'ich lachte' usw. Nachdem die Verteilung auf die Wechselstufen so willkürlich geworden ist, darf man den Gebrauch des Sv wohl nicht mit einem Hinweis auf die jeweiligen "richtigen" Formen des Paradigmas erklären: er ist zufällig, durch phonetische Faktoren begünstigt. Besonders aufmerksam gemacht sei auf die durch Apokope einsilbig gewordenen Formen; außer den schon erwähnten *dual'bs*, *ul'ks*, *gal'g* usw. vgl. noch *gual'g* 'Tierhaare', *ii dāb'd* 'kennt nicht', *gāl'g* 'sie werden' u.a. Doppelkonsonanz ist im Dialekt selten; am meisten im NomPl. der zweisilbigen *a*-Stämme mit Gruppen auf *Klusil*, der Negationsform der Verba mit dem gleichen Auslaut, der 3. Pl. Prs. und einigen anderen Fällen. Hier ist die Entlastungsfunktion des Sv besonders deutlich.

⁴ Aus technischen Gründen muß ich auch auf Angabe der Fundstellen verzichten.

⁵ Der kursive Satz folgt hier den Texten.

Relativ selten ist der Sv nach Diphthong. Ausnahmen finden sich öfter in der Gruppe *-iv-*, deren Artikulationsstellen weit auseinander liegen: *äi'vee* ~ *öiwē* 'Kopf', *güi'va* 'gräbt'; ferner wenn dem *i* kurzer Vokal vorangeht und folgt: *tjai'madijöv* 'ich lachte', *dai'vasna* (Inessiv) 'Stelle', *kui'na* 'Frau', *näy'ree* (gegen Wb. *neurē*) 'schlecht', *näy'lajijen* 'sie nagelten' u.a. Zu richtiger Beurteilung der Ausnahmen muß man berücksichtigen, daß die Alternat *ive* zum Sv hier besonders bei *i* die Dehnung ist: *pa'iva* 'Stelle', *pē'ihka* 'Geschirrglöckchen', *fe'ila* 'Fehler', *ca'ixkōt* 'reißen', *gūa'isa* eine Gelenkkrankheit. Nach *u* ist hier Sv häufiger. Die beiden engen Vokale verlangen viel Artikulationsenergie, die die Zurückziehung des Akzents behindert. Ist der 1. Gipfellaut gedehnt, kann er sie zumeist durchsetzen, so dass weder Sv noch Dehnung entsteht. Die ausgeprägte Artikulation der engen Vokale erschwert die Organumstellung auf den 2. Stammkonsonanten — besonders nach dem artikulatorisch stärker spezifizierten Labialvokal — und hält dadurch die Aufmerksamkeit auf der Wortmitte fest. Bei *-iv-* und *-uv-* stehen die Komponentanten besonders weit auseinander; daher wird hier die Dehnung öfter durch Sv ersetzt.

Ein letzter Gesichtspunkt, den der Raum mir zu erwähnen gestattet, ist die Silbenzahl. Obwohl durch Analogie stark gestört, scheint eine Tendenz erkennbar, den Sv im Dreisilber häufiger als im Zwei- und Viersilber zu gebrauchen. Beispiele für Fehlen des Sv in „Geradsilbern“: *tjarvan* 'Harschts', *müerjē* 'Beeren-', *kuinii* 'der Frauen', *märdehtuvvat* 'festbinden (Netz an der Netzleine, Pass.)', *äivee* 'Kopf', *härgee* 'Renochs', *mälgadisna* 'weit fort (Inessiv)', *nälje lühkē* '40', *alvahtama* 'erschrocken'. Gerade in den Viersilbern ist kurzer 1. Gipfellaut nicht selten; die Vokalquantität kann demnach hier nicht ausschlaggebend sein. — Dreisilber mit Sv: *gäl'madöv* '3. (Akk.)', *tjal'bmasöv* 'Renmagen (Akk.)', *jär'galit* 'wenden (tr.)', *duar'gide* 'Reisig (Apl.)', *däl'vadit* 'verfolgen', *äl'gōsna* 'am Anfang', *meäl'gadöv* 'lange', *laad'vaida* (!) 'Reisig (Apl.)'. Die Schwachstufe überwiegt, kurzer und gedehnter 1. Vokal etwa gleich häufig.

Diese Tendenz dürfte sich rhythmisch erklären lassen. Die Dreisilber vereinigen unter dem Hauptdruck eine größere Lautmasse als die Geradsilber mit ihrem starken Nebendruck auf der 3. Silbe. Doch diese Verteilung kann mannigfach gestört werden: auch Dreisilber können (schwächeren) Nebenton auf der 2. Silbe haben; der Nebenton der Viersilber kann sich abschwächen; schnelles Sprechtempo kann die prosodischen Konturen verwischen; verschiedene Silbenzahl von Formen desselben Paradigmas kann zu Ausgleich führen; die bereits erwähnten Gesichtspunkte können die Regelung durchkreuzen usw. — Anscheinend sind Ausnahmen bei den Zweisilbern am häufigsten, offenbar weil die rhythmische Struktur bei den Mehrsilbern ausgeprägter ist. Dreisilber ohne Sv haben meist gedehnten 1. und/oder 2. Vokal oder Besonderheiten im Stammkonsonanten wie *tjuovrit* 'müssen' (die dreisilbige Form trotz starker Bezeugung nicht belegt), *tjuoutjida* 'Renke (Apl.)' u.a. Die Ausnahmen (mit Sv) bei den Zweisilbern wirken zufälliger; immerhin überwiegt im Material kurzer 1. Vokal, z.B. *bir'sa* 'Büchse', *bär'deet* 'legen'.

Obige Darstellung sollte den phonetischen Charakter der Anaptyxe klarlegen. Diese tritt mit Vorliebe nach stimmhaften Konsonanten (seltener in Polyphthongen, u. zw. seltener nach *i* als nach *u*), nach kurzem (aber nie nach überkurzem) Vokal, in starker Stufe und in dreisilbigen Formen auf. Sv in starker Stufe ist ein Rest der Talgliederung mit Mittenstruktur und festem Anschluß, wo die Organumstellung unter starkem Atemdruck erfolgt. Bei Dauerkonsonanten tritt konkurrierend die Dehnung hinzu. Der Sv steht aber

A „dialektus” állatszemiótikái szempontból

„...minél több részletvonalból rajzoljuk meg egy-egy nyelvjárás képét, annál hívebb lesz a rajzunk. Minél több kritériumot vonunk be vizsgálódásunk körébe, annál pontosabb eredményt várhatunk tőle. E tekintetben kétség nem is merülhet fel” (Lazicius 1932, 54).

Magyar szakemberek (HORÁNYI és SZÉPE 1975, 6) néha említést tesznek LAZICIUS nyílt szemiotikai gondolatairól. Így jól ismert tény, hogy „Általános nyelvészet”-ének számos részében következtetéseket von le abból a saussure-i megfigyelésből, hogy a verbális jelenségek szemiotikai jellegűek, és hogy a jelek rendszereket alkotnak (LAZICIUS 1942, 26 kk., 69 kk.). Lazicius szemiotikája alig megy tovább Saussure-énál, de egy fontos, speciális szempontból túlhalad mestere koncepcióján: amíg a társadalmi pszichológia széles kereteiben (vagy NAVILLE elnevezésével szociológiában) (SEBEOK 1974a, 219 k.) Saussure látszólag sohasem képzelte el a jelfolyamatok lehetőségét az emberi léten kívül, Lazicius — egy jelentős kitérésében — szembeállítja a verbális jeleket a mézelő méhek jelfolyamataival, amelyeket KARL VON FRISCH tárt fel (LAZICIUS 1942, 31, vö. SEBEOK 1972, 11. jegyzet). Laziciusnak az a tulajdonképeni következtetése, hogy a méh lehet az üzenet forrása és rendeltetési helye; de az a megállapítása, hogy ez az üzenet soha nem jelöl, azaz nincs kognitív funkciója („A méhek nyelve... az ábrázolásra már képtelen”), tévesnek bizonyult: részben azért, mert egy olyan 1923-as beszámolón alapult, amely a kutató saját szavai szerint „figyelmen kívül hagyta a legérdekesebb szempontokat” (FRISCH 1967, vi) és részben, mert úgy gondolom, hogy Laziciust indokolatlanul korlátozta a KARL BÜHLER (LAZICIUS 1966, 16, 46, 61, 64) által népszerűsített, túlzóan leegyszerűsített modell a kommunikációs aktusról. Nyugodtan feltételezhetjük, hogy Lazicius közvetve, Bühler munkájából szerzett tudomást a kiváló müncheni zoológus kísérleteiről (vö. BÜHLER 1932, vi k.; SEBEOK 1972, 35 k.) Számunkra azonban nem az a fontos, hogy az állatszemiótika későbbi fejlődése látszólag érvénytelenített egy futó megfigyelést, amelyet Lazicius nyelvészeti kontextusba ágyazott, hanem az, hogy Lazicius kiváló érzékenységgel előre vetítette azt, ami azóta valóban élő vitatémává vált: „Lehetséges-e komparatív szemiotika?” (SEBEOK 1970).

Ebben a szükségképpen rövid tanulmányban, amelyben tiszteletünket rójuk le emléke iránt, szeretném felhívni a figyelmet egy olyan problémakörre, amely bizonyára izgatta volna Lazicius tudományos fantáziáját, ha a megfelelő adatokat még életében feltárták volna. Adottnak véve azt a kétségtelen tény, hogy sok állat (magába foglalva többek között a rovarok fajtáit, békákat, madarakat és emlősöket) dialektusokat fejlesztett ki — némelyeket örökölték, másokat megtanulták, de mindig a környezet és az öröklés nagyon komplex kölcsönhatásában (BROWN 1975, 433; WILSON 1975, 168) — megkérdőjelezhetjük, hogyan szélesíti ez a tény a mi gondolkodásunkat a nyelvi fejlődésről vagy két kissé különböző szempontot fölvetve: milyen fejlődési funkciót tulajdoníthatunk az emberi dialektusok sokféleségének és milyen fontos következtetést

sugall egy következetesen komparatív szemiotikai megközelítés a nyelvész számára?

Hadd kezdjem az állati kommunikáció gazdag irodalmában közölt dialektuskülönbségek néhány feltűnő esetének rövid ismertetésével (SEBEOK 1968, 1977). Az első példa (amely különösen megörvendeztette volna Lazicziust, és amelyre ez a nagy kozmopolita tudós minden bizonnyal ösztönösen figyelmet fordított volna) társasan élő rovaroknak, a mézelő méhek krajnai fajtáira (*Apis mellifera carnica*) vonatkozik. Ezekre összpontosították von Frisch és tanítványai írigylésreméltó pontosságú kutatásaikat (FRISCH 1962, 1967, 293–320). Az *A. mellifera* hat genetikai fajtaváltozatának komparatív vizsgálata feltárta, hogy a körtánccal és a potrohcsóváló táncsal, ill. a táncritmus-sal „körülírt” terület, mindegyiknél különböző. Ezeket a variációkat igen találóan dialektusokként említették. Ahogy erről már korábban beszámoltam (SEBEOK 1972, 46), ezt a dialektus-jelenséget szellemesen értékelték, s ennek eredményeképpen a von Frisch-féle kommunikatív hipotézissel megegyezően kiderítették, hogy például a dolgozók „olasz” (*ligustica*) fajtája aláértékelt (azaz „félreértette”) az „osztrák” (*carnica*) táncok tempóját, és fordítva az „osztrák” fajta túlértékelt (azaz „félreértette”) az „olasz” táncokat egy, a két tenyészetből alkotott, kevert kolóniában.

A második emlős, közvetlenül az ember után, amelynél a jelenséget alig egy évtizeddel ezelőtt észlelték, az elefántfóka (*Mirounga angustirostris*); állandó különbségeket észleltek és írtak le a hímek vészjelzéseiben. Az állítások szerint hangadásuk földrajzi variációi világosan emlékeztetnek az emberek helyi dialektusaira. Úgy találták, hogy bizonyára a közlés módja okozza „a különálló földrajzi területeken a dialektusok gyors kialakulását és kétségtelen fennmaradását egyik generációról a másikra”. Mindez azt a következtetést sugallta a kutatónak, hogy „az ember nem az egyetlen emlős, amely a normális vokalizációt a faj más tagjaitól tanulja” (LE BOEUF és PETERSON 1969, 1656). További bizonyíték is van arra, s ez végeredményben értelmezés kérdése további taxonómikus viták megoldásától függ —, pocoknyúl (*Ochotona princeps*), bizonyos bálnák (számos *Globicephala* fajta), és a selyemmajom (*Saimiri sciureus*) hívásai földrajzi változatokba kendőződnek s ezek valóságos dialektusként jellemezhetők.

Mellékesen hangsúlyozni kell, hogy az emlősökkel kapcsolatban helytelen volna kizárólag a hang regionális variánsaira korlátozni a „dialektus” fogalmát annak ellenére, hogy az idevonatkozó kutatások javarészt az akusztikai körülményekre összpontosultak. Emlékeztetnünk kell arra, hogy az emberi jel-nyelvek is világosan szétválaszthatók dialektus határokkal, vagyis az egység hiányaira, amelyet Ameslanra vonatkoztatva körvonalaztak legalább két déli és három New England-i államban (CRONEBERG 1965, 313 kk.), bár ez természetesen sokkal szélesebb dokumentációt kíván, mint ami most itt lehetséges.

Aprólékosan tanulmányozták a madárhangok földrajzi változásait (különösen az udvarlási dalokat és az irányító hangadásokat). Ennek irodalmát ismerteti ARMSTRONG (1963, 88–111), és később THIELCKE (1969). Több vizsgálat azt bizonyította, hogy a motívumok, mintegy mozaikszerűen szétválaszthatók, ahol minden egyes helyi populációt egy-egy daltípus jellemez és különböztet meg a szomszédos populációktól, de ez a típus újra előfordulhat máshol is. A pinty (*Fringilla coelebs*) esőt jelző hangja klasszikus példája a mozaik-változatnak az európai kontinensen (a nyelv-földrajzban az ilyen természetű

alakzatokat „laterális areáknak” szokták nevezni (vö. BONFANTE és SEBEOK 1944, 383).

Thielcke azt ajánlja, hogy a dialektus elnevezést csak a mozaik-szerű eloszlású vokalizációs variánsokra tartsák fent, de a mintegy hét évvel ezelőtt leíró adatok még nem tudtak magyarázattal szolgálni arra „hogyan alakulnak ki független dialektusok ugyanazon a fajtán belül, sőt ugyanazon a dalon belül”. Bár Thielcke feltételezi, hogy a dialektusok funkciója talán a változékonyság csökkentése és ezáltal a jel hatásosságának növelése”, végül mégis arra a következtetésre jut, hogy semmit nem tudunk a dialektusok funkciójáról” (THIELCKE 1969, 322).

A dialektusok előfordulnak tehát a madaraknál, kialakulásuk alapjait azonban mindezideig csak néhány fajtánál elemezték. Fontos tekintetbe venni, hogy a dialektus itt a fajtákon belüli variációk között azokra a különbségekre utal, amelyek szembeállítják vokalizációjukat más variációkéval: ez sejteti, hogy szerzett tulajdonságról van szó (fenotípus-változat), de természetesen nem értelmezhető úgy, hogy e jelenségek kizárólag tanulás következményei (BROWN 1975, 663). Azokban a fajtákban (pl. a San Francisco-i öblöt benépesítő fehérbóbitás veréb [*Zonotrichia leucophrys*] esetében), ahol a variáció természetét és tartalmát legalaposabban leírták, a dialektus vonásainak tanulása és nemzedékről nemzedékre történő kulturális átadása bizonyult fontos, nem genotipikus, hanem fenotipikus jelenségnek (MARLER és TAMURA 1962, 375). Ezekből, valamint egy másik verébfajta, a pinty és egy papagájfajta (*Amazona amazonica*) extrapolálva, NOTTEBOHM (1970) egy fontos madárhang-tanulmányban újra megvizsgálta azokat a lehetséges evolúciós szignifikanciákat, amelyek a vokális dialektusok kialakulásában inherensnek vélhetők. Ez a nagyhorderejű kontribúció sok nyelvész gondolkodóba ejtett, akik az emberi dialektusok kialakulásának lehetséges mechanizmusát keresték (pl. GRACE 1970, különösen a 2. jegyzet; LABOV 1973, 246 k.).

Nottebohm érvelése abból a megfigyelésből indul ki, hogy a vokális tanulás szoros összefüggésben áll a dialektusok előfordulásával és a teljes dal-készlettel. A legtöbb esetben feltételezhetően két alapvető célt szolgál a formálható egyed (ontogének) fejlődése, vagyis az a tény, hogy a dal néhány jellemzőjét a variáció (deme) más tagjaitól sajátítja el tanulás útján, nevezetesen, hogy: (1) „hasonló hasonlóval párosodjék, (2) a párjának udvaroljon, azt megnyerje, felgerjessze és megtartsa” (NOTTEBOHM 1975, 79). Így a hímeknek el kell sajátítaniuk a születési helyük dialektusát, mert a nőstények előnyben részesítik annak a területnek a dialektusát, ahol születtek és ezt az elsőbbséget érvényre is juttatják párvalasztásaikban. Ha ez nem így lenne, génáramlás lenne a szomszédos populációk között, amely a vokális különbségek megszűnését segítené elő, tompítva, illetve megszüntetve a dialektushatárok effektivitását. Ellenkező esetben „a vokális hagyományként elsajátított dialektusok megmaradnának még a genetikai változékonyság esetében is” (NOTTEBOHM 1975, 80). Ezért már nem felel meg a valóságnak az, amit korábbi kutatók hangsúlyoztak (pl. ARMSTRONG 1963, 89), hogy a madarak dialektusai abban térnek el alapvetően az emberi beszéd dialektusaitól, hogy az előbbieket teljes egészében az öröklés kontrollálja, míg az utóbbiak kulturálisan kialakult populációs jegyek, szembevetendő evolúciós funkció nélkül.

Amint LABOV rámutatott, Nottebohm közleményének értéke nem abban rejlik, hogy egy elméletet vagy hipotézist fejt ki, amelyet azonnal ellenőrizhetünk, hanem sokkal inkább abban, hogy egy alternatív nézetet javasol, amely

alkalmas gondolataink elmélyítésére a nyelvi evolúcióról (1973, 247). A szónyegen levő kérdés a nyelvi sokféleség értéke az ember számára, még általánosabb gondoskodás a relatív kulturális elkülönülésről, és a kulturális sokféleség fenntartásáról. Érdekes megfigyelni, hogy a nyelvészeti kutatás jelenlegi állapotában, midőn nagy nyomatókkal újra előtérbe került az univerzális nyelvten, a nyelvészen kívüli területről behatolva kezd egy olyan új indíték és kutatási modell érvényesülni alapvető mechanizmusok vizsgálatára, amelyek indokolják „a gyakran földrajzilag közeli emberi nyelvek fantasztikus sokféleségét”, azaz amit HUMBOLDT másfél századdal ezelőtt „die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues”-nek nevezett. „Hogyan keletkezett ilyen rendkívüli változatosság”, folytatja STEINER csodálkozva, „ha amint a transzformációs nyelvten posztulálja, és a biológia utal rá, az alapul szolgáló hálózat, a neuro-pszichológiai barázdák minden embernél közősek, sőt okai emberi mivoltuknak? Miért van, hogy ugyanazokat a sarkalatos molekulinformációkat hordozzuk s mégsem beszéljük ugyanazt a nyelvet, vagy azon kisszámú nyelveket, amelyek mondjuk megfelelnek hitelesen elkülöníthető maréknyi etnikai típusoknak? Erre vonatkozólag senki sem állt elő még megfelelő hipotézissel...” (STEINER 1971, 69).

Nottebohm azt az elgondolást veti föl, hogy a madarak dialektusai a genetikai elkülönülés egy relatív fokozatát nyújthatják avval a szerepükkel, melyeket a párosodás során betöltenek, ám „a valóságos species-kialakítására irányuló szükségszerű és visszavonhatatlan elkötelezettség nélkül”, s hozzáteszi, hogy „míg a kis populációk genetikai elszigetelődése nagyarányú kiháláshoz, sőt esetleg nagyméretű beltenyészethez vezet, addig a vokalizációs különbségek valószínűleg ritkán jelentenek áthidalhatatlan korlátokat a tenyésztetben, és így a mikrofejlődési folyamat rugalmasabb és nyitottabb marad”. Később ő maga veti fel azt a sok fejtörést okozó problémát, hogy a dialektusok „aktív szerepet játszhattak az emberi fejlődésben” és, hogy ezek „befolyással lehettek a helyi fiziológiai alkalmazkodás alakulására” (1970, 955). Néhány antropológus, aki olyan máig fennmaradt törzsi társadalmakkal foglalkozik, amelyek környezetükkel legalábbis a legutóbbi időkig ökológiai egyensúlyban éltek, azt kezdte vizsgálni, hogy milyen mértékben segítik elő a nyelvterületi modellek a vadász, gyűjtő és egyszerű növénytermesztő csoportok közötti érintkezést, rugalmasan számolva a helyi környezeti hatásokkal (HILL s. a.). Ez az irányzat valódi alkotó szintézisét adja egyrészt a nyelvöldrajznak és az areális nyelvészetnek, másrészt az ökológiai és evolúciós biológiának. E kutatásnak egy további korolláriuma megoldást ajánlhat arra az örök rejtélyre, miért kell mindnyájunknak keresztülmenni a nyelvi pubertás választóvonalán, azaz az érés egy olyan fokán, amely után az egyén nyelvelsajátítási képessége hirtelen csökken: ez a hiányosság is a fejlődési kiválasztás terméke kell hogy legyen, amelynek szerepe — akárcsak a madaraknál — azt a célt szolgálja, hogy serkentse a dialektusok változatosságát.

Lazicius kétségtelenül helyeselte volna ezt a fajta multidiszciplináris eljárást, amely felhasználja az állatszemiótika elméleteit és adatait arra, hogy antroposzemiótikai problémákat világítson meg, hiszen ez jól megfelelt volna átfogó tudományos programjának: „A kutatómunka egyre újabb matériákat igyekszik feltárni, egyre mélyebb aknákból igyekszik gyarapítani a meglevő anyagot, hogy minél teljesebb, minél többrebb legyen”. Elképzelhető, hogyha ma írna, sajátmagára is lehetne vonatkoztatni egy korábbi Schleicherre tett megjegyzését „... ha valaki élete végén megkérdezte volna, hogy mit tart

nagyarányú és sok tekintetben értékes munkásságából a legfontosabbnak, bizonyára azt válaszolta volna: a természettudományi módszer átültetését a nyelvtudományba” (LAZICZIUS 1942, 107, 109 k.).*

THOMAS A. SEBEOK

Irodalom

- ARMSTRONG, EDWARD A. 1963: A study of bird song. Oxford University Press. London.
- BONFANTE, GIULIANO—SEBEOK THOMAS A. 1944: Linguistics and the age and area hypothesis. *American Anthropologist* 46: 382—386.
- BROWN, JERRAM L. 1975: The evolution of behavior. W. W. Norton. New York.
- BÜHLER, KARL 1934: Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache. Jena. Fischer.
- CRONEBERG, CARL G. 1965: Sign language dialects. In: A dictionary of American sign language (szerk. WILLIAM C. STOKOE, JR., et. al.) Függelék D. WASHINGTON: Gallaudet College Press.
- FRISCH, KARL VON 1962: Dialects in the language of bees. *Scientific American* 207: 79—87.
- FRISCH, KARL VON 1967: The dance language and orientation of bees. Belknap. Cambridge.
- GRACE, GEORGE W. 1970: Languages of Oceania. Paper prepared for presentation at the Center for Applied Linguistics World's Languages Conference, April 23—25. Washington.
- HILL, JANE H. (s. a.): Language contact systems and human adaptation.
- HORÁNYI ÖZSÉB—SZÉPE GYÖRGY (szerk.) 1975: A jel tudománya. Gondolat. Budapest.
- LABOV, WILLIAM 1973: The social setting of linguistic change. In: Current trends in linguistics (Szerk. THOMAS A. SEBEOK) 11: 195—251. Mouton. The Hague.
- LAZICZIUS GYULA 1932: Bevezetés a fonológiába. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest.
- LAZICZIUS GYULA 1942: Általános nyelvészet: alapelvek és módszertani kérdések. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- LAZICZIUS GYULA 1966: Selected writings of Gyula Laziczius (szerk., THOMAS A. SEBEOK). Mouton. The Hague.
- LE BOEUF, BURNEY J.—PETERSON, RICHARD S. 1969: Dialects in elephant seals. *Science* 166: 1654—1656.
- MARLER, PETER—TAMURA, MIWAKO. 1962: Song „dialects” in three populations of white-crowned sparrows. *The Condor*. 64: 368—377.
- NOTTEBOHM, FERNANDO 1970: Ontogeny of bird song. *Science* 167: 948—956.
- NOTTEBOHM, FERNANDO 1975: A zoologist's view of some language phenomena with particular emphasis on vocal learning. In: Foundations of language development: a multidisciplinary approach (szerk. H. ERIC és ELIZABETH LENNEBERG) 1: 61—103. Academic Press. New York.
- SEBEOK, THOMAS A. 1970: Is a comparative semiotics possible? In: Exchange and communications In honour of C. Lévi-Strauss' 60 th birthday (szerk. PIERRE MARANDA és JEAN POUILLON) 614—627. Mouton. The Hague.
- SEBEOK, THOMAS A. 1972: Perspectives in zoosemiotics. Mouton. The Hague.
- SEBEOK, THOMAS A. 1974a: Semiotics: a survey of the state of the art. In: Current trends in linguistics (szerk. THOMAS A. SEBEOK) 12: 211—264. Mouton. The Hague.
- SEBEOK, THOMAS A. 1974b: Az állati kommunikáció. In: A nyelv keletkezése (szerk. PAPP MÁRIA) 191—212. Kossuth Kiadó. Budapest.
- SEBEOK, THOMAS A. (szerk.) 1968: Animal communication: techniques of study and results of research. Indiana University Press. Bloomington.
- SEBEOK, THOMAS A. (szerk.) 1977: How animals communicate. Indiana University Press. Bloomington.
- STEINER, GEORGE 1971: Extraterritorial: papers on literature and the language revolution. Atheneum. New York.
- THIELCKE, GERHARD 1969: Geographic variation in bird vocalizations. In: Bird vocalizations: their relations to current problems in biology and psychology (szerk. R. A. HINDE) 311—339. University Press. Cambridge.
- WILSON, EDWARD O. 1975: Sociobiology: the new synthesis. Harvard University Press. Cambridge.

* E cikk angol nyelvű változata a Contributions to the Doctrine of Signs (The Hague 1976) c. mű 7. fejezetként jelent meg.

„Dialect” from a Zoosemiotic Perspective

by THOMAS A. SEBEOK

In this commemorative tribute to Laziczius, who developed semiotic consequences in his introduction to general linguistics, the author calls attention to the fact that many animals including insects, frogs, birds and mammals have developed dialects — some inherited, others learned but environment always interacting with heredity. He reviews cases from the vast literature of animal communication (honey-bees, elephant seals, pikas, squirrel-monkeys, etc.). Details are given about geographic variation in bird vocalizations, especially about songs of courtship.

Zoosemiotic theories and data can be utilized in illuminating anthroposemiotic problems.

Megjegyzések egy magyar stílusjelenséghez*

1. A mai magyar nyelv rendszere II. (360) az „egyenes idézet” ismertetésekor írja le a tárgyalandó jelenséget: „Az egyenes idézetben a mondat jelentő igéken kívül olyan igék is betölthetik az idéző mondat állítmányának szerepét, amelyek a beszédet kísérő mozdulatot, gesztust vagy érzelmet jelölik. Az idézésnek ez a módja a nyelvi tömörítés egyik eszköze, elkerülhetővé teszi a *mondta, kérdezte* stb. igealakok gyakori ismétlődését. Például: **„Hallottam”** — *bólintott György* (Illés E.: Hamisjátékosok 349); **„Te — vidult fel Zsuzsa — keressük meg az öngyújtómat!”** (uo. 147).

„Ha az idéző mondat megelőzi az idézetet, akkor utána kettőspontot teszünk. Ha az idézet közé ékelődik, akkor a közbevetett részt gondolatjellel különítjük el. Ha pedig az idézet után áll, akkor az idézőjel után gondolatjelet írunk, és kisbetűvel kezdve kapcsoljuk az idéző mondatot az idézethez. Például: *A gyerekek énekelték: „Gerencséri utca végig piros rózsá!”*; *„Gerencséri utca — énekelték a gyerekek — végig piros rózsá!”*; *„Gerencséri utca végig piros rózsá!” — énekelték a gyerekek*

2. Néhány megjegyzést szeretnék tenni e nyelvi jelenség megjelenési formáira — s másrészt időbeli kifejlődésére vonatkozólag. Mindenekelőtt: e jelenség az írott nyelv — az irodalmi megjelenítés körébe tartozik —, annak jelzése, hogy beszédszöveg, — (illetőleg annak leképezése) következik, vagy állt előbb. A továbbiakban ezért nevezzük *idézettelőlnék*.

3. A MMNYR e fentiekben idézett része alapján is formailag az idézetjelző elhelyezésének négy típusát különböztetjük meg:

1. az idézet gondolatjellel (—) való jelölésével, — külön szerkezet nélkül.
 2. az idézetet bevezető szóval, ill. szerkezettel (kettős ponttal:)
 3. az idézetbe zárt szerkezettel (— gondolatjelek között —)
 4. az idézet után álló — gondolatjelekkel kapcsolt szerkezettel.
4. Az idézetjelölők különféle típusai és változatai minden irodalmi mű meghatározott részében rendszert alkotnak (túlnyomórészt tudatos szerkesztői — stilizálási erőfeszítés eredményeképpen). Néhány példa prózai irodalmunkból ilyen rendszerekre.

4.1. Korai Móricz Zsigmond—elbeszélés (Bent a kupéban, 1909) (M. Zs. regényei és elbeszélései, 9. köt. M. Helikon 1964. 370—375 l.)

4.1.1. az idézetek túlnyomó többsége, főleg a párbeszédekben, a gondolatjellel bevezetett 1. típushoz tartozik.

4.1.2. 2. típus

* Ezt a kísérletet tanárom, LAZICZIUS GYULA emlékének ajánlom kései tanítványi hálával.

- 4.1.2.1. ... és megszólalt:
- 4.1.2.2. (a beszédet kísérő fizikai cselekvést jelölők.)
 ... legyint:
 ... végigméri:
 ... az ember ránézett: (3 ízben)
 ... rossz vággal mosolyodott el:
 ... a férfi csöndesen röhögött magában és csóválgatta fejét:
 ... ráteszi a kezét az ember térdére:
- 4.1.3. Közbevetett idézetjelölőt (3. típus) alig találunk. Egyetlen esetben jelzi a beszéd közepén: — *Elgondolkozik* —
- 4.1.4. Idézet után álló idézetjelölők. (4. típus.)
- 4.1.4.1. — *szólt a foga közül.*
 — *szóltott váratlanul.*
 — *szólt haragba hajló kétkedéssel.*
 — *mondta tempósan*
 — *szólt (az elbeszélés végén kétszer egymás után balladai hatással).*
- 4.1.4.2. (a beszéd funkcióját jelölők):
 — *kérdezi* (2 ízben)
 — *fogadja a köszöntést.*
 — *feleselt.*
- 4.1.4.3. (a beszéd előadásának módját, fizikai külsőségeit, tempóját, hangszínét jelölők):
 — *fortyan fel.*
 — *dűnnyögte.*
 — *morogta dühösen.*
 — *folytatta a dűnnyögést.*
 — *vágta rá.*
- 4.1.4.4. (a beszédet kísérő fizikai jelenségeket jelölők):
 — *rántotta meg epésen a száját.*
 — *szorította össze a kezét.*
 — *és rámutat szegény magára.*
- 4.2. Korai Móricz regény: A fákllya (Móricz Zsigmond Összes Művei, (Szépirod. 1954.) II. könyv 3. fejezet, 91–101.
- 4.2.1. A továbbiakban az 1. típust nem elemezzük.
- 4.2.2. 2. típus:
- 4.2.2.1. Egyszerű beszédet jelölő nem fordul elő.
- 4.2.2.2. (a beszéd funkcióját jelölők):
 ... *kegyetlenül azt kérdezte:*
- 4.2.2.3. (a beszéd előadásának módját jelölők):
 ... *hevesen kezdte olvasni* ...
 ... *olvasta, támadva* ...
 ... *s olvasta:*
- 4.2.2.4. (a beszédet kísérő szándékot, indulatot jelölők):
 — *csak éppen beleszúrt:*
- 4.2.2.5. (a beszédet kísérő fizikai cselekvéseket jelölők):
 ... *mosolygott:*
 ... *ugrott fel:*
 ... *nézett fel:*
- 4.2.3. 3. típus
- 4.2.3.1. — *mondta* — (2 ízben)

- *mondta s lapokat forgatott el* —
 — *halkan és bánatosan mondta:* —
 4.2.3.2. (a beszéd előadásának módját stb. jelölők):
 — *kiáltotta* —
 — *rebegette* —
 4.2.4. 4. típus
 4.2.4.1. — *mondta* (3 ízben)
 — *mondta magában.*
 — *szólt meg.*
 4.2.4.2. (a beszéd minőségét, tempóját stb. jelölők)
 — *olvasta monoton hangon.*
 — *mormogta.*
 — *kiáltott.*
 4.2.4.5. (fizikai cselekvésre utalás):
 nincs
 4.3. Kései, érett Móricz riport: A szombatosok között, 1941. (M. Zs. Összegyűjtött Művei, Szépirod. 1958. Riportok IV. kötet 455–474. lap)
 4.3.1. 1 típus: kb. laponként 6–7 esetben, össz. 60–70 esetben
 4.3.2. 2 típus:
 4.3.2.1. ... *mondja:*
 4.3.2.2. (a beszéd funkcióját jelölők, — olykor vegyítve a beszédet kísérő pszichikai jelenség jelzésével):
 ... *nekikeseredve folytatja:*
 ... *folytatja:*
 ... *csak annyit vél:*
 ... *elmélkedik:*
 ... *vigasztalja magát:*
 ... *méltatlankodik:* (2 ízben)
 ... *elámul most valamin:*
 ... *meghökken s megzavarodik:*
 4.3.2.5. (a beszédet kísérő fizikai jelenségek):
 ... *néz fel:*
 ... *még butábban nézi:*
 ... *megy be a szobába:*
 ... *ránéz:*
 ... *könyekkel felvillan az arca:*
 ... *mosolyog:*
 Megjegyzés: a 2. típushoz tartozó idézetjelölők a riport vége felé sűrűsödnek.
 4.3.3. 3. típus
 4.3.3.1. — *mondja közömbösen* —
 — *mondja* —
 4.3.3.2. (a beszéd funkcióját jelölők):
 — *magyarázta* —
 — *vigasztalom* —
 4.3.3.5. (a beszédet kísérő fizikai cselekvést jelölők):
 — *s mutatja sárga fogait* —
 — *nevet* —
 — *s Gy. hangosan nevet* —
 4.3.4. 4. típus

- 4.3.4.1. — *mondja* (5 ízben)
 — *mondom*
 — *mondja s*
 — *mondja s abbahagyja az olvasást. Akkor bólint:*
- 4.3.4.2. (a beszéd funkcióját jelölők:)
 — *szól bele.*
 — *kérdi.*
- 4.3.4.3. (a beszéd minőségét jelölők:)
 — *zakatol.*
- 4.3.4.5. (a beszédet kísérő, vagy megelőző fizikai cselekvéseket jelölők:)
 — *nevet*
 — *nézi ...*
 — *s a fiú a sarokba int.*
 — *s előnti az anyák szemét a könnyharmat.*
- 4.4. Kosztolányi Dezső egy korai novellája: *Vakbélgyulladás*, Kosztolányi Dezső elbeszélései, Magyar Helikon, 1965. 253—258. lap.)
- 4.4.2. 2. típus
- 4.4.2.1. —
- 4.4.2.2. —
- 4.4.2.3. ... *csemcsegte mégegyszer:*
- 4.4.2.4. ... *rázza a fejét:*
- 4.4.3. 3. típus
- 4.4.3.3. — *hörög* —
 — *sziszegi foga között* —
- 4.4.4. 4. típus
- 4.4.4.1. — *mondja neki.*
 — *szólt.*
- 4.4.4.2. (a beszéd funkcióját jelölők:)
 — *kérdezi* (2 ízben)
 — *vitatkozott.*
 — *felesel.*
- 4.4.4.3. (beszéd minősége, hangereje, módja:)
 — *ordított rá.*
- 4.5. Kosztolányi egy regényének részlete, középső korszakából. (A véres költő, Bp., Genius (1921.) XIII. Gyilkosság, 78—88. lap)
- 4.5.2. 2. típus
- 4.5.2.2. ... *így folytatta:* (2 ízben)
 ... *még hozzátette:*
- 4.5.2.3. ... *elkiáltotta magát:*
- 4.5.3. 3. típus
- 4.5.3.1. — *szólt* — (3 ízben)
 — *mondta* — (2 ízben)
 — *jegyezte meg* —
- 4.5.3.2. (a beszéd funkcióját jelölők:)
 — *kérdezte* —
 — *folytatta* —
 — *felelt* —
 — *ismételte* —
 — *duplázott rá* —
- 4.5.3.3. (a beszéd minőségét jelölők:)

- *kiáltott* —
- 4.5.3.5. (a beszédet kísérő fizikai cselekvésre utalók:)
 - *rázta fejét* —
 - *és letörölte* —
 - *és itt úgy röhögött, hogy: ...*
 - *és rátekintett* —
 - *és B.-ra mutatott* —
- 4.5.4. 4. típus
- 4.5.4.1. — *mondta.* (6 ízben)
- *szólt.* (6 ízben)
- *mondta, hebegve.*
- 4.5.4.2. (a beszéd funkcióját jelölők:)
 - *kérdezte.* (5 ízben)
 - *felelt.*
 - *ismételte.*
 - *érdeklődött.*
 - *csitította.*
 - *folytatta.*
 - *igazította helyre.*
 - *hagyta helybe.*
 - *vetette oda.*
- 4.5.4.3. (a beszéd minőségét stb. jelölők:)
 - *szólalt meg.*
 - *suttogták.*
 - *kiabáltak.*
- 4.5.4.5. (a beszédet kísérő fizikai jelenséget jelölők:)
 - *és elmosolyodott.*
 - *ocsudott később.*
- 4.5.4.6. (nem beszédre vonatkozó:)
 - *gondolta* —
- 4.6. Kosztolányi érett korszakának egy novellája (Füredés, 1933. Kosztolányi Dezső elbeszélései, Magyar Helikon 1965. 763—768).
- 4.6.2. 2. típus
- 4.6.2.2. (beszéd funkciót jelölők:)
 - ... *mellének szegezte a kérdést:*
- 4.6.2.3. (beszéd minőségét jelölők:)
 - ... *kiabálta*
 - ... *rekedten kiabált:*
 - ... *sóhajtozott:*
- 4.6.2.5. (fizikai cselekvés jelzése:)
 - ... *hátraszólt:*
- 4.6.2.6. ... *aztán fenyegetően, rekedten:*
- 4.6.3. 3. típus
- 4.6.3.1. — *szólt hozzá* —
- *szólt* —
- 4.6.3.2. (beszéd funkcióját jelölők:)
 - *felelte.* ... — (2 ízben)
 - *tiltakozott* —
 - *biztosította magát* —
 - *mentegette* —

- 4.6.3.3. (beszéd minőségét jelölők):
 — *vágott közbe* —
 — *üvöltött* —
- 4.6.3.5. (kísérő fizikai cselekvéseket jelölők):
 — *bólogatott csufondárosan* —
 — *legyintett* —
- 4.6.4. 4. típus
- 4.6.4.2. (beszéd funkcióját jelölők):
 — *kérdezte.* (3 ízben)
 — *ismételte.*
 — *kérlette.*
- 4.6.4.3. (beszéd minőségét, hangerejét, tempóját jelölők):
 — *rebegte.*
 — *hebegte.*
- 4.6.4.4. (a minőséget és a pszichikai jelenséget jelölő):
 — *hörögött belőle a kétségbeesés.*
- 4.6.4.5. (kísérő fizikai cselekvés):
 — *ásított.*
 — *és ismét magához ölelte.*
- 4.7. Végül: egy fejezet Szabó Dezső: Segítség c. regényéből (Bp., Gónius, I. kötet. Második könyv 3. fej. 177—193)
- 4.7.2. 2. típus
- 4.7.2.1. ... *mondta:* (4 ízben)
 ... *szólt először:*
- 4.7.2.2. (a beszéd funkcióját jelölők):
 ... *felelt:* (2 ízben)
 ... *elszakította a nótát:*
- 4.7.2.3. (a beszéd minőségét, erősségét jelölők):
 ... *felkiáltott:* (2 ízben)
 ... *odakiáltott:*
 ... *énekző hangon kiáltott a fiatalember felé:*
 ... *recsegte:*
 ... *kotyogta:*
 ... *marcangolta:*
 ... *énekelte:*
 ... *hangja meglágyult:*
 ... *felcsattant:*
 ... *lármázott eléjük:*
 ... *hangos sírás tört ki:*
- 4.7.2.4. (a beszédet kísérő pszichikai jelenséget, szándékot, indulatot jelölők):
 ... *felvette a harcot:*
 ... *új ötlet csírázott:*
 ... *egészen bizalmas lett:*
- 4.7.2.5. (a beszédet kísérő fizikai cselekvést jelölők):
 ... *felugrott:*
 ... *kikacagott:*
 ... *újra töltött:*
 ... *visszamerült élő kék szeme:*
- 4.7.2.6. (a beszéd értelmezése):
 ... *tért először vissza a külső valósághoz:*

- 4.7.3. 3. típus:
 4.7.3.1. — *mondta fitymálva* —
 — *gonoszkodott* —
 4.7.4. 4. típus:
 4.7.4.1. — *mondta* (2 ízben)
 4.7.4.3. (a beszéd minőségét, erősségét jelölők):
 — *kiáltotta.*
 — *visította* (2 ízben)
 — *esett ki az ajkai közül.*
 4.7.4.4. (a beszédet kísérő pszichikai jelenségeket, szándékokat, indulatot jelölők):
 — *sajnálkozott.*
 — *kötekedett.*
 — *fenyegetett.*
 — *biztatta.*
 — *séggyenkezett.*
 — *mindig illetékesnek érezte magát.*
 4.7.4.5. (a beszédet kísérő fizikai cselekedetet jelölők):
 — *kacagott.* (3 ízben)
 4.7.4.6. (a beszéd minősítése):
 — *gonoszkodott.*
 — *előzékenykedett.*

5. A fenti példák alapján néhány általánosítást tehetünk:

5.1 Az egyenes idézetet jelző szintagma a magyar irodalmi nyelvben az írott szövegben konvencionált módon és helyen fordul elő: (ld. fent. 3.) A 2. típusal kapcsolatban észrevehető, hogy az idézetet megszakítva gondolatjelek között álló idézetjelölő rendszerint olyan módon illeszkedik, hogy egyúttal az idézett szöveg gondolatváltását, vagy hangváltozását is jelezze.

A három fajta elhelyezés között lényeges értelmi funkció differenciálódás nem fedezhető fel. Mindhárom esetben természetesen hosszabb mondatok is lehetségesek, amelyeknek csak egyik része utal a beszédre.

5.2 Szinkron metszetben az idézetet bevezető, vagy követő jelzések nagy többségben igék, néha módhatározóként használt melléknevek, határozói igenevek. Az idézetet jelző igék, ill. szerkezetek jelentésánál a következő csoportokba oszthatók:

- egynemű beszédjelölők. (*mondja, mondta, szólt*)
- az idézett beszéd funkcióját jelölők (*kérdezte, felelt, válaszolt, — faggatta, magyarázta*)
- a beszéd erősségét, fajtáját jelölők (*kiáltott, sivitott*)
- a beszédet kísérő, vagy követő pszichikai folyamatot jelölők (*haragudott, meghökkent, bizalmaszkodott*)
- a beszédet kísérő, vagy követő fizikai cselekvést jelölők (*pillantott fel, ugrott fel*)
- egyéb típusok, általában már a beszéd következményét vagy értékelését, értelmezését jelölők (*gonoszkodott*)
- idézetjelző formában más folyamatot jelölők (*—gondolkodott—*)

Szemantikailag: az idézetjelölők rendkívül széles skálán helyezkedhetnek el — a forma teherbírása igen nagy. A beszédet jelző egyszerű — *mondta*-tól a legváltozatosabb fizikai cselekvés, vagy pszichikai jelenség jelzéséig terjed az

idézetjelző használatának lehetősége. Sőt, talán, elvileg sincs kizárva, bármely ige + melléknév használata idézetjelölőként; irodalmi szövegek teljes számbavétele valószínűleg kimutatná ezt.

5.3 Alakilag a következő négy főtípus fordul elő:

mondta

mondta és felugrott

mondta felugorva

ugrott fel.

Természetesen: ez egyúttal a forma időbeli kifejlődésének menetét is jelzi.

5.4 Az egyes formák, alakok, változatok eloszlása egy irodalmi szövegben stilisztikai jellegű. Egy-egy szövegen belül mezőt alkotnak; használatukban szerepet játszik az ábrázolni kívánt beszédhelyzet, a megszólaló szerepök jellege, az arányosság, fonetikai tényezők. Az idézetjelölők kiválasztásában jelentős szerepet játszik az egész írásmű tónusa, hangulata, szerkezete; és természetesen a kiválasztás módjában és irányában erősen hatnak egy-egy kor stíluskonvenciókban megnyilvánuló irodalmi áramlatai. A felsorolt példák közül is látnivaló, hogy egy-egy író egy-egy művében bizonyos típusú és hangú, jelentésű idézetjelölőket kedvel, részesít előnyben. Az is világos, hogy van író, aki a hangulatteremtés, valamint a szereplők jellemzése fősúlyát az idézetjelölőkre hárítja (Szabó Dezső), más visszafogottabban él velük, és az egyszerűbb formák alkalmazásával is hatást tud elérni (Kosztolányi Dezső). Stilisztikailag az idézetjelölő a prózastílus drámaibb jellegű elemei közé tartozik.

5.5 A jelenséget a t a p a d á s egyik fajtájának is tarthatjuk. Párhuzamos a jelenség azzal, amelyet HADROVICS LÁSZLÓ jegyez fel (A funkcionális magyar mondatan alapjai. Bp. 1969. 92. lap), amikor egy-egy szintagma stilisztikai hatósugara meghosszabbodik és pl. a tárgy hatáskörébe vonz olyan igéket, amelyek jelentésüknél fogva nem tartoznának ide. Hadrovics szerint a metonímia egy sajátos formája ez.

Még közelebb áll — a *mondta* → *ugrott fel* változás ahhoz, amelyet HADROVICS LÁSZLÓ így ír le: „A mondatannak tehát itt újra az a feladata, hogy ezeket az igéket összeszedje és a lelki élet jelenségeinek megfelelően csoportosítsa.

Egy más pszichikai vonatkozás. Ismeretes az, hogy a lelki élet jelenségeit általában testi jelenségek kísérik. Ha valaki beszélni szeretne, feltartja a kezét; ha valakitől kérdezek valamit, feléje fordulok; ha valaki a nagy bánatát közli, sír hozzá stb., stb. Az ilyen jelenségektől kísért igékkel ilyenféle bevezető mondatokat lehet alkotni: *feltartotta a kezét, és azt mondta, hogy beszélni akar; feléje fordultam, és megkérdeztem, mit óhajt; sírva mondta, hogy meghalt az anyja.* Mivel ezek a kísérő jelenségek ilyen természetes módon csatlakoznak a beszéléshez, megtörténhetik, hogy a beszélést jelentő ige egyszerűen elmarad, és a kísérő jelenség igéje veszi át a bevezető szerepet, ez gyakran odáig mehet, hogy az ilyen ige magába szívja ezt az új jelentést, és két jelentésárnyalata lesz (mint pl. a *sír* igének): *csak némán mutogatott, hogy ő is jelen van; feléje fordultam hogy mit óhajt; örökké sír, hogy nincs pénze.* Az ilyen elliptikus fogalmazás a hagyományos mondatelemzést teljesen megzavarja, mert a szoros logikai kapocs a bevezető és bevezetett mondat között felbomlik. Ezért van szükség a pszichikai mechanizmus ismeretére, mert e mondatok igazi jellegét csak ezzel tudjuk megérteni. A mondatannak tehát itt az a feladata, hogy kiderítse, milyen jelenségeket idézhet elő az ilyen behelyettesítés, és meddig lehet szó

tartalomadásról, és mikor csap át a két mondat viszonya valamilyen más kategóriába.” (i.m. 202.)

Mindkét esetben jelentésátvitelről, illetőleg konvencionált metaforáról van szó. Az irodalmi stílus pedig állandóan termeli a metaforákat, majd ezeket „megfagyasztja”. Az idézetjelölő *mondta* → *ugrott fel* forma is ilyen „megfagyott metafora”.

6. Mikor jelentkezik a leírt idézetjelző — változatsor a magyar irodalmi nyelvben?

A kérdés megválaszolása alapos történeti tanulmányokat igényelne, ezúttal néhány megjegyzésre szorítkozom.

6.1. A XVIII. sz. elején a magyar szépprózai stílus egyik megalapítójánál, Faludi Ferencnél már észrevehető a törekvés az idézetjelölő differenciált használatára. A Téli Éjszakák túlnyomóan drámai dialógusként jelzett (szereplő neve az egyes idézet előtt) formájától a Dardanus már többfajta változatot felmutató formájáig (. . . és úgymond : ; . . . előállítá, mondván : ; ilyen beszédet tartott : ; . . . felelé :) A XVIII., XIX. sz. folyamán a — *felel*, — *mond*, — *kéré* formák lesznek általánossá. De már Kölcsény Ferencnél is figyelmeselek lehetünk a változatosság határozott igényére:

„— Nem jófélék! — *mondta a negyedik.*

— *Igen bizony! — szólt közbe az ötödik. — Hiszen a ménespásztor látta hogy a múlt héten, éjjelenként, valami lóhátas ember ment hozzájuk.*

— *Sírást mondott kend az előbb? — ezt kérde a hatodik.*

— *No no, gyermeksírást! — magyarázá a hetedik.*

— *De miért rejtegetőznek? — tünődék a nyolcadik.*

Felszólalt a kilencedik: „meglássa ketek, titok van a dologban!” És ebben mindnyáján megállapodtak.” (A vadászlak 4., Magyar Elbeszélők, szerkeszti: Illés Endre, Szépirod. 1961. 1: 234. lap).

Kisfaludy Károly Sulyosdy Simonjában pedig már ilyen idézetjelölővel találkozunk:

— *dörmögött a mester . . . (I.m. 1: 223.)*

6.2 Mindennek ellenére szinte az egész XIX. sz.-i magyar prózastílusban a — *mond*, — *felelé*, — *szólt* típusú idézetjelölők túlnyomóak. Az egyedüli kivétel Jókai Mór, akinél világos a változatosság, a kiterjesztés szándéka. A Rab Ráby egyes fejezeteit végig elemezve a fenti kifejtett forma előzményeül a mozdulatot, szándékot ábrázoló, ponttal lezárt mondat előzi meg az idézetet.

„*Aztán még egy negyedik pipát is előkeresett; szép faragott tajtékpipa volt pedig, azzal meg a hátat fordító Rábyt kínálta meg.*

— *No kollega uram, hát maga is gyűjtson rá ebből a kospallagiból!*

Ráby ekkor odafordult hozzá, s megköszönte.

— *Én nem dohányszom.*

A tekintetes úr meglepetve szólt:

— *Mi a mente? Hisz ez az úr Ráby Mátyás!*

Ráby a szemébe bámult a rab kollegának.

— *Honnan ismer engem az úr?*

A tekintetes úr valami furcsa hangon nevetett.

— *Hehem! Én nagyon jól ismerem az urat, de az úr nem ismer engem,*

Pedig találkoztunk egyszer.”

„. . . *Egyszer aztán bejött a porkoláb.*

— *Jelentem alássan, az a parancsolat, hogy a rab urak ne csapjanak nagy*

larmát — a második vicispán úr odafenn nem tud alunni.” (Jókai Mór Összes Művei, Regények 38. 305, 309. lap.)

6.3. A XX. sz. első éveiben ismét túlnyomó az átlagos prózában a — *mondta*, — *szólt* típusú jelölés. Még az új törekvéseket képviselő szerzőknél — mint Bródy, vagy mint Gozdsu és Petelei is a régi forma túlnyomó. Szomorynál pedig, franciás módon az idézetjelölő módhatározóval való „színesítése” az uralkodó (*szólt enyhén, feleltem tétován*); Gárdonyinál pedig népieskedő változatok (... *mondok*).

A század első évtizedében áll be hirtelen változás. Az ekkor keletkezett elbeszélések, regények láthatólag akarattal törekszenek az idézetjelölő eddigi konvencióinak megtörésére. Jól látható ez a törekvés Kaffka Margitnál, ahol általánosak az ilyen szerkezetek: — *áll meg*, — *fordul hozzá határozottan*, — *nyitotta tágra a szemét*, — *pszichologizált maga elé morogva*, — *tápáskodott föl* — stb. (Asszonyok, Két nyár, Magyar Elb. III. köt.)

Molnár Ferenc ekkoriban keletkezett Szentolvajok-jában pedig ilyen szerkezetet használ: „*Hoop — röpül Kleinberger úr szene.*” (Magyar Elb. II. 1246.) Ezidőtől fogva szinte általánossá válik az idézetjelölő változatos használata, annyira, hogy a 10-es évektől a „szólt” — szinte már csak ironikus stílizáltan fordul elő. Természetesen a vitalista, majd expresszionista áramlatok hatása, mint Szabó Dezsőnél, — bátorította, felszabadította az író törekvését a változatosságra, sőt ez áramlatok meg is követelték azt. (Ezt a jelenséget láthatni Pap Károly, Gelléri Endre novelláiban is.) Viszont: más stílusideálhoz kötődő íróknál visszatérés észlelhető a korábbi egyszerűbbnek látszó gyakorlathoz, ez a sajátos „visszafelé stílizálás” szándék látható Krúdy és Karinthy prózájában, ahol a *mondta*, *szólt* ismét túlnyomóvá válik.

6.4. Ez a kétfajta gyakorlat — a kissé archaikus ízű — *szólt*, — *mondta* használata és a tapadásos idézetjelölő széleskörű további kiterjesztése máig jellemző a magyar irodalmi prózára. Egyetlen példa: A Kortárs 1976/1. számában Jókai Anna Az építkezők c. elbeszélésének 1. lapján (35. lap) az alábbi szerkezetek fordulnak elő: — *szabadkozott* —, *motyogta* —, *megnyit a zsírpárna a szeme körül* —, — *mondta* —, — *letette őket* ... — *kiáltotta utána* ... — *a vállát is megütötték* ... — *úszott egy kurjantás* — Karinthy Ferenc Házzsentaló c. elbeszélésének egy lapján (45) az alábbi idézetjelölőket találjuk: — *derült* —, — *mondta* —, — *fecsegte* —, — *intett Fabriczky felé* — *mordult vissza* —, — *odaszólt*.

7. Felvetődhetik a kérdés: vajon a magyar irodalmi stílus belső fejlődéséről, írói leleményből általánosított egyéni kezdeményezésből keletkeztek-e a formák, vagy másképpen: pl. idegen nyelvű irodalmak hatására. Ezt a kérdést is éppen csak feltenni tudjuk, megválaszolásához alaposabb kutatás kellene. Úgy látszik a francia irodalmi nyelvben a XIX. sz.-ban a *dít*, *répondit* az uralkodó és az idézetjelölők skálája csak a beszédhelyzet jelzésére terjed. Maupassant egy novellájának egy lapján (Garçon, un bock! ..., Oeuvres Complètes ... Miss Harriett. Paris, L. Conard, 1908. 233. l.) az alábbi változatokat találjuk: *je balbutiai, il répondit placidement, ... je cherchai une phrase, il repliqua avec résignation, j'insistai, il prononça, il s'écria, ... une voix répéta, il demanda*. — Egy jellegzetesen a XX. sz-i francia prózastílus konvencióját követő mű, Roger Vailland Drôle de Jeuje — is általában a *fit*—*il*, *dít*—*il* stb. formákkal él, és túlnyomóak nála a jelöletlen idézetek. Sok esetben a fizikai cselekvést az előző mondatban jelzi, nem kapcsolja az idézethez, (az a forma, amelyet Jókainál írtunk le). Pl.

Encore un silence, Marat se lève.

„A bientôt, dit-il... Voilà mille francs pour ton poker de ce soir.

— François! je le tirerai de là, tu sais.

Il sort.

„François!” crie Mathilde.

Il rentre.

?”

(Livre de Poche, Buchet—Chastel, Paris [1963] (56—57. l.)

A német irodalmi nyelvben a XIX. sz-i és XX. sz. elejei szerzőknél az idézetjelölőknek gazdag változatait találjuk. Elsősorban szintén a beszédhelyzet jelzésére, a beszéd funkció jelölésére: Gottfried Keller még a *fuhr fort*, — *begann wieder*, *antwortete verwundert*, *rief plötzlich* formákat használja, természetesen a *sagte* mellett. Néhány évtizeddel utóbb, Heinrich Mann-nál már *stöhnte er*, *flüsterte er*, *raunte eine Stimme*, *jammerte* formákat lehet a IV. Henrik egyetlen oldalán összegyűjteni. Míg a magyar írók által olvasott bécsi Arthur Schnitzler prózai műveiben a beszédhelyzetre illetőleg funkcióra vonatkozó idézetjelölők a túlnyomók (a *Der Weg ins Freie* néhány lapján: — *sagte*, *fragte*, — mellett: *unterbrach*, *erwiederte*, *seufzte*, *rief*, *erklärte*, *wiederholte*, *entgegnete*, *fuhr fort* és ezek módhatározós bővítései: *erwiederte lebhaft* — típus olvashatók), az expresszionista iskolán átment Franz Werfelnél a magyarban előforduló szerkezetekhez hasonlókat találunk:

... legte seinen Arm um die Schulter des Knabens: ...

Der Oberleutnant trat anmutig an ihre Seite:

Sie kokettierte schwermütig: (Franz Werfel: *Kleine Verhältnisse*, Berlin—Wien—Leipzig, Paul Zsolnay V. 24—25.)

Olyan példát azonban, amely a következő lépést megtenné, tehát a magyar — *ugrott fel* szerkezethez hasonlótt itt sem találtam.

8. Nehéz, bár nem teljesen lehetetlen oksági viszonyt feltételezni a jelenségek között. Kellően még ki nem derített párhuzamosságok észlelhetők a magyar és német, magyar és francia irodalmi stílus fejlődése között. Úgy látszik, a XIX—XX. sz-i prózaírás általános iránya, szükségletei, az írói beszéltető technika fejlesztésének igénye, differenciálták — több nyelvben egyszerre — az idézetet jelölő szerkezeteket, s erre a folyamatra irodalmi-művészeti áramlatok (romantika, expresszionizmus) gyorsítóan hatottak. A magyar szerkezet esetében egyszerre lehet tehát szó áthatásról és párhuzamosságról.

Mindebből következik, hogy a leírt jelenség kifejlődését arra is példának tekintjük, hogy a stilisztikum hogyan válik konvencionált nyelvi eszközzé.

Ugyanakkor úgy látszik, hogy részint a magyar irodalmi stílus erős metaforizáló hajlama, és természetesen a magyar nyelv agglutináló természete kedvezett is az idézetjelölő sajátos formái kifejlődésének.

SZABOLCSI MIKLÓS

Quelques remarques sur un phénomène stylistique hongrois

par MIKLÓS SZABOLCSI

L'auteur analyse un moyen stylistique particulier que l'on rencontre souvent dans la langue littéraire hongroise. Il s'agit d'une variante caractéristique de l'incise marquant la citation (par exemple: *ugrott fel* 'se leva-t-il'; 'sursauta-t-il' — au lieu de — *mondta* 'dit-il').

La Grammaire descriptive du Hongrois ne manque pas de décrire cette construction. L'auteur esquisse une typologie à travers l'analyse de quelques extraits de textes poétiques. Il propose de constituer les catégories suivantes: simple indication de la citation, indication du ton général ou du rythme de l'énoncé cité, indication du but de l'énonciation, indication des phénomènes psychiques qui sous-tendent l'énoncé, indication des actes du locuteur pendant l'énonciation. D'un point de vue sémantique, il s'agit ici d'une espèce de contamination.

L'auteur passe en revue le développement historique des différents types de cette incise particulière. On la rencontre dès le début du 19- siècle mais elle ne s'est pleinement développée qu'au début du 20-, sous l'influence de différents courants de style comme l'art-nouveau et surtout l'expressionnisme.

La formation des diverses variantes de ce type d'incise est exemplaire de la grammaticalisation des phénomènes stylistiques.

Enfin, l'auteur pose la question de savoir s'il ne serait pas possible d'attribuer les diverses formes à l'influence allemande ou française. A son avis, il s'agit de faits parallèles plutôt que d'une influence directe.

A magyar mondatformák kérdéséhez*

1. Közismert, hogy napjainkban a szintaktikai kutatások egyik leglényesebb problémája a mondatformák kérdése (sentence pattern, větný vzorec, формула предложения stb.). A mondatforma a nyelv szintaktikai szintje leírásának központi kategóriája lett, s minden bizonnyal tartósan az is marad, amennyiben a formák rendszere jellemző egy-egy adott nyelvre, tehát az egyes nyelvek mondattani leírása a mondatformák adott rendszerétől elválaszthatatlan. A mondatforma-vizsgálatok fontosságát, más oldalról, a különböző nyelvek szinkron egybevetésének elmélete és gazdagodó gyakorlata is nyomatékkal hangsúlyozza. Az egyes nyelvek szinkron szempontú összevető kutatásaiban ugyanis az egyedi, elszigetelt nyelvi jelenségek, vagy legjobb esetben részrendszerek leírása után egyre inkább a teljes nyelvi rendszerek egybevető leírásának igénye lép előtérbe.

A mondatforma-kutatások hatalmas szakirodalma jelentős elméleti és gyakorlati eredményekről tanúskodik. Ezeknek az eredményeknek az összegezése, valamint a problematika áttekintése magyar nyelven megtalálható MOLNÁR ILONA dolgozatában; a további szakirodalmat l. ott (l. az irodalomjegyzék 25. tételét).

Az említett eredményeknek még a kritikai elemzést mellőző, csupán többé-kevésbé rendszerezett leíró áttekintése is meghaladja e cikk kereteit, ezért csupán azoknak a modelleknek rövid jellemzésére szorítkozom, amelyeknek elveit és módszereit saját vizsgálódásaimban felhasználni igyekeztem. Nem tekintem feladatommak e modellek sokoldalú bemutatását, még csak tömör elemzését sem, kizárólag azokra az elvi és ezzel szorosan összefüggő módszerebeli tényezőkre kívánom felhívni a figyelmet, amelyek, nézetem szerint, bizonyos mértékig rokonítják őket.

2. A magyar mondatformák rendszerének kutatásában vitathatatlanul új utat jelentenek ZSILKA JÁNOS munkái, amelyek közül az első átfogó mű A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer c. dolgozata (34). Zsilka felfogásának eredetisége, mint tudjuk, annak kimutatásában rejlik, hogy a különböző tárgyas mondatformák összefüggnek egymással, levezethetők egymásból. E levezetések során mind általánosabb formák jönnek létre, amelyek a valóság mind szélesebb összefüggéseinek tükrözésére képesek, azaz megjelenik a szerves rendszer gondolata. Zsilka a tárgyas mondatstruktúrák vizsgálata során — a generatív grammatika ma ismert rendszereit meghaladva — bebizonyítja, hogy „az elemi mondatok önállósága

* Köszönetet mondok MOLNÁR ILONÁnak bírálataért és segítségéért, mellyel e dolgozat megírásában támogatott.

relatív; az elemi mondatok objektíve csak mint a magasabb mondatalakulatok szerves részei léteznek" (34, 6).

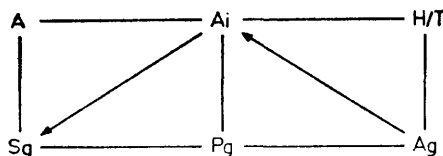
A Nyelvi rendszer és valóság c. könyvében (35) a nyelvi rendszer szerves mozgása mellett egy másik — az általánostól a konkrét felé haladó — mozgást is kimutat, s így a nyelvi rendszer két ellentett irányú, egymást kölcsönösen feltételező mozgás egységeként jelenik meg. Zsilka rendszerében feltárul egyrészt a tárgyas szintagmák és a mondat, másrészt a különböző tárgyas mondatformák egymással való belső kapcsolata.

2.1. Zsilka elméletével sok tekintetben rokon elvek alkotják V. Sz. JURCSENKO szovjet nyelvész Простое предложение в современном русском языке c. monográfiájának elméleti alapját (40). Jurcsenko saját elméletének és a vele szervesen összefüggő módszerének lényegét elsősorban a szinkronikus genetizmus (синхронный генетизм) vagy szintaktikai deriváció (синтаксическая деривация) elvében jelöli meg.

A szerző abból indul ki, hogy a mai orosz mondat valamennyi típusa és változata (legyenek azok bármennyire is különbözők), közvetlenül vagy közvetve levezethetők egy kéttagú szintaktikai alapstruktúrából. Nézete szerint ez a kéttagú invariáns mondatstruktúra három komponensből áll: az alannyal (A) kifejezett grammatikai szubjektumból (Sg), az igei állítmánnyal (Ai) kifejezett grammatikai predikátumból (Pg) és az ún. grammatikai attribútumból (Ag), amelyet az igétől függő határozó, ill. tárgy fejez ki (H/T) — (1. az ábrát). A jelzöt nem tekinti az alapstruktúra konstitutív elemének, mert az nem közvetlenül, nem mondatrészként, hanem csak szerkezettagként, azaz a mondatbeli hierarchia alsóbb fokán illeszkedik be a mondat struktúrájába (40, 23—25).

A jelző szintaktikai státuszát illetően hasonló gondolatokkal a magyar mondattani szakirodalomban is találkozunk, pl. ELEKFI LÁSZLÓ A logika állítmány-fogalma és az állítmányi névszó c. dolgozatában (11, 113) vagy DEME LÁSZLÓ Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata c. könyvében (8, I. rész).

A Jurcsenko-féle alapstruktúra interpretációja a tartalom és a kifejezés síkjának együttes ábrázolásával a következő:

A tartalom síkja (Sg—Pg—Ag) a gondolat struktúrájához és a nyelven kívüli valósághoz való viszony révén alakul ki, a kifejezés síkja (A—Ai—H/T) pedig a szófajok és morfológiai formák rendszeréhez való viszony útján jön létre. Az alapstruktúra a mondat alapvető szemantikai modellje is:

предмет — действие — признак/объект

(40, 178). A három komponensből álló alapstruktúrát átható és egységbe fogó fő kapcsolat a predikatív viszony, amely az attribútumnak (Ag) a szubjektumra (Sg) vonatkoztatását jelenti a predikátum (Pg) közvetítésével, azon keresztül (1. az ábrát). Az alapstruktúra leglényegesebb sajátsága az, hogy

tartalmi oldalának két komponense — Sg és Pg — elmaradhat, redukálódhat a nyelvben, míg az Ag komponens sohasem redukálódik a nyelvben, de kifejezésének formájával együtt mellőzhető a beszédben. Pl.:

Человек жил весело → Человек был весел →
 Человеку было весело; Град побил посевы →
 Градом побило посевы

A nyelv síkján végbemenő redukció következményei igen nagy jelentőségűek; végső fokon az alapstruktúrától különböző mondatformák megjelenéséhez vezetnek. E redukció különböző formái, ill. kombinációi révén a mai orosz nyelv mondatformái „szervesen” vezethetők le. A szerző könyvét e levezetéseknek szenteli, melyek során a kéttagú nominális, az egytagú igei és egytagú nominális mondatok, a mai orosz nyelv tipikus mondatformái, valamint az átmeneti típusok mint szükségszerű, „szerves” alakulatok jelennek meg előttünk.

Jurcsenko rendszere nem a szó Zsilikától használt értelmében szerves, azaz a szinkroniát és a diakroniát nem ugyanolyan módon kapcsolja össze; inkább talán „szinkron szerves” rendszernek nevezhetnénk, amelyben a rendszer „töredékeinek” kiegészítésével, az említett fő mondatformák közötti „terek kitöltésével” tárul fel a mondatformák objektív mozgása.

Jurcsenko szerint a mondatformák általa bemutatott egymásba való átmenete elvileg különbözik a generatív grammatika ismert változatainak levezetéseitől, amennyiben: 1. az átalakulás fokozatos; 2. teljes egészében csak a konkrét mondatok nagy tömegében realizálódik és 3. közvetlenül nincs kapcsolatban az egyes mondatok lexiko-szematikai tartalmával (40, 28).

3. A magyar mondatformák rendszeréről mint átfogóan leírt rendszerről nem beszélhetünk, vélekedésem szerint azonban intuitíve feltételezhetjük, hogy a kéttagú (három komponensből álló) mondat alapformáinak tekinthető ún. igei és névszó-igei állítmányú mondatok nyelvünk tipikus mondatformái közé tartoznak: *Szilágyi Örsébet levelét megírta* (NVN-t); *Esik eső csendesen* (NVD); *Széles a Duna* (NA); *Péter katona* (NN) stb. Mivel a nyelv mondatformái rendszert alkotnak, jogos a kérdés: milyen kapcsolatban vannak egymással a kéttagú mondat alapformáinak vehető igei és névszó-igei állítmányú mondatok? Tehát mi a viszony a fenti mondatok alapját alkotó mondatformák között?

Itt egy megjegyzést szeretnék tenni: azzal a felfogással értek egyet, amely szerint — a rendszerszerű összefüggések folytán — a magyar nyelvben pusztán nominális állítmány nincs (19, 159), (31, 269–272), (9, 78–79). A továbbiakban tehát nominális állítmányon mindig névszó-igei állítmányt értek.

Zsilka koncepciója szerint a szerves nyelvi rendszer központi magját a tárgyias mondat szerkezetek alkotják. A fentebb felsorolt mondatformák (egy kivételével) nyilvánvalóan nem tartoznak e centrális, zártabb maghoz, tehát csak a rendszer külsőbb, periferiálisabb területein helyezkedhetnek el, s ebből logikusan következik, hogy a köztük kimutatható kapcsolatok is lazábbak, egymásból való levezetésük is „szervetlenebb”. A Zsilka kidolgozta transzformációs módszer, mely a tárgyias mondat szerkezetek vizsgálatával adekvát, a nyelvi rendszer e területein — nézetem szerint — nem célravezető, ezért a vázolt probléma megoldását inkább a Jurcsenkotól követett módszer segítségével kíséreljük meg.

4. A magyar nyelvtani szakirodalom gazdag, vizsgálati módszereiben is sokszínű anyagot halmazott fel a nominális mondat kérdéskörét illetően, főként az ún. azonosító mondatok elemzésével kapcsolatban. Különösen nagy jelentőséget tulajdonít az azonosító mondat nyelvtani elemzésének BODNÁR FERENC, aki a kérdésnek több tanulmányt szentelt (5, 6, 7). Az iskolai elemzés oldaláról közelítette meg a problémát BALÁZS-PIRI ALADÁR (2), az elvi eredmények és vizsgálati módszerek áttekintésére törekedett ELEKFI LÁSZLÓ A predikatív viszony c. dolgozatában (13). (Az elemzés problémáit vizsgáló egyéb munkákra — más összefüggésben — alább hivatkozom).

A *van* igés mondatok vizsgálatának mintha kevesebb figyelmet szentelt volna nyelvtani hagyományunk. A kérdést felvető ill. részletesen elemző művek jórészt a századforduló táján születtek VERESS IGNÁC (33), SIMONYI ZSIGMOND (28), KALMÁR ELEK (16), KLEMM ANTAL (21) tollából.

4.1. A magyar nominális mondat problematikájának vizsgálatában új szakaszt nyitottak a 60-as években a CHOMSKY nyomdokain megindult generatív grammatikai kutatások. Elsősorban SZÉPE GYÖRGY (31), DEZSŐ LÁSZLÓ (9) és KÁROLY SÁNDOR (20) munkáira kell hivatkoznunk.

A verbális és nominális mondatforma e cikkben vizsgálandó összefüggése szempontjából több nyelvi tényre vetett új fényt DEZSŐ dolgozatának a névszói és igei állítmány kapcsolatáról szóló fejezete (9, 78–81). A szerző kimutatja, hogy a névszói és igei állítmányú mondatok a magyarban egységes szórendi és hangsúlyozási rendszert alkotnak. Az igekötős ige szórendi viselkedése megfelel a kopulás névszóénak: *A fiú # mindig elment; A fiú # mindig jó volt* stb. (A # jel a téma-réma tagolódás jelölésére szolgál.) A kopula és az ige szórendi viselkedésének megegyezése a kopula igei természetét, a létigével és a teljes jelentésű igékkel való kapcsolatát bizonyítja, amint erre SZÉPE is utalt a minden igében megtalálható kopula-jelleget hangsúlyozván (31, 280).

Szépe és Dezső említett művei a névszói és igei mondatforma párhuzamát emelték ki. A jelen dolgozat annyiban kíván tovább lépni, hogy megpróbál fényt deríteni a két mondatforma közötti szinkronikus kapcsolatára, elveiben és módszerében Zsilkának ill. Jurcsenkonak a generatív grammatikai kutatásoktól eltérő irányú kutatásaira támaszkodván.

5. Mondattani szakirodalmunk tanúsága szerint a névszói-igei és bizonyos típusú igei állítmányú mondatok tartalmi és formai összefüggésének, rokonságának gondolata korántsem új. A *van*, *lesz*, *marad* igéket tartalmazó névszói-igei állítmányú mondatok és egyes állapotféle határozós szószerkezetek rokonságára már SIMONYI első iskolai nyelvtanai is utaltak, s a későbbiek során is gyakran hivatkoztak rá a különböző szerzők, pl. BEKE ÖDÖN (4), KUBÍNYI LÁSZLÓ (23), KÁROLY SÁNDOR (17, 447–448), TOMPA JÓZSEF (32, 327). Hangsúlyozza az összefüggést a MMNyR is (24/2, 77, 127–128). SZABÓ DÉNES szerint pl. „a névszói-igei állítmány szerkezetileg nem más, mint egyfajta adverbális állapotározós szintagma” (30, 357), s ő a *tanár lesz* féle szerkezeteket fel is veszi az állapothatározós szintagmák közé.

Ha a besorolást és az elnevezést illető vitatható részletkérdésektől eltekintünk, tisztábban áll előttünk az a vitathatatlan tény, hogy a névszói-igei és igei típusú mondatformák nem állnak mechanikusan egymás mellett, nem függetlenek egymástól, hanem ellenkezőleg, összefüggenek egymással a mai magyar nyelv rendszerében. A kérdés már csak az, hogyan függnek össze.

Feltételezésünk szerint úgy, hogy a névszói-igei típusú mondatforma az igei típushoz képest másod-

lagos, a névszói-igei léte feltételezi az igei mondatforma meglétét, az előbbi az utóbbiból vezethető le — szinkronikus síkon.

6. Vegyük szemügyre a következő mondatok állítmányi részét:

(1) *Elsőnek tudta meg a hírt.*

Nyugodtan közölte.

Okosan magyarázta meg, gyorsan megértettük.

(2) a *Betegnek látszol.*

Ostobának tartják.

Hiúnak mondják.

b *Az öreg még fürgén jár.*

Betegen fekszik.

Szomorúan üldögél.

c *Tisztként szolgál.*

Vasútasként dolgozott.

Tavaly mint csoportvezető működött.

d *A gyerek újabban szentelenül viselkedik az iskolában.*

e *A bejárat két dór oszlopsorból áll.*

f *Kész(en) van a vacsora.*

(3) *Húsz éves múlt.*

Péter nem maradt tanító, hanem tanár lett.

(4) *Péter tanár. Tanár vagyok. Tanár vagy.*

Látható, hogy a csoportok nem homogének: az (1) csoport tulajdonképpen szembeállítható a többi csoporttal, amelyek az igei állítmány lexikai tartalmának „kiürülése” tekintetében mintegy fokozatokat alkotnak. Ez azonban az alább kifejtendők szempontjából nem lényeges eltérés, ezért eltekinthetünk tőle.

Különösebb elemzés nélkül is világos a fenti mondatok néhány közös vonása:

6.1. Az állítmányi rész közlésbeli értékét nem annyira az igei állítmány, mint inkább a különböző névszókkal kifejezett határozó adja meg: az *öreg fürgé, beteg, szomorú* stb. A megfelelő névszók e szemantikai dominanciáját a közlésben, a beszédben a szórend és a hangsúly emeli ki. (Erről 1. alább.)

6.2. A mondatok túlnyomó többségében a határozó szoros szemantikai kapcsolatban van az alannyal is, igaz, a (4) csoport kivételével csak saját lexikai tartalommal rendelkező ige közvetítésével, azon keresztül. A (4) csoportban éppen ez a közvetítés „szűnik meg”, s ezáltal lehetővé válik két névszó, alany-állítmány „közvetlen” egymásra vonatkoztatása, ha úgy tetszik, a „tisztá állítás”, a predikáció: *ő tanár*. (A „közvetlenségről” alább még lesz szó).

6.3. A fenti mondatok harmadik jellemző tulajdonsága nem ilyen kézenfekvő; rejtettebb, melyebb. A mondatok egyes csoportjainak sorrendje nem önkényes, hanem meghatározott tendenciát követ: az igei állítmány jelentésének általánosulása felé mutat, s ez az általánosulás az ige lexikai tartalmának „kiürülésével”, redukciójával halad párhuzamosan. A (4) csoportban, azaz az utolsó sorban a csak grammatikai funkcióval rendelkező ige, helyesebben *k o p u l a* jelenik meg: *van*. „A *van* annyira tartalmatlan és kép-

szerűtlen, hogy elsősorban viszonyt fejez ki, a legtipikusabb kopulaige két megnevező alakban álló névszói tag közt” — írja ELEKFI LÁSZLÓ (12, 207).

A csoportok elemzése azt mutatja, hogy az igei állítmány jelentésének általánosulása s vele párhuzamosan szemantikai „kiürülése” a grammatikai és lexikai információ fokozatosan élesedő polarizációjához vezet (38, 275). E polarizáció végső formája a (4) csoport, amelyben az állítmány teljes szemantikai tartalmát a névszó, grammatikai tartalmát teljes egészében a kopula (*vagyok, vagy, ø...*) sűríti magába.

A polarizáció e ténye logikusan vezet el ahhoz a gondolathoz, hogy a kopula megjelenése feltételezi az elvont ill. konkrét jelentésű igék tömegének meglétét az adott nyelvi rendszer keretei között, hiszen polarizáció csak ott jöhet létre, ahol a szélső pontokra húzódó összetevők eredetileg együtt, egységben vannak. A szemantikai és grammatikai összetevőknek ez az „eredeti” egysége (mely lehet kisebb vagy nagyobb fokú, lazább vagy szorosabb,) az igei állítmányú mondatokban mutatható ki, s a teljes polarizáció a nominális mondatokban megy végbe: *Tisztként szolgált* → *Tiszt volt*. A lexikailag tartalmas, teljes értékű igék és a *van* kopula, valamint a kopulaszerű *marad, múlik*, közötti kapcsolat bizonyítéka — nézetem szerint — az az egyébként közismert tény, hogy mind a kopula, mind a kopulaszerű igék meghatározott jelentésekkel funkcionálhatnak igés mondat igei állítmányaként is: *Van igazság; Az idő múlik; Te mehatsz, én maradok*. Az ÉrtSz. adatai szerint a *múlik*-nak öt, a *marad*-nak kilenc, a *van*-nak ötvenkilenc teljes értékű igei, „főigei” jelentése van. — Vélekedésem szerint a szóban forgó kapcsolat másik, nyelvtörténeti bizonyítéka az a szintén közismert tény is, amely szerint „a factitivus—translativuszi vonzat a *lesz* igeinek egykor egyetlen szerkezeti lehetősége volt, amint hogy valaha a *marad* is lativuszi *-nak, -nek, vagy -vá, -vé* ragos határozóval járt (azaz igei állítmányként funkcionált — az én megjegyzésem), nem pedig állítmányi nominativusszal” (32, 328).

A szinkron rendszerben tehát kimutatható az igei állítmány mozgása, amely a konkrét igék tömegétől az elvont igék sokaságán át az egyetlen *van* kopuláig tart. A mondatformákra vetítve: verbális mondat → nominális mondat a levezetés iránya.

Ennek a mozgásnak mély értelme van: arra utal, hogy az adott nyelvi változásban is (az igés mondatforma névszóssá alakulásában) belső, szükség-szerű mozzanat, ellentmondás a fejlődés rugója. Úgy tűnik, az ellentmondás bizonyos igés mondatok grammatikai-szemantikai szerkezete és kommunikatív célja között feszül. Ha pl. az *Elsőnek tudta meg a hírt* mondatban a közlés szempontjából az *elsőnek* határozó a leglényegesebb, azaz egy egyes szám 3. személyű alanyról szólva az a legfontosabb, vagy valamiben *első*, akkor bizonyos feszültséget láthatunk abban, hogy a közlés adott formájában az *elsőnek* határozó nincs közvetlen szintaktikai kapcsolatban az alannyal: *ø ő elsőnek*, csak a saját lexikai jelentéssel bíró igei állítmány közvetítésével: *ő elsőnek tudta meg*. Ez a feszültség oldódik fel a nominális mondatformában: *Ő volt az első, aki megtudta a hírt*, amelyben a két névszó, alany és „határozó” „közvetlenül” vonatkozik egymásra. A létrejött névszói-igei mondatforma az igeihez viszonyítva új minőséget jelent, amelyre új mondattani viszonyok jellemzők: az *első* nem határozója, hanem állítmánya az *ő* alannak.

6.4. Meg kell jegyeznem, hogy mondattani szakirodalmunkban ez a gondolat sem egészen új. Hadd idézzem KÁROLY SÁNDOR Az értelmező

és az értelmezői mondat a magyarban c. könyvéből a következő részletet (18, 16—17): „Beszédfunkció szempontjából... az állítmány a fontos rész, mert elsősorban ennek a kedvéért mondom a mondatot. Különös képessége most már a mondatnak, hogy az állítmány-alany viszonyon nem változtatva úgy is közölheti a mondanivalót, mintha egy másik mondatrész volna az állítmány. Ilyenkor van egy szabályszerű... pontosabban úgy mondhatnók: mondatfunkciós állítmány (a mondat szerkezete és fogalmi tartalma szerinti állítmány), és van egy beszédfunkciós állítmány, a beszéd funkciója szerint kiemelt rész... *A barátom az utcán sétál.* Ebben a mondatban az *utcán* a beszédfunkciós állítmány. Ha azt akarom, hogy mondanivalómban ne legyen ellentmondás... a kétféle állítmány között, így fogom a mondatot megszerkeszteni:

Az utca az, ahol a barátom sétál. Vagy: *Barátom sétáló helye az utca.*

De ezekből a példákból azt is látjuk, hogy ha a beszédfunkciós állítmány kedvéért átalakítjuk a mondatot, névszói állítmányos mondatot kapunk...” (Vö. 8.2. pont.)

7. A fentiekkel kapcsolatban két gondolatot kell kiemelnünk:

7.1. A nominális mondatforma alanyának és állítmányának egymásra vonatkoztatását illetően némi magyarázatra szorul a **közvetlen** kifejezés. (Ezért használtam idézőjelben). Szemantikai síkon az alany-állítmány kapcsolata valóban **közvetlen**, mert a „lexikai szennyeződéstől mentes” *van* kopula fűzi össze őket, de ugyanezen tény szintaktikai vonatkozása folytán az alany-állítmány viszony **közvetett** is, amennyiben a két mondatrész kapcsolata a kopula révén csak a szám, személy, idő, mód szintaktikai kategóriáinak közvetítésével valósul meg. Ismert gondolat, hogy bizonyos típusú nominális mondatok és a velük jelentéstanilag kapcsolatba hozható jelzős szintagmák különbsége főként szintaktikai síkon ragadható meg, s ez a különbség éppen az egymással vonatkozásba hozott névszók viszonyának közvetettségében (mondat), ill. közvetlenségében (szintagma) mutatkozik meg (40, 85):

Mondat	Szintagma
<i>A tanuló szorgalmas</i> ↑ — — ^ — —	<i>szorgalmas</i> ———→ <i>tanuló</i>
<i>A könyv érdekes</i> ↑ — — ^ — —	<i>érdekes</i> ———→ <i>könyv</i>
<i>A film jó</i> ↑ — — ^ — —	<i>jó</i> ———→ <i>film</i>

Az adott mondatok és szintagmák közé nem tehetünk egyenlőségjelet szemantikai síkon sem, sőt, a mondatjelentés szempontjából e mondatok és szintagmák szembeállíthatók egymással. Ebből a szempontból pl. *A tanuló szorgalmas* mondat szemantikai egyenértékese *a tanuló szorgalma* szintagma. E problematikára csak utaltam, részletezését nem tartom feladatommak. Az érdeklődő olvasó figyelmébe ajánlom N. D. ARUTYUNOVA dolgozatát (38, 309—316).

A fenti típusú névszói-igei mondatforma és jelzős szintagma viszonyát illetően ma már, ha nem is egészen általánosnak, de többséginek mondható az a sze-

rintem is helyes vélemény, amelynek értelmében elsődleges a mondat, s a hozzá képest másodlagos nem predikatív szintagma belőle alakult ki, ill. vezethető le.

A nominális mondat és a jelzős szintagma közötti átmenet legpregnánssabb tükrözője az értelmező jelzős szerkezet. Így értékeli ezt pl. HADROVICS is: „A nyelvi megformálás takarékoságára kell visszavezetnünk, hogy a nominális mondatból az értelmező is kialakulhatott... az értelmező a közlés folyamatába, mintegy beékelődve, az alapszóról állítmányszerű megállapítást tesz...” (14, 53).

Általánosan elismert tény, hogy „A jelzős szerkezeteknek sajátos (az én kiemelésem: Sz. E.) csoportját alkotják az értelmező jelzős szerkezetek. Ezek több formai sajáttságban különböznek a közönséges jelzősektől. Az értelmező jelzők ugyanis a) követik jelzett szavukat; b) rendszeren egyeztetve vannak jelzett szavukkal; c) külön hangsúlyuk révén jelzett szavuktól elkülönült hangszakaszba kerülnek; d) általában szünet van köztük és a jelzett szó között, pl. Ünnepekészül, *piros, szabad*...” (MMNyR 2, 295—296).

Az idézett gondolatokkal egyetérttek, de a sajátos jelzőt kiegészíteném az átmeneti jellegű kifejezéssel, mert nézetem szerint az értelmező jelzős szerkezet sajátos volta éppen átmeneti jellegében van, abban, hogy átmenetet alkot a predikatív és attributív szerkezetek között. Nem véletlen, hogy a felsorolt jegyek mind a predikatív eredet szükségszerű következményei, mint ahogy nem véletlen a 297. lapon álló kommentár nélküli apróbetűs megjegyzés sem: „A *kis* melléknévnek értelmezőként teljesebb, állítmányként is használatos (az én kiemelésem: Sz. E.) tőalakja szerepel: *Kenyeret kicsit ennél, húst meg nagyot?*”. Kiegészíthetnénk ezt a megjegyzést az *Adott neki almát, kettőt* féle példával is. — Az imént idézett, speciálisan az értelmezőnek szentelt könyvében KÁROLY SÁNDOR is rámutat az értelmező átmeneti jellegére (18, 12—17).

7.2. A 6.1. pontban utaltam arra, hogy az idézett mondatok állítmányi részében a névszó a közlés érdekének köszönheti súlyát. Ez lényeges állítás, mert az ismert nyelvi törvényszerűségekre utal. Arra, hogy a nyelvi változások forrását, alapját a közlés igényeiben, a beszéd síkján kell keresnünk. A szóban forgó változásnak, az ígés mondatforma névszóivá alakulásának rugója is a beszéd talajában gyökerezik, a beszéd és nyelv szerves egységéről szóló tételnek egy újabb bizonyítékát adván.

A kialakult új nominális mondatforma nem áll mechanikusan, elszigetelten az őt létrehozó ígés mondatforma mellett, hanem vissza is hat rá: gondoljunk csak pl. a denominális igék változatos sokaságából a *katonáskodik*, *szakácskodik*, *bírászkodik* stb. félek másodlagos, a cselekvés alkalmi jellegét rendkívül tömören kifejezni tudó jelentésére; nem hivatásos katona, szakács, bíró stb., csak itt és most katona, szakács, bíró stb. minőségében tevékenykedik. A *bírászkodik*-nak kifejezetten rosszalló jelentése is van, amely a cselekvés illetéktelen, már-már önkényes voltát is kifejezi (1. ÉrtSz., vö.: *fontoskodik*).

A nominális és verbális mondatforma ilyen jellegű kapcsolatára DEZSŐ is utal: „Az ígés mondatok..., akár a létigések (DEZSŐ a létigés mondatokhoz sorolja a kopulát is [9, 32]), állapotot fejeznek ki: *A fiú tanítoskodik*, de csak ideigleneset, s nincs: *A fiú emberkedik* (*asszonykodik*, *gyerekkedik*, *élőlénykedik*), de nem fejezhetik ki az állapotba kerülést: *o A fiú tanítósul*, amit a

létigés mondat igen: *A fiú tanítótá lesz*'' (9, 73). Hivatkozhatunk a *szabad* melléknév igesülési folyamatára is: *Nem szabadna így viselkedned*.

8. Az igei és névszói-igei mondatformák kapcsolatát az eddigiekben — nem alaptalanul ugyan —, de meglehetősen egyoldalúan vizsgáltuk: csak egyes állapot- ill. módhatározókat tartalmazó igés mondatformákra voltunk tekintettel, s mellőztük mind az egyéb határozókat tartalmazó mondatokat, mind a nagyon is tipikus tárgyias mondat szerkezeteket. Természetesen egyik sem véletlen. Célunk ugyanis az igés mondatforma névszói-igé alakulásának bemutatása volt, s ebben mindkét említett típus mellőzhetőnek bizonyul a következő okok miatt:

8.1. A tárgy az alanyhoz viszonyítva mint külsődleges, azzal belső kapcsolatban nem álló szubsztancia jelenik meg: *Verset olvasok* (σ én verset) ezért nem is alakul át az alannal közvetlen viszonyba kerülő állítmánnyá. Sőt: mint mondatrész (nem mint szerkezettag!) elvileg idegen a névszói-igei mondatról, amelyben az igei funkciót a szükségképpen tárgyatlan kopula tölti be. A tárgy, mint Zsilka műveiből tudjuk, az igés mondatformák szerves rendszerének alapját alkotja, mintegy a rendszer „archimédieszi pontja”. »Az ún. „grammatikai esetek” ... — az alanyeset kivételével, mely pusztán megnevezésre is alkalmas — vonzatszerűbbek, inkább csak tárgyias igével kapcsolatos szószerkezetben érthetők, a „határozó esetek” önmagukban is, ezek önállóbbak» írja ELEKFI LÁSZLÓ (12, 195).

8.2. A főnti átalakítások során az állapot- és módhatározók kivételével a határozók egyéb fajtáit is mellőztük, pl. a hely- és időhatározót e mondatban: *A gyerek újabban szemtelenül viselkedik az iskolában* → *A gyerek újabban szemtelen az iskolában*. Azért mellőzhettük őket, s a határozók egyéb fajtáit is, mert az igei mondatforma nominálissá alakulása során szintén nem válhatnak állítmánnyá. Ez az állítás egy feltétel mellett igaz: a vizsgált mondatok alany — igei állítmány — határozó alapsémájában az átalakítás során eszközölt egyetlen változás az igei állítmány lexikai tartalmának redukciója (= általánosulása), tehát nem vagyunk tekintettel olyan átalakításokra, amelyekben az alany is megváltozik: *A gyerek újabban szemtelenül viselkedik az iskolában* → *A gyerek szemtelensége az iskolában újabb jelenség*; *Barátom az utcán sétál* → *Barátom sétáló helye az utca* (vö. 6.4 pont). A hely-, idő- stb. határozók jelenléte a nominális mondatban, amint példánk is mutatják, természetesen nem kizárt, szintagmatikai státuszuk azonban az igei kopulává válása folytán — nézetem szerint — némileg megváltozik: a teljes értékű ige hiánya következtében a szó szoros értelmében vett szintagmát nem alkotnak (*újabban szemtelen, az iskolában szemtelen*, vö.: *nagyon szemtelen, felháborítóan szemtelen*), a mondathoz az annak alapját képező predikatív viszonyítás egészen keresztül kapcsolódnak:

A gyerek szemtelen
 ↗ *újabban*
 ↘ *az iskolában*

Ennek a problémának az elemzése a cikk témájától messze elvezetne, ezért csupán utalunk arra az álláspontra, amely szerint a hely- ill. időhatározó a verbális mondatformában sem alkot az igei állítmánnyal szoros értelemben vett szintagmát (a térben ill. időben létezést kifejező mondatoktól eltekintve, pl.: *A fiú a kerben van*) ... A hely- és időhatározós, s köztük főleg a határozósós mondatoknak sajátos helyzetük van az igei mondatok között. Értel-

mileg lazábban kapcsolódnak az ígéhez, többen az egész mondatához tartozónak vallják őket. Ez a közismert tény szórendjükben is tükröződik: nem kapcsolódnak szorosan az ígéhez" — írja DEZSŐ LÁSZLÓ (9, 91).

Az ígés mondatforma névszóivá alakulását illetően összefoglalva a következőket mondhatjuk: ebben a változásban az alannyal is kapcsolatban álló (szemantikai síkon) mód- és állapothatározóknak van döntő szerepük, amelyek az ige kopulává alakulásával párhuzamosan az alannal közvetlen viszonyba lépő állítmánnyá válhatnak. A nominális mondatformában a tárgy mint mondatrész megléte kizárt. Szerkezettagként, azaz a mondatbeli hierarchia alsóbb fokán azonban, természetesen, a nominális mondatban is lehet tárgy: *Péter a törvényeket mélyen tisztelő ember.* — A nyelvi tények azt mutatják, hogy a nominális mondatforma az állapothatározók bizonyos típusainak alkalmazását is korlátozza — talán nem volna érdektelen e kérdés tüzetes megvizsgálása —, a határozók többi típusa számára azonban a nominális mondat is nyitott.

9. Tulajdonképpen már említettem, de jelentőségénél fogva részletesebb vizsgálatra tarthat számot a mondat egyik központi kategóriájának, a predikativitásnak, konkrétan a predikatív viszonyításnak a kérdése.

A predikatív viszonyítás mibenlétére vonatkozó legáltalánosabb (de, természetesen, nem egyetlen) nézet lényegét a következőkben foglalhatjuk össze: a predikatív viszonyítás az alany és állítmány közötti viszony; a predikatív szó szerkezet tagjai, az alany és az állítmány „értelmileg egy formán fontos fogalmakat neveznek meg, mintegy kölcsönösen feltételezik és meghatározzák egymást” (MMNyR 2, 68). — Ennek megfelelően a meghatározást megvilágító példák között megkülönböztetés nélkül szerepelnek az igei és névszói állítmányú mondatok. Ennek az álláspontnak a mélyén nyilvánvalóan az a feltételezés húzódik meg, hogy a névszói és igei állítmány közvetlen egyenértékesek.

Ez a gondolat — úgy érzem — a cikkben mondottak alapján némileg árnyalható. Vegyük a következő mondatokat, s jelöljük meg bennük az alanyt (ritkítva) és az állítmányt (kövérrel) a MMNyR-ben adott értelmezés szerint:

(1) *A hold halványan fénylik.*

(2) *A hold halvány.*

A nominális mondatformáknak a verbális mondatformákból való főntebb bemutatott szinkron levezetése után világossá válhat számunkra, hogy a predikatív viszonyítás MMNyR-beli értelmezése — finomítás nélkül — csak a nominális mondatformára igaz. Az 1. típusú (szintén három komponensből álló!) ígés mondatformára már nem, amennyiben az adott predikatív viszonyítás szemantikailag releváns komponensét (halványan) mellőzi, mintegy „kieszt”. Ennek a ténynek valószínűleg az a magyarázata, hogy a MMNyR nem állít egymás mellé ilyen mondatformákat, s így bizonyos összefüggésekre nem derül fény.

Ez az ellentmondás a fenti típusú mondatformákra nézve feloldható az alábbi föltételezéssel:

9.1. A predikatív viszony nem két, hanem három komponens viszonya. E három komponens az ígés mondatformában: az alany, az igei állítmány és az ige határozója; névszói-igei mondatformában: az alany, a kopula és a névszói állítmány.

9.2. A predikatív viszony (logikai értelemben) *transzitiv* jellegű: a „szélső” komponensek csak a közbülső komponens révén vannak kapcsolatban egymással.

A predikatív viszonyításról itt elmondottakkal sok lényeges vonatkozásban rokon ELEKFI LÁSZLÓ koncepciója (10), (11). A mondat bipolaritását szintén vitatja, de a predikatív viszonyt kissé másképpen tárgyalja DEME LÁSZLÓ már említett könyvében (8, 58–59).

A fentiekből következik egy a mondatra, ill. a predikatív viszonyításra jellemző paradoxon: a másodlagos nominális mondatforma „tisztábban” fejezi ki a predikatív viszonyt, mint az igei alapforma. — Mondattani szakirodalmunkban egyébként ez a gondolat sem új: főtebb elsőként említett cikkében Elekfi egyértelműen azt javasolja, hogy műszavakkal is különítsük el a nominális mondat predikatív viszonyítását a *verbum finitum* segítségével kifejezett „ábrázolástól”.

A lényeg ezúttal sem az elnevezésben van, hanem abban, hogy tisztán lássuk a predikatív viszonyítás legfontosabb sajátosságait mind a verbális, mind a nominális mondatban. Egyébként az említett gondolathoz még egy megjegyzés kívánczik: amennyire *j o g o s u l t* lenne a predikatív viszony két típusának elnevezésbeli megkülönböztetése, legalább ugyanannyira *j o g o s u l a t - l a n* is lenne egy nem kevésbé fontos szempontból, a *k ö z l é s* szempontjából. A kommunikáció felől nézve ugyanis mind a verbális, mind a nominális mondatforma *t ö k é l e t e s e n e g y e n r a n g ú a n f o n t o s*.

10. Befejezésül vessünk egy pillantást a tárgyalt mondatformák kapcsolatának történeti vonatkozásaira. A nominális mondat vagy általában a predikatív viszony problematikáját szinkron szempontból elemző művek — a már idézett generatív módszerűektől eltekintve — a kérdéses mondatformák kapcsolatát átfogóan nem tárgyalják. A már említetteken kívül ANTAL LÁSZLÓ cikkére is hivatkozhatunk (1).

A problémát felvető kutatók egy része a kérdés tisztázatlanságára hivatkozva nem foglal egyértelműen állást: „A predikatot kifejező szerkezetek eredete gyakorlatilag teljes egészében problematikus ma is, sőt azt mondhatjuk, hogy azok a tanulmányok, melyek e kérdés valamelyes tisztázását tűzték ki feladatul, inkább a szóban forgó problémakör elhomályosításához, mintsem megvilágosításához vezettek” — írja AURÉLIEN SAUVAGEOT (27, 416). — Mások munkái expressis verbis nem, csak közvetve utalnak a nominális mondat elsődlegességének gondolatára, pl.: SIMONYI ZSIGMOND cikke (29, 49–52).

A kérdést kifejezetten történeti aspektusból vizsgáló kutatók álláspontja KLEMM ANTAL óta túlnyomórészt az, hogy a nominális mondat történetileg elsődleges. PAPP ISTVÁN álláspontja: „Fejlődéstani tények nyelvünkben és a rokon nyelvekben az állítmányi szerepű névszó igesülési folyamata mellett szólnak... az iges mondat régebbi nominális mondatból keletkezett átértékelődés útján” (26, 33–35). KLEMM IMRE véleménye: „Az uráli alapnyelvi mondat eredetileg névszói volt... Az igei állítmányú mondat a névszói állítmányú mondatból fejlődött, majd kialakult az egyes finnugor nyelvek külön életében a névszói-igei állítmányú mondat” (22, 224). Hasonló felfogásban ír a kérdésről A magyar nyelv története c. egyetemi tankönyv (3, 430).

A nominális állítmány elsődlegességét hirdető tanítás azonban nem kizárólagos a szakirodalomban. A névszói és az igei állítmány egyidejű keletkezését hangsúlyozza az *Основы финно-угорского языкознания* c. szovjet tanulmánykötet (39, 387). HAJDÚ PÉTER pl. Bevezetés az uráli nyelv-

tudományba c. könyvében (15, 77) az uralkodó felfogás kritikáját nyújtva ellenkező álláspontot képvisel: „Az alapnyelvi állítmány véleményünk szerint igei természetű volt, miképpen a mai uráli nyelvekben is az”.

Az eddig kifejtettek után talán mondanom sem kell, hogy én ez utóbbi véleménnyel vagyok szolidáris, hiszen a verbális és nominális mondatformák főntebb bemutatott szinkronikus összefüggéseinek „logikája” ezzel a felfogással hangzik egybe, ezt támogatja.

Meg kell azonban vallanom, hogy álláspontom kialakításához nagy segítséget nyújtott I. I. MESCSANYINOV Глагол c. monográfiája is. Ebben a gazdag anyagú könyvben a szerző egy hatalmas ívű fejlődési folyamatot rajzol meg az állítmánytól a kopuláig. Állítása szerint a kopula a nyelvfejlődés korábbi szakaszában teljes értékű állítmányként funkcionált (s meghatározott névszói esetet vonzott) (37, 178–179). — A kopula kialakulását illetően hasonlóan foglal állást ÉMILE BENVENISTE is La phrase nominale c. művében (orosz fordításban 1. 36. tétel: 175–176).

SZALAMIN EDIT

Irodalom

1. ANTAL LÁSZLÓ, Vázlatok egy eljövendő magyar mondattanhoz. Magyar Nyelv 58 (1962): 443–449.
2. BALÁZS-PIRI ALADÁR, Alany = állítmány. Magyar Nyelvőr 85 (1961): 185–188.
3. BÁRCZI GÉZA—BENKŐ LORÁND—BERRÁR JOLÁN, A magyar nyelv története. Budapest 1967.
4. BENKŐ LÁSZLÓ—BEKE ÖDÖN, Az iskolai elemzés kérdései, Magyar Nyelvőr 78 (1954): 42–43.
5. BODNÁR FERENC, Mondat és struktúra. Nyelvtudomány 7 (1963): 71–78.
6. BODNÁR FERENC, A magyar azonosító mondat nyelvtani elemzése. Uo. 8 (1964): 49–56.
7. BODNÁR FERENC, Nyelvi viselkedés — nyelvtani jelentés. Uo. 10 (1966): 75–80.
8. DEME LÁSZLÓ, Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Budapest 1971.
9. DEZSŐ LÁSZLÓ, A főnévi csoport. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 6 (1969): 25–158.
10. ELEKFI LÁSZLÓ, A mondat elemzésének fő szempontjai. Magyar Nyelv 49 (1953): 69–76, 370–380.
11. ELEKFI LÁSZLÓ, A logika állítmány-fogalma és az állítmányi névszó. I. Oszt. Közl. 11 (1957): 95–149.
12. ELEKFI LÁSZLÓ, Az igék szótári ábrázolásáról. Szótártani tanulmányok. Budapest 1966. 183–214.
13. ELEKFI LÁSZLÓ, A predikatív viszony. Magyar Nyelvőr 90 (1966): 62–75.
14. HADROVICS LÁSZLÓ, A funkcionális magyar mondattan alapjai. Budapest 1969.
15. HAJDÚ PÉTER, Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Budapest 1966.
16. KALMÁR ELEK, Állítmány és alany. Nyelvtudományi Közlemények 28 (1898): 129–147.
17. KÁROLY SÁNDOR, Az egyszerű mondat szerkezeti egységei. Magyar Nyelvőr 82 (1958): 438–456.
18. KÁROLY SÁNDOR, Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. Nyelvtudományi Értekezések 16. sz. Budapest 1958.
19. KÁROLY SÁNDOR, Az alany és az állítmány elemzéséhez. Magyar Nyelvőr 88 (1964): 158–168.
20. KÁROLY SÁNDOR, A melléknévi csoport. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 6 (1969): 159–227.
21. KLEMM ANTAL, A *van* és *vannak* úgynevezett kihagyása. Magyar Nyelv 13 (1917): 265–270.
22. KLEMM IMRE, A létige mondatbeli szerepe. Pais-Emlékkönyv. Budapest, 1956. 224–230.

23. KUBÍNYI LÁSZLÓ, Az iskolai elemzés kérdései. Magyar Nyelvőr 79 (1955): 195—198.
24. A mai magyar nyelv rendszere I—II. szerk. Tompa József, Budapest 1970.
25. MOLNÁR ILONA, A vonzat problémái és a nyelv közlési funkciója. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 9 (1973): 123—146.
26. PAPP ISTVÁN, Az ősi szófajok. Pais-Emlékkönyv. Budapest 1956. 29—35.
27. SAUVAGEOT, AURÉLIEN, A predikatív viszony kérdéséhez. Magyar Nyelv 54 (1959): 411—416.
28. SIMONYI ZSIGMOND, Mondattani vázlatok. Nyelvtudományi Közlemények 25 (1895): 1—18.
29. SIMONYI ZSIGMOND, Igeállítmány és névszói állítmány. Magyar Nyelvőr 47 (1918): 49—52.
30. SZABÓ DÉNES, A mai magyar nyelv II. Budapest 1957.
31. SZÉPE GYÖRGY, Megjegyzések a magyar nominális mondatról. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 5 (1967): 269—285.
32. TOMPA JÓZSEF, „s néked én te vagyok”. Magyar Nyelv 59 (1963): 322—333.
33. VERESS IGNÁC, „Van” alak- és mondatana. Egyetemes Philológiai Közöny 2 (pótkötet) (1890): 122—220.
34. ZSILKA JÁNOS, A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer (Tárgyas mondat szerkezetek). Nyelvtudományi Értekezések 53. sz. Budapest 1966.
35. ZSILKA JÁNOS, Nyelvi rendszer és valóság. Budapest 1971.
36. Бенвенист, Э., Общая лингвистика. Москва 1974.
37. Мещанинов, И. И., Глагол. Москва—Ленинград 1948.
38. Общее языкознание. Москва 1972.
39. Основы финно-угорского языкознания. Москва 1974.
40. Юрченко, В. С., Простое предложение в современном русском языке. Саратов 1972.

K вопросу о структурных схемах предложения в венгерском языке

Эдит Саламин

Статья посвящена одному из вопросов о структурных схемах (формулах) предложения в современном венгерском языке. В ней проанализировано отношение двусоставных именных предложений к двусоставным глагольным предложениям. Некоторые аспекты этих отношений были затронуты венгерскими синтаксистами в традиционном плане. Венгерской генеративной грамматикой поставлена на передний план в первую очередь параллельность названных структурных схем предложения.

В настоящей статье делается попытка осветить непосредственную синхронную связь этих схем. В статье применен метод синтаксической деривации, отличающийся от трансформационного метода генеративной грамматики.

Автор приходит к выводу о том, что именная структурная схема является — по отношению к глагольной схеме — производной, вторичной в системе современного венгерского языка. Образование именных схем от глагольных происходит путем поляризации грамматической и лексической информации.

Laziczius és a stilisztika

1. Az első olvasásra talán különösnek, legalábbis nem eléggé megalapozottnak látszik e dolgozat címe. LAZICZIUS GYULA — akinek a szó teljes értelmében sajátos munkásságára emlékezünk ezúttal — valóban nem írt teljes stilisztikát; alig jelentetett meg stilisztikai jellegű tanulmányt; viszonylag olyan dolgozata sem sok van, amely a stílus kérdéseit alapjaiban és közelebbről érinti; röviden: a stilisztika nem tartozott az általa leginkább művelt nyelvészeti tudományágak közé.

Ilyen körülmények között tehát joggal felmerül a kérdés: vajon lehet-e, tudunk-e érdemlegesen mondani Lazicziusnak és a stilisztikának a kapcsolatáról. Véleményem szerint — az említettek ellenére — erre a leghatározottabb „igen”-nel válaszolhatunk. Ugyanis nemcsak hogy lehet e tárgykörben érdemlegesen mondani, hanem felelősséggel kijelenthetjük: enélkül Laziczius Gyula egyéniségének, tudománytörténeti helyének a képe föltétlenül hiányos maradna.

Miért? Mindenekelőtt azért, mert szinte elsőként ismerteti, bírálja és egészíti ki SAUSSURE-t és BALLYt, a prágai iskola nézeteit és BÜHLERT, valójában mindent, ami modern kezdeményezést — köztük stilisztikait is — jelent Európában. Továbbá: a nyelv, a nyelvi jelenségek, a beszéd sok tekintetben új és más szemlélete alapján, valamint az új módszereket felhasználva, más irányú — elsősorban fonetikai—fonológiai kutatásainak a „melléktermékeként” — hozzászól a stílus (különösen a beszédstilisztika) elméleti kérdéseire, sőt kidolgozza az emfatikumok stilisztikáját, mindezzel mintegy megvetve az úgynevezett funkcionális stilisztika alapjait. És akkor fejt ki — sajnos, rövid ideig tartó — tevékenységét, amikor egyrészt nálunk a stilisztika oktatása és az ilyen jellegű kutatások visszaszorulnak, és amikor másrészt a strukturalistának nevezett törekvések, vizsgálódások eredményei alig-alig kapnak hangot Magyarországon. — Végül nem árt arra utalnunk, hogy Laziczius Gyula maga is a tollnak nem mindennapi mestere, jeles stiliszta volt.

Ami most már Laziczius munkásságának a mai értékelését illeti, hadd mutassak rá a következőkre. Napjainkban jött el az ideje annak, hogy tárgyilagosan és világosan lássuk Laziczius nyelvészeti munkásságának igazi értékeit. A modern, strukturalista néven összefoglalt irányok, törekvések, módszerek ugyanis — amelyeknek annak idején Laziczius az első és kiemelkedő harcosa volt — a hetvenes évek elejére—közepére nálunk is többé-kevésbé elfoglalták az őket megillető helyet, illetőleg ekkorra megindult a tisztulás folyamata: immár nem két ellenséges tábor — csak az új irányzatok jogosságát vallóké és az azokat (gyakran megismerésük nélkül) elvetőké — áll egymással szemben, hanem elkövetkezett a valamennyi kutatómódszert,

szemléletmódot elismerő, valamennyi eredményt figyelembe vevő nyugodtabb munka korszaka.

2. Laziczius és a stilisztika kapcsolatáról már az sok mindent megvilágít, ha számba vesszük, mi vitte érdeklődését munkálkodása során e felé az — irodalom- és nyelvtudományhoz egyaránt hozzátartozó — diszciplína felé.

a) Mindenekelőtt egész egyénisége, valamint a kutató tudósrá, az előadó tanárra jellemző vonások. Ezúttal hadd emeljem ki széles látókörét, alapos tájékozottságát (ennek köszönhető, hogy figyelme kiterjed a nyelv egészére és hogy a jelentkező problémák felgöngyölítésében sohasem áll meg félúton); az „új” iránti érzékét (nálunk igazában ő juttatta szóhoz először Sausure-t, Ballyt, Bühler-t, a prágai iskolát; ott van a külföldi kongresszusokon, igazi tekintély a külföld előtt); a nyelv általános kérdései és az elmélet utáni érdeklődését (ő maga hangsúlyozza, hogy a XIX. század az anyagfelhalmozódás százada, a XX. században azonban az elvi, elméleti munkára tolódott el a tevékenység súlypontja, erre példát ad, még a stilisztikát illetően is, mint meg fogjuk látni; vö. TAMÁS LAJOS: III. NyKongr. 14); módszertani következetességét (FÓNAGY IVÁN erre utal Laziczius Fonetikájának 1963-as kiadásához fűzött utószavában: „Laziczius úgy ismerteti, úgy bontja ki a problémát . . . , hogy a tárgyalásban egyúttal bennefoglaltatik a tárgyalat jelenség kutatásának menete is. Vagy olyan módon ismerteti a kérdés — pl. a szótag kérdésének — történetét, hogy lépésről lépésre jutunk közelebb a szótag mibenlétének megértéséhez. A bonyolult, szerteágazó vitán keresztül a jelenség bonyolultságát, a jelenség belső ellentmondásait ismerjük meg. Ez a hegei módszer jellemzi Laziczius sok más írását . . . ” i. h. 200); és most már csak mintegy „járulékos” elemként: kérlelhetetlen logikáját, lényeglátó képességét, páratlan kritikai érzékét és vitatkozásképeségét.

b) Hogy a kifejezés mód, a stílus — enyhén szólva — nem volt idegen, de még közömbös eszköz sem a Laziczius számára, azt saját írásai is igazolják. Fogalmazásmódja mindig lényeglátó, világos, logikus, szabatos és fordultatos, hatása alól még az sem vonhatja ki magát, aki egyébként nem ért egyet egyik-másik vagy éppen több állításával. FÓNAGY IVÁN találóan jegyzi meg: „Sokszor élesebben, világosabban fogalmazza meg az egyes munkák mondanivalóját, mint az idézett szerző” (i. m. 200.). — Az itt mondottak igazolására idézem Jeltan, elemtan című tanulmányának egy bekezdését, amelyben — a fonológia fogadtatásáról szólva, mintegy bevezetesként — kérdésekkel élénkítve kelti fel az érdeklődést az új tudományág iránt: „Meleg fogadtatás az egyik oldalon, rideg visszautasítás a másikon — kinek van itt igaza? a fonológusoknak-e vagy az ellenzékieknek? Melyik csoportnak egészen, vagy részben talán mindkét félnek? Ezek azok a kérdések, amelyek nem is annyira a szembenálló két tábor érdeklik, hanem a harmadikat, a legnagyobbikat, amelybe azok a nyelvészek tartoznak, akik sem pro, sem contra nem keveredtek bele a vitába, mert meg akarják várni a végét, és látni akarják, melyik álláspont kerekedik felül” (NyK. 49: 173).

c) Anna a kialakulásában, hogy Laziczius mindig érdeklődött a stílus kérdései iránt, nyilvánvalóan szerepe volt a tudósi pályán való elindulásnak. Kezdetben az irodalomtudomány vonzotta. A középiskolában Babits a tanára. Majd oroszul jól megtanulván, orosz irodalmi, továbbá esztétikai problémák foglalkoztatják (Dosztojevszkij, Tolsztoj stb.), bölcsészdoktori disszertációját „Belinszkij és Hegel” címen írja meg, és a szí-

gorlaton egyik melléktárgya az esztétika. Valójában csak ezután, a harmincas évektől fordul — éppen GOMBOCZ ZOLTÁN hatására — a nyelvészet felé.

d) Végül az eddig említetteken kívül — talán a legnagyobb mértékben — irányították Laziczius figyelmét a stilisztika felé az általa leginkább művelt diszciplínák.

Laziczius legkedveltebb munkaterülete kétségtelenül az általános nyelvészet volt. Ha igazat kell is adnunk Tamás Lajosnak abban, hogy Laziczius — némi túlzással — egyenlőségjelet tesz az általános nyelvészet és a saussure-i nyelvészet közé, és hogy az általános nyelvészet fogalmát sajnálatosan szűkre szabva értelmezi (l. III. NyKongr. 22), az tagadhatatlan, hogy a szinkrón nyelvi jelenségeknek, a parole-tényeknek, a nyelvi jelek rendszerességének, valamint funkciójának, továbbá az értelem- és érzelmkifejezésnek stb. a vizsgálatával nemcsak sokat segített a stilisztikának, hanem ő maga is közelebb került a stíluskutatás problémaköréhez.

Az általános nyelvészet mellett (illetőleg attól is indítva) legjobban érdekelte Lazicziust a fonetika és fonológia. Az e tárgykörben végzett kutatásai — a fentebb mondottaktól is determináltan — egyenesen vezettek el az emfatikumoknak, továbbá az ún. hangos stílus egyes sajátosságainak a vizsgálatához (l. később is).

A nyelvi jel funkcióinak kutatása, Bühler elméletének bírálata stb. meg a jelentéstannal is közelítették, és pedig olyan jelentéstani kérdésekhez, amelyeknek nem kismértékben van stilisztikai vonatkozásuk.

Végül amint A magyar nyelvjárások című munkájában (A magyar nyelvtudomány kézikönyve. I. 11. füzet. Bp. 1936. 9) megállapítja: „A századvég nyelvészete individuálingvisztikai jellegű volt, a XX. századdal a szociálingvisztikai szempontok domborodnak ki egyre jobban”, ő maga nyelvjárastani, fonetikai stb. vizsgálódásai során mindig tekintettel van az egyes jelenségek nyelvi rétegbeli használatára, ennek pedig természetesen stiláris előzményei illetőleg következményei vannak. Ilyenformán mintegy a szociolingvisztikának a korai érvényesítése szintén a stilisztika felé (is) irányította Laziczius figyelmét.

3. Hogy reálisabban tudjuk értékelni Lazicziusnak a stilisztikára gyakorolt — nagynak kétségtelenül nem mondható, mégis jelentős — hatását, lássuk röviden, milyen volt e tudományág helyzete az ötvenes éveket megelőző korszakban, Európában és Magyarországon.

A századforduló tájékán induló és az ötvenes évekig tartó harmadik korszak stilisztikáját Európa-szerte az jellemzi, hogy a fellendülő lélektani (W. WUNDT), jelentéstani (K. O. ERDMANN stb.) és általános nyelvészeti (Saussure) kutatások eredményeit felhasználva elmélyültebben elemzik a stiláris jelenségeket, továbbá a stílusrétegeket és az egyéni stílust. Ilyenformán a korszak végére a Saussure-tanítvány Bally és mások munkássága révén (más stilisztikai iskolák, irányzatok mellett) kibontakozik az ún. funkcionális stilisztika.

Nálunk azonban e korszaknak három negatívumára is rá kell mutatnunk. Ismeretes, hogy bár a múlt század végét és e század elejét — éppen a BUDENZ JÓZSEF, SZARVAS GÁBOR, SIMONYI ZSIGMOND és mások páratlan eredményességű munkássága révén — a nagy alkotók és nagy alkotások korának tekintjük (a finnugrisztikának és a szűkebb értelemben vett magyar nyelvtudománynak úgyszólván minden ága — nemzetközi mércével mérve is — magas szintre emelkedik), — a stilisztikát illetően nem támad egy Simonyihoz stb. hasonló egyéniség. Továbbá: a magyar stilisztika nem tudott a kutatások középpont-

jába kerülni, jobbára a periférián maradt. És ehhez járult még, hogy 1934 után — mivel a stilisztikának mint külön tárgynak a középiskolai tanítását megszüntették — az efféle kutatások száma még inkább lecsökkent, valamint a külföldi eredmények is kevésbé jutottak el hozzánk. (A korszak két kiemelkedő stilisztikusának: ZLINSZKY ALADÁRnak és ZOLNAI BÉLÁnak a munkásságáról l. SZATHMÁRI ISTVÁN: NyT. 91: 389.)

4. Mint fentebb már jeleztem, Laziczius önálló magyar stilisztikát, sőt „par excellence” stilisztikai jellegű tanulmányt sem írt¹. Mégis mindenekelőtt Saussure és a prágai iskola általános nyelvészeti nézeteinek, módszereinek, valamint Bally stilisztikai munkásságának a megismerése, továbbgondolása, a nyelvünkre való alkalmazása, továbbá fonetikai—fonológiai kutatásai stb. következtében nemcsak hogy lényeges, ma is hasznosítható megállapításokat tesz a magyar stilisztikára vonatkozólag, hanem úgyszólván ki is dolgoz egy-egy részterületet.

A) A z e m f a t i k u m o k. — Az a körülmény, hogy Laziczius fő munkaterülete a hangtan volt; hogy kutatásaiban határozottan a funkcionális szemlélet érvényesítésére törekedett; hogy a Bally stilisztikájában központi helyet elfoglaló érzelekm kifejezés vizsgálatát ő is fontosnak tartotta — sok tekintetben megmagyarázza, miért említjük első helyen az emfatikumok tanát.

Laziczius vélesemmel vette észre, hogy a hangtanban a fonémeken és változatokon (variánsokon) kívül meg kell különböztetni egy harmadik jelelemfajta is: az emfatikumokat. A hosszú *ā*-val ejtett *nāgy* (pl. *nāgy*, *nagy csend*) *ā* hangja, a harmadik szótagon hangsúlyozott *érthetetlen* szokatlan hangsúlya ugyanis nem sorolható a változatok közé — mint ahogy a Trubetzkoy-iskola tette (egyébként ez az iskola „stilisztikai” változatoknak nevezte) — mert (a bühleri hármass funkciót véve alapul) ezek a jelenségek két funkció: a variánsok kifejezési funkciója mellett ún. felhívási funkcióval is rendelkeznek, azaz az érzelekm kifejezésnek fontos eszközei. A Bally-féle stilisztikát véve alapul felsorolja és jellemzi — más nyelvekre is utalva — a magyar emfatikumok fajtáit (az ún. természetes affektivitás köréből: a hangok megnyúlása, az érzelmi hangsúlyeltolódások, a hangok minőségi eltérései, az emfatikus

¹ A teljes igazság kedvéért meg kell jegyezmem a következőket. Ennek a dolgozatnak a befejezéséhez közeledvén értesültem arról, hogy LAZICZIUS hagyatékában van egy kéziratban fennmaradt stilisztika. HARMATTA JÁNOS akadémikus jóvoltából — segítségét ezúttal is hálásan köszönöm, úgyszintén KOVÁCS FERENC professzor tájékoztatását — hozzá is jutottam. A 247 tintával írt, igen jól olvasható féllapot tartalmazó — minden valószínűség szerint egyetemi előadásként elhangzott — munka ezt a címet viseli: CH. BALLY, *Traité de stylistique française*. Valóban, Bally stilisztikáját ismerteti világos előadásban. Ez azonban nem egyszerű ismertetés, mert egyúttal értelmezi, megvilágítja Bally tételeit, és — ez nekünk különösen fontos — jobbára magyar (néha orosz stb.) nyelvi példákon mutatja be őket, közben bírálván a tárgyalt jelenséggel kapcsolatos magyar szakirodalmat (pl. a szinonimák összefüggésében FINÁLY, PÓRA megállapítását, eljárását stb.).

Ezenkívül a LAZICZIUS hagyatékában található még egy 64 hasonló féllapon megírt dolgozat „Emfatikus hangjelenségek” címen és „1934–35” jelzéssel, ami minden bizonnyal arra utal, hogy ekkor adta elő. Ebben a — befejezetlennek látszó — munkában bizonyos alapos tudománytörténeti visszapiantás után az emfatikum lényegét tárgyalja, majd (a 36. laptól) azzal folytatja, amivel az előbb említett dolgozatát kezdte: mit ért Bally „stilisztika”-n stb.

Véleményem szerint — bár Bally legfontosabb tételei, eredményei (mint röviden meg fogjuk látni) helyet kaptak Laziczius dolgozataiban — nem kis haszonnal járna Laziczius itt említett két kéziratának a megfelelő megjelentetése — nem utolsósorban éppen a funkcionális stilisztika teljesebb kidolgozása érdekében.

hanglejtésformák, az indulatszók mint az érzelemkifejezés legközvetlenebb eszközei²; — az ún. környezetfelidező affektivitás köréből: nyelvjárási hangok az azokkal nem élő közösségben, a raccsolt *r* stb.). Ez a feldolgozás (l. részlete-sen: NyK. 49: 176—184, továbbá Általános nyelvészet. Bp. 1942. 71—74) — ha nem is nevezzük mindig az ide tartozó jelenségeket emfatikumoknak (ZOLNAI BÉLA a „kifejező hangváltozás” körébe sorolja őket, l. Szóhangulat és kifejező hangváltozás. Szeged 1939.) — szerves részét jelentik a magyar hangjelenségek stilisztikájának.

Itt jegyzem meg, hogy Laziczius a *borrzasztó*, *aggyan* ~ *uggyan* típusú emfatikus alakok közé sorolja az *ejnye* helyetti *ijnye*, a *jaj* helyetti *juj*, a *ronda* melletti *randa* változatokat. Ez utóbbiak azonban — ezúttal, mivel a szemléletünk szinkrón, a létrejöttükben tapasztalható különbséget nem számítva (vö. TESz.) — nem alkalmi, hanem állandósult stílusértékűek (l. ezekről SZATHMÁRI ISTVÁN: Népr. és Nytud. 1967: 35—42; az itt említett három szót pedig l. az ÉrtSz.-ban). Ha pedig a hangalakilag eltérő alakváltozatok közül az állandósult stílusértékkel rendelkezőket is az emfatikumok közé soroljuk, akkor ezt a kategóriát csaknem végtelenné tágítjuk.

B) A hangos stílus. — Laziczius modern volt a tekintetben is, hogy felismerte a beszéd-sajátságok, valamint — mai kifejezéssel — a hangos stílus kutatásának a jelentőségét, és saját eredményeivel nem kismértékben hozzájárult a magyar beszédstiliztika megalapozásához. Bizonyára nem véletlen, hogy a Saussure-tanítvány Bally — bár mestere a parole-kutatást lényegében kizárta a nyelvtudomány köréből — a parole-nak — benne az érzelmekben gazdag hangos beszédnek is — a tudományos feldolgozójává válik. Laziczius pedig ezen a téren őt követi (természetesen mindig kritikával és a magyar nyelv sajátosságainak a figyelembevételével), hozzátéve még, hogy ő — ti. Laziczius — kiváló fonetikus és fonológus volt. Hogy mennyire fontosnak tartotta a beszéd vizsgálatát, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy még a langue-jelenségekkel foglalkozó lingvisztikából sem iktatná ki a variánsok és emfatikumok tárgyalását, mondván: „... mert ha egy adott időpontban nem is tartoznak a nyelv (langue) elemi státusába, de előzőleg már oda-tartozhattak, és a jövőben még odatartozhatnak. Ami ma foném, az holnap emphaticum vagy változat lehet, és megfordítva, ami ma csak emphaticum vagy változat, az holnap foném-mé válhatik.” (NyK. 49: 185, l. még uo. 184—189.)

Joggal nevezi FÓNAGY Laziczius fonetikáját klasszikusnak: valóban túlnőtt a saját korán (l. az 1963-as kiadás utószavában, 200—201). Mivel „következtesen funkcionális, nyelvi szemszögből nézi a kérdéseket, akár affrikátákról, diftongusokról, akár az időtartamról vagy a szótág mibenlétéről van szó” (uo. 201), továbbá mivel az érzelemkifejezés módja mindig középpontban áll nála, Laziczius fonetikájából és egyéb munkáiból (Bevezetés a fonológiába. Bp. 1932. stb.) valóban sok mindent megtudunk az egyes hangok és hangkapcsolatok; valamint az ún. mondatfonetikai eszközök (hangsúly, hanglejtés, hangmagasság, időtartam stb.), továbbá a ritmus sajátosságairól, típusairól és változatairól, értelem- és érzelemkifejező, egyáltalán stiláris szerepéről. (Lazicziusnak a KODÁLY „riadó”-jával kapcsolatos megjegyzéseit l. később.)

² Érdekes módon utal arra is Laziczius, hogy a *Fü, de meleg van!* mondatban az indulatszót bilabiális *f*-fel is szoktuk ejteni. Ez a hang a magyarban sem mint foném, sem mint változat nem fordul elő, csak mint emfatikum (l. NyK. 49: 184).

C) Bally, Bühler stb. nézeteinek az „áthasonítása”. — Ezt írja Laziczius a már említett Emphatikus hangjelenségek c. kéziratos dolgozatában (10): „Bally szempontjait és módszerét kettős céllal követjük: 1) Azt akarjuk, hogy itt nálunk is ismertté tegyük Bally rendszerét, mégpedig minden félreértéstől mentesen; — 2) módszerét alkalmazva a magyar nyelvre vonatkozólag is értékesíteni akarjuk eredményeit.” Vegyük azonban még hozzá, hogy Laziczius nemcsak megismertette és alkalmazta nyelvünkre a korabeli legjelentősebb nyelvészeti, stilisztikai eredményeket, módszereket, hanem mindig bírálta, ill. igazi szakemberként tovább is építette, összefoglalva: áthasonította őket.

Ezúttal a stilisztika szemszögéből fontos három jelenséget emelek ki: az érzelemkifejezést, a szinonimikát és a jelentésértelmezést.

a) Ha nem érthetünk is egyet azzal a korábbi felfogással, amely szerint a stílus valami érzelmi többlet és a stilisztikának az érzelmek kifejezésbeli módjaival kell foglalkoznia, az vitathatatlan, hogy ez igen lényeges kérdése a stílus tudományának. Laziczius hangsúlyozza, hogy a nyelv elsősorban az értelemkifejezés szolgálatában áll, de ellátja az é r z e l e m k i f e j e z é s feladatát is, mivel „legtárgyilagosabbnak látszó megállapításainkba is beszűrkednek érzelmeink” (Általános nyelvészet 76), mégpedig mind az egyéni, mind a társas, társadalmi viszonyokat is kifejező érzelmek. Majd — Ballyt követve — a nyelvi tények érzelmi hatását illetően megkülönböztet természetes affektivitást (ilyenkor az érzelmi hatás magából a nyelvi tényből származik, pl. *részeg* helyett *pityókás*, *sovány* helyett *nyeszlett*) és környezetfelidéző affektivitást (ebben az esetben a szavak stb. az érzelmi hatást sajátos környezetükből hozzák magukkal, s ilyenformán azt képesek is felidézni, pl. *csehó* 'rossz hírű kocsmá'). Azt a módszert szintén ismerteti, amellyel az értelemmel telített nyelvi eszközöknek az ún. expresszív rendszere létrejön (az „elhátárolás”, a „jelentéselhatárolás” és az „azonosítás” lényegét, a példákat, valamint Gombocz hangsúlyosztályozásának bírálatát l. i. m. 85—90).³

A magyar nyelvjárások c. munkájában arra is utal LAZICZIUS, hogyan hozhat létre a nyelv érzelemkifejező eszközöket. „A nyelvnek mi sem könnyebb, mint lefoglalni érzelemkifejezésre az olyan alakokat, amelyek az értelemkifejezés szempontjából fölöslegesek” (41): a *várj* mellett az ikes ragozás hatására keletkezett *várjál* így lesz pl. az enyhébb parancs, az inkább kérő felszólítás kifejezője. Ezután jó néhány hasonló, stílusértékkel rendelkező nyelvjárási jelenséget felsorol a grammatika területéről (uo. 41—4), majd így fejezi be mondanivalóját: „... Csak a legjellegzetesebb eltéréseket (értsd: a köznyelvi-

³ Itt jegyzem meg: Laziczius már 1935-ben (és utána is többször) elmarasztalja Zolnai Bélát, hogy — a „stilisztika” szótól megtevéstve — Bally gondolataiból és eredményeiből nyelvésztétikát csinál vagy akar csinálni, holott mi sem áll távolabb Ballytól, mint a nyelvi tények esztétikai vizsgálata. Továbbá Zlinszkynek és Zolnainak szemére veti, hogy — Ballyval szemben — a történeti szempontot is be akarják iktatni a Bally-féle vizsgálódásokba.

Való igaz, hogy „a Bally-féle stilisztika nem az esztétikum... szempontjából vizsgálja a nyelvi jelenségeket, hanem abból a szempontból, hogy milyen az érzelmi telítettségük, és milyen érzelmi hatás felidezésére képesek” (Általános nyelvészet 84). ZOLNAI azonban maga sem „nyelvésztétikát csinált” elsősorban, hanem stilisztikát (l. Nyelv és stílus. Bp. 1967, Nyelv és hangulat. Bp. 1964), minthogy stilisztikán a teljes nyelvnek és nemcsak a szépirodalom nyelvének a stilisztikáját értette.

Nem adhatunk igazat Lazicziusnak a másik váddal kapcsolatban sem. Tudniillik éppen Bally tanítványai — köztük J. Marouzeau — bizonyították be a történeti stílusvizsgálat létjogosultságát, sőt szükségességét (l. BALÁZS JÁNOS: III. NyKongr. 122—130).

hez képest) válogattuk ki, főleg azokat, amelyekből kitűnik, hogy a népnyelvben az érzelem kifejezésének milyen gazdag lehetőségei vannak" (uo. 44).

Hogy az érzelemkifejezés vizsgálata mennyire a középpontban áll Lazicius fonetikájában, arra már rámutattam. De ez hatja át például a magyar kiejtésről írt dolgozatát is (MNY. 34: 306—16), amelyben — egyébként a legtöbbször nem elfogadhatóan — elutasítja Kodálnak a kiejtésünk romlásával kapcsolatos megállapításait. Kiemeli, hogy ingadozik a hangkörnyezet a beszédet színező érzelmek szerint is (l. i. h. 307); szemére veti Kodálnak (persze aligha joggal), hogy „nem méltatja kellő figyelemre az érzelemkifejezés színező hatását sem, amely pedig talán a hanglejtés terén nyilatkozik meg a leggazdagabban" (uo. 311); a kiejtéssel kapcsolatos feladatokat pedig így összegezi: „Nem a beszédhibák vagy helytelenségek kigyomlálása tekintetében volnának tehát szerintem tennivalóink, hanem inkább a beszéd szépségei, esztétikumai iránti érzék felkeltésében" (uo. 316). (Egyébként e megállapításnak a második felével mindenképpen egyetérthetünk!)

b) A szinonimika — Ballyhoz hasonlóan — Laziciusnál is igen fontos szerepet játszik. Mégpedig a szinonimarendszer nemcsak alapja, meghatározója a stílusértékkel bíró ún. stílmáknak, hanem a szinonimasor mindig mérőeszköz is. Azaz a szinonimákkal való egybevetés⁴ alapvető módszertani elv, ennek a segítségével dönthető el ugyanis, hogy az egyes nyelvi tények a természetes vagy a környezetfelidező affektivitást képviselik-e: „A természetes affektivitás kutatásánál mindig a legintellektuálisabb jellegű rokon jelentésű szóhoz vagy kifejezéshez mérjük a vizsgált szót vagy kifejezést, a környezeti affektivitásnál pedig a legmindennapibb szóból vagy kifejezésből indulunk ki, amelyhez lehetőleg nem tapad semmiféle sajátos környezet" (Általános nyelvészet 83).

c) Akár azt vesszük tekintetbe, hogy az állandósult jelentésnek része az állandósult stílusérték, az alkalminak pedig az alkalmi stilisztikum; akár arra gondolunk, hogy a modern szemantikák jelentésfajtái milyen sok stilisztikai vonást tartalmaznak (KÁROLY SÁNDOR Általános és magyar jelentéstanában [Bp. 1970] például a denotatív, a szintaktikai, a pragmatikus, a lexikológiai, a műfaji és a nyelvrétegbeli jelentés közül nyilván igen közel áll a stilisztikához a harmadik és az ötödik, de a többi is sok szállal kötődik hozzá, l. 68—94), a jelentés és a stílus, a jelentéstan és a stilisztika szoros kapcsolata vitathatatlan. És bár megnyugtató jelentésmeghatározás és jelentésmélet a hosszú századok során sem született (még napjainkban sem, amikor pedig az ún. negatív jelentéstan irányok eltűnte után a szemantikai elméletek valóságos dömpingjével kerülünk szembe), KARL BÜHLER Sprachtheorie (Die Darstellungsfunktion der Sprache) c. munkájának a megjelenése 1934-ben — fogyatékosságai ellenére is — jelentős mértékben előbbre vitte, modernebbé tette a nyelvelméletet. Hazai szempontból azonban szinte nem kisebb az érdeme Laziciusnak, ugyanis a Sprachtheorie-t már 1935-ben részletesen és alapos kritikával ismertette (NyK. 49: 365—379), s Bühler munkásságát később is figyelemmel kísérte (vö. A nyelvtudomány harmadik axiomája. Athenaeum 26 [1940]: 36—44). De ami a legfontosabb: mintegy összhangba

⁴ A saussure-i és a prágai iskola szerint valójában: szembeállítás, opposíció! Nem véletlen, hogy LAZICIUS is SAUSSURE-nek a következő megállapítását írta Bevezetés a fonológiába (Bp. 1932.) c. munkája elő: „... dans la langue il n'y a que des différences".

hozta és továbbfejlesztette Saussure és Bühler elméletét, majd beépítette saját nyelvelméleti rendszerébe (Általános nyelvészet, passim).

A stilisztika számára különösen fontos volt a nyelvi jel hármas (már az információelmélet szempontjait figyelembe vevő!): kifejező, felhívó és ábrázoló funkciójának a feltárása, ha mindjárt — valóban némi túlzással — az utóbbit állította is (ti. Bühler és Laziczius) a középpontba, és ilyenformán a közlő funkció háttérbe szorult, amely pedig valójában mind a három szerepet magába foglalja (vö. TAMÁS LAJOS megjegyzéseit: III. NyKongr. 31–32). Persze azt sem szabad elfelejtenünk, amit TAMÁS LAJOS megállapított: „Aki elolvassa Laziczius fejtegetéseit a »langue« és »parole« szembeállításáról, az elcsodálkozhatik azon, mekkora erőfeszítéseket tesz azért, hogy Saussure tekintélyét valahogy összeegyeztesse a saját józan utakat kereső eszével” (III. NyKongr. 23). Így például Saussure-t bírálva és a Trubetzkoy-iskolával szembeállítva, rámutatott arra, hogy a parole-ban is vannak társadalmi adottságú tények, hogy langue és parole nem választható szét mereven; elvetette továbbá Saussure és mások pszichologizmusát (l. Athenaeum 26 [1940]: 40; l. még TAMÁS: i. h. 18); logikus érvekkel törölte Bühler négy nyelvtudományi axiómája közül a harmadikat (l. Athenaeum 26 [1940]: 36–44, vö. TAMÁS: III. NyKongr. 24, de vö. még ELEKFI LÁSZLÓ: uo. 81).

Úgy szintén fontos a stilustudomány számára az, hogy Laziczius a nyelvet nemcsak rendszernek, hanem értékrendszernek tekinti, amelyben a nyelvi tények kölcsönösen determinálják egymást (l. Általános nyelvészet 34–42). Továbbá: sok szállal mutat a ma felé a Bühler alapján felépített ún. mezőelmélet. A nyelvi tények ugyanis megfelelő mezőbe kerülve külön értéket kapnak, s azok a tényezők, amelyek az ún. szintaktikai vagy jelmező létrejöttéhez szükségesek (tárgyi tényező, szófajta, sorrend stb., l. i. h. 51–3), szerepet játszanak a stílus kialakulásában is (l. i. h. 43–54). Végül pedig szerzőnk — nagyon is a ma felé mutatva — a jelentést viszonyfogalomnak fogja fel, és nem korlátozza a szavakra, ilyenformán a jelentés tan nála mind a szótannak, mind a szintaxisnak része (l. i. h. 54–9).

D) Immár inkább közvetve, de a stilisztikában is hasznosíthatók Lazicziusnak a nyelvi rétegződéssel kapcsolatos megállapításai.

Nemcsak minden — hangtani és más jellegű — kutatása közben van tekintettel az irodalmi és köznyelv illetve népnyelv és a nyelvjárások, továbbá a csoport- és rétegnyelvek nyelvhasználati módjára⁵, hanem világosan látja egyrészt a köznyelv szerepét, térhódítását⁶, másrészt azt, hogy a fonológiának

⁵ Egyébként 1936-ban arról számol be, hogy a negyedik nemzetközi nyelvész-kongresszuson Koppenhágában (az év augusztusában) ilyen témák szerepeltek az „összesülésen”: a nyelvtudomány és a szociológia viszonya, a köznyelv kialakulása és jellegzetességei (MNy. 32: 340).

⁶ „A magyar köznyelv, amelyet a városok műveltebb rétegei beszélnek, élő valóság... e köznyelvi ejtést sugározza szét a szószék, a színház, a rádió stb. Ennek az ejtésnek megvannak a sajátosságai, amelyek végső fokon a népnyelvi ejtésben gyökereznek a nélkül, hogy bármelyik népnyelvi terület ejtéssajáttságaival pontosan egyeznének. A magyar köznyelvi ejtés a népi ejtés fölé boltosodva kiegyenlíti a nyelvjárások ejtéskülönbégeit.” (MNy. 34: 313.) — Ezt a részt abból a dolgozatból idéztem, amelyet Laziczius KODÁLYNAK A magyar kiejtés romlásáról c. híres előadása ellen írt, a rá gyakran jellemző érdesen elutasító stílusban. LAZICZIUSNAK ez az írása (MNy. 34: 6–16) — megállapításai bármennyire is általános nyelvészeti alapokon állnak — nem őt, hanem KODÁLYT igazolta, valamennyi ott említett beszédhibát illetően, sőt abban is, hogy ki kell dolgoznunk más népekhez hasonlóan a magyar kiejtési normát (sajnos ez — legalábbis nagyrésztben — ma is jövő időt jelent!).

milyen fontos szerepe van a nyelvi rétegek elkülönítésében, egymáshoz való viszonyuk megállapításában.⁷

Az e pontban elmondottakat így összegezhetnénk röviden: Laziczius — közvetlenül és közvetve — jelentős mértékben hozzájárult a funkcionális stilisztika megalapozásához is.

5. Ismeretes, hogy Laziczius a maga korában sajnálatosképpen nem tudott a jelentőségéhez mérten hatást gyakorolni a magyar nyelvtudományra. Talán az elmondottak is meggyőzhetnek azonban arról, hogy mindez valamelyest kisebb mértékben vonatkozik a stilisztikára, jóllehet ez a diszciplína — mint jeleztem — nem állt Laziczius érdeklődésének a középpontjában. Hogy csak két példát említsek: Zolnai Bélára nem kis hatással volt a francia stilisztika, benne Bally, MAROUZEAU stb. munkássága; továbbá: az ötvenes években meginduló stilisztikai kutatások a Bally-iskola alapjain indultak el, és mindebben serkentő szerepe volt Lazicziusnak is.

Napjaink funkcionális stilisztikájának is van még mit tanulni Lazicziustól: közvetlenül és közvetve, nem felejtkezve el arról a mélységes hitről sem, amellyel az újat, a nyelv megismerésének jobb lehetőségeit kutatta.

SZATHMÁRI ISTVÁN

Laziczius et la stylistique

par ISTVÁN SZATHMÁRI

Bien que la stylistique n'ait pas constitué une préoccupation centrale pour LAZICZIUS, il est arrivé — et c'est là le point de départ de l'auteur — dans ce domaine même à des résultats remarquables, à un tel point que, sans prendre en considération ses recherches de stylistique, on ne saurait tracer une image fidèle de sa personnalité et de sa place dans l'histoire de la linguistique.

L'auteur énumère ensuite les motifs qui ont incité Laziczius à s'intéresser à cette discipline qui appartient en même temps à la linguistique et aux recherches littéraires: sa personnalité de chercheur et de professeur; son propre style qui était toujours précis, limpide et riche en tournures; son vif intérêt dès le début de sa carrière pour les lettres et l'esthétique, ainsi que les disciplines qui étaient au centre de ses recherches comme la linguistique générale, la phonétique, la phonologie, la sémantique et les problèmes de la stratification linguistique.

Après avoir présenté la situation des recherches stylistiques dans la première moitié du 20e siècle, l'auteur nous fait connaître les résultats grâce auxquels Laziczius a enrichi cette discipline. Grâce à l'intégration et l'application des conceptions linguistiques de SAUSSURE, de l'École de Prague, de BALLY et de BÜHLER et grâce à ses recherches phonétiques et phonologiques, a) Laziczius a développé sa théorie des éléments emphatiques; b) il a fondé la stylistique du discours dans le domaine du hongrois; c) il a transformé, en les assimilant, les conceptions de Bally, Bühler etc. (ce qui a donné de nouveaux résultats, en particulier, pour l'étude de l'emphase, de la synonymie et de la sémantique); d) il a fait quelques constatations importantes qui peuvent être appliquées même aux recherches stylistiques et à l'usage des éléments linguistiques dans les diverses couches linguistiques. C'est ainsi que Laziczius a contribué (directement et indirectement) à la fondation d'une stylistique fonctionnelle.

Il est connu qu'à son époque, Laziczius n'a pas pu exercer, par malheur, l'influence qu'il aurait dû sur la linguistique hongroise; l'auteur constate que cela n'était pas entièrement le cas pour ce qui est de la stylistique. C'était grâce à Laziczius que Béla Zolnai s'est rapproché de la stylistique française: de l'œuvre de Bally, de Marouzeau, etc. et que les recherches qui ont pris leur essor après 1950 ont pris pour base la doctrine de Bally.

⁷ „... csak a nyelvjárási anyag fonológiai értékelése után tudunk majd képet alkotni a népnyelv, a köznyelv és az irodalmi nyelv hangrendszerének egymás közti viszonyáról...” (Bevezetés a fonológiába 35).

Emfázis és fonológiai rendszer viszonyához

1. LAZICZIUSnak egy új tudományág, a fonológia kialakulásában való részvételét az emfatikum fogalmának bevezetése fémjelzi (l. LAZICZIUS 1936/1966, VÉRTES O. ANDRÁS 1976). LAZICZIUS fonológiai koncepciójában az emfatikus formáknak önálló helyük van (vö. 1936/1966, 62), s ez logikusan következik a prágai iskola fonológiai alapelvéből, amely kritériumként a nyelvi megkülönböztető szerepet, valamint a deriválhatóságot teszi meg (l. TRUBETZKOY 1939/1958). Mindazonáltal abban, hogy egy nyelv rendszerének teljes fonológiai hálójába — LAZICZIUS szerint — beletartoznak olyan elemek, amelyek mindkét kritériumnak megfelelnek, korántsem merül ki az emfázis szerepe a fonológiai rendszer többdimenziós modelljének megformálásában.

Az a metaforikus meghatározás, amelyet LEHISTE — akusztikai paramétereivel kapcsolatban — az emfázisra vonatkozólag ad: egy idealizált formához viszonyítva „életnagyságnál nagyobb” realizáció (a larger than life realization of an idealized form, l. LEHISTE 1970, 151) szellemes és találó volta ellenére figyelmen kívül hagy néhány olyan mozzanatot, amely emfázis és fonológiai rendszer viszonyának interpretálásában nélkülözhetetlen. A definícióban ugyanis az emfázis úgy jelenik meg, mint a fonológiai tényezők erőtlen akcidente, mint a közlésfolyamat pusztá modalitása.

A közlés több komponense közül csak az egyik a nyelvi; a szokványos mindennapi érintkezésben olyan összetevők vannak (testi kontaktus, elhelyezkedés, tekintet-kontaktus, orientációs jelzések, gesztus, mimika, a hallgatás stb., ezekre vö. HYMES 1964, 1972, ARGYLE 1972, 36—50; BUDA 1974), amelyek közül több is jól körülhatárolt nyelvi alakzatokat helyettesíthet. A helyettesítés tartalmak helyettesítését jelenti (vö. például az *igen* és a *nem* mozgásszim-bólumát vagy a szkepszis kifejezésére szolgáló kézlegyintést). Az emfázisban egzotikus formákat öltő dallamváltozatok hasonlóképpen jelölhetnek tartalmakat, pontosabban más értelmet kölcsönözhetnek az elhangzó mondatnak („*Schwarz úr becsületes, bocsánatot kérek!*”). A kérdés most már az, hogy az emfázis vajon a közlés univerzumának ebben a nyelven túli bolygórendszerében helyezkedik-e el, vagy a nyelven belül esik. Továbbá: az emfázis a közlési tartalom-e vagy pedig — Lehiste csengő félmondata szerint — olyasfajta közlési esetlegesség, amely a lényegen mitsem változtat, mintegy a beszéd folyamatot színező, tárgyiság nélküli ornamentika.

2. Minden emfázissal kísért megnyilatkozás közös jellemzője, hogy a közvetlen tartalmi elemeken kívül kiegészítő információkat hordoz. Ez a „többlet”, kiegészítő információ két alapkategóriába sorolódik.

2.1. Először is: mindenképpen benne foglaltatik a közlő megnyilatkozása-

sában, vagyis — amint Lazicius magáévá téve a bühleri koncepciót, kifejezi magát — az Ausdruck része (l. BÜHLER 1934). Ebben a vonatkozásban a közlő és közleménye aktuális viszonyát közvetíti. Tekintettel arra — másfelől —, hogy a beszédpartner viselkedését, közlésmódját, a közleményhez való viszonyát ez a pótlólagos közléselem messzemenően befolyásolhatja, sőt esetleg a kommunikáció megszakítására készítheti, része a nyelvi jel és a hallgató viszonyának, a bühleri felhívó funkciónak. Sem a közlő és közleményének viszonya, sem a nyelvi jel és a hallgatónak a nyelvi jelhez való viszonya nem a nyelvi jelek sorának egyike, hiszen az a viszony, amely egy dologhoz kapcsolódik, nem lehet azonos magával a dologgal, mert akkor az a viszony a dolognak a része, tehát olyan tényező, amely a dolog belső erőinek összetevője. Ilyenformán az emfázis a közlemény nyelvi részét központi elemként magába záró közlés teljességének a része, de nem magáé a nyelvi jelé. Helye nagyjából az, mint ami a nyelvi közlés tartalmáé annak a nyelvi rendszerhez való viszonyában.

2.2. Az a másik mód, ahogy az emfázis hozzájárul a közlés tartalmához, a jelentéssel kapcsolatos. Nyilvánvaló, hogy az emfázis önmagában nem jelentés, és az emfázist kifejezésre juttató expresszív megoldások sem alkotnak — BLOOMFIELD terminusával — önálló szemémát. Ezzel szemben a beszéd-folyamatban olyan szemantikai mozgásokat gerjeszthetnek, amelyek a közlés értelmét módosítják. A jelenség szoros kapcsolatban van a jelentés és az értelem összefüggésének/különbözőségének problémájával. Arról van szó, hogy minden főnevet tartalmazó szintagmának van jelentése, akkor is, ha esetleg ennek a jelentésnek nem felel meg jeltárgy (például: *legnagyobb prím szám, a jelenlegi francia király* stb.); ám ennek a jelentésnek nagyon eltérő lehet a tartalma attól függően, hogy mi a kontextusa (például az *Én idősebb vagyok, mint te* mondatban az állítás igazságértékét is megváltoztathatja az, hogy az *én*, illetőleg a *te* helyébe ki értendő), a tárgykorre l. FREGE 1892, illetőleg RUSSELL 1956. Aktuális beszédhelyzetben az emfázis tevőlegesen hozzájárulhat egy jelző jelentésének konkrét tartalmához, VÉRTES O. ANDRÁS (1958, 451) szemléletes példája szerint megfelelő szövegkörnyezetben a *nagy* melléknév emfázissal történő ejtéséből viszonylag meggyőzően lehet következtetni arra, hogy a *ház*, amelynek a *nagy* a jelzője, hány emeletes.¹

3. Az emfázis tartalmi mozzanata a beszéd-folyamatban különféle módon juthat kifejezésre. Egyik az emfatikum. A terminuson nem az emfázist mint közölt tartalmat értjük, hanem azt a megoldásmódot, amely az emfázist felszínre hozza.

3.1. LAZICZIUS (i. m.) közülük csak a hangállományban föllelhető elemeket említi meg, s ezeket a fonémák rendszere és a variánsok rendszere között

¹ Egy családban az úgynevezett szabadáras szezontermékek árára vonatkozó, egymáshoz intézett „*Tudod, mennyibe kerül a...*” kérdés hanglejtéséből és intenzitás-arányaiból a család tagjai meg lehetős, körülbelül 5–10%-os pontossággal következtetni tudnak a kiskereskedelmi ár mértékére vonatkozólag.

A megfelelő kérdésre adott „*Nagyon boldog!*” válaszának az emfázis által meghatározott hanglejtésformája információt rejthet arra vonatkozólag, hogy a szóban forgó személy szexuáliter is elégedett; itt az emfázis az eufémizmus eszköze, amivel a közlés konkrét értelmét hordozza.

Grünnek a vice szerint nem kellett egyebet tennie, hogy a maga javára fordítsa azt az elégtételt, amelyet a bíróság Schwarznak ítélt meg, mint (az egyik kijelentő helyett kérdő mondat alkalmazása mellett) bizonyos érzelmeket belevetítenie a második mondatba: „*Schwarz úr becsütes (?) Bocsánatot kérek!*”

helyezi el. A besorolás némi kétséget ébreszt: arról van szó, hogy az emfatikumoknak szintén vannak variánsaik, s ezek eltérése egyáltalában nem közömbös a kifejezésre juttatott emfázis tartalma szempontjából (egy emfatikus [r:] aopogtatása lehet különböző időtartamú, az *ember* szó [ε:]s ejtése ugyancsak meglehetősen sokféle melléktényezőt hordozhat, ami kifejezi az emfázis regulálásának mértékét, vagyis információt hordoz). Másfelől némi nehézséget okoz az emfatikumoknak a fonémarendszertől való elhatárolása. Nem meglepő vajon, hogy úgyszólván valamennyi emfatikum mögött kirajzolódik egy fonéma árnyképe, mégpedig olyan kísérteties pontossággal, hogy még fonológiai mátrixának az árnyékvonalai is jól látszanak? Mindazonáltal úgy tűnik: ezek a speciális alakok mégiscsak — emfatikumok, amelyek a variánsok rendszerével szemben úgy viselkednek, mint fonémák, a fonémákhoz viszonyítva ellenben, mint variánsok.

3.2. Az emfatikumok rendszere — ahogy ezt LAZICZIUS értette — kiterjed egy nyelv fonológiai rendszerének egészére, vagyis nem korlátozható a fonémák rendszerére. Az a tény, hogy az emfázis bizonyos eseteiben a beszédtempó felgyorsulása a kifejezés mikéntje, világosan mutatja, hogy olyan szuprasegmentális emfatikummal állunk szemben, amely nem korlátozható minden további nélkül egyedi beszédhangok sorában különválasztott időtartamok módosulására. Méginkább áll ez a hanglejtésre. Tréfás példánkban Grün aligha játszhatta volna ki Schwarzot, ha ragaszkodik hozzá, hogy alkalmazott fonémáinak realizációjában rejtse el gúnyját; Grün igen bölcsen a hanglejtés sajátos árnyalása mellett döntött. Ami a következő szuprasegmentális tényezőt illeti, az egyes beszédhangoknak van ugyan intenzitásbeli önértékük (hangzósságuk), ám ez a hallgató percepciójában az összes többi hang önértékének nagyságrendjében értelmeződik, s a hallgató csupán az azonos nívószinttől való eltérést észleli külön információnak. Dinamikai kiugrás pedig csak a hangsor többi tagjának viszonyában lehetséges, vagyis az intenzitásban testet öltő emfázist is hiába próbálnánk beleszorítani az emfatikum nevű „specializált fonéma” fonológiai mátrixának szűk keretei közé.

3.3. Túlélve most a nyelvi rendszer fonológiai komponensének szintjén megintcsak azt látjuk, hogy Laziczius alapján korszakformáló gondolata kibővíthető a szemantika szférája felé is. A szójelentésekhez a szöveggörnyezetben meghatározott stílusvalőrök vannak hozzárendelve. Azonos stílusréteg töretlen — tehát a rétegben meghatározottól elütő stílusértékeket nem tartalmazó — szövegében a hallgató számára ezek mint „0 értékek” jelennek meg, azaz éppen úgy nem hallja külön őket, akárcsak az egyes beszédhangok relatív hangosságát. Ha azonban az érvényesített értékrendtől hirtelen elütő elem jelenik meg, például egyébként sztenderd köznyelvi szövegben argó elem, általa a közleményben megjelenik az emfázis. Ez a „szemantikai emfatikum” elválaszthatatlan szuprasegmentális párjától: szükségképpen kiegészül ugyanis legalább egy túldimenzionált, emfatikus szuprasegmentális tényezővel. Ez utóbbi nem pusztán kísérőjelenség, hanem az előbbi vektora. Mindazonáltal attól, hogy a beszéd folyamatban egy szó jelentése emfatikusan deviál, maga az alapjelentés változatlan marad, vagyis a szóban forgó aktualizációval szemben az alapjelentés úgy jelenik meg, mint egy jelentésvariánssal szemben álló kategoriális szemantikai elem. A stílusdevianciának az emfázissal kapcsolatos esetei másrészt olyan tartalmi irányultságokban összegeződnek, amelyek az egyedi esetekkel szemben mintákként értelmezhetők. Így a „szemantikai em-

fatikumok” a jelentések olyan speciális osztályát képezik, amelyek az aktuális jelentésekkel szemben mint rendszerösszetevők, az alapjelentésekkel szemben pedig mint variánsok mutatkoznak meg.

3.4. Sort kell kerítenünk röviden a közlésnek azokra az összetevőire is, amelyek a teljes kommunikációs modellben a nyelvi tényezőkön kívül esnek (ezekre l. ismét HYMES 1964, 1972, ARGYLE, 1972, 36–50, BUDA 1974). A fejbólintás két változata például — a mozdulatok lehetséges sokfélesége ellenére is — csak kétféle: *igen*, illetőleg *nem* jelentésű. Ennyiben „fonemikus értékű” jelzésekkel állunk szemben. Másrészt azonban a hallgató vérmérséklete, a beszélőhöz való viszonya, a tárggyal kapcsolatos véleménye szerint megint rengeteg féle megvalósításmódot választhat, amelyek expresszív értéke egyik vagy másik emocionális tartalom egyezményes kifejezése, vagy efelé tendál. Vagyis a bólintás emfatikus variánsai voltaképpen szintén típuskategóriákat valósítanak meg. A közlésnek ebben a rétegében is érvényes az a megállapításunk, miszerint az emfatikumok az alapvető tartalmak viszonylatában variáns értékűek, az egyedi megvalósításokkal szemben azonban mint minták (pattern) jelennek meg.

4. Összegezzük dióhéjban a legfontosabbakat! Az emfázis a közlés olyan tartalmi tényezője, amely közlő és közleménye, illetőleg a közlő és partnere(i) viszonyát a közlemény részeként kifejezésre juttatja. Eszköze a fonológiai rendszer valamennyi rétegének minden alkotóeleme, a „kifejezési szint” (MAEMBERG 1968, 1), azaz a rendszer realizációja modalitásának szélsőségei által. E szélsőségek valóban bizonyos ejtéstényezők túl- vagy aluldimenzionálása útján állnak elő, s mintákba (pattern) foglalhatók, jelenségeik a beszéd-folyamatban diszkrét változókként rögzíthetők, hiszen megjelenésük legalább általánosságban megragadható szabályossággal történik. Ez a mintákba foglalás (patterning) valóságosan végbemegy, az emfatikus alapformációk ugyanis szocializáltak, eltanultak, részben konvencionálisak, általában „egyezményes jellegűek”. (Erre mutat az, hogy némely emfatikus alakulat, amely azonos tartalmú, eltérő nyelvekben különféle alakot ölt; az interjekciók közül a magyar *jaj*, a német *ach* és a török *vay* [*vaj*] tartalmilag azonosak, alakilag mégis jelentősen elütnek egymástól, mint Malmberg említi). Az említettek a nyelv fonológiai rendszerének elemeire emlékeztetnek, ezt most a legszélesebb értelemben véve. Ámde lényeges különbség, hogy míg a közlés a fonológiai rendszer alkalmazása nélkül elképzelhetetlen, addig az emfatikumok rendszerének alkalmazása nem szükség szerű: órákon át beszélhetünk anélkül, hogy közlésünkben egyetlen emfatikus forma is előfordulna.

Az emfázissal kapcsolatos tapasztalataink azt mutatják, hogy a közlés rendszerének statikus leírásával a valóság olyan mozgásformákat állít szembe, amelyekben mindig csak aktuális rendszerösszetevők hatnak. Az emfázis a közlés minden szférájában olyan komponens, amely — a nyelvi szisztéma alap-tényezőinek helyzeti energiáit megnövelve — új közléselemeket, emfatikumokat hoz létre, habár mindig csak meglevő elemekből, sajátmaga új alrendszerét nem teremt. Ennek megfelelően az emfatikumok nem alaptényezők, de a közlés teljességének típusokként és kategóriákként részei. Ebben az értelemben volt igaza Lazicziusnak, amikor 1936-ban az emfatikumokat a fonológia új kategóriáiként tárta föl.

SZENDE TAMÁS

Irodalom

- ARGYLE, M., The psychology of interpersonal behaviour. Harmondsworth 1972.
- BUDA BÉLA, A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei. Budapest 1974.
- BÜHLER, K., Sprachtheorie. Jéna 1934.
- FREGE, G., Über Sinn und Bedeutung. Zf. f. Philosophie u. philosophische Kritik NF 100: 1892, 25–50. (kéziratos magyar fordítás alapján idézem)
- HYMES, D., Toward ethnographies of communicative events. American Anthropologist 66: 1964/6: 12–25. II. rész
- HYMES, D., On communicative competence. (Sociolinguistics, szerk.: Pride, J. — Holmes, J., Aylesbury/Brucks, 1972. 269–93.)
- LAZICZIUS GYULA, A new category in phonology, (Selected writings of Gyula Laziczius. Szerk.: Sebeok, T., Hága—Párizs 1966. 59–63.) (eredeti: Proc. 2d int. Cong. phon. Sci., Cambridge 1936. 57–60.)
- LEHISTE, I., Suprasegmentals. Cambridge/Mass. — London 1970.
- MALMBERG, B., The linguistic basis of phonetics. (Manual of phonetics. Szerk.: Malmberg, B., Amsterdam 1968. 1–16.)
- RUSSELL, B., On denoting. (Logic and knowledge. Szerk.: Russell, B., London 1956.) (kéziratos magyar fordítás alapján idézem)
- TRUBETZKOY, N., Grundzüge der Phonologie. Göttinga 1958 (a mű első kiadása: TCLP 7, 1939.).
- VÉRTES O. ANDRÁS, A magyar fonetika története a kezdetektől 1945-ig. (Fejezetek a leíró magyar hangtan köréből, kézirat)
- VÉRTES O. ANDRÁS, Friedrich Kainz: Psychologie der Sprache, NyK 60 (1958): 448–59

Emphasis in Relation to a Phonological System

by TAMÁS SZENDE

Emphasis as content element of the communicative event expressing the relation of the communicator to his message and/or partner(s) is realized by modalities in the „expressive level” of the language. Emphatic forms are ordered in systemlike patterns, *e m p h a t i c u m*, in this sense, belongs to the category „emics”. On the other hand, *emphaticum* is to be considered as an accidental part in communicative processes. So it is a substantial but not a fundamental constituent of any phonological system/speech act.

Gyula Laziczus and Early Prague Phonology

GYULA LAZICZIUS was not only one of the first Hungarian scholars to view problems of phonology from the functionalist angle. Besides, he can justly claim to have been the first Hungarian linguist to attempt a synthesizing functionalist hierarchy of the basic phonic facts of language. Moreover, one can justly call him the first functionally orientated linguist, not only in his own country but in the world at large, to draw a clear demarcative line between purely referential phonology (later labelled by N. S. TRUBETZKOY „Darstellungsphonologie”) and the phonological research dealing with subjective and emotionally motivated aspects of the functionalist analysis of language phenomena, the research into which was to be later denoted by the Trubetzkoyan term „phonostylistics” (in the original German version of the term, „Lautstilistik”).

It was only natural that the functionally orientated scholar Laziczus was soon to contact the Prague centre of the functionalist linguistic studies, its Linguistic Circle, which at that time had already gained international reputation not only by the lectures delivered by its protagonists (mainly by VILÉM MATHESIUS, R. JAKOBSON and N. S. TRUBETZKOY) at the two international congresses of linguists held in The Hague in 1928 and in Geneva in 1931¹, not to speak of the Prague international phonological conference in 1930², but especially by three volumes of its now almost legendary series *Travaux du Cercle Linguistique de Prague*, of which, by 1931, all were dealing mostly with phonological issues.³ In the year 1932 Laziczus sent to Mathesius and some of his colleagues a lengthy paper introducing the reader into phonological problems and already foreshadowing some of his own main theses by which he was to become one of the outstanding functionalist phonologists of the nineteen-thirties. The paper was of course written in Hungarian⁴ and

¹ See particularly V. MATHESIUS, *On Linguistic Characterology with Illustrations from Modern English*. *Actes du Premier Congrès International de Linguistes à la Haye* (1928). 56–63. — R. JAKOBSON—S. KARCEVSKIJ—N. S. TRUBETZKOY, *Propositions*. *Ibidem*, p. 336 (reprinted in JAKOBSON's *Selected Writings I*. The Hague 1962, pp. 3–6). (Mathesius's paper was reprinted in J. VACHÉK, *A Prague School Reader in Linguistics*. Bloomington 1964. 55–67.) — See also V. MATHESIUS, *Ziele und Aufgaben der vergleichenden Phonologie*. *Xenia Pragensia*. Prague 1929. 432–445.

² The talks delivered at the conference (with a summary of discussions) can be found in *Travaux du Cercle Linguistique de Prague* 4, 1931.

³ Volumes 1 and 2 were published in 1929 and were dedicated to the First International Congress of Slavists then meeting in Prague, for volume 4 see the preceding note. — Vol. 3, by BOHUMIL TRNKA, does not deal with phonological problems.

⁴ Gy. LAZICZIUS, *Bevezetés a fonológiába*. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 33. 1932, pp. 109ff.

thus was not easily intelligible to most of the Prague scholars, to whom the contents of the paper were therefore mediated by a young Slovak member of the Prague Circle who was well versed in the Hungarian language.⁵

Favourably impressed by Laziczius's paper, Mathesius and his colleagues invited its author to come to Prague for a short visit. Laziczius accepted the invitation and in a private gathering of several members of the Circle (in Mathesius's household) explained in more detail some aspects of his phonological conception. (Incidentally, in a friendly talk he revealed to his host the interesting fact that one of his 16th century ancestors had been the well-known Polish historian Jan Lasicki (Lasicius), an author of the Latin history of the religious group of Czech Brethren „De origine et rebus gestis Fratrum Bohemorum”⁶; in some parts of the Western world the group is better known under the label Moravian Brethren). Some of the ideas covered by Laziczius's Prague talk appear to have been worked out in his German paper to be published three years after his visit to Prague.⁷

Since that time Prague phonologists maintained the contact with their Hungarian colleague and friend until the gloomy years of the World War II in the course of which virtually all contact of the Prague Circle with foreign countries was to come to a standstill and in which also Laziczius himself was to find himself in very reduced existential circumstances, due to his well-known anti-Nazi views. Of this plight of their Hungarian colleague his Prague friends were to learn only occasionally and without any possibility of alleviating his regrettable lot. Thus members of the Prague group could only hear about Laziczius again after the war. The pre-war meetings with Laziczius, unfortunately, were not to be followed by others because in the stormy turmoil of the following years Laziczius was again to fall on evil days. The troubles to which he was subjected certainly very much contributed to the breakdown of his already badly shattered health and were the cause of his premature death at a relatively early age.

So much, then, can be said about Laziczius's personal contacts with the early Prague School. Let us now examine, as briefly as possible, the importance of the emphasis laid by the Hungarian scholar on other than purely referential („purely informative”) function of the phonic phenomena of language.

Admittedly, Laziczius was not the first to observe the fact that emotive appeal is often signalled in language utterances by specific phonic features included in them. Thus, e.g., as early as in 1923 Roman Jakobson⁸ had pointed out the unusual palatal quality of the Common Colloquial Czech consonant [r] in the street cries of news-vendors in instances like *Právo lidu!* Similarly, Vilém Mathesius had called linguists' attention to the occurrence in interjections and onomatopoeic expressions of phonic facts unknown in purely referential function — see, e.g., ModGerm *tschingdada*, etc.⁹ Finally, in the discussions held in the Circle's meetings it was also noted (particularly by BOHUSLAV

⁵ He was a young member of the Circle DR L'UDOVÍT NOVÁK (at present Professor of P. J. Šafárik University in Prešov, Slovakia).

⁶ Cf. JOSEF JAKUBEC, *Dějiny literatury české I*. Praha 1929, pp. 702 et pass.

⁷ G. LAZICZIUS, *Probleme der Phonologie*. Ungarische Jahrbücher 15 (1935): 495—510.

⁸ ROMAN JAKOBSON, *O českém stíche, preimuschestvenno v sopostavlenii s ruskim* (Berlin 1923), p. 75.

⁹ See MATHESIUS's paper *Ziele und Aufgaben*, quoted here above, note 1.

HAVRÁNEK) that the Common Colloquial Czech vowels [e:] and [o:], virtually unknown in referential function, are often found to replace their short counterparts [e] and [o], respectively, if the words containing the latter are pronounced with strong emotion (see, e.g., instances like [bje: žet] 'to run', [mo: ře] 'the sea' for standard Czech, unemotional, *běžet*, *moře*). It should also be recalled that the 1931 fairly complete list of phonological terminology¹⁰ includes, aside of combinatory phonemic variants conditioned by the environment of the concerned phoneme, also stylistic variants of the phoneme, both independent and combinatory (i.e., p. 319f), where the attribute 'stylistic', as a rule, means 'emotionally motivated'.

More instances of the kind, of course, might be adduced here¹¹; still, all of them were only considered, in the early stage of phonology, as more or less isolated instances of emotionally motivated exceptions from the regularities otherwise established in the referential ('purely communicative') function. Lazicius, however, was the first linguist to reserve for the emotionally motivated phonic facts their due place in the functional hierarchy of phonic facts viewed in their entirety, and no longer to treat them as mere exceptions to the rules governing the phonic phenomena of the purely communicative utterances. This new approach Lazicius was enabled to take by drawing consistent consequences from the well-known Karl Bühler's model of language¹² which, at that time, constituted an important signpost showing linguistic research a way to more fruitful results.

Lazicius's conception was to be later criticized by Trubetzkoy¹³, especially for not distinguishing clearly between phonic phenomena signalling expression (Kundgabe) and those signalling appeal (Appell). The criticism was justified, as far as it went. Still, Trubetzkoy himself, in the long run, was forced to admit the difficulty of drawing a distinct line between the two kinds of phenomena in concrete fieldwork, and indeed — at least to a degree — gave some satisfaction to Lazicius's lack of distinction between the two spheres by using one and the same undifferentiated term 'phonostylistics' (Lautstilistik) for the discipline examining both of them.

There are two important maxims of modern functionalist linguistics which owe, if not their origin, then certainly their widespread acknowledgement to Lazicius's inspiration: first, that emotively functioning phonic facts are just as conventional in the given language community as are the phonic facts serving the purposes of 'pure', i.e. non-emotional communication, and second, that Lazicius's conclusions concerning the phonic level of language should also be applied to its higher levels, especially to the grammatical. In other words, any deviation from the established grammatical regularity is

¹⁰ *Projet de terminologie phonologique standardisée. Travaux du Cercle Linguistique de Prague 4* (1931): 309—323.

¹¹ Already in pre-structuralist models of language emotive expressions used to attract linguists' attention (see, e.g., V. MACHEK, *Studie o tvoření výrazů expresivních*. Praha 1930; BRITTA M. CHARLESTON, *Studies on the Emotional and Affective Means of Expression in Modern English*. Bern 1960). On account of their non-structuralist approach they necessarily lack the hierarchical perspective.

¹² KARL BÜHLER, *Sprachtheorie* (Jena 1934). Bühler's model was, of course later supplemented or otherwise modified (e.g. by Jakobson and K. Horálek). Still, in its gross outlines it preserves its usefulness.

¹³ N. S. TRUBETZKOY, *Grundzüge der Phonologie* (Travaux du CLP 7, Prague 1939), pp. 28ff.

apt to function as an emotive signal, provided that the given language community accepts it as such, i.e. conventionalizes it for this purpose. As an example of such conventionalized grammatical deviation may be mentioned the Mod. English feminine pronominal reference to nouns denoting inanimate beings ('things') to which otherwise only a reference by the neutral pronoun is common (see. e.g., a driver's reference to his car, a pilot's reference to his plane, etc.¹⁴). The emotionally motivated variants of the ModE word-order in the sentence are too well known to need any detailed commentary (and the same is even more true of lexical varieties grouping themselves into what is rather inadequately called 'synonymic groups' used to denote identical extra-lingual facts; in reality, such varieties are stylistically differentiated, at least some of them serving again as signals of emotion). One might almost say that there exists a kind of complementary distribution between the 'purely communicative' and the emotional means of language inasmuch as items of each of the two categories of language means can only be used in the functional situations duly pertinent to them. (Except, of course, the instances of ironical usage, which constitute a very special case, signalled also by some secondary, paralinguistic means, such as gestures, mimic accompaniment of utterances, etc.) Though not expressly stated, this kind of complementary distribution was, in nuce at least, foreshadowed in Laziczius's conception which included his 'emphatica' within the hierarchy of basic phonic phenomena seen from the functionalist viewpoint.

The acuity of Laziczius's vision is best revealed by the fact that the phonologists of the Western countries were to realize the functional specificity as well as the structural autonomy of other than 'purely communicative' phonic facts much later — roughly, at the end of the nineteen-forties.¹⁵ It is only to be regretted that the premature death as well as adverse working conditions prevented the highly original scholar to further develop his ingenious ideas outlined as early as at the beginning of the nineteen-thirties.

JOSEF VACHEK

¹⁴ For other instances of the kind, see J. VACHEK, *Notes on Gender in Modern English*. *Sborník prací fil. fak. Brno* A12 (1964): 189–194.

¹⁵ See especially C. C. FRIES — K. L. PIKE, *Coexistent Phonemic Systems*. *Language* 25. (1949): 29–50.

Szám adatok az egyedi szókészlet nagyságának megbecsléséhez

A magyar szókészlet nagysága c. előadásában és cikkében (MNY. 38: 65–73) nagyrabecsült tanárom, LAZICZIUS GYULA arra a meggyőző konklúzióra jutott, hogy egy nyelv szavainak a száma „véges, de közelebbről meghatározhatatlan” (i. h. 73). Saját, matematikai alapon végzett vizsgálataim (Szótározott szavaink száma és a szókészlet nagysága. NYR. 79: 329–338) eredménye ezzel egybehangzó „bármelyik nyelv szavai... véges, de megszámlálhatatlan halmazt alkotnak” (338).

Ha nem egy nyelv, hanem csak egy személy szógazdagságát akarnók egy számadattal megadni, akkor is ugyanolyan akadályokba ütközünk, mint amilyeneket Laziczius sorolt fel. Sőt, ilyenkor egy további probléma is jelentkezik. A számlálást megkísérlőnek ekkor ugyanis nemcsak a poliszemiával, a nyelvjárási és az idegen szavakkal kapcsolatosan kell állást foglalnia, de arra a kérdésre is feleletet kell adnia, hogy az aktív, vagy a passzív szókészlet számlálásába akar-e fogni. Az egyedi passzív szóismeretben ugyanúgy megvan a szavak mellett a lehetséges származékok és összetételek számára a sok-sok nyitva hagyott „üres hely”, mint a Laziczius említette *pozsgás* mellett a *pozsga* számára (72). Egyetemi előadásain Laziczius hangoztatta, hogy függetlenül attól, szótározták-e vagy akár csak kiejtették-e valaha, az *odaorrol* szót, abban a mondatban, hogy „a kutya odaorrolta a labdát”, ez a virtuálisan létező és bármikor előállítható ige minden magyarul tudó számára egyértelmű.

Az egyedi aktív szókészletek megszámlálására nem, de ezek összehasonlítására gyakran sor kerül; beszélünk gazdag szókincsű írókról, és szegényes szókészletű emberekről. Karjalainen déli osztják adatközlőinek színes vagy egyhangúbb közlésmódja ugyancsak a szókincs terjedelmének függvénye s a szövegek sajtó alá rendezése során a németre fordításkor nekem is többféle megoldási lehetőséggel kellett számolnom (MSFOu. 157: V–IX). Vagyis a közlő szókészletének gazdagsága gyakorlati problémaként jelentkezett. Ahhoz kétség sem férhet, hogy az adatközlők szókészletének a nagysága nem azonos, sőt még csak nem is arányos a szótárban tőlük közölt szavak számával. Hiszen a déli osztják adatközlők közül a demjankai Naryginnal (DN) Karjalainen hónapokig és többször dolgozott (KT VI–VII), gyűjtése eredményeként kb. 3000 alakilag és jelentésileg különböző szó került szótárába. Krasznajarszkban 7 hétig tartózkodott, két adatközlőjétől mintegy 3350 szót jegyzett fel (KT VII, XIII), Cingalában csak 20 napot töltött (KT VIII), a közzétett Ts.-szavak száma 1500 alatt van. Több déli nyelvjárásból (DT, Fil. Koš., Sog. Tš., Kam.) ezernél, sőt némelyekből (Sal., Sav. Sotn.) száznál is kevesebb szót közöl KARJALAINEN–TOIVONEN szótára. Ezek

a számadatok nem tükrözhetik az adatközlők szókészletének a nagyságát, még csak szóközlő képességüket sem, hanem csak a velük töltött idővel hozható arányba.

A szótárban közölt szócikkek számánál az egyes adatközlők szókészletének gazdagságáról többet árulnak el szövegközléseik (MSFOu. 157: 1—256). A Narygin, Vaszilij Jakovlevics Kaszkin, Vaszilej Mitreics Onin és Vaszilej Grigorjics Pahtysev közölte DN, Ts., Sav. és Kr. szövegek népköltészeti termékek, egyéni — kb. 200 sor kivételével — prózai előadásban. Ezek nyelvezetének, szókincsének összehasonlításából lehet — kellő óvatossággal és bizonyos fenntartásokkal — általánosabb következtetéseket is levonni.

Összehasonlítottam szókészletüket a szavak egyezése és különbözőése szempontjából. Az összehasonlítás alapjául az etimológiailag azonos, ill. különböző szócsaládok megszámlálása szolgált. Vagyis a *rus* 'csillag' és 'hús' jelentéssel, minthogy különböző eredete, két külön szónak számít, a 'varrni' és 'varró tű' pedig, minthogy az osztjákban azonos tő származékai, egyazon szócsalád tagjaként szerepelnek számlálásomban. Ilyen számításmód alapján a négy szövegközlő népköltészeti anyagában 217 szó, ill. szócsalád közös; további 163 szócsalád tagjai pedig legalább három adatközlőnél találhatók meg (ezekből a DN adatközlőnél 35, a Ts.-nél 27, a Sav.-nál 66, a Kr.-nél 35 nincs adatolva). Azoknak a szavaknak a száma, melyek csak egy-egy nyelvjárás szövegeiben fordulnak elő 209, 203, 82 ill. 210, legkisebb azoknak a szavaknak a száma, melyek 2—2 közlő ajkáról is elhangzottak a szövegek feljegyzésekor (132, 131, 84, 141). Szemléltető áttekintést a táblázatos közlésmód nyújt:

előfordul	DN	Ts.	Sav.	Kr.
4 közlőnél	<u>217</u> 217	<u>217</u> 217	<u>217</u> 217	<u>217</u> 217
3 közlőnél	<u>66</u> 27 35 <u>128</u>	<u>66</u> 35 35 <u>136</u>	<u>27</u> 35 35 97	<u>66</u> 27 35 <u>128</u>
2 közlőnél	<u>56</u> 23 53 <u>132</u>	<u>56</u> 24 51 <u>131</u>	<u>23</u> 24 37 84	<u>53</u> 51 37 <u>141</u>
1 közlőnél	<u>209</u> 209	<u>203</u> 203	<u>82</u> 82	<u>210</u> 210
összesen:	686	687	480	696 szó (ill. szócsalád).

Véleményem szerint nemcsak az a 217 szó (ill. szócsalád) tekinthető közkeletűnek, a legszükségesebb szókészlethez tartozónak, mely mind a négy adatközlőnél megtalálható, hanem az a 163 is, melyet legalább három hasz-

nált. Hiszen a szövegek terjedelme nem tulságosan nagy; német fordítással együtt nyomtatott terjedelmük DN 68, Kr. 64 lap, Ts. kevesebb mint 68 lap (minthogy finn feljegyzések is vannak benne); a Sav. feljegyzése pedig csak 33 lap (MSFOu. 157). Ilyen viszonylag rövid, szógyakorisági statisztikai vizsgálatokhoz esetleg nem is elegendő terjedelmű szövegrészben még a leggyakoribb szavaknak sem kell feltétlenül mindig előfordulniok. Azok a szavak azonban, melyek csak egy, vagy esetleg két mesemondó szövegeiben lelhetők fel, a közölnivaló tárgytól függő szavaknak tekinthetők. Erre mutat az a körülmény is, hogy nagyjából azonos hosszúságú és azonos számú szócsaládot tartalmazó DN, Ts. és Kr. szövegekben legalább 50%-kal több az olyan szó, mely csak egy adatközlőnél szerepelt. Hiszen a nem egészen gyakori használatú szavak inkább használatosak csak egy meghatározott mese cselekményének elmondásakor, mint két egymással össze nem függő népköltészeti termék előadásában. A nagyon gyakori és a ritkább használatú szavak számának egybevetéséből az látható, hogy a hosszabb DN, Ts. és Kr. szövegekben kb. azonos a nagyon gyakori és az alkalmi szükségletnek megfelelően használt szavak (szócsaládok) száma, a kisebb terjedelmű Sav.-szövegekben a gyakori szavak száma csaknem eléri a másik három adatközlő gyakori szavainak a számát, míg a mondanivaló függvényeként előforduló szavak száma még a felét sem éri el a hosszabb szövegek hasonló számennyiségének:

	DN	Ts.	Sav.	Kr.
leggyakoribb szavak száma:	345	353	314	345
alkalomszerűen használt szavak száma:	341	334	166	351

A leggyakoribb szavakat, ill. azok német jelentését érdemes szemügyre vennünk. Ezek legnagyobb része olyan szó, ill. szócsalád, amely valószínűleg bármilyen nyelven a népmesék, regék, hősénekek elmondásaihoz nélkülözhetetlen. Egyes szavak (Ob, Birkenrindengefäss, Elentier, Rentier, Nadelwald, Brautgeld, Samojede stb.) gyakorisága, a helyi viszonyok szerint változik, ill. ezek a „couleur locale” jellegű szavak, vidékenként nyilván mások. A legtöbb szó ezek közül azonban a mesevilág alapszókincséhez tartozónak tekinthető szó.

A jegyzékben a szavak mellett a szótári hasábszámot is megadom, mert csak így azonosítható a szöveg- és szótárbeli szó, hiszen még arra is van példa, hogy a szótár csak a keleti nyelvjárásokból közöl olyan szót, mely a Ts., Sav. és Kr. szövegekben is előfordul (klagen). A jegyzékbe általában az első DN-jelentést vettem fel, de a szinonimák ritkítása, vagy a szövegekbeli gyakori jelentés miatt néhány esetben másik DN-i, vagy más déli nyelvjárási jelentést közlök; többszavas és egyszavas fordítások közül az egyszavasat. Sőt még arra is vállalkoztam, hogy én tegyem a fordítást egyszavassá, a KT-ban nem szereplő fordításokra szögletes zárójel utal. Minthogy a naív nyelvérzék számára összetartozó szavakat együtt számoltam, több esetben együvé számoltam olyan szavakat, melyeket a KT-külön szócikkekben közöl (pl. 'Blut' és 'rot', vagy '(an)kommen' és 'werden, anfangen' 196b), mely utóbbiak között a szövegekben szinte különbséget sem lehet tenni (l. erről részletesebben a szövegek magyarázatainál). Ahol a képző vagy rag még élő szuffixum,

Mind a négy adatközlő szövegeiben előforduló szavak (ill. származékaik):

a (nincs a KT-ban)	genügen	1019a	lang	285b	setzen sich	1110b
anblicken	108b	geraten	772a	lassen	91a	sichtbar
ankommen	152a	Glück	6a	laufen	595a	werden
Arbeit	234a	Gott	1015b	lebe wohl	119b	sieben
Atem	1105a	Götzenbild	1065a	leben	127a	sitzen
aufreißen	526a	Greis	23a	legen	712b	Sohn
aufstehen	465a	Greisin	43a	[Leute]	141b	Spalte
Auge	855a	groß	52b	lieben	546a	springen
ausschlagen	941b	[Gruß]	748a	Lied	73a	Stadt
Balkenende	952b	gut	167a	liegen	126a	Stammende
Bauch	308b	Haar	706b	Loch	247b	Stange
Baum	143a	haben	969a	Mann	279a	stechen
befehlen	737b	hacken	827b	Mensch	282b	stehen
binden	188a	Halbte	695b	Mitte	450b	Stelle
[Birkenrin-		Hals	866a	Mond	998b	Stimme
den]gefäß	848a	Hand	452a	müssen	545a	Tag, Sonne
bleiben	346b	Haufen	654b	Mutter	36a	Tisch
Blut	236a	Haus	357a	nach Hause	142b	Tochter
Boden	763b	heben	125a	Nacht	100a	töten
Boot (groß)	812a	Held	82b	Nadelwald	327a	totschießen
Brust	514a	hell	850a	nähen	175a	tragen
der, jener	896b	herausziehen	470a	Nase	642b	trinken
dieser	999b	herbringen	1031a	nehmen	268b	unter(er)
Dorf	675a	Herz	857b	nicht	58a	Vater
draußen	402b	hinauf	566b	nicht !	108b	Vater
drehen	424b	hinausgehen	1047a	noch	86a	vergehen
drei	370b	hinter etw.	721b	Ob	84b	Verstand
du (nincs KT-ban)		Hinterteil	658b	Oberfläche	31b	viel
durch	515a	hoch	777a	öffnen	711a	voll
eindringen	241b	[hochkommen]	288b	Öffnung	32b	Wald
ein(er)	7b	Hochzeit	499a	Ohr	775b	wann
(Elen)tier	204b	Höhlung	1079b	Opfer	181b	Wasser
Ende	118a	hören	377a	Ort	976b	weder
[enden]	375b	Horn	34a	Panzerhemd	1055b	Weg
er	1045a	Hund	48a	Pfeil	644b	wegen
Erde	504a	i (nincs KT-ban)		piepen	883a	Weib
ergreifen	459a	ich	523b	Rand	746b	weinen
essen	1098a	Inneres	56b	Rentier	328b	welcher
etwa	401a	[irgend]	443b	Rücken	950b	wer
fallen	431a	Jahr	109b	rufen	216a	werfen
Fell	832a	jener	967a	säyat	840a	Winkel
Feuer	561a	jener dort	975b	Sage	531a	Wipfel
finden	13a	jetzt	51a	sagen	191a	wo(hin,-her)
Fleisch	603b	Kamerad	779a	Schießbogen	153b	Wort
Fluß	146b	Kehle	1011a	schlafen	208a	Zauber
fragen	65a	Kind	503a	schlagen	852a	Zeit
Fuchs	215b	Klafter	1104a	schreien	217a	zerbrechen
fünf	266b	klein	3a	schreiten	962b	zerspringen
Fuß	418b	Knie	949b	[Schwägerin]	64a	ziehen
geboren		Kochtopf	761a	[Schwieger-		Zopf
werden	974a	kommen	196b	sohn]	217b	Zorn
gegen	789b	Kopf	21a	sechs	361a	zurücklassen
gehen	527a	Kraft	211b	See	1084b	zusammen
gehen (zu		kriechen	1069b	sehen, wissen	268a	zwei
Fuß)	155b	Krieg	1119b	sein	90b	zweiter
Geld	208b	kurz	225b	Seite (bei)	687a	

Három adatközlő szövegeiben előforduló szavak (+ származékaik, östzetételeik).

DN+Ts.+Kr.

als	507a	erbeuten	371a	losmachen	39a	Schoß	109a
anfangen	903a	Fähigkeit	47b	Mund	1102b	schwimmen	678a
ans Ufer	267a	Fisch	380a	Muster	312b	so	1030b
anziehen	1073b	fliegen	1059b	Napf	51b	stark	1015a
-artig	1074b	fremd	182b	Pferd	1043b	stellen	1118a
atan (nincs KT-ban)		[Größe]	1046b	reißen	683a	stromabwärts	
Bauch	726a	heilig	170a	Richtung	183a	gehen	586a
Brautgeld	1002b	[Hinterecke]	555a	rollen	821b	što (nincs KT-ban)	
bemerkén	448b	Hochzeits-	871b	Röte am		tagen	364b
Bewirtung	723a	hüpfen	565a	Himmel	323b	tít	923b
Bissen	693b	jaa	133a	-sa	815a	übernachten	375b
blicken	37a	jagen	611b	Scham	119b	um . . . herum	512a
Bootshafen	467a	klettern	296b	schlecht	103a	verstecken	320b
Dame	561a	Knopf	395b	schicken	458a	Wahrheit	925a
Dim. Suff.	932a	Lebenszeit	585b	schief	137b	warten	1047b
Ding	100b	-li?	469a	schneiden	18b	Zobel	607a
eilig	1023b	Löffel	615a	schön	254a	zwanzig	343b

DN+Sav.+Kr.

alt	87a	Hase	928b	Riemen	626b	tanzen	141a
beten	555b	herabgleiten	214a	Ruder	1078b	Tache	436a
buschig	931a	Hinterstevén	828b	Rute	635a	trocken	877b
Eichhorn	1067a	kantig	71b	Sack	333b	Uhu	177b
entfliehen	319b	Knochen	1044a	schieben	477a	umstülpen	305b
entgegen	94b	neu	201a	Schlitten	29a	zusammen	11b
Faden	837b	quer über	275a	Stiel	203a		

DN+Ts.+Sav.

allein	105a	Fragepartikel	3a	sammeln	28a	sterben	373a
anhängen	982a	[Gevatter]	311b	schneiden	231b	suchen	411a
anhäufen	903b	Hecht	875b	schwarz	682b	Teufel	397a
aufhängen	27b	küssen	17a	Schwiegervater		tə, ti (nincs KT-ban)	
aufstehen	466a	link	686a	ter	65b	tolko (nincs KT-ban)	
Bruder	133b	Morgen	117b	später	994b	tə (nincs KT-ban)	
fest	899a	no (nincs KT-ban)		speien	1116a	Wild(fell)	1027a
Fichte	366a	nur so	111b	sprechen	766b	Winter	1035a
Flecken	738b	roh	630b	springen	912b	Zucker	502a

Ts.+Sav.+Kr.

abziehen	340b	geben	553a	-lei	868b	sehr	446a
anspannen	156a	gefrieren	769b	niederlassen		Sommer	1062b
Brett	842b	Gold	874a	sich	1101b	Span	721a
Eis	159b	Heu	701a	Reuse	708a	stechen	676b
Enkel	368b	hundert	884b	ruhen	625a	tausend	918a
fremd	665a	Insel	670b	sagen	605b	tāpər	915a
freuen sich	47b	klagen	595a	Samojede	184b	vergebens	506b
gar werden	194a	Kleider	98b	Schnee	1117b	Vorhang	815a
gären	388a	kochen	559a	Schulter-	691b	zupfen	526a

azokat együtt számoltam, pl. 'wo', 'wohin', 'woher', de 'wer' és 'wann' külön. Egyes esetekben vitatható, hogy a naív beszélő és a nyelvész döntése azonos lenne-e, ez azonban statisztikus egybevetésnél és az arányok vizsgálatakor úgysis kiegyenlítődik, hiszen más megoldás esetén részben több, részben kevesebb szócsalád adódna.

Az egyes adatközlők alakilag különböző szavaira a fenti számadatokból semmi módon sem lehet következtetni, minthogy az összetett és képzett szavakat figyelmen kívül hagytam, márpedig ezek száma jelentős. A két 'Vater' szó összetételei között 'Schwester', 'Bruder', szitkok (145b—146a), ill. a nagyszülők elnevezése stb. (922ab) található, több mint tíz déli osztják összetett szó; a 'groß' osztják melléknév származékai 'wachsen', 'aufziehen' stb. (52b—53a), a 'Muster' szó családjába 'sticken', 'schreiben', 'bunt' stb. (312b—314a) tartozik. A fent közölt összeállítás alapján tehát annyi bizonyosan állítható, hogy a négy adatközlő le g a l á b b 4—5-ször annyi s z ó t ismert, mint ahány s z ó c s a l á d ebben az összeszámlálásban szerepel. (A közölt szövegekben persze nem fordul elő valamennyi szócsalád minden lehetséges származéka és összetétele).

Néhány nehezen fordítható, de gyakori szót osztjákul vettem fel a jegyzékbe. Ezek között több orosz szó is található, *a*, *i*, stb. melyeket a szótár fel sem vesz. Az osztjakok oroszok között éltek, élnek, így nyelvükben az orosz szavak nem tekinthetők olyan idegen elemeknek, mint a külföldre szakadt magyarok ad hoc közösségében található francia, angol stb. szavak, melyeket LAZICZIUS (i. m. 70—71) nem tart a magyar nyelv szókészletébe tartozó elemeknek.

Az eddigi számadatokból kiderült, hogy a nyelvileg gyakori és nyelviileg ritka szócsaládok aránya a DN, Ts. és Kr. szövegekben nagyjából egyező. Arra nézve azonban még semmit sem állapítottam meg, hogy a négy adatközlő közül melyiknek volt gazdagabb, színesebb a nyelvezete. Az összehasonlítás számok segítségével csak úgy végezhető el, ha valamilyen módon „közös nevezőre” tudjuk a különböző terjedelmű szövegeket hozni. Egyik ilyen lehetőség kiszámítani, hogy Karjalainen laponként átlag hány különböző szót (szócsaládot) jegyzett fel. A DN szövegek terjedelme 40 kéziratos lapnak tekinthető, a Ts. szövegeké, a finn feljegyzéseket leszámítva, 32-nek, a Sav. feljegyzéseké 17-nek, a Kr. 67 félakkora lapnak. Ez az összehasonlítási alap azonban nem teljesen kielégítő, mert az írás sűrűsége változó, a kettéhajtott Kr. lapokból két kis lapon több a feljegyzés, mint a többinél egy nagy lapon. Statisztikai vizsgálódásaimból tudom, hogy 10 000 hang a DN-szövegekben 11 $\frac{2}{3}$, a Ts.-ban 11 $\frac{1}{5}$, a Sav.-ban 12 $\frac{1}{4}$, a Kr.-ban 21 $\frac{1}{5}$ lapon található. Így hármasszabállyal kiszámítható, hogy 1000 hangonként hány új szó található. Ellenőrzésként megszámloltam a nyomtatott szövegek sorainak számát (a tört sorokat becsléssel egyesítve), s így sorra 690, 597, 356 $\frac{1}{2}$, 669 $\frac{1}{2}$ sor terjedelműnek mutatkoztak a szövegek. Ily módon egybevetethők az eredmények:

Eltérő szavak átlagos száma	DN	Ts.	Sav.	Kr.
Karjalainen foliólapjain	17,15	21,47	28,24	20,78
1000 hangonként	20,01	24,05	34,59	22,02
nyomtatott soronként	0,99	1,16	1,34	1,04

Az átlagos szóhosszúság ismeretével kiszámítható, hogy szövegeinkben átlagosan minden 10—1. DN, 9.—10. Kr., 8.—9. Ts. és 6.—7. Sav. szó új.

Szubjektív benyomásaim és szinonimavizsgálatok alapján is a Ts. adatközlő nyelvezete a legváltozatosabb, a DN-é a legmonotonabb. A Sav. eredmények látszanak mostani számításaim alapján a leggazdagabbaknak. Az ellentmondás úgy oldható fel, hogy a Sav. szövegek terjedelme túlságosan rövid, nem elegendő szóstatistikai vizsgálatokhoz. A másik 3 szöveg terjedelme a középértéküktől 10%-nál kevesebb eltérést mutat, a Sav. terjedelme a többinek kb. a fele; ha mind a négy szöveg terjedelmének a középértékét vesszük, akkor sem fér bele a Sav. terjedelme a statisztikailag megengedett ingadozás 10%-ába. Eddigi eredményeinkből nem állapítható meg, hogy mekkora terjedelmű szövegek elegendők az átlagos szógazdagság vizsgálatára, csak annyi, hogy a rendelkezésünkre álló déli osztják szövegek csak 10% terjedelemingadozáson belül vethetők egybe.

VÉRTES EDIT

Zahlenwerte zur Einschätzung der Größe des individuellen Wortschatzes

von EDIT VÉRTES

Beim Ermessen des Wortvorrates einer Person stößt man auf dieselben Schwierigkeiten, die nach J. Laziczius die zahlenmäßige Bestimmung der Größe des Wortschatzes einer Sprache nicht gewähren. Es gibt nicht nur in der Sprache, sondern auch im passiven Wortvermögen eines jeden 'leere Stellen' für lexikalisch noch nicht erfaßte, virtuell jedoch mögliche Ableitungen und Komposita. Zwar kann die Größe des individuellen Wortschatzes mit einer Zahl nicht angegeben werden, es ist immerhin möglich den Reichtum der beherrschten Wortmenge von verschiedenen Personen zu vergleichen und dies wird auch ohne mathematische Unterstützung vorgenommen.

Die Menge des Wortmaterials, die verschiedene Gewährsmänner zu einem Wörterbuch, z.B. zur ostjakischen Wortsammlung von K. F. KARJALAINEN beigesteuert haben, spiegelt sicherlich nicht den Reichtum ihres Wortschatzes zurück, sondern eher die Proportionen der mit ihnen durchgearbeiteten Zeutdauer. Mit Hilfe der Textmitteilungen derselben Sprachmeister kann gewissermaßen die Größe ihres aktiven Wortschatzes verglichen werden; deshalb habe ich die Zahl der etymologisch verschiedenen Wörter (Wortfamilien) in den Texten (MSFOu. 157) von vier Südostjaken (DN, Ts., Sav., Kr.) verglichen. Die Zahl der sprachbedingten, bzw. stilbedingten oder themabedingten Wörter und ihr Verhältnis ist aufschlußreich. Um den Reichtum des individuellen Wortschatzes richtig einzuschätzen genügen jedoch kurze Texte nicht, da darf die Untersuchung der Synonyma nicht außer acht gelassen werden.

Fonetika és fonológia egy folklór műfajban

1. Noha első tekintetre nyilvánvaló, mi is lehet a különbség az inkább leíró jellegű *f o n e t i k a* és a nomotetikus *f o n o l ó g i a* között, bármilyen tüzetesebb tudománytörténeti áttekintés igazolhatja, hogy a két (?) tudomány elhatárolása és értelmezése korántsem egyszerű, vitathatatlan. Mint ismeretes, a magyar nyelvtudományba a fonológia fogalmát és főbb gondolatait LAZICZIUS GYULA vezette be¹, mindazáltal az ő nézetei is változtak, és az is feltűnő, hogy a fonetika és fonológia területének pontos elhatárolását írásaiban nem találjuk meg. Fonetikájának újra kiadója, FÓNAGY IVÁN azt hangoztatja,² hogy LAZICZIUS felfogása közvetítő és közbülső jellegű: a fonológia magyar előharcosa nem osztotta mesterei elfogultságát, akik a fonetikát a természettudományok közé sorolva kirekesztették a nyelvtudományból. Ha nem is találunk olyan definíciót, amelyben Laziczius megmondaná, véleménye szerint mi a különbség fonetika és fonológia között, azt egyértelműen megállapítja, hogy mindkét tudomány nyelvtudomány, sőt mindkettő a nyelvi jelenségek csoportjaival, típusaival, törvényszerűségeivel foglalkozik.³ Egészen a legutóbbi évekig a magyar nyelvtudományban egy ehhez képest is közvetítőbb jellegű megoldás terjedt el, amely szerint a *f o n e t i k a* a hangok alaki tulajdonságaival, a *f o n o l ó g i a* viszont a hangok funkciójával foglalkozik.⁴ Különösen az utóbbival kapcsolatban hangsúlyozták a jelentésmegkülönböztetés (vagyis közvetve a jelentés) szerepét. Itt azonban egy általánosabb probléma húzódik meg, és amíg ezt nem oldják meg, addig a fonetika és fonológia megkülönböztetése is csak ideiglenes, alkalmi megoldásokkal történhet.

2. Abból a felismerésből kell kiindulnunk, hogy a nyelvi hangok *r e n d s z e r t* alkotnak. Ez vitathatatlan tény, kérdés viszont az, hogy *e r e n d s z e r t* egyfokúnak, vagy többfokúnak nevezhetjük-e? Ha a *j e l e n t é s* fogalmát kissé kitágítva általában *r e p r e z e n t á c i ó*ról beszélünk, a következő összefüggéseket különböztethetjük meg:

absztrakt reprezentáció

(szavak, morfológiai egységek, mondatok hangképe)

konkrét reprezentáció

(az előbbi fiziológiai vagy kommunikációs változatai: pl. raccsolás, gyermeknyelv, hangosanbeszélő)

¹ Lásd: LAZICZIUS GYULA, Bevezetés a fonológiába. Bp. 1932. — LAZICZIUS GYULA, Fonetika. Bp. 1944.

² In: LAZICZIUS GYULA, Fonetika. Bp. 1963. 199—200.

³ Például: LAZICZIUS 1932, 3—4. és 1963, 5—6.

⁴ Például: BÁRCZI GÉZA, Fonetika. (2. kiadás) Bp. 1957. 3.

Számunkra elsősorban az absztrakt reprezentáció vizsgálata fontos, mivel itt kereshetjük mind a fonetika, mind a fonológia tárgyrendszereit. A konkrét reprezentációk ennek megfelelően külön vizsgálhatók fonetikai vagy fonológiai módszerrel.

3. Általában az absztrakt reprezentáció egyszerűes. Közvetlen összefüggés van például szavak, formánsok és beszédegységek hangbeli megjelenése között. Néhány esetben azonban legalább kétszeres hangtani rendszert figyelhetünk meg. Hangutánzó és hangulatfestő szavak, általában a hangszimbólikának nevezett tények vonhatók ide. Ez a tómakör ma is eléggé feltáratlan, és úgy látszik, az intuícóra épülő és nemegyszer az önkényességtől sem visszariadó értelmezések a jelenségek voltaképpen okát nem világították meg.⁵ E jelenségek köréből a nyelvészeti fonetika és fonológia tárgya leginkább a hangok egymáshoz viszonyított rendszerének, a fonotaktikának a vizsgálata lehet. Az ezen túl merészkedő magyarázatok — amennyiben egyáltalán jogosultak — a pszichológia, esztétika területére tartoznak. Sajátos (nem fogalmi jellegű) jelentésvizonyok között azonban az absztrakt reprezentáció legalább két rétegre bontható, amelyek nyelvtudományi módon vizsgálандók. Halandzsaszövegek, kitalált nevek, más akusztikai rendszerekhez (pl. ének) alkalmazott nyelvi szövegek ilyen jellegűek. A következőkben egy ilyen jelenséget vizsgálunk meg a felvetett probléma szempontjából.

4. Az ún. kiolvasók vagy kiszámolók általában a gyermekjátékok első szakaszához tartoznak; funkciójuk egyszerű: szótagolt vagy tagolt szavanként ejtett végigmondásukkal kijelölik a játékok szereplőit. A kiolvasásra bármilyen tagolható (szótagolható) szöveg megfelel, gyakran népdalok részleteit, mondókákat is felhasználnak. Mégis általános az, hogy sajátos, csak erre a célra használt kiolvasó-szövegeket ismerünk. Ezekben rendszerint közvetlenül is megfigyelhető számsorok felhasználása, gyakran azonban e számok sajátosak, fonetikailag torzítottak. Mind a folklorisztikai irodalom, mind a nyelvészeti kutatás foglalkozott e témával, mindazáltal éppen a fonetika és fonológia összevetése szempontjából tanulságos e témakört újólag érinteni.⁶ KELEMEN JÓZSEF külön tanulmányában⁷ az *egyedem-begyedem* kezdetű kiolvasókkal foglalkozott és arra a megállapításra jutott, hogy ezek a számsoron (*egy, kettő...*) alapuló versek, amelyeket a magyar nyelvből kell levezetni. Ő is hivatkozik arra, hogy a kiszámolás nemzetközi folklór jelenség, és természetesen a számsoron alapuló változatokat is sokfelől ismerünk. Mivel azonban az egyes idegen nyelvi formák nem egyeznek a magyar kiolvasókéval, Kelemen elveti a korábban már felvetett idegen eredet elméletét.

5. A magyar kiolvasók szöveg szerint több típusba oszthatók. A teljes magyar anyagot még senki sem gyűjtötte össze, nem is rendszerezte. Ma általában két fő csoportra (értelmes — értelmetlen) osztják, az előbbin belül a kezdet alapján további alcsoportokat különböztetnek meg. Mivel elsősorban az ún. értelmetlen kiolvasók elemzése tanulságos, az alábbiakban ebből adunk

⁵ Legutóbb: FÓNAGY IVÁN, „Hangfestés” címszó a Világirodalmi Lexikon IV. Bp. 1975. 199–205. lapjain.

⁶ Ezt a szakirodalmat összegezi a készülő Magyar Néprajzi és Folklór Lexikon, valamint a Világirodalmi Lexikon „kiolvasó” és „kiszámoló” címszava.

⁷ KELEMEN JÓZSEF, *Egyedem-begyedem*. Folklorisztikai és nyelvészeti tanulmány a kiolvasó gyermekversek kezdetéről. Szeged 1937. (Tulajdonképpen különnyomat a Népünk és Nyelvünk 1937. 4. és 5–6. számaiból.)

néhány példát. Az itt levonható tanulságok alkalmazhatók a sajátos kiolvások értelmesnek nevezett válfajaira, vagy legalábbis azok kezdeteire is.⁸ Azok a szövegek, amelyek látszólag csak értelmetlen szavakat tartalmaznak, jobban alkalmasak bizonyos törvényszerűségek megfigyelésére. Ahol a szavak vagy a szöveg egésze értelmes, ez a szemantikai tényező messzemenően befolyásolja a formát.

6. A kiolvasó számsorának hossza. Elvben a kiolvasó számsora tetszés szerinti hosszúságú, leggyakrabban 7-nél nagyobb. A magyar nyelvben az elemi számok sora tízzel végződik. Néhány indoeurópai (és egyéb) nyelvben az elemi számok sora viszont 12-vel ér véget. Noha értelmetlen kiolvasók tagolása igen nehéz, és mind a játszóknak, mind a gyűjtő-közzétevők akaratlanul is módosíthatják az eredeti rendszert, mégis feltűnő, hogy tízes számrendszerre utaló példánk nincs, a tizenkettes számrendszer nyomai viszont megtalálhatók. Például:

Ákáfuká fundáluká fundá kává kēvënduká ák fuk fundá luk
 1 2 3 4 5 6 7 8 9
fundá kává kēvënduk (M 18 : 4)
 10 11 12

Néhol ez a rendszer más (metrikai, rímes) szabályok szerint is megszerveződik, lényegileg azonban változatlan:

Ekete pekete cukota pé
 1 2 3 4

Áber fáber dominé
 5 6 7

Ókus sz pókus sz tantalékusz
 8 9 10

Ajér bajér buff
 11 12 (kiszámoló, ráütő szó)

(M Mohol 1973)

Elhomályosult, töredékes formában néhány más kiszámolónk (pl. *antanténusz*...) is ide vonható. Mindezek alapján e forma magyarázatát egy olyan nyelvben kell keresnünk, amelyben az elemi számsor 12-vel végződik. Valószínű, hogy ezt néhány indoeurópai nyelvcsoporthoz (germán, kelta, román) találhatjuk meg, ugyanakkor a finnugor és szláv nyelvek kiinduló pontként nem jöhetnek számításba.

7. Szópárok a számsorokban. Az elemi számok sora több nyelvben egymással fonetikailag összevethető szópárokat tartalmaz. Ha ezt a megoldást nem is tarthatjuk nyelvi univerzálénak, mégis feltűnő, mennyire gyakori egymással etimológiailag össze nem kapcsolható nyelvekben ugyanez a szabályosság. Például finn *yksi* — *kaksi* ('1' — '2'), görög *heksza* —

⁸ Az alábbiakban idézett példák a legutóbbi szak-gyűjtésből valók: MATIJEVICS LAJOS, A kishegyesi kiszámolók. In: Az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszéke — Tanulmányok. Újvidék 1969. 187—222. Itt köszönöm meg a szerző szíveségét, aki több kéziratot is rendelkezésemre bocsájtott. A következőkben példaimat innen veszem (M lapszám: sorszám) formában. KELEMEN JÓZSEF fent idézett könyvéből a példákat külön jelölés nélkül idézem. MATIJEVICS kéziratot gyűjtését „M helynév” alakban idézem.

hepta- ('6' — '7'), magyar *nyolc* — *kilenc* ('8' — '9'), német *elf* — *zwölf* ('11' — '12') stb. A korábbi kutatás felhívta a figyelmet arra, hogy kiszámolóink kezdeté ikerszó (*egyedem* — *begyedem*), azzal a jól ismert magyar fonetikai sajátossággal, hogy a bővített fél labiális hanggal (*b*) egészül ki. Ha szemügyre vesszük kiszámolóinkat, azokban szópárok egész sorát fedezhetjük fel, amelyeket nem csupán morfofonetikailag jellemezhetünk (ikerszavaknak), hanem egy számsor szópárjaiként is. Külön kiemelve az ilyen kapcsolatokat:

Án — tán *ténusz szórákáténusz szóraká* tiká taká alá bálá bámbuszká
(M 19 : 6)

Elvileg az ilyen szópárok bármilyen számok reprezentálását szolgálhatják. E rendszer eredetét nem köthetjük egyetlen nyelvhez. Mivel azonban a magyarban az *öt* — *hat* — *hét* és a *nyolc* — *kilenc* fogható fel ilyennek, példáink pedig más számokat is érintenek, ezt a rendszert sem magyarázhatjuk egyedül a magyar nyelv sajátosságai felismeréseként. Az egyes szópárokat a következőkben egyenként vesszük sorra.

8. 'Egy' — 'kettő' szópár. Az *egyedem* — *begyedem* és gazdag változatsora (pl. *gyerem* — *begyerem*, *edrem* — *bedrem*, *ögyödöm* — *bögyödöm*, *egyem* — *begyem*, *etyem* — *petyem*, *ecem* — *pecem*, *ecpec*, *atala* — *batala* stb.)⁹ a magyarban nyilvánvalóan egy többszörös fonetikai művelet eredménye: 'egy' + labiálissal kezdett 'egy', illetve az 'egy' gyermeknyelvi (madárnyelvi) kiegészítése. Ezt a korábbi kutatás is megállapította. A magyar nyelvből azonban az '1' és '2' ilyen szópárba állítása fonetikailag levezethetetlen. Néhány egyéb kiolvasónkban más szópár található e helyen. A legismertebb közülük az *antanténusz*, amelynek *an* — *tan* kezdeté minden nehézség nélkül kapcsolatba hozható az indoeurópai '1' — '2' fonetikailag is pontosan leírható valódi számsorával: például latin *un(us)* — *du-* vagyis '1' + dentálissal kezdett '2'. Ez a rendszer felfedezhető *ec* — *pec* sőt *aka* — *fuka* kezdetű kiolvasóinkban is. (Jónéhány áttételes kiolvasó-kezdetünk pl. *ákombákom*, *hírgi birgi*, *töve böve adjál dínnyét* stb. szövegének megformálásában is szerepet játszott ez az elv.) Kiolvasóink kezdetét így módon az indoeurópai '1' — '2' szópárnak a magyar ikerszavak mintájára végzett továbbképzésnek nevezhetjük.

9. 'Három' — 'négy' szópár. Ez a magyarban nem fonetikai szópár. Feltűnő viszont, hogy kiszámolóinkban néhány hang és szótípus milyen gyakran elő fordul e helyen: *Antanténusz szórákáténusz*, *Egyedem begyedem* keszkenőbe, *Egyedem begyedem* tenger tánc, *Egyedem begyedem* tikválára, *Enedem benedem* tabor tábor, *Egyedem begyedem* ibor nábor, *Enege benege* tincsi tancsi, sőt *Ettyem*, *pettyem*, *pitypalára* stb. Mindezekben egy mássalhangzóval kezdődő, az '1' és '2' szavaknál hosszabb hangalak bukkan fel, amelyet még a szétszórt magyar adatokból sem nehéz az indoeurópai '4' bizonyos formáival (pl. görög *tettaresz*, *tesszaresz*) egyeztetni. Néhány „értelmes” szavakból álló kiolvasónk szövege mutatja, mennyire távol került ettől az eredeti értelemről kiolvasóink '3' — '4' jelentésű része: *Egyedem begyedem* tenger tánc, *Egyedem begyedem* tükröske, *Egyedem begyedem* sarkantyú, *Egyedem begyedem* sobolyó, *Ögyödöm bögyödöm* bikkvására, *Etyem petyem* petyvárára, *Ellem bellem* bombárosi, sőt *Ec pec* kimehetsz, *Ákom* bákom szalmásákom, *Kik buk* békaluk.

⁹ KELEMEN 15—18.

10. ('Három' — 'négy') 'öt' — 'hat' — 'hét' szópár. Ennek kimutatása első tekintetre szinte lehetetlen kiolvasóinkból, mivel minél távolabb jutunk az első szavaktól, annál önkényesebb a szavak elhatárolása. Másrészt a magyarban három számnév ('öt', 'hat', 'hét') is azonosítható egymással fonetikailag, így két szópárba is tartozhatnak az ebből eredő kiolvasó részek. Az indoeurópai párhuzamok között a '6' és '7' fonetikai hasonlósága jellemzőbb. Ezen kívül, ha a kiolvasó nem az előbb tárgyalt módon képezi a '3' — '4' szópárt, e részek a későbbi '5', '6', '7' szavakkal kapcsolódhatnak össze fonetikailag. Ez utóbbi újabb nehézség azonban egyben lehetőséget ad a jelenség megfigyelésére. Éppen ez esetben gondolhatunk ugyanis arra, hogy kiolvasónkban az '5' — '7' szavakat találjuk meg. Például:

Hirgi, birgi, hargya, nyarga

1 2 3 4

Szú, sza, szó, bek, kivagy (M 26 : 41)

5 6 7

(Meglepően pontosan adja vissza a kiolvasó az '5', '6', '7' fonetikai összefüggéseit a magyarban.)

Égyedém, bégyedém, íbor, nábor

1 2 3 4

ökör, bika, lengyel vászony,

5 6 7? 8?

Karika Péter, Túrús Tamás precc! (M 20 : 16)

9? 10? 11? 12?

Az '5' és '6' azonosítása itt szemantikai síkon történik meg, az '5' és *ökör* a szókezdő ö- miatt egyezik.)

Egygem, kettem, hábor, német

'egyem' 'kettem' 'hármam' 'négyem'

ökör, karika, Lengyelország, bírbic, kukk! (M 20 : 16 megj.)

'ötöm' 'hatom'

Valóságos para fonetikai sorozat az első hat számra.)

Egönye-begönye, szész, vész (M 20 : 15)

(A '3' és '4' helyén a fenti *szu, sza, szó* analógiájára valószínűleg '5', '6' értelemben.)

Enège, benège, gücsē, vücsē, szaszmalanga, csingilingi

1 2 3 4

5?

6?

5—6?

7—8?

(M 24 : 26)

(Ilyen és ehhez hasonló példákban már csak feltevésekre szorítkozhatunk, és a biztosabb példákban következethetünk az egyes részek tagolására, értelmezésére.)

11. 'Nyolc' — 'kilenc' — 'tíz' szópár. Mivel a '10' csak a legritkább esetben felismerhető a kiolvasókban, részben a korábban már megállapított számokból, másrészt a kiolvasó végétől visszafelé következtetve állapíthatjuk meg, melyek azok a szavak, amelyek számértékét ilyennek tarthatjuk. Az

indoeurópai számnevek fonetikája jól jellemezhető ez értékekben, a magyarban a *nyolc* és *kilenc* palatális, nazális, laterális és affrikáta vonásai talán magyarázzák a már említett *lengyel*, *vászony*, *csingilingi* szavak előfordulását. Csupán néhány esetben következtethetünk e számok fonetikai alakjára. Például:

űdödöm, bődödöm, cickon, bődödöm,

1 2 3 ?

cár, cuppá, vrnyá luka,

5 6 ? ?

cibër, bibër, bokk! (M 30 : 64)

9 10 kiszámoló, ráütő szó

Vagy: *Ekëte, bëkëte, cukkor, bé*

1 2 3 4

Äber fábër dominé.

5 6 7

iku-piku, csóra piku, puff! (M 22 : 20)

8 9 10 kiszámoló, ráütő szó

(A két példában egy *i + C + V* hangsort tartalmazó szópár bukkan fel. Ezt közvetlenül számnevekhez nem kapcsolhatjuk, feltűnő viszont, hogy angliai kiolvasókban ugyanitt *ova* — *dova*, *over* — *dover*, *obera* — *dodera* szópárok találhatók.¹⁰ Ezeket sem tudjuk ugyan sem az angol, sem kelta köznyelvi számnevekhez kapcsolni, ismétlődésük mégis általános, és magyarázatot ad a következő magyar kiolvasó szavaihoz is:)

Enëge, benëge, gúcsë, vúcsë, szaszmalanga, csingilingi.

Dáválá dáválá dicsz! (M 24 : 27, elejének magyarázatát lásd fentebb)

8 9 10

(A *dicsz* nyilvánvalóan az indoeurópai '10' — pl. latin *dacem* — az előtte álló két szó pedig a fentebb idézett *over* — *dover* szópár *hovery* — *doverly*, *hovera* — *dovera*, *hevera* — *devera*, *navera* — *cavera* stb. alakjaival vethető össze. Megjegyzendő, hogy az angliai anyagban a '10' helyén *dic*k, *dik*, *dix*, *dicks* és hasonló szavak nagyon gyakran előfordulnak.)¹¹

12. 'Tizenegy' — 'tizenkettő' szópár. Itt is hosszú kiolvasók végén kell keresnünk olyan szavakat, amelyek ide vonhatók. Az indoeurópai nyelvekben valódi számnévként gyakori egy *V + l + félmagánhangzó* '11' — *t- + ugyanaz* '12' szópár. Például *elf* — *zwölf*, *eleven* — *twelve*. Ennek nyomait figyelhetjük meg a már idézett moholi *Ekete pekete* kiolvasó végén:

ajér bajér buff

11 12

illetve az ismert *Antanténusz* kiolvasó végén:

álá bálá bámbuszká

11 12

¹⁰ BARRY, MICHAEL, Traditional Enumeration in the North Country. Folk Life 7 (1969): 75–91. A tanulmányban felsorolt 115 adatsorból csak mutatóba idézek néhányat.

¹¹ Ugyanott.

13. Z á r ó s z ó. Ez általában hangutánzó szó, a kiszámoló vége, gyakran a kézzel is végrehajtott ráütést fejezi ki. Igen sok változatban ismert: *ham, huss, bambuszká, bim-bam, jaj, hopp, precc, kukk, lotty, puff, piff puff, bum, bakk* stb. Az ilyen szavak fonetikai univerzálénak tekinthetők.

14. Általános megjegyzések a kiolvasók fonetikájáról. A kiolvasók a számsorra épülnek, ezt gyakran explicit módon közlik is, néha azonban a valódi számsort mintegy fonorejtvényben (madárnyelvi torzítások) adják. Máskor egy-egy hangtani elemet ragadnak ki a természetes számokból. A kiszámolás játékos volta következtében nem használt más számsorok (idegen nyelvi számsorok) egyes elemeinek továbbélésével is számolnunk kell. A magyar kiolvasókban a szópárok rendszere és számos idoeurópai párhuzam ezt bizonyítja. Ugyanakkor a magyar nyelv természetes számait is ugyanilyen módon átalakítva találjuk meg a kiolvasókban. E sajátosságok az értelmetlen kiolvasókban a leginkább feltűnőek, az értelmezhető szövegekben is megtalálhatók azonban betétrészekben, vagy metrikai szabályosságok formájában.

15. Általános fonetikai és fonológiai megjegyzések. Mindezt azért mutattuk be, hogy igazoljuk, az absztrakt reprezentáció keretein belül is bizonyos esetekben legalább két hangtani szinttel számolhatunk. Mindaz, amit korábbi vizsgálatok megállapítottak a kiolvasók nyelvéről (nyelvjárási sajátosságok, ikerszavak, gyermeknyelvi alakok megéléte)¹² egy szintet adnak, amelyet inkább a *f o n e t i k a* névvel illethetünk. Az, amiről a fentiekben esett szó, egy másik szint, más törvényszerűségek határozzák meg, és ezt inkább *f o n o l ó g i a* névvel nevezhetjük. Ez a két szint más jelenségekben is megfigyelhető, kiolvasóinkban való kimutatás azonban új szempontokat adhat e folklór műfaj további elemzéséhez is.¹³

VOIGT VILMOS

Phonetics and Phonology in Folklore

by VILMOS VOIGT

The exact delimitation of phonetics and phonology is not unambiguous even in the works of Gyula Laziczus, the initiator of the Hungarian trend of phonology. The probable reason for this is that the facts of abstract and direct representations among the phonetic phenomena have been to simply conceived in research up to now.

Abstract representation is generally done on one level, but in the case of joining acoustic systems and some linguistic forms at least two levels can be distinguished.

The analysis of Hungarian child language texts (counting-out rhymes) proves that in several so-called „meaningless” texts the traces of Indoeuropean number systems can be found. This is the phonological level compared to which the phonetic phenomena in dialects and child language can be analysed as the phenomena of another (i.e., phonetic) level. Similar investigations could be done concerning other linguistic phenomena.

¹² KELEMEN: i. m.; MATIJEVICS 219–221.

¹³ Egy-egy kiolvasó teljes szövegét értelmeztem e módszerrel „Kishegyesi fonorejtvények” c. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei VII. évf. (1975 június–szeptember) 23–24. szám, 169–187. Dolgozatom lezárása után került a kezembe PISARKOWA, KRYSZYNA: Wyliczanki polskie. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1975. könyve, amelyben a lengyel kiolvasók néhány fő típusát nemzetközi, közte magyar anyag összevetésével vizsgálja. Következtetései – amelyeknek éppen magyar és finnugrisztikai korrekciókat fűzhetnénk – nem módosítják elképzeléseimet.

THE HISTORY OF THE UNITED STATES

OF THE

AMERICAN PEOPLE

FROM THE FIRST SETTLEMENTS TO THE PRESENT

BY

JOHN F. JOHNSON

NEW YORK

1877

TARTALOM

H. P.: Szerkesztői bevezetés	223
KOVÁCS FERENC: Laziczius Gyula [Gyula Laziczius]	225
KOVÁCS FERENC: Laziczius Gyula nyelvészeti munkássága	241
ARANY A. LÁSZLÓ: A fonológia axiomatikus problémája [Axiomatic Problems of Phonology]	243
ARISTE, PAUL: Über die Epithesis des Wotischen	246
AUSTERLITZ, ROBERT: Az európai [w] és [v] térben és időben [European [w] and [v] in Space and Time]	250
BALÁZS JÁNOS: A szövegelmélet alapkérdései Laziczius Gyula megvilágításában [Grundfragen der Texttheorie beleuchtet von Gyula Laziczius]	256
BARTÓK JÁNOS: Nyelvtudományi lexikon — általános nyelvészet [Encyclopedia of Linguistics — General Linguistics]	265
BÁTORI ISTVÁN: Miért nincs a lapp nyelvben magánhangzó-harmónia? [Zur Vokalharmonie und ihrem Fehlen im Lappischen]	273
BENKŐ LORÁND: Egy emfatikus eredetű hangváltozásról [Über einen Lautwandel emphatischer Herkunft]	284
BOLLA KÁLMÁN: A nyelvészeti fonetika szakágazatai [Branches of Linguistic Phonetics]	292
DEZSŐ LÁSZLÓ: A nyelvtudomány elméleti alapjai és a mondatlan [Syntax and the Theoretical Basis of Linguistics]	300
GÜLYA JÁNOS: Az igeidők rendszere a vahi osztjákban [System der Tempora im Vach-Ostjakischen]	306
GUNDA BÉLA: A gólyaláb (ném. <i>Stelze</i> , ang. <i>stilt</i>) [The Stilts]	314
HAJDÚ PÉTER: L. Gy. a finnugor hangjelölés jellegéről [Gy. L. über den Charakter der FUF-Transkription]	322
HERMAN JÓZSEF: A francia /E/, /œ/, /O/ archifonémák és a klasszikus fonológia néhány elméleti kérdése [Les archiphonèmes français /E/, /œ/, /O/ et quelques problèmes théoriques de la phonologie classique]	328
IMRE SAMU: Laziczius Gyula és a magyar nyelvjáráskutatás [Gyula Laziczius und die ungarische Mundartforschung]	338
JAKOBSON, ROMAN: Metalanguage as a Linguistic Problem	346
A. JÁSZÓ ANNA: Megjegyzések a particiumból alakult verbum finitumok mondat-tanához az északi osztjákban [Bemerkungen zum syntaktischen Gebrauch aus dem Partizip gebildeten finiten Verbalformen im Nordostjakischen]	353
KÁLMÁN BÉLA: Van-e labio-palatoveláris mássalhangzófonéma a vogulban? [Gibt es ein labioplatovelares Konsonantenphonem im Wogulischen?]	359
KÁROLY SÁNDOR: Laziczius utolsó nyelvészeti tevékenysége [Die letzte sprachwissenschaftliche Tätigkeit von Laziczius]	364
KIEFER FERENC: Néhány megjegyzés az aktuális mondattagolás és az előfeltevések közötti összefüggésről [Some Remarks on the Interrelationship between Functional Sentence Perspective and Presuppositions]	371
MIKÓ PÁLNÉ: A szöveghasználat kutatásának néhány tanulságáról [Some Conclusions of Research in Text Theory]	379
A. MOLNÁR FERENC: Utólagos megjegyzések a permi és az ősmagyar szóvégi magánhangzóinak történetéhez [Additional Remarks on the History of Permian and Proto-Hungarian Word-final Vowels]	387
MOLNÁR JÓZSEF: Nyelvi bonyodalmak az időtartam kérdésében [Zur Frage der Lautquantität]	392

NAGY PÉTER: Lazacra emlékezve [Le souvenir de Laziczius]	401
PAPP FERENC: Adalékok a magyar nyelvtörténet két szinkron rendszeréhez (Данные к двум синхронным срезам в истории венгерского языка)	404
PÉTER MIHÁLY: Az irodalmi nyelv és a stilisztika kérdései a Prágai Nyelvész-kör taníró Cerele Linguistique de Prague]	409
RÉDEI KÁROLY: A magánhangzó-harmónia egyes típusai [Einige Typen der Vokal- harmonie]	417
SCHLACHTER, WOLFGANG: Anaptyxe im Malälappischen	425
SEBEOK, THOMAS A.: „Dialektus” állatszemiотikai szempontból [„Dialect” from a Zoosemiotic Perspective]	435
SZABOLCSI MIKLÓS: Megjegyzések egy magyar stílusjelenséghez [Quelques remarques sur un phénomène stylistique hongrois]	441
SZALAMIN EDIT: A magyar mondatformák kérdéséhez [К вопросу о структурных схемах предложения в венгерском языке]	453
SZATHMÁRI ISTVÁN: Laziczius és a stilisztika [Laziczius et la stylistique]	466
SZENDE TAMÁS: Emfázis és fonológiai rendszer viszonyához [Emphasis in Relation to a Phonological System]	475
VACHEK, JOSEF: Gyula Laziczius and Early Prague Phonology	480
VÉRTES EDIT: Szám adatok az egyedi szókészlet nagyságának megbecsléséhez [Zahlenwerte zur Einschätzung der Größe des individuellen Wortschatzes]	484
VOIGT VILMOS: Fonetika és fonológia egy folklór műfajban [Phonetics and Phonology in Folklore]	491

MUNKATÁRSAINKHOZ

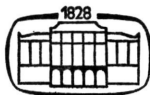
Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

- 1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.*
- 2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.*
- 3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: ——— kurzív (nyelvi adatok jelölésére), — — — ritkított (értelmi kiemelésre), ——— félkövér (alcímek betűtípusaként), ——— kapitälchen (a szerzők nevének kiemelésére).*
- 4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával vagy golyóstollal írják.*
- 5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát arab számmal írják. A kötet-szám és lapszám közé kettőspontot tegyenek.*

Ára: 24,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 40,— Ft

INDEX: 25.666

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST